maandblad oud-utrecht

achtenvijftigste jaargang

1985

Uitgave van de Vereniging

T utreg 30
BIBLIOTHEEK
C1
Maart 1985

LIJST VAN SCHRIJVERS

Asselberghs, M. Boekenschouw 18
Berendsen, H. J. A. Het ontstaan van het landschap in het Kromme-Rijngebied 206
Boekhorst-Maren, E. N. te Het Kromme Rijngebied nu, kwaliteiten en problemen 239
Boer, H. W. J. de Bommen op het SAZU, aantekeningen uit de herfst van 1944 265
Bok, M. J. Schilderes aan haar ezel, nieuwe gegevens over het schilderij van Gerard van Honthorst 298
Booy, E. P. de Boekenschouw 292
Boukema, N. Gerard Grassère, een verhaal over het Utrechtse kunstenaarsmilieu uit de jaren vijftig 249
Burg, V. A. M. van der Utrechtse katholieke notabelen te Zeist begraven 258
Croo de Vries, A. B. R. du Een wereldvermaarde violist treedt in Utrecht op 25, 283
– De gemeentelijke H.B.S. voor meisjes te Utrecht 273
Dekker, A. M. M. Een onbekend werk van Adam van Vianen 5

Dekker, C. De ontginning van het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen 228
Deys, H. P. Gezocht: Dagboek van burgemeester Klerck van Rhenen 260
Dolfin, M. Uit de tijdschriften 24
– Inleiding ,,Bij dit Kromme Rijn nummer van het maandblad'' 205
– Werkgroep Industriële Archeologie Utrecht 247
– Boekenschouw 271
Donkersloot-de Vrij, M. Een fortificatieplankaart van de stad Utrecht uit 1629 15
Es, W. A. van Archeologie in het Kromme-Rijngebied: het ontstaan van een project 216
Gevers, L. Janus de Winter, de schilder-mysticus 285
Groot, H. L. de Bakkerstraat 14 59
– Keizersgracht 102
– Mariaplaats 9 124
– Oudenoord 154
– Wijde Doelen 186
Hamer, D. De Niënhof 261
Haneveld, G. T. Boekenschouw 18
Hart, P. D. 't ,,. . . . Ik ben nu wel kompabel om mij brood te verdienen'' . . . , een Utrechts (?) verzoek om ontslag uit Veenhuizen in 1833 269
Hazelzet, K. Ach Lieve Tijd en de kritiek 292
Hees, P. van Boekenschouw 35
Heijenga, G. M. Rhenen, opening streekmuseum ,,Het Rondeel'' 257
Hoekstra, T. J. Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1984: Inleiding 41
– Personele zaken 43
– Tentoonstellingen 44
– Domplein. Domkerk 67
– Neude 129
– Inleiding ,,Bij dit Kromme Rijn nummer van het maandblad'' 205
– Voorwoord 205
Hoffman-Klerkx, E. L. Het crucifix in de grafkelder in de Pieterskerk 290
Houtzager, H. L. Lambert van Veldhuyzen en zijn contacten met geleerde tijdgenoten 28
Hoven van Genderen, B. van den Boekenschouw 20
– Reactie op: Lombarden in Utrecht 202
Hylkema, U. F. Aanbeveling Restauratieproject ,,Slot Zuylen'' 248
Kemp, M. S. F. Een schamele Crabeth en een rijke van Baexen 8
Kipp, A. F. E. Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1984: Inleiding 41
– Personele zaken 43
– 1e Achterstraat 1 55
– Ambachtstraat 6 57
– Van Asch van Wijckskade 6 en 8 57
– Domplein. Domtoren 67
– Drift 4 en 6 73
– Hamburgerstraat 9 79
– Haverstraat 6 85
– Haverstraat 47-49 en Springweg 56 87
– Janskerkhof 13-16 88
– Keizerstraat 47-49 102
– Keizerstraat 57-59 104
– Kraanstraat 23-31 108
– Kromme Nieuwe Gracht 45 114
– Lange Lauwerstraat 91-95 119
– Minrebroederstraat 18 125
– Minrebroederstraat 25 127
– Nieuwe Gracht 22a 131
– Nieuwe Gracht 48 132
– Nieuwe Gracht 51 133
– Nieuwe Gracht 67 137
– Nobeldwarsstraat 18 140
– Oude Gracht 10-12 143
– Oude Gracht 129 146
– Oude Gracht 140, 142 149
– Springweg 16 168
– Springweg 152, 154a/154bis en achter 154 172
– Springweg 162 173
– Steenweg 11 174
– Twijnstraat 30 175
– Voorstraat 90 179
– Wittevrouwenstraat 44 183
– Zadelstraat 9 186
Klerk, S. Firapeel, vereniging voor mediëvistiek 308
Klück, B. J. M. Abraham Dolesteeg 1 47
– Abraham Dolesteeg 7-9 47
– Abraham Dolesteeg 10 48
– Gasthuisstraat 89 77
– Jeruzalemstraat 8-10 97
– Kromme Nieuwe Gracht 54 115
– Molenstraat 13 en 17 128
– Oude Gracht 124 145
– Oude Gracht 319-321 153
– Visscherssteeg 11-13 176
Kylstra, E. M. Boekenschouw 22, 37
– Korte Minrebroederstraat 107
– Oudwijk, riolering 162
– Voorstraat 3 176
Luykx, P. De panden Wittevrouwenkade 1 en 6, monumenten uit twee perioden der 19de eeuw 252
Maris, A. J. Leden van het Rhenense geslacht Lijster, een handreiking aan dr. H. P. Deys 27
Mekking, A. J. J. Boekenschouw 280
Meulen, J. N. van der De winkel van Sinkel in Utrecht 193
Meyere, J. A. L. de Schilderes aan haar ezel, nieuwe gegevens over het schilderij van Gerard van Honthorst 298
Niemeijer, A. Jeruzalemvaarders (gedicht) 297
Peet, C. J. van der De bunker op de Mariaplaats in gevaar 289
Penders, J. Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1984: het Utrechts documentatiesysteem 44
Peuter, R. de Boekenschouw 200
Pot, Tj. Oudenoord 154
Rampart, C. J. M. Ganzenmarkt 10 74
– Jeruzalemstraat 7-9/9A 92
– Koningsweg 1 ,,Nieuw-Amelisweerd'' (gem. Bunnik) 106
– Mariaplaats 22 125
– Oude Gracht 34 143
– Oude Gracht 245 151
– Wittevrouwenstraat 42 182
Redactie Bij de nieuwe omslag 1
– De gaande en de komende man 288
Reinders, H. Klederdracht in het Krommerijngebied 9
– Boekenschouw 203
– De Niënhoff, aanvullingen en verbeteringen 304
Röhner, G. J. Uit de tijdschriften 23
– Reakties op de nieuwe omslag 40
Rutten, J. Michael Fitzgerald exposeert bij de Crediet- en Effectenbank 17
Schaik, A. H. M. van Boekenschouw 19, 37, 201, 257, 293
– ,,De Geode'' gaat dicht 246
– Jeruzalemvaarders als kerstprijsvraag, een processie van Utrechtse schrijvers 297
Schilp, C. Boekenschouw 245
Slingerland, M. Middeleeuwse geldschieters in Utrecht 1
Slot, H. J. Domplein 4 72
– Voorstraat 80 178
Smiesing, P. Tabakspijpen als hulp bij het dateren van oude panden in de Flieruilensteeg 13
Smit, M. Lange Lauwerstraat 91-95 119
Staal, C. H. Nieuw boek in de Stichtse Historische Reeks 16
– Boekenschouw 21, 31, 203, 306
– Uit de tijdschriften 24, 256
– Nieuwe Gracht 44, een verdwaald glas-in-lood raam 254
– Een tweede pelgrimsteken van Sint Cunera 284
– Vrome vondsten . . . of het spoor terug 287
Traa, P. C. van Ganzenmarkt 16 76
Tuyll van Serooskerken-Koes, M. L. van Slot Zuylen 247
Valentijn, D. Biltstraat 168-172 e.o. 60
– Boothstraat 6 64
– Kromme Nieuwe Gracht 43 109
– Lange Lauwerstraat 22 117

– Nicolaasdwarsstraat 14-16 (Cavaleriestallen) 130
– Oude Gracht 315 152
– Oudwijk 19 165
Verwers, W. J. H. Archeologie in het Kromme-Rijngebied: het ontstaan van een project 216
Willigenburg, W. P. C. van Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1984: Voorwoord 41
Wilmer, C. C. S. Tentoonstelling Mariakerk 271
Zwarte, R. de Oude Gracht, riolering 141

LIJST VAN ARTIKELEN UTRECHT STAD

Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1984. *Diverse auteurs* 41
– Abraham Dolesteeg 1-7-9-10 47
– 1e Achterstraat 1-(3-5) 55
– Ambachtstraat 6-(8-10-12) 57
– Van Asch van Wijckskade 6-8 57
– Bakkerstraat 14 59
– Biltstraat 168-172 e.o. 60
– Boothstraat 6 64
– Domplein 4, Domplein, Domkerk en Domtoren 67
– Drift 4-6 73
– Ganzenmarkt 10-16 76
– Gasthuisstraat 89 77
– Hamburgerstraat 9 79
– Haverstraat 6-47-49 85
– Janskerkhof 13-16 88
– Jeruzalemstraat 7-9/9A-8-10 92
– Keizersgracht 102
– Keizerstraat 47-49-57-59 102
– Korte Minrebroederstraat 107
– Kraanstraat 23-31 108
– Kromme Nieuwe Gracht 43-45-(47)-54 109
– Lange Lauwerstraat 22-91-95 117
– Lange Nieuwstraat (7-9) 48
– Mariaplaats 9-22 124
– Minrebroederstraat 18-25 125
– Molenstraat 13-17 128
– Neude 129
– Nicolaasdwarsstraat 14-16 (Cavaleriestallen) 130
– Nieuwe Gracht 22A-48-51-(65)-67 131
– Nobeldwarsstraat 18 140
– Oude Gracht 10-12-34-124-129-140-142-245-315-319-321 en riolering 141
– (246-248-250) 47
– Oudenoord 154
– Oudwijk 19 en riolering 162
– Schoutenstraat, riolering 129
– Springweg (14)-16-152-154A/145bis-achter 154-162 168
– (56) 87
– Steenweg 11-(13) 174
– Twijnstraat 30 175
– Visscherssteeg 11-13 176, 51
– Voorstraat 3-80-90-(92) 176
– Wittevrouwenstraat (40)-42-44 182
– Wijde Doelen 186
– Zadelstraat 9 186
– Lijst van panden en percelen waar in 1984 bouwhistorisch of archeologisch onderzoek verricht werd, dat in deze Kroniek niet of slechts ten dele behandeld wordt.
Tabakspijpen als hulp bij het dateren van panden in de Flieruilensteeg. *P. Smiesing* 191
Een fortificatieplankaart van de stad Utrecht uit 1629. *M. Donkersloot-de Vrij* 13
Middeleeuwse geldschieters in Utrecht. *M. Slingerland* 15
De gemeentelijke H.B.S. voor meisjes te Utrecht. *A. B. R. du Croo de Vries* 1
De bunker op de Mariaplaats in gevaar. *C. J. van der Peet* 273
Nieuwegracht 44, een verdwaald glas-in-lood raam. *C. H. Staal* 289
Het crucifix in de grafkelder in de Pieterskerk. *E. L. Hoffman-Klerkx* 254
Bommen op het SAZU, aantekeningen uit de herfst van 1944. *H. W. J. de Boer* 290
,,. . . . Ik ben nu wel kompabel om mij brood te verdienen'' . . . een Utrechts (?) verzoek om ontslag uit Veenhuizen in 1833. *P. D. 't Hart* 265
De winkel van Sinkel in Utrecht. *J. N. van der Meulen* 269
De panden Wittevrouwenkade 1 en 6, monumenten uit twee perioden der 19de eeuw. *P. Luykx* 193
Een wereldvermaarde violist treedt in Utrecht op. *A. B. R. du Croo de Vries* 252
Gerard Grassère, een verhaal over het Utrechtse kunstenaarsmilieu uit de jaren vijftig. *N. Boukema* 25, 283
Janus de Winter, de schilder-mysticus. *I. Gevers* 249
Jeruzalemvaarders als kerstprijsvraag, een processie van Utrechtse schrijvers. *A. H. M. van Schaik* 285
Uit de tijdschriften: Botine Koopmans, De Koninklijke Nederlandsche Lood- en Zinkpletterij, voorheen A. D. Hamburger te Utrecht, in: Industriële Archeologie, 1983, 3e jaargang nr. 8, pp. 117-127. *M. Dolfin* 297

UTRECHT PROVINCIE

Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1984: Koningsweg 1 ,,Nieuw-Amelisweerd'' (gem. Bunnik). *C. J. M. Rampart* 106
De Niënhof (gem. Bunnik). *D. Hamer* 261
De Niënhoff (gem. Bunnik), aanvullingen en verbeteringen. *H. Reinders* 304
Leden van het Rhenense geslacht Lijster, een handreiking aan dr. H. P. Deys. *A. J. Maris* 27
Rhenen, opening streekmuseum ,,Het Rondeel''. *G. M. Heijenga* 257
Gezocht: Dagboek van burgemeester Klerck van Rhenen. *H. P. Deys* 260
Een tweede pelgrimsteken van Sint Cunera (Rhenen). *C. H. Staal* 284
Bij de nieuwe omslag; Reakties op de nieuwe omslag (Den Ham bij Vleuten). *Redactie (G. J. Röhner)* 1, 40
Utrechtse katholieke notabelen te Zeist begraven. *V. A. M. van der Burg* 258
Slot Zuylen. *M. L. van Tuyll van Serooskerken-Koes* 247
Klederdracht in het Krommerijngebied. *H. Reinders* 9
Het ontstaan van het landschap in het Kromme-Rijngebied. (o.a. Langbroek en Werkhoven). *H. J. A. Berendsen* 206
Archeologie in het Kromme-Rijngebied: het ontstaan van een project. (Wijk bij Duurstede). *W. A. van Es/W. J. H. Verwers* 216
De ontginning van het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. (o.a. Cothen, Odijk, Tull en 't Waal, Zeist, Neerlangbroek, Wijk bij Duurstede en Schalkwijk). *C. Dekker* 228
Het Kromme Rijngebied nu, kwaliteiten en problemen. *E. N. te Boekhorst-Maren* 239
Uit de tijdschriften (o.a. over Amersfoort, De Bilt, Houten, Jutphaas, De Meern, Montfoort, Odijk, Oudewater en Rhenen). *G. J. Röhner* 23
Uit de tijdschriften (over Stichtse families en hun connecties). *C. H. Staal* 256

EXPOSITIES, EXCURSIES EN SYMPOSIA

Pinksterexcursie naar Duitsland 17, 31
Een onbekend werk van Adam van Vianen. Zeldzaam Zilver uit de Gouden Eeuw, De Utrechtse edelsmeden Van Vianen. (Centraal Museum). *A. M. M. Dekker* 5
Michael Fitzgerald exposeert bij de Crediet- en Effectenbank. *J. Rutten* 17
,,De Geode'' gaat dicht. *A. H. M. van Schaik* 246
Gerard Crassère. (Centraal Museum). *N. Boukema* 249, 272
Tentoonstelling Mariakerk. *C. C. S. Wilmer* 271
Rhenen, opening streekmuseum ,,Het Rondeel''. *G. M. Heijenga* 257
Vrome vondsten. (Centraal Museum) 16

Vrome vondsten . . . Of het spoor terug. (Centraal Museum). *C. H. Staal* 287
Van de excursiecommissie. (Universiteitsbibliotheek). 17
Onderwijs met was, ,,De wasmodellen van Petrus Koning''. (Universiteitsmuseum). 33

PERSONEN

Prof. J. Bleuland, in: Onderwijs met was. 33
Juliaan Bogaers, in: Nieuwe Gracht 44, een verdwaald glas-in-lood raam. *C. H. Staal.* 254
Drs. I. W. L. A. Caminada, in: De gaande en de komende man. *Redactie.* 288
Dirk Crabeth, in: Een schamele Crabeth en een rijke van Baexen. *M. S. F. Kemp* 8
Michael Fitzgerald, in: Bij de nieuwe omslag. *Redactie/G. J. Röhner* 1, 17
A. Graafhuis, in: De gaande en de komende man. *Redactie* 288
Gerard Grassère, in: Gerard Grassère. *N. Boukema* 249
Gerard van Honthorst, in: Schilderes aan haar ezel. *M. Bok en J. de Meyere* 298
Johannes Hudde, in: Lambert van Veldhuyzen en zijn contacten met geleerde tijdgenoten. *H. L. Houtzager* 29
Hendrika van Kempen, in: ,,. . . . Ik ben nu wel kompabel om mij brood te verdienen'' . . . *P. D. 't Hart* 269
Petrus Koning, in: Onderwijs met was. 33
Antoni van Leeuwenhoek, in: Lambert van Veldhuyzen en zijn contacten met geleerde tijdgenoten. *H. L. Houtzager* 29
Het geslacht Lijster, in: Leden van het Rhenense geslacht Lijster. *A. J. Maris* 27
Het geslacht Pesters, in: De Niënhof. *D. Hamer* 261
De Niënhoff, aanvullingen en verbeteringen. *H. Reinders* 304
Otto van Rees, in: Gerard Grassère. *N. Boukema* 249
Margareta Maria de Roodere, in: Schilderes aan haar ezel. *M. Bok en J. de Meyere* 298
Anton Sinkel in: De winkel van Sinkel in Utrecht. *J. N. van der Meulen* 193
Spinoza, in: Lambert van Veldhuyzen en zijn contacten met geleerde tijdgenoten. *H. L. Houtzager* 28
Prof. B. F. Suerman, in: Onderwijs met was 33
Lambert van Veldhuyzen, in: Lambert van Veldhuyzen en zijn contacten met geleerde tijdgenoten. *H. L. Houtzager* 28
Adam van Vianen, in: Een onbekend werk van Adam van Vianen. *A. M. M. Dekker* 7
Henri Wieniawsky, in: Een wereldvermaarde violist treedt in Utrecht op. *A. B. R. du Croo de Vries* 25, 283
Janus de Winter, in: Janus de Winter, de schildermysticus. *I. Gevers* 285

BOEKENSCHOUW

Ach Lieve Tijd (2) De Utrechters en hun reislust 18
Ach Lieve Tijd (3) De Utrechters en hun gezondheid 18
Ach Lieve Tijd (4) De Utrechters en hun nijverheid 35
Ach Lieve Tijd (5) De Utrechters en hun armenzorg 200
Ach Lieve Tijd (6) De Utrechters en hun ziel en zaligheid 201
Ach Lieve Tijd (7) De Utrechters en hun vertier 245
Ach Lieve Tijd (8) De Utrechters en hun stadsbeeld 271
Ach Lieve Tijd (10) De Utrechters en hun huizen 280, 292
Ach Lieve Tijd (12) De Utrechters en hun onderwijs 292
ANWB, ANWB Atlas van Nederland. 294
C. C. S. Crone en P. H. Ritter jr., Onze fatale geboortestad 294
C. van Dam, Jodenvervolging in de stad Utrecht. De Joodse Gemeenschap in de Stad Utrecht, 1930-1950 16, 294
C. Dekker, De komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht, in: Ad Fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam 21
Marc van Dort, Utrecht en de Post 203
Gemeentelijke Archiefdienst, Bezet en bevrijd. De stad Utrecht in de jaren 1940-1945. Catalogus bij de tentoonstelling t.g.v. de 40-jarige herdenking van de bevrijding in mei 1945 294
A. Graafhuis en K. M. Witteveen, In en om de Buurkerk. Uitgave van de publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadskerken Utrecht 31
A. van Hulzen, Utrechtse kerken en kerkgebouwen 306
Prof. dr. W. Jappe Alberts, A. G. van der Steur, Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis 22
Vereniging Kathedrale Koor, Feestboek 115 jaar koormuziek in de kathedraal. 10 jaar kathedrale koor Utrecht 296
Chr. Leeflang, Honderdvijfentwintig Rozen. Een vleugje geschiedenis, wat belevenissen en overpeinzingen 19
Dr. J. Meerdink, Zeist 1811-1815. Inlijving en bevrijding 248
G. M. de Meyer en A. Graafhuis. Van boeten en bouwen. De Utrechtse schutmeestersrekeningen van 1482-1528, hun informatie en de informatica 20
Arie Niemeijer, Jeruzalemvaarders (gedicht), in: Zeven teksten, onder redactie van Tommie Hendriks 297
Arjaan van Nimwegen en Richard van den Dool, Utrecht in tekst en beeld 37
George Oversteegen, Het jochie van de illegale X-Brigade. Fragment uit het anti-fascistische verzet in Utrecht 294
Ellen Palmboom, Mensa episcopalis en mensa capituli. Enkele opmerkingen over het ontstaan van aparte vermogens voor bisschop en kanunniken van de Utrechtse domkerk in de tiende en elfde eeuw, in: Ad Fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft 21
Pijlsweerd. Pijlsweerd buiten gewoon. Aanzet tot de beschrijving van de geschiedenis van de wijk Pijlsweerd in Utrecht 248
Annie de Rijk, Een andere kraamkamer. Verzorgd door Gerrit W. Hartemink en Erik van Uden 21
J. Schut, J. W. H. Feirabend, A. Pijpker, e.a., Jutphaas . . . verleden tijd 203
Kees Smit, Kroniek van een Koorschool. De Kathedrale Koorschool Utrecht 1959-1984 295
C. A. van Swigchem, T. Brouwer, W. van Os, Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900 19
W. Thoomes, Hofjes in Utrecht 37
,,*De Utrechtsche*'', Utrechts Bijnamen Lexicon. Verbeterde en aangevulde editie 21
Arnold Vernooij, Grenzen aan gehoorzaamheid. Houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting 293
E. Wichman, De Tang en het Varken. Een nieuw palimpsest van de Utrechtsche Renaissance. Fotografische herdruk van de uitgave van 1917 21
S. P. Wolfs o.p., Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon 257

VERENIGING OUD-UTRECHT

agenda 12, 32, 40, 204, 260, 272, 284, 296, 308
begroting 1986 283
financieel jaarverslag 38
kontributie 1985 284
ledenvergadering 38, 282
nieuwe leden 30, 259
propaganda (verkoop oude maandbladen) 295

DIVERSEN

Werkgroep Industriële Archeologie Utrecht. *M. Dolfin* 247
Firapeel, Vereniging voor Mediëvistiek. *S. Klerk* 308
Samenstelling register: drs. A. van Antwerpen

BIJ DE NIEUWE OMSLAG

Een aantal nieuwe gezichten op de Utrechtse Kunstmarkt: een van hen is Michael Fitzgerald (1937). In oktober 1983 kwam deze Amerikaan o.a. via het Midden-Oosten en Griekenland naar de oude Domstad om er zich metterwoon te vestigen. Hij tekende, met een voorkeur voor bouwwerken die in verval geraakt waren. Een neo-romanticus die zich als in de tijd van de Gothic Revival verlustigt in ruïnes? ,,Mijn onderwijs-achtergrond was niet bevorderlijk voor mijn huidige interesse. Ik ben eigenlijk parasitoloog en dat vak gaf me niet veel tijd om me met enige vorm van kunst bezig te houden. Behalve dan met laboratoriumtekeningen.

Pas nadat ik zestien jaar geleden Amerika verlaten had, onderging mijn houding ten opzichte van pen, inkt en grafische kunst een verbetering. De historische achtergrond van Europa en de vitaliteit van het Midden-Oosten, evenals het kristalhelder licht van Griekenland, brachten me ertoe mijn gevoelens op papier vorm te geven''.

Op de Kunstmarkt was van Michael Fitzgerald vooral Grieks werk te zien. Stille tekeningen, waarin nu eens op een suggestieve wijze gebruik was gemaakt van veel wit en enkele lijnen, dan weer tekeningen waarbij het onderwerp gerealiseerd was door middel van veel kleine streepjes. Pentekeningen waren het. Waarom deze kunstenaar die op een zo eigen manier topografische plaatsen in beeld brengt, niet uitgenodigd om de omslag van 1985 te verzorgen? Graag nam Michael de invitatie aan.

De tekening die de redaktie koos uit een aantal speciaal voor deze gelegenheid gemaakte Utrechtse onderwerpen, ziet u deze maand voor het eerst op de omslag.

Waar ligt de plek die Michael Fitzgerald op papier zette? Wie het weet mag het de redaktie mededelen. Zij is benieuwd hoeveel leden van Oud-Utrecht de plaats herkennen. Vandaar dat ik in deze introduktie bij de nieuwe omslag de naam van de locatie niet verklap. Die houdt u tegoed, want wat de kunstenaar tekende is een reële topografische situatie.

redaktie

MIDDELEEUWSE GELDSCHIETERS IN UTRECHT

Tussen de Oudegracht en de Springweg, in het verlengde van de Zilversteeg, bevindt zich een steegje zonder naam. Het steegje komt uit op het terrein achter het NV-huis waar enige tijd geleden nieuwe woningen gebouwd zijn. In het verlengde van het anonieme steegje ligt het Pandhuis met zijn enorme middeleeuwse afmetingen[1]). Het Pandhuis – ook wel lommerd geheten – brengt ons dichter bij de naam van het steegje. Op een plattegrond uit 1891 van de Utrechtse wijk B, waarin het steegje zich bevindt, staat dat het smalle gangetje Lombardpoort heette[2]). De overeenkomst tussen ,,lombard'' en ,,lommerd'' zal duidelijk zijn. Het is echter ook mogelijk dat het steegje haar naam niet in de eerste plaats te danken heeft aan het Pandhuis, maar aan de stichters van de eerste leentafel – de voorloper van de lommerd. Dit waren drie Italiaanse gastarbeiders, zouden we kunnen zeggen, die in 1260 in Utrecht een leentafel openden.

Deze vreemdelingen uit het zuiden waren pandjesbazen; zij leenden geld uit tegen rente en op onderpand van roerende goederen. Hun klanten kwamen uit alle lagen van de bevolking: zowel boeren en burgers als bisschoppen en graven kwamen bij de lombarden – zo werden ze genoemd – om grote of kleinere bedragen te lenen. Hun naam dankten ze aan de streek waar ze vandaar kwamen: Lombardije. Vrijwel zonder uitzondering kwamen alle lombarden uit de steden Asti en Chieri. Het kantoor waar de lombarden hun zaken regelden werd ook ,,lombard'' genoemd en later verbasterd tot ,,lommerd''.

Tijdens de late Middeleeuwen waren de woorden ,,lombard'' en ,,woekeraar'' synoniemen. In de moderne betekenis is een woekeraar een geldschieter die een onrechtvaardig hoge rente vraagt. Voor een Middeleeuwer lag dit anders. Het kanonieke recht leerde immers dat het vragen van íédere rente, ongeacht de hoogte, verboden was. Een geldschieter die voor een lening rente vroeg, hoe laag dan ook, was in Middeleeuwse ogen dus een woekeraar. Hij maakte immers misbruik van andermans ellende. De Noordnederlandse sprookspreker Willem van Hildegaersberch formuleerde het aldus:

Want crijchter yemant ongheval
des heeft die woeckenaer ghemac
hem comt tmeer in sinen zac[3]).

De drie verzen geven goed aan hoe men tijdens de dertiende en veertiende eeuw tegen lombarden en andere woekeraars aankeek. We kunnen ons voorstellen, welke konsekwenties deze houding had voor de sociale integratie van de geldschieters uit Asti in de stad Utrecht. Door zich als lombard te vestigen laadden de Italianen bij voorbaat al een odium op zich.

Nu rijst natuurlijk de vraag, waarom de lombarden zich geen ander beroep kozen, waardoor ze in hoger aanzien kwamen te staan, bijvoorbeeld als leerlooier, als timmerman of, wanneer ze zonodig de geldhandel

in wilden, als bankier. We kunnen ons ook afvragen, waarom de pandjesbazen uit Asti niet in het zonnige Lombardije bleven in plaats van zich in het noordelijke Utrecht te vestigen. Om met de eerste vraag te beginnen: het was voor vreemdelingen onmogelijk lid te worden van een gilde. Hierdoor waren de lombarden dus uitgesloten van alle beroepen die georganiseerd waren in een gilde. Aangezien er geen geldschietersgilde bestond, stond dit beroep open voor de Italianen.

Er speelden nog andere redenen mee. De Italianen konden geen beroep kiezen wat beneden hun stand was. Ze waren namelijk niet zómaar burgers van de stad Asti, maar behoorden tot de meest aanzienlijke families. Sommige lombarden waren zelfs van adellijke afkomst. Het zou volstrekt niet passend geweest zijn, timmerman of leerlooier te worden.

Blijft de vraag, waarom zij nu juist pandjesbazen werden en geen bankiers, wat een meer achtenswaardig beroep was. Mogelijk beschouwden zij het bankwezen als het onbetwistbare terrein van de inwoners van Siena en Piacenza, die als bankiers in dienst waren van de pauselijke curie[4]).

De lombarden hadden hun moederstad Asti niet in de eerste plaats uit zucht naar geld verlaten. De reden van hun vertrek was een burgeroorlog en een klimaat van intolerantie, waardoor hun verblijf in Asti onmogelijk geworden was. Tijdens de dertiende eeuw verdeelde een burgeroorlog de adel van menige Toskaanse en Lombardische stad. De twist was ontstaan in de tijd van keizer Frederik I Barbarossa (ca. 1123-1190), die was opgetrokken naar Noord-Italië, om daar zijn gezag te doen gelden. Barbarossa vond echter de Lombardische Stedenbond tegenover zich, waarmee hij in 1177 een vernederend verdrag moest sluiten. Dit sterkte de anti-keizerlijke gevoelens in de Noord-italiaanse steden. De kleinzoon van Barbarossa, Frederik II, poogde eveneens de Lombardische steden te bedwingen, en met succes.

De inwoners van deze steden waren er niet gelukkig mee, dat zij hun onafhankelijkheid kwijt waren. Er bleef een sterk anti-keizerlijke gezindheid bestaan. Toch waren er daarnaast ook groeperingen die op de hand van de keizer waren; misschien is het beter te stellen, dat ze de macht van de paus wilden tegengaan. Beide partijen kwamen fel tegenover elkaar te staan. In Florence noemden ze zich als eerste Guelfen en Ghibellijnen. Deze namen werden in de andere steden overgenomen en later veel gebruikt om partijen aan te duiden die om heel andere redenen tegenover elkaar stonden.

Ook Asti kende in de dertiende eeuw de anti-keizerlijke Guelfen en de keizersgezinde Ghibellijnen, die een minderheidsstandpunt innamen. Het klimaat in de stad werd zo intolerant dat de aanhangers van het minderheidsstandpunt gedwongen waren de stad te verlaten of zelf kozen voor een periode van ballingschap. De inwoners van Asti die zich als geldschieters vestigden in diverse Westeuropese steden, waren dergelijke ballingen, politieke vluchtelingen eigenlijk.

De meeste van hun lotgenoten uit Florence, Milaan of andere steden sloten zich in den vreemde aan bij hun eigen partij en vonden zo een middel van bestaan, namelijk in de ridderlijk- militaire sfeer, als cavalerist.

Dat de ballingen uit Asti hun bron van inkomsten in de geldhandel vonden was ongebruikelijk. Er is wel een verklaring voor. Reeds in 1226 werkten enkele voormalige inwoners van Asti in een Franse stad als pandjesbaas. Er bestond dus een traditie in de geldhandel en de ballingen uit Asti hebben zich bij een vroegere stadgenoten aangesloten. Waarschijnlijk zijn ze eerst als compagnons opgetreden en hebben ze later hun eigen leentafels gesticht, nadat ze zo het vak geleerd hadden.

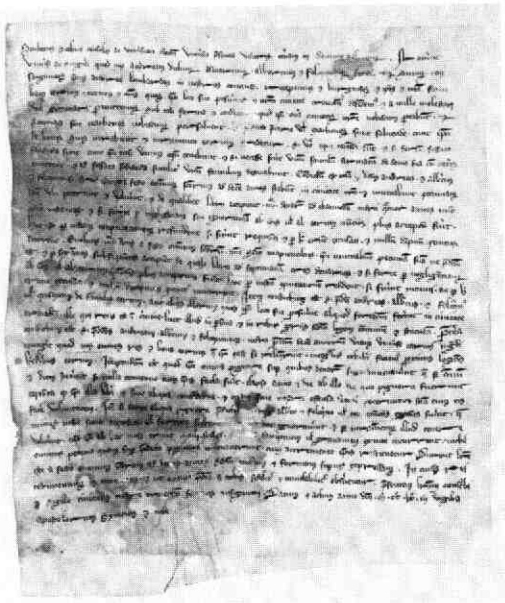
Tot 1260 werkten de lombarden illegaal, dat wil zeggen zonder de toestemming van stadsbestuur of landsheer en trokken van stad tot stad. Vanaf 1260 gingen zij zich permanent op één plaats vestigen en vroegen bij het bestuur van de desbetreffende stad een woon/werkvergunning aan, een zogenaamd octrooi.

Met deze vergunning wisten zij zich verzekerd van de steun en de bescherming van het stadsbestuur, mochten zij in conflict komen met de kerkelijke autoriteiten of met in gebreke blijvende klanten.

Utrecht

Na dit uitstapje naar het Middeleeuwse Italië komen we dan eindelijk in Utrecht terecht. Het aardige is namelijk dat het oudst bekende octrooi dat aan lombarden verleend is, uit Utrecht komt. Het werd in het jaar 1260 door het stadsbestuur van Utrecht verleend aan Andreas, Albertus en Folcquinus Asinari[5]).

Het bijzondere hiervan is niet, dat de lombarden in Utrecht tijdelijk verbleven – Utrecht was in de dertiende eeuw immers een bloeiende handelsstad waar veel buitenlandse kooplieden elkaar ontmoetten – maar dat ze zich hier nu juist permanent wilden vestigen. Nu zijn er aanwijzingen dat niet alleen de lombarden baat hadden bij het octrooi, maar dat ook het stadsbestuur goede redenen had, ervoor te zorgen dat de lombarden voorlopig binnen de muren van Utrecht verbleven. Tijdens een grote brand was in 1253 een aanzienlijk deel van de Utrechtse (houten) huizen verwoest, evenals de toenmalige Domkerk. Het opknappen en opnieuw bouwen van de vele woningen en vooral de bouw van de nieuwe gotische Domkerk moet enorm veel geld gekost hebben. Mogelijk verwachtten schout, schepenen, raad en gemeen van Utrecht enige financiële steun van de als rijk bekend staande lombarden, in de vorm van leningen of belastingen. In het octrooi wordt hierover echter niets gezegd. Tijdens mijn onderzoek heb ik geen aanwijzingen gevonden die erop duiden dat de lombarden inderdaad hebben bijgedragen aan de wederopbouw van de stad na de verwoestende stadsbrand. Tegelijk met de genoemde woon/werkvergunning verkregen de lombarden echter het burgerschap van de stad Utrecht, waardoor ze verplicht werden heffingen en beden te betalen en diensten te verlenen. De diensten bestonden hieruit, dat tijdens graafwerkzaamheden van stadswege, een knecht en een paard geleverd moesten worden. Het moet voor het stads-

Akte, waarin onder voorwaarden aan de lombarden Andreas Asmarius (of: Asinarius) *Albertus en zijn broeder Folcquinus toestemming wordt verleend om 10 jaren in de stad Utrecht te blijven en geld te leen te geven tegen een vastgesteld tarief, 1260. G.A.U., archief der stad I, nr 3*

bestuur zeer aantrekkelijk zijn geweest, rijke burgers binnen de poorten te hebben. Helaas verging het de stad sinds de komst van de lombarden niet bepaald beter. Overigens was dit niet aan de geldschieters te wijten, maar aan de protectionistische politiek van de Utrechtse gilden en aan het financiële wanbeleid van enkele Utrechtse bisschoppen.

Bij het Gemeentearchief te Utrecht wordt naast het genoemde octrooi van 1260 nog een tweede octrooi bewaard, daterend uit 1375[6]). Wanneer we beide octrooien vergelijken, krijgen we een beeld van de veranderingen in de sociale en juridische positie van de lombarden in de tussenliggende 115 jaar. De twee octrooien zijn zo belangrijk voor de geschiedenis van de lombarden in Utrecht, omdat verdere gegevens over hun wel en wee sinds hun komst naar de bisschopsstad, vrijwel ontbreken. Dit kan een tragische reden hebben: in 1267 vond namelijk in het koor van de Domkerk een bloedig drama plaats. Gijsbrecht van Amstel was naar Utrecht opgetrokken met een groep medestanders en vrienden en vermoordde in het koor van de Domkerk drie lombarden, die blijkbaar de kerk in gevlucht waren[7]). Of deze drie ongelukkigen dezelfde waren als Albertus, Andreas en Folcquinus Asinari, die zeven jaar tevoren een octrooi gekregen hadden, weten we niet. Overigens worden in het octrooi van 1375 weer leden van de familie Asinari genoemd, die blijkbaar niet afgeschrikt waren door het lot dat hun familieleden ruim honderd jaar tevoren mogelijk had getroffen.

De omschrijving van de rechten en plichten van de lombarden in dit octrooi wijkt op enkele essentiële punten af van de rechten en plichten die de lombarden in het octrooi van 1260 toegewezen kregen. In het kort komt het hier op neer dat de lombarden tussen 1260 en 1375 hun politieke rechten officieel kwijtraakten, in ruil voor een belastingvoordeel. De lombarden die in 1260 burgers van de stad Utrecht werden kregen een normaal burgerschap, wat inhield dat ze in de Raad gekozen mochten worden. Of ze van dit recht werkelijk gebruik konden maken is zeer sterk de vraag, omdat men vreemdelingen bij voorkeur niet in de Raad zitting zag nemen. In het octrooi van 1260 wordt dit recht echter op geen enkele wijze ingeperkt. De lombarden die in 1375 burgerrechten kregen werd het lidmaatschap van de Raad wèl officieel ontzegd. We lezen in het octrooi dat burgemeesters, schepenen, raad en gemeen van Utrecht de lombarden ,,Antoniis, Domeyne, Thomas, Jan, Peter, ende Jacob gebroeders, Willam Roijers kunderen, Thomas ende Michiel ghebroeders Azeniers, Peter ende Thomas ghebroeders, Matheeus IJsnaerts kijndere, die alle van Aest (= Asti, ms) zijn'', als burgers opnemen, ,,...uytgheset dat men ze ten stat rade niet kiezen en zel.''

De Italiaanse geldschieters zijn dus welkom, maar krijgen geen politieke rechten.

Ze zijn daarentegen vrij van ''...alre scattingen, van diensten ende van heervaerde,(...) maer waert dat zi der comanschap deden, het waer aen wine, aan ghewande, aen coerne, ofte aen ander waren, daer souden si asise of gheven, ghelike onsen andren borgheren.'' Ze zijn dus vrij van de gebruikelijke lasten die burgers moesten betalen, behalve wanneer ze bepaalde goederen gaan verhandelen als wijn of graan, waarover dan een accijns betaald moet worden. Deze bepaling werd waarschijnlijk opgenomen om te voorkomen dat de lombarden de markt zouden gaan bederven en om de inkomsten van de stad te garanderen. Misschien zat er voor de lombarden nog het voordeel aan, dat ze niet met scheve ogen aan gekeken zouden worden vanwege het feit dat ze àl te veel vrijstellingen zouden genieten.

Wat hun eigen handel betreft kregen de lombarden vrij spel. Werd er in het octrooi van 1260 een maximum hoogte van de rente vastgesteld, namelijk op 1,6% per week voor de eerste vier jaren van hun verblijf in Utrecht en 1,25% voor de overige jaren, in 1375 werd de hoogte van de rente geheel vrij gelaten. De lombarden mochten in de twintig jaren na 1375''(..) in hoer comanscap en bate doen, mit horen ghelde te copen, vercopen, te wisselen, in te lenen, hoe dat si willen, sonder eenich becroen (= gerechtelijke vervolging, ms)''.

De lombarden genoten de bescherming van het stadsbestuur, dat er, evenals in 1260, blijkbaar belang bij had om Italiaanse geldschieters binnen haar muren te hebben. In 1375 waren de redenen daarvoor zeer duidelijk: ze zijn namelijk te lezen in het octrooi. Het stadsbestuur formuleerde het aldus: ''(..) omme te vervallen sulke scout alse onse stat voorscreven sculdich was komende vanden oorlogen dat nu laetste was, tusschen de graaflicheijt van Holland

ende ons, ende daer wi voert onzer sluze medeghemaeket hebben opte Nijevaert''. De stad had dus schulden, door de oorlog tegen Holland en door de aanleg van een sluis bij Vreeswijk. Utrecht had de lombarden nodig bij de financiering van deze kostbare projekten. Hoe kunnen we dit nu rijmen met de vrijstelling van schattingen, die hun verleend werd? In de eerste plaats betaalden de lombarden een jaarlijkse bijdrage van 100 goede gouden Franse guldens aan het stadsbestuur, vanwege de vergunning die hun verleend werd. In de tweede plaats konden zij evenals andere rijke burgers gedwongen worden, aan de stad geld te lenen[8]). Een octrooi diende dus zowel de belangen van het stadsbestuur als die van de lombarden: het stadsbestuur kon, via de jaarlijkse bijdrage en eventueel via gedwongen geldleningen van de rijkdom van de lombarden profiteren, terwijl de lombarden de steun en bescherming van het stadsbestuur genoten tegenover kerkelijke autoriteiten en slecht betalende klanten.

Op grond van de gesignaleerde veranderingen in de beide octrooien kunnen we konstateren dat de lombarden in 1375 een ander soort burgerrecht kregen dan in 1260, namelijk een afwijkend burgerrecht waardoor ze eerder genaturaliseerde vreemdelingen dan volwaardige burgers waren. Dit kan er op wijzen dat zij in de loop van de veertiende eeuw in een geïsoleerde sociale positie terecht kwamen, voorzover dat al niet het geval was. Wanneer we willen weten of de lombarden geïntegreerd werden in de Utrechtse samenleving of dat zij gediskrimineerd werden, moeten we eerst onderzoeken, waar de lombarden woonden en met welke burgers zij het meest kontakt hadden. Een manier om hier achter te komen is, na te gaan tot welke vermogensgroep de lombarden behoorden. Uit onderzoek naar vermogensgroepen in het laatmiddeleeuwse Utrecht is immers gebleken dat mensen met hetzelfde vermogen bij elkaar in de buurt woonden[9]). In sommige steden waar de lombarden verbleven, zijn of waren er straten waaraan zij hun naam gegeven hebben. Er waren ook wel ,,Lombardhuizen'' te vinden, waar de pandjesbazen enige tijd een leentafel hadden. Deze Lombardhuizen stonden over het algemeen in de betere buurten; soms waren dit zelfs huizen waar de graven van Holland eigenaar van waren of werden, zoals bijvoorbeeld de Cameretten in Delft. De lombarden bewoonden in ieder geval altijd een stenen huis, wat in de Middeleeuwen niet vanzelfsprekend was. Dit had minder met hun status te maken als wel met de brandveiligheid. Om de onderpanden te beschermen tegen brand en roof hadden de lombarden een stenen magazijn nodig. Of zij deze panden ook bewoonden of dat de stenen huizen slechts bedrijfsruimte waren, wordt uit de bronnen niet duidelijk. Het is echter on-middeleeuws om een scheiding te maken tussen woon- en werkruimte.

Op grond van voorbeelden uit andere steden neem ik aan dat de lombarden in Utrecht eveneens in een stenen huis gewoond hebben. In welk gedeelte van de stad moeten we hen nu situeren? In Utrecht stonden de middelgrote en de grote stenen huizen aan en in de buurt van de Oude Gracht[10]). Leden van een zelfde gilde woonden vaak in dezelfde straat of buurt. Lombarden waren dan wel geen lid van een gilde, maar we kunnen hen onderbrengen bij de groep van kooplieden, wisselaars en bankiers. Deze bewoonden grote en middelgrote stenen huizen.

Hebben de Utrechtse lombarden aan de Lombardpoort gewoond? De steeg grenst inderdaad aan de Oude Gracht en er bevindt zich een groot stenen huis met middeleeuwse fundamenten, namelijk het Pandhuis, dat volgens oude Utrechtse stadsplattegronden niet eerder dan in 1648 gebouwd kan zijn[11]), maar op welke plaats volgens bouwkundig onderzoek reeds aan het eind van de 15e of het begin van de 16e eeuw een groot stenen gebouw heeft gestaan[12]). Het is niet bekend waar dit gebouw voor gebruikt werd. Misschien was dit wel de woning en het kantoor van de Utrechtse lombarden.

Als dit al zo is, dan hebben de lombarden er niet eerder dan rond 1500 gewoond. Waar zij voor die tijd gevestigd waren, is niet bekend.

Wanneer we ervan uit gaan dat ze ook voor die tijd in de betere buurt gewoond hebben, dan kunnen we konstateren dat ze in sociaal opzicht onder hun ,,eigen'' mensen verkeerden, gezien het feit dat de meeste lombarden uit zeer aanzienlijke families stamden. Of zij met de Utrechtse adel, de kooplieden en andere welgestelden ook andere dan alleen zakelijke kontakten gehad hebben weten we niet.

Vanwege het semi-illegale karakter van hun beroep is er heel weinig geschreven bronnenmateriaal over de lombarden.

Dank zij de genoemde twee octrooien is het toch mogelijk, een beeld te krijgen van hun sociale en juridische positie in de stad Utrecht en weten we iets meer over deze bijzondere gastarbeiders van hoge afkomst, die kort na het midden van de dertiende eeuw besloten zich in de stad Utrecht te vestigen.

Breda *Monic Slingerland*
Min. Nelissenstraat 9

Noten:

1. Zie de tekening bij het artikel van A.F.E. Kipp, Oude Gracht 245 e.o., in de Archeologische en bouwhistorische kroniek 1982 in het Maandblad Oud-Utrecht, 56 (1983), 113
2. G.A.U., T.A. Ab 136 A.
3. Willem van Hildegaersberch, Gedichte. W. Bisschop en E. Verwijs (ed.), 's Gravenhage 1870, cap. LXXX r. 49-51.
4. De lombarden waren geen pauselijke bankiers, zoals ten onrechte vaak geschreven wordt.
5. G.A.U., Archief van de Raad, nr. 3. De tekst is gedrukt in het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1303, S. Muller Fzn., Utrecht 1920-1959, 5 dln, nr. 1530.
6. G.A.U. Archief van de Bank van leening, aanhangsel nr. 1155.
7. Oorkondenboek Sticht Utrecht III, nr. 1711.
8. D.A. Berents, Gegoede burgerij in Utrecht in de vijftiende eeuw, in: Jaarboek Oud-Utrecht (1972), 80.
9. Berents, gegoede burgerij, 87.
10. Berents, gegoede burgerij, 89.
11. G.A.U., T.A., de kaarten Ab 1-Ab 167.
12. Kipp, Oude Gracht 245, p. 113.

EEN ONBEKEND WERK VAN ADAM VAN VIANEN

Het Centraal Museum heeft in de loop der jaren het Utrechtse zilver met toewijding regelmatig opgepoetst. Hier moge nog eens worden herinnerd aan de tentoonstellingen *Werken van den Utrechtschen zilversmid Adam van Vianen* (1937), *Utrechts Zilver* (1952) en *Zilver* (1972), en aan de publikatie van *Merken der Utrechtse edelsmeden 1598-1740* (1970). De eigen collectie werd in 1975 uitgebreid door de spectaculaire aankoop van twee verguld zilveren drinkschalen van Adam van Vianen (1568/69-1627).

Dank zij samenvattende studies van Teréz Gerszi[1]) en J. R. ter Molen[2]) is het Centraal Museum thans, in de winter van 1984/85, in de gelegenheid een belangrijke overzichtstentoonstelling te presenteren: *Zeldzaam Zilver uit de Gouden Eeuw. De Utrechtse edelsmeden Van Vianen.*[3]) De tentoonstelling steunt vooral op het proefschrift van J. R. ter Molen. In het eerste deel van deze studie worden leven en werken van de diverse leden van de familie Van Vianen behandeld; het tweede deel bestaat geheel uit een oeuvre-catalogus van de belangrijkste edelsmeden die dit geslacht heeft voortgebracht: Adam, Paulus, Ernst Jansz., Christiaen, en John Cooqus (echtgenoot van een kleindochter van Adam van Vianen).

De oeuvre-catalogus, die 848 nommers omvat, is met grote precisie en speurzin samengesteld. Naast de bewaard gebleven voorwerpen en tekeningen (zowel die van onbetwiste als van dubieuze of definitief verworpen authenticiteit) registreert de catalogus ook verloren gegaan of onvindbaar werk, waarvan het bestaan kan worden aangetoond, meestal met behulp van boedelinventarissen en veilingcatalogi. In enkele gevallen zijn gedichten op (in de loop der eeuwen verdwenen) voorwerpen ons enige houvast.

Zo schreef Pieter Cornelisz. Hooft (1581-1647) een kwatrijn ,,Op een drink-scheepjen'' van Adam van Vianen[4]), en ,,Op een zilveren drinkbeker, Verbeeldende een Paert'' van dezelfde zilversmid dichtte Pieter Verhoek (1633-1702) een 14-regelig vers.[5]) Verder ontmoeten we Adam van Vianen nog in een gedicht van Balthasar Gerbier (1592-1667?)[6]), die werk van de zilversmid in zijn bezit had[7]), en in de gedichten van Jan Vos (1615/20?-1667), die een geslaagd grafdicht voor Adam van Vianen vervaardigde.[8]) Paulus van Vianen (ca. 1570-1613) wordt ruim vijftig jaar na zijn dood in twee gedichten door Joost van den Vondel (1587-1679) herdacht: ,,De dryfkunst van Paulus van Viane'' en ,,Op zyne afbeeldinge, Door Joannes Lutma den Jonge geschildert''.[9]) Het tweede gedicht bevat een passage (vss. 4-11) die mogelijk betrekking heeft op een zilveren altaarstuk, in opdracht van keizer Rudolf II te Praag vervaardigd.

We kunnen dus vaststellen dat het werk van Adam en Paulus van Vianen zowel door belangrijke dichters (Hooft, Vondel en Vos) als door *poetae minores* (Gerbier en Verhoek) is bezongen. Aan deze reeks, met name die van de *poetae minores*, zou ik hier graag een naam willen toevoegen: Aernout van Buchell (Arnoldus Buchelius, 1565-1641). De bekende Utrechtse polyhistor komen we weliswaar verschillende keren in het werk van Ter Molen tegen[10]), maar de bron waarop ik hier de aandacht zou willen vestigen is hem onbekend gebleven.

Het betreft een bundel jeugdverzen van Buchelius, die bewaard wordt op de handschriftenafdeling van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek.[11]) Op fol. 82r van dit handschrift lezen we het volgende epigram:

Ad schyphum Ad. Vianei

Dit ouerschoon stuck wercks, dat Mentors cunst beschaemt,
Maeckt, Adam, uwen naem de werelt door befaempt.

Uit het opschrift blijkt dat het epigram gedicht is op een werk van Adam van Vianen, vermoedelijk een drinkschaal (tazza).[12]) Het distichon, bestaande uit twee alexandrijnen, bezingt alleen de lof van Adam van Vianen, die met zijn werk zelfs de kunst van Mentor[13]) uit de Oudheid overtreft, - een enigszins clichématig compliment -, maar bevat geen nadere gegevens over het betrokken kunstvoorwerp zelf. Graag zouden we nu juist iets willen vernemen over de voorstelling op de schaal.

Het toeval wil dat vijf bladen verder, op fol. 87r de twee alexandrijnen in Latijnse vertaling (als elegisch distichon, bestaande uit een hexameter en een pentameter) nog eens opduiken, met een nieuw opschrift. Bovendien laat Buchelius nu twee verzen (jambische trimeters) vooraf gaan, waarin blijkbaar het onderwerp van de voorstelling wordt beschreven. Hier volgt Buchelius' uitgebreidere, Latijnse versie van het epigram:

Iucundioris exhibent vitae typum
Primi parentes orbis incolae noui.

Ad tabulam ad archetypi argentei Adami Vianei schyphum factam

Hoc opus eximium clari quod Mentoris artem
Vincit, te aeternum viuere, Adame, facit.

Met gebruikmaking van Buchelius' reeds geciteerde Nederlandse versie zou men dit als volgt kunnen weergeven:

De eerste ouders, bewoners van de wereld als
nieuw geschapen oord,
Vertonen hier nog een levenswijze van een
aangenamer soort.

Op het schilderij vervaardigd naar de schaal van het zilveren archetype van Adam van Vianen

Dit ouerschoon stuck wercks, dat Mentors cunst
beschaemt,
Maeckt, Adam, uwen naem de werelt door
befaempt.

Uit de inleidende verzen blijkt dat de voorstelling op de schaal van de tazza Adam en Eva weergaf in het Paradijs, nog voor de zondeval. Bovendien kunnen we uit het nieuwe opschrift boven het epigram opmaken, dat het werkstuk van Adam van Vianen inmiddels als voorbeeld heeft gediend voor een schilderij. Op dit schilderstuk nu heeft de Latijnse versie betrekking.
In de door Ter Molen samengestelde oeuvre-catalogus van Adam van Vianen treffen we geen voorwerp aan met een voorstelling van Adam en Eva.[14]) We mogen dus wel spreken van een onbekend werk van Adam van Vianen. De informatie van Buchelius kan immers zonder voorbehoud als betrouwbaar worden beschouwd. Hij was niet alleen een tijdgenoot van Adam van Vianen, maar kende de meester ook persoonlijk.
Helaas ontbreekt echter van de drinkschaal ieder spoor. Maar, zo kunnen we ons nu afvragen, geldt dit ook voor het door Buchelius genoemde schilderij? Omdat de naam van de schilder niet wordt vermeld en het thema van de voorstelling talloze keren door schilders is afgebeeld, lijkt het zoeken naar dit schilderij misschien een hopeloze onderneming. Toch wil ik een poging wagen.
In een geheel ander verband bespreekt J. R. ter Molen een prent met een voorstelling van ,,Adam en Eva in het Paradijs''.[15]) Het is een gravure van Jan Saenredam (ca. 1565-1607) naar een schilderij van Cornelis Cornelisz. van Haarlem (1562-1638): *Corn(elius) Corn(elii) Harlem(ensis) inve(nit)./I(oannes) Saenred(amus) sculps(it).* Als onderschrift heeft de prent een vierregelig Latijns gedicht over de zondeval. De gravure dateert van ca. 1605. Zie de afbeelding, die eveneens is afgedrukt in de catalogus bij de tentoonstelling.[16])

Het is merkwaardig dat een aantal exemplaren van deze gravure is voorzien van een opdracht aan Adam van Vianen: *J. Razet divulg(avit) et Adamo a Vianen sing(ulari) art(ifici) amic(itiae) ergo d(edit) d(edicavit),* ,,J. Razet heeft (de prent) verspreid en opgedragen aan Adam van Vianen, voortreffelijk kunstenaar, uit vriendschap''.[17])
De kunstverzamelaar Jacob Razet uit Amsterdam was de bezitter van een belangrijke collectie, die in 1591 o.a. ook door Buchelius is bezocht.[18])
Razet heeft vaker schilderijen uit zijn bezit in prentvorm laten verspreiden (bijvoorbeeld werk van Abraham Bloemaert, 1564-1651). Zo is het schilderij van

Adam en Eva in het Paradijs, gravure van Jan Saenredam naar Cornelis Cornelisz. van Haarlem, ca. 1605. Foto: Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam.

Cornelis Cornelisz. met de voorstelling van Adam en Eva, waarnaar de afgebeelde gravure is vervaardigd, ongetwijfeld in het bezit van Razet geweest. Dit schilderij zal waarschijnlijk na 1604 in de collectie van Razet zijn gekomen. In *Het Schilder-Boeck* van Carel van Mander, verschenen te Haarlem in 1604, wordt het namelijk nog niet vermeld. Van Mander, die het eerste gedeelte van zijn boek aan Razet heeft opgedragen, verwijst regelmatig naar diens collectie. Wanneer het schilderij van Cornelis Cornelisz, met wie Van Mander bevriend was, reeds voor 1604 in het bezit van Razet was geweest, zou Van Mander dit werk ongetwijfeld in het aan genoemde schilder gewijde hoofdstuk vermeld hebben. Wél noemt hij twee andere ,,Adam en Eva''-voorstellingen van deze schilder, resp. in het bezit van Melchior Wijntgis te Middelburg en het Prinsenhof te Haarlem.[19]) Het Haarlemse stuk bevindt zich thans in het Rijksmuseum te Amsterdam.[20])
Dit uit 1592 daterende werk van Cornelis Cornelisz. vertoont verwantschap met onze gravure. Op de achtergrond zien we het gelukzalige leven van Adam en Eva in het Paradijs, waar de dieren vredig naast elkaar leven; op de voorgrond de eerste ouders, juist voor het moment van de zondeval. Het meest opvallende

onderscheid tussen beide voorstellingen is het verschil in compositie van het paar op de voorgrond. Dit kan natuurlijk een variatie zijn die voor rekening van de schilder komt. In dit geval zou ik echter de volgende hypothese willen lanceren.

Razet heeft ca. 1605 bij Cornelis Cornelisz. van Haarlem een ,,Adam en Eva'' besteld in de trant van diens werk in het Prinsenhof te Haarlem, dat door Van Mander in zijn *Schilder-Boeck* was geprezen (,,seer heerlijck gedaen''). Hij heeft de schilder daarbij de opdracht gegeven het paar op de voorgrond te schilderen naar het voorbeeld op een zilveren drinkschaal van Adam van Vianen, die zich in zijn bezit bevond. Van dit schilderij heeft Razet door Jan Saenredam een gravure laten maken. Het is wel begrijpelijk dat Cornelis Cornelisz. op de prent als *inventor* van de voorstelling als geheel wordt aangeduid. Een belangrijke bijdrage werd echter door Adam van Vianen geleverd.[21]) Misschien heeft Razet hem hiervoor willen danken door de prent aan hem op te dragen.

Het is mogelijk dat Buchelius de tazza van Adam van Vianen reeds in 1591 (zie boven; noot 18) in de collectie van Razet heeft gezien.[22]) De jeugdverzen uit het Utrechtse handschrift dateren in hoofdzaak uit de jaren 1583-1591; latere toevoegingen zijn echter zeker nog tot in het jaar 1616 bijgeschreven. De plaats in de bundel van de Latijnse versie van het epigram wijst eerder op ca. 1605 dan op 1591. Een definitieve datering van de twee versies van het epigram valt echter niet met zekerheid vast te stellen.

Natuurlijk is het ook mogelijk dat Buchelius de schaal in Utrecht in het atelier van Adam van Vianen heeft gezien, en dat bijvoorbeeld een Utrechtse schilder het fraaie werkstuk als voorbeeld voor een schilderij heeft gebruikt.

Op grond van Razets curieuze opdracht van de gravure aan Adam van Vianen is het echter verleidelijk om zowel de tazza als het schilderij in verband te brengen met de collectie van Razet, met wie ook Buchelius contacten blijkt te onderhouden.

Met zekerheid valt in ieder geval wél te constateren, dat we door de gedichten van de onwaardeerlijke Buchelius een tot nu toe onbekend werk van Adam van Vianen op het spoor zijn gekomen.

Bijlhouwerstraat 2-bis *Alfred M. M. Dekker*
Utrecht

1) Teréz Gerszi, *Paulus van Vianen. Tekeningen van een zilversmid* (Amsterdam 1983). Oorspronkelijke editie: Boedapest 1982.
2) J. R. ter Molen, *Van Vianen. Een Utrechtse familie van zilversmeden met een internationale faam* (Rotterdam 1984) 2 dln. Diss. RU Leiden (27 juni 1984).
3) De tentoonstelling werd voorbereid door M. I. E. van Zijl, L. van Oosten en L. Smit. De fraaie catalogus met een 150-tal afbeeldingen vormt een waardevol complement bij de dissertatie van Ter Molen (zie noot 2).
4) J. R. ter Molen, *op. cit.*, II, p. 88, nr. 431; Catalogus *Zeldzaam Zilver uit de Gouden Eeuw* (1984), nr. 130.
5) J. R. ter Molen, *op. cit.*, II, p. 92, nr. 461; Cat. *Zeldzaam Zilver*, nr. 135. Over de vraag of Verhoek de drinkbeker misschien ten onrechte als een werk van Adam van Vianen heeft beschouwd, zie: J. R. ter Molen, *op. cit.*, I, p. 32.
6) J. R. ter Molen, *op. cit.*, I, p. 31; Cat. *Zeldzaam Zilver*, nr. 131.
7) J. R. ter Molen, *op. cit.*, I, p. 39.
8) J. R. ter Molen, *op. cit.*, I, p. 32; Cat. *Zeldzaam Zilver*, nr. 132.
9) *De Werken van Vondel.* Volledige en geïllustreerde tekstuitgave in tien deelen, onder leiding van J. F. M. Sterck e.a. Deel VIII (Amsterdam 1935), pp. 595-597. Vgl. J. R. ter Molen, *op. cit.*, I, pp. 28, 57, 69; II, p. 19, nr. 33; Cat. *Zeldzaam Zilver*, nr. 133 en 134. Zie ook: J. W. C. van Campen, ,,Vondels relaties met Utrechtsche kunstenaars'', in: *Jaarboekje van ,,Oud-Utrecht'' 1937*, pp. 29-55, spec. 49-55.
10) J. R. ter Molen, *op. cit.*, I, p. 122 (register). Helaas noemt Ter Molen hem hardnekkig onjuist *Arend* van Buchell. Zie over deze kwestie: J. W. C. van Campen, *Notae Quotidianae van Aernout van Buchell* (Utrecht 1940), pp. XIV/XV.
11) UB Utrecht, hs. 836 (*Farrago Poematum iuvenilium Arnoldi Buchelii Batavi*).
12) Het Latijnse *schyphus, scyphus* (naar het Griekse *skúphos*) kan in de 17de eeuw de betekenis hebben van: nap, beker, kroes, schale, drink-schale, kop, drink-kop, roemer. Vgl. E. Spanoghe - J. Vercoullie, *Synonyma Latino-Teutonica (Ex Etymologico C. Kiliani deprompta).* Latijnsch-Nederlandsch Woordenboek der XVIIe eeuw, Deel III (Antwerpen 1902), p. 68, s.v. *scyphus.*
13) Niet te verwarren met de gelijknamige vriend van Odysseus, bekend uit Homerus. Mentor was een beroemde Griekse zilversmid uit de Oudheid. Vgl. Juvenalis, *Sat.* VIII, 104: *rarae sine Mentore mensae* (,,vrijwel geen tafel zonder vaatwerk van Mentor'').
14) Voor de volledigheid wil ik nog wijzen op twee zilveren beeldjes van Adam en Eva van de hand van Paulus van Vianen. Zij bevonden zich in 1611 in de collectie van keizer Rudolf II in Praag. Zie Ter Molen, *op. cit.*, II, p. 15, nr. 17.
15) J. R. ter Molen, *op. cit.*, I, p. 31.
16) Cat. *Zeldzaam Zilver*, p. 122, nr. 129.
17) Ter Molen heeft de afkortingen in het Latijn vermoedelijk opgelost als *sing(ulari) art(is) amic(o)*, aan de ,,uitzonderlijke kunstminnaar'' (*op. cit.*, I, p. 31). Deze onjuiste interpretatie is ook overgenomen in de tentoonstellingscatalogus (vgl. noot 16).
18) G. Brom en L. A. van Langeraad, *Diarium van Arend van Buchell* (Amsterdam 1907), p. 264; G. J. Hoogewerff en I. Q. van Regteren Altena, *Arnoldus Buchelius ,,Res pictoriae''* (Den Haag 1928), p. 7.
19) Carel van Mander, *Het Schilder-Boeck* (Haarlem 1604), fol. 293r. Een ,,Adam en Eva'' van Cornelis Cornelisz. uit 1620 bevindt zich in het Frans Halsmuseum in Haarlem.
20) Vgl. *Alle schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam* (Amsterdam-Haarlem 1976), p. 175 (A129), afb. op p.174.
21) Zie voor een geval van omgekeerde beïnvloeding, Vianen geïnspireerd door Cornelis Cornelisz.: J. R. ter Molen, *op. cit.*, I, p. 31.
22) De tazza zou dan, samen met een zilveren schaal die Vianen in 1591 in opdracht van de Balije van de Duitse Orde maakte (Ter Molen, *op. cit.*, II, p. 80, nr. 405), tot zijn vroegste werken behoren.

EEN SCHAMELE CRABETH EN EEN RIJKE VAN BAEXEN

De interessante bijdragen van Mevrouw Louise van Tongerloo in het maandblad Oud-Utrecht van januari, april en mei 1984 over glazen, glazenmakers en hun relaties in zakelijk en persoonlijk opzicht, waren voor mij aanleiding een enkele jaren geleden gedane vondst opnieuw te bezien. In deze artikelen werd onder meer ingegaan op het voorgeslacht van de Goudse glazenier Dirk Crabeth en ik herinnerde mij die naam Crabeth een keer te zijn tegengekomen. Na enig zoeken vond ik de akte, afkomstig uit een register van prokuraties voor het Hof van Utrecht d.d. 11 juni 1583 [1]) waarin een aantal legatarissen wordt vermeld van Jonker Gijsbrecht van Baexen, in leven drost van IJsselstein.

Afgezien van de erfgenamen van ene Joosgen, bastaarddochter van Dirk van Zuilen van Harmelen worden hier de volgende personen genoemd:

Caerl de Hughues gemachtigde van Jacob Clemensz als gehuwd met Maritgen Peter Crabethsdr. en Wouter Petersz Crabeth, beiden te Gouda wonende; voor henzelf en vervangende de erfgenamen van Dirck Petersz Crabeth hun broer en zwager alsmede Clara Peter Crabethsdr. en nog als prokuratie hebbende van Magdalena van Geersbergen, die erfgename is van Belye Crabeth, haar grootmoeder.

Het lijdt geen twijfel of alle in leven zijnde kinderen en erfgenamen van ,,meester Peter Crabout van Cuijck glaesmecker woenende totter Goude in Hollant''[2]) worden hier genoemd en moeten dus een plaats hebben gehad in het testament van Gijsbrecht van Baexen. Mevrouw van Tongerloo is uitvoerig ingegaan op de relatie van de Crabeth's met de Egmond's en met IJsselstein - ook blijken de Van Baexen's, Van Zuilen van Harmelen's en Van Egmond's te passen in het relatiekader van Vrouwenklooster.

De vraag rees evenwel hoe de kinderen Crabeth in het testament van Gijsbrecht van Baexen zijn terechtgekomen. Zoekend naar iets anders (zoals meestal bij een ,,vondst'') trof ik in de Inventaris van het Archief van het kapittel ten Dom het volgende aan, gedateerd (1496): ,,Akte waarbij Johan, graaf van Egmond, stadhouder van Holland, op verzoek van Wolter van Baexen, de schamele arme jongen Peter KraboNt begiftigt met het kosterij te *Hagestein*''[3]). Deze akte is kennelijk totnogtoe over het hoofd gezien vanwege de schrijfwijze KraboNt, maar toont m.i. onomstotelijk aan dat de betrekkingen van de familie Crabeth met die van Egmond dateren van vóór 1500 en dat deze lopen via de familie Van Baexen! Het mini-onderzoekje op mijn studeerkamer voortzettend, vond ik in het Repertorium op de Stichtse Leenprotocollen[4]), dat Wolter van Baexen, bastaard, op 8 maart 1500 werd beleend met 1 hoeve land in *Hagestein* en dat deze zelfde Wouter door zijn echtgenote Marie Gijsbertsdr. van Zuilen werd gelijftocht aan het goed Nijenstein, eveneens te Hagestein gelegen en wel op 26 juni 1495! Na het overlijden van Wouter werd diens zoon Gijsbert van Baexen beleend met de hoeve in 1518 en met het goed Nijenstein werd Gijsbert beleend na dode van zijn moeder in 1529. In 1549 blijkt Gijsbert van Baexen gestorven te zijn en vererven deze goederen op familieleden; genoemd wordt het octrooi van de Keizer om over deze goederen te mogen beschikken in een testament, d.d. 31 juli 1539 (een dergelijk testament is totnogtoe niet boven water gekomen).

Booth in zijn onvolprezen boekjes[5]) noemt sub voce ,,Zuylen van Harmelen'' juffrouw Maria van Zuilen ,,huysvrou van Wauter van Baexen Drost tot Iselsteyn anno 1488. hij sterf den 17en May 1518 ende sij den 25en October 1528, beyde onder een verheven sarck tot Iselsteyn onder 't grote glas int suyden van den kerck begraven.''

Deze Maria van Zuilen was een zuster van Dirk van Zuilen van Harmelen, vader van een bastaarddochter Joosgen welke in 1584 zo nadrukkelijk als mede-erfgename van Gijsbrecht van Baexen wordt genoemd: zij was kennelijk zijn nicht![6]).

Ik acht het geenszins uitgesloten dat ook de kinderen van Peter Crabeth op enigerlei wijze verwant waren aan Gijsbrecht van Baexen: immers ook een van deze kinderen heet Wouter! Was hun moeder wellicht een bastaarddochter van Wouter van Baexen, bastaard? Of is het slechts genegenheid voor de edelmoedige drost van IJsselstein geweest, die schamele Peter ertoe bewoog zijn tweede zoon Wouter te noemen? Gezien de vroege relatie Crabeth-Van Baexen, het voorkomen van de naam Wouter en de vermelding van al Peter's nakomelingen samen met die van Joosgen van Zuilen in het testament (èn in 1583) van Gijsbrecht van Baexen (*neef* van Joosgen) houd ik het op het eerste: de kinderen Crabeth waren hoogstwaarschijnlijk neven en nichten van Gijsbrecht van Baexen.

In Hagestein, waar de Van Baexen's gegoed waren heeft de jonge, schamele en arme Peter Krabout intussen geen grote carrière gemaakt: volgens verklaring voor schout en schepenen aldaar in 1512 zijn de inwoners zeer tevreden over koster Herman Jansz welke op voordracht van de kapittels ten Dom en Oudmunster vervangen zou moeten worden door Meerten Jansz welke ,,onbequaem'' wordt genoemd[7]).

De Van Baexen-connection evenwel moet op den duur vruchten hebben afgeworpen; vruchten welke

in 1583 nog interessant genoeg waren om er ten overstaan van het Hof van Utrecht voor bijeen te komen . . .

Verlengde Hereweg 100 *M. S. F. Kemp*
Groningen

Noten

1) Rijks Archief Utrecht, RA 233 deel 1.
2) Maandblad Oud Utrecht jrg. 57 pag. 2 (januari 1984).
3) Rijks Archief Utrecht, kapittel ten Dom nr. 825. Mevrouw Van Tongerloo was zo vriendelijk dit charter te transscriberen en toestemming te geven het hier weer te geven: *,,doen kondt ende bekennen mits dezen dat wy ter liefden beden ende begeerten van Wolter van Baexen onsen getruwen dienre gegont hebben ende gegeven ende mits desen onsen tegenw. . . . gonnen ende geven den schemelen armen iongen geheiten Peter Krabout puerlick om Godesswill die costerye van Hagensteyn mit allen renthen vruchten profyten emolumenten ende vervallen . . . Bevelen daeromme alle onse officieren dienre schout . . . ende allen onsen ondersaiten van Hagensteyn . . . dat sy den selven Peter Krabout syn leven lanck . . . selve te bedienen off by enen anderen van synre wegen waill ende lofflick te doen ende te laten bedienen tot synen believen . . . den sestienden dach in marte anno etc. nonagesima quinto nae scriven ende beloip 's Hooffs van Hollant" (= volgens Paasstijl 1496).* Misschien heeft Peter Krabout dus nooit zelf het kostersambt waargenomen; hij kon het ook laten bedienen.
4) Repertorium op de Stichtse Leenprotokollen etc. Dr. A. Johanna Maris, pag. 85-89. De hier genoemde Wolter van Baexen, bastaard, is een andere dan de Wolter van Baexen (zoon van Hendrik en Francesca Valkenaar) die b.v. 1526 wordt vermeld; op. cit. pag. 422. Mevrouw Van Tongerloo schrijft (Maandblad Oud Utrecht jrg. 57 pag. 39) ,,De relatie met de Harmelense Zuilens werd twee generaties later hernieuwd door Maximiliaan van Baexen". Het is wel goed hier erop te wijzen dat Maximiliaan *niet* een bastaard van Baexen was maar broederszoon van de ,,gewone" Wolter van Baexen. Zie voor deze laatste Van Baexen's ook mijn artikel ,,De Leemkolk" Tussen Rijn en Lek 16e jaargang nr. 4 (dec. 1982) pag. 24 e.v. alsmede Johanna Maria van Winter ,,Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutfen" pag. 311, alwaar genoemd het echtpaar Hendrik van Baex Woltersz en Petra die een jaarrente kochten uit goederen te Boxmeer, 1462.
5) Rijks Archief Utrecht, Inventaris Handschriften ,,Boekjes van Booth" pag. 312.
6) In de akte worden eerst de kinderen Crabeth genoemd in de volgorde als boven en vervolgens heet Caerl de Hughues nog gemachtigde van ,,Frans Joosten als getrouwd Dirckgen Adamsdr, nagelaten dochter van Joosgen Dirck van Zuilen tot Harmelens bastaarddochter wonende in de Weerde buiten Utrecht, vervangende zijns (= Frans') huisvrouwen broers en zusters". Het echtpaar Frans Joosten X Dirkgen Adamsdr. testeerde 29 september 1606 te Utrecht, wonend in de Weerde met kinderen Jacob, Jannigje en Cunera, waarbij ook genoemd Barbara Toenis Cornelisdr. hun kleindochter geprocreert bij zaliger Joosgen Fransdr. hun dochter (Notarieel Utrecht U 006b005) Wtenwaell).
7) Rijks Archief Utrecht kapittel ten Dom nr. 826, charter d.d. 26 april 1512.

KLEDERDRACHT IN HET KROMMERIJNGEBIED

Een schilderij van de Bunnikse schilder Johan de Kruijf was de aanleiding om eens uit te zoeken hoe de Bunnikse klederdracht er uit zag. Het bleek dat er geen specifiek Bunnikse dracht was, maar wel een specifieke uit het Krommerijngebied.

Een middeleeuwse momentopname

In de middeleeuwen was er weinig regionaal verschil in kleding in de Nederlanden en Vlaanderen. Zoals de mensen er op schilderijen in Vlaanderen uit zagen, zo zagen ze er ook uit in het Krommerijngebied. Jeroen Bosch (ca 1450-1516) was één van de eersten die geen koningen, heiligen of madonna's schilderde, maar de gewone man. Op zijn schilderijen is te zien hoe de boer en de boerin, de marskramer en de pater er uit zagen.

We zien een bonte verscheidenheid bij de mannen. Sommige lopen in hansop, anderen in een wijd kleed en weer anderen in broeken die al een beetje modern aandoen, met daarboven een grof linnen hemd en een boezeroen, die beide met leren koordjes vast zijn geregen.

De vrouwen dragen een doek of een kapje op het hoofd. Dit deden ze in navolging van diverse bijbelteksten. De Apostel Paulus had geen hoge dunk van vrouwen. Hij wijst hen op hun onderdanigheid (1 Timothëus 2 : 11) en nederigheid (Ephesiërs 5 : 24) tegenover de man. Petrus heeft bezwaar tegen vlechten van haren en anderen ,,opzichtige" blijken van uiterlijk vertoon (1 Petrus 3 : 3). De vrouw kan beter aan haar innerlijk dan aan haar uiterlijk werken. Paulus tenslotte raadt de vrouwen aan het hoofd te dekken (1 Corinthiërs 11 : 6), hetgeen door vele vrouwen ook werd gedaan. Eerst ging er een doek om het hoofd, later werd dit een wat sierlijker kapje, de hul, die het hoofdhaar verhulde. De hul van kloosterzusters is hier rechtstreeks uit ontstaan. Vrouwen droegen daar onder een jak en rokken die de vormen van het lichaam geheel verborgen hielden. Zowel mannen als vrouwen droegen om de voeten sandalen

of lappen. Slechts zelden had iemand ondergoed aan. Dit werd gezien als te grote luxe en een vorm van verfoeilijke ijdelheid. Alleen hoeren droegen (kanten) ondergoed. Dit werd als ,,prikkelend'' ervaren.
Nog in de 19e eeuw wordt vermeld dat volksvrouwen gewoon waren om in het drukke stadsgewoel van Utrecht in de goot te plassen. Dat konden ze alleen maar doordat ze geen ondergoed droegen. Later in de 19e eeuw veranderden de ideeën over ijdelheid, hygiëne en fatsoen en werd het dragen van ondergoed meer gebruikelijk. In het Victoriaanse tijdperk sloeg de balans naar de andere kant door en werd er zelfs overdadig ondergoed gedragen.
In de schilderijen van Jeroen Bosch lopen de paters op blote voeten, soms op sandalen en ze hebben een habijt aan dat is afgeleid van de gewone kledij van de 13e en 14e eeuw. Het was de bedoeling dat kloosterlingen precies zouden lijken op het gewone volk. Ze moesten vooral niet opvallen en droegen dus dezelfde kleding als de boeren. Na de vaststelling van dit habijt is het niet veel meer gewijzigd. Het habijt van de paters van vandaag ziet er dus net zo uit als dat van de paters uit de tijd van Jeroen Bosch en de 13e en 14e eeuw. Doordat de kleding van de boeren echter zich wel wijzigde, gingen de paters nu juist opvallen!
Een opmerking over de kleding van kloosterlingen van paus Johannes Paulus II trof me hierover: ,,Kloosterlingen moeten weer gaan opvallen door hun kledij''. Zo was het juist niet bedoeld.
Op de schilderijen van Jeroen Bosch is te zien dat er in de twee eeuwen sedert het ontstaan van de kloosterkleding veel is veranderd in de kleding van de boeren. De ontwikkeling sedert Jeroen Bosch is in de diverse boeken over klederdracht zo uitvoerig beschreven dat ik die hier oversla en overga naar de specifieke kledij in het Krommerijngebied rond 1800.

Het Krommerijngebied 1800 en later

De man
Hij had een pet met klep die nog het meest leek op de petten die veel Duitsers dragen, maar dan helemaal zwart. Ook de rest van de kleding was zwart of in ieder geval heel donker. Het materiaal was vaak wol, soms ook lichtere stoffen maar vrijwel altijd geweven op de keper-manier. Dat is een techniek waarbij volgens een bepaald systeem steeds een ander aantal scheringdraden wordt opgetrokken of neergelaten. Hierdoor wordt een heel sterke stof verkregen die erg dik is. De stof is te herkennen aan de diagonale lijnen die er over lijken te lopen.
Hij droeg een jasje met daaronder een linnen hemd dat met een klep en knop links vast zat. 's-Zondags ging er een zwart befje over dat de vorm heeft van onze overhemden, maar zonder stropdas.
's-Zondags kwam ook het goud en zilver te voorschijn. Meestal verscheen het in de vorm van een horloge met ketting. De broek hing aan brede bretels. Deze had twee kleppen, één van achteren en één van voren die met een serie knopen dicht zaten. Het gemak van de kleppen was dat de man zijn broek niet behoefte te laten zakkken als hij iets op de grond of tegen een boom wilde achterlaten. Door de week droegen zowel de man als de vrouw klompen. Alleen mensen die geen handarbeid verrichtten, zoals de dominee, de pastoor en de burgemeester, droegen ook door de week schoenen. Maar zij liepen meestal ook niet in klederdracht.

De klompen werden op zaterdagavond na het melken schoon geschuurd met een wit poeder. 's-Zondags kwam het paar schoenen te voorschijn. Dat werd bij het trouwen gekocht en moest het hele leven mee.
De schoenen werden gedragen op Zondag naar de kerk en verder alleen als er bijzondere dingen aan de hand waren. Het maken van een foto is zo'n bijzondere gebeurtenis. Hiervoor kleedde men zich netjes aan. Foto's van begin deze eeuw geven dan ook een vertekend beeld. Nadat de foto gemaakt was, gingen de schoenen weer in de kast en ging men op klompen weer aan het werk.
De man had meestal maar één pak, soms met meerde-

Vier dames op hun paasbest tijdens een retraite ca. 1930. Zij dragen geen schort.
V.l.n.r. de moeder van meester Van Rooyen, mevrouw Fie Dorrestein, mevrouw Van Echteld en mevrouw Elberse-Van Wijk.
(Foto van de schrijver).

re broeken. Het pak werd besteld voor de trouwdag en de man werd er later meestal ook in begraven. Hierdoor zijn er zo weinig kleren uit die tijd over.

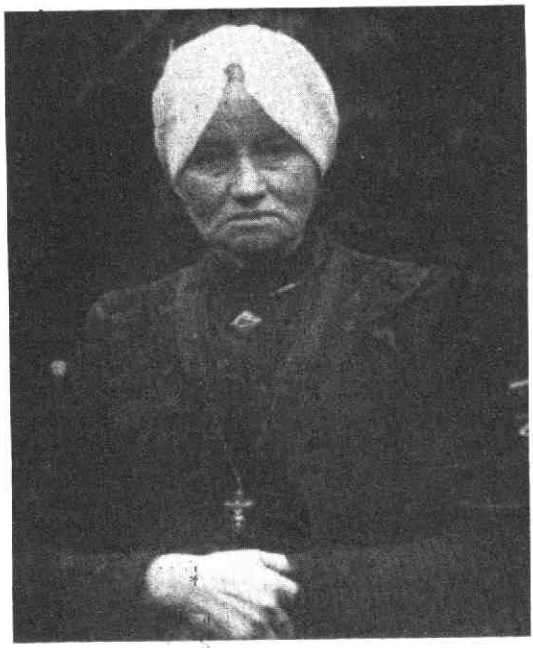
De vrouw

Zij had hetzelfde schoeisel als de man: door de week klompen en 's zondags hoge harde schoenen met lange veters. Daarop werden rokken gedragen, minstens twee, maar het konden er ook wel vier of vijf zijn. De bovenste rok was de goede rok. Daarvan had de arme arbeidersvrouw er maar één; de rijkere boerenvrouw had er soms twee of drie. Deze bovenrok werd besteld voor de huwelijksdag. Daarna moest ze nog jaren mee. Trouwen in het wit was er niet bij. De vrouw trouwde in haar enige rok, een bruine of zwarte. De rokken werden om het middel strak getrokken met een riem. Het bovenlijf werd gedekt met zoveel lagen als nodig waren om de vorm van de borsten geheel te doen onttrekken aan het nieuwsgierig mannelijk oog.

Belangrijkste ingrediënten waren een grof linnen hemd dat net als bij de man met een klep en knopen werd gesloten en een kap die op den duur zijn functie verloor, maar aanvankelijk bedoeld was om alle vrouwen dezelfde borstomvang te geven. De man kon dan niet zien wie er van de vrouwen door de natuur het rijkst bedeeld was. Daar kwam hij pas in de huwelijksnacht achter.

De kap wordt in sommige delen van het land over de bovenkleding gedragen. Het meest duidelijk is dat in Marken. In de Krommerijnstreek ging er een jak over dat van de riem tot enkele centimeters in de nek volledig gesloten was. De kleur van het jak was bruin, bij weduwen en oudere vrouwen zwart. Ergens in de loop van de 19e eeuw is de kap uit de klederdracht verdwenen. Op de tekeningen die Valentijn Bing rond 1850 maakte is de kap nog duidelijk aanwezig, op de eerste foto's van rond 1900 niet meer. Sinds die tijd is de kleding strak en wordt de vorm van het lichaam niet meer zo sterk verdoezeld.

Begin deze eeuw is een overgang te zien van losse rokken en een jak naar één jurk. De jurk valt vormeloos naar beneden en wordt in het midden onderbroken door een brede band, die haar strak trekt. Omdat deze kleding niet vies mocht worden (men had er maar één stel van), werd er een schort overheen gedragen, in Bunnik ,,schurt'', in Zeist ,,schorteldoek'' genoemd. (Vond men zich in Zeist iets deftiger?). De schort was om te verslijten. Hier had men er diverse van. Meestal waren het gewone lapjes die men toevallig had kunnen kopen. Er liep dus een bonte verscheidenheid door het dorp. Vaak hadden ze een bloemetjesmotief. Dit schort was het enige lichtpuntje dat een creatieve vrouw kon aanbrengen in haar verder nogal sombere kledij. Ook hier weer geldt hetzelfde als bij de man: werd er een foto gemaakt, dan ging de schort af en poseerde men in de schone kleding. Foto's geven een vertekend beeld. Zelden of nooit liep de vrouw op straat zonder schort. Voor de Zondag was er een nette, witte schort. Hierin ging men naar de kerk. Vrijwel iedere vrouw, rijk of arm, had een lange ketting om de hals. De ketting was

Mevrouw Elberse-Van Wijk (1867-1963), de laatste vrouw die in Werkhoven de hul nog droeg. (Foto van de auteur)

soms wel twee meter lang. Armere vrouwen hadden vaak nog wel een zilveren ketting, wat rijkere een dunne gouden en de rijkste een dikke gouden.

De ketting werd om de hals gedragen, soms enkele malen dubbel, soms ook helemaal naar beneden uithangend. Aan het eind droegen de hervormde vrouwen een medaillon of horloge, de katholieke een kruisje. Dat werd in de band om het middel gestopt.

Tenslotte het meest karakteristieke onderdeel van de dracht: de hul. Het Krommerijngebied onderscheidde zich hiermee van andere delen van het Utrechtse. Over een zwart onderkapje waar de haren in gingen, werd een kanten sierkapje gedragen. Dit was vaak erg fraai bewerkt behalve voor vrouwen in de rouw. Dan was het kapje strak en gesloten. De hul was van achteren met touwtjes strak gebonden en werd met twee spelden bij de oren vast gezet op het onderkapje. Boven het hoofd zaten plooitjes waar een touwtje door ging. Trok men dit strak, dan ging de hul iets bol staan en kwam er een kleine lokje van de haren vrij. Dit was het enige dat de mannen te zien kregen. Plaatselijk verschilde de kracht waarmee men de plooien aantrok en dus hoe groot de opening werd. De indruk bestaat dat bijv. in Werkhoven de opening groter was dan in Odijk of Bunnik. De punten van de hul, die over de oren heen vielen, waren omhoog gesteven en werden iets gedraaid. Hierdoor kreeg de hul haar typische vorm, die ons aanzette om het onderzoekje te beginnen. De afstand tussen de omhoog staande punten was van essentieel belang. Dit werd met de duimstok nagemeten.

Het wassen, plooien, strijken, stijven van de mutsen

was een goed beroep. In ieder dorp was er wel een vrouw die de kunst machtig was en dat moest ook wel, want de hul bleef maar enkele weken in model en dan moest ze weer worden weggebracht. Ook een regen- of mistbui richtte onherstelbare schade aan het stijfsel aan zodat de punten als een zachte pudding in elkaar zakten.
Sedert begin deze eeuw wordt de traditionele dracht steeds meer vervangen door stadse kleding. Nieuwe hullen worden niet meer gemaakt en de oude gaan van moeder op dochter over. Er komt steeds minder werk voor de mutsenwassers en uiteindelijk is er in de hele Krommerijnstreek nog maar één vrouw die de kunst machtig is. Ze woont in Schalkwijk. Garagehouder van der Wiele uit Werkhoven kan zich nog herinneren dat zijn oma de hul nog droeg. Als klein jongetje moest hij eens in de maand voor zijn oma op de fiets een paar hullen wegbrengen naar Schalkwijk en ze enkele dagen later weer ophalen. Hij kreeg er een paar losse centen voor van z'n oma. Die oma, mevrouw Elberse, was vermoedelijk de laatste vrouw die de hul nog dagelijks droeg. Toen de mutsenwasser er mee ophield, borg ze, 86 jaar oud, de hul voor het laatst op in de doos. De laatste tien jaar van haar leven droeg ze een hoed, zoals zovelen voor haar de hul al voor een hoed hadden verruild. Aan de eeuwenlange traditie kwam daarmee een eind. Gelukkig heeft Johan de Kruyf de hul voor ons in volle glorie vereeuwigd. In 1985 zal de hul te zien zijn op de tentoonstelling ter herdenking van de 100e geboortedag van Johan de Kruyf, met Pinksteren in het nieuwe gebouw van Bredero in Bunnik.

Duikerstraat 16, Utrecht *Henk Reinders*

*) Met dank aan de families Van Zijl uit Bunnik en Van der Wiele uit Werkhoven

maandblad oud-utrecht

58e jaargang - nr. 1 - januari 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48
3532 GM Utrecht, tel. (030) 93 46 57

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+: *f* 34,–

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

DANK AAN DE BEZORGERS VAN DE JAARBOEKEN

In de laatste dagen van december of het begin van het nieuwe jaar ging weer een aantal leden van onze vereniging op pad om hun mede-leden het Jaarboek 1984 te bezorgen. Allen die het nattige winterweer trotseerden, past een woord van hartelijke dank. Door de jaarboeken niet per post te verzenden, bespaart de vereniging zich een bedrag van enkele duizenden guldens. Dat geld kan nu voor andere aktiviteiten worden aangewend.
Een woord van bijzondere dank geldt de heer W. Uittenbogaard die ook dit jaar de gigantische klus op zich nam de jaarboekdistributie te organiseren.
Bij de uitgifte van het Jaarboek 1985 hoopt het bestuur op ieder weer een beroep te mogen doen.

Bestuur

Agenda

Dinsdag 12 februari, excursie naar het bedrijfsmuseum van Douwe Egberts. Verzamelen bij de portier aan de hoofdingang, Vleutense Vaart 35, om 14.00 uur.
Naast de bezichtiging van de museumcollectie zal een bedrijfsfilm vertoond worden en natuurlijk wordt er een kopje koffie of thee gepresenteerd. Indien u dit wenst kunt u uw ,,D.E.-punten'' inwisselen in de geschenkenhal.
Het maximaal aantal deelnemers van 50 is inmiddels bereikt.

Zaterdagmorgen 16 maart, excursie naar de Universiteitsbibliotheek van Utrecht. Bijzonderheden in een volgend nummer.

Donderdagavond 18 april, herhaling van de excursie van 17 januari naar het Gemeente Archief Utrecht. Het is gebleken dat er voor deze excursie zoveel belangstelling bestond, dat velen teleurgesteld moesten worden. Voor deze leden hebben wij de excursie nogmaals op het programma gezet.
Ook nu geldt weer een maximum van 70 personen, opgeven bij Hotel des Pays-Bas.

TABAKSPIJPEN ALS HULP BIJ HET DATEREN VAN OUDE PANDEN IN DE FLIERUILENSTEEG

Belangstelling voor de inhoud van vuilcontainers kan soms verstrekkende gevolgen hebben. Zo vormde afval in een container van een bouwbedrijf in de Bemuurde Weerd de aanloop tot een opgraving, een onderzoek en het schrijven van dit artikel.
Deze container was opgesteld langs de Oosterstroom op de Gruttersdijk ter hoogte van de poort, die toegang geeft tot de Flieruilensteeg. Geattendeerd door een 17e eeuwse pijpekop bovenop het afval besloot ik, gewapend met een schepje, in deze container te stappen.
Tussen puin, glas, aardewerkfragmenten en hetgeen de buurtbewoners erbij gedeponeerd hadden, vond ik nog enkele koppen en stelen van 17e eeuwse tabakspijpen van typisch Utrechtse makelij. Na de substantie ,,grondig'' doorgewerkt te hebben, ging ik op zoek naar de herkomst van deze overblijfselen uit de 17e eeuw.
Het spoor leidde naar een hoekhuis, middenin en aan de zuidzijde van de Flieruilensteeg (afb. 1). Hier waren werklieden druk doende met renovatie van het huizenrijtje. In het pand naast de inrit van een houtverwerkingsbedrijf was een gedeelte van de moderne betonnen vloer verwijderd voor het plaatsen van een binnenmuur. Het gedeelte van de opvullaag, dat hieronder vandaan kwam, had ik in de container aangetroffen. Nadat de betonvloer werd opgebroken en afgevoerd, kreeg ik in april/mei toestemming en gelegenheid deze afvallaag van stukje tot beetje te onderzoeken.
Onder de puin/afvallaag bleek nog een oude tegelvloer aanwezig te zijn. Hieruit kunnen we concluderen dat deze ongeveer 50 cm dikke laag diende om het vloerniveau een halve meter te verhogen. Waarschijnlijk werd deze ophoging van de vloer noodzakelijk door stijgend grondwater. Deze stijging werd mogelijk veroorzaakt door de waterverbinding met het Zwarte Water en de Oosterstroom, die daar gegraven werd voor het aandrijven van de molen van Dareth[1]).

Het dateren van het materiaal

Buiten de vele fragmenten van tabakspijpen konden ook tal van pijpenpotscherven verzameld worden. Deze werden bij de stadsarcheoloog gebracht, waar ze door de heer P. von Hout werden bestudeerd. Zijn ondervindingen zal hij binnenkort in een artikel in het blad ,,Westerheem'' weergeven.
De ,,stenen'' tabakspijp is door zijn broosheid en daardoor korte levensduur een uitstekende gids voor het dateren van de grondlaag waarin de pijp aangetroffen wordt[2]).
De pijpen uit de Flieruilensteeg hebben kleine koppen en zware stelen, die typerend zijn voor het 17e eeuwse product. De maten van de pijpekoppen geven een ketelinhoud, gangbaar voor pijpen uit het midden van de 17e eeuw. Het uiterlijk van de pijpen en de daarop voorkomende merken wijzen erop dat deze in het buitengerecht Lauwerecht gemaakt werden[3]).
De vondst van een gedecoreerde pijpesteel gaf de mogelijkheid de datering van de ophogingslaag nog nauwkeuriger vast te stellen. Van deze met ranken, rozen, zwanen en kasteeltjes versierde steel bevindt zich in het depôt van de stadsarcheoloog een gaver exemplaar, waaraan zelfs de kop nog aanwezig is (afb. 2). Hierop zien we dat de versiering zich op de kop voortzet. Tussen het struweel op weerskanten van de ketel (kop) verschijnt een klimmende leeuw. De koprand is gezoomd met een band waarin 12 lelies prijken. De vorm van de kop versterkt het vermoeden dat ook deze gelegenheidspijp in Lauwerecht vervaardigd werd.
De belangrijkste gelegenheid, die in deze periode aanleiding gaf tot het in de handel brengen van deze pijp, was ongetwijfeld de Vrede van Munster. Hier werd in het jaar 1648 de vrede getekend die de tachtigjarige oorlog beëindigde. De vloerophoging in het pand vond dan in of na 1648 plaats.

Renovatie van een huizenrijtje (links) in de Flieruilensteeg. Foto: P. Smiesing.

De bewoners van de Flieruilensteeg in het midden van de 17e eeuw

Over de bewoning van de Bemuurde Weerd in de 17e eeuw is nog niet veel bekend. Een kaart uit 1598 van

Pijpekop, aanwezig in het depôt van de stadsarcheoloog. Foto: F. Kneefel.

F. van Vianen, waarop buiten de stad ook de Bemuurde Weerd werd afgebeeld, toont dat er toen in de Flieruilensteeg nog weinig bebouwing was[4]).
In het Utrechtse gemeente-archief kreeg ik gelegenheid klappers in te zien van transporten en plechten, die voor dit gerecht passeerden van 1645 tot 1669[5]). Hierdoor krijgen we een ruwe schets van de toenmalige bewoning van de ,,Flieruijlen ofte Schijtsteeg''.
Aan de noordzijde vinden we 5 ,,cameren'' in eigendom van de meestermetselaar Gijsbert Anthonisen van Vianen.
Aan de zuidzijde van de steeg bevinden zich de woningen van de ,,slootmaecker'' Harmen Harmensen, de smid Claas Harmensen, de brouwer Joost Verborgh en Cornelis Jansen van de Heyden, de bezemmaker.
De hofstede met erf van de wijnkoper Jan Joosten Clock geeft een nog landelijke indruk van de buurt.
Verder treffen we de namen aan van de eigenaren Peter Cornelisz Knoop, Jan Evertsz Nocke, Herman Booch schipper ,,op 't cleijne veer'', Jan Petersz van Dam en Joost Dareth.
In 1640 diende Joost Dareth een aanvraag bij de vroedschap in voor het plaatsen van een slijpmolen. Zoals reeds vermeld werd na toestemming in de hoek Zwarte Water - Oosterstroom een waterloop gegraven voor het rad van de watermolen. Bovendien verkreeg de molenaar Dareth voor twaalf jaar het monopolie voor het pellen van gerst. Vervolgens kreeg hij toestemming voor het malen van koren en mocht hij later zelfs een windmolen laten bouwen op zijn watermolen. Toen Dareth in 1655 stierf, liet hij vele schulden na. Bij de veiling van de molen deed de metselaar Gijsbert Anthonisen van Vianen een bod op de molen van *f* 5.500,–. Eigenaar werd echter Jacob de Cruyff voor de prijs van *f* 6.900,–[1]).
Als in 1669 de 5 cameren aan de noordzijde van de steeg overgaan in handen van de bezemmaker Cornelis Jansen van de Heyden zien we dat deze belenden tot aan het Zwarte Water en aan het hof van Jacob de Cruyff. Van deze laatste genoemde eigenaren mogen we aannemen dat ze bewoners waren van hun bezit, hoewel dit niet altijd het geval behoeft te zijn. Zo vinden we bij Gerrit Jacobsz, eigenaar van 2 cameren met erf, de vermelding ,,pottebacker in Lauwerecht''. Gerrit zal zeker, omdat het vuur in de oven voortdurend bewaakt diende te worden, bij zijn pottenbakkerij gewoond hebben[6]).
Gezien de grote hoeveelheden pottenbakkersstort zoals misbaksels van zalfpotjes, door glazuurspatten bedorven pijpekoppen en de pijpenpotscherven in het onderzochte pand, is het aantrekkelijk te onderstellen dat het afval uit Gerrits bedrijf afkomstig was. Zelfs zou dit pand, omdat onder de aangrenzende panden geen pottenbakkersafval werd aangetroffen, aan hem toebehoord kunnen hebben. Helaas is voor deze hypothesen weinig grond omdat er in het naburige Lauwerecht grote hoeveelheden pottenbakkersstort vrijkwamen bij de productie, waarin ook de collega's van Gerrit ruim aandeel hadden. Dit pottenbakkersafval werd voor de meest uiteenlopende bouwactiviteiten aangewend en op vele plaatsen rond de Weerd gestort. Hier was het voor iedereen beschikbaar.
Aardig was echter dat wat bouwafval in een container leidde tot dit bescheiden overzicht van een stukje vergeten Oud-Utrecht.

Utrecht *Pieter Smiesing*
Montevideodreef 92

Noten:

1) W. A. G. Perks, Zes eeuwen molens in Utrecht. Hoofdstuk IV. Watermolens, par. 48 De molen van Dareth, pag. 209.
2) F. H. W. Friederich, Pijpelogie. Vorm, versiering en datering van de Hollandse kleipijp. A.W.N.-monografie no 2, 1975.
3) P. K. Smiesing, De Utrechtse pijpenindustrie in de Lauwerecht; Maandblad Oud-Utrecht nrs. 6, 7/8, 1980.
4) Gemeente Archief Utrecht, TA Ab 57.
5) G.A.U., Klappers (in voorbereiding) op transporten en plechten gepasseerd voor Gerechte van de Bemuurde Weerd 1645-1669.
6) Vanwege het brandgevaar was het de pottenbakkers verboden hun pottenbakkersovens binnen de stad en de Bemuurde Weerd te hebben. Daarom hadden ze zich in Lauwerecht gevestigd. Zie A. Bruyn, e.a., Pottersvuren langs de Vecht. Rotterdam papers III, Rotterdam 1979; pag. 17-20, T. J. Hoekstra, Enige gegevens over Utrechtse pottenbakkers uit de 14e eeuw en later.

Geraadpleegde literatuur:

Cityschil, een visie op: Leidseveergebied, Wijk C, Bemuurde Weerd en Lauwerecht. Uitgave Stichting Werkgroep Herstel Leefbaarheid Oude Stadswijken, 1977.

EEN FORTIFICATIEPLANKAART VAN DE STAD UTRECHT UIT 1629

Kaart van de bouw- en weilanden om de stad Utrecht. Tekening in kleuren door H. Jz. Verstralen, ca. 1630. Top. Atlas G.A.U. nr. Ab 62.

Naar aanleiding van het artikel van P. F. M. Mens ,,Utrecht in bange dagen'' in *Jaarboek Oud-Utrecht 1984*, p. 32-52, waarin gesproken wordt over de te nemen militair-defensieve maatregelen in 1629, wil ik het volgende naar voren brengen.

Op het gemeente-archief van Utrecht bevindt zich in de Topografisch-Historische Atlas (nr. Ab 62) een grote, fraai ingekleurde, handgetekende kaart (schaal ca. 1 : 3400, formaat 92 x 121,5 cm) vervaardigd in 1629 in verband met de uitbreiding van de fortificaties van de stad Utrecht. Deze kaart werd vervaardigd door Hendrik Jz. Verstralen, een vrij bekende Utrechtse landmeter, in opdracht van de Staten van Utrecht (opdrachtgever en datum - oktober 1629 - zijn heel vaag op de kaart te lezen; de kaartmakersnaam is bekend uit een besluit van de Vroedschap van 13 september 1630, waarin sprake is van een te maken kopie van de kaart).

Het is de auteur niet kwalijk te nemen dat hij aan oude kaarten als historische bron geen aandacht heeft geschonken, omdat het hem in eerste instantie om de politieke verwikkelingen tijdens de oorlogssituatie in 1629 ging (weliswaar in relatie tot de nieuw aan te leggen verdedigingswerken). De hier bedoelde en afgebeelde kaart is echter mijns inziens belangrijk genoeg om er aandacht voor te vragen. Heel nauwkeurig is op deze kaart de topografie buiten de stadsmuur weergegeven. In dit opzicht biedt dit document unieke gegevens over de situatie in 1629. Alle andere thans bekende (gedrukte) stadskaarten van omstreeks die jaren zijn onbetrouwbaar en onvolledig in de weergave van de topografie buiten de stadsgracht. Omdat het louter ging om de nieuw aan te leggen fortificaties is de bebouwing van de stad zelf niet ingetekend. Dit is trouwens een algemeen kenmerk van de vroegere fortificatieplankaarten van steden. Op vier plaatsen zijn de verdedigingswerken over de toenmalige bestaande topografie heen getekend, respectievelijk buiten de Tolsteegpoort, aan de oostkant van de Bemuurde Weerd, buiten de Witte Vrouwenpoort en ten zuiden van bolwerk Lepelenburg in het Oudwijkerveld. Slechts dit laatste - aangeduid als ,,Hoornwerck'' - is naderhand gerealiseerd, zoals onder meer de bekende plattegrond van Utrecht uit de Stedenatlas van Joan Blaeu uit 1649 laat zien. Aardige details van deze plankaart zijn voorts de vele boomgaarden rondom de stad, waarvan er enkele met name aan de oostkant, zijn aangegeven als ,,Afgehouwen Bongarden''.

Dit is gemakkelijk te begrijpen na het lezen van p. 43 in het artikel van Mens, waar staat dat Frederik Hendrik had geadviseerd bomen rond de stad, die een naderende vijand beschutting zouden kunnen bieden, om te hakken.

Volledigheidshalve moet hier nog vermeld worden dat in onze eeuw een calque-kopie van de kaart is gemaakt door P. W. Immink, die merkwaardig genoeg de fortificatie-plannen niet bevat (GAU, Top. Atl. nr. Ab 62 B).

Odijk *Marijke Donkersloot-de Vrij*
St. Nicolaaslaan 44

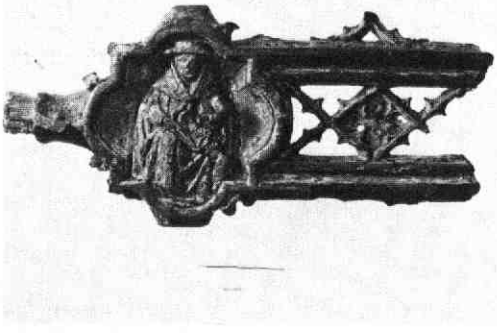
NIEUW BOEK IN DE STICHTSE HISTORISCHE REEKS

In april is als deel 10 in de Stichtse Historische Reeks te verwachten de studie van drs. C. van Dam *Jodenvervolging in de stad Utrecht, 1940-1945.*

De tragedie van de uitroeiing van het grootste deel van de joodse bevolking van West-Europa is al meermalen beschreven, maar er is maar zelden uiteengezet, welke gevolgen de Duitse maatregelen in een enkele stad hadden. De historicus C. van Dam heeft dit voor de stad Utrecht onderzocht.
Aan zijn onderzoek van de oorlogsjaren laat hij een schets van de positie van de joden in de stad voorafgaan. Zijn studie beperkt zich niet tot de Duitse maatregelen; het bijzondere van zijn werk is de beschrijving van de gebeurtenissen vanuit de Joodse Gemeente zelf. Als eerste heeft hij gebruik mogen maken van de archieven van de Nederlands Israëlitische Gemeente te Utrecht en de gegevens daaruit heeft hij aangevuld met een aantal indringende interviews met overlevenden. Verder heeft hij de gemeentelijke diensten, het stadsbestuur, de politie en de universiteit in het verhaal betrokken.
In het boek leest men, hoe de joden langzaam maar zeker geïsoleerd werden, hoe ze tegen elkaar werden uitgespeeld en hoe weinigen slechts konden onderduiken. Na de oorlog keerden slechts enkelen terug. De ontvangst viel tegen en het medelijden duurde maar kort. Het is opmerkelijk dat juist na de oorlog een nieuw antisemitisme oplaaide.
Voor de overlevenden bleven naast de eigen verwerking van het oorlogsleed bijna onoplosbare vragen over: wat was de zin van het geloof, wat was de verantwoordelijkheid van de kerkelijke leiders voor de uitvoering van de maatregelen van de Joodse Raad? Doordat de schrijver deze kwesties aan de orde stelt en op sobere wijze beschrijft, krijgt dit boek een meer dan lokale dimensie.
Ter nadere informatie over de andere delen uit de Stichtse Historische Reeks wordt in dit Maandblad een folder ingesloten. *C. S.*

VROME VONDSTEN

Van 2 februari t/m 31 maart zal in het Centraal Museum Utrecht een kleine archeologische tentoonstelling te zien zijn. Onder de titel ,,Vrome Vondsten'' geeft deze expositie een overzicht van voorwerpen met een religieus karakter, die sinds 1972 zijn gevonden door de Utrechtse stadsarcheoloog T. J. Hoekstra en zijn medewerkers.
Opgegraven voorwerpen dragen vaak een godsdienstige voorstelling, of hebben een religieuze functie gehad. Dit geldt niet alleen voor voorwerpen, afkomstig uit kerken of kloosters, maar ook in belangrijke mate voor objecten die zich in woonhuizen bevonden. Steeds blijkt hoe nauw godsdienst en openbaar leven met elkaar waren verbonden in de voorgaande eeuwen. Een treffend voorbeeld hiervan is een ,,snelle'', een bierkan, voorzien van een voorstelling van de Aanbidding der Koningen, gevonden in de Korte Nieuwstraat. Van de kerkelijke voorwerpen zijn vooral een bisschopskop en twee houten crucifixfragmenten opmerkelijk.
De verzameling archeologische vondsten die bijeen is gebracht op deze tentoonstelling, is ontstaan door toevallige omstandigheden. Er wordt dus geen representatief beeld gegeven van voorwerpen met christelijke voorstellingen door de eeuwen heen.
Wel zijn er uit verschillende tijden voorwerpen te zien. De collectie omvat kannen, bordjes, haardstenen, een tegel, enkele pelgrimsinsignes, een paxtafeltje, een beschermmedaille, een aantal beelden, plaquettes, mallen voor plaquettes en een grafsteen.
De tentoonstelling ,,Vrome Vondsten'' is te zien op de historische afdeling van het Centraal Museum. Tijdens de tentoonstelling is een geïllustreerde catalogus verkrijgbaar, geschreven door de kunsthistorica Anka Voskuilen, die tevens de expositie samenstelde.
Het Centraal Museum is geopend: di t/m za 10.00-17.00 uur, zon- en feestdagen 14.00-17.00 uur, maandag gesloten.

Fragment van een houten kruisarm waarop St. Hieronymus is afgebeeld, gevonden aan de Korte Nieuwstraat op het terrein van de voormalige Paulusabdij (Foto: F. Kneefel).

MICHAEL FITZGERALD EXPOSEERT BIJ DE CREDIET- EN EFFECTENBANK

Van 6 februari tot 11 april exposeert Michael Fitzgerald in het pand van de Crediet- en Effectenbank aan de Kromme Nieuwe Gracht nummer 6.

Naast een aantal Utrechtse tekeningen, waarvan er een te vinden is op de omslag van dit blad, bestaat zijn werk uit pentekeningen die hij maakte in Griekenland, met name op het eiland Patmos. Het zijn allen realistische prenten.

Met deze expositie wordt ook aandacht gevestigd op de Vereniging Oud-Utrecht. In een vitrine treft de bezoeker informatiemateriaal aan waaruit de doelstelling en werkwijze van de vereniging duidelijk blijkt.

Op deze wijze wil de Crediet- en Effectenbank haar verbondenheid met Utrecht benadrukken. De bank wil per jaar 5 à 6 tentoonstellingen organiseren, waarbij steeds een relatie met Utrecht aanwezig is.

De openingstijden van de bank zijn: maandag tot en met vrijdag, 9.00 tot 16.00 uur. *José Rutten*

VAN DE EXCURSIECOMMISSIE

Bij een bezoek aan de Universiteitsbibliotheek denken we in de eerste plaats aan het omvangrijke boekenbezit van zeldzame handschriften en vroege drukken tot de meest moderne literatuur. Deze boekenverzameling is bescheiden begonnen in het koor van de Janskerk. In 1984 kon men het 400-jarig bestaan vieren van een moderne wetenschappelijke bibliotheek ten dienste van studenten, wetenschappers en belangstellenden. Een tweede aspect van deze bibliotheek is dan ook de dienstverlening waarbij o.a. geautomatiseerde catalogi tot de mogelijkheden behoren. Een derde, niet onbelangrijk, aspect is de huisvesting van de bibliotheek in o.a. het v.m. paleis van koning Lodewijk Napoleon, gebouwd in 1809 door de architect J. D. Zocher. Hoewel aanpassingen voor de nieuwe functie van dit paleis nodig geweest zijn, is een groot deel ervan bewaard gebleven.
De rondleiding zal bestaan uit een band-diaserie gevolgd door een rondgang door het complex waarbij de genoemde aspecten, collectie, dienstverlening en paleis, bezichtigd en van uitleg voorzien zullen worden.
De mogelijkheid bestaat om bij de U.B. artikelen als ansichtkaarten, boekencatalogi en de catalogus van de tentoonstelling van het 400-jarig bestaan te kopen.
Het **maximum** aantal deelnemers aan deze excursie op zaterdag 16 maart a.s. (zie de Agenda) is **40** personen, opgeven bij Hotel des Pays-Bas, tel. 030-33 33 21.

Evenals vorig jaar willen wij ook dit jaar met de pinksterdagen, 25 tot 27 mei, een excursie ,,over de grenzen'' organiseren. Ditmaal zal de reis naar Duitsland gaan. Het plan is om een bustocht te maken naar de stad Kempen, even ten oosten van Venlo gelegen, via een route die ons o.a. zal leiden langs de plaatsen Kalkar, Xanten, Straelen, Kevelaer en Kleve. Dit ,,over de grenzen'' is dan ook betrekkelijk als we bedenken dat het middeleeuwse Utrecht vele jaren deel uitmaakte van dit gebied, zelfs al in de romeinse tijd wordt Utrecht ermee verbonden door haar ligging aan de Rijn.
Het einddoel Kempen is gekozen omdat vorig jaar de historische vereniging van deze stad Utrecht bezocht heeft, waarbij onze vereniging uitgenodigd is voor een tegenbezoek.
Het voorlopige reisschema ziet er als volgt uit:
Zaterdag 25 mei: 's morgens vroeg weg, overnachting in Kempen; zondag 26 mei: bezoek Kempen en omgeving, overnachting in Kempen; maandag 27 mei: terugreis, verwachte aankomst in Utrecht na het avondeten.

Op de heen- en terugreis zullen de bovengenoemde plaatsen bezocht worden.

Wij hopen u zo snel mogelijk te kunnen berichten over de exacte route, het programma, de prijs e.d. van deze reis.

ACH LIEVE TIJD (2 en 3)

Dertien eeuwen reislust (2)

Deel 2 van de rijk geïllustreerde uitgave ,,Ach lieve tijd'' belooft ons een verhaal over ,,de Utrechters en hun reislust''. Op de vele, dikwijls interessante afbeeldingen rijden, varen en trekken ze in zwart/wit of in kleur aan ons oog voorbij. Menigmaal afgebeeld tegen het silhouet van de stad of wandelend door bekende straten en vereeuwigd voor reeds lang verdwenen gebouwen.

Meer dan op de reizigers echter valt de nadruk op de vervoermiddelen. Trekschuiten, postkoetsen, paardetrams en aandoenlijk ouderwetse autobusjes vullen de bladzijden. Maar wat, wonderlijk genoeg, ontbreekt is de trein. Stations zijn afgebeeld, maar geen locomotieven en geen spoorwegrijtuigen. En juist die hebben pas goed voor veel Nederlanders, dus ook voor de Utrechters het reizen mogelijk gemaakt.

Wel erg ruim hebben de samenstellers het woord ,,reislust'' genomen wanneer zij afbeeldingen geven van b.v. de (m.i. te vroeg gedateerde) broodslede van Bakkerij De Laat op blz. 42. Wellicht hebben zij zich laten leiden door de uitdrukking zelfreizend bakmeel, maar dat schrijf je toch anders! Ook de foto op blz. 39 links boven geeft daarvan een voorbeeld. De tonnen wijn kunnen toch bezwaarlijk verdacht worden van reislust. En juist bij die foto had men zich eruit kunnen redden door te vermelden dat in het gebouw rechts op de hoek een factorij van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen was gevestigd, waar men reisgoed kon bevrachten. De datering is niet juist. De foto moet vóór 1921 zijn genomen.

Heel wat interessante en grappige informatie is verwerkt in de bijschriften. Maar helaas heeft men hier en daar wel een steekje laten vallen. In de tekst bij de prachtige en weinig gepubliceerde foto tegenover blz. 31, wordt het jaartal 1891 genoemd. De paardetractie op het traject Utrecht-Jutphaas-Vreeswijk werd echter eerst op 22 november 1893 ingevoerd. Zo is ook de foto van het Maliebaanstation (blz. 46) niet uit ongeveer 1890 maar uit juni 1901. Wanneer men de originele foto goed bekeken had zou men de datum hebben kunnen reconstrueren aan de hand van de affiches op de wagen, die geen wagen van Van Gend & Loos is zoals het bijschrift ons wil doen geloven, maar een bestelwagen van de HIJSM.

Wat tenslotte te zeggen van het tekstgedeelte van het werkje? Het geeft een aantal, soms anecdotische reisverhalen, vertelt over Utrechtse hotels en herbergen en over vervoermiddelen.

Maar ook dit tekstgedeelte is verre van brandschoon. Als voorbeeld noem ik enkele van de onvolkomenheden. De Utrechtse gemeenteraad besloot op 29 december 1902 een electrische ceintuurlijn rond de binnenstad aan te leggen en niet in 1906. 20 juni 1906 werd de lijn langs de singels geopend (blz. 49). Op 6 december 1843 werd de spoorlijn Amsterdam-Utrecht feestelijk in gebruik genomen. Eerst twee en twintig dagen later - en niet twee dagen zoals vermeld - begon de geregelde dienst (blz. 47). En het verhaal dat, onder de kop De Olifantenwagen, over de geschiedenis van Van Gend & Loos wordt opgedist rammelt aan alle kanten. Laat ik het hierbij maar laten.

In haar voorwoord bij het eerste deeltje van de serie schrijft Utrechts burgemeester ,,Ik hoop dat vooral het onderwijs in onze stad deze uitgave zal ontdekken en gebruiken.'' Dat alleen al zou voor de uitgevers en de redacteuren een reden moeten zijn om aan het laatste deel van Dertien Eeuwen Utrecht een lijst van verbeteringen toe te voegen. Dan zal dit verzorgde en fraai gedrukte Utrechtse prentenboek uiteindelijk toch nog tot ,,leringhe ende vermaek'' kunnen dienen.

Marie-Anne Asselberghs

Dertien eeuwen gezondheid (3)

Uitgeverij Waanders heeft het zijn auteurs (niet-medici!) niet gemakkelijk gemaakt door hen in kort bestek een heel overzicht te laten schrijven van Utrecht's ziekten en gezondheidszorg gedurende liefst dertien eeuwen. Omdat de serie is gericht op een algemeen publiek mocht men een vlot geschreven relaas verwachten, ietwat anecdotisch. Het hoefde echter niet vals gekleurd te worden en dat hebben de (nog jeugdige?) auteurs nu wel gedaan. De lezer krijgt daar op bladzij twee al mee te maken: ,,Omdat de officiële medici veel geld vroegen, moesten arme mensen hun heil wel zoeken bij kwakzalvers''. Zo'n opmerking ,,doet't'' tegenwoordig. Leest hij echter door dan ziet hij wèl dat arme mensen door de stadsdoctoren gratis behandeld werden, dat er reeds vroeg gratis polikliniekeh waren en dat door artsen en apothekers ziekenfondsen werden opgericht om de kosten van ziekte wat soepeler op te kunnen vangen. Dat in Utrecht reeds in 1695 door de vroedschap maximum tarieven door de dokters waren vastgesteld, werd overigens niet vermeld. Ook de tandartsen krijgen een lik mee. Na een advertentie van de weduwe Bergfelt in Den Atlas voor tandpoeder à tien stuiver per doosje en tandelixir voor *f* 1,10, en de mededeling dat een arbeider vijf gulden in de week verdiende, volgt meteen de zin: ,,Armen waren dan ook (sic?) voornamelijk aangewezen op de kwakzalvers''. Vijftien regels tevoren werd evenwel verteld dat de armen door tandmeester Simon Nathan Dentz gratis geholpen werden. Wáár zijn nu eigenlijk die op geld beluste (tand) artsen?

De lezer wordt er beslist van doordrongen dat de Domstad vroeger één grote smeerboel was: een dicht opeengepakte stad met slechte wegen, stinkende riolen, bergen vuil en afval, kortom een beerput in stadsformaat. Dit zal ook wel zo zijn geweest, maar ik had nu zo graag gelezen waarom Graevius in zijn oratie

Utrecht nu juist zo prees en waarom Vondel de stad een ,,Paradijs vol weelde'' noemde. Zouden de andere steden soms nog erger zijn geweest? Waarom dàt dan niet gezegd? Nu is het één aanklacht geworden tegen stadsbesturen die steeds maar nalieten te zorgen voor goede straten, riolen en waterleidingen. Zou het niet beter zijn geweest de Utrechtse toestanden in een juister historisch perspectief te zien? Kòn het stadsbestuur er wel iets aan doen dat de stroomsnelheid van het grachtenwater te gering was voor een werkelijk goede dagelijkse verversing van het water? Tot rond 1860 bestonden er overigens geen grote rioleringsbuizen. Ook de watervoorziening liet veel te wensen over, maar ook daar speelde de geografische ligging beslist een rol. Het smakelijk Utrechts water werd echter wel in Amsterdam verkocht. Was het water daar nòg slechter? Een medisch-historisch veel boeiender probleem ontstond toen Utrecht in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw eindelijk haar voortreffelijke waterleiding uit de Soester heide kreeg. Toen kwam er een geheel nieuwe ziekte naar voren: krop. Bij liefst 60 tot 70% van de Utrechtse bevolking werden in het begin van deze eeuw schildklierzwellingen gevonden; de gevolgen van jodiumtekort in dat nu zo klare water.
Het is ook jammer dat de schrijvers een aantal medische ,,primeurs'' van Utrecht niet vermeldden. Het Sint Jobsgasthuis, bijvoorbeeld, waarschijnlijk het eerste ziekenhuis in Europa primair bestemd voor syfilitische patiënten; de Willem Arntszstichting, in ons land het op één na oudste krankzinnigengesticht dat zo'n naam gemaakt heeft door de humanisering van de behandeling der geesteszieken door professor Schroeder van der Kolk, reeds in 1827; het tandheelkundig instituut, het eerste en lange jaren enige in ons land.
In Utrecht werd in 1636 door Willem van der Straaten het onderwijs aan het ziekbed geïntroduceerd. Voor het eerst konden de studenten aan het ziekbed leren hoe een zieke behandeld zou moeten worden en niet. zoals voorheen, alleen uit boeken. Dat was uniek in West-Europa, maar werd niet genoemd.
Professor Donders die ,,toevallig veel belangstelling had'' voor oogheelkunde, maakte de Domstad tot een waar Mekka voor oogpatiënten uit de hele wereld.
En zo zijn er nog meer medisch-historische wetenswaardigheden aan te dragen die nu juist zo typisch Utrechts zijn. Al die breed uitgesponnen verhalen over stinkende kanalen, kwakzalvers, kommer, kwel en kwalen laten zich even gemakkelijk over alle andere vaderlandse steden schrijven.
Eén aspect van deze aflevering verdient alle lof: het illustratiemateriaal. Merendeels afkomstig uit het Utrechts Gemeentearchief, het Universiteitsmuseum en Centraal Museum is dit deskundig uitgezocht en zeer smaakvol afgedrukt. Een genoegen om naar te kijken.

Dr G. T. Haneveld

BOEKENSCHOUW

Chr. Leeflang, Honderdvijfentwintig Rozen. Een vleugje geschiedenis, wat belevenissen en overpeinzingen. Uitg. De Roos, z. pl., 1983.

Deze kleine bundel bevat herinneringen van de voormalige directeur van boekhandel Broese aan de Nachtegaalstraat, Chris Leeflang. Samen met Charles Nypels en G. M. van Wees was hij in de zomer van 1945 oprichter van de Stichting ,,De Roos''. Deze stelde zich ten doel boeken en drukwerken te gaan produceren ,,enkel om de ongerepte en dus ook onbaatzuchtige liefde voor typografie en kunst''. Leeflang was boekverkoper, Charles Nypels drukker en Van Wees zorgde voor het geld. De laatste was een gefortuneerde slager op de Steenweg, emigreerde later naar Australië maar keerde weer naar Utrecht terug, waar hij spoedig daarna overleed. Nypels kreeg zijn opleiding bij de Amsterdamse Lettergieterij S. H. de Roos, naar wie de stichting werd genoemd. Het tien- en vijfentwintigjarig bestaan ervan werd gevierd met een tentoonstelling in het Centraal Museum.
De genoeglijk keuvelende tekst van Leeflang wordt gevolgd door een opgave van de 125 uitgaven in de jaren van 1945 tot 1983. Interessant zijn de bladzijden die worden gewijd aan Gerretson-Geerten Gossaert en diens (gefingeerde? vernietigde? veilig opgeborgen?) erotische verzen. Het keurig verzorgde boekje met het bekende Roos-embleem op de omslag, is niet in de handel. Het bevat interessante petite-histoire van een verdienstelijke Utrechtste culturele onderneming, geschreven door iemand die er vanaf het begin tot op dit ogenblik nauw bij betrokken is.

v. S.

C. A. van Swigchem, T. Brouwer, W. van Os, Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900. 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1984. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist. 326 p. met illustr. ISBN 90.12.04522 3. Prijs: f 49,50.

Dit werk geeft een overzicht van het protestantse kerkinterieur in ons land vanaf het begin van de Reformatie tot omstreeks 1900. Inzichten over liturgie en ideeën over restauratie en stijl die in onze dagen zijn gaan spelen, blijven buiten beschouwing, waarbij men moet bedenken dat veel van wat hier beschreven wordt ook in onze eeuw nog zo bestaat.

In ,,Een huis voor het Woord'' komen de verschillende kerken aan bod: de hervormde (vroeger gereformeerd genoemd), de lutherse, de doopsgezinde en de remonstrantse. Maar ook groeperingen als de Hernhutters, de Collegianten en de Quakers. Duidelijk gemaakt wordt wat zij in hun kerkgebouwen gemeenschappelijk hebben, maar ook wat voor ieder behoort tot het specifiek eigen karakter. Er blijkt dat er geen sprake is van één protestants kerkinterieur, dat alleen maar leeg, koud en wit is. Integendeel, er komt een grote verscheidenheid aan het licht.
Een andere verdeling, in twee categorien, is die tussen vóór-reformatorische middeleeuwse kerken, en de gebouwen die nieuw voor de gereformeerde eredienst zijn gebouwd. Van de laatste is de protestantse kerk van Willemstad (N.Br.) de oudste (1598).
Het boek beschouwt niet alleen het gebouw als ,,monument'', maar heeft ook aandacht voor de invulling ervan: de inrichting, de aankleding en het gebruik van de ruimte. Het tweede deel van het boek gaat over de onderdelen van het interieur afzonderlijk, zoals de preekstoel, de lessenaar, maar ook de grafmonumenten en de gebrandschilderde ramen.
Het werk, dat aan alle eisen voor wetenschappelijk gebruik voldoet, is bestemd voor een breed publiek. Een royale bibliografie en uitvoerige registers op personen, zaken en plaatsnamen maken er een naslagwerk van.
Over de passages die op p. 29 gewijd worden aan de voorloopster van de reformatorische eredienst, de katholieke liturgie, zijn kritische opmerkingen te maken. Zo is er een 18de-eeuwse (!) afbeelding van het communie-uitreiken opgenomen.
Tekst en (vele) illustraties voldoen overigens aan hoge eisen. Van de Utrechtse Mariakerk (267) en de Jacobi (302 en 304) zijn afbeeldingen opgenomen die ik nergens anders eerder had gezien. *v. S.*

G.M. de Meyer en A. Graafhuis – Van boeten en bouwen. De Utrechtste schutmeestersrekeningen van 1428 – 1528, hun informatie en de informatica. Uitgave van het Gemeente Archief Utrecht, 1984. XXX en 169 pagina's. Prijs 15, –.

Wederom mag de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht zich op de borst kloppen. Het initiatief van deze dienst om belangrijke reeksen middeleeuwse bronnen uit het Gemeente Archief door paleografische werkgroepen te laten ontcijferen (transscriberen) en voor een groter publiek toegankelijk te maken, heeft vruchtbare gevolgen gehad. In tien jaar tijd hebben de vrijwilligers, die de werkgroepen vormen, het Raads Dagelijks Boek en het Buurspraakboek toegankelijk gemaakt, wat een aanzienlijke besparing van tijd en moeite bij het gebruik van deze bronnen met zich meebrengt. In dezelfde periode heeft men ook nog eens transcripties gemaakt van de Utrechtse stadsrekeningen over 1428-1528.
Eén van deze rekeningen werd opgesteld door de schutmeester. Deze Utrechtse functionaris hield toezicht op de publieke werken, die op kosten van de Utrechtse overheid werden verricht. Jaarlijks deed hij in een rekening verslag van zijn beheer, waarbij hij verantwoording aflegde voor zijn inkomsten en uitgaven. Zo was de schutmeester verantwoordelijk voor alle bouwwerkzaamheden van de stad, waaronder de bestrating van Utrecht, het onderhoud van de vaarwegen, de stadsgebouwen, de verdedigingswerken alsmede het stadsarsenaal. In zijn rekeningen moet men dan ook op zoek naar bijzonderheden over de expedities van de stad Utrecht tijdens oorlogstijd. Het belang van dit soort rekeningen hoef ik nauwelijks te onderstrepen. Als geen andere bron licht ze ons, onopgesmukt, in over de dagelijkse gang van zaken in een stad, en de kleine details, die een bestudering van het verleden vaak zo boeiend maken. In het hier te bespreken boek treft men bijvoorbeeld een bouwvakker aan, die de merkwaardige (bij)naam ,,Joncfrou'' draagt, evenals een haast macabere uitgaaf voor het aanbrengen van koperen engelen en bazuinen op de galg. Lonen, prijzen, gebruikte materialen, muntsoorten, oude namen, dat alles treft men in de schutmeestersrekeningen aan. Het kost echter de nodige inspanning om alle gegevens te verzamelen. Transscripties vallen dan ook toe te juichen, zeker als het documentatiemiddel van de toekomst, de computer, in stelling wordt gebracht.
Na een inleiding over de Utrechtse magistraat, de gemeentefinanciën in het algemeen en de schutmeesters in het bijzonder, schetsen de beide auteurs de mogelijkheden om met behulp van de computer het middeleeuwse archiefmateriaal te ordenen en te rangschikken. Bij rekeningen, die over het algemeen bestaan uit een aantal op identieke wijze opgebouwde posten, is dit technisch gezien niet al te moeilijk, zeker niet als er transcripties aanwezig zijn. De voordelen zijn duidelijk: op simpele en snelle wijze kunnen allerlei gegevens gecombineerd en uitgewisseld worden, die anders uit tijdgebrek onbenut zouden blijven. Tevens kan men snel inzicht krijgen in opbouw en inhoud van de rekening.
Na deze inleiding volgt als voorbeeld van de informatie, die rekeningen kunnen leveren, de transcriptie van de schutmeestersrekening uit het jaar 1472/3. Een handige aanvulling hierop vormen de lijst met muntsoorten, de lijst van beroep of status, het glossarium en de index. Zeer bruikbaar zijn door H.A. Overgauw samengestelde jaaroverzichten van de schutmeestersrekeningen tussen 1428-1528, die het mogelijk maken de inhoud van een rekening in één oogopslag te overzien.
Op de inleiding van het boek heb ik, enkele kleinigheden uitgezonderd, niets af te dingen. De uitgave van de rekening zelf is, afgezien van enkele slordigheden – zo bijvoorbeeld het wegvallen van de woorden ,,en'' (p. 11), ,,grifft'' en ,,luen'' (p. 33) of de lezing ,,selve'' waar ,,selmen'' (p. 63) moet staan – nauwkeurig en correct. Tot zover louter lof. Echter: het opvoeren van het woord ,,ridder'' als statusaanduiding waar het slechts om de naam ,,Jan die Ridder'' (p. 6) gaat, is bij het gebruik van een computer vragen om moeilijkheden. Merkwaardig is verder het volgende: na het eindtotaal van de schutmeestersrekening over 1472/3 volgen in deze uitgave nog een aantal posten

(p. 63-65), die niets met de openbare werken te maken hebben. Het gaat hierbij om door de stad gemaakte kosten voor maaltijden en reizen. Dit wekt natuurlijk argwaan. Gaat men in het origineel van de rekening op zoek dan vindt men de posten op een losliggend vel van kleiner formaat. Blijkens het ontbreken van een folionummer – dit in tegenstelling tot de bewering van de uitgevers! – en perforatiegaten, heeft dit vel nooit tot de rekening behoord, maar is er pas later aan toegevoegd. Door enkele andere aanwijzingen leidt de speurtocht uiteindelijk naar een andere Utrechtse rekening, en wel die van de tweede kameraar over 1472/3, waar men op folio 2 en volgende de bedoelde uitgaven aantreft. Kortom: deze uitgave van de schutmeestersrekening besluit met kladnotities van de tweede kameraar! Een beetje meer zorgvuldigheid van de uitgevers had dit kunnen voorkomen. Zo slordig waren de meeste middeleeuwers nou ook weer niet.

Bram van den Hoven van Genderen

Annie de Rijk, Een andere kraamkamer. Verzorgd door Gerrit W. Hartemink. Utrecht, De Mare/Westers, 1983. 96 p. met illustr. f 14,90. ISBN 90.6107.0643.

Utrechts Bijnamen Lexicon. Verbeterde en aangevulde editie. Utrecht, Westers, 1984. 48 p., f 7,90. ISBN 90 6107 0651

E. Wichman, De Tang en het Varken. Een nieuw palimpsest van de Utrechtsche Renaissance. Utrecht, De Utrechtsche, 1984.
Fotografische herdruk van de uitgave van 1917. 30 p., met houtsneden van de schrijver. f 15,–. ISBN 90 70314 134

Drie bescheiden, maar heel bijzondere uitgaven op het gebied van de Utrechtse geschiedenis verdienen in het Maandblad te worden gesignaleerd. Daar is vooreerst het ontroerende verhaal van Annie de Rijk, getiteld ,,Een andere kraamkamer''. De schrijfster is geboren in hetzelfde jaar als prinses Juliana, maar had wel ,,een andere kraamkamer'', te weten in de Walsteeg. Ze was het zevende kind van haar ouders en na haar kwamen er nog zes. In een onopgepoetst en doorlopend chronologisch verhaal vertelt ze over haar miserabele jeugd in veel te kleine huisjes met veel te veel mensen, temidden van dronkenschap en ruzies. Haar relaas speelt zich af in een omgeving waarin honger iets heel gewoons en hygiëne iets onbekends was, en waar de mensen vaak alleen onder hun bijnamen bekend waren.
Begin- en eindpunt van het verhaal is de Dom. Als tienjarig meisje wint ze een prijs voor een opstel over de Dom – het is een van de meest schrijnende episodes uit dit levensverhaal – en als 73-jarige kijkt ze over Overvecht heen naar de Dom: ,,Ik heb altijd gezegd: ik wil weg uit de stad, maar ik wil de Dom kunnen blijven zien''.
Het verhaal van Annie de Rijk is bij uitstek geschikt iedere valse romantiek over het lezen in een (Utrechtse) volksbuurt zo'n vijftig jaar geleden definitief de kop in te drukken. Het was een haast uitzichtloze ellende en ook voor kinderen een hard bestaan. Met name dat laatste maakt Annie de Rijk in haar herinneringen overtuigend invoelbaar. Gerrit W. Hartemink en Erik van Uden bewerkten de tekst, die met sprekende foto's is verlucht.
Over bijnamen gesproken. Bij uitgeverij Westers verscheen voor een zeer bescheiden bedrag een nieuwe, uitgebreide, editie van het Utrechtse Bijnamen Lexicon van 1977. ,,De Utrechtsche'' verzorgde dit boekje, waarmee de sociale geschiedenis van onze stad vanuit dezelfde hoek wordt bekeken als in de belevenissen van Annie de Rijk. (Waar zijn overigens de bij haar figurerende – en ik ben niet volledig – de Bels, de Murenbijter en de Carbonaad?). Een Who is Who van Abstede, Wijk C en de Zeven Steegjes, dat geen aanspraak maakt op volledigheid en openstaat voor aanvullingen. (De Utrechtsche, Oude Kamp 14 bis, Postbus 14138, 3542 KH Utrecht).
Sociaal een even bijzonder geval, maar dan in het culturele leven van onze stad, was de kunstschilder en later oprichter van de Rapaljepartij Erich Wichman (1890-1929). Hij bezorgde in 1929 de zwerver Hadje-me-maar een zetel in de Amsterdamse gemeenteraad, maar vóór die tijd had hij al een rekening vereffend met Utrecht, waar hij, in de Nachtegaalstraat, was geboren als zoon van een Duitse hoogleraar. Op 24-jarige leeftijd haalde hij genadeloos de gesel over de neo-renaissancistische bouwwerken in Utrecht, zoals daar zijn (waren): de Openbare Leeszaal aan de Voetiusstraat, de kunsthandel Caramelli en Tessaro, het Dienstgebouw van de Nederlands Hervormde Kerk en de Spaarbank achter de Dom. In 1915 verscheen het pamflet onder de titel ,,Van de Utrechtsche Renaissance'', twee jaar later heette het ,,De Tang en het Varken'', en in 1920 benutte hij deze editie voor zijn autobiografische ,,Erich Wichman tot 1920''. De Utrechtsche bezorgde een smetteloze fotografische herdruk van de uitgave van 1917, met de houtsneden en de omslagtekening van Wichman zelf. Wie zich door deze expressionistische cascade van woorden heeft heen geworsteld, is dodelijk vermoeid, maar heeft wel een paar keer onbedaarlijk gelachen. Stijl, toon en ironie doen denken aan de vertogen van Gerrit Komrij in zijn rubriek ,,Het boze oog''. Het boekje is een mengeling van lokale, vooral bouwkundige, toespelingen, bizarre invallen en Utrechtse Selbsthaß. De herdruk ervan voorziet in een onverminderd aktuele behoefte. *V.S.*

Ad Fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam (Uitg. Verloren), 1984. Gebonden, 480 pagina's. ISBN 90.6550.20.2.5.

Vijfentwintig auteurs leverden aan het Album Amicorum van de Amsterdamse hoogleraar Van de Kieft een bijdrage. Twee artikelen wil ik in het Maandblad expliciet noemen omdat ze alles van doen hebben met

stad en provincie Utrecht. De bijdrage van de Utrechtse rijksarchivaris C. Dekker was ons al aangekondigd in zijn *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen*. Het artikel draagt als titel ,,De komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht''.
In de vroege twaalfde eeuw komt ook het bisdom Utrecht onder invloed van de zgn. Gregoriaanse hervormingsbeweging. De lekenheerschappij in de kerk neemt af, de rol van de keizer die Utrecht graag bezocht, raakt op zijn retour, en het anti-pauselijk optreden van Utrechts gemijterde vorsten wijzigt zich.
In 1119-1120 vestigt Norbertus van Gennep, die een gevierd prediker is, een communiteit in Prémontré bij Laon (Fr), de eerste vestiging van wat zou worden de bakermat van de orde der Premonstratensers of Norbertijnen. Zij volgen de regel van Augustinus en zijn reguliere kanunniken. Op instigatie van Burchard, bisschop van Kamerijk, komt Norbertus in 1124 naar Antwerpen. Tijdens het episcopaat van de Gregoriaans gezinde bisschop Godebald van Utrecht († 1127) wordt de abdij van Middelburg gesticht, de eerste Norbertijner abdij in het bisdom Utrecht. Godebalds opvolger wordt de Gregoriaans gezinde Andries van Kuyk, proost van de Lambertus kathedraal te Luik. In zijn Luikse periode heeft deze zich doen kennen als een vurig ijveraar tegen het zgn. Tanchelisme en een voorstander van de hervorming (Tanchelm was een revolutionair hervormer die enerzijds parallellen vertoont met Norbertus, doch wiens volgelingen anderzijds door Norbertus van hun valse leer worden afgebracht). Andries van Kuyk stichtte eerst te Beesd aan de Linge een tweede Norbertijner abdij: Mariënweerd (1129); vervolgens ontstaat de abdij Berne bij Heusden (1134). Tenslotte, want Andries van Kuyk heeft maar een kort episcopaat (1127-1139), tracht hij een abdij van witheren te grondvesten in Vechten. Hoewel hij er een eind in slaagt gronden te verwerven rond zijn eigen bezit dat hij tot basis voor de nieuw te vormen abdij Vechten maakt, mislukt deze stichting. Waarschijnlijk, zo reconstrueert de auteur uit allerlei bronnen, lag de proost van St. Marie dwars. Deze laatste bezat de rechtsmacht en de tienden over een stuk grond dat de Middelburgse abdij er in bezit had. Waarom de proost niet mee wilde werken? De kapittels waren wellicht niet zo gregoriaansgezind dat zij de Norbertijnen graag zagen komen; dat, ondanks het feit dat dezelfde kapittels ooit Andries van Kuyk tot hun bisschop kozen. De Norbertijner reguliere kanunniken vormden misschien ook een bedreiging voor de levenswijze die zij als seculiere kanunniken er op na hielden.
Ellen Palmboom levert in *Ad fontes* een artikel onder de lange titel ,,Mensa episcopalis en mensa capituli. Enkele opmerkingen over het ontstaan van aparte vermogens voor bisschop en kanunniken van de Utrechtse domkerk in de tiende en elfde eeuw''. Op grond van nieuw onderzoek dat m.n. in Duitsland plaats vond, bekijkt de schrijfster de resultaten van Van Itterson, neergelegd in het *Jaarboekje Oud-Utrecht 1966*, opnieuw en nuanceert zij deze. Na een analyse van de zgn. Akense regel volgens welke de kanunniken moesten, en in Utrecht ook gingen leven, en vervolgens van de goederen die genoemd worden in het *Liber Camerae* van de Dom, komt zij tot de conclusie dat de goederen waarvan de kanunniken leven moesten, op twee manieren waren samengesteld. Een deel werd afgesplitst uit het vermogen van de Utrechtse kerk. Een ander deel bestond uit schenkingen die uitdrukkelijk voor het welzijn van de kanunniken bestemd werden. Koning Hendrik II en III speelden een belangrijke rol in deze ontwikkeling.

C.S.

Prof. dr W. Jappe Alberts, A.G. van der Steur. Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis. Weesp, Fibula-van Dishoeck, 1984, tweede, geheel herziene, druk. 226 pagina's, geillustreerd. f 32,50. ISBN 90 228 3762 9.

Naast het genealogisch onderzoek vindt de studie naar regionale en lokale geschiedenis in steeds breder kring belangstelling. Gezien de kontinue bedreiging van de overblijfselen van regionale en lokale ontwikkeling is dit een verheugend bericht. Met een grotere kennis op dit gebied is men beter in staat de niet in geld uit te drukken waarde van deze restanten aan te voelen en te pleiten voor een voorzichtiger aanpak bij de ontwikkeling van plannen.
Voor velen mag de drempel van openbare archieven dan niet meer te hoog zijn, de vraag waar te beginnen met een onderzoek blijft veelal een struikelblok.
De Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis is als leidraad hiervoor bedoeld. Het boek is in vier hoofddelen opgesplitst. Begonnen wordt met de beschrijving van verschillende soorten historisch materiaal. Een forse plaats hierin is ingeruimd voor kartografische bronnen. Talloze overzichtswerken en bronnenpublikaties komen, deels per provincie geordend, ter sprake.
In het tweede deel komen verschillende invalshoeken voor onderzoek ter sprake. Economische en sociale geschiedenis wordt hierin wat uitgebreider behandeld. Verwezen wordt naar vele voorbeelden en publikaties over onderzoeksmethodieken.
Het gebruik van de in het eerste deel genoemde bronnen en het uitvoeren van literatuuronderzoek komt in het derde deel aan de orde. Hierin wordt een opsomming gegeven van regionale bibliografieen per provincie ingedeeld.
In het laatste deel wordt aandacht besteed aan het ordenen van het verzamelde materiaal en het voorbereiden van een publikatie.
Een specifieke invalshoek voor onderzoek wordt in een bijlage uitgebreider behandeld. Voor het onderzoek naar de geschiedenis van een gebouw worden de over het algemeen nog bestaande bronnen beschreven. Ook de stappen van de ene soort archiefstukken naar de andere komen aan de orde.
Vaak is het moeilijk een huis in zijn geschiedenis te volgen door huisnummer en straatnaamveranderingen. In de periode waarin de huisnummers nog niet voorkomen moet gebruik worden gemaakt van de vermeldingen van eigenaars of gebruikers van belendingen. Niet altijd is duidelijk of er sprake is van een

eigenaar of een gebruiker.
Buiten een stedelijke structuur kan het onderzoek nog veel ingewikkelder zijn.
Het boek van Jappe Alberts en van der Steur is een goed middel ter orientatie in de soms onoverzichtelijk schijnende wereld van archieven en andere bewaarplaatsen van bronnenmateriaal. Weinig aandacht is besteed aan de gemeentelijke-, provinciale- en rijksdiensten voor archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. Vaak zijn hier gegevens aanwezig die voor regionaal en lokaal onderzoek van wezenlijk belang zijn. Hoewel de bezoekersaantallen in archieven steeds groter worden, het personeelsbestand neemt niet toe, eerder af. Het is daarom zo belangrijk als de bezoeker beslagen ter ijs komt en de leeszaalbeambten met gerichte vragen kan benaderen. De Handleiding kan hierin een belangrijke funktie vervullen.

E.M.K.

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Het wordt weer de hoogste tijd voor een overzicht van datgene wat in diverse periodieken is gepubliceerd over het gebied waarop de vereniging Oud-Utrecht werkzaam is, n.l. de bestudering van de geschiedenis van stad en provincie Utrecht. Dat Maandblad en Jaarboek hierin bepaald niet het alleenvertoningsrecht hebben, moge blijken uit de volgende - vanzelfsprekend niet volledige - bloemlezing.
In *Antiek 19 (1984) nr. 4* lezen we dat het onderzoek van mr. P. H. Damsté naar de kopergieter Eduard van Akaboa (Mbl. OU augustus en september 1978, september 1979) ertoe heeft geleid dat een zesarmige kaarsenkroon in de voormalige bibliotheek van kasteel Gaasbeek in Brabant aan deze zelfde Eduard van Akaboa kon worden toegeschreven. *Momumenten 5 (1984) nr. 6* vermeldt dat in 1983/'84 door de Technische Hogeschool in Delft in opdracht van het gemeentebestuur van De Bilt een inventarisatie is gemaakt van de bebouwing in deze gemeente. Het onlangs gereedgekomen rapport zal tot de aanzet moeten dienen voor het monumentenbeleid in de gemeente De Bilt.
Niet specifiek op Utrecht gericht, maar toch zeker de moeite van het vermelden waard is *Heemschut 61 (1984) nr. 5,* dat voor een groot deel gewijd is aan historische buitenplaatsen, mede naar aanleiding van de resultaten van een onderzoek dat verricht is door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
In *Flehite 16 (1984) nr. 1* treffen we van de hand van J. van Hoorn een artikel aan, getiteld ,,Vier eeuwen Breestraat bij de Ketelaarsbrug''. Hierin wordt, aan de hand van archief- en archeologisch onderzoek de geschiedenis beschreven van de muurhuizen Breestraat 76, 78 en 80/82 in Amersfoort. In deze onlangs gerestaureerde panden is het museum Flehite gevestigd.
In het *Dordrechts Museum Bulletin 9 (1984) nr. 2* staat een artikel over een nieuwe aanwinst van het Dordts Museum, een door Jan Veth geschilderd portretje van de op het buiten Oudwijk wonende Utrechtse schrijfster Klazina Christina Boxman-Winkler. Zij publiceerde onder de initialen E.S. (,,Eine Seele'') en C.B. (,,Catharina Bruining''). In *Seijst 14 (1984) nr. 2* is het slot opgenomen van het artikel van drs. H. L. Ph. Leeuwenberg over de Evangelische Broedergemeente te Zeist ten tijde van de Bataafse omwenteling in januari 1795.
De geschiedenis van het oude veerhuis in Rhenen wordt door H. P. Deys geschetst in *Oud Rhenen 3 (1984) nr. 1.* De aanleiding tot dit artikel is een vondst van de resten van een put en een oude tegelvloer, die waarschijnlijk toebehoord hebben aan dit veerhuis. Dezelfde auteur beschrijft ter gelegenheid van het in 1984 gevierde 60-jarig bestaan van de Rhenense vrijwillige brandweer de geschiedenis van de brandbestrijding in Rhenen door de eeuwen heen en legt daarbij de nadruk op de brandpreventie in de 17de eeuw *(idem, nr. 2).* Het Nederlands Hervormde ,,witte'' kerkje in Odijk komt aan de orde in *Tussen Rijn en Lek 18 (1984) nr. 2* dank zij een restauratieverslag van de hand van C. Vollbehr. Tegelfragmenten die tijdens de restauratie gevonden zijn, worden door F. H. Landzaat in het volgende nummer van dezelfde periodiek beschreven *(idem, nr. 3).*
Het is verheugend te kunnen lezen dat de inventarisatie van de archieven van de gemeente Houten (1811-1961) en van het gerecht Houten en 't Goy (1667-1810) is voltooid. De inventarisator, R. J. Butterman, was daardoor in de gelegenheid een onderzoek te doen naar de geschiedenis van de zgn. Loerikse molen bij Houten. Het resultaat ervan is te vinden in *Tussen Rijn en Lek 18 (1984) nr. 3.* F. C. J. Rombach beschrijft onder de titel ,,Gevraagd te Montfoort: een onderwijzer'' een stukje geschiedenis van het lager onderwijs te Montfoort tussen 1825 en 1860. De aanstelling van een onderwijzer schiep een conflict tussen enerzijds het gemeentebestuur en anderzijds de schoolopziener en de kerkeraad van de Nederlands hervormde gemeente *(Heemtijding 20 (1984) nr. 2).*
Het resultaat van een archief- en bouwhistorisch onderzoek in het kader van de restauratie van de St. Ursulakapel en de nieuwbouw van het toekomstig politiebureau van Oudewater is, van de hand van ir. W. Annema, te lezen in *Heemtijdingen 20 (1984) nr. 3.* Een beschrijving door C. W. Coomans van ,,het beschilderde doek in de Alexanderzaal van kasteel Rijnhuizen'' (met fragmenten uit het leven van Alexander de Grote) is te vinden in de *Cronyck de Geyn 6 (1984) nr. 2.* De geschiedenis van de keer- of ,,plof''sluis in Jutphaas, uitvoerig opgetekend door J. Schut, treffen we aan in *idem nr. 3.* Het *Kwartaaltijdschrift van de historische vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens* bevat veelal een grote verscheidenheid aan artikelen, voor ,,elk wat wils''. In *4 (1984) nr. 3* doet Jac. de Bruijn verslag van een onderzoek naar kerkelijk geregistreerde buitenlanders in Harmelen en De Meern in de periode 1700-1830. Meestal gaat het

om achtergebleven huurlingen van Duitse of Zwitserse origine, die met de ,,locale dochters'' huwen.
Tenslotte: bij het lezen van de periodieken van onze zusterverenigingen moet men zich niet alleen tot de artikelen beperken. Wat dacht u van de volgende tekst in een advertentie van een herenkapper in Vleuten-De Meern: ,,een proper hoofd en een gladde kin, daar steekt de man zijn schoonheid in''.
Het is maar dat u 't weet! *G. J. R.*

Een lezenswaardig artikel ,,Arbeidershuisvesting: de Gentse beluiken'' staat te lezen in *Spiegel Historiael*, mei 1984, 238-244. Waarom dit artikel over het Belgische Gent hier gesignaleerd? De Gentse *beluiken*, (synoniemen zijn *cités en poortjes)* zijn arbeidershuisjes die op een binnenterrein tussen al bestaande bebouwing in de 19de eeuw gerealiseerd werden. Die binnenterreinen waren in die tijd nog leeg. Via een overbouwde poort om plaats te winnen, bereikte men het slop of pleintje waaraan de huisjes lagen. Vaak werden deze complexen totaal onplanmatig gebouwd; soms was er wel een plan zodat er wat eenheid ontstond.
De stad Utrecht kent voor zijn tekort aan goedkope arbeidershuisvesting in de 19de eeuw een soortgelijke oplossing, zij het in de regel zonder poortachtige ingang; bijv. het voormalige hofje aan de Dorstige Hartsteeg. In Utrecht zijn het soms ook straten die op de ontsloten binnenterreinen werden aangelegd; bijv. het complex van de Zeven Steegjes. Weliswaar op veel kleinere schaal dan in Gent, maar niet minder karakteristiek. De 19de eeuwse woninkjes en het mogelijk hergebruik ervan na renovatie speelt in Utrecht en in Gent. Wie ermee bezig zijn, moeten zich over de Gentse situatie informeren. *C.S.*

Al weer twee jaar geleden verscheen in het tijdschrift *Industriële Archeologie,* 1983 3e jaargang nr. 8 117-127, een artikel over ,,De koninklijke Nederlandsche Lood- en Zinkpletterij, voorheen A. D. Hamburger te Utrecht'', van de hand van Botine Koopmans. Utrecht, aan industriële objecten niet rijk, heeft met deze fabriek een interessant stukje geschiedenis van de lood- en zinkindustrie binnen haar grenzen. Het artikel behandelt de geschiedenis van het bedrijf, gesticht in 1866 door Abraham David Hamburger. De produktiemethoden van o.a. het zinksmelten, gieten, pletten en persen. De metalen zink en lood zijn echter ook ernstig milieuvervuilend, reeds in 1888 komen er protesten tegen de produktie m.n. van omwonende hoveniers, die hun teelt bedorven zien.
Tegenwoordig zijn deze milieuaspecten de belangrijkste overwegingen om de, nu vrijwel stilliggende, fabriek af te breken en het terrein op te schonen. Met spijt moet de schrijfster concluderen dat hiermee een gaaf 19e eeuws fabriekscomplex zal verdwijnen.
Marceline Dolfin

Agenda

Zaterdag 16 maart 1985. Excursie naar de Universiteitsbibliotheek van Utrecht, Wittevrouwenstraat 11. Verzamelen om 10.00 uur in de collegezaal van de U.B. Zie pag. 17.

Vrijdag 29 maart 1985. Ned. Klassiek Verbond, afd. Utrecht. Lezing door prof. dr H. Devijver (België) over ,,Epigrafie en archeologie in Midden-Italië''. Plaats: Kapittelkamer van de Janskerk. Aanvang: 20.00 uur.

Donderdag 18 april 1985. Herhaling van de excursie van 17 januari j.l. naar de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht. Het is gebleken dat er voor deze excursie zoveel belangstelling bestond, dat velen teleurgesteld moesten worden. Voor deze leden staat deze excursie nogmaals op het programma.
Het maximum aantal deelnemers is 70. U kunt zich opgeven bij hotel Des Pays-Bas. tel. 030-33 33 21.

Tot/met 30 maart 1985. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Tentoonstelling van de in 1984 verworven aanwinsten van de afdeling Prentenverzamelingen. Geopend tijdens kantooruren.

maandblad oud-utrecht

58e jaargang nr. 2 - februari 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48
3532 GM Utrecht, tel. (030) 93 46 57

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+: *f* 34,–

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

EEN WERELDVERMAARDE VIOLIST TREEDT IN UTRECHT OP

In een vorig nummer van het maandblad Oud-Utrecht heeft u kunnen lezen over de betrekkingen van de componist Johannes Brahms met muziekminnend Utrecht[1]). Het Collegium Musicum Ultrajectinum (C.M.U.) gaf regelmatig concerten met als solisten musici van internationale naam. Zo kwam niet alleen Brahms naar Utrecht, maar ook de Poolse violist Henri Wienawsky (1835-1880). In Polen is hij nog steeds niet vergeten. Dit jaar wordt zijn 150-jarige geboortedag herdacht met de uitgave van boeken en artikelen over zijn leven.

Voor zover is na te gaan in het interessante archief van het C.M.U., is Wienawsky driemaal in Utrecht opgetreden: op 15 maart 1856, 24 januari 1857 en 21 januari 1860. Het aardige van het archief van het C.M.U. is dat er, behalve een collectie foto's van musici, ook brieven van solisten, programma's en recensies van hun optredens in bewaard zijn gebleven. Vooral de eigenhandig geschreven brieven, waarin de solisten vaak als impresario voor zichzelf optreden, geven aangenaam leesgenot. In de vorige eeuw was het schrijven van een brief nog een kunst. De telefoon bestond niet. Wel de telegraaf, waarvan, wanneer snel gereageerd moest worden, dankbaar gebruik gemaakt werd.

De oudste brief van Wienawsky in het archief van het C.M.U. dateert van 17 maart 1856, enkele dagen na zijn eerste optreden in Utrecht[2]). In deze in het Frans gestelde brief doet hij een goed woordje voor A. Dupont, ,,professeur de piano au conservatoire de Bruxelles.'' Een soort aanbeveling dus om hem als solist bij een volgende uitvoering van het C.M.U. te laten optreden.

De brief eindigt met: ,,Milles amitiés à M. Kufferath'', de dirigent van het C.M.U. Wienawsky had blijkbaar een prettige herinnering overgehouden aan zijn optreden met het C.M.U. op zaterdag 15 maart 1856. Dat gold trouwens ook voor het luisterend publiek. De recensie in de notulen van het C.M.U. is vol lof. Misschien is het aardig die recensie woordelijk weer te geven. ,,Verbaasd en diep getroffen waren alle aanwezigen door het bewonderenswaardige spel van den jeugdigen Poolschen vioolvirtuoos Henri Wienawsky, 21 jaren oud, die reeds op elfjarigen ouderdom als leerling van Massach aan het Conservatoire te Parijs den eersten prijs behaald had. Een donderend applaudissement zonder einde, herhaalde fanfares, een ten top gevoerde geestdrift van het talrijke publiek waren zijn deel, van hem, den violist zonder wedergade, den tweeden Paganini, van wien ieder zeggen kan ,,zulk een viool heb ik nooit meer gehoord''. Hij bezit bij een edelen, bezielden toon een breed grootsch spel, bij gemakkelijke overwinning van alle technische mogelijkheden, vlugheid, eene nimmer falende zuiverheid zoowel in enkele en dubbele flageoletten als in staccato's, bij de brille een groote evenvoudigheid waar zij van pas is, eene tedere, fijn gevoelige voordragt''[3]). Wienawsky had het vioolconcert van Mendelsohn Bartholdy, een door hemzelf gecomponeerd stuk en ,,di tanti Palpiti'' van N. Paganini ten gehore gebracht.

Henri Wienawsky (1835-1880)
Foto: Gem. Fotodienst Utrecht

Niet minder enthousiast was men bij een volgend optreden van Wienawsky op 24 januari 1857. ,,Hadden de beide vorige stadsconcerten weinig toehoorders

gelokt, het tegendeel was waar op dezen avond. De naam van den Poolschen wonderviolist, H. Wienawsky, deed het Utrechtsche publiek, vermeerderd met dat uit enkele omliggende plaatsen, reeds vroeg naar de Concertzaal stroomen. Bovendien had men groote verwachting van het talent van Mej. A. Bochholtz Falconi. Maar was de verwachting groot, grooter nog was de voldoening. In Wienawsky vond men denzelfden genialen kunstenaar, dien men reeds ten vorigen jare op het laatste concert had bewonderd; de ware kunstvrienden werden in verrukking gebragt door zijne voordragt van Mendelsohn's Concert, een ieder tot hooge geestdrift opgevoerd door zijne verbazingwekkende en schoone kunstverrigtingen. Daverende toejuichingen en herhaalde revocaties waren dan ook het deel van beide solisten''[4]). Mej. A. Bochholtz Falconi was een vrij bekende zangeres. Overigens hadden de 19e eeuwse heren geen hoge dunk van zangeressen of zoals zij werden genoemd: ,,chanteuses''. Vermakelijk is het volgende uit een brief van W. de Vos uit Rotterdam aan de secretaris van het C.M.U.: ,,het zal mij aangenaam zijn te vernemen hoe Mad. Rieder bij u gezongen heeft. Ik heb haar heden bij het ontbijt ten 11 uren gerookte sprot zien eten!!! dat dunkt mij voor de keel niet probatum is''[5]).
E. Lagemaat uit 's-Gravenhage zet in een brief aan de secretaris van het C.M.U. uiteen dat hij problemen heeft bij het zoeken naar een geschikte ,,chanteuse''. Diverse dames passeren in de brief de revue. ,,Mad. Corinne de Luigi is zeer slecht. Zij heeft in Keulen compleet fiasco gemaakt. Hier wordt zij als generaalsdochter door de Diplomatie gepatroneerd, en heeft in dien kring twee soirées gegeven. 't Is eigenlijk een fatsoenlijke bedelpartij.'' Nog bonter maakt een zekere Franchina het: ,,Franchina geeft zich voor een Italiaanse uit, maar kent geen woord Italiaansch; 't is een Luiksche meid, die een tijdlang in Brussel gekamerd is geweest; zingen heeft zij nooit geleerd''[6]).
Maar om op de bejubelde Wienawsky terug te komen: het zou drie jaar duren voordat hij weer in Utrecht optrad. Aanvankelijk was het optreden bepaald op 10 december 1859, maar uiteindelijk werd het 21 januari 1860. Eerst werden de nodige brieven heen en weer geschreven. In september 1859 ontvangt het C.M.U. een in slecht Nederlands gestelde brief van de heer G. Vaz, die zich als secretaris van Wienawsky uitgeeft en die in Amsterdam in de Paardestraat woont. Vaz schrijft namens Wienawsky dat hij graag nogmaals op een nader overeen te komen datum met het C.M.U. zou willen optreden. ,,Mijn Heer Wienawsky laat u wel maal groete hij is tans in frankrijk daar wart hij op antwoort''[7]). Dan volgen enige brieven van de maestro zelf, waarin hij een honorarium bedingt van *f* 250,–. Het C.M.U., niet ruim bij kas of behept met de Nederlandse kruideniersmentaliteit, wil niet meer dan *f* 175,– betalen. Op 17 november 1859 schrijft de Pool geamuseerd terug dat hij heus niet te exorbitant in zijn eis is. Het C.M.U. heeft hem immers bij een vorig optreden ook al *f* 250,– betaald? Maar omdat de secretaris van het C.M.U. hem persoonlijk geschreven heeft, wil hij niet de minste zijn en gaat akkoord om voor *f* 175,– te spelen, ,,trouvant que le plaisir de vous serrer la main fera compensiations''[8]). Maar oh schrik, reeds op 22 november ontvangt de heer Patijn de Kloetinge, ,,secretaire des concerts de la ville à Utrecht'', een telegram met de volgende inhoud: ,,Impossible de venir pour le concert du 10 december. Lettre suivra. Henry Wienawsky''[9]). Wat er is gebeurd blijft een raadsel, want de bewuste brief is niet bewaard gebleven. Maar hoe het ook zij, op 21 januari 1860 trad Wienawsky voor de laatste keer met het C.M.U. op. Andermaal was de recensie één en al lof. ,,Wienawsky was zoals altijd de wegslepende voortreffelijke kunstheld, die de grootste virtuositeit in voordragt bezit en voor wien technische moeylijkheden niet schijnen te bestaan''[10]).

A. B. R. du Croo de Vries

Gem. Archiefdienst Utrecht
Alex. Numankade 199

Noten:

1. Maandblad Oud-Utrecht, 57e jaargang, nr. 7, juli 1984.
2. Arch. C.M.U., inv.nr. 10a, brief dd 17 maart 1856, getekend door H. Wienawsky.
3. Arch. C.M.U., inv.nr. 6IV, dd 15 maart 1856.
4. Arch. C.M.U., inv.nr. 6IV, dd 24 januari 1857.
5. Arch. C.M.U., inv.nr. 10a, brief dd september 1860, getekend door W. de Vos.
6. Arch. C.M.U., inv.nr. 10a, brief dd 24 januari 1860, getekend door E. Lagemaat.
7. Arch. C.M.U., inv.nr. 10a, brief dd 25 september 1859, getekend door G. Vaz.
8. Arch. C.M.U., inv.nr. 10a, brief dd 18 oktober 1859 en dd 17 november 1859, getekend door H. Wienawsky.
9. Arch. C.M.U., inv.nr. 10a, telegram dd 22 november 1859.
10. Arch. C.M.U., inv.nr. 6IV, dd 21 januari 1860.

CONTRIBUTIE 1985

Reeds vele leden hebben met gebruikmaking van de met het januarinummer toegezonden acceptgirokaart hun contributie over 1985 overgemaakt op postrekening 57.55.20.
Toch zijn er nog velen, die dat nog niet deden. Op deze leden doet de penningmeester een beroep om de Vereniging door snelle betaling van hun bijdrage te willen helpen.
Voor alle duidelijkheid:
de minimumcontributie bedraagt normaliter *f* 39,50 's jaars, maar voor jeugdleden is zij vastgesteld op *f* 23,50 en voor 65-plussers op *f* 34,–.

De penningmeester
H. J. Jurriëns

LEDEN VAN HET RHENENSE GESLACHT LIJSTER

Een handreiking aan dr. H. P. Deys

Onlangs verscheen in het Maandblad ,,Oud-Utrecht'' een interessante bijdrage, getiteld ,,Een oud woonhuis te Rhenen en het geslacht Lijster''[1]. Leden van dit eens zo bekende Rhenense geslacht komen voor in verband met enige Stichtse leengoederen. Aan het ,,Repertorium op de Stichtse Leenprotocollen . . ., I, De Nederstichtse Leenacten (1394-1581)'' ontleen ik het volgende[2]):

De leengoederen nos. 303 (blz. 267) en 311 (blz. 277) bieden de leenopvolging van een aantal generaties Lijster uit de 15de en 16de eeuw.

Stichts leengoed no. 303, waarvan de oudste omschrijving luidt ,,den tyende van Wouter Scouten erve . . ., item al alzulc land als Tengenagels van Middelwijc was'',

1. *Gherart Lijster* na opdracht door Hubert die Wolff, 18 april 1408.
2. *Henric Lijster* na dode van zijn vader Gerit Lijster, 11 september 1440.
3. *Derick Lijster* na dode van zijn vader Henrick Lijster, 9 januari 1487.
4. *Heer Henrick Lijster, priester,* na dode van zijn vader Dierick Lijster, 30 juni 1523; zijn broer *Claes Lijster* is hulder. Na Claes' overlijden is zijn broer *Willem Lijster* hulder, 21 september 1530. Wanneer Willem overlijdt is hulder Dierick van der Lauwijck, 9 september 1559.

- Heer Henrick Lijster, priester, draagt het leengoed wegens ,,ouderdom, impotentie ende cranckheden'' onder bijstand van zijn voogd Henrick Lijster Willemszoon en met goedvinden van heer Gerrit van Renes, ridder, over aan:

5. zijn oomzegger *Dierick Lijster Willemszoon de jonge,* onmondig, maar behoudt de lijftocht uit het overdragen leengoed, 15 november 1560.

Vier dagen later wordt het onmondige neefje van heer Henrick Lijster beleend onder hulde van *Henrick Lijster Willemszoon.* Neefje Dierick wordt ,,de jonge'' genoemd; kennelijk was er destijds ook een Dierick ,,de oude'' in leven.

6. *Hadewich Lijsters, oudste dochter van Willem Lijster,* na dode van haar broer Dierick Lijster Willemszoon de jonge 31 maart 1563. Haar echtgenoot *mr Rutger de Bruyn, advocaat,* is hulder.

Stichts leengoed no. 311, waarvan de oudste omschrijving luidt ,,VI mergen lands gelegen in der Nuede, gelegen alreneest Henric Schetters land'',

1. *Tydeman Lijster,* 22 oktober 1401; de vorige leenman was Lamber Tuer in 1394.
2. *Evert Lijster* (waarschijnlijk zijn zoon), 13 februari 1434. NB. Het leengoed heet thans ,,dat Nyelant''.
3. *Tyman Lijster* na dode van zijn vader Evert Lijster, 15 december 1458.
4. *Evert Lijster* na opdracht door Tyman Lijster, 22 juli 1507. De onderlinge familiebetrekking blijkt niet.
5. *Heer Berndt Lijster, priester,* na dode van zijn vader Evert Lijster, 31 augustus 1530; zijn oom Anthoenis Beyer is hulder. Na overlijden van de laatstgenoemde is hulder Wilhem Beyer, 8 mei 1548.
6. *Huybert Lijster Evertszoon* na dode van zijn broer Bernt Lijster, priester, 26 juli 1569.
7. *Evert Lijster Huybertszoon* na dode van zijn vader Huybert Lijster Evertszoon, 19 januari 1570.

- Genoemde Evert Lijster Huybertszoon doet opdracht van een losrente van 21 carolusguldens 's jaars uit het leengoed, ingaande met de sterfdag van *Otgen Ottensdochter, weduwe van zijn vader,* ten gunste van zijn broers en zuster *Gerrit, Claes* en *Judith,* 19 januari 1570. NB. De begunstigden worden dezelfde dag beleend met de rente, waarbij hun broer Evert Lijster Huybertszoon, die de rente heeft opgedragen, als hulder optreedt.

8. *Hubert Lijster Evertszoon* na dode van zijn vader Evert Lijster Hubertszoon, 2 december 1579; Henrick van Eck, voogd van de onmondige Hubert, is hulder. Hubert doet zelf de leeneed 27 maart 1595.

Men kan aan de hand van de opvolging van leden van de geslacht Lijster in deze Stichtse lenen een poging wagen tot het opstellen van een fragmentgenealogie.

Verder vestig ik de aandacht op *Stichts leengoed no. 305* (blz. 271 van het Repertorium), aangeduid als ,,dat huus ende hofstede, geheiten Hamersteyn, gelegen bi den huse ter Horst mitter werff'', later ook genoemd Hemerstein. Dit leengoed kwam in 1529 aan Hubert van Renen, waarna 21 juni 1542 *Wilhem Lijster* werd beleend bij opdracht door Huberts zoon, die evenals zijn vader Hubert heette. De 9de november 1559 werd de onmondige *Dierick Lijster Willemszoon* na dode van zijn vader Willem Lijster beleend onder hulde van Jan van Brakel. Na dode van haar broer Dierick Lijster Willemszoon de jonge werd *Hadewich Lijster, Willem Lijsters oudste dochter,* beleend onder hulde van haar echtgenoot *mr Rutger de Bruyn, advocaat,* 31 maart 1563.

Wilhem Lijster Dierickszoon (waarschijnlijk de vader van Dierick Lijster Willemszoon de jonge en Hadewich Lijster) verschijnt 2 december 1538 als hulder voor de kerkmeesters van de St. Cunerakerk te Rhenen bij de belening met het Stichtse leengoed het goed te Remmerten (Remmerde, Repertorium *no. 303,* blz. 265/266). Na de dood van deze hulder volgt Jan de Keyser 5 juni 1559 als zodanig op.

Met het Stichtse leengoed ,,een hofstede aen t westeynde der capellen in den voorborcht ter Horst'' (Repertorium *no. 304,* blz. 268/270) wordt 5 januari

1575 *Margriete Cornelis Lijster's dochter* beleend onder hulde van haar vader na opdracht door Gerrit Gerritszoon van Amersfoort. Margriete overleed in 1598 als echtgenote van *mr Herman de Jonge, advocaat.*

Arnhem *dr A. Johanna Maris*
Poggenbeekstraat 44

1) Maandblad Oud-Utrecht, 57e jrg. nr. 11, november 1984, blz. 174.
2) A. J. Maris, Repertorium op de Stichtse Leenprotocollen uit het Landsheerlijke Tijdvak, I. De Nederstichtse Leenacten (1394-1581), Ministerie van O.K.W. 's-Gravenhage 1956.

LAMBERT VAN VELDHUYZEN EN ZIJN CONTACTEN MET GELEERDE TIJDGENOTEN

Lambert van Veldhuyzen, die dit jaar 300 jaar geleden overleed, is een typisch voorbeeld van een geleerde uit de late renaissance.
Geboren in 1622 te Utrecht, studeerde hij zowel filosofie als theologie en geneeskunde aan de Utrechtse universiteit, waar hij zich in september 1643 liet inschrijven. Als magister philosophiae staat hij in het Leidse album studiosorum vermeld, wanneer hij op 16 mei 1647 aan deze universiteit zijn studie voortzet. Maar uiteindelijk zal hij naar Utrecht terugkeren om er op 7 februari 1650 de doctorsgraad in de medicijnen te behalen.
Hij vestigt zich in de Domstad als medicus/practicus en staat bekend als een ijverig voorvechter van de Cartesiaanse wijsbegeerte.
Niet alleen als medicus neemt hij een vooraanstaande plaats in Utrecht in, maar ook zijn bestuurlijke kwaliteiten worden hoog gewaardeerd. In 1665 is hij één der bewindhebbers van de W.I.C. en in 1667 wordt hij lid van de vroedschap in zijn geboortestad. In 1672 - hij is dan intussen schepen geworden -, overhandigt hij de stadssleutels aan de Franse bezetters.
Na het keren van het tij in 1674 wordt hij niet meer opnieuw in de stadsregering herkozen.
Als ijverig Cartesiaan sympathiseerde Van Veldhuyzen met de zg. Collegianten en kwam mede daardoor in conflict met de staatskerk. Zijn afwijkende mening legde hij in 1656 in geschrift neer: ,,Bewijs Dat noch de Leere van der Sonne stilstant, En des Aertryx Bewegingh, Noch de gronden van de Philosophie van Renatus Des Cartes strijdig syn met Godts woort, etc''. Hij was dan ook een geducht tegenstander van de theologen Voetius, vader en zoon, tegen wie hij zich in de voorrede van zijn boek *Tractatus duo medico-physici, unus de Liene, alter de Generatione* (Utrecht, 1657) richtte.
Dit geschrift is het enige medische werk dat Van Veldhuyzen het licht heeft doen zien. Op 5 november 1685 overleed Van Veldhuyzen, die, zo geen sympatisant, dan toch wel niet onwelwillend stond tegenover Spinoza's leerstellingen, in de ouderdom van 63 jaar.

Is het hierboven gememoreerde de doorsnee levensloop van een Hollandse geleerde uit de 17e eeuw, bijzondere redenen om dit thans aan de vergetelheid te ontrukken zouden er niet zijn, ware het niet dat Van Veldhuyzen over verschillende wetenschappelijke onderwerpen met geleerde tijdgenoten heeft gecorrespondeerd en geschreven.
In zijn tijd waren er nog nauwelijks wetenschappelijke tijdschriften. Pas in 1666 verscheen het eerste deel van de *Philosophical Transactions* van de Royal Society in Londen, wat beschouwd kan worden als het eerste jaarboek van een wetenschappelijk genootschap. De *Journal des Scavans* en de *Giornale de Letterati* zijn in deze zelfde periode in resp. Frankrijk en Italië van de grond gekomen. Wilde men in kontakt komen met andere geleerden en met elkaar van gedachten wisselen over wetenschappelijke proble-

Portret van dr. L. van Velthuyzen (1622-1685), toegeschreven aan Jan van Wijckersloot, 1665. Cat. Centraal Museum 1952, nr. 361. Foto: Iconografisch Bureau, Den Haag.

men, dan diende men óf een peregrinatio accademica te maken, een studiereis langs buitenlandse hogescholen en wetenschappelijke instellingen, óf men correspondeerde met de betreffende geleerden.
Vaak werd deze correspondentie, als ze van belang werd beschouwd voor anderen, in gedrukte vorm verspreid. De uitvoerige correspondentie bijvoorbeeld, die Antoni van Leeuwenhoek vanaf 1673 tot aan zijn dood in 1723 met de verschillende secretarissen van de Royal Society voerde, werd in het latijn vertaald en gepubliceerd in de hierboven genoemde jaarboeken van de ,,Koninklijke Sociëteit'', en bereikte op deze wijze een groot geïnteresseerd lezerspubliek.
Ook Van Veldhuyzen heeft een vaak uitvoerige correspondentie gevoerd met verschillende geleerden in binnen- en buitenland. Hierin komt hij naar voren als iemand die een wijde en vaak diepgaande belangstelling had voor verschillende geleerde en wetenschappelijke onderwerpen en onderzoekingen, die nu niet direct tot zijn eigen vakgebied, de praktische geneeskunde, behoorden.

Nadat in 1670 de eerste druk was verschenen van Spinoza's *Tractatus theologicopoliticus,* welk boek Spinoza in korte tijd zowel beroemd als berucht zou maken in geheel West-Europa, schreef Van Veldhuyzen in begin 1671 aan de Rotterdamse chirurgijn Jacob Ostens (1625-1678) een uitvoerige brief waarin hij de inhoud van dit boek fel aanviel en Spinoza van atheïsme betichtte.
Ostens, die zeer bevriend was met Spinoza, stuurde deze brief aan Spinoza door, zonder de naam van de afzender, Van Veldhuyzen, te vermelden. Spinoza heeft deze aantijging naast zich neergelegd en schreef Ostens:
,,Eerstens zegt hij dat het er weinig op aankomt te weten tot welk volk ik behoor of welke levenswijze ik leid. En toch, had hij dit geweten, dan zou hij er niet zo gemakkelijk toe zijn gekomen te zeggen dat ik het atheïsme verkondig. Want godloochenaars plegen onverzadelijk te zijn in hun zucht naar rijkdom en eer, dingen waarom ik mij nooit heb bekommerd, zoals allen weten die mij kennen. Voorts zegt hij, om zijn doel makkelijker te bereiken, dat ik niet ontbloot ben van talent, teneinde de mensen er gemakkelijker van te kunnen overtuigen dat ik met sluwe en slinkse bedoelingen en met boos opzet de verderfelijke stellingen der deïsten heb bepleit. Hieruit blijkt duidelijk dat hij mijn redenering niet heeft begrepen''.
Toen Spinoza in 1673 enkele weken in Utrecht verbleef, heeft hij daar vaak met Van Veldhuyzen van gedachten gewisseld en is de verhouding tussen beide mannen op slag verbeterd.
Van Veldhuyzen waardeerde Spinoza sedertdien veel meer al onderschreef hij zijn leer geenszins. Ook Spinoza blijkt Van Veldhuyzen als een bijzonder oprecht man hoog aangeslagen te hebben.
Ook met de Amsterdamse burgemeester Johannes Hudde (1628-1704) heeft Lambert van Veldhuyzen nauw contact gehad, zij het in verband met onderwerpen, die van een geheel andere orde waren, dan waarover hij met Spinoza van gedachten wisselde.
Met Hudde verstond hij zich over onderzoek in de microscopisch kleine wereld.
Ook 13 oktober 1657 schreef Hudde hem over zijn plannen om, zodra hij zich de basis-kennis van de geneeskunde had verworven, door middel van vergrootglazen de dierlijke voortplanting te gaan bestuderen.
In de tweede helft van de 17e eeuw stond het microscopisch onderzoek, hoewel dit nog in de kinderschoenen stond, in het centrum van de belangstelling bij een groot aantal geleerden in West-Europa.
Jan Swammerdam (1637-1680), de Amsterdamse apothekerszoon, die bij Van Leeuwenhoek in Delft de microscopisch kleine wereld voor het eerst had waargenomen door de glazen bolletjes waarvan deze laatste zich bediende voordat hij zijn zelf geslepen lensjes benutte voor zijn ontdekkingen, schrijft nl. in zijn *Bijbel der Nature* op pagina 377:
,,. . . gelyk my dat de naauwkeurige Leeuwenhoek tot Delft het eerste onder een vergrootglas naar de uitvinding van den Heer Burgemeester Hudde tot Amsterdam getoond heeft. . .''
Zo is het Van Leeuwenhoek geweest, die Swammerdam het eerste op de ,,microscoopjes'' van Hudde opmerkzaam heeft gemaakt.
In de relatief kleine groep geleerden die zich in ons land met microscopisch onderzoek heeft beziggehouden, neemt ook Van Veldhuyzen een belangrijke plaats in. Over en weer is er steeds een uitvoerige correspondentie tussen de heren over onderwerpen die zij bestuderen.
Zo zijn er twee brieven van Van Leeuwenhoek bekend, gericht aan Van Veldhuyzen, die eerder een kleine wetenschappelijke verhandeling zijn dan een eenvoudige brief.
De eerste brief, gedateerd 11 juli 1679, handelt over het onderzoek van tophi bij een lijder van jicht, waarbij Van Leeuwenhoek een beschrijving geeft van de spitse natrium-uraat kristallen, die hij onder de microscoop heeft bestudeerd. Uitvoerig brengt hij onder woorden op welke wijze zijns inziens deze kristallen bij jichtlijders ontstaan. Een extract van deze brief aan Van Veldhuyzen heeft Van Leeuwenhoek met een begeleidend briefje gestuurd naar Robert Hooke, de secretaris van de Royal Society, in oktober 1679.
In november 1679 schrijft Van Leeuwenhoek opnieuw een brief aan de ,,Seer geleerde Heer Velthuyzen'', waarin hij een vervolg geeft van zijn microscopisch onderzoek. Tevens schrijft hij Van Veldhuyzen in deze brief over de invloed van keukenzoutkristallen op het menselijk lichaam. Tenslotte informeert Van Leeuwenhoek Van Veldhuyzen over het nut van theedrinken op de volgende wijze:
,,. . . Ick ben gansch geen wijndrincker, maer als ick een gast heb, ofte een anders gast ben, en bij die occasie des avonts een glas te veel drinck, soo ben ick des anderen daegs vrij sieck: ja al mijn leden doen mij seer, en om mij te herstellen, drinck ick dan smorgens 8. à. 10. kopiens thee, niet gelijck veele de thee drincken om een quart van een ure een kopie, en dat noch als de hitte daer van is: Maer ick drinck het kookende heet, en daer beneffens alle de koppiens soo kort ach-

ter een, dat ick mij selven geen tijt geeff om eenich discours tusschen beijde te voeren. Waer door ick dan soo kome te sweeten, dat niet alleen de droppelen sweet bij mijn aengesicht neder loopen, maer mijn hemt aen mijn lijff nat besweet is, en door soodanich thee drincken, ben ick aenstonts weder herstelt. Ick wil UEd: in gedachten geven, off men door soo danich Thee drincken, geen veranderingh in dick en sout bloet soude kunnen te weegh brengen. Wat mij belangt ick stel vast dat ick door soodanich sweeten, veel scharpe deelen door de huijt drijff, in welcke plaets weder komt het thee water, dat ick oordeel geen hinder doen kan, aen een lichaem dat niet veel en arbeijt, maer seer voor deelich is.
Ick soude hier wel meerder speculatien bij voegen maer ick wil UEd: in soo een sware studie als UEd: tegenwoordich is niet vorder moeijelijck vallen. Alleen wil ick hoopen, dat dese mijne geringe speculatien, ten goede sal op nemen en voor namentlijck, als UEd: gedenckt wie dat ick ben. Soo UEd: eenigen tijt kan uijtvinde(n) om mij UEd: gevallen hier over te laten toe comen,t sal mij aen genaem sijn. afbreeckende blijve na presentatie van mijn geringen dienst.
Mijn Heer Ued: Onderdanige Dienaer
Antonj Leeuwenhoeck

Hoewel Van Veldhuyzen, zowel in het Nederlands als in het Latijn veel heeft gepubliceerd, zijn van verschillende van zijn geschriften geen afzonderlijke uitgaven bekend. Uit zijn verzamelde werk, dat in 1680 te Rotterdam als *Lamberti Veldhuysii Ultrajectini Opuscula* in twee delen van de pers kwam, zijn we geïnformeerd over zijn gehele oeuvre.
Op 5 november 1685, thans 300 jaar geleden, stierf Van Veldhuyzen in Utrecht. Een voorstander van de leer van René Descartes en een bestrijder van Spinoza, ondanks de sympathie, die hij voor deze geleerde voelde. Tevens was hij een man met vele bestuurlijke capaciteiten, maar daarnaast was hij een geleerde met een ruime belangstelling voor het microscopisch onderzoek, waarvoor mede door de onderzoekingen van Van Leeuwenhoek, Swammerdam en Hudde hier te lande veel belangstelling bestond en waarover uitvoerig per brief werd gediscusieerd.

Delft *Dr. H. L. Houtzager*
Van der Dussenweg 14

Literatuur

Alle de brieven van Antoni van Leeuwenhoek. Deel III. Brief nr. 50 en 52.
De originele brieven berusten bij de Gemeentelijke Archiefdienst Delft. III B 58.
Biographisches Lexikon hervorragender Ärzte (1962 repr.) Deel V, 723.
Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek. Deel IV, Kol 1368-1370.
Lindeboom, G. A. (1981) Jan Swammerdam als microscopist. Tsch. Gesch. Gnk. Natuurw. Wisk. Techn. jrg. 4, nr. 2, 87-110. Idem: (1984) Dutch Medical Biography. Rodopi, Amsterdam. kol. 2032.
Meijer, W. (1897) Brieven van en aan B. de Spinoza (uit het latijn vertaald) Brief nr. 43.
Rozenmond A. J. H. (1982) Antoni van Leeuwenhoek en de Gemeentelijke Archiefdienst Delft. In: Van Leeuwenhoek herdacht . . . Bundeling van de voordrachten gehouden op het symposium georganiseerd ter gelegenheid van de herdenking van de 350ste geboortedag van Antoni van Leeuwenhoek, onder redactie van Houtzager, H. L. en L. C. Palm. Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum nr. 8.
Schierbeek, A. (1950) Antoni van Leeuwenhoek zijn leven en werken. Deel I, Lochem, 94.

NIEUWE LEDEN

vanaf 30-8-1984

Mw M. A. Aghina, Utrecht
Mw E. J. van Amijden-Lindauer, Utrecht
A. de Baar, Zeist
I. A. Bakker, Amstelveen
W. D. Bastiaan, Vianen
S. T. Beens, Utrecht
W. A. van Beers, Utrecht
A. N. Beets, Utrecht
Mw T. J. E. de Beus, Utrecht
H. J. van Blaricum, Utrecht
W. A. C. van Blaricum, Utrecht
Mr N. Bolkestein, Deventer
Drs A. Boon, Utrecht
J. Bosch, Utrecht
J. P. Bostelaar, Utrecht
Mw E. F. de Breuk, Utrecht
Mw Th. M. van den Broek-Verbeek, Utrecht
G. A. Broer, Utrecht
Mr dr V. A. M. van der Burg, Zeist
H. Bijlsma, Utrecht
W. F. Cornelis, Houten
Mw M. C. Cornelissen, Utrecht
Mw J. Cramer-Boer, Utrecht
Mw L. A. Th. Crone, De Bilt
Stichting CSB-Gebouw, Utrecht
J. B. M. Deth, Utrecht
J. Douwes, Utrecht
J. Eijnthoven, Utrecht
J. de Goede, Utrecht
H. Gouw, Utrecht
F. H. M. Grapperhaus, Wassenaar
C. de Groen, Utrecht
Prof. dr J. van Gijn, Utrecht
J. E. de Haas, Utrecht
Mw A. van der Have, Utrecht
L. J. Heijmans van den Bergh, Utrecht
Mw A. van Helfteren, Utrecht
Mw N. Holtkamp-Vellinga, Utrecht
Y. Hoogland, Utrecht
Prof. dr R. W. J. N. Hoppenbrouwers, Utrecht
J. van der Horst, Utrecht
Mw M. H. van den Hout, Utrecht
P. J. Jansen jr, Utrecht
M. C. Jentink, Utrecht
B. Jonker, Utrecht
Mw dr A. Kaars Sijpesteyn, Utrecht
Mw C. P. Kamphuis, Utrecht
Th. C. van Kessel, Maarssen
B. J. Ket, Utrecht
Mw B. H. Kloeke, Utrecht
Mw G. Knol-van Veenendaal, Bilthoven
S. Knuvelder, Utrecht
Mw mr A. E. M. Th. van der Kroft, Driebergen
Mw J. van Kuyk, Utrecht
Mw E. Ladage, Utrecht
H. L. F. Lägers, Utrecht
E. Langedijk, Utrecht
J. Leeflang, Utrecht
Mw E. Lensink, Utrecht
A. B. Leusink, Utrecht
Mw T. A. Maas-Brouwer, Utrecht
Th. C. Maier, Utrecht

R. Meester, Nieuwegein
A. D. J. F. Meyer, Amersfoort
Mr F. M. L. J. Meijlink, Bilthoven
D. J. Molenaar, Utrecht
Mw N. Nanninga, Utrecht
Mw J. Nieboer-Buisman, Houten
R. van Olderen, Utrecht
Openbare Bibliotheek, Houten
H. W. Peek, Utrecht
Dr R. de Raad, Zwolle
F. J. C. Rombach, De Meern
J. J. Ronner, Utrecht
Mw M. de Roo, Roermond
C. J. van Rooijen, Nieuwegein
Drs C. C. van Royen, Oosterbeek
H. R. Rijkse, Utrecht
E. C. van Santen, Utrecht
Jhr drs E. J. de Savorin Lohman, Utrecht
Ir J. M. Smit, Leersum
Ir W. M. O. M. Smit, Bilthoven
Mw M. E. Stades, Zeist
H. R. Staffhorst, Bilthoven
Drs W. J. M. van Steinsel, Utrecht
Stuyvenberg BV., Utrecht
Mw A. H. T. Tra Kranen-Angerman, Utrecht
L. A. van der Tuuk, Utrecht
Mw A. C. van Veenendaal, Utrecht
N. A. van der Velden, Utrecht
J. F. M. Vermeer, Utrecht
Mw E. Verschure, Utrecht
P. Th. Versteeg, De Meern
D. van Vliet, Utrecht
P. van Vliet, Utrecht
Mw J. H. Vlijm, Utrecht
B. Voogt, Utrecht
J. de Vries, Vinkeveen
J. A. C. Way, Amersfoort
J. Weber, De Bilt
P. B. M. Werner, Utrecht
Mw drs A. K. Wesseldijk-de Jong, Nieuwegein
D. van Zoelen & zn. BV., Utrecht

BOEKENSCHOUW

A. Graafhuis en K. M. Witteveen. In en om de Buurkerk. Uitgave van de publiciteitscommissie Restauratie Binnenstadskerken Utrecht. Utrecht (Uitgeverij Impress), 1984. 80 pagina's, 103 illustraties. f 15,–.

De voltooiing van de restauratie en de wederingebruikname van de Buurkerk waren aanleiding om in de inmiddels bekende serie het boekje *In en om de Buurkerk* te laten verschijnen. Wie eerdere deeltjes kent, hoef ik dit rijk van illustraties en uitgebreide fotobijschriften voorziene boekje van 80 pagina's niet voor te stellen. De indertijd gekozen formule is konsekwent volgehouden; en op grond daarvan wordt waarschijnlijk al gewerkt aan *In en om de Domkerk*.
Toch verstout ik me een paar opmerkingen te maken. *In en om de Buurkerk* telt 103 illustraties, de plattegrondjes meegerekend. Dat is een hoog aantal dat veel kijkplezier inhoudt. Maar soms - en dat duveltje ligt bij een fotogenieke stadswijk als het hartje centrum natuurlijk op de loer - zijn de foto's wat klein geworden: het zgn. postzegelformaat. Vooral bij de detailrijke foto's is dat jammer.
Vervolgens kwam ik wat curieuze onnauwkeurigheden tegen. Waarom de Salvatorkerk ineens met Maria Maior wordt aangeduid, is mij een raadsel (p. 5). Buurkerk en kapittelkerk van Sint Marie heten in het latijn resp. Maria Minor en Maria Maior; dat is een signifikant onderscheid dat de status van beide bouwwerken recht doet wedervaren.
Tenslotte hebben de auteurs wat geworsteld met de oude stadsindeling en het huidige winkelcentrum. Een deel van de oude immuniteit van Sint Marie hebben zij mee genomen in *In en om de Buurkerk*. Ik moet dan even slikken, wandel vervolgens 's zaterdags door de betreffende straten, en ben het er dan mee eens. Teveel historiseren is ook niet goed.
Van deze gelegenheid maak ik tevens gebruik wethouder Pot een kleine correctie toe te voegen. In zijn voorwoord somt hij de gerestaureerde middeleeuwse kerken van de stad op. Maar hij vergeet een van de eerste van de naoorlogse restauraties: de Catharijnekerk. Dat is een onnauwkeurigheid, wellicht verklaarbaar uit het feit dat de gemeente Utrecht daar bemoeienis mee had eer hij in het stadsbestuur aantrad. Maar toch noem ik dit feit, en wel omdat hij zich, als je daar op gaat letten, in een uitgebreid gezelschap bevindt. Heel geregeld wordt het projekt van de binnenstadsrestauraties van kerken o.a. in de Utrecht promotion zo verengt, dat het lijkt of Utrecht niet tien doch slechts vijf middeleeuwse godshuizen telt. Dat is onjuist. Wanneer Utrecht zich toeristisch wil profileren o.a. met haar rijk bezit aan oude kerken, moet ze alle registers opentrekken (en al die gebouwen (laten) openzetten). We praten dan over de Domkerk, de Pieterskerk, de Janskerk, de Jacobikerk, de Klaaskerk, de Catharijnekerk, de Geertekerk, de Leeuwenbergkerk, de Lutherse kerk en de Agnietenkapel.
De Buurkerk is de meest centraal gelegen kerk die vanuit toeristisch oogpunt - zo schat ik - de Utrechtse kerken-top-tien zal gaan aanvoeren. Daarom in de Boekenschouw deze opmerking over het toerisme.

C.S.

Pinksterexcursie naar Duitsland

In het vorige nummer van het Maandblad heeft u de vooraankondiging van deze excursie kunnen lezen. Thans geven wij u de nadere gegevens over de prijs, het programma e.d. en hoe u zich op kunt geven.
Wij zijn zeer blij dat we de heer dr D. P. R. A. Bouvy, oud-directeur van het rijksmuseum Het Catharijneconvent en deskundige op het gebied van middeleeuwse beeldhouwkunst, bereid hebben gevonden om deze excursie te begeleiden. Bij de excursie zal de nadruk liggen op de rijke en interessante middeleeuw-

se geschiedenis van het gebied met o.a. de Viktorsdom van Xanten, de St Nikolaikerk en het gothische stadhuis van Kalkar, de Zwanenburcht van Kleef. Maar ook het romeinse kamp bij Xanten zal bezocht worden, terwijl in de direkte omgeving van Kempen een rondrit gemaakt zal worden door het prachtige natuurgebied van het Schwalm-Nette park, waarin verschillende historische punten bezocht zullen worden.

De excursie vindt plaats van **zaterdag 25 mei tot en met maandag 27 mei.**
Vertrek op zaterdagmorgen vanuit Utrecht met een bus om 08.00 uur. Via Kalkar en Xanten, welke beide plaatsen bezocht zullen worden, gaan we naar Kempen. In Kempen zullen we twee nachten overnachten in een hotel op basis van halfpension (ontbijt en diner).
Zondag bezichtiging van Kempen en omgeving met begeleiding van de Kempener Geschichts- und Museumverein.
Maandag terugreis naar Utrecht met bezichtiging van de plaatsen Kevelaer en Kleve. Diner onderweg, aankomst in Utrecht ca. 22.00 uur.

De prijs van de excursie bedraagt **f 285,– p.p.** In deze prijs zijn opgenomen: de busreis, het hotel met twee overnachtigingen op basis van halfpension (in dit hotel zijn geen éénpersoonskamers te reserveren), diner op zondagavond en een annuleringsverzekering. (**Niet** opgenomen in deze prijs zijn dus: de lunches e.d., een reisverzekering, en eventuele toegangsprijzen voor musea).

Opgeven
U kunt zich **schriftelijk** opgeven bij: Marjan de Haas, Van der Helststraat 21, 3583 AT Utrecht, tel. 030-52 11 47, onder vermelding van uw naam, adres en telefoonnummer en het aantal personen.
Er kunnen **maximaal 40 personen** mee, bij minder dan 30 deelnemers kan de excursie niet doorgaan. In verband met de hotelreservering moet u zich uiterlijk **voor 1 april opgeven.**
Het ligt in de bedoeling om met alle deelnemers nog een voorbespreking te houden eind april of begin mei. De exacte datum en plaats hiervan laten wij u weten.

De excursiecommissie

(Advertentie)

TE KOOP AANGEBODEN:

1) Utrechtse prov. & stadsalmanak 1841-1890
2) Utrechts jaarboekje 1891-1918
3) Jaarboekje Oud-Utrecht 1924-1983
4) Maandblad Oud-Utrecht 1926-1984
5) Utrechtse Volksalmanak 1837-1869

F. de Soeten, Koningslaan 24.
3583 GE UTRECHT, tel. 030-51 54 91.

Agenda

17 april t/m 24 mei 1985. Tentoonstelling ,,Bezet en bevrijd - de stad Utrecht in de jaren 1940-1945''. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Openingstijden: op werkdagen van 10.00-16.00 uur, op zaterdag van 10.00-12.00 uur.

Donderdag 23 mei 1985. Voorjaarsledenvergadering van de vereniging Oud-Utrecht. Na afloop van de vergadering houdt mw drs L. Hoogterp een lezing over ,,Utrechts zilver en Utrechtse zilversmeden''. Tevens zal er gelegenheid zijn om uw (Utrechts) zilver door mw Hoogterp te laten beoordelen. Plaats: Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.
Nadere bijzonderheden volgen in het volgende Maandblad.

maandblad oud-utrecht
58e jaargang nr. 3 - maart 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48
3532 GM Utrecht, tel. (030) 93 46 57

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+: *f* 34,–

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

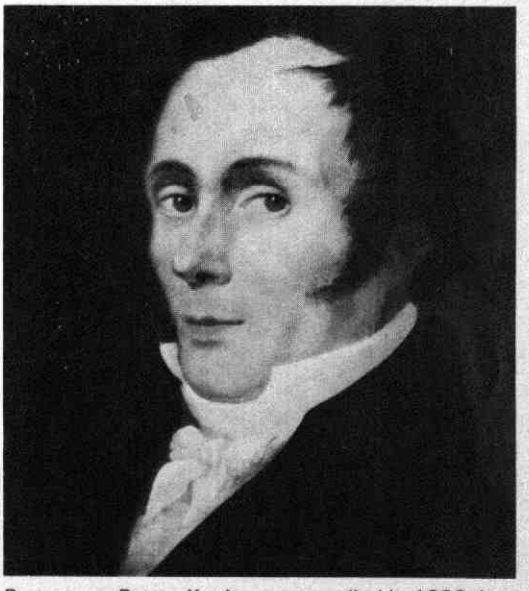
ONDERWIJS MET WAS

,,De wasmodellen van Petrus Koning''

De Utrechtse prosector en chirurgijn Petrus Koning (1787-1834) heeft de stad Utrecht een unieke collectie anatomische wasmodellen nagelaten. Deze wasmodellen, die op de tentoonstelling in het Universiteitsmuseum te zien zijn, zijn niet alleen voor medici interessant.

Na de Franse tijd (1795-1813) werd het verarmde Nederland een koninkrijk, geregeerd door Willem I. Hij heeft enkele belangrijke besluiten genomen, onder meer ten aanzien van het onderwijssysteem. Zo verordende hij in 1815 door middel van een Organiek Besluit, dat Utrecht - naast Leiden en Groningen - een landshogeschool kreeg. Hij stelde bovendien middelen ter beschikking om kabinetten (studieverzamelingen) samen te stellen voor de Hogeschool.
Aan de medische Faculteit - gevestigd aan het Janskerkhof - waren twee hoogleraren verbonden, die van grote invloed zijn geweest op het werk van Petrus Koning. Ten eerste heeft professor B. F. Suerman, hoogleraar in de genees-, heel- en ontleedkunde, zoals we nog zullen zien, Petrus Koning de aanzet gegeven tot het vervaardigen van anatomische wasmodellen.
Professor J. Bleuland, hoogleraar in de anatomie, chirurgie en verloskunde, gaf Petrus Koning onderricht in anatomie en heelkunde.
Professor Bleuland was van 1791 tot 1795 aan de Hogeschool in Harderwijk, de geboorteplaats van Petrus Koning, hoogleraar in de geneeskunde. In 1795 werd hij hoogleraar aan de Hogeschool in Utrecht. ,,Ter oorzaake van zyne eerstgemelde betrekking kwam, uit een Harderwyks huisgezin, een jongeling bij hem in kennis, in wien hij grooten aanleg opmerkte, voor een vak, waartoe eene eigene handigheid wordt vereischt.'' Dat was Petrus Koning die op 13-jarige leeftijd bij professor Bleuland in de leer kwam.
Petrus Koning had geen Latijnse School gevolgd, wat in die tijd betekende dat hij niet naar de Hogeschool mocht. Professor Bleuland gaf hem dan ook in het Nederlands les en maakte hem wegwijs in de anatomie en leerde hem de kunst van het prepareren.
Een gebruikelijke werkwijze bij het prepareren was het opspuiten: de bloedvaten van een lijk, of een deel ervan, vulde men met was (met kleurstoffen) en men liet vervolgens het lijk verteren. De opspuiting bleef over: de structuur van de aderen in was. Vaak gebruikte men hiervoor ook kwik.
Veel van de preparaten uit de collectie van professor Bleuland, het latere ,,Museum Bleulandinum'', zijn van de hand van Petrus Koning.
Petrus Koning werd in 1807 aangesteld als ,,custos anatomiae''. Dit hield in dat hij de anatomische studieverzameling in het Theatrum Anatomicum beheerde, hier werden anatomische lessen gegeven aan de medische studenten. In 1815 werd hij tot ,,prosector'' (= voorsnijder) benoemd, wat inhield dat hij het ontleden nu zelf aan de studenten demonstreerde. In die tijd bestond er nog geen snijpraktikum, waar de medische studenten zelf ontleden, zoals dat nu het geval is.
Professor Bleuland heeft Petrus Koning theoretisch en praktisch opgeleid tot chirurgijn. Zijn taak als chirurgijn was het verzorgen van wonden en het verrichten van kleine operaties. Het is moeilijk om een exacte functie-omschrijving te geven van de medische beroepen uit die tijd. Er wordt aangenomen dat de chirurgijn in de medische wereld een tweede klasse vormde. De academisch opgeleide ,,medicinae doctor'' had in ieder geval meer bevoegdheden, bijvoorbeeld, wat heel belangrijk was, het afleggen van de doodsverklaring.
Petrus Koning heeft twee publicaties over ziektegevallen uit zijn chirurgijnspraktijk op zijn naam staan, verschenen bij het Koninklijk Nederlands Instituut te Amsterdam.

In 1816 werd op de hoek van de Ganzenmarkt en de Korte Minrebroederstraat te Utrecht een anatomisch wasmodel van een zwangere vrouw tentoongesteld. Het wasmodel was in Florence vervaardigd en werd vanaf 1807 op kermissen en markten vertoond.
Met name in Italië heeft de ceroplastiek (wasmodelleerkunst) een grote bloei gekend. In 1775 werd in Florence het Museum voor Natuurlijke Historie (la Specola) geopend. Hier waren een school voor anato-

Portret van Petrus Koning, vervaardigd in 1830 door J. H. Verheijen.

mie en een werkplaats voor ceroplastiek ondergebracht. In deze werkplaats werden wasmodellen voor het onderwijs gemaakt. In 1816 hield professor Suerman aan de hand van het wasmodel uit Florence voor het ,,Natuurkundig Gezelschap te Utrecht'' twee lezingen. Dit Gezelschap stelde zich het bevorderen van de natuurkunde door lezingen, prijsvragen en onderzoek ten doel.

Deze lezingen waren een primeur voor Nederland. Nog nooit had men een wasmodel gebruikt bij het anatomisch onderwijs. Petrus Koning was bij deze lezingen aanwezig en na afloop besprak professor Suerman met hem de mogelijkheid om een wasmodel te gebruiken bij het anatomisch onderwijs, omdat confrontatie met een cadaver voor velen te afschrikwekkend was. Professor Suerman vroeg hem een wasmodel van een hoofd te maken, aangezien hij een lezing wilde houden met als onderwerp ,,. . . het gelaat van den mensch is de spiegel van zijne ziel . . .''. In 1820 voltooide Petrus Koning zijn eerste wasmodel.

De Hollandse Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem besloot in 1777 tot de oprichting van ,,eene vereeniging tot verheffing van de vervallen nijverheid in de republiek'', de latere Nederlandse Huishoudelijke Maatschappij. Men richtte zich op de bevordering van handel, nijverheid, scheepvaart, visserij, landbouw en kunst. De Nederlandse Huishoudelijke Maatschappij bestond uit 7 departementen; het centrale bestuur berustte bij de directeuren in Haarlem. In 1815 schreef de Maatschappij een prijsvraag uit, waarin Nederlanders werden opgeroepen te trachten Italië te evenaren in het vervaardigen van anatomische wasmodellen. Petrus Koning stuurde twee anatomische wasmodellen van hoofden in, vergezeld van een zinspreuk, door professor Suerman bedacht:

,,Natuur in was gevolgd, zien wy bewond'rend aan,
Als ons Florence toond, haar fraije kunsttafreelen,
Ik zie bij ons geen Spoor van deze kunst bestaan,
ô Mogt eens Nederland Italiens eere deelen''.

De leden van de 7 departementen bogen zich over de stukken en zonden hun schriftelijke reacties naar het hoofddepartement te Haarlem. In 1822 besloot de Algemene Vergadering Petrus Koning te belonen met de gouden medaille of 50 dukaten. Petrus Koning koos voor de medaille.

,,Nu ging de wakkere man met onvermoeiden ijver voort in de uitbreiding en volmaking zijner kunst. Geen uur, aan zijn druk maatschappelijk bedrijf overig - liep ongebruikt voorbij, de nachtrust werd opgeofferd, geene kosten ontzien . . . - Zo ontstond een verzameling wasmodellen die bestond uit 73 wasmodellen van de mens, 17 van zoogdieren, 20 van vogels, 7 van amfibieën en 66 van vissen.

Vanaf 1826 was de verzameling van Petrus Koning voor het publiek toegankelijk, ondergebracht in een speciaal daartoe ingericht kabinet in de voormalige Statenkamer aan het Janskerkhof.

In de acht jaar dat het Waskabinet te bezichtigen was, zetten ongeveer 3600 bezoekers hun handtekening in het gastenboek. De bezoekers kwamen van heinde en ver. Niet alleen medici kwamen de verzameling bewonderen, maar ook predikanten, onderwijzers, studenten, huisvrouwen, enz. bewonderden de ,,natuur'' en konden de doelmatigheid en schoonheid van Gods schepping aanschouwen.

Op 1 september 1834 overleed Petrus Koning. In 1835 kochten Minister, Gedeputeerde Staten en het Stedelijk bestuur van Utrecht de verzameling van zijn zoon à *f* 13.000,–.

Toen tussen 1861 en 1888 het Zoölogisch Instituut en het Pathologisch Instituut opgericht werden, gingen de dierlijke wasmodellen naar het Zoölogisch Instituut en de pathologische wasmodellen naar het Pathologisch Instituut. Waarschijnlijk zijn er slechts vier dierlijke en 45 menselijke anatomische wasmodellen bewaard gebleven. De menselijke wasmodellen worden bewaard in het Laboratorium voor Medische Anatomie en Embryologie van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Ze zijn tot circa 1950 voor het medisch onderwijs gebruikt.

Vier dierlijke wasmodellen worden bewaard in het Zoölogisch Museum van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Normaliter zijn deze wasmodellen niet voor een algemeen publiek te zien. Tot en met 31 mei 1985 heeft u de kans de wasmodellen in het Utrechts Universiteitsmuseum te bewonderen.

De tentoonstelling ,,De wasmodellen van Petrus Koning'' is tot stand gekomen dankzij de samenwerking

Anatomisch wasmodel van het hoofd van een man waarbij aan de linkerkant de spieren, slagaderen en de gezichtszenuw te zien zijn, tussen 1822 en 1834 door Petrus Koning te Utrecht vervaardigd ten behoeve van het medisch onderwijs.

tussen het Universiteitsmuseum, Laboratorium voor Medische Anatomie en Embryologie te Utrecht en twee studentes van de Reinwardt Academie (HBO voor museummedewerkers) Monica Benjaminse en Iris Laboyrie. Bij de tentoonstelling is een boekje verschenen dat achtergrondinformatie geeft (*f* 10,–).

Universiteitsmuseum, Biltstraat 166, Utrecht.
Telefoon: 030-73 13 05
Openingstijden: ma-vr 10.00-17.00 uur
zondag 13.00-17.00 uur

Toegang gratis. Rondleidingen voor groepen na telefonisch overleg

Literatuurlijst:

Allmer, Konrad & Marlene Jantsch, ,,Katalog anatomischer und geburtshilflicher Wachspräparate''. *Studien zur Geschichte der Universität Wien*, Band VII, Wien 1965.

Büll, R, *Das grosse Buch vom Wachs, Geschichte, Kultur, Technik*, 2 delen, München 1977 I, II.

Lanza, Benedetto e.a., *Le Cere Anatomiche della Specola di Firenze*, Arnaud, Firenze 1979.

,,Levensberigt van Petrus Koning'', *Utrechtsche Studenten Almanak*, 1835.

Koning, P., ,,Verhandeling over eene aanmerkelijke beenuitwas aan de onderkaak'', *Verhandelingen der eerste klasse van Koninklijk Nederlandsch Instituut*, 1825.

Suerman, B. F., *Redevoering over de ontleedkundige verdiensten van Petrus Koning met welke de Hoogleraar B. F. Suerman de vergaderingen van het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht op den 24 october 1834 geopend heeft* p. 11, de transcriptie van de redevoering bevindt zich in het privéarchief van de heer dr. D. A. Wittop Koning te Amsterdam (onder no. 283 bij het Centraal Register Familiearchieven geregistreerd).

De wasmodellen van Petrus Koning, Universiteitsmuseum Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht 1985.

ACH LIEVE TIJD (4)

Dertien eeuwen nijverheid

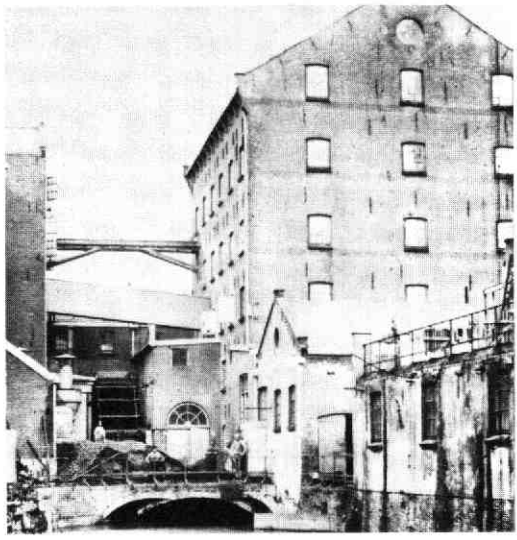
Het beschrijven van ,,Dertien eeuwen Utrecht, de Utrechters en hun nijverheid'' in twintig bladzijden, waarop ook nog vele illustraties geplaatst moeten worden, is een haast onmogelijke taak. De redactie en de schrijvers drs C. Verstoep en drs P. Wielsma hebben deze opgave in het vierde deel van ,,Ach lieve tijd'' toch aangedurfd en zij hebben een leesbaar en bovenal boeiend en afwisselend visueel beeld van dertien eeuwen nijverheid gegeven.
Bijzonder geslaagd zijn de afbeeldingen bij de kleiverwerkende nijverheid. Via plaatjes van middeleeuwse steenbakkers tot en met afbeeldingen van de producten van eigentijdse Utrechtse faïence- en tegelfabrieken krijgen we een duidelijke voorstelling van continuïteit uit een Utrechtse bedrijfstak te zien. Hetzelfde geldt voor de overigens in de negentiende eeuw ter ziele gegane textielnijverheid.
Wanneer we de afbeeldingen van de brouwerijen en de vele molens zien en zelfs van moderne bedrijven uit de sector van de metaalnijverheid, dan blijkt ook dat veel al weer tot de historie is gaan behoren.
Bij al dit visuele materiaal mis ik de meer dan eens genoemde watermolen aan de Vecht bij de Weerdsluizen.
Terecht wijden de schrijvers ruime aandacht aan de middeleeuwse gilden en wijzen zij ook op de politieke functie van de gilden, maar zonder deze verder uit te leggen. Dat is jammer, want juist in Utrecht mochten de gilden, zij het indirect, enige invloed uitoefenen op de samenstelling van het stadsbestuur. Verder speelden de gilden nog een rol bij de bewaking en beveiliging van de stad.
Van oudsher staat in Utrecht de verzorgingstaak voor stad en regio centraal. Ambachtelijkheid is daarbij troef en industrie (verregaande mechanisatie, concentratie van arbeidskrachten, massaproductie en hoge kapitaalinvesteringen) heeft lange tijd niet of nauwelijks bestaan. De aanloopfase daartoe in de negentiende eeuw is traag verlopen. De fabrikant J. H. Schober, directeur van De Korenschoof aan de Kaatsstraat, schreef in 1882 over ,,Utrecht waar (het) fabriekswezen niet goed wortelt en nijverheid evenzoo weinig sympathie ondervindt''.
En daarmede zijn we in medias res (= midden in het onderwerp. red.).

In bovengenoemde bijdrage ontbreekt niet alleen een omschrijving van wat nu eigenlijk onder industrie verstaan moet worden, maar ontbreekt ook de vraag of de gemeente Utrecht en de niet vermelde Utrechtse Kamer van Koophandel nijverheid en industrie hebben gestimuleerd. Wanneer we de notulen van de in 1852 opgerichte Utrechtse Kamer van Koophandel bezien dan valt op, dat bijvoorbeeld nog in 1879 wel gesteld werd dat industrie bijdroeg tot de welvaart, maar dat handel en algemeen belang primair waren en dat protectie van de eigen industrie tegen het toen wijd en zijd aangehangen vrijhandelsprincipe inging.
Van de twaalf bestuursleden uit 1852 waren er slechts drie fabrikant. De overigen waren koopmanhandelaar. Wel had men oog voor de spoor- en waterverbindingen, maar het bevorderen van industrie achtte men protectie en dat weigerde men. Een man als Schober betreurde dit in hoge mate, maar hij stond samen met zijn collega's fabrikanten, vertegenwoordigd in het blad *De Nederlandsche Industrieel*, toch vrij geïsoleerd in het sterk door het blad *De Economist* beïnvloede vrijhandelsklimaat.
Een vergelijking tussen dit negentiende-eeuwse patroon en de rol van het gemeentebestuur en de Kamer

van Koophandel in de twintigste eeuw ontbreekt helaas ook.
In de rij van actieve fabrikanten zou ook nog wel genoemd mogen worden H. A. van de Wall Bake. Als directeur van de Rijksmunt was hij verder in de jaren zestig nog actief betrokken bij de fabriek voor spoorwegmateriaal Damlust en bij de Utrechtsche IJzergieterij (voorheen Verloop).
In de laatste fabriek werkten in 1843 al 51 personeelsleden en uit dit bedrijf zouden nog in de negentiende eeuw de machinefabrieken van de fam. Smulders (A. F., L. en F. Smulders) en nog later o.a. Stork-Jaffa ontstaan. Geheel ongenoemd blijven de toch wel interessante zilverfabrieken van Van Kempen (tot 1858 in Utrecht) en van Begeer en Brom.
Bij deze bedrijfstak zou men ook van een duidelijke vorm van continuïteit kunnen spreken. Verder zouden we nog kunnen noemen de leerfabriek van Wessels, de orgelfabriek van Bätz en de later naar De Bilt verhuisde instrumentenfabriek van W. C. Olland.
Bij Van Kempen werkten vóór 1850 al 30 à 40 arbeiders (excl. de leerlingen). Het bedrijf ging naar Voorschoten, omdat de gemeente te weinig faciliteiten gaf voor uitbreiding.
Op p. 94/5 wordt gesteld, dat tot 1880 in het stadsbeeld ,,kleine bedrijven overheersten'' en dat er ,,slechts enkele bedrijven waar meer dan 25 arbeiders werkten'' waren. Op zich zijn deze constateringen niet onjuist, maar frappant is wel de geweldige toename van stoommachines in Utrecht. In 1843 waren het er vijf, in 1871 al vijf en vijftig en in 1880 al drie en zeventig. Door de crisis van de jaren tachtig trad een zekere stagnatie op die pas tegen het einde van de eeuw doorbroken werd.
Verder waren er in de periode tot 1880 toch wel meer dan ,,enkele bedrijven'' met meer dan 25 arbeidskrachten. De spoorwegwerkplaatsen, de spoorwegmaterialenfabriek Damlust, de Utrechtsche IJzergieterij, de beenzwartfabriek van Smits, de Korenschoof, de Rijksmunt, de sigarenfabriek van Ribbius Peletier, enkele grafische bedrijven, enkele steenbakkerijen en de beetwortelsuikerfabriek hadden in de jaren vijftig tot tachtig stuk voor stuk al vele tientallen mensen in dienst en dan rekenen we er niet de kinderen of jeugdige arbeidskrachten bij.
De nauwelijks genoemde grafische industrie (Bosch, Boekhoven, Van de Weijer en Kemink) verschafte tussen 1850 en 1900 aan evenveel werkkrachten arbeid als de kleinijverheid:

kleinijverheid	grafische industrie
1853 200 arbeiders	125 arbeiders
1860 237 arbeiders	200 arbeiders
1880 218 arbeiders	281 arbeiders
1890 200 arbeiders	381 arbeiders
1900 322 arbeiders	392 arbeiders

Geheel buiten beschouwing blijft, en dat is gezien de opzet van de serie ook zeker te billijken, de discussie over het aanvangstijdstip van de industrialisatie in Utrecht. Lag het beginpunt nu tussen de jaren zestig en zeventig of pas rond de eeuwwisseling? (Vgl. de discussie tussen de economische historici I. J. Brugmans en J. A. de Jonge e.a.) De aanzet in Utrecht is zeker in de jaren tussen 1860 en 1870 gegeven. De grote doorbraak vond plaats na 1900 en dan is Utrecht qua werkgelegenheid nog geen echte fabrieksstad te noemen, zoals bijv. Tilburg, Schiedam, Leiden of Maastricht.

Links van het midden van de foto het scheprad, dat nog lang in gebruik is geweest bij de meelfabriek en bakkerij ,,De Korenschoof''. De foto dateert van rond 1900. In 1906 werd ,,het grote rad'' afgebroken. Meer over ,,het grote rad'' in: W. A. G. Perks, Zes eeuwen molens in Utrecht (Utrecht-Antwerpen 1974). p. 237-246 (Foto Gem. arch. Utrecht, T. A. negatief nummer, C.18.618).

Te weinig vernemen we ook over de oorzaken van de recente ondergang van bedrijven als Werkspoor en de Demka, die duizenden werk hebben verschaft. Wel worden de problemen van de crisis van de jaren dertig genoemd evenals de hedendaagse werkloosheid, maar over de arbeidersorganisaties lezen we nauwelijks. En dat terwijl de boekdrukkers en sigarenmakers in Utrecht er al vroeg bij waren. Samen met Amsterdamse collega's voerden de Utrechtse drukkers al in 1866 een actie tot loonsverhoging.
Terecht wijzen de auteurs op de werkverschaffing in de tertiaire en quartiare sector. Deze hebben van oudsher voor Utrecht veel betekend en doen dat nog. De verzorging van het garnizoen, de administratie van de spoorwegen (sedert 1871), de banken en de verzekeringskantoren en de universiteit verschaften en verschaffen velen werk.
De bovenstaande notities kwamen bij lezing van het vierde deel op en zijn meer als aanvulling dan als kritiek bedoeld. Het initiatief verdient alle lof en het doel: vele Utrechters in nauwer contact te brengen met hun stad en haar verleden wordt m.i. ook met dit deel zeker gediend.

Utrecht *P. van Hees*
Prof. Ritzema Boslaan 95

BOEKENSCHOUW

Utrecht in tekst en beeld. Samengesteld door Arjaan van Nimwegen en Richard van den Dool. Vianen, Kwadraat, 1984. 176 p. met illustr.
ISBN 90 64 81 305 1. f 32,50.

Rond Sinterklaas verscheen deze Utrechtse literaire en iconografische bloemlezing, die al als cadeau bij drie van de vier redactie-leden van het Maandblad was beland, toen het recensie-exemplaar bij de ondergetekende vierde terechtkwam. Het bespreken van een boek als dit - het vijfde in een nog lopende reeks - is een lastig karwei. Zeggen dat je er plezier aan hebt beleefd, klinkt gratuit, maar betekent in elk geval dat er nieuwe dingen in staan. Geen lyrische lofzangen op Utrecht, wel veel echt locaal zuur en bitter in de beste Stichtse traditie van het ,,Was sich liebt das neckt sich''.

De samensteller van het literaire gedeelte was wel bevoegd voor zijn werk gezien het karwei dat hij voor Querido's letterkundige reisgids voor Nederland (1982) op zich nam: de stad Utrecht. Enige annotatie bij de gedichten en proza-fragmenten ware wenselijk geweest. Zo is het niet overbodig te weten dat Jan Engelman's ,,C.C.S., waar jij nu wandelt'' de tekst is van het bidprentje van C. C. S. Crone, die met de dichter verwant was. Dit voorbeeld is met meerdere uit te breiden. Veel hangt nu in de lucht, ondanks de bronvermelding achterin.
De afbeeldingen zijn voor een deel al elders - en in kleur - te zien geweest, b.v. in Tolien Wilmer's ,,Utrecht getekend'' uit 1980. Verrassend vanwege de fotografische precisie en het tegelijk impressionistische timbre zijn de krijttekeningen van Herman van Rossum, en van grote documentaire betekenis lijken de twee tekeningen van Dolf Schuurmans Stekhoven op de pagina's 140 en 141.
Van Nimwegen wijst in zijn ,,Vooraf'' op het ,,gespleten, bizarre Utrecht'' van Johan Brouwer, Erich Wichman, Theo van Baaren en Dirkje Kuik.
Vraag: kan die splijting en het bizarre ook op deze of gene schrijver slaan? En hebben de auteurs van menig gedicht of proza-fragment niet minstens evenveel over zichzelf verteld als over Utrecht?
Ook is Utrecht allang niet meer de stad van zo'n 240.000 ,,aangepaste en vriendelijke Nederlanders''. De tijd dat (voormalige)Rijksgenoten, Turkse, Marokkaanse en Zuid-Europese gastarbeiders die onze stad in groten getale zijn komen bevolken, ook hun zegje over Utrecht zullen doen, ligt niet ver meer van ons af.
En of wij allemaal nog wonen ,,in nette straten die op tijd geveegd worden'' (p. 9)? *v.S*

W. Thoomes, Hofjes in Utrecht. Utrecht, uitgeverij Matrijs (Historische Reeks Utrecht, deel 3) 1984. 72 pp., geïll.. ISBN 90 70482 14 1. f 16,95.

Het boekje Hofjes in Utrecht is zeker de moeite waard vanwege de bondige bundeling van informatie over nog bestaande vóór-19e eeuwse hofjes en vrijwoningen. Acht bekende en nog bestaande complexen zijn kort en helder beschreven. Indien beschikbaar zijn ook de resultaten van bouwhistorisch onderzoek verwerkt. Kort wordt ook aandacht besteed aan verdwenen Godskameren aan de hand van een lijst van deze woningen in 1603 samengesteld door J. Lapp van Waveren. Helaas is veelal te weinig plaats ingeruimd voor de vaak verhelderende tekeningen. Soms vallen lijnen weg doordat de tekeningen te klein zijn afgedrukt. Mooi zijn de, vaak wel groot afgedrukte, foto's.

Het is al lang geleden dat er enigszins uitgebreid aandacht aan hofjes, kameren of vrijwoningen in Utrecht is besteed. De stad Utrecht heeft vele van dit soort woningen daterend uit de middeleeuwen tot en met de 19e eeuw. Vooral wat betreft de 19e eeuwse voorbeelden is weinig gepubliceerd. Helaas heeft ook de heer Thoomes deze categorie laten liggen.
Dit is jammer, mede vanwege de groeiende interesse in de 19e eeuw in het algemeen en de 19e eeuwse (volks)woningbouw in het bijzonder.

In de 19e eeuw zijn er boeiende ontwikkelingen; de vraag naar woonruimte verschuift ondermeer door industrialisatie steeds meer naar arbeiderswoningen. Ook het aanbod verschuift, van liefdadige instellingen naar stichtingen waarbij inkomsten uit en uitgaven aan woningbouw elkaar op zijn minst in evenwicht moeten houden. Ook de speculatieve woningbouw krijgt steeds meer invloed. De eisen aan de woningen gesteld worden steeds sterker van overheidswege gereguleerd.
Aldus komen zowel de stichtingsvorm van hofjes en vrijwoningen als de inrichting en bouw van kameren langzaam maar zeker aan hun einde.
Het is zo aanlokkelijk een categorie uit de woningbouw die niet meer voorkomt, in zijn geheel te beschrijven, zonder de periode na de 18e eeuw buiten beschouwing te laten. In het boekje Hofjes in Utrecht is de 19e eeuw helaas wel vrijwel geheel overgeslagen.

Het boekje besluit met een stadswandeling van ruim twee uur langs de besproken hofjes en, nu wel, enige 19e eeuwse voorbeelden. *EMK*

LEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Voorjaarsledenvergadering, te houden op donderdag 23 mei a.s. in de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht, aanvang 19.30 uur.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Algemene Najaarsledenvergadering van 8 november 1984
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Verslag van de penningmeester over 1984, de jaarrekening en de accountantsverklaring
5. Verslag van de secretaris over 1984
6. Bestuursmutaties

6.1. Statutair aftredend zijn de bestuursleden drs U. F. Hylkema, mevr drs M. de Haas en mevr drs M. Dolfin. Zij stellen zich alle drie herkiesbaar.
Het bestuur stelt u voor hen opnieuw te benoemen.

6.2. Statutair aftredend en niet herkiesbaar is de secretaris drs C. H. Staal. Het bestuur stelt u voor tot secretaris te benoemen het bestuurslid de heer J. A. C. Mathijssen.

6.3. Met het vertrek van de heer Staal uit het bestuur vaceert een vertegenwoordiger van de redactie van het Maandblad in het bestuur. Het bestuur stelt u voor tot lid van het bestuur te benoemen ir E. M. Kylstra, lid van de redactie van het Maandblad.

6.4. Vanwege zijn benoeming tot secretaris heeft de heer J. A. C. Mathijssen te kennen gegeven terug te willen treden als vertegenwoordiger van de propagandacommissie in het bestuur. Het bestuur stelt u voor tot lid van het bestuur te benoemen mevrouw M. Braams, lid van de propagandacommissie.

6.5. Mevrouw drs C. J. von Ronnen heeft de wens te kennen gegeven om persoonlijke omstandigheden zowel het bestuur als de redactie van het Jaarboek te willen verlaten. Op het moment dat deze agenda wordt opgesteld kan het bestuur u nog geen voorstel voor haar opvolging voorleggen.
Ingevolge artikel 12, lid 8 van de Statuten kunnen tegenkandidaten schriftelijk gesteld worden door tenminste 10 leden. De namen van de tegenkandidaten dienen tenminste drie dagen voor de aanvang van de vergadering waarin de vacatures zullen worden vervuld, schriftelijk aan het bestuur te zijn medegedeeld.

7. Mededelingen over lezingen, excursies, propaganda, Maandblad en Jaarboek
8. Stichting Stichtse Historische Reeks.
In het bestuur van de Stichting Stichtse Historische Reeks moet vanwege zijn statutair aftreden de heer Staal de kwaliteitszetel van Oud-Utrecht beschikbaar stellen. Overeenkomstig het besluit van de ledenvergadering van 24 november 1983 stelt het bestuur u voor in zijn plaats te benoemen het bestuurslid de heer F. A. M. Pietersen.
9. Wat verder ter tafel komt
10. Rondvraag
11. Sluiting

Na afloop van de vergadering, omstreeks 20.45 uur, zal mevrouw drs L. Hoogterp spreken over *Utrechts zilver en Utrechtse zilversmeden*. Tevens zal er gelegenheid zijn voor de aanwezigen om hun (Utrechts) zilver door mevrouw Hoogterp te laten beoordelen.

FINANCIEEL JAARVERSLAG

Op de komende ledenvergadering zal u de hierbij afgedrukte jaarrekening over 1984 ter goedkeuring worden aangeboden.
Het jaar 1984 werd afgesloten met een voordelig saldo van *f* 4.580,–. Dit bedrag werd toegevoegd aan het vermogen van de vereniging.
Het eigen vermogen bedroeg eind 1984 *f* 64.040,–.
Door de verhoging van de contributie en het op peil blijven van het aantal contributie betalende leden en donaties heeft de vereniging een kleine winst kunnen boeken.
Onder contributies zijn verantwoord over 1984 de bijdragen van 1.835 leden; per einde 1984 had de vereniging 1.826 leden.
Ook dit jaar ontving de vereniging een bedrag aan donaties van ruim *f* 12.000,–. Alle gevers hartelijk dank.
Namens het bestuur, *H. J. Jurriëns penningmeester*

		Balans per 31 december 1984		Balans per 31 december 1983	
Voorraden	Plattegronden Utrecht	1.250		2.075	
	Ansichtkaarten	3.055		—	
			4.305		2.075
Vorderingen op korte termijn	Debiteuren	21.287		660	
	Te vorderen posten en vooruitbetaalde bedragen	1.580		1.760	
			22.867		2.420
Liquide middelen	Effecten	60.600		60.600	
	Rekening Courant	7.418		15.404	
	Spaarrekeningen	63.862		63.265	
			131.880		139.269
			159.052		143.764
Eigen vermogen	Vermogen AoPo	59.460		66.107	
	Resultaat 1984 resp. 1983	4.580		./. 6.647	
			64.040		59.460
Voorzieningen	Propagandafonds	2.300		2.300	
	Register 1954-1983	36.500		32.500	
			38.800		34.800
Schulden op korte termijn	Crediteuren	45.582		38.943	
	Te betalen en vooruitontvangen bedragen	10.630		10.561	
			56.212		49.504
			159.052		143.764

		Resultatenrekening 1983	Begroting 1984	Resultatenrekening 1984
Baten	Contributie	64.552	67.450	69.311
	Advertenties	4.950	4.950	5.040
	Winst voorraden	2.413	3.000	2.502
	Donaties	12.080	11.000	12.040
	Interest	6.767	6.700	8.135
		90.762	93.100	97.028
Lasten	Jaarboek	35.612	37.000	33.678
	Maandblad	47.070	41.300	43.808
	Kosten van Beheer	6.696	7.000	6.436
	Overige aktiviteiten	2.791	1.500	./. 454
	Algemene kosten	4.710	6.000	8.980
		96.879	92.800	92.488
	Dotatie Propagandafonds	530	-	-
		97.409	92.800	92.488
Resultaat		./. 6.647		4.580

ACCOUNTANTSVERKLARING

Wij hebben de jaarrekening 1984 van de Vereniging ,,Oud-Utrecht'' gecontroleerd. Op grond van dit onderzoek zijn wij van oordeel dat deze jaarrekening een getrouw beeld geeft van de grootte en de samenstelling van het vermogen per 31 december 1984 en van het resultaat over 1984.

Schadé Harkema & Partners Accountants
(w.g.) G. J. Tieland

REAKTIES OP DE NIEUWE OMSLAG

Dat de nieuwe omslag van het Maandblad bij veel lezers in de smaak is gevallen, is gebleken uit het ongewoon grote aantal reakties dat de redaktie ontving. Vermoedelijk is hier ook debet aan dat in de aankondiging van de nieuwe voorplaat, getekend door Michael Fitzgerald (Mbl. Oud-Utrecht 58 (1985) nr. 1, pag. 1) de lezers werden uitgenodigd om de tekening te situeren. Welnu, er kwamen 22 schriftelijke en telefonische oplossingen binnen, waarvan 20 goede. Het juiste antwoord is: de toren van de voormalige ridderhofstad Den Ham bij Vleuten.

Onder de inzenders van een goede oplossing zijn drie mapjes van de onlangs verschenen Oud-Utrecht prentbriefkaarten verloot.
De gelukkigen zijn: B. J. Nichting, Utrecht; mr F. A. C. Westermann, Maarn en mw M. Vermaas, Utrecht. De redaktie wil hen gelukwensen en alle inzenders bedanken voor hun reaktie. Het is verheugend (en voor ons een stimulans) om te bemerken dat het Maandblad in den lande gelezen én gewaardeerd wordt.

G. J. R.

Voor belangstellenden gratis beschikbaar de jaargangen 1970-1980 van het blad van de Vereniging Heemschut (niet ingebonden).

Schriftelijke opgaven gaarne aan:

J. de Vries, Vleutenseweg 231, 3532 HD Utrecht.

Agenda

17 april t/m 24 mei 1985. Tentoonstelling ,,Bezet en bevrijd - de stad Utrecht in de jaren 1940-1945''. Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht. Openingstijden: op werkdagen van 9.00-16.30 uur, op zaterdag van 9.00-12.30 uur.
In de tentoonstelling wordt o.a. ingegaan op het feit dat Utrecht het landelijk centrum van de N.S.B. was; aandacht wordt besteed aan de Jodenvervolging, aan het verzet tegen door de bezetter genomen maatregelen, aan de februaristaking en aan de gebeurtenissen rondom de bevrijding in mei 1945.
In de catalogus is een fotoreportage opgenomen van een dertigtal herdenkingstekens die in de stad Utrecht te vinden zijn, zoals monumenten, beelden en plaquettes in brons, steen en hout.

Donderdag 23 mei 1985. Voorjaarsledenvergadering van de vereniging Oud-Utrecht. Na afloop van de vergadering houdt mw drs L. Hoogterp een lezing over ,,Utrechts zilver en Utrechtse zilversmeden''. Tevens zal er gelegenheid zijn om uw (Utrechts) zilver door mw Hoogterp te laten beoordelen. Plaats: Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat, Utrecht. Aanvang: 19.30 uur.
Zie pag. 38 van dit Maandblad.

Zaterdag 8 juni 1985. Dagexcursie naar 't Loo in Apeldoorn. Nader bijzonderheden in een volgend nummer.

maandblad oud-utrecht
58e jaargang nr. 4 - april 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48
3532 GM Utrecht, tel. (030) 93 46 57

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+: *f* 34,–

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

ARCHEOLOGISCHE EN BOUWHISTORISCHE KRONIEK VAN DE GEMEENTE UTRECHT OVER 1984

VOORWOORD

Stadsarcheologie is voor een niet onbelangrijk deel het bedrijven van bouwhistorisch onderzoek. Ook deze Kroniek is daar weer een getuigenis van.
Dat een en ander nogal veelomvattend werk is en zeer arbeidsintensief, waarbij velen dit afgelopen jaar betrokken zijn geweest, moge blijken uit de verschillende bijdragen aan deze Kroniek.
Het is bijzonder interessant te lezen hoe aan de hand van soms eenvoudige fragmenten oorspronkelijk middeleeuwse indelingen van huizen gereconstrueerd kunnen worden.
Telkens blijkt ook dat er merkwaardige raadsels onopgelost blijven. Het is daarom ook goed dat er aangekondigd wordt dat in de volgende Kroniek op een aantal zaken teruggekomen wordt. Ik denk daarbij o.a. aan een kelderplattegrond van de stad. Juist in een middeleeuwse stad als Utrecht behoren de kelders tot de grootste groep van verscholen monumenten. Monumenten die structureel het karakter en beeld van de stad hebben bepaald.
Het klassieke verhaal van spelende kinderen die de grotten van Lascaux ontdekt hebben, kan en heeft zich ook voorgedaan in een op grote schaal overwelfde en overkluisde stad als Utrecht. Dat realiseerde ik mij bij het doorlezen van deze Kroniek. Het afgelopen jaar vertelde een gewezen schoolhoofd, de heer Van Kamp van de Dompleinschool, mij dat hij eens een aantal leerlingen ,,kwijt'' was geweest. Zij hadden zich aanvankelijk verstopt en waren uiteindelijk terecht gekomen in de kelders van de Rode Poort.
Telkens weer blijkt dat deze stad een groot aantal zaken heeft die soms verscholen zijn, soms miskend en vaak onbekend. Het is, tegen deze achtergrond, goed om ons te realiseren dat deze Kroniek een bijdrage is om onze kennis op dit terrein te vergroten en het waardevolle en betekenisrijke van deze stad verder onder de aandacht te brengen.

drs. W. P. C. van Willigenburg
Wethouder van Openbare Werken, Verkeer en Vervoer en Monumentenzorg

Inleiding

Een weer zeer omvangrijke Archeologische en Bouwhistorische Kroniek ligt voor u. Dertien auteurs hebben aan de totstandkoming ervan meegewerkt. Een van hen heeft echter het leeuwendeel geleverd: A. F. E. Kipp schreef en illustreerde 32 van de 72 genummerde artikelen en dat na in 1984 ongeveer een half jaar uitgeschakeld te zijn geweest. Deze productie vraagt dus om een verklaring en uitleg. In de eerste plaats valt op dat de lijst van panden die in 1984 onderzocht zijn, maar die niet in deze Kroniek beschreven zijn, korter is dan in andere jaren. Bovendien zijn in die lijst nu ook panden opgenomen die bezocht zijn door diegenen, die het werk van Frans Kipp tijdens zijn ziekte zo voortreffelijk gaande hebben gehouden, te weten E. M. Kylstra, C. J. M. Rampart en D. Valentijn. Hen komt grote dank toe. Ten tweede is de beschrijving van een aantal gebouwen opgenomen, waarvan het onderzoek op de een of andere manier aan het jaar 1984 gekoppeld kon worden. Zo zijn bijvoorbeeld werken opgenomen waarvan het grootste deel in 1983 heeft plaatsgevonden en die in de lijst van onderzochte, maar niet beschreven panden in de Kroniek van 1983 vermeld zijn.
Welke bijzondere onderwerpen bevat deze Kroniek? Op archeologisch gebied springt natuurlijk de spectaculaire opgraving aan de Oudenoord eruit: het vinden van een zó uitgebreide ceramische industrie uit de 14e eeuw mag zonder veel overdrijving een archeologische gebeurtenis van bovennationaal belang genoemd worden. Een bezoek van het College van B en W op 24 juli aan de opgraving beklemtoonde dit (afb. 1). Een open dag op 20 juli trok ondanks de vacantie ongeveer 500 personen. Op 22 juni bewonderden ca. 80 middeleeuws archeologen uit België en Nederland de resten van een van de pottenbakkersovens in het kader van hun jaarlijkse bijeenkomst die in 1984 in het Archeologisch Instituut van de RU werd gehouden en die geopend werd door wethouder drs W. P. Chr. van Willigenburg.
In de tijd dat er geen opgravingen waren, is verder voortgang gemaakt met het wegwerken van de enorme achterstand in de vondstverwerking. De ongeveer 25.000 nieuwe vondsten uit de opgraving aan de Oudenoord hebben die achterstand uiteraard niet verkleind. Gelukkig is nog altijd een groot aantal vrijwilligers bereid de

handen uit de mouwen te steken, zodat die achterstand niet nog groter wordt. Op de ruimte-problemen die dat weer met zich meebrengt, wordt nader ingegaan in het hoofdstuk Personele Zaken.
In bouwhistorisch opzicht is het onderzoek aan verschillende gebouwen van het Abraham Dolekloosterzeer interessant (zie onder Abraham Dolesteeg en onder Hamburgerstraat 9). Over stadskloosters in Nederland is bijzonder weinig bekend. Utrecht kende in de middeleeuwen bijna 25 kloosters (inclusief de vijf kapittels) die ongeveer een kwart van het stadsgebied besloegen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de tot nu tot verschenen Kronieken een aantal, soms nauwelijks meer alszodanig herkenbare, kloostercomplexen in bouwhistorisch en/of archeologisch opzicht ter sprake zijn gekomen (Johanniter kloosters op het Vredenburg en aan de Lange Nieuwstraat, Regulierenklooster tussen de Oude Gracht en de Springweg, Duitse Huis aan de Springweg, Brigittenklooster aan de Brigittenstraat, Minrebroederklooster aan het Janskerkhof en aan de Minrebroederstraat, om maar niet van de diverse kerken en de talloze claustrale huizen te spreken). Iedere keer komen weer andere aspecten van de kloostergebouwen tevoorschijn. Bij het Abraham Dolekloosteris bijvoorbeeld het bestaan van de enig echte onderaardse gang van Utrecht aangetoond, waaruit blijkt dat de clausuur van een nonnenklooster serieus genomen werd. Ook de nu ontdekte sporen van een verdieping in het schip van de kloosterkerk wijst op die strenge afzondering.
Dat de bouwgeschiedenis ook na de 18e eeuw belangrijk is en steeds belangrijker wordt als object van studie en bescherming, bewijzen de artikelen in deze Kroniek die aan 19e- en vroeg 20e-eeuwse gebouwen gewijd zijn.
Voor de oudere woonhuizen is de gestage voortzetting van het werk aan de Geillustreerde Beschrijving van de huizen in de oude stad een belangrijke zaak (zie voor dit project Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 88-89). Zoals ieder jaar in deze Inleiding vermeld wordt - en er kan niet genoeg nadruk op gelegd worden - is het werk van de archeologen en bouwhistorici in Utrecht volstrekt onmogelijk zonder de hulp en medewerking van mensen en instanties buiten de kring van de naaste medewerkers. De samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Rijksgebouwendienst, het bouwbureau van de RU Utrecht, het Kunsthistorisch Instituut van diezelfde Universiteit en de afdeling Restauratie van de Technische Hogeschool Delft is voor de bouwhistorici onmisbaar. De contacten van de archeologen zijn - om maar letterlijk dicht bij huis te blijven - met de provinciaal archeoloog, drs W. J. van Tent, die een van de drie beheerders is van het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten. Naast de gemeentelijk archeoloog is de derde beheerder van dit Depot prof. dr C. Isings, conservatrice van de belangrijke archeologische verzameling van het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Zij ging in 1984 met emeritaat als hoogleraar aan de RU Utrecht, waardoor zij meer tijd beschikbaar kreeg voor de ordening van de verzameling van het Genootschap. De ruimte waarin een deel van deze verzameling opgeslagen is (in het gebouw van de Fundatie van Renswoude) was echter zodanig slecht geoutilleerd dat de Directie van het PUG in samenwerking met de Regenten van de Fundatie, besloot deze kamer op te knappen en het dagelijks beheer erover in handen te stellen van het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten. De rijke studiecollectie van vooral romeins materiaal zal in de loop van 1985 beter toegankelijk gemaakt worden. Dat is een vreugdevol vooruitzicht.
Ook dit jaar waren er weer veel contacten met diverse instituten van de RU Utrecht. Helaas zal de samenwerking met het Archeologisch Instituut geleidelijk minder worden, omdat deze instelling - zeer tot ongenoegen van een ieder die de archeologie een goed hart toedraagt - binnenkort opgeheven zal zijn. Niettemin werkten L. Ozinga en M. Montforts verder, resp. aan de publicatie van de oude opgravingen op het Domplein en aan de bewerking van het romeinse materiaal dat buiten het castellum gevonden is. J. Hoevenberg stortte zich met Tj. Pot op de systematische en statistische bewerking van ruim zeshonderd kogelpotfragmenten uit de opgraving aan de Oudenoord; een computer bewijst hierbij zijn goede diensten.
Op het Instituut voor Systematische Plantkunde werkt L. M. van den Brink verder aan de vermeerdering van de kennis omtrent het plantaardige Utrecht, vegetatie en voedsel. Met ingang van 1 oktober determineert J. Waijen op het Zoölogisch Museum van de RU Utrecht de dierlijke overblijfselen die bij opgravingen in Utrecht tevoorschijn zijn gekomen (zie verder onder Personele Zaken).
Studenten uit Amsterdam (Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam) en Utrecht (Archeologisch Instituut en Vakgroep Prehistorie van de RU) deden praktisch werk en onderzoek op Utrechtse opgravingen en aan Utrechtse onderwerpen.
Daarnaast heeft weer een groot aantal vrijwilligers zich voor langere of kortere tijd, zowel bij de opgravingen, als bij het bouwhistorisch onderzoek en het binnenwerk, zich in overdrachtelijke zin grote verdiensten verworven. Een aantal van hen wordt in het hoofdstuk Personele Zaken met name vermeld, waarbij de niet genoemden zich toch van onze grote erkentelijkheid overtuigd moeten weten.
Ook het ,,beroepskader'' zal men in dat hoofdstuk aantreffen. Het stemt weemoedig dat waarschijnlijk voor de laatste keer de gebroeders A. en W. Hak hier genoemd zullen worden: het bedrijf waarbij zij werkzaam waren bestaat niet meer; nog lang zullen ons hun verhalen uit het Betuwse bijblijven.
Het blijkt nog steeds een juiste beslissing te zijn geweest de archeologie en de bouwhistorie bij de ROVU onder te brengen. De daar gebundelde kennis, ervaring en informatie is ons dagelijks van nut. Op onze beurt hopen wij dat we een nuttige bijdrage leveren met betrekking tot de beeldvorming over de oude stad en zijn materiële, historische rijkdom. De afdeling Bouwkunde blijkt bovendien een solide basis om vanuit te opereren, tesamen met de directe collega's van de onderafdeling Monumenten. In het bijzonder mag mevrouw A. M. M. de Jong-

Spithoven bedankt worden voor het vele typewerk dat zij ten behoeve van de manuscripten voor deze Kroniek verricht heeft. Zonder ook maar één Dienst of afdeling van de ROVU of van de Secretaris te kort te willen doen, moet gezegd worden dat de archeologen een bijzondere band hebben met de afdeling Riolering en Waterhuishouding: graven zij niet beide in de grond met het doel ,,afval'' af te voeren (zij het met verschillende bestemming)?
De daadwerkelijke belangstelling van het College van B en W is in het begin van deze Inleiding al gememoreerd. Met deze morele (en materiële!) steun in de rug is het goed werken.

T. J. Hoekstra
A. F. E. Kipp

Personele zaken

De bouwgeschiedenis en de archeologie van Utrecht mogen zich in de belangstelling van velen verheugen. Dat dat niet altijd passieve belangstelling is, blijkt overduidelijk uit dit hoofdstuk van de Kroniek. Een dertigtal personen heeft zich dit jaar, op geheel verschillende manier en op onderling geheel verschillende basis, ingezet voor de vermeerdering van de kennis over het materiële erfgoed van de gemeente Utrecht. Het zal duidelijk zijn dat de lokaliteiten waarin de meeste van deze werkzaamheden geschieden, de grens van hun opnamevermogen hebben overschreden. Het is dan ook een vurige wens van alle bij het werk betrokkenen tot één definitieve, gemeenschappelijke werkplaats en depotruimte te komen voor archeologen en bouwhistorici, opdat door betere coördinatie nog betere resultaten onder betere werkomstandigheden bereikt kunnen worden.
Zoals al in vele vorige Kronieken is gezegd, is het volstrekt ondoenlijk een ieder die op de een of andere manier zijn bijdrage aan het onderzoek heeft geleverd hier bij name te noemen. Dat geldt in het bijzonder voor die mensen die in het zweet huns aanschijns op opgravingen gewerkt hebben. Hun namen worden voor de eeuwigheid bewaard in de dagboeken van die opgravingen. Ook van de meer ,,vaste'' medewerkers kunnen slechts één of twee zaken genoemd worden waarmee zij zich in 1984 hebben beziggehouden.
H. L. de Groot leidde vrijwel alle opgravingen, waarbij die aan de Oudenoord er door omvang en belangrijkheid natuurlijk uitspringt. Ook het verkleinen van de achterstand op het gebied van de vondstverwerking - met name van die van de grote opgraving aan de Jan Meijenstraat e.o. - had zijn bijzondere aandacht.
R. de Zwarte voltooide het systeem voor de registratie van voorwerpen per vondstsoort. In de komende jaren zal nog hard gewerkt moeten worden om alle daarvoor in aanmerking komende voorwerpen in dat systeem onder te brengen: een langdurig, maar nuttig werk.
A. A. van Berkel is de meet- en tekenexpert bij uitstek, zowel tijdens de opgravingen als bij het uitwerken. Maar ook het ordenen van het depot op de Lange Nieuwstraat - een Sisyphus arbeid met het steeds weer binnenkomende, nieuwe materiaal - werd door hem voortgezet.
F. Kneefel fotografeerde voorwerpen ten behoeve van de registratie en restaureerde glas. Daarnaast was hij altijd voor dag en dauw op de opgravingen aanwezig. Helaas is hij in september langdurig ziek geworden. We hopen hem spoedig weer in ons midden te hebben.
B. J. M. Klück verrichtte weer een aantal van zijn fameus minutieuze onderzoekingen in panden in de binnenstad, waarbij hij steeds weer in de praktijk aantoont dat bouwgeschiedenis en archeologie in feite een siamese tweeling zijn.
De derde ,,poot'' van het onderzoek naar het materiële verleden wordt gevormd door de bestudering van de geschreven bronnen. Dat M. J. W. de Bruijn de archieven terdege heeft geraadpleegd, blijkt duidelijk uit een aantal in deze Kroniek opgenomen verslagen. De discussie over de mogelijkheden en onmogelijkheden van het combineren van de gegevens uit opgravingen en bouwhistorisch onderzoek met die uit de geschreven berichten zijn immer stimulerend en vermoedelijk oneindig.
In 1984 werd het door de afdeling Personeelszaken van de ROVU en de Gemeentelijke Sociale Dienst opgezettte project ,,Stage tijdens werkloosheid'' voortgezet. Negen zogenaamde ,,schoolverlaters'' maakten gebruik van de mogelijkheid additioneel werk met behoud van uitkering te verrichten op het gebied van de archeologie en de bouwgeschiedenis.
W. Bouwman fotografeerde vondsten, maar al in maart vond hij een baan. Hij werd opgevolgd door H. H. de Jong, die de registratie systemen en deze Kroniek verrijkte met sublieme foto's van allerlei voorwerpen. In december ging hij zich volledig aan een studie wijden. Talloze registratiekaarten werden getypt door J. Bergmans, die ook de stage-periode niet voltooide door de gelukkige omstandigheid dat hij een baan vond. T. ter Burg breidde de collectie tekeningen van voorwerpen uit met zeer geslaagde exemplaren; verder verrichtte zij administratief werk.
A. Voskuilen bestudeerde eerst grote kloostergebouwen uit de 13e- en 14e eeuw in Nederland in verband met het grote gebouw van het Johanniterklooster dat destijds op het Vredenburg werd opgegraven. Daarna richtte zij de tentoonstelling ,,Vrome Vondsten'' in, waarbij zij een voortreffelijke catalogus schreef. De bespreking van deze de aandacht trekkende tentoonstelling zal in de volgende Kroniek plaats vinden omdat de opening ervan op 1 februari 1985 gebeurde.
In oktober kwam J. Waijen de gelederen versterken: hij houdt zich bezig met het determineren van de onafzienbare hoeveelheid dierlijke resten die bij opgravingen tevoorschijn komen.

D. Doyer en J. Jutte verrichtten opmetings- en tekenwerk ten behoeve van het bouwhistorisch onderzoek.
B. Koopmans bouwde in samenwerking met D. Sleurink van de Fotodienst van de Gemeente Utrecht een uitvoerige fotodocumentatie op van monumentale details, die moet dienen als voorbeeldcollectie. T. Hermans maakte een begin met een project om te komen tot een zogenaamde kelderplattegrond van de oude stad.
Voor de personen die het Utrechts Documentatie Systeem verder hielpen groeien, zie men onder dat hoofdstuk in deze Kroniek. Wel mag hier nog de gestaag doorwerkende N. Pulle-Starke met ere genoemd worden.
Ook een ander monumentaal project vond in 1984 verdere voortgang: aan de Geïllustreerde Beschrijving van Utrechtse Huizen in de Oude Stad werkten M. Dolfin, M. E. Kylstra en J. Penders onverdroten voort.
D. Valentijn, E. M. Kylstra en C. J. M. Rampart deden veel bouwhistorisch onderzoek. Eerstgenoemde hield zich veel bezig met de jongere bouwkunst (19e en vroege 20e eeuw), zoals duidelijk uit zijn bijdragen aan deze Kroniek blijkt. Dat laatstgenoemde ook niet stilzat kan men in deze Kroniek nagaan. E. M. Kylstra verrichtte waar nodig ook nog archeologische waarnemingen. P. C. van Traa kwam in het najaar zijn bijdragen leveren aan het bouwhistorisch onderzoek: in de Kroniek over 1985 zal men dat gewaar worden. H. J. Slot tenslotte treedt in deze aflevering op als auteur van twee in tijd vèr uiteenliggende onderzoeksobjecten.
De nestor van de vrijwilligers op het archeologisch vlak is zonder enige twijfel H. W. Scherpenhuyzen: een hoop ongewassen scherven eindigt bij hem bij voorkeur in een min of meer compleet stuk aardewerk. De andere eerbiedwaardige grijsaard, Tj. Pot, typte het ene vel na het andere vol, of het nu vondstenlijsten of manuscripten van artikelen waren. Daarnaast verricht hij, samen met J. Hoevenberg, diepgaand onderzoek aan de kogelpotten van de Oudenoord, terwijl de tanden en kiezen van onze verre voorouders zijn onverflauwde belangstelling blijven houden. J. van der Horst maakt het drietal vol: hij ploegt zich met grote vasthoudendheid en stijgend enthousiasme door de registratie van de meer dan vijfduizend vondstnummers van de opgraving aan de Jan Meijenstraat heen. Ook W. van Deemter hield zich met dergelijk nuttig, maar niet altijd opwindend werk bezig. In de loop van 1984 vond hij werk dat hem ver van Utrecht voert.
A. A. J. Dröge tekende verder aan de isometrische weergave van de resten van het kasteel Vredenburg, maar ook de tekening van de tegeloven in deze Kroniek (afb. 215) is van zijn vaardige hand. Samen met P. C. von Hout documenteerde en demonteerde hij steen voor steen die tegeloven, opdat die eens herbouwd kan worden. Laatstgenoemde ontpopte zich bovendien als een goed fotograaf van voorwerpen: veelzijdigheid is een groot goed in de archeologie. Dat ondervindt ook M. Smit, die als eerste een in december 1984 begonnen stage loopt in de praktijk en organisatie van het gemeentelijk archeologisch bedrijf. Zij studeert middeleeuwse archeologie aan het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam. Van haar hand is bovendien het verslag van de opgraving aan de Lange Lauwerstraat, waar zij het dagelijks toezicht had.
Acht jaar geleden kwam voor het eerst een groep vrijwilligers bijeen, die inzag dat het een onmogelijke taak voor de archeologen zou zijn de enorme massa scherven van de opgraving aan het Vredenburg schoon te maken, te sorteren, bijelkaar te zoeken en, waar mogelijk, te plakken en te restaureren. Deze groep bestaat en floreert nog steeds op de dinsdagavonden, nu onder leiding van A. van Ieperen-Hartman. Het zal de groep in de komende jaren zeker niet aan werk ontbreken, zodat we ze nog vele malen acht jaar toewensen.
Veelzijdigheid en flexibiliteit zijn, als gezegd, bij het bedrijven van archeologie en van bouwhistorisch onderzoek zeer belangrijk. Het bonte gezelschap dat in dit hoofdstuk aan u voorbij trok, voldoet in hoge mate aan die eisen. Daar staat tegenover dat de grote variatie en afwisseling in verschijnselen en werkzaamheden die de stad Utrecht biedt, welhaast alleen dergelijke mensen aantrekt.

T. J. Hoekstra
A. F. E. Kipp

Tentoonstellingen

In het begin van 1984 werd door de personeelsvereniging van het Muziekcentrum Utrecht het vijfjarig bestaan van hun gebouw gevierd onder andere met een tentoonstelling in de gangen en foyers. Naast een aantal foto's van de opgravingen uit 1976 werden in twee vitrines bouwfragmenten en instrumenten getoond die toen gevonden zijn.
In de loop van 1984 werd de tentoonstelling ,,Vrome Vondsten'' voorbereid door A. Voskuilen (zie ook onder Personele zaken). Daar de tentoonstelling op 1 februari 1985 geopend werd, zal hij in de volgende Kroniek nader besproken worden.

T. J. Hoekstra

Het Utrechts Documentatiesysteem

Het Utrechts Documentatiesysteem is een samenwerkingsproject van het Utrechts Monumentenfonds en de onderafdeling Monumenten van de ROVU (zie Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 88).
In het begin van 1984 kreeg deze samenwerking een nieuwe dimensie doordat, naast de ploeg vrijwilligers van de Werkgroep Documentatie van het UMF, er nu ook van de kant van de ROVU personele inbreng kwam. In het kader van het project ,,Stage tijdens werkloosheid'' kwamen vanaf 10 januari drie vrijwilligers de helpende hand bieden (zie ook onder Personele zaken in deze Kroniek).
André Luigjes verrichtte archiefonderzoek naar 19e-eeuwse huisnummeringen, Yvonne Rietveld leverde

Afb. 1 Burgemeester drs M. W. M. Vos-van Gortel en wethouder A. van Hassel op de opgraving van de 14e-eeuwse pottenbakkersindustrie aan de Oudenoord. 24 juli 1984.

een bijdrage aan de coördinatie van het project en nam tal van uitvoerende taken voor haar rekening, waardoor een serieus begin gemaakt kon worden met de uiterst arbeidsintensieve klus die het openbaar toegankelijk maken van het documentatiesysteem is. Hans Beker verwerkte adresgewijs gegevens, onder andere van de Rijksmonumentenlijst.
Omdat deze stagiaires na respectievelijk drie, vijf en negen maanden overstapten op ander werk, viel hun bijdrage helaas weg.
Dit is tevens een van de redenen waarom de in de vorige Kroniek aangekondigde openbaarmaking nog op zich laat wachten: verreweg het grootste deel van het moedersysteem moet nog gecopieerd worden alvorens de gegevens in een lange reeks multobanden ter beschikking zullen staan op onder meer de Gemeentelijke Archiefdienst en de Openbare Bibliotheek. De Werkgroep Documentatie ziet de openbaarmaking weliswaar als een zeer urgente zaak, maar zij acht het toch niet verantwoord de verwerking van actuele informatie en van onmisbare (bouw-)historische gegevens stop te zetten. Afhankelijk van de beschikbare arbeidskracht zal het dus vroeg of laat in 1985 worden voordat iedereen gebruik kan maken van het Utrecht Documentatiesysteem. *Jean Penders*

Publicaties met betrekking tot niet in deze Kroniek vermelde onderzoekingen

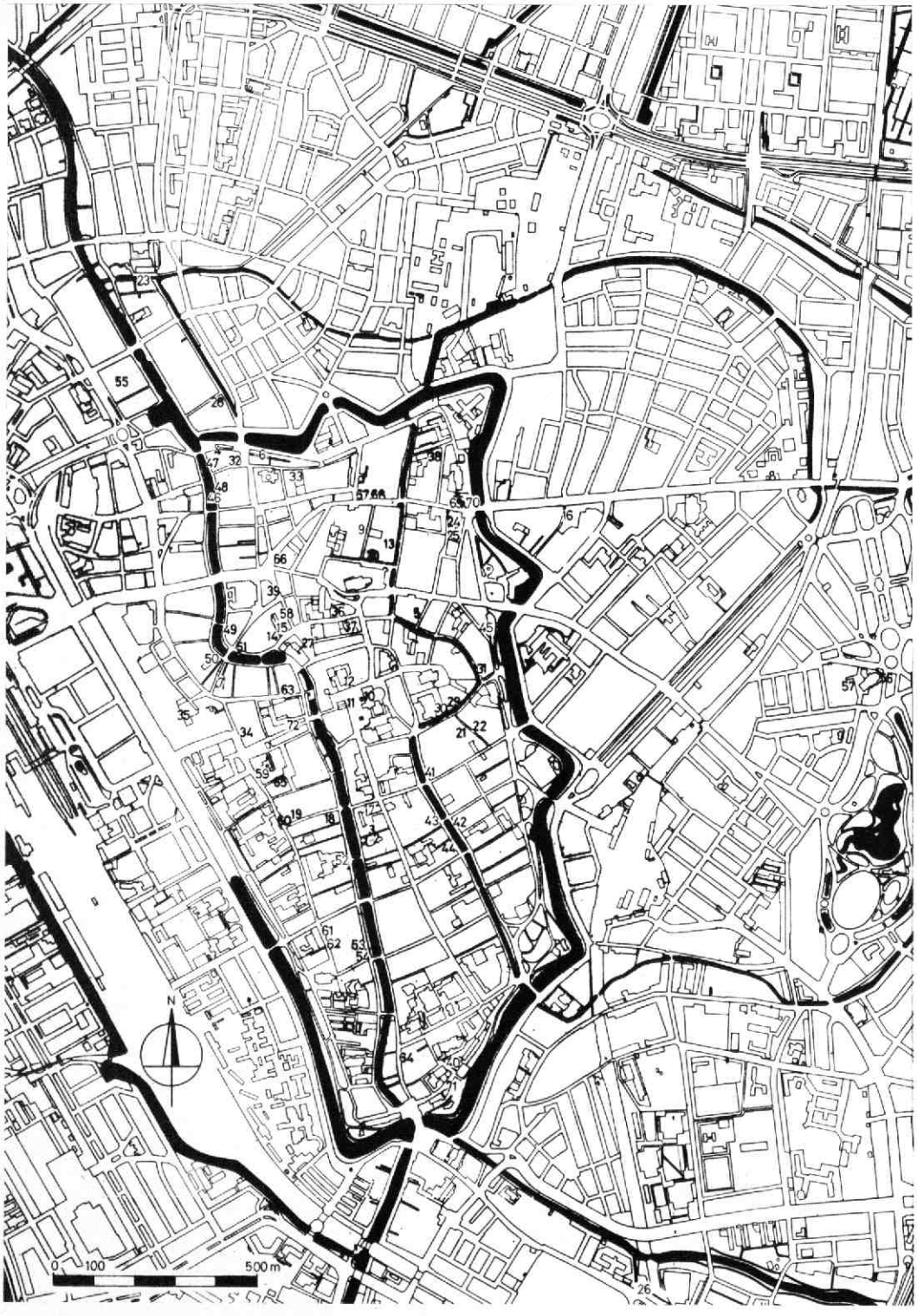
M. J. Bok, Buiten de Catharijnepoort. Een Utrechtse voorstad in verval 1650-1730. Doctoraalscriptie Instituut voor Geschiedenis RU Utrecht. Utrecht 1984.
J. P. M. Goudeau, Een Huys in den Sak (Muntstraat 7). 's-Gravenhage 1984. Publicatie van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer.
F. Kneefel en Tj. Pot, Een eenvoudige manier om reliëfs op aardewerk vlak af te drukken. Westerheem 1984-1, 20-23.
T. J. Hoekstra, Utrecht. Dans: M.-M. Gauthier, De la couleur dans l'édifice médiévale: carreaux et carrelages gothiques. Revue de l'Art 1984, 76-77. Dit is een samenvatting van een lezing die in 1983 in het British Museum in Londen gehouden werd onder de titel: Decorated and mosaic tile-floors in Utrecht in the late 13th and early 14th centuries. In die tijd waren de ovens aan de Oudenoord nog niet ontdekt.
P. K. Smiesing, Tabakspijpen als hulp bij het dateren van oude panden in de Flieruilensteeg. MBOU 1985-2, 13-14.

Onderzoekingen, vondsten en publicaties

Deze rubriek is gerangschikt op straatnamen. De nummering verwijst naar de kaart van afb. 2.
De archeologische vondsten en gegevens bevinden zich - indien niet anders vermeld - in het Provinciaal en Gemeentelijk Depot van Bodemvondsten, Voetiusstraat 2, Utrecht. De bouwhistorische documentatie berust bij de onderafdeling Monumenten van de Dienst Bouwen en Wonen van de ROVU, Ravellaan 96, Utrecht.
De foto's waarbij geen maker vermeld staat, zijn gemaakt door de onovertroffen Fotodienst van de Gemeente Utrecht. Afgezien van de direct betrokkenen bij het onderzoek hebben de fotografen van deze Dienst het meeste gezien (en niet alleen door hun zoeker) van alle in Utrecht verrichte archeologisch en bouwhistorisch werk: men merkt dat duidelijk aan hun foto's.
De Utrechtse Foto Afwerk Centrale leverde weer ontelbare hoeveelheden afdrukken van opnamen die gemaakt werden voor de vondstadministratie. Sommige daarvan zijn in deze Kroniek opgenomen.

Gebruikte afkortingen

Cat. Hist. Mus.	Catalogus van het Historisch Museum
CMU	Centraal Museum Utrecht
GAU	Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
JBOU	Jaarboek(je) Oud Utrecht
KHI	Kunsthistorisch Instituut
Kroniek	Archeologische (en Bouwhistorische) Kroniek van de Gemeente Utrecht
LIT	Literatuur
MBOU	Maandblad Oud Utrecht
Opm	Opmeting
RAU	Rijksarchief in Utrecht
RDMZ	Rijksdienst voor de Monumentenzorg
RGD	Rijksgebouwendienst
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
ROVU	Dienstenstructuur Ruimtelijke Ordening, Openbare Werken, Volkshuisvesting Utrecht
RU	Rijksuniversiteit
TA	Topografische Atlas
Tek	Tekening
TH	Technische Hogeschool

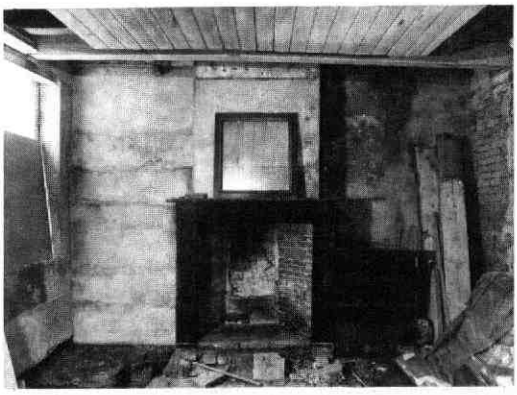

Afb. 2 Kaart van het centrale gedeelte van de gemeente Utrecht. De cijfers verwijzen naar de genummerde beschrijving van het op die plaats verrichte onderzoek of de daar gedane waarneming.

1. Abraham Dolesteeg 1

Dit huisje met verdieping blijkt van middeleeuwse oorsprong te zijn, wat bleek toen tegen de oostmuur de fundering van een stookplaats werd gevonden met de resten van een tweetal haardpotten van omstreeks 1400 (afb. 3). Het vloerniveau, dat bij deze stookplaats hoort, sluit tegen de met gebroken moppen gemetselde voorgevel aan. Gezien het homogene metselwerk van de voorgevel, bestaat de mogelijkheid dat het huis al vanouds een verdieping heeft. De enkelvoudige balklagen van beganegrond en verdieping bestaan uit balken van verschillende ouderdom.
De middelste balk op de beganegrond is van oorsprong een eiken moerbalk. Toen de daarbij behorende kinderbinten vermoedelijk gingen doorzakken, werden er in de 17e eeuw drie tussenbalken bijgelegd. Bij deze verbouwing kreeg de verdieping een (nieuwe) grenen moer- en kinderbintenlaag, waarvan de moerbalk nog overgebleven is. In de 19e eeuw zijn alle kinderbinten opgeruimd en werden beneden en boven nieuwe balken bijgelegd.
De stookplaats op de beganegrond werd bij deze verbouwing vervangen. De bij het nieuwe schouwtje horende turfkist is nog aanwezig. Ook de verdieping kreeg een schouwtje.
In de zuidoosthoek op de beganegrond was tot voor kort de plee en, zoals blijkt uit een stortkoker die met moppen in de achtergevelfundering is opgenomen, moet er op deze plaats reeds lang een secreet zijn geweest.
In de 19e eeuw werd ook op de verdieping een plee aangebracht, wat wijst op het apart verhuren van deze ruimte. Naast het secreet op de beganegrond was ooit een doorgang naar Oude Gracht 248. Uit archiefonderzoek door Jan Meyman en Kees van der Wiel blijkt dat het huis toen behoorde bij het eigendom van Oude Gracht 250 („den Engel") en 248. De grote tuin die hierbij hoorde had een uitgang tussen nr. 1 en het recent verdwenen nr. 5 (zie in deze Kroniek bij Abraham Dolesteeg 7-9). In 1628 werd op de plaats van deze uitgang een huisje gebouwd, waarin een poortje was opgenomen. De kamer boven dit poortje moest met plavuizen worden gelegd. In datzelfde jaar woonde in nr. 1 Griet de Appelkoopster. Het huis hoorde sindsdien bij het hoekhuis Oude Gracht 246.

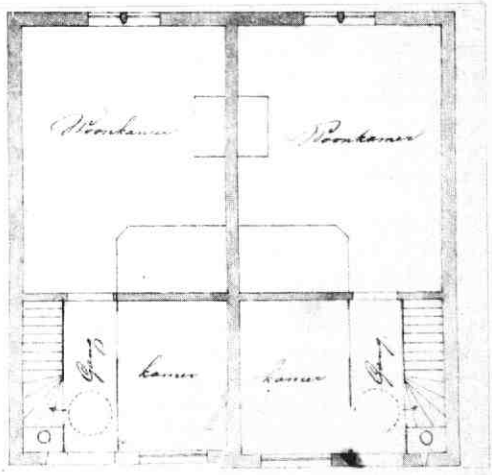
B. J. M. Klück

Afb. 3 Abraham Dolesteeg 1. De oostmuur op de beganegrond met links van de 19e-eeuwse schouw in de grond de fundering van de linkerwang van de middeleeuwse schouw. Rechts de turfkist.

2. Abraham Dolesteeg 7-9

Tot 1880 stonden hier twee kameren, die kort na de voltooiing van Abraham Dolesteeg 11-17 gebouwd zijn in het eerste kwart van de 17e eeuw, (zie Kroniek 1983 MBOU 1984-8/9, 91-97) en die toen eveneens eigendom van Henrick Joostens Brouwer waren. De uitvoering vertoont gelijkenis met die van 11-17 wat betreft de enkelvoudige balklaag, de plaats van de trappen en de rug-aan-rug stookplaatsen. Alleen de secreten zijn in dit geval gesitueerd tegen de voorgevel en ieder pand beschikt over een eigen beerput, waarbij de put van 9 gemaakt werd in een oude stenen trap, die bij Abraham Dolesteeg 10 besproken wordt (afb. 4).

Afb. 4 Abraham Dolesteeg 7-9. Plattegrond van de twee 17e-eeuwse kameren vóór de verbouwing van 1880. GAU BT T36. In de woonkamer van 7 is de teruggevonden stookplaats aangegeven en achter de voordeur van nr. 9 de daar aangegeven beerput. In hun soort waren dit beslist ruime woningen.

Een ander verschil met 11-17 is dat er geen plaatsje bij de huizen hoort; de achtergevel is gesloten op één venster met bolkozijn na. Van de stookplaatsen werd alleen een fragment stookvloer met asputje en een haardpot aangetroffen. De oudste aangetroffen vloer had plavuizen van 18,5 × 2,6 cm. Daaronder - 30 cm onder de huidige vloer - lag een restant moppenvloer, behorend bij de trap. De oostgevel van 9 is de eindgevel van 11-17 en ook aan de westzijde is gebruik ge-

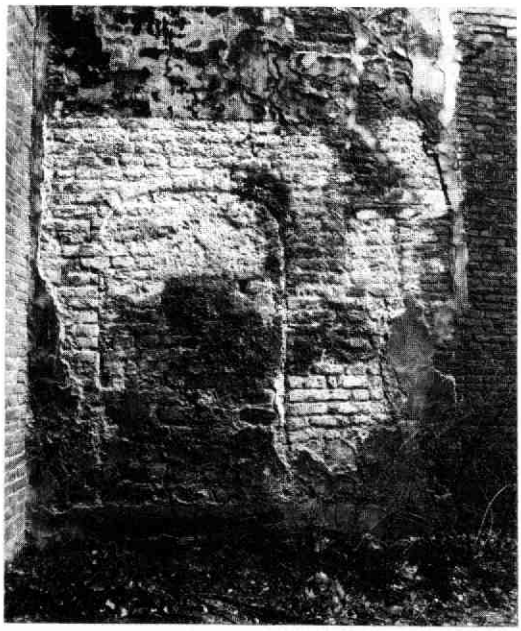
Afb. 5 Abraham Dolesteeg 7-9. Rest van de scheidingsmuur tussen 7 en 9 met rechts de merkwaardig cirkelvormige fundering en, tegen de scheidingsmuur, resten van de 17e-eeuwse stookplaats met asputje.

maakt van een oude muur; deze bleek de oostgevel te zijn van de kamer, die het Abraham Dolekloosterin 1505, samen met de tuin aan de zuidzijde van de steeg, aankocht. Gelet op een in deze muur ingemetselde, eiken muurplaat, moet de nokrichting oorspronkelijk haaks op de straat gestaan hebben. Bij de bouw van 7-9 werd op deze muur, gewoon over de muurplaat heen, een topgevel met invlechtingen gebouwd. Op de beganegrond ervan is een vroegere doorgang herkenbaar. Waarschijnllijk was ook de oorspronkelijke stookplaats tegen deze muur gesitueerd. Op de noordoosthoek sloot de tuinmuur aan, die ook als fundering van 11-17 terug gevonden is.
In een kloosterrekening van 1595 wordt een zekere Jannegen Schetters als huurster genoemd.
Bij de rest van de stookplaats in 7 werd uit een latere periode - 18e- of vroeg 19e eeuw - een restant van een cirkelvormige fundering op een vlijlaag van gele klinkertje gevonden. Gezien de onvolledigheid blijft het gissen naar de functie ervan (afb. 5). Misschien dat het iets met waterstokerij te maken heeft gehad.
In 1880 wordt een bouwplan ingediend om het huis met een verdieping met nog twee woningen te vergroten, iets waar de gemeentelijk inspecteur bij het in gebreke blijven van de bouwverordening slechts node mee instemt, daar ,,het bouwen van huizen met twee verdiepingen in stegen als deze bepaaldelijk afkeuring verdient''. Hij weet alleen te bedingen dat de beide beerputten buiten gebruik gesteld worden en dat er een afvoer op het riool komt.
Er komt een trap - midden achter de voorgevel - voor de bovenwoningen.
De wijziging van de beganegrond laat niets meer over van de oorspronkelijke voorgevel. Ook de indeling verandert totaal, zodat uiteindelijk alleen de balklaag en de andere gevels overblijven. De nieuwe verdieping krijgt een schilddak met als constructieve curiositeit dat de gordingen aan de spantbalken gepend zitten.

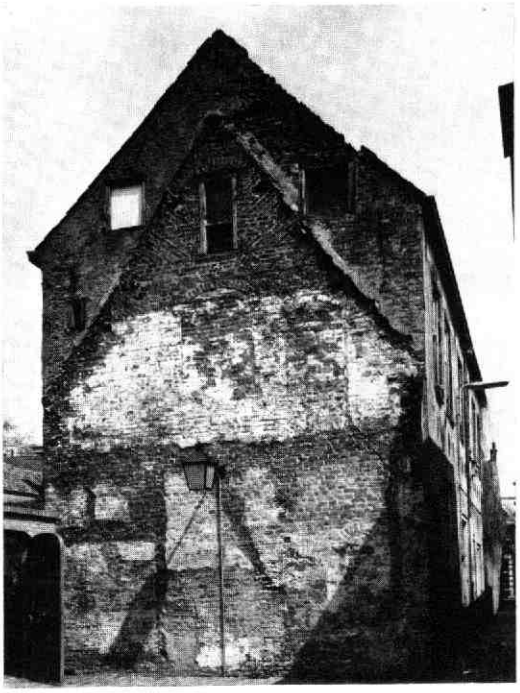
B. J. M. Klück

3. Abraham Dolesteeg 10

De noordzijde van de Abraham Dolesteeg vormde in de 15e eeuw de zuidgrens van het St. Ursulaconvent, waarvan de officiële ,,insluiting'' plaatsvond in 1412. Binnen het bouwblok tussen Lange Nieuwstraat, Oude Gracht, Hamburgerstraat en Abraham Dolesteeg verrezen in de eerste helft van de 15e eeuw diverse gebouwen, waarvan - behalve de kapel: de huidige Lutherse kerk (zie onder Hamburgerstraat 9 in deze Kroniek) - alleen nog resten in Lange Nieuwstraat, Lange Nieuwstraat 7 (de kelders van het vroegere hoofdgebouw) en Abraham Dolesteeg 10 bewaard bleven. De huizen langs de straten moesten volgens besluit van de Raad door wereldlijke lieden bewoond blijven. De aan het klooster verbonden priester mocht wel aan de Lange Nieuwstraat wonen. Daarbij gaat het waarschijnlijk om Lange Nieuwstraat 9, een van oorsprong middeleeuws huis, dat in de geval aan de vroegere kloosterpoort een verbinding met het kloosterterrein had (afb. 6).
Voor de smalle Abraham Dolesteeg, oorspronkelijk niet anders dan een pad tussen de tuinen van Lange Nieuwstraat en Oude Gracht, golden de strikte beperkingen van de Raad niet en in 1459 bevestigde de stad het eigendom van het klooster tot aan de steeg. Rond dat jaar zal het éénlaags dwarshuis gebouwd

Afb. 6 Abraham Dolesteeg 10. De zij-ingang van Lange Nieuwstraat 9, het vroegere huis van de kapelaan van het Abraham Dolekloosterr.

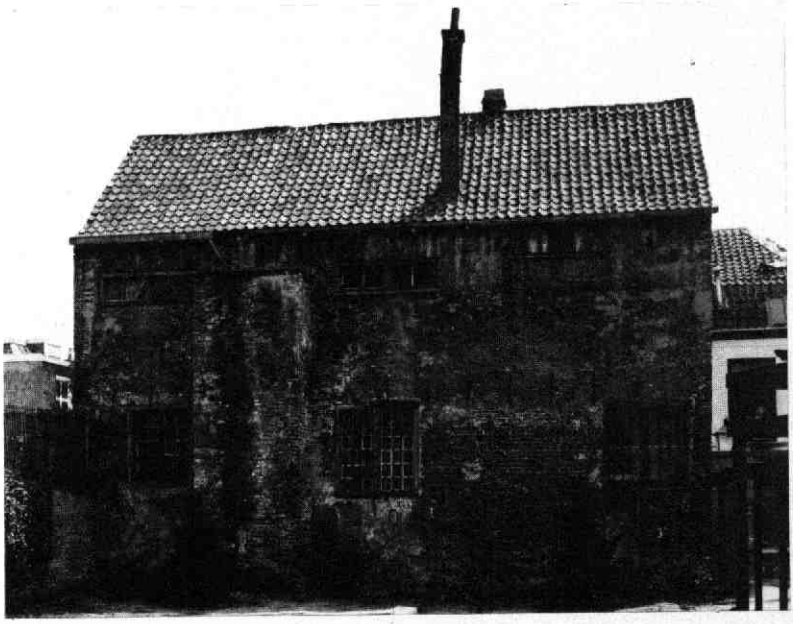
Afb. 7 Abraham Dolesteeg 10. De nog compleet bewaarde middeleeuwse eindgevel in de westmuur. Doordat hier vanaf omstreeks 1619 tot vrij recent een huis tegenaan stond, is zelfs het middeleeuwse voegwerk behouden gebleven. Het (eiken) vensterkozijn in de top dateert nog uit de 15e eeuw.

zijn, waarvan nog belangrijke resten aanwezig zijn in de west- en noordgevel van Abraham Dolesteeg 10 (afb. 7 en 8). De fundering van de 14e-eeuwse tuinmuur langs de steeg loopt met aanzetten van steunberen onder de huidige voorgevel door in de richting van de gracht (baksteen 30 × 14,5 × 7 cm, 10 lagen 79,5 cm) (afb. 9).

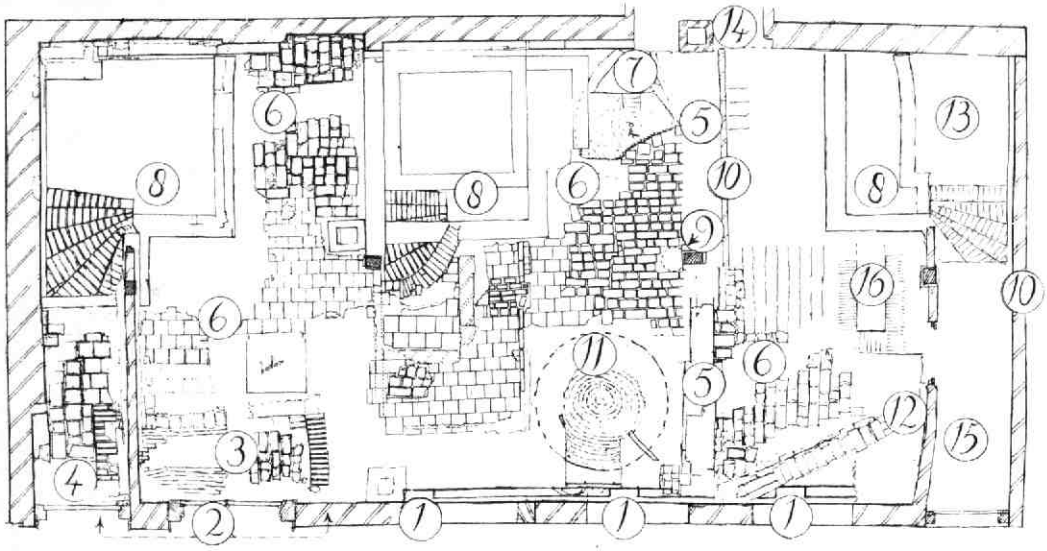
Het huidige gebouw beslaat driekwart van de oorspronkelijke oppervlakte van 17 × 6,5 m. Onderzoek van de funderingen van voor- en achtergevel toonde aan dat een éénsteens muur het huis in twee ongelijke vertrekken deelde, een westelijk deel van drie en een oostelijk deel van vier traveeën (afb. 17).

Deze muur was met de achtergevel in verband gemetseld en sloot koud tegen de vroegere tuinmuur aan, pal naast een steunbeer. In de westgevel is tot minstens drie meter hoogte een plak van deze tuinmuur met steunbeer aanwezig; waarschijnlijk is de muur bij de bouw van het dwarshuis tot volle hoogte blijven staan, mogelijk zelfs zonder vensteropeningen: het klooster was immers naar buiten toe gesloten en het huis was naar de kapel georienteerd. De huidige achtergevel was dus oorspronkelijk voorgevel.

In deze voorgevel was voor elke ruimte een grote deuropening (onder een segmentboog) met aan weerszijden een kruisvenster (afb. 13). De extra travee van het oostelijke vertrek had òf een venster, òf was blind. Merkwaardig is dat van dit vertrek de vensters en de doorgang 40 cm lager geplaatst waren, overeenkomend met het verschil in vloerniveau (afb. 13). Dit verschil van vijf lagen steen komt zelfs terug in de versnijding van de fundering. De afstand tussen het vloerpeil, waarvan alleen op sommige plaatsen een

Afb. 8 Abraham Dolesteeg 10. De noordgevel. Tot in de 17e eeuw was dit (behoudens de verdieping) de voorgevel van het bijgebouw van het klooster. Het gebouw strekte zich toen twee traveeën verder naar links uit.

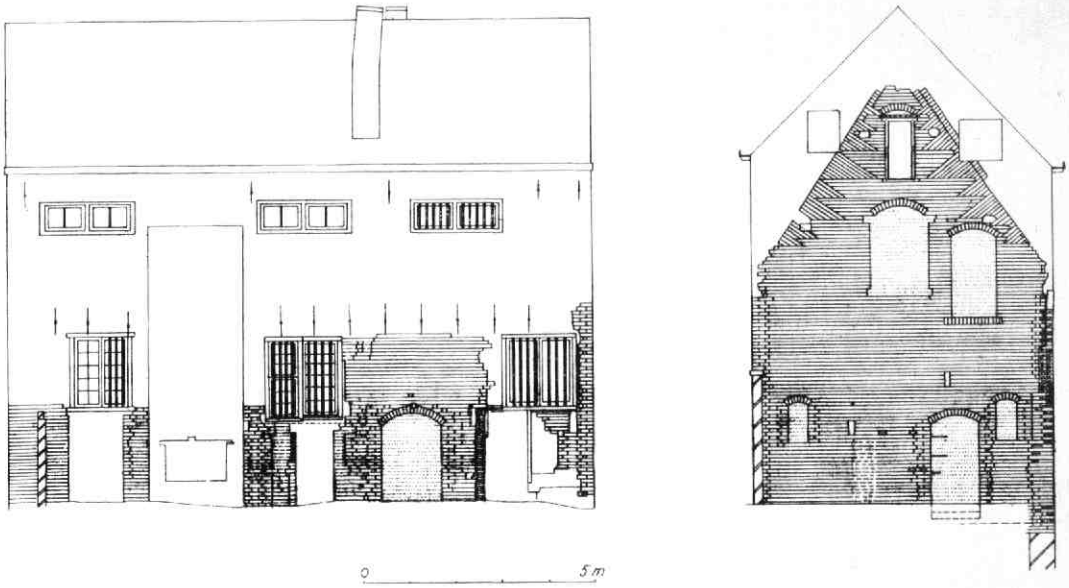

Afb. 9 Abraham Dolesteeg 10. Plattegrond met daarin de meeste opgegraven verschijnselen geschetst. Tek. B. J. M. Klück.

1. steunberen van de 14e-eeuwse tuinmuur.
2. de dichtgemaakte stenen trap naar de onderaardse gang uit 1505 met resten van het 17e-eeuwse gewelfje.
3. fundering in de stenen trap van de ombouw van de vroeg-17e-eeuwse spiltrap.
4. vloerrest van 1505.
5. fundering van de vroeg-17e-eeuwse scheidingsmuur.
6. vloerresten van de „grote schuur''.
7. daarbij behorende waterput.
8. de kelders van de woningen van omstreeks 1645.
9. haardpot van vóór de 18e-eeuwse verbouwing.
10. scheidingsmuur uit de 18e eeuw.
11. waterput met pompbuis en
12. daarbij behorende afvoer, 18e eeuw.
13. 18e-eeuwse bedstedekelder.
14. uitbouw van 1858 met afvoerkoker.
15. opgang voor twee van de drie bovenwoningen uit 1858.
16. „groep'' van de stalling van slachtvee.

Afb. 10 Abraham Dolesteeg 10. Montage-foto van de noordmuur. Herkenbaar zijn de twee middeleeuwse ingangen: links met boog, rechts met doorgebroken boog onder het rechter venster. De twee linker vensters bevinden zich op de plaats van de (grotere) oorspronkelijke vensters. Helemaal rechts eindigt de noordmuur met het hoekverband van een derde middeleeuws venster. Achter de ronde bult van de 17e-eeuwse waterput (rechts van het midden) is in de fundering een rest van de afgebroken 15e-eeuwse scheidingsmuur te zien. Zie ook de tekeningen.

Afb. 11 Abraham Dolesteeg 10. Opmeting van de buitenzijde van de beide 15e-eeuwse gevels. Tek. D. Doyer. In de rechterhoek van de westgevel is de afgebroken kloostermuur herkenbaar. In de vulling van de ingang op de beganegrond zijn sleuven van kastplanken van het in de vroege 17e eeuw aan de westzijde gebouwde huis (stal). Van de kap van dit gebouw zijn de gaten van de wormplaten afkomstig evenals de extra rollaag op de rechter gevelhelling. Van de noordgevel is het 15e-eeuwse metselwerk getekend, waar behalve de twee middeleeuwse ingangen ook nog twee ingangen van ca. 1645 zijn te zien.

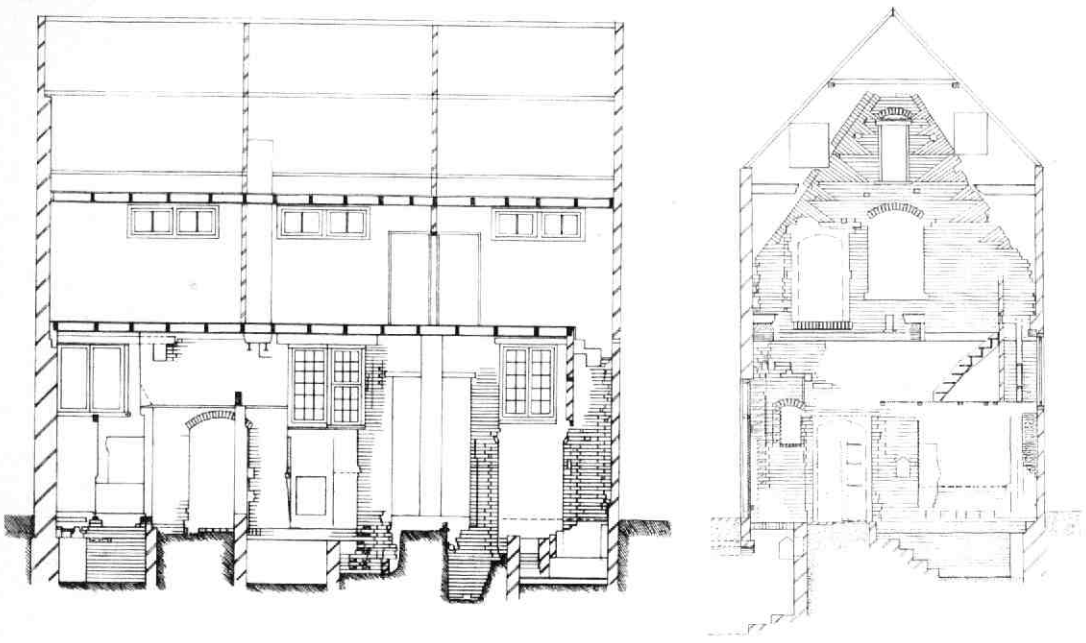
specie- of leemlaag teruggevonden is, tot de vensters bedraagt 1,30 m. Dit is nogal hoog; mensen van 1,60 - 1,65 m (toen een gemiddelde lengte) zouden (het kozijnhout nog meegerekend) maar net naar buiten kunnen kijken. De doorgangen zijn nogal breed, respectievelijk 1,31 en 1,17 m. De balklaag lag wel op één niveau, waarbij de vertrekken respectievelijk 4,20 en 4,60 m hoog waren. Evenals de maten van de achtergevel wijst deze hoogte er op dat het gebouw waarschijnlijk geen woonfunctie had. De tussenmuur bleek helaas zo grondig gesloopt te zijn, dat hierin niet het eventueel voorkomen van een stookplaats was vast te stellen. Op de meest daarvoor in aanmerking komende plaats vertoonde de bodem echter geen assporen of brandverkleuring. Ook de indeling van de westgevel is ongebruikelijk voor een woonhuis (afb. 11). Naast een ingang op de beganegrond vertoont deze gevel ook een ingang op de zolderverdieping. Oorspronkelijk stond de westgevel vrij, wat alleen al blijkt uit de vensters van zolder en vliering. De zuidwesthoek was in verband gemetseld met de hoge tuinmuur. Juist toen er in de 17e eeuw een huis tegen de gevel bijgebouwd werd, werd de doorgang van de zolder samen met het venster dichtgemetseld. Dezelfde merkwaardige situatie doet zich ook voor in het achterhuis van Visschersteeg 11-13 (zie aldaar in deze Kroniek). Bij beide huizen zou ik deze ingangen willen aanmerken als laaddeur òf als ingangen die via een (houten) buitentrap bereikbaar waren, hoewel de gevels in beide gevallen geen balkgaten vertonen.

De westgevel is, evenals de noordgevel, grotendeels met gebroken moppen gemetseld (10 lagen = 80 cm), alleen in hoekverbanden, bogen, rollagen en invlechtingen zijn hele stenen verwerkt (30 × 14 × 6 à 6,5 cm). Het geheel was in schoon werk uitgevoerd met schuin naar binnen afgestreken lint- en stootvoegen (afb. 7).

Behalve de doorgang op de beganegrond (waarmee het westelijk vertrek dus over twee ingangen beschikte) waren er nog twee kleine vensteropeningen. Aan de binnenzijde bevindt zich in het hart van de muur een kaarsennis (afb. 12). Het nog bewaard gebleven, eiken kloostervenster van de vliering (alleen de middendorpel ontbrak) was zeer eenvoudig uitgevoerd en bevatte oorspronkelijk glas-in-lood in het bovenraam en een luik in het onderraam. Op het kozijn lag een bakstenen waterlijst. Ook het kruisvenster moet dezelfde uitvoering gehad hebben (afb. 13).

Van de oorspronkelijke balklaag zijn alleen enkele balkgaten in de noordgevel en de afdruk van de op een sprong in de westgevel rustende strijkbalk gevonden. Wel is her en der in het 19e- eeuwse werk eikehout van een middeleeuwse kap en balklaag tevoorschijn gekomen. Daaronder zijn twee dekbalken van twee verschillende spanten: één met en één zonder pengaten van een tweede juk. Bovendien waren er fragmenten van wormplaten, die zowel bij een enkelvoudig als bij een stapelspant met twee jukken behoorden. Ook kwamen er resten van vierkante, genummerde eiken sporen met inkepingen van haanhouten tevoorschijn; zulke gekoppelde sporenparen horen bij een enkelvoudig juk.

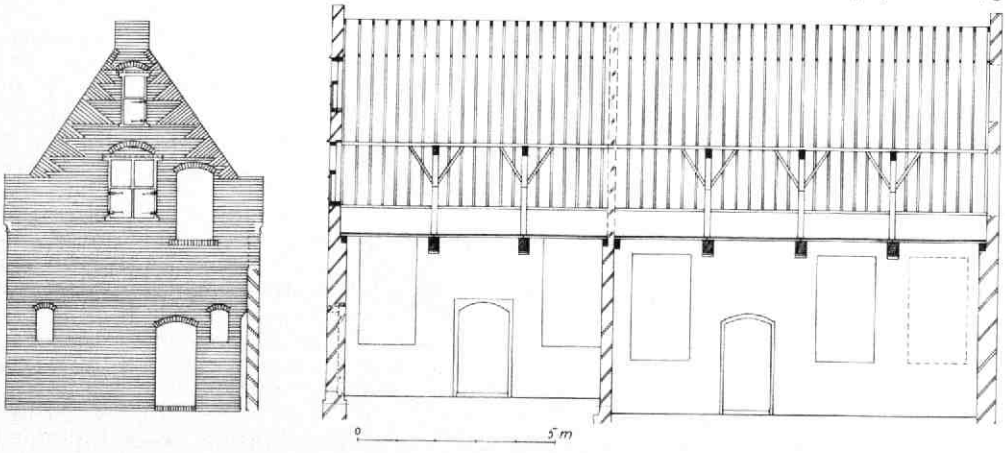
Een reconstructie van het enkevoudige spant op ba-

Afb. 12 Abraham Dolesteeg 10. Opmeting van de binnenzijde van de beide 15e-eeuwse gevels. Tek. D. Doyer. Onder de westgevel is de trap met de doorgang naar de onderaardse gang aangegeven. Daarboven is de vertanding van het metselwerk uit de 15e eeuw met de tuinmuur uit de 14e eeuw aangegeven. Boven het kleine venstertje (het andere zit achter later metselwerk verborgen) zijn sleuven ingehakt voor de 17e-eeuwse spiltrap. Daarbij hoort ook de muurafdruk over de vulling van de doorgang op de beganegrond. De beide 15e-eeuwse doorgangen waren aan de binnenzijde met een latei gedekt. Bij de noordmuur is met een dikke lijn aangegeven waar de fundering links en rechts van de (afgebroken) scheidingsmuur begint. Ook is duidelijk hoe de 19e-eeuwse vensters van beganegrond en verdieping alleen het licht, maar niet het uitzicht dienden.

sis van de dekbalk past zeer goed bij de maten van de geveltop. Toch is het niet onwaarschijnlijk dat ook de resten van het stapelspant met bijbehorende wormplaten oorspronkelijk onderdeel van de kapconstructie van dit gebouw uitmaakten. We zouden dan moeten aannemen dat de kap van het oostelijke deel, gezien het type, na 1500 vervangen is. De tussenmuur, die op de beganegrond éénsteens dik was, kan op zolder niet meer dan halfsteens geweest zijn.

De dakbedekking bestond waarschijnlijk uit leien, ge-

Afb. 13 Abraham Dolesteeg 10. Reconstructie van de 15e-eeuwse staat van de westgevel en de langsdoorsnede naar het noorden. Tek. B. J. M. Klück.

Afb. 14 Abraham Dolesteeg 10. De trap en de ingang van de gang onder de steeg. Door het gewicht van de verdieping op de muurdam tussen de ingangen van 1858 is de korfboog ingedrukt. Het gedeelte rechts van de fundering van de 17e-eeuwse trapombouw is als overloop gebruikt voor de beerput van de overkant en was met een gewelf afgesloten.

zien de aanwezigheid van grote hoeveelheden van dit materiaal in een 17e-eeuwse puinlaag.
Bij sloop en bij de verschillende verbouwingen in de loop van de eeuwen zijn alle aanwijzingen voor een trap verdwenen. Het is dus ook niet mogelijk vast te stellen of de twee vertrekken beide over een trap beschikten of dat er één trap was. In dat laatste geval moet de tussenmuur een doorgang gehad hebben. De westmuur en het nog bestaande deel van de noordmuur vallen buiten beschouwing als we een plaats voor de trap willen aanwijzen, maar de verdwenen noordoosthoek zou zeker in aanmerking kunnen komen.

Het bodemonderzoek binnen het pand bracht in de zuidwesthoek een stenen trap tevoorschijn, die niet in een kelder bleek uit te komen maar die afboog naar de huidige voorgevel, waar in de fundering een doorgang bleek te zijn (afb. 14). Trap en doorgang waren zorgvuldig gemetseld - de doorgang met ronde hoek en afgeronde korfboog - met baksteen van 26 × 13 × 5,5 à 6 cm (10 lagen = 71,5 cm), wat op een datering van de vroege 16e eeuw wijst. In de noord- en westmuur van het trapgat waren kaarsnissen uitgespaard. De doorgang kon niet anders bedoeld zijn dan als toegang tot een gang onder de 1,70 m brede steeg door, naar een perceel aan de overzijde. Graven in Abraham Dolesteeg 9 (zie aldaar in deze Kroniek) bracht inderdaad het restant tevoorschijn van een tweede trap, gemetseld met dezelfde baksteensoort (afb. 15). De gang zelf, met een totale lengte van niet meer dan 2,40 m, is geheel dichtgestort.
Archiefonderzoek door Martin W. J. de Bruijn leverde een drietal belangrijke vermeldingen in verband met deze vondst op. Een originele oorkonde uit 1505 meldt de verkoop aan het Convent van een perceel aan de zuidzijde van de steeg. Een transportakte van 1602, waarbij het Convent dit perceel verkoopt, bepaalt dat de nieuwe eigenaar de toegang in de tuin - van waar men onder de steeg door in het klooster kan komen - moet afsluiten en gesloten moet houden. Tenslotte staat in de kloosterrekening van 1601 - 1602 dat het klooster op dit perceel een pesthuis had. Over dit pesthuis is reeds in de vorige Kroniek, naar aanleiding van het onderzoek in Abraham Dolesteeg 11-17, geschreven (MBOU 1984-8/9, 91-97). Dat voor deze ingewikkelde vorm van oversteken gekozen werd, moet zijn oorzaak hebben in de strenge kloosterregels die de zusters niet toestonden zelfs maar drie stappen buiten de kloostermuren te zetten.
Naast de reeds genoemde mogelijkheid dat omstreeks 1505 een deel van de kap vervangen werd, blijkt ook uit andere sporen dat er toen een vrij grote verbouwing uitgevoerd werd. In het westelijke vertrek werd een nieuwe plavuizenvloer op een iets hoger niveau gelegd (afb. 9) en de vloer in het oostelijke deel werd flink verhoogd, namelijk bijna tot het niveau in het andere vertrek. In de doorgang van de westgevel werd een nieuwe deur gehangen en die in de noordgevel van het westelijke vertrek werd dichtgemetseld en vervangen door een nieuwe, pal naast de tussenmuur, wat ten koste ging van het venster. De kleine venstertjes in de westgevel werden in nissen veranderd. De oudst bewaarde rekening van het klooster van 1595 noemt een agrarische bestem-

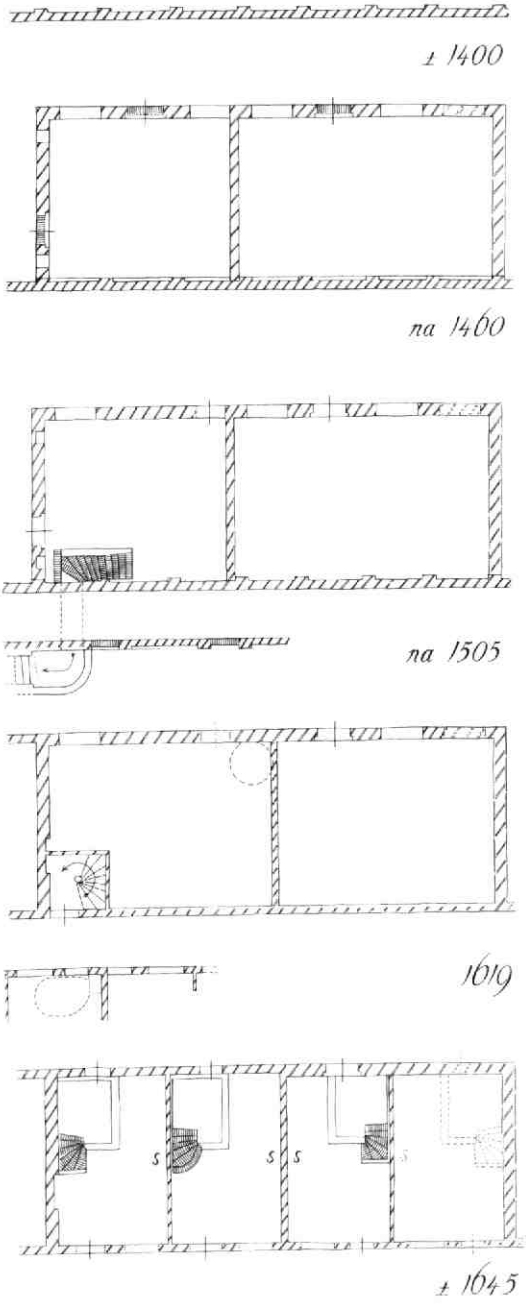

Afb. 15 Abraham Dolesteeg 10. Restant van de trap in Abraham Dolesteeg 9 die vanaf de gang onder de steeg toegang gaf naar het perceel aan de zuidzijde. Als een reusachtig paasei werd hierin in de vroege 17e eeuw een beerput gemaakt.

Afb. 16 Abraham Dolesteeg 10. De uit plavuizen, moppen en klinkertjes bestaande vloer van de ,,grote schuur'', begin 17e eeuw. Omstreeks 1645 is de kelder links met stenen trap gemaakt. In het midden een bijbehorend vloerfragment. Links van de stijl een 18e-eeuwse asput. Op de voorgrond loopt een speciespoor van de 18e-eeuwse scheidingsmuur.

ming: ,,bouhuys mitte solders''.
Het in 1602 ,,toeleggen'' van de doorgang onder de steeg wordt gevolgd door een verbouwing die ingrijpend geweest is. De scheidingsmuur wordt grondig gesloopt en anderhalve meter oostelijker herbouwd, zodat er nu twee vertrekken van gelijke oppervlakte zijn (afb. 17). Weer worden er nieuwe vloeren gelegd, gedeeltelijk van baksteen, gedeeltelijk van plavuizen van 18 cm (afb. 9 en 16). In de noordoosthoek van de westelijke helft wordt een waterput aangelegd.De trap in de zuidwesthoek wordt halverwege dichtgemetseld en het diepere gedeelte wordt overkluisd. Het overkluisde deel van de trap houdt een relatie met de overkant, zij het een weinig verfrissende; het gaat samen met de voormalige gang dienen als overloop voor de beerput, die ongeveer tezelfder tijd gemaakt wordt in het restant van de trap in Abraham Dolesteeg 9 (Zie aldaar in deze Kroniek).
Ook uit deze periode is niets gevonden dat op een stookplaats wijst en ook het soort vloer wijst eerder op een andere functie dan wonen. De rekening van het stedelijke huisgeld - een belasting op onroerend goed - uit 1629 vermeldt trouwens ook nog geen bewoning aan de noordzijde van de steeg.
Tegelijk met de bovenvermelde verbouwing wordt tegen de westgevel een huis gebouwd van dezelfde hoogte en diepte, dat overeenkomsten met nr. 10 vertoont in de vorm van hetzelfde soort schappen aan de andere zijde van de vroegere doorgang in de westgevel van nr. 10 en eenzelfde soort vloer van moppen op hetzelfde niveau.
In een rekening van het klooster van 1613 wordt gesproken over één gebouw, namelijk een ,,stallinge ende schuyre'', maar in een rekening van zes jaar later wordt naast een stal ook uitdrukkelijk een ,,grote schuyre'' genoemd. Deze grote schuur moet nr. 10 zijn. In het jaar 1619 of kort ervoor moet de bouw van de stal aan de westzijde gerealiseerd zijn, evenals de verbouwing van nr. 10.
In 1638 vindt een openbare verkoping plaats, waarbij jonkheer Peter van Hardenbroek, lid van de Staten van Utrecht en van de Staten Generaal, de kloostergebouwen verwerft op de kapel na. Onderzoek in het archief door Kees van der Wiel maakte duidelijk dat van Hardenbroek zijn bezit al spoedig te gelde maakt, maar niet dan nadat hij er kameren in had laten maken (vanaf 1645). Dit is in overeenstemming met de sporen van een 17e-eeuwse verbouwing, waarbij in de ,,grote schuur'' (nr. 10) vier woningen gemaakt worden. In de stal - waar tot 1644 de turfvulsters hun lokaal hadden - komen twee woningen. Iedere woning in nr. 10 krijgt tegen de achtergevel een kelder, overdekt met een balklaag en toegankelijk via een stenen trapje (afb. 9 en 17). Boven iedere kelder komt een doorgang in de achtergevel, waarbij de overgebleven middeleeuwse doorgang nog steeds in functie blijft (afb. 11). Boven iedere doorgang is een venster, dat volgens een bepaling in de transport-akte vaste ramen moet hebben. Met de oude gevel langs de steeg wordt fors omgesprongen: wat nu nog rest van het 17e-eeuwse metselwerk toont aan dat er een geheel nieuwe gevel opgetrokken moet zijn, die dan voorgevel wordt. Een deel van de kap, met name boven het nu verdwenen, meest oostelijke huisje, wordt ook vernieuwd (in grenenhout). De resten van de kinderbinten en wormplaten zijn nog zichtbaar in de huidige oostgevel.
Bij een verbouwing in de eerste helft van de 18e eeuw wordt de voorgevel van de twee middelste woningen opnieuw grotendeels vernieuwd. Tot aan de huidige restauratie zijn de - later tot schuiframen vermaakte - grenen kruiskozijnen bewaard gebleven. Ook de tussenmuren worden vervangen en de stookplaatsen vernieuwd. Boven de kelders worden bedsteden geplaatst, in verband waarmee de doorgangen in de achtergevel gesloten worden. In het linkerhuis wordt daarvoor zelfs 15 cm van de westmuur afgehakt. Ook aan de achtergevel wordt gehakt om 15 cm te winnen.
Het tweede huis van links kreeg de beschikking over een nieuwe, 4 m diepe waterput, die met zijn loden pompbuis nog geheel intact was (afb. 9). In het eindgat van de pompbuis was een 30 cm lang stuk rondhout geslagen, waarboven zijdelingse gaten in de buis gemaakt waren; een simpele en effectieve oplossing om te zorgen dat schoon water zonder bodemslib opgepompt werd. De bijbehorende afvoer van de pomp liep door het buurhuis.
Tenslotte worden in 1858 drie huisjes verbouwd tot één werkplaats. De middeleeuwse kap en balklaag worden gesloopt en er wordt met een minimum aan materialen een verdieping met lage zolder toegevoegd, waarin opnieuw drie woningen gemaakt worden. Hiervoor zijn maar twee ingangen op de beganegrond. De plees van de twee rechter woningen worden ondergebracht in een uitbouw boven een beerput tegen de achtergevel. De linker woning loost met een pijp in de westmuur op een andere put.

Afb. 17 Abraham Dolesteeg 10. De ontwikkeling van de plattegrond van de 14e eeuw tot midden 17e eeuw. Tek. D. Doyer en B. J. M. Klück.

Voor de beganegrond komt een grote deur, waarvan de deurposten rond afgeschuurd waren door de lijven van het vee dat in de loop der jaren naar binnen gevoerd werd om geslacht te worden. Langs de oostmuur was een stalruimte (afb. 9).

In de achtergevel zijn vensters aangebracht met houten tralies. De vensters op de beganegrond vormen een ratjetoe van hergebruikte 17e- en 18e-eeuwse kozijnen.

De vierde woning, die voor deze verbouwing gespaard bleef, werd een eeuw later gesloopt.

B. J. M. Klück

4. 1e Achterstraat 1

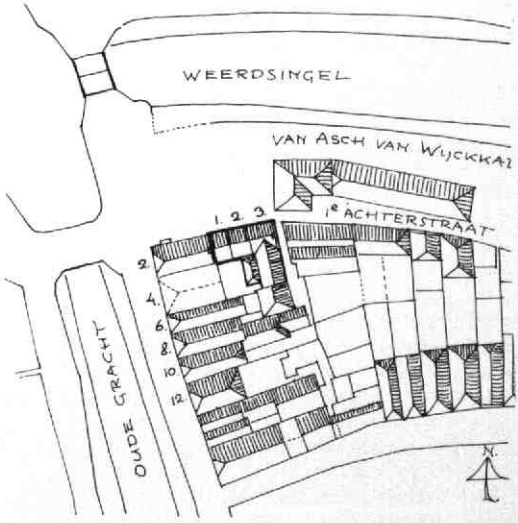
Dit vlak achter de voormalige Weerdpoort gelegen middeleeuwse huis is van een schaal die men verwacht aan de Oude Gracht. Het moet in de 15e eeuw zijn gebouwd in het verlengde van het hoekpand Oude Gracht 2, en het vormt in opzet kennelijk één geheel met de panden Achterstraat 3 en 5 (zie afb. 18).

Als rechter zijmuur fungeert de oudere achtergevel van Oude Gracht 2 (afb. 20). De linker zijmuur is een gemene muur met Achterstraat 3. Hij is feitelijk een tot aan de nok doorlopende binnenmuur uit de bouwtijd, waarin zich verscheidene oorspronkelijke doorgangen bevinden (afb. 19).

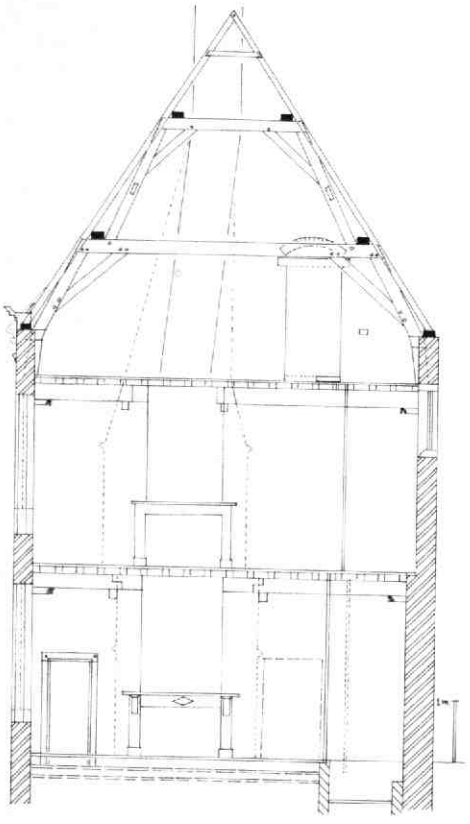
Het huis bestaat uit beganegrond, eerste verdieping en zolder, en is merkwaardigerwijs nooit onderkelderd geweest blijkens oudere plavuizenvloeren onder de huidige beganegrondvloer (bovenste: 22 × 22 × 3 cm; daaronder plavuizen van kleiner formaat).

De balklagen bestaan uit eiken moer- en kinderbinten voorzien van peerkraalsleutelstukken met vlakke zijkanten. Deze zijn met twee houten toognagels aan de balk vastgezet.

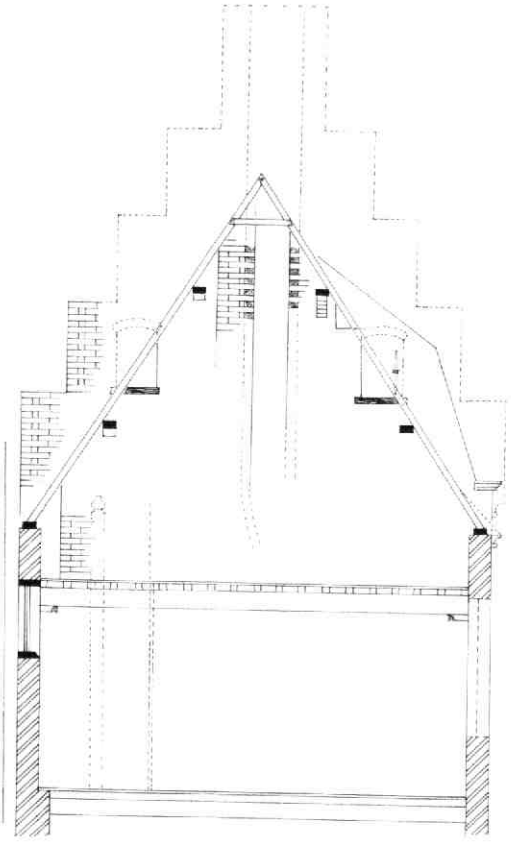
Op de beganegrond verdeelt de moerbalk de ruimte in twee ongelijke balkvakken: het linker vak is kleiner dan het rechter, wellicht in verband met stookplaatsravelingen (afb. 21). De strijkbalk tegen de linker zijmuur vertoont een onderbreking (met consoles) ten

Afb. 18 1e Achterstraat 1. Situatietekening en kappenplan op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

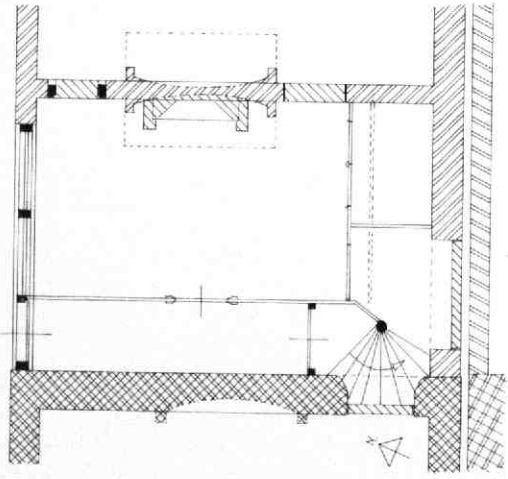

Afb. 19 1e Achterstraat 1. Doorsnede naar oostelijke zijmuur, met bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 20 1e Achterstraat 1. Doorsnede naar het westen met verdieping en zolder, en met reconstructie van de middeleeuwse achtergevel van Oude Gracht 2. Tek. A. F. E. Kipp.

behoeve van een verdwenen brede middeleeuwse schouw, even voor het midden van de muur. De verklaring voor deze asymmetrie vormen sporen van een oude bedstedenwand aan de achterzijde: de stookplaats zat in de as van de resterende kamerruimte. De huidige stookplaats met houten schoorsteenmantel dateert uit het midden van de 19e eeuw. Deze vertoont hetzelfde verschijnsel in aangepaste vorm. Want blijkens een bedsteekeldertje en de daarop aansluitende sporen van een latere bedstedenwand, met een wat grotere diepte dan zijn voorganger, zat ook deze schoorsteenpartij netjes in de as van de overblijvende kamer. Schijnbare sporen van een grote middeleeuwse stookplaats in de rechter zijmuur hebben vermoedelijk betrekking op het wegwerken van roetdoorslag vanuit het buurhuis, waar kennelijk vanouds een stookplaats in de as van de achtergevel heeft gezeten (afb. 21). Rechtsachter bevindt zich een vroegere doorgang naar het achterliggende pand Oude Gracht 4. In de linker zijmuur zit aan de voorkant een zwaar eiken kozijn van een doorgang naar Achterstraat 3, en aan de achterkant een (latere?) muurkast. Ook op de verdieping zit de moerbalk links van het midden van het huis en zijn op de linker strijkbalk sporen zichtbaar van een grote, toelopende middeleeuwse schouw, die net als op de begane grond vóór het midden zat. Ook hier wijst deze asymmetrie op een oude indeling van de verdieping middels houten wan-

Afb. 21 1e Achterstraat 1. Plattegrond van de beganegrond met bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

den, waarbij de maat van de spiltrap de breedte van de achterstrook lijkt te hebben bepaald.
In de achtermuur zit in het rechter balkvlak een smal, oorspronkelijk middeleeuws venster met de onderdorpel op 1,90 m boven de vloer en voorzien van diefijzers (in verband met erfgrensbepalingen), met een eiken latei en een halfsteens boog erboven. Op de overeenkomstige plaats in de voorgevel wijst eenzelfde boog erop, dat ook daar in eerste instantie een dergelijk smal venster moet hebben gezeten. In het andere vak is dit niet (meer) zichtbaar. De voorgevelramen zijn thans vroeg 19e-eeuwse schuiframen in 18e-eeuwse kozijnen, waarvan de bijbehorende binnenluiken in de trapwand zijn verwerkt.
De eiken kapconstructie bestaat uit een boven- en een onderspant (met krommers), met ingekraste telmerken (nummer 1, rechts gebroken). Voor een van de gordingen is deels gebruik gemaakt van een afgedankte middeleeuwse eiken steektrapboom. Tot voor kort was deze kap nog voorzien van zijn doorlopend genummerde, oorspronkelijke sporen. Dit waren enigszins gekantrechte naaldhoutstammetjes, voorzien van ingezaagde telmerken. Vermoedelijk zijn deze bij de beide andere delen van het huis, Achterstraat 3 en 5, nog bewaard gebleven. *A. F. E. Kipp*

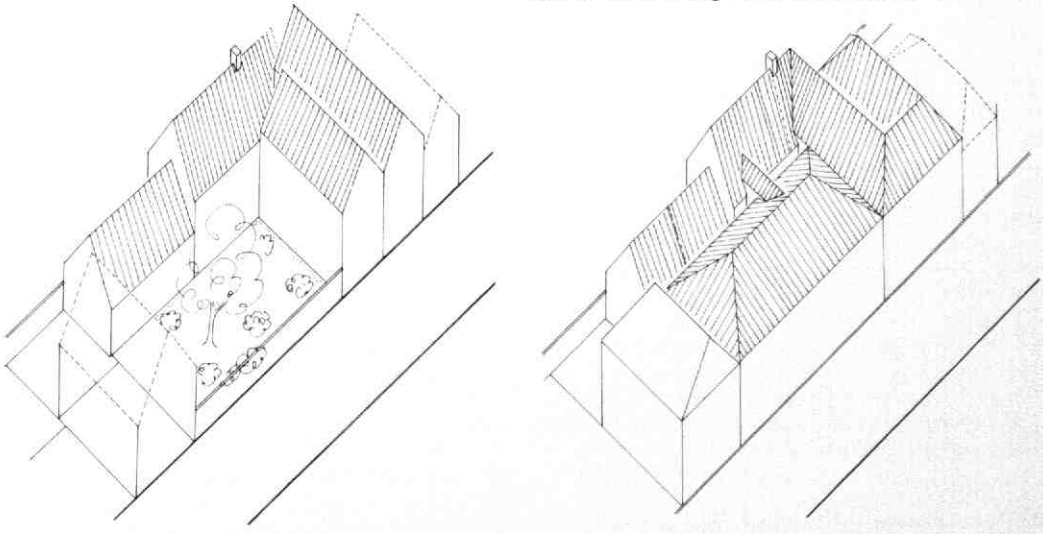
5. Ambachtstraat 6

De laatste jaren zijn bij verbouwingen diverse keren aanwijzingen tevoorschijn gekomen betreffende middeleeuwse bebouwing, die in eerste instantie met de hoofdmassa niet in de rooilijn lag. Bij de claustrale huizen binnen de immuniteiten was dit verschijnsel reeds langer bekend. Maar ook daarbuiten blijkt het zich herhaaldelijk voor te doen (zie o.a. in deze Kroniek bij Oudegracht 129). Eén van de mogelijke voorbeelden ervan kwam aan de orde bij een verbouwing van Ambachtstraat 6.

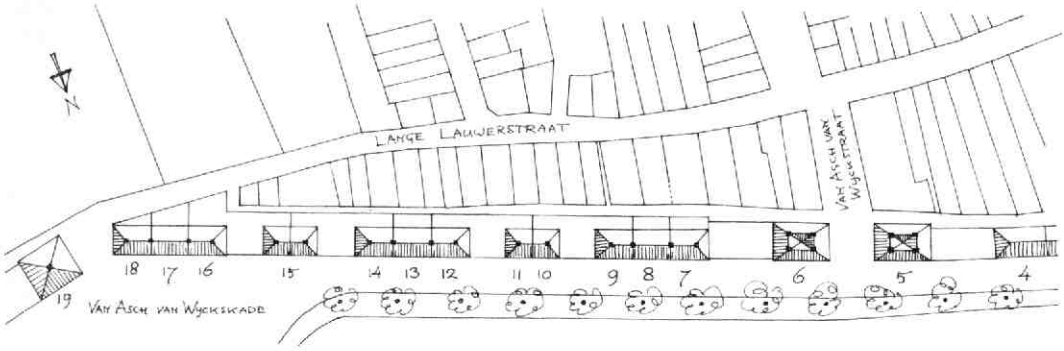
Rond 1860 werd dit pand, samen met de nummers 8 en 10, als drielinghuis gebouwd in de tot dan toe open gebleven, aan de straat grenzende, tuin van het huis Ambachtstraat 12. Dit huis lag op een bijna 30 m breed perceel en bestond (en bestaat nog) uit een vleugel van twee verdiepingen langs de achtergrens van het perceel, met links een éénlaags aanbouw in het verlengde daarvan, en rechts een tweebeukige vleugel dwars daarop tot aan de straat (afb. 22A).
De hoge achtervleugel heeft een geprofileerde bakstenen gootlijst van 17e-eeuwse signatuur als beëindiging van de naar de straat (oorspronkelijk: tuin) toegewende gevel, maar hij kan in opzet zeer wel ouder zijn.
De lage achtervleugel is later sterk verbouwd, maar lijkt van oorsprong middeleeuws. De datering van de straatvleugel, die mogelijk uit twee afzonderlijke huizen is gegroeid, is op dit moment niet bekend. -
De nieuwbouw van omstreeks 1860 nam vrijwel de gehele tuin in beslag, zodat de oude bebouwing letterlijk op de achtergrond geraakte (afb. 22B). De lage achtervleugel werd tot twee losse keukens verbouwd ten behoeve van Ambachtstraat 6 en 8, terwijl 10 een deel van de hoge achtervleugel als achterhuis kreeg toebedeeld. In de smalle tussenstrook bleef voor ieder van de nieuwe huizen een piepklein binnenplaatsje over. *A. F. E. Kipp*

6. Van Asch van Wijckskade 6 en 8

De bebouwing aan de Van Asch van Wijckskade neemt temidden van de Utrechtse woonhuizen een speciale plaats in. Het is een bewuste combinatie van stedebouwkundig en architectonisch ontwerp in neoclassicistische trant (afb. 26).
De huizen werden kort na 1829 ontworpen door J. D. Zocher in het kader van zijn stedebouwkundige plan voor de verandering van de oude stadswallen in een

Afb. 22 Ambachtstraat 6. Vogelvluchtbeeld van de toestand vóór 1860 (A) en na 1860 (B). Tek. A. F. E. Kipp.

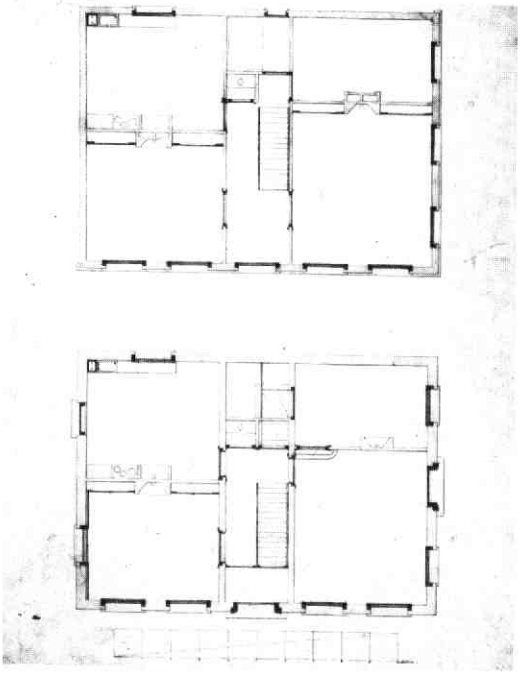

Afb. 23 Van Asch van Wijckskade 6 en 8. Situatie, en reconstructie van het kappenplan, van de bebouwing langs de Van Asch van Wijckskade omstreeks 1860. Tek. A. F. E. Kipp.

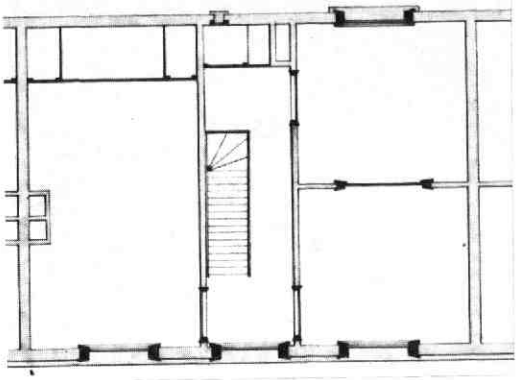
gordel van plantsoenen en kaden rond de oude binnenstad. De huizenreeks Van Asch van Wijckskade 1-26 bestond in de oorspronkelijke opzet voornamelijk uit een combinatie van vrijstaande blokvormige huizen en drielinghuizen (afb. 23). Van beide typen kwam in verband met herstelplannen een voorbeeld aan de orde dat nog opvallend veel van de oorspronkelijke indeling en detaillering bewaard bleek te hebben en dat daarmee kan bijdragen aan de kennis van het tijdsbeeld van het begin van de 19e eeuw.
Opvallende aspecten zijn onder andere de sobere interieurafwerking in vergelijking met de nagestreefde statigheid van het exterieur, en ook de tegenstelling tussen de geringe architectonische verzorging van de achtergevel en de strenge architectuur van de voorgevel. Ook in hun interieur blijken de huizen voornamelijk op de straatzijde te zijn gericht: de mogelijkheden van vensters aan de achterzijde werden nauwelijks gebruikt. De architectuur is bovendien zozeer gericht op de symmetrie van de uitwendige verschijningsvorm, dat het haast verbaast dat alle huizen binnen voorzien zijn (geweest) van een onderkelderde opkamer.

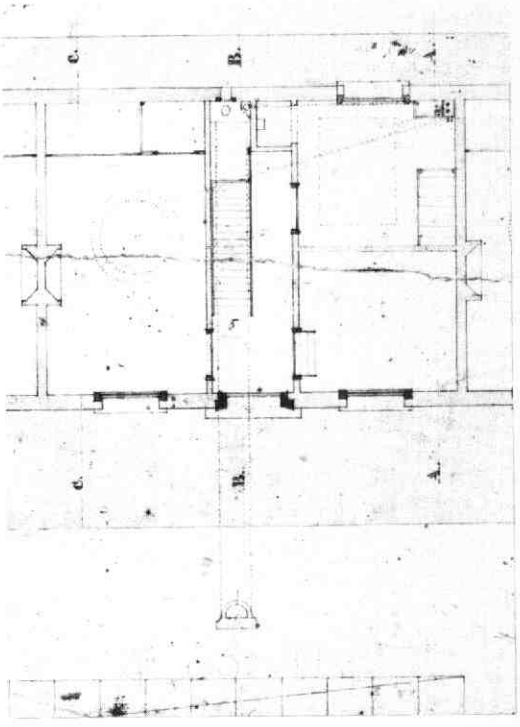
Van Asch van Wijckskade 6
Dit huis, op de hoek van de Van Asch van Wijcksstraat, is een goed voorbeeld van het vrijstaande type. Het lijkt ontworpen te zijn voor dubbele bewoning achter een gemeenschappelijke voordeur (afb. 24). In 1906 werd het huis verbouwd tot twee, gescheiden woningen; thans is het als één huis in gebruik. Het had in opzet de opkamer rechtsachter en de keldertoegang onder een alkoof in de middenpartij. Linksachter was zowel op de beganegrond als op de verdieping oorspronkelijk een ruime keuken. De woonkamers lagen aan de straatzijde. De kapconstructie is in zekere zin te beschouwen als een 19e-eeuwse variant op het principe van de 17e-eeuwse kappen aan het Janskerkhof (zie in deze Kroniek onder Janskerkhof 13-16).

Van Asch van Wijckskade 8
Dit is het middelste huis van een blok van drie huizen onder één kap (afb. 25). Het heeft zijn opkamer rechtsvoor, met een vloer ter hoogte van de vensterbank. De kelder eronder is bereikbaar vanuit de achterliggende keuken. Van de grote woonkamer, links van de gang, was oorspronkelijk aan de achterzijde middels een houten wand een dubbele alkoof afgescheiden, zodat deze kamer het met slechts één venster aan de voorzijde moest doen. Hetzelfde gold ook voor de grote kamer boven, waar de houten wand nog aanwezig was. Daar betrof het een alkoof tussen twee diepe kasten. Rechts van de gang bevinden zich twee kamers ensuite. Zowel op de beganegrond als op de verdieping was middenachter in een

Afb. 24 Van Asch van Wijckskade 6 en 8. Ontwerptekening uit ca. 1835 van J. D. Zocher voor Van Asch van Wijckskade 6, beganegrond en verdieping. GAU TA Van Asch van Wijckskade, c. 1835 (detail).

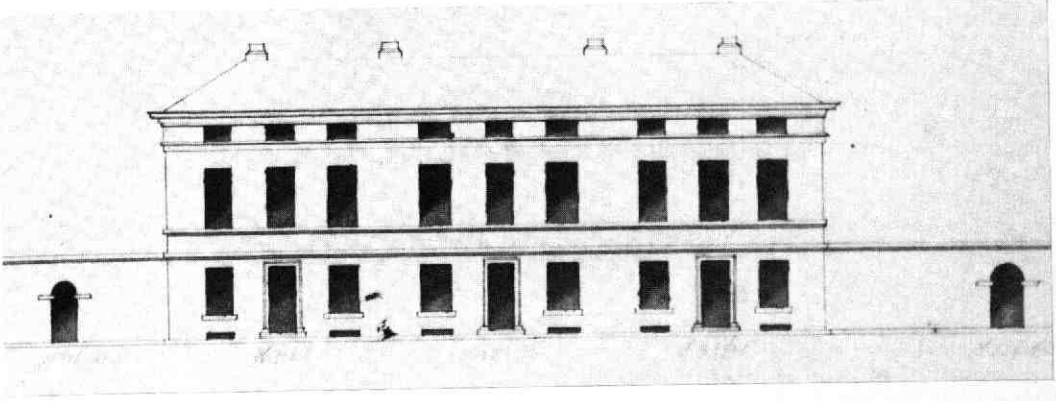

Afb. 25 Van Asch van Wijckskade 6 en 8. Ontwerptekening uit ca 1835 van J. D. Zocher voor Van Asch van Wijckskade 8, beganegrond en verdieping. GAU TA Van Asch van Wijckskade, c. 1835 (detail).

plee voorzien, die met een houten wand van de gangruimte was afgescheiden.
Op de via een royale trap bereikbare zolder waren vermoedelijk vanouds één of twee kamers afgescheiden door middel van houten wanden. De kapconstructie is over de drie huizen doorlopend genummerd en vertoont in het middelste huis de telmerken V - X.

A. F. E. Kipp

Afb. 26 Van Asch van Wijckskade6 en 8. Ontwerptekening uit ca 1835 van J. D. Zocher voor Van Asch van Wijckskade 7, 8 en 9. GAU TA Van Asch van Wijckskade, c. 1835 (detail).

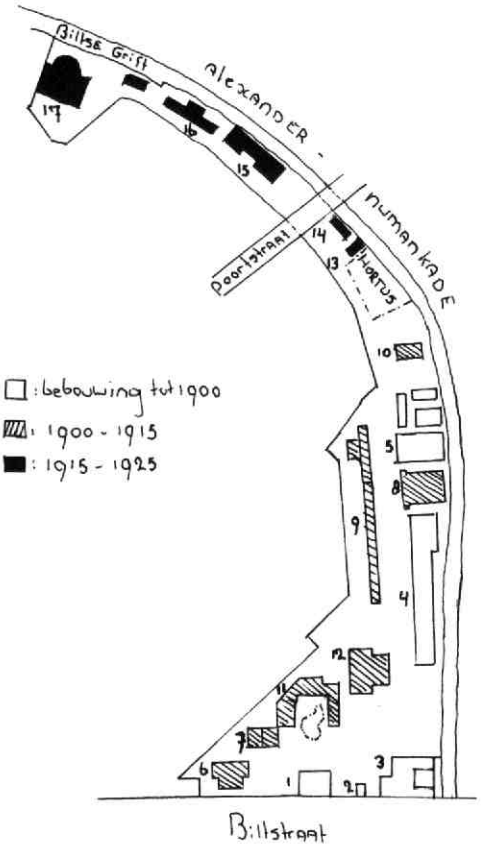
7. Bakkerstraat 14

Omdat het pand Bakkerstraat 14 onverhoeds onderkelderd werd, bestond slechts de gelegenheid enkele profielen onder dit pand te bestuderen. Het bijzondere belang van deze plaats is, dat ze in het gebied ligt dat vroeger Stathe heette. Zoals bekend, is dit het stadsdeel, waar - tussen de Oude Gracht en Steenweg - de oudste handelsnederzetting van het middeleeuwse Utrecht lag. Hoever deze nederzetting zich naar het westen heeft uitgestrekt, weten we niet.
De plaats van waarneming ligt even ten westen van het terrein van de Hema, dat in de winter van '76/'77 werd onderzocht (Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 16-24). Hoewel geen directe aansluiting kon worden verkregen met de gegevens van die opgraving, zijn toch enkele interessante conclusies uit de profielen te trekken.
Vanaf het diepst waargenomen niveau - ongeveer 2,00 m + NAP - toonde het oostprofiel ophogingen van mest of veen en klei, of een mengsel hiervan. Van 2,80 m + NAP tot 3,20 m + NAP was een afwisseling van verbrande klei, zwarte grond en grijze klei te zien, die geïnterpreteerd werd als een haardplaats

met woonniveaus. De waargenomen afwisseling in lagen wijst op drie opeenvolgende woonniveaus, waarbij steeds van een ophoging (grijze klei) sprake is. Deze niveaus zijn globaal in de 12e eeuw te dateren. Dat betekent dat de ophogingen - die zich hieronder bevonden - op zijn laatst in die eeuw te dateren zijn.
In het noordprofiel, dat als algemeen kenmerk eveneens ophogingslagen vertoonde, die hier naar het westen helden, werd dit beeld bevestigd. De aardewerkscherven uit de ophogingen in dit profiel stammen zonder uitzondering uit de 12e eeuw: pingsdorf, andenne en kogelpot. In het westelijke deel van dit profiel kwam onderin vette klei met wat zand voor, die tot 2,00 m + NAP reikte en die van natuurlijke oorsprong leek. Uit deze laag is slechts één scherf afkomstig - badorf - die zeer globaal in de 10e of 11e eeuw kan worden gedateerd. Daaraan mogen echter geen conclusies omtrent de sedimentatieduur worden ontleend.
In een klein stukje profiel aan de zuidzijde, tegen de voorgevel aan, kon het restant van een grondkering van vlechtwerk worden waargenomen.
Over het algemeen lijkt het beeld dat indertijd bij de waarnemingen op het perceel Bakkerstraat 25 (aan de westzijde van die straat) werd verkregen (Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 8), door de nu verzamelde gegevens te worden bevestigd. *H. L. de Groot*

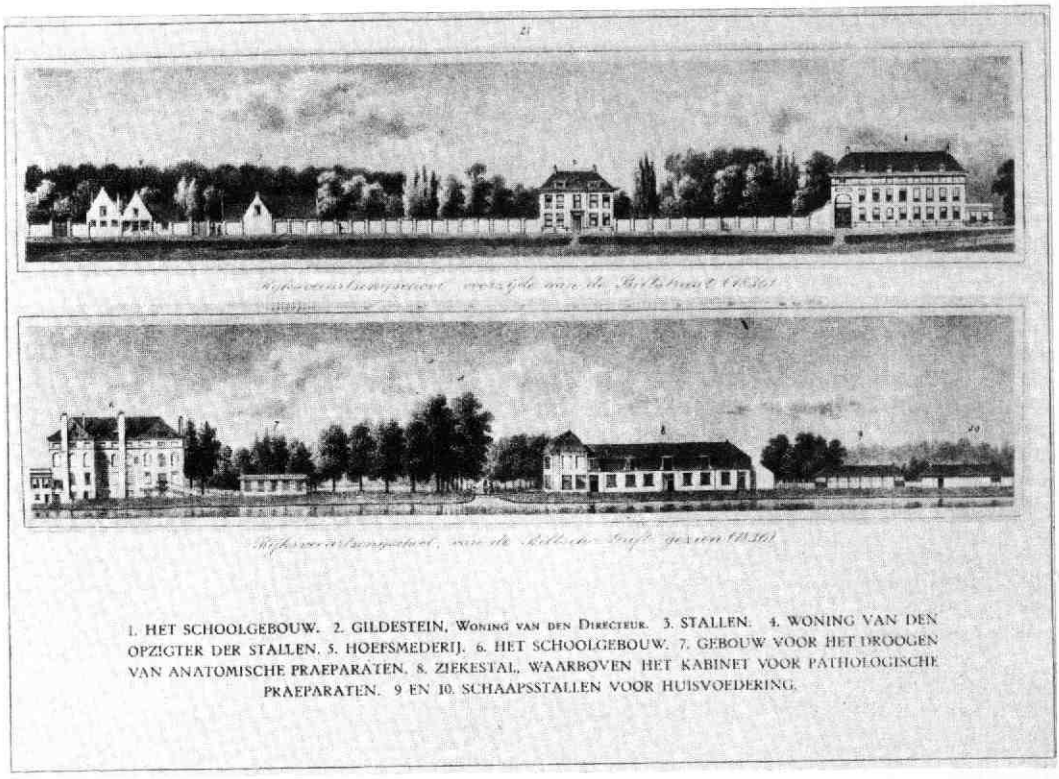
8. Biltstraat 168-172 e.o.

Het gebouwencomplex (afb. 27), begrensd door de Biltstraat, Biltse Grift, Krijtstraat en Bollenhofsestraat is grotendeels ontstaan tussen 1821 en 1925 ten behoeve van de voormalige Rijks Veeartsenijschool (vanaf 1925 de faculteit Diergeneeskunde van de Rijksuniversiteit).
Aan het eind van de 18e eeuw kreeg men o.a. door de grote sterfte onder het vee behoefte aan een goede opleiding voor veeartsen. In 1819 werd daarom besloten een Rijks Veeartsenijschool op te richten. Mede in verband met zijn centrale ligging en niet onbelangrijke veemarkten werd de school in Utrecht gesitueerd en ging men over ,,tot aankoop eener buitenplaats en katoendrukkerij aan de Biltsche Steenstraat genaamd Gildesteijn''. Deze buitenplaats is rond 1680 ontstaan en dankt zijn naam aan de nabij gelegen Gildbrug en Gildpoort, één van de voormalige buitenpoorten van de stad. Het eenvoudige landhuis (thans Biltstraat 168) bestaat uit twee bouwlagen met een kap evenwijdig aan de Biltstraat. In de eerste helft van de 19e eeuw is een op kelders gelegen en daardoor verhoogd bouwdeel tegen de achtergevel toegevoegd, eveneens twee bouwlagen hoog. Bij het huis behoorde oorspronkelijk een grote tuin met vijver, warmoezeniersland en weiland. In 1813 werd het landgoed gekocht door de gebroeders Pötnner en Quincke, die er een katoendrukkerij vestigden en die hiervoor een fabriek lieten bouwen (thans Biltstraat 172). Dit pand, ook wel het Poortgebouw genoemd, heeft een U-vormige plattegrond, met de open zijde

Afb. 27 Biltstraat 168-172. Overzichtsplattegrond van het terrein. Tek. D. Valetijn. 1. Gildestein. 2. Kantoor. 3. Poortgebouw. 4. Stallen, laboratorium, collegezalen. 5. Onderwijsgebouw. 6. Pathologisch Instituut (Universiteitsmuseum). 7. Sectiegebouw. 8. Manege. 9. Paardenstallen. 10. Hondestal. 11. Proefdierstallen. 12. Instituut Chirurgie. 13. Wagenschuur. 14. Kadaververbranding. 15. Hoefsmederij. 16. Proefboerderij. 17. Veterinair Anatomisch Instituut.

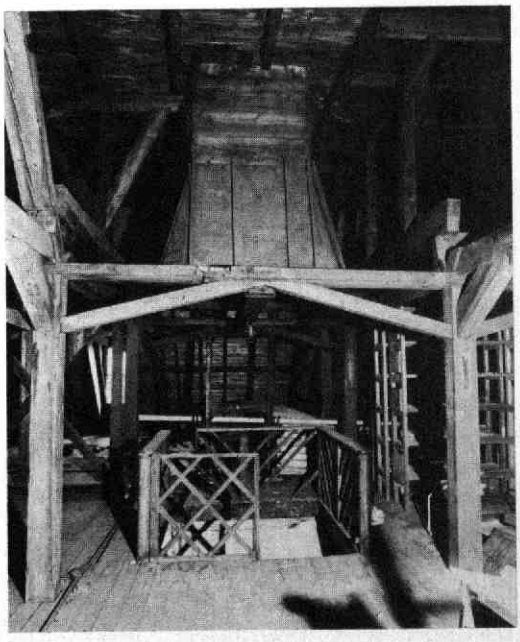
op de Biltse Grift gericht (afb. 28, de voormalige fabriek is op deze litho nr. 6). De fabriek is geheel op conventionele wijze opgezet met houten balklagen en een samengestelde houten kapconstructie. Dit in tegenstelling tot de Engelse praktijk, waar van gietijzeren constructies gebruik gemaakt werd. Op zolder is de originele hijsinstallatie nog aanwezig die goederen van de begane grond door de hijsgaten tussen de verdiepingen binnen het pand omhoog kon takelen (afb. 29).
Wanneer in 1821 de Rijks Veeartsenijschool wordt geopend zijn Gildestein en het fabrieksgebouw de belangrijkste behuizingen van de school. Het oude landhuis wordt de directeurswoning (wat het tot 1909 zou blijven) en de fabriek wordt in gebruik genomen voor het onderwijs en voor de huisvesting van de stu-

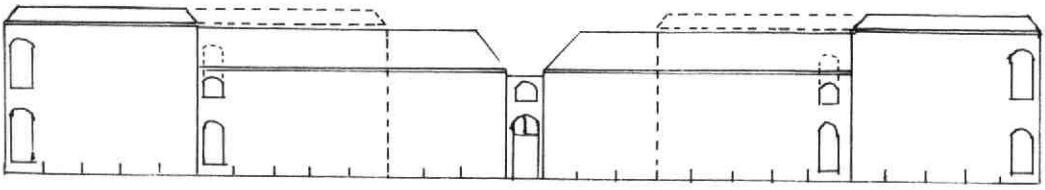
1. HET SCHOOLGEBOUW. 2. GILDESTEIN, WONING VAN DEN DIRECTEUR. 3. STALLEN. 4. WONING VAN DEN OPZIGTER DER STALLEN. 5. HOEFSMEDERIJ. 6. HET SCHOOLGEBOUW. 7. GEBOUW VOOR HET DROOGEN VAN ANATOMISCHE PRAEPARATEN. 8. ZIEKESTAL, WAARBOVEN HET KABINET VOOR PATHOLOGISCHE PRAEPARATEN. 9 EN 10. SCHAAPSSTALLEN VOOR HUISVOEDERING.

Afb. 28 Biltstraat 168-172. De Rijks Veeartsenijschool in 1836. Litho van C. Oosterman. GAU TA Ob 26.5.

denten, die aanvankelijk verplicht waren intern bij de school te verblijven.
Langs de zijde aan de Biltse Grift werd na 1836 een lage aanbouw tegen de fabriek gemaakt. Op de beganegrond in deze aanbouw kwamen de stallen, terwijl op de eerste verdieping aan de westzijde de bibliotheek werd gevestigd met houten schappen in neorenaissance vormgeving.
Het schoolterrein lag toen nog buiten de stad in een landelijke omgeving, zoals te zien is op een litho uit 1836 (afb. 28). Uit deze litho blijkt tevens, dat er langs de zijde aan de Biltse Grift een derde, groot stenen gebouw aanwezig was, in gebruik als ziekenstal.
In de loop van de 19e eeuw breidde de school zich gaandeweg uit. Er werd vooral naar het noorden langs de Biltse Grift bijgebouwd. De belangrijkste nieuwe panden zijn een langgerekt, rechthoekig gebouw (afb. 30) op de plaats van de blijkbaar hiervoor gesloopte ziekenstal en een groot, nieuw onderwijsgebouw uit 1876 dat in 1912 met één travee naar het noorden uitgebreid werd.
Na 1900 verliest de Biltstraat en omgeving steeds meer zijn landelijk karakter en komt ook het terrein van de school in een verstedelijkt gebied te liggen, maar het blijft toch een zelfstandig, afgesloten geheel, waartegen een aantal straten van de wijk Wittevrouwen doodloopt. Alleen de Poortstraat wordt in 1916 doorgetrokken tot aan de Alexander Numanka-

Afb. 29 Biltstraat 168-172. Poortgebouw. Hijsinstallatie op zolder uit de tijd, toen het pand nog een fabrieksfunctie had (1813-1819).

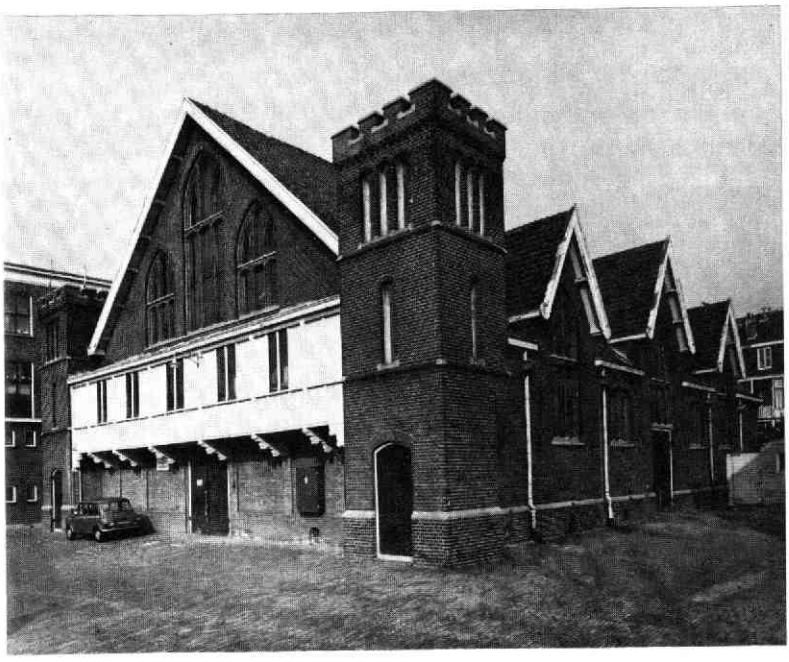

Afb. 30 Biltstraat 168-172. Schematische opstandtekening van de 19e-eeuwse paardenstallen ten noorden van het Poortgebouw. Tek. D. Valentijn. De verhoogde delen aan de uiteinden waren in gebruik als laboratorium. De gestippelde lijn geeft de uitbreiding uit 1909 weer.

de, waardoor het terrein in twee stukken verdeeld wordt (afb. 27).
Het eerste kwart van de 20e eeuw is een tijd geweest van grote bouwactiviteiten en uitbreidingen, waarin het complex zijn huidige omvang en uiterlijk heeft gekregen. Vanaf 1905 tot 1915 werden alle gebouwen door de Rijksgebouwendienst ontworpen in de toen gebruikelijke eclectische stijl. Van monumentale opzet in deze stijl zijn het Pathologisch Instituut (gebouwd in 1906, de achtervleugel is verhoogd in 1910; thans Universiteitsmuseum) en het Instituut voor Chirurgie uit 1916 (afb. 31), beide grote, complex samengestelde panden met rijk bewerkte details, zowel aan de gevels als in het interieur. Daarnaast zijn vele andere gebouwen neergezet voor specifieke functies (o.a. stallen, sectielokaal, manege) die de omvang en de opzet ervan bepaalden.
Een van de opvallendste bouwwerken is de in 1905 door de rijksbouwmeester C. H. Peters ontworpen manege langs de Biltse Grift. De voorgevel bezit een uitgebouwde buitengalerij tussen twee vierkante traptorens (afb. 32). De binnenruimte wordt overdekt door een enorme houten, neo-gotische kapconstructie, opgebouwd uit zes spanten (afb. 33). De veelvuldig ingehakte kapellen zijn groen geverfd met witte banden. Behalve de manege zijn er veel andere gebouwen neergezet, zoals de paardenstallen (gebouwd in 1905 en in 1912 uitgebreid), het sectiegebouw met zijn twee hoge zalen (in 1906 gebouwd als één zaal en in 1911 naar het westen verdubbeld met een demonstratiegebouw in dezelfde vorm), de hondestal uit 1909 in basilicale vorm (afb. 34) en de tussen 1911 en 1914 in etappes gebouwde proefdierstallen, ieder met hun eigen specifieke opzet en detailleringen, die mede karakter bepalend zijn voor het gehele complex.
Omstreeks 1915 is het zuidelijke, brede deel van het terrein volgebouwd en gaat men ten noorden van de hondestal langs de Biltse Grift verder, waarbij het gebied van de Hortus onbebouwd wordt gelaten. Opvallend is, dat vanaf dit moment de eclectische stijl wordt losgelaten en dat een aantal gebouwen wordt neergezet die een eenvoudig en sober uiterlijk hebben (wagenschuur, kadaververbranding, hoefsmederij en proefboerderij) waarbij vooral de hoefsmederij opvalt door zijn grootschalige opzet en hoge, ongedeelde

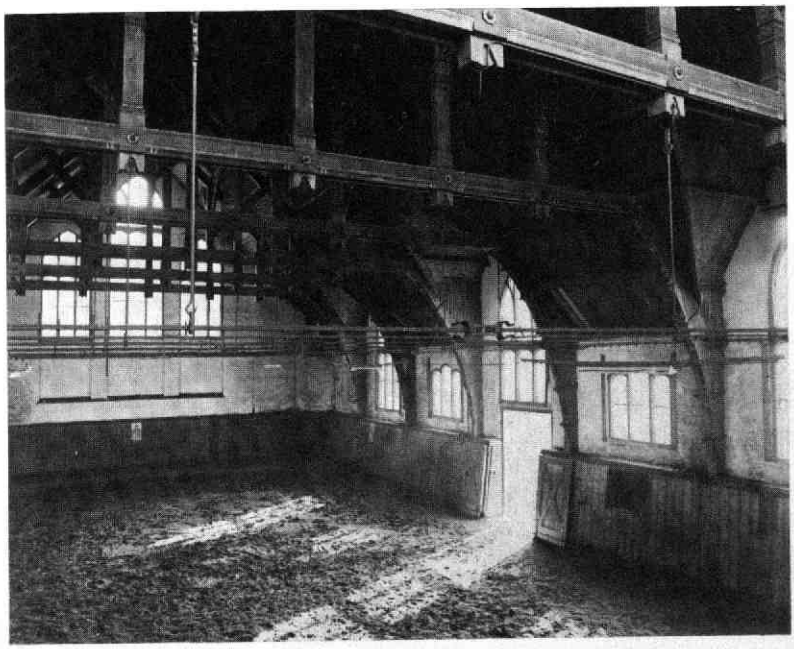
Afb. 31 Biltstraat 168-172. Instituut voor Chirurgie uit 1916.

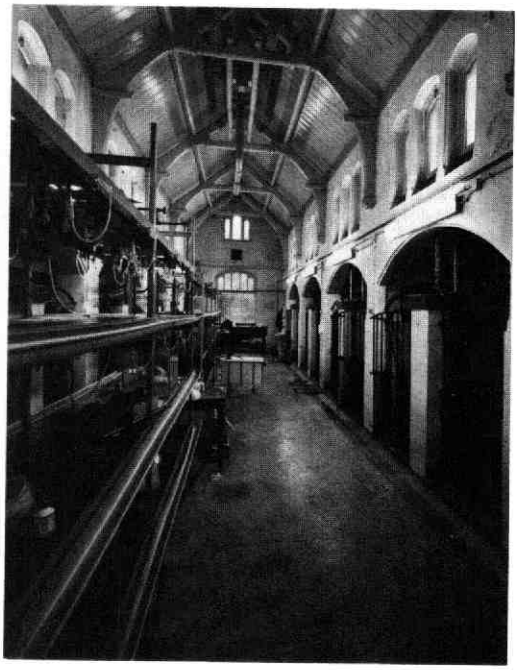
Afb. 32 Biltstraat 168-172. Manege, in 1905 ontworpen door de rijksbouwmeester C. H. Peters.

middenruimte. Als laatste wordt in 1921 het door J. Crouwel ontworpen Veterinair Anatomisch Instituut op het uiterste noorden van het terrein toegevoegd (afb. 35). Het gebouw is in de Amsterdamse Schoolstijl ontworpen. De achterzijde heeft een halfronde uitbouw waarin de collegezaal was ondergebracht. Met dit laatste gebouw was het gehele terrein vol.

Aan de overzijde van de Alexander Numankade, ter hoogte van de Jan van Galenstraat werd nog een stuk grond voor de school in gebruik genomen. Hier werd in 1924 de Kliniek voor Kleine Huisdieren gebouwd, eveneens naar een ontwerp van J. Crouwel in de trant van de Amsterdamse School.
Hiermee zijn de grote bouwactiviteiten beëindigd. Na

Afb. 33 Biltstraat 168-172. Interieur van de Manege, gezien naar het zuidoosten.

Afb. 34 Biltstraat 168-172. Interieur van de Hondestal uit 1909, gezien naar het oosten.

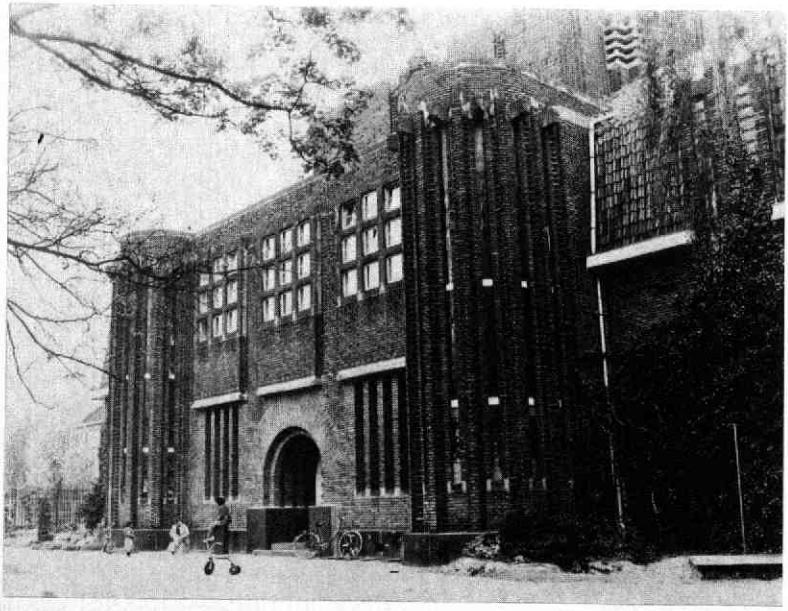
1925 is er op dit terrein weinig meer veranderd. Een groot aantal gebouwen wordt momenteel nog gebruikt door de Faculteit der Diergeneeskunde. In de komende jaren zal geleidelijk de gehele Faculteit naar nieuwbouw in de Uithof verhuizen. Het vinden van een passende nieuwe bestemming voor de diverse, vaak typisch functiegebonden ontworpen gebouwen, zal niet altijd eenvoudig zijn. Gezien het aparte karakter van dit nog steeds landelijk aandoende terrein als geheel, en de historische en monumentale waarde van de afzonderlijke gebouwen die de ontwikkeling van het complex illustreren, is het echter zeer de moeite waard. *D. Valentijn*

9. Boothstraat 6

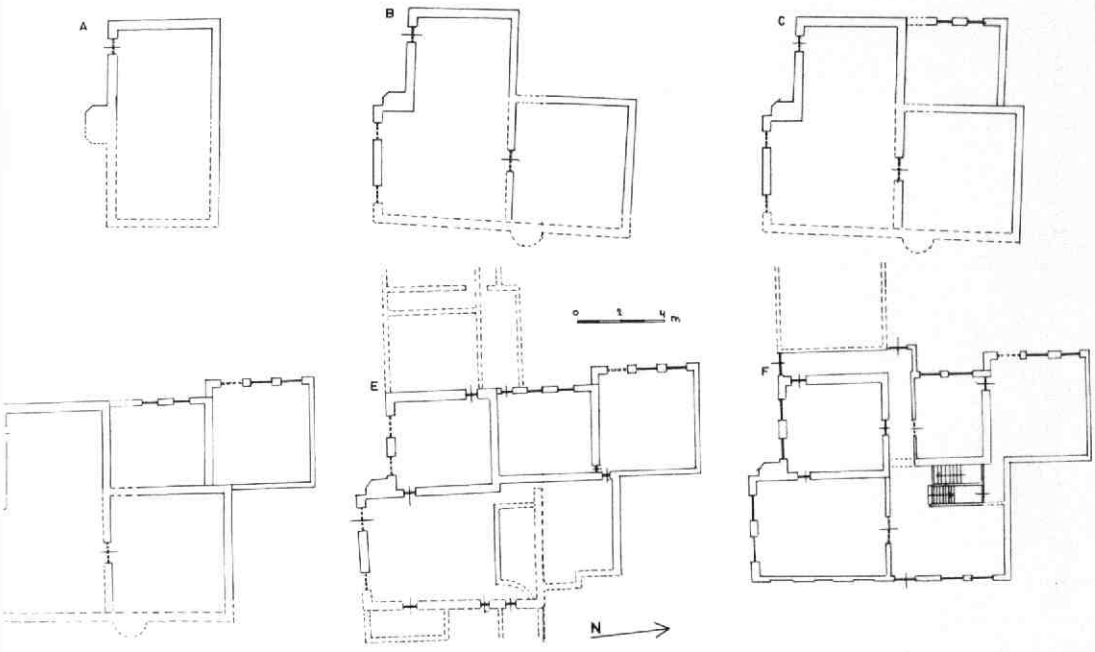
Boothstraat 6 is wellicht het meest bekend als woonhuis van Nicolaas Beets, die hier van 1854 tot 1903 heeft gewoond. Het is van oorsprong een middeleeuws claustraal huis, behorende bij de immuniteit van St. Jan en gelegen op een perceel dat zich bevindt tussen de noordzijde van het Jansveld en de Voorstraat. In verband met de aanleg van de Boothstraat in 1658 ter ontsluiting van de voormalige immuniteit, is op initiatief van de toenmalige bewoner en eigenaar van het huis, Burgermeester Booth, eveneens aan deze straat een nieuwe gevel opgetrokken. Het complexe huis is samengesteld uit bouwdelen van verschillende ouderdom (afb. 36).

Het middelste deel van de zuidgevel (de vroegere hoofdgevel) bezit het oudste restant, behorend bij het oorspronkelijke claustrale huis (afb. 37). De beganegrond is hier opgemetseld uit bakstenen met een afmeting van 32 × 14 × 7 cm, 10 lagen 85 cm. In deze muur bevindt zich een uitspringend bouwdeel, mogelijk het restant van een traptoren. Deze traptoren ligt dan ongeveer in het midden van de zuidgevel van een rechthoekig, niet onderkelderd claustraal huis (eind 13e, begin 14e eeuw; afb. 36A). Het aantal bouwlagen is door latere verbouwingen niet meer te achterhalen.

Waarschijnlijk al vrij snel heeft het huis een grondige

Afb. 35 Biltstraat 168-172. Het Veterinair Anatomisch Instituut uit 1921, ontworpen door J. Crouwel. Foto. D. Valentijn.

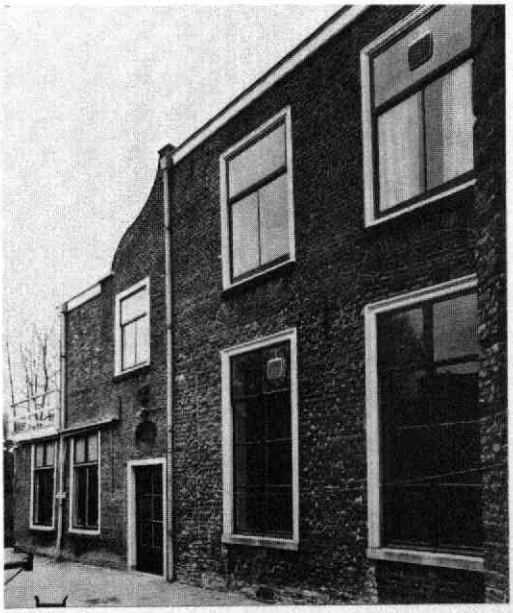

Afb. 36 Boothstraat 6. Reconstructie van de bouwhistorische ontwikkeling van het pand vanaf de middeleeuwen tot aan het einde van de 17e eeuw. Tek. D. Valentijn. A: eind 13e, begin 14e eeuw. B: 14e eeuw. C: 15e eeuw. D: 16e eeuw. E: 17e eeuw, vóór 1658. F: 17e eeuw, na 1658. Reconstructie E is grotendeels gebaseerd op een ingekleurde pentekening door D. van Groenou uit 1658. GAU TA Boothstraat 6, 1658.

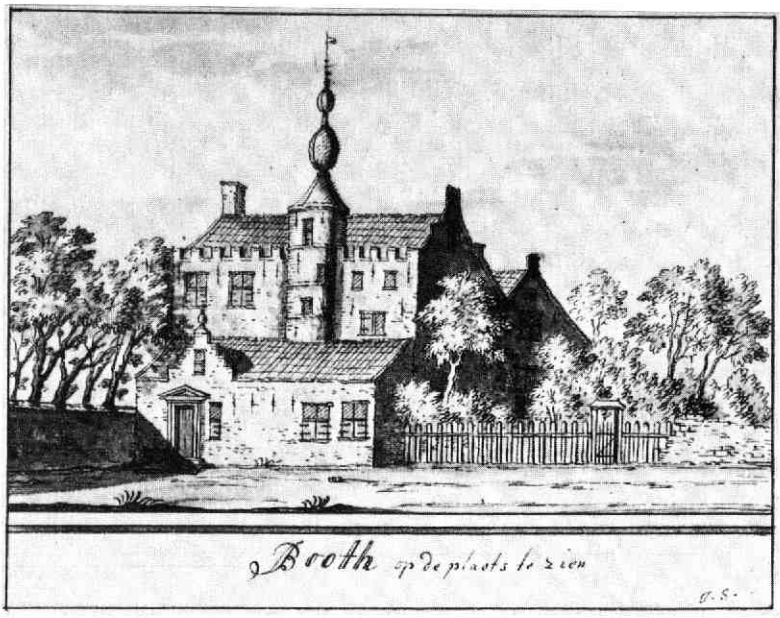
verandering ondergaan en is het uitgebreid met een dwarsvleugel loodrecht op het oudste deel. Hierbij zal de zuidgevel ten oosten van de traptoren vervangen zijn door een nieuwe gevel, eveneens opgemetseld uit bakstenen met een formaat van ca. 32 × 14 × 7 cm (afb. 36B). Duidelijk is waarneembaar dat de aansluiting met het restant van de traptoren geen doorlopend metselverband vormt. In de voormalige van kantelen voorziene, middeleeuwse oostgevel (in 1658 vervangen) bevond zich iets rechts van het midden een halfronde traptoren (afb. 38). De rechterhelft van de dwarsvleugel is onderkelderd. Deze kelder zal oorspronkelijk geheel voorzien zijn geweest van een tongewelf. In de 17e eeuw is een groot deel van de kelder opnieuw gedekt, maar toen door middel van een graatgewelf.

In de loop van de 15e eeuw is in de binnenhoek van het L-vormige huis een bouwdeel toegevoegd (afb. 36C), oorspronkelijk bestaande uit één laag, waarvan in de westelijke buitenmuur de oude muurankers nog aanwezig zijn. In de 17e eeuw is dit deel met een verdieping verhoogd. Een belangrijke uitbreiding vond plaats in de 16e eeuw. Ten noorden van de 15e-eeuwse uitbouw werd een zijhuis geplaatst (afb. 36D), eveneens één laag hoog maar iets forser uitgevoerd. Het zijhuis, dat nog in het bezit is van de 16e-eeuwse eiken spanten in de kap, heeft een kelder gedekt door troggewelven op balken en een doorgang naar de reeds bestaande kelder.

Het jaar 1658 is van eminent belang geweest in de bouwhistorische ontwikkeling van dit pand. De reconstructie van vóór 1658 (afb. 36E) geeft aan dat, hoewel er tegen de oost- en westgevel veel is aangebouwd, het complex als zodanig grotendeels intact is gebleven. Mogelijk was toen al het oorspronkelijke

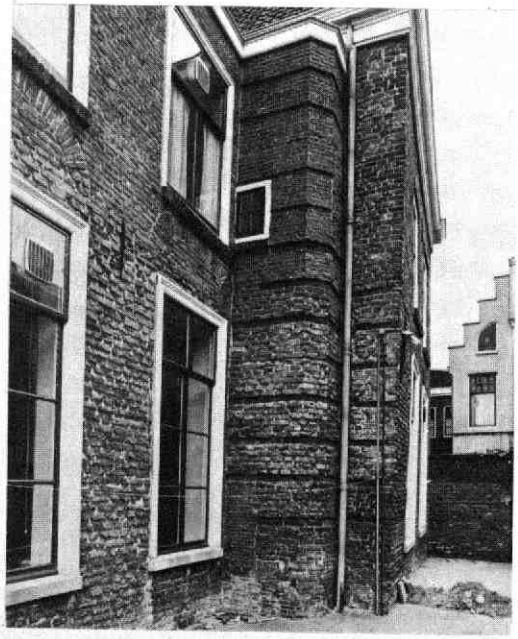

Afb. 37 Boothstraat 6. Linker deel van de zuidgevel, met hierin het restant van het claustrale huis.

Afb. 38 Boothstraat 6. De middeleeuwse oostgevel, die in 1658 voor de aanleg van de Boothstraat is gesloopt en die vervangen is door een nieuwe gevel. Gewassen pentekening van J. Stellingwerf uit ca 1730 naar een oudere afbeelding van vóór de verbouwing van 1658. GAU TA Boothstraat 6, c. 1730.

claustrale huis van een nieuwe, 17e-eeuwse verdieping voorzien. Curieus is, dat boven het bewaard gebleven restant van de voormalige traptoren in de zuidgevel, deze verder met 17e-eeuwse baksteen is opgemetseld. Ter decoratie waren uitgespaarde lagen van één steen diep aangebracht. Men heeft deze decoratieve lagen ook naar beneden toe, in het oude metselwerk, willen doorzetten, waarvoor hier deze lagen in het metselwerk zijn uitgehakt (afb. 39).

Afb. 39 Boothstraat 6. Het restant van de traptoren in de zuidgevel, naar boven toe met 17e-eeuwse baksteen opgemetseld, waarin uitgespaarde lagen van één steen diep.

Ingrijpende veranderingen vonden plaats in 1658 met de aanleg van de Boothstraat (afb. 36F). De oude middeleeuwse oostgevel werd gesloopt en iets teruggliggend ten opzichte van de oude gevel werd de huidige, nieuwe gevel opgemetseld. Ook de huidige opzet van de indeling van de begane grond en van de verdieping is in grote lijnen in deze tijd tot stand gekomen. Het huis bezit nog veel elementen uit deze periode (o.a. deuren, moer- en kinderbalklagen, sleutelstukken, de zoldertrap, delen van de kap van het hoofdhuis). De hoofdingang werd verplaatst van de zuidzijde (gericht op het Janskerkhof) naar de nieuwe hoofdgevel aan de Boothstraat. In de westzijde van de zuidgevel kwam een kleine rondboogvormige doorgang, waarachter een gang werd gemaakt, die via een haakse bocht in verbinding kwam te staan met de hoofdingang.

In de 18e eeuw heeft het complex enkele verbouwingen ondergaan, zonder dat hierbij de bestaande hoofdstructuur wezenlijk werd gewijzigd. De kleine doorgang in de zuidgevel werd vergroot, waarbij het metselwerk naar boven toe werd doorgetrokken. Boven de vergrote doorgang werden een ovaal bovenlicht en een zonnewijzer aangebracht. Fraaie, vroeg 18e-eeuwse interieurafwerkingen zijn de gemarmerde schouw op de begane grond van het 15e-eeuwse zijhuis (afb. 40) en de dubbele deuren tussen de entrée en de kamer in de zuidoosthoek, beide in Lodewijk XIV-stijl.

Vrijwel alle vensters in de gevels zijn in de loop van de 19e eeuw vervangen, hetzij door bestaande vensteropeningen te vergroten, hetzij door gebruik te maken van de oude vensteropeningen. Waarschijnlijk zijn de drie blinde nissen in de drie traveeën links van de in-

Afb. 40 Boothstraat 6. Schoorsteen in Lodewijk XIV-stijl (begin 18e eeuw) in het 15e-eeuwse zijhuis.

gang in de hoofdgevel oorspronkelijk. De middelste is in 1903 weggewerkt en voorzien van een plaquette ter nagedachtenis aan Nicolaas Beets. In 1939 tenslotte werd een reeds bestaande uitbouw (17e eeuw?) rechts tegen de westgevel gedeeltelijk afgebroken en vernieuwd. De kap van deze uitbouw werd toen vervangen door een plat dak.

LIT. J. W. C. van Schaik: Boothstraat 6, de geschiedenis van een gebouw. Utrecht 1976.

D. Valentijn

10. Domplein. Domkerk

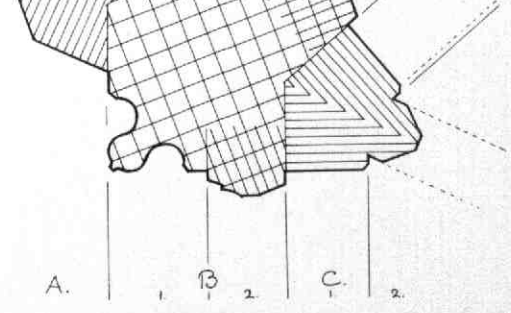
Ook in 1984 heeft de restauratie van de Domkerk nieuwe gegevens opgeleverd over het huidige gebouw en over de directe voorganger, de ,,Dom van Adelbold''. Hoewel de resultaten, die vooral bij het maken van de verwarmingskelders en het leggen van de verwarmingsbuizen verkregen werden, veel nieuw licht werpen op de bouw en de omvang van deze bovengronds geheel verdwenen, romaanse kathedraal, wordt dit jaar afgezien van een verslag in de Kroniek. De werkzaamheden voor de aanleg van de verwarming gaan ook in 1985 nog door en wel in het koor van de kerk. Omdat door de geringe breedte en diepte van de sleuven en kelders de interpretatie van de gevonden resten niet altijd eenvoudig is, is besloten met het verslag te wachten tot de gegevens uit alle sleuven en kelders beschikbaar zijn, opdat zo verantwoord mogelijke conclusies te trekken zijn.

T. J. Hoekstra

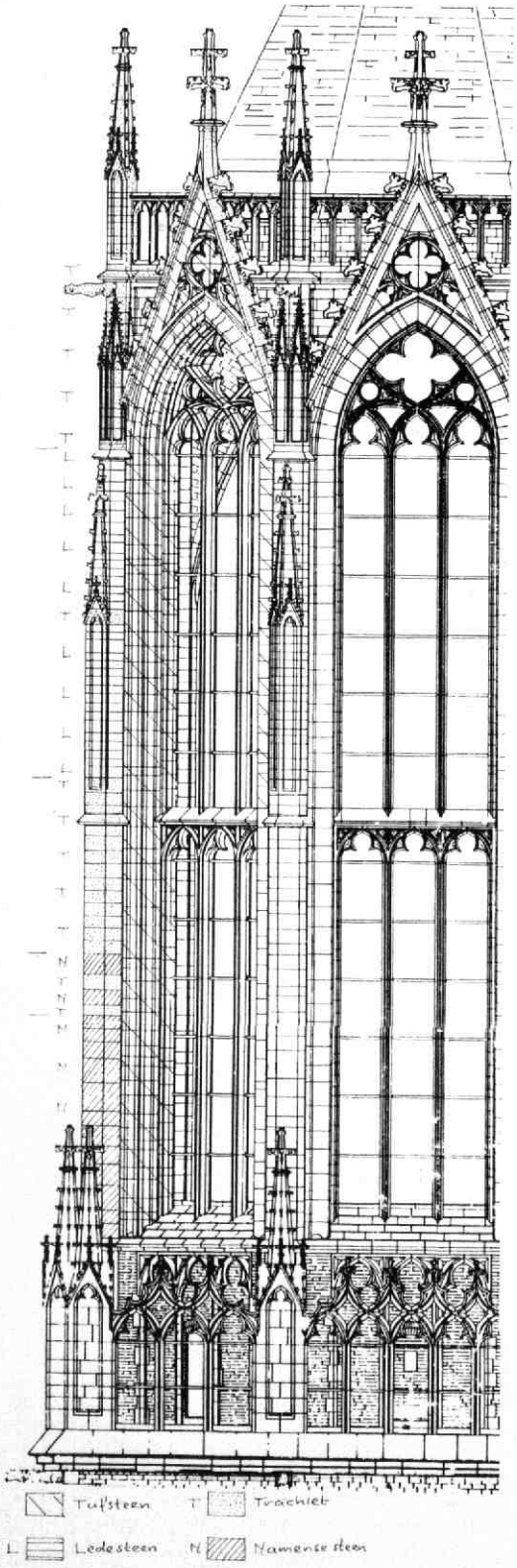
11. Domplein. Domtoren

In de loop van 1984 heeft de doorluchtige lantaarn van de Domtoren gedeeltelijk in de steigers gestaan in verband met onderzoek naar de constructieve toestand en herstel van het natuursteenwerk.
Van die gelegenheid is geprofiteerd om een bescheiden onderzoek in te stellen naar de oorspronkelijke opbouw en naar de daarbij gebruikte natuursteensoorten (afb. 42).
Tevens is aandacht besteed aan de werkwijze en aan de toegepaste materialen bij de diverse restauraties en herstellingen in de loop der eeuwen. De onderstaande conclusies zijn in hoofdzaak gebaseerd op de pijlers aan de noord- en de westzijde van het achtkant. Voor een inventarisatie van de thans in het achtkant aanwezige natuursteensoorten zij verwezen naar het rapport van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg betreffende de kwalitatieve toestand van het natuursteenwerk.

De oorspronkelijke opbouw (ca. 1360-1382)
Ter wille van de overzichtelijkheid is bij de beschrijving één pijler als voorbeeld genomen, en verdeeld in vertikale zônes (zie afb. 41), die van buiten naar binnen en van beneden naar boven beschreven worden. Het principe gaat voor alle acht de pijlers op; geringe onderlinge afwijkingen worden hier buiten beschouwing gelaten.
De pijlers van het achtkant kan men zich in doorsnede voorstellen als bestaande uit drie hoofdelementen, te weten: een ,,steunbeer'' aan de buitenzijde, de ,,vensterzône'' en de ,,binnenhoekkolom''. In de vensterzône kan men onderscheiden: het profiel van de vensteromlijsting, en de montants van de trace-

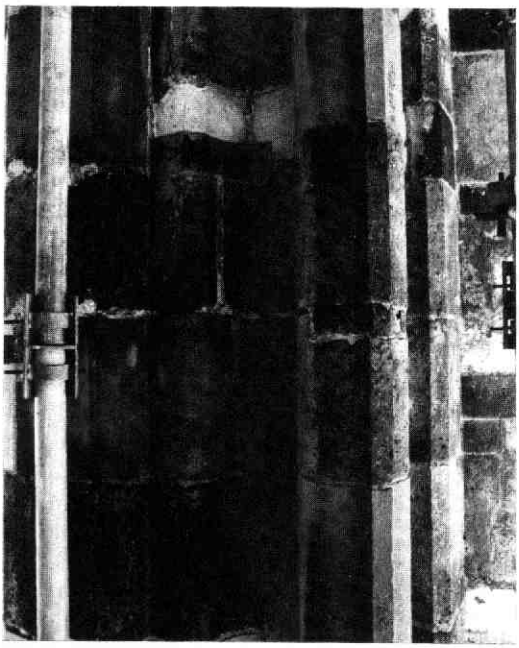
Afb. 41 Domplein, Domtoren. Doorsnede door een pijler van de lantaarn (benedengedeelte) met aanduiding van de samenstellende elementen. Tek. A. F. E. Kipp. A: steunbeer. B: vensterzone met 1: profiel, 2: montant. C: binnenhoekpijler met 1: muurgedeelte of dagkant, 2: colonnet.

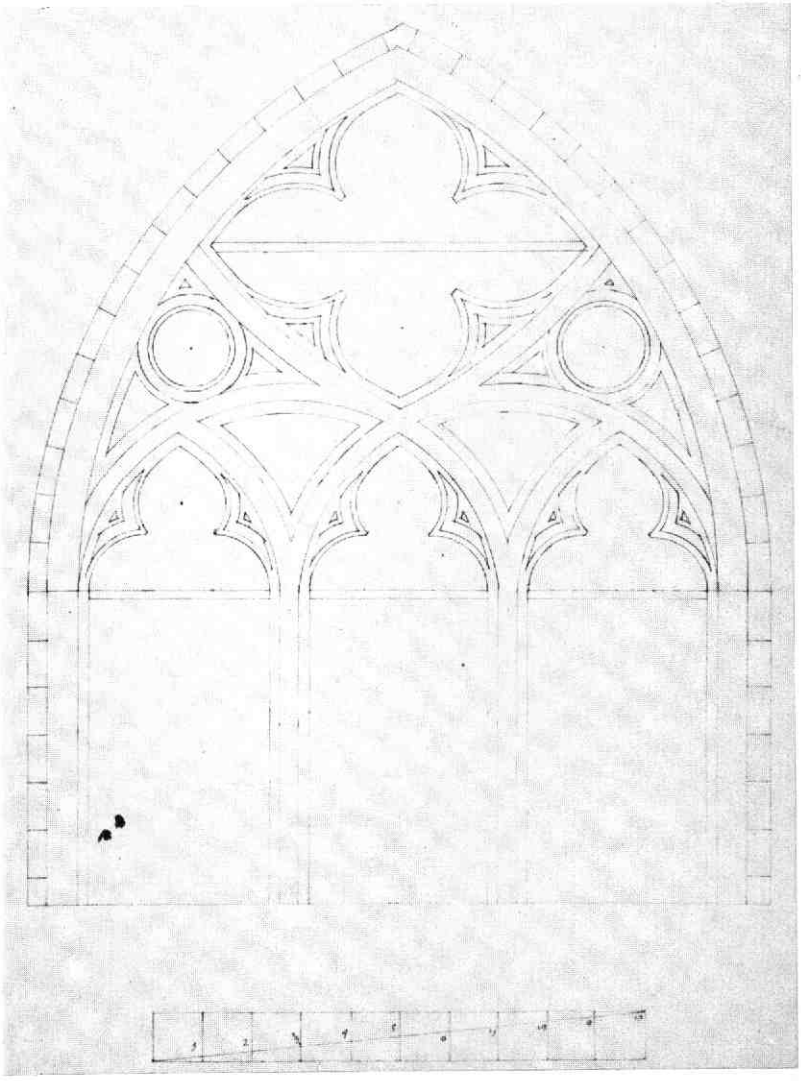
Afb. 42 Domplein, Domtoren. Opstandtekening van de lantaarn, met globale aanduiding van de oorspronkelijk toegepaste natuursteensoorten. Tek. bewerkt door A. F. E. Kipp. Tufsteen, N: Namense steen, T: Trachiet, L: Ledesteen.

ring. De ,,binnenhoekkolom'' wordt begeleid door een driezijdige colonnet, waaruit de gewelfribben ontspruiten.

De *steunbeer* bestaat over de volle hoogte nog vrijwel geheel uit het oorspronkelijke materiaal. Tot de waterlijst ter halverhoogte is hij in doorsnede vijfhoekig (afb. 42). Daarboven is hij verder gedetailleerd in de vorm van overhoeks gestelde halve pinakels tegen een rechthoekige pilaster. De beide voorvlakken zijn voorzien van driepasnissen.
Boven een tweede waterlijst gaat de resterende pilaster over in twee halve pinakels tegen een weer overhoeks geplaatste pilaster, die boven een derde waterlijst op omloopniveau eindigt in een pinakel van de balustrade rond de spits.
De onderste 8 m van de steunbeer is opgebouwd uit grote, enkelvoudige blokken Naamse steen, in dikte variërend van 20 tot 55 cm. Waar een blok niet voldoende diepte heeft, is het aan de achterzijde aangevuld met (een bekleding van) kleine tufsteenblokjes met een dikte van 10 tot 15 cm. Na een overgangszô-

Afb. 43 Domplein, Domtoren. Gedeelte van de vensterzone van de noordwestelijke lantaarnpijler. Duidelijk zijn de restauraties en reparaties uit verschillende eeuwen te zien: de grote tufblokken van het oorspronkelijke werk zijn plaatselijk vervangen door of opgelapt met zandsteen.

Afb. 44 Domplein, Domtoren. Tekening die vermoedelijk behoort bij een 18e-eeuws bestek voor herstelwerk aan de traceringen van de lantaarn. RAU TA, Inventaris Domkapittel 555.

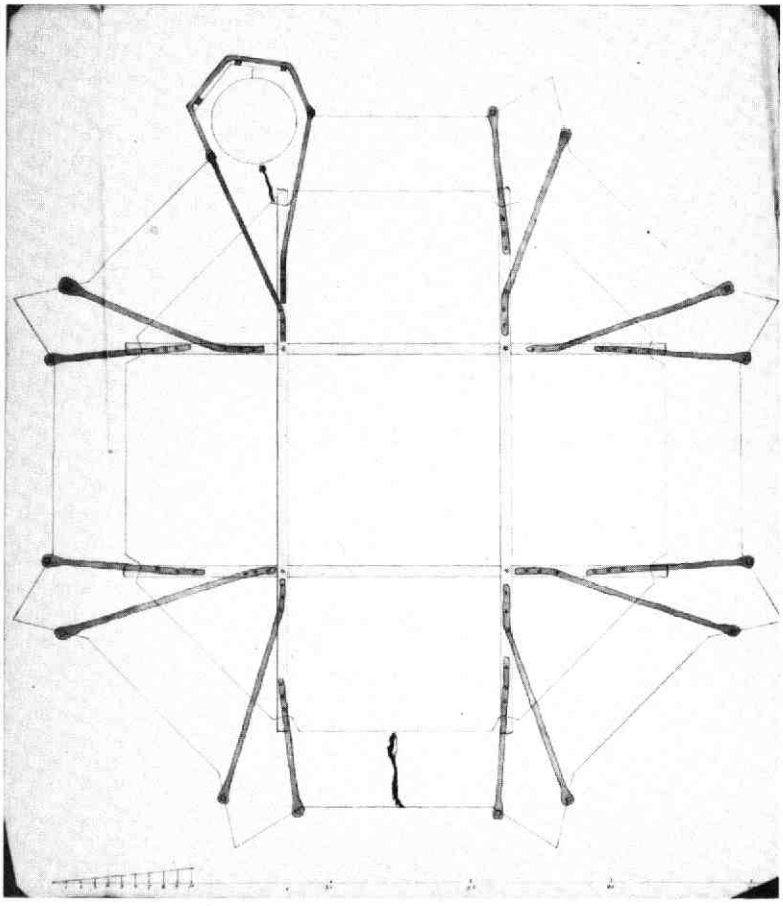
ne van ca. 2 m, waarin Naamse steen en trachiet door elkaar zijn toegepast, gaat de steunbeer in dezelfde vorm tot enkele lagen boven de middenwaterlijst door in Drachenfelstrachiet, met steeds twee blokken per laag, om en om gelegd. Deze blokken variëren in laagdikte van ca. 28 tot 40 cm. De waterlijst bestond van origine waarschijnlijk eveneens uit trachiet. (Bij sommige pijlers is hij later kennelijk vervangen door Naamse steen).

Het volgende gedeelte, met de driepasnissen en de halve pinakel met gedetailleerd gebeeldhouwde hogels en kruisbloem, bestaat tot en met de tweede waterlijst uit Ledesteenblokken van 20 tot 25 cm dik. Alleen het voetblok en het topblok van de nis zijn van trachiet.

Het bovenste deel van de steunbeer (met de twee halve pinakels naast elkaar) bestaat, tot en met de derde waterlijst ter hoogte van de bovenste omloop, weer uit trachietblokken. Hier zijn de hogels en de kruisbloemen slechts in blokvormige hoofdvorm gebeeldhouwd. Dit in tegenstelling tot de thans in de Egmondkapel opgestelde, oorspronkelijke spuwers, eveneens van trachiet, die zeer levendig zijn uitgewerkt.

Van de boven de waterlijst aansluitende pinakels en balustrade van de bovenste omloop is het materiaal van de oorspronkelijke uitvoering niet bekend. Wellicht werd ook hiervoor trachiet gebruikt.

Het tweede hoofdelement is de *„vensterzône"*, samengesteld uit profiel en montant. Deze blijkt oorspronkelijk over de volle hoogte te zijn opgebouwd als een vrij regelmatige stapeling van zeer grote blokken Römertufsteen, in dikte variërend van 43-47 cm. Iedere laag bestaat uit twee blokken, om en om gelegd, waarbij de voeg nooit samenvalt met de (logisch lij-

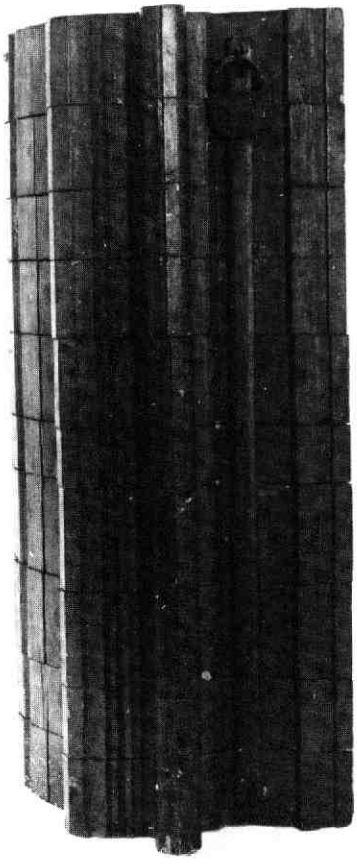

Afb. 45 Domplein, Domtoren. Tekening behorend bij een bestek voor herstellingen aan de lantaarn, met aanduiding van de belangrijkste scheuren en van de aan te brengen verankering, 1793-1796. RAU TA, Inventaris Dommkapittel 539-g.

kende) grens tussen het omlijstende profiel en de venstermontant. Duidelijk zijn deze beide elementen oorspronkelijk als één geheel behandeld (afb. 46).
Welk materiaal bij de bouw is gebruikt voor de tracering is thans ter plaatse niet meer na te gaan. Wel blijkt een belangrijk deel van de frontons boven de vensters nog origineel te zijn; zij bestaan uit grote platen tufsteen. De deklijst van de frontons bestond oorspronkelijk uit trachiet, evenals wellicht de bijbehorende hogels. Naast de frontons bestaat de muurbekleding uit regelmatige kleine tufsteenblokken.

Het derde hoofdelement is de *,,binnenhoekkolom''* van min of meer driehoekig model, achter het vlak van de venstertraceringen.
Dit element vertegenwoordigt, met de dagkanten van de vensternissen, in zekere zin het muurwerk van de lantaarn. Vermoedelijk bestond hij voor de onderste helft oorspronkelijk uit een reeks Römertufblokken van groot formaat (gemiddeld 45 cm hoog) aan de binnenzijde, inclusief de colonnet. In deze reeks is op regelmatige afstanden (ca. 2 m) over de volle diepte een groot ankerblok van Naamse steen ingevoegd, om van de pijlers een solide geheel te maken. Midden tussen deze Naamse blokken zit c.q. zat telkens een trachietblok van kleiner formaat. Voor de rest zijn de dagkanten voorzien van een aanvullende tufsteenbekleding in kleine formaten (lagen van 8-15 cm). De, nergens zichtbare, kern van de pijlers bestaat waarschijnlijk uit baksteen.
Boven de vensterbruggen, op halve hoogte van de lantaarn, loopt in principe deze afwisseling met Naamse- en trachietblokken door. In plaats van de grote Römertufblokken (behalve ten dele bij de oostelijke pijlers) zijn hier echter aan de binnenzijde kleinere Ledesteenblokken toegepast (20-25 cm dik), net als bij het overeenkomstige deel van de steunbeer. Deze blokken lopen door tot en met de aanzet van de gewelfribben, die oorspronkelijk vermoedelijk ook in Ledesteen waren uitgevoerd. De dagkanten zijn hier bekleed met tufsteen van een grotere maat dan bij de onderste helft (15-35 cm hoog).

Concluderend kan men stellen, dat de bij de bouw van de lantaarn gebruikte natuursteensoorten verschilden per ,,functionele zône'' (steunbeer, vensterzône, binnenhoekkolom). Binnen deze ,,zônes'' was sprake van een duidelijke opzet en een zekere homogeniteit. Wel wisselde de steensoort hier soms per bouwfase, behalve in de vensterzône, die over de volle hoogte

Afb. 46 Domplein, Domtoren. Demontabel model van een pijler van de lantaarn van de Domtoren, gebruikt bij ingrijpende herstellingen in 1836 en volgende jaren. CMU, Cat.Hist.Mus. 1198.

uit dezelfde tufblokken blijkt te zijn opgebouwd. De belangrijkste overgang ligt in het midden, even boven de vensterbruggen.

Restauraties in de loop der eeuwen

Blijkens oude rekeningen, onderhoudsbestekken, tekeningen (bijv. een 18e-eeuwse bestektekening voor het vernieuwen van een tracering (afb. 44) en steigertekeningen), en dergelijke (afb. 45), zijn in de loop der eeuwen verschillende meer of minder ingrijpende restauraties aan de Domtoren uitgevoerd.

Deze zijn tot op zekere hoogte te herkennen in de diversiteit van het materiaalgebruik en in afwijkende steenbewerking en steensnede, alsmede in allerlei kleinere reparaties (afb. 43).

Een deel van het natuursteenwerk stamt nog uit de bouwtijd, maar een niet onbelangrijk deel van de blokken moet in de loop der eeuwen één of meer keren op grote of kleine schaal zijn vervangen (!).

De eerste grote restauratie van de Domtoren dateert uit 1517 en volgende jaren, wanneer het werk aan de kerk wordt gestaakt. Blijkens de bouwrekeningen heeft men toen grote hoeveelheden Bentheimer en Munsterse zandsteen ingeslagen ,,tot reparatie van den toirn'' (1517: 600 voet).

Net als vier eeuwen later begon men bovenaan. Het achtkant werd besteigerd en veel brugstaven in de open vensters werden vervangen.

Na het inboeten, met afwijkende steen, werd het natuurstenen bovendeel van de toren kennelijk witgeverfd: in juli 1521 werden grote hoeveelheden lijnolie en loodwit aangeschaft ,,tot behoeff van sinte mertenstorn mede te witten''. Gezien de reeds uit de bouwtijd daterende steenvariatie was dit mogelijk een herhaling van een oudere afwerkingsvorm. Ter plaatse konden hiervan geen sporen meer worden teruggevonden.

Bentheimer zandsteen treft men thans in hoofdzaak aan bij veel montantblokken en profielblokken of bij reparaties daarvan, bij een deel van de blokken van de binnenhoekkolom, alsmede bij reparaties in de wimbergen. Het is aannemelijk, dat een groot deel van de Bentheimer steen nog van deze laat-middeleeuwse restauratie stamt, maar de datering wordt bemoeilijkt door het feit, dat ook voor latere herstellingen, met name in de 17e eeuw, dezelfde steensoort werd gebruikt. Wellicht kan verschil in steenbewerking hier nog aanwijzingen geven.

Soms blijkt ook tufsteen (opnieuw) te zijn toegepast. Ook deze reparaties zijn moeilijk dateerbaar, maar zij lijken reeds vroeg voor te komen.

In 1823 nam de gemeente Utrecht het onderhoud van de Domtoren over van Domeinen, die de toren met de opheffing van de kapittels in 1811 in beheer gekregen had. Toen in 1836 een zware storm aanzienlijke schade vooral aan de lantaarn veroorzaakte, werden dan ook de stadsarchitecten F. van Embden en J. van Maurik met het herstel belast. Zij lieten daartoe, behalve zorgvuldige opmetingen en een maquette van de hele toren, tevens een model vervaardigen van één der pijlers van het achtkant (afb. 46).

De herstellingen betroffen het aanbrengen van ankers, krammen en een ijzeren harnas, het plaatselijk vervangen van vergaan tufsteenwerk door Utrechtse handvormklinkers, het aanplakken van bekledingsstukken en portlandcement. Resten hiervan zijn thans nog terug te vinden, hoewel deze toevoegingen later grotendeels weer ongedaan zijn gemaakt.

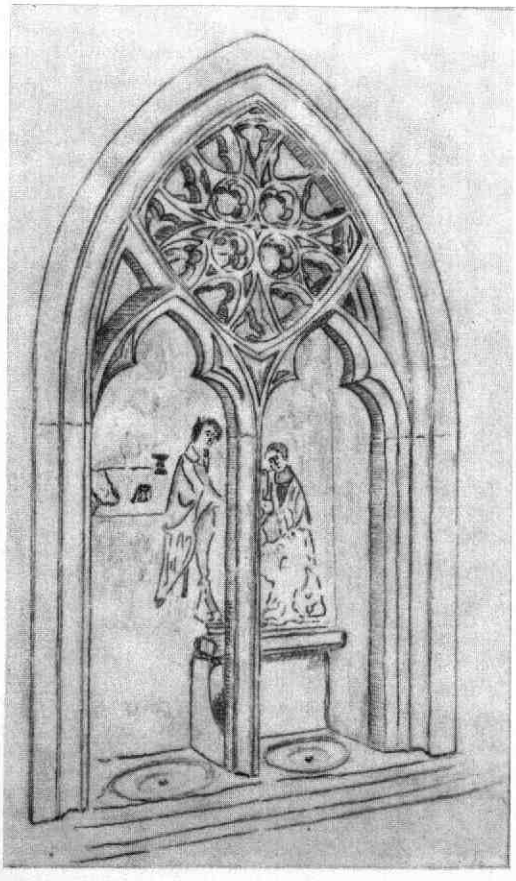
Bij deze en volgende 19e-eeuwse herstellingen werd echter kennelijk ook Udelfanger zandsteen gebruikt, die in kleur en structuur duidelijk afwijkt van de Bentheimer.

Een opdracht van B en W in 1897 leidde na een gedegen onderzoek in 1901-1929 tot een nieuwe restauratie, die de gehele toren betrof. Van 1902-1911 werd het achtkant onderhanden genomen. Bij de grote verscheidenheid aan steensoorten is het in dit deel van de toren vooral de Franse kalksteen die opvalt. Daarnaast werd ook plaatselijk Naamse steen en tufsteen toegepast, die door afwijking in soort en/of bewerking goed te onderscheiden is van ouder werk.

Sommige delen werden in deze periode geheel vernieuwd, zoals de venstertraceringen, spuwers, gewelfribben, en de balustrades met pinakels, hogels en kruisbloemen. *A. F. E. Kipp*

12. Domplein 4

In de Kroniek van 1982 (MBOU 1983-3, 50-51) staat een bouwhistorische beschrijving van de kelders van het pand Domplein 4. Een onderdeel van dit gebouw wordt gevormd door een restant van een voormalig claustraal huis, ,,De Rode Poort'' genaamd. Een van die onderdelen bestaat uit een zgn. dubbele piscina (piscina duplex) uit de 14e eeuw, die nog voorzien is van zijn originele beschildering op de achterwand (afb. 47).
De piscina bestaat uit een uit zandsteen gehouwen tweelicht met driepassen, met daarboven zeer fraai traceerwerk uit één stuk. De afmetingen van het geheel bedragen: hoogte 1,80 m, breedte 1,17 m en diepte ca. 0,40 m. Het traceerwerk is zeer gaaf bewaard gebleven, de middenstijl is licht beschadigd.
In het basement van de piscina bevinden zich twee bekkens, ieder met een afvoer in het midden. Een middenscheiding loopt achter de middenstijl tot aan de achterwand. De bovenkant van deze scheidingswand loopt boogvormig op naar de achterzijde, beginnend met een hoogte van enkele centimeters achter de middenstijl tot 24 cm bij de achterwand. Vlak vóór de achterwand vertoont de scheidingswand een rolstuk, waarna een horizontaal gedeelte volgt dat dient als oplegging van een smalle, horizontale balk van natuursteen, waarop het vaatwerk geplaatst kon worden, dat voor het wassen diende of dat zelf gewassen moest worden.
De wandschildering (afb. 48) is over de gehele breedte van de achterwand aangebracht. Links is het altaar afgebeeld, waarop een opengeslagen misboek ligt en een miskelk (afgedekt met een corporale) en een kandelaar staan. Centraal is de figuur van een priester in een blauwe kazuifel; daaronder draagt hij een albe met versierselen (parurae) aan de mouwen en aan de voor- en achterkant. Ook is de stola zichtbaar. Een met parurae versierde amict bevindt zich om de hals van de priester. Hij strekt zijn handen uit naar de acoliet, die uit de ampul, water over de handen van de priester giet: de ablutio post communionem.

Afb. 47 Domplein 4. Piscina. Tek. H. J. Slot.

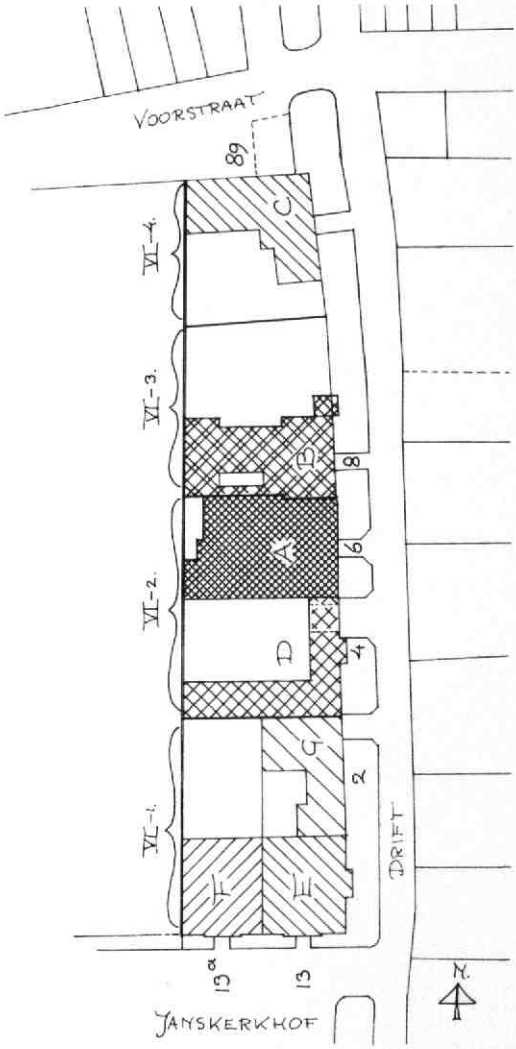
Afb. 48 Domplein 4. Piscina. Schildering op de achterwand. Gedeeltelijk gereconstrueerd. Tek. H. J. Slot.

In zijn linkerhand houdt de acoliet een doek, waarmee de priester zijn handen kan afdrogen. De acoliet is gekleed in een gele superplie, waaronder hij een rood onderkleed draagt. De kleur van de paramenten is afhankelijk van het kerkelijk feest dat gevierd wordt. In 1570 werd (na het Concilie van Trente, 1545-1563) door paus Pius V vastgesteld welke kleuren wanneer gebruikt moesten worden in de westerse kerk. Omdat het gebruik van de kleuren vóór die tijd niet zo vast lag, kunnen we niet zomaar conclusies trekken uit de

hier weergegeven kleuren. Wel was de blauwe kleur vaak met de Mariaverering verbonden. Na 1570 werd het gebruik van die kleur voor kerkelijke gewaden echter verboden.
In het derde kwart van de vorige eeuw werd deze piscina herontdekt en meteen weer weggewerkt om in deze eeuw opnieuw aan het licht te komen. De schildering is er door de eeuwen heen niet op vooruit gegaan, zodat enige restauratie op zijn plaats zou zijn. Het ligt in de bedoeling nader onderzoek te doen naar gebruik en plaats van deze piscina. *H. J. Slot*

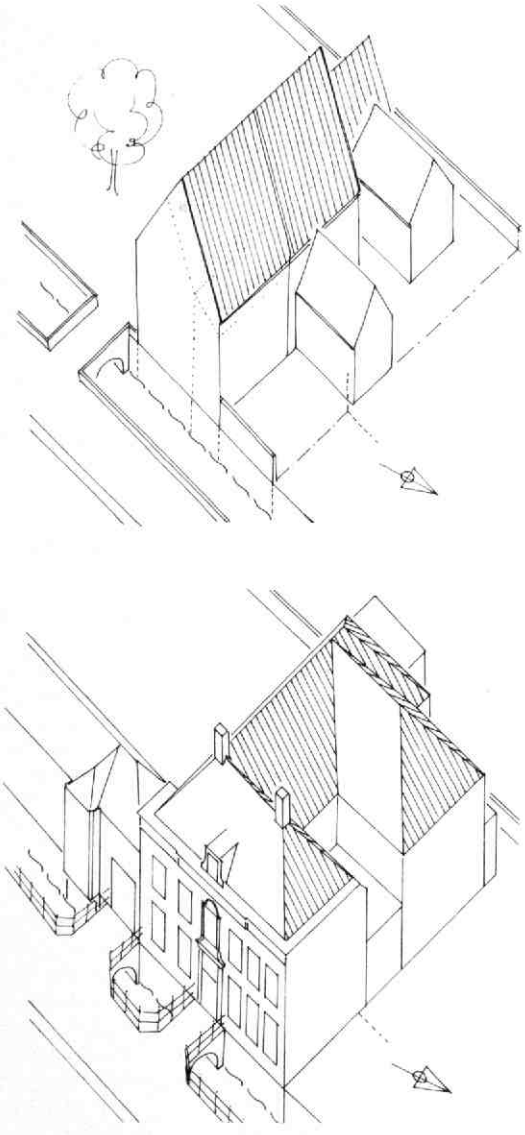
13. Drift 4 en 6

In opdracht van de Rijksgebouwendienst werd door mej W. A. P. Schippers, in het kader van een stage, bouwhistorisch onderzoek verricht in de panden Drift 4 en 6 wegens een op handen zijnde verbouwing. De resultaten van dit onderzoek werden met de bijbehorende documentatie vastgelegd in een uitvoerig rapport. Dankzij dit onderzoek is meer inzicht verkregen in de ontwikkeling van een deel van de bebouwing op het claustrale erf nummer VI van de Immuniteit van St. Jan (afb 49). Daarnaast zijn er de nodige vraagtekens bijgekomen, die deels wellicht tijdens de komende verbouwing zullen kunnen worden opgelost.
Duidelijk is geworden, dat Drift 6 een deel van het middeleeuwse claustrale huis moet bevatten in de, in opzet driedelige, grote vleugel dwars op de gracht. Aan de noordzijde sloten ooit minstens twee dwarse aanbouwen hierop aan. Deze vleugel werd reeds in de middeleeuwen aan de noordzijde met de helft van zijn breedte uitgevoerd, en moet in de 17e eeuw over dit geheel één grote kap hebben gekregen, die nog de kern vormt van de thans bestaande kap (afb. 50A). Tegen het eind van de 17e eeuw werd het huis aan de grachtzijde tot de huidige breedte uitgebreid. In de eerste helft van de 18e eeuw werd de voorgevel verhoogd (met behoud van de bestaande kap) en voorzien van een monumentale ingangspartij, die mede door een risaliet in de gootlijst het effect van een centrale as moest oproepen (afb. 50B). Bij die gelegenheid werd waarschijnlijk ook de brug van Drift 6 toegevoegd. Het huis werd in de 19e en 20e eeuw meermalen verbouwd, het meest grondig in 1957.
In 1648 werden van dit claustrale erf VI de beide percelen vooraan aan het Janskerkhof afgesplitst en apart verkocht ten behoeve van de bouw van Janskerkhof 13 en 13A. Kort daarna werd door het Kapittel van St. Jan ook het achterste gedeelte aan de Voorstraat verkocht. Daarmee raakte het oude huis zowel zijn toegang naar het Janskerkhof alsook zijn koetshuis en stal kwijt. In verband daarmee werd aan de zuidzijde van Drift 6 langs de gracht Drift 4 gebouwd als nieuw koetshuis en dienstgebouw (afb. 49). De brede brug over de Drift, die middels een grote (later verdwenen) poort in het koetshuis toegang gaf tot het binnenterrein, gaat mogelijk terug op een reeds langer bestaande toegang tot het voorerf.

Afb. 49 Drift 4-6. Ontwikkeling van de bebouwing op het zesde claustrale erf van St. Jan (dat in vier delen gesplitst was), weergegeven op de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp. A: Drift 6, gegroeid uit een middeleeuwse kern. B: Drift 8, een tweede middeleeuwse kern. C: Voorstraat 89, in de 17e eeuw gebouwd ter plaatse van stallen en bijgebouwen van Drift 6. D: Drift 4, nieuwe stallen die in de 17e eeuw gebouwd zijn ter vervaniging van C, met een nieuwe toegang tot het resterende voorerf. E, F: Janskerkhof 13 en 13a, in 1648 en volgende jaren gebouwd op het afgesplitste voorerf van het claustrale perceel. G: Drift 2, Uitbreiding en stalgebouw van Janskerkhof 13.

LIT: Drift 4 en 6, Utrecht - Bouwhistorische documentatie en waardebepaling/Rijksgebouwendienst, Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit (1984) 2 delen.
A. F. E. Kipp

Afb. 50 Drift 4-6. De bouwmassa van Drift 6 in de 17e eeuw (A) en in de 18e eeuw (B). Tek. A. F. E. Kipp naar W. A. P. Schippers.

14. Ganzenmarkt 10

Het is een gelukkig toeval dat al zo snel na het bouwhistorisch onderzoek van Ganzenmarkt 8 (zie Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 113-117) de mogelijkheid geboden werd bij een verbouwing van Ganzenmarkt 10 de voormalige buitenkant van dat middeleeuwse huis te bekijken. Uit het volgende zal blijken dat nr. 10 op tal van manieren verband houdt en in verbinding heeft gestaan met nr. 8.

Het huis is gebouwd op het vroegere erf van 8. Het staat op de smalle strook grond vóór het zijhuis en aan de rechterkant daarvan. Het is vijf balkvakken diep en omvatte oorspronkelijk drie bouwlagen met een zadeldak. Het is geheel onderkelderd waarbij bovendien nog een kelder onder de straat aanwezig is, die een ingang heeft in het overdekte deel van het wed onder de Ganzenmarkt (afb. 51A). Aan de achterzijde is er een verbinding met de kelder onder het zijhuis van 8. Deze kelder lijkt in twee fasen te zijn ontstaan. Het achterste deel is ca. 0,50 m smaller. Het is waarschijnlijk de kelder onder het oorspronkelijke zijhuis, dat daardoor niet 10 × 4 m groot zal zijn geweest (zoals in Kroniek 1983 werd vermeld) maar slechts 5 × 4 m.

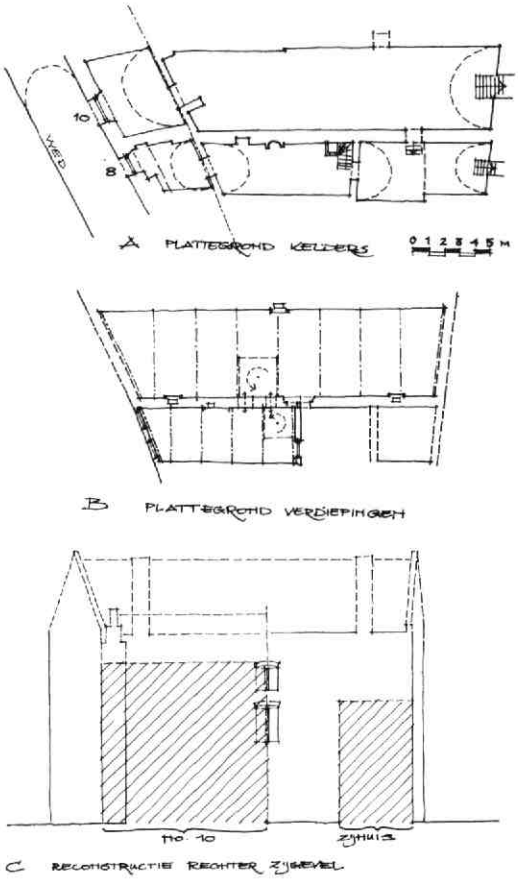
Het bredere gedeelte zou dan liggen onder de plaats tussen het zijhuis en de achterzijde van 10. Alle kelders zijn gedekt met tongewelven. De resterende moer- en kinderbintenbalklagen van de beganegrond en van de eerste verdieping (afb. 51B) wijzen op een datering in de 15e eeuw. Laatstgenoemde balklaag bezit nog deels de originele eiken delen met een breedte tot 45 cm en een dikte van 3 cm, waartussen losse veren. De balklaag van de beganegrond heeft in ieder geval sleutelstukken gehad, van die van de verdieping is dat niet duidelijk geworden. Zijn de balken aan de linkerkant opgelegd in de 13e-eeuwse muur van 8, de oplegging aan de kant van 12 is onzichtbaar, omdat hier over de hele diepte en hoogte van het huis een klamp tegen de bouwmuur is aangebracht. Er kan dus niet vastgesteld worden of het huis tussen twee reeds bestaande gebouwen is ontstaan of dat alleen de linker bouwmuur van 8 ,,geleend'' is.

De plaats van de achtergevel komt enigszins merkwaardig over. Deze ligt zodanig dat de enige vensters die zich aan deze kant in de zijmuur van het 13e-eeuwse no. 8 bevonden, voor de helft dichtgezet moesten worden (afb. 51C). De argumenten voor plaatsing van de achtergevel juist hier zullen opgewogen hebben tegen het nadeel van het halveren van de (toch al spaarzaam aanwezige) vensteropeningen. We kunnen nu inderdaad spreken van meer dan één venster in deze zijgevel, want het bleek dat precies onder het reeds ontdekte raam op de tweede verdieping eenzelfde raam op de eerste verdieping heeft gezeten.

Plaats en omvang van de dichtgezette helft met daarboven het begin van de toog tekenden zich duidelijk af. Slechts de onderdorpel is niet reconstrueerbaar, maar als eenzelfde borstweringshoogte aangehouden wordt als bij het venster van de tweede verdieping, dan zou dit venster ongeveer anderhalf maal zo hoog zijn geweest (ca. 2,25 m). Of ook op de beganegrond van het middeleeuwse nr. 8 in deze zône van de zijgevel een venster- of wellicht deuropening heeft gezeten, kon niet vastgesteld worden.

De oorspronkelijke stookplaatsen van 10 hebben in het middelste, derde, balkvak tegen de gemene muur met 8 gezeten. Het kanaal is volledig in de ca. 0,70 m dikke muur uitgehakt. Niet alleen op de beganegrond en op de eerste verdieping, maar ook in de kelder was een stookplaats. Links daarvan bevindt zich een nis in de muur die in schaakbordpatroon betegeld is met geglazuurde bruine en groene tegels.

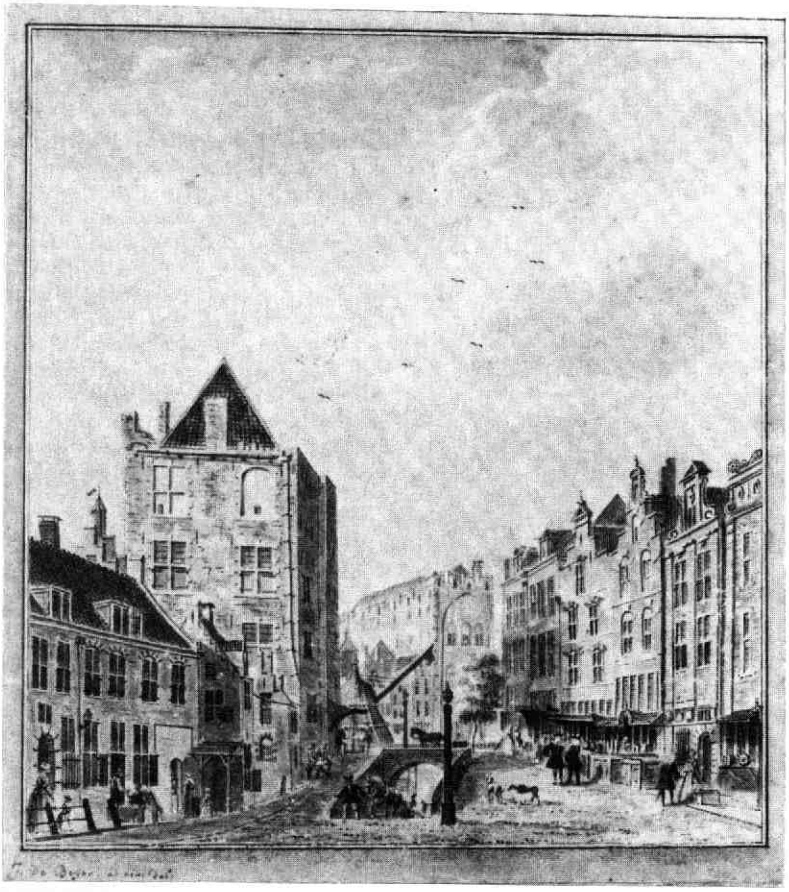
De plaats van de trap (afb. 51B) is van het begin af in

Afb. 51 Ganzenmarkt 10. Tek. C. J. M. Rampart. A: plattegrond van de kelders van Ganzenmarkt 8 en 10. B: principeplattegrond van de verdiepingen van Ganzenmarkt 8 en 10 met reconstructie van de moer- en kinderbint-balklagen en de trappenhuizen. C: reconstructie van de rechter zijgevel van Ganzenmarkt 8 met daartegenaan Ganzenmarkt 10 en het zijhuis.

de hoek links achter (tegen 8) geweest. Het blijkt dat deze trap op diverse plaatsen de mogelijkheid heeft geboden door de dikke muur heen het naastgelegen nr. 8 te bereiken. Bij het onderzoek in dat pand werden in deze zône, maar aan de andere kant van de muur, al stofsporen en muurnissen gevonden die erop wezen dat de trap hier ooit gesitueerd zou kunnen zijn geweest (Kroniek 1983, MBOU 8/9, 115). Deze veronderstelling is door het aansluitende onderzoek in 10 nu vrij zeker geworden. Op minstens drie plaatsen hebben beide (trappen)huizen met elkaar in verbinding gestaan: vlak onder de zoldering van de hoge beganegrond van 8 naar de eerste verdieping van 10; van de eerste verdieping van 8 naar de eerste verdieping van 10 en van de eerste verdieping van 8 naar de tweede verdieping van 10.
Het trappenhuis van 8 zal in het moerbalken-stramien gepast hebben en het is wellicht tegelijkertijd daarmee tot stand gekomen.

Het is misschien mogelijk de hiervóór besproken plaatsing van de achtergevel van 10 te verklaren met de veronderstelling dat op die manier beide trappenhuizen het beste op elkaar aangesloten konden worden.
Het trappenhuis van 8 moet zich in het vierde, dat van 10 in het vijfde (achterste) balkvak bevonden hebben. De maat tussen de moerbalken (in dit geval tevens de breedte van de trappenhuizen) van 8 bedraagt ca. 2,50 m en die van 10 ca. 2,00 m. Het blijkt overigens onmogelijk met de beschikbare gegevens uit beide onderzoeken een begrijpelijke reconstructie van dit ruimtelijk gecompliceerde knooppunt te maken. Bovendien zijn er enkele vertroebelende factoren. Op een enkele plaats is een moerbalk aan de kant van 10 opgelegd in de vulling van een oude doorgang. Dit zou betekenen dat na het opheffen van deze doorgang aanzienlijke veranderingen in de balklagen moeten hebben plaatsgevonden. Een andere doorgang is voor een deel door een (reeds bestaande) opening heengebroken.
Deze heeft zich vlak onder de zoldering van de beganegrond van 8 bevonden. Het gat meet ca. 60 cm in doorsnee en het heeft schuine dagkanten aan beide zijden. Toch zullen de verbindingen tussen beide huizen niet erg lang bestaan hebben, gezien het feit dat de openingen met middeleeuwse bakstenen weer dichtgezet zijn. Het trappenhuis van 10 is evenwel steeds op dezelfde plaats gebleven, waarbij echter uit sporen op te maken is dat de trap op diverse manieren gelopen heeft. Ook de toegang tot de kelder middels een gedraaide, stenen trap bevindt zich tot op heden in dezelfde hoek. De achtergevel is deels nog origineel en heeft op de eerste verdieping twee vensteropeningen gehad, waarvan er één in het trappenhuis gezeten moet hebben. De tweede verdieping heeft waarschijnlijk maar één venster gehad, evenals de zolderverdieping, waar vermoedelijk alleen de rechter opening (van binnenuit gezien) origineel is.
De oorspronkelijke beëindiging is vermoedelijk een trapgevel geweest. Wellicht was deze asymmetrisch van opbouw en begon de getrapte vorm aan de kant van 8 een stuk hoger. De zakgoot, met een afvoer aan de straatzijde, zat namelijk op ca. 2,00 m boven de zoldervloer, zodat welbeschouwd pas daarboven de mogelijkheid bestond trappen aan te brengen.
De kap is bij een verbouwing rond 1950 geheel gesloopt en vervangen door een plat dak. Ook de zolderbalklaag is toen geheel vervangen. De vier spantpoten aan de kant van 8 zijn voor een groot deel in een in de muur gehakte sleuf geplaatst geweest. Vlak achter de plaats van het eerste spantbeen zijn in de 13e-eeuwse muur enkele forse, verticale scheuren te zien, die zich ook op de tweede verdieping nog voortzetten. Het blijkt dat deze precies op de plaats zitten waar het originele, voorste schoorsteenkanaal van 8 door deze muur loopt.
De nogal forse scheefstand van de muur, gecombineerd met het vensterpatroon in de voorgevel, maakte het vooral op de hogere verdiepingen noodzakelijk het voorste gedeelte in aansluiting op de gevel behoorlijk uit te vlakken. Ook vanaf de straat is dit te

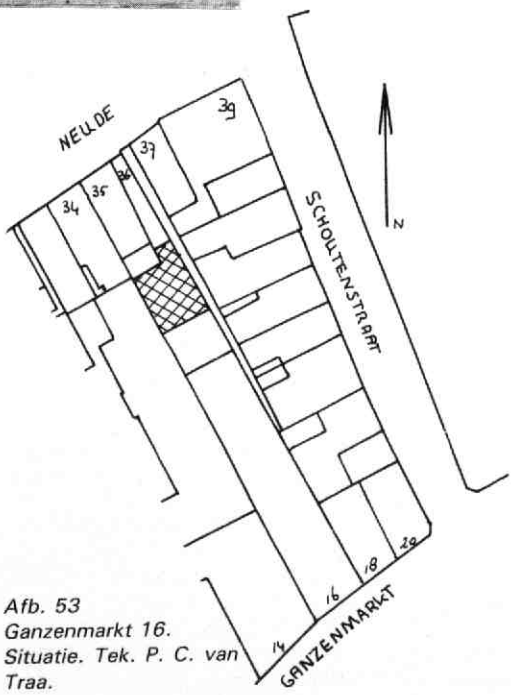
Afb. 52 Ganzenmarkt 10. Gezicht op de Ganzenmarkt naar de Oude Gracht. Aquarel door Jan de Beijer uit 1737. GAU TA Ganzenmarkt 1737(1). Het vierde huis van rechts is Ganzenmarkt 10; links daarvan Ganzenmarkt 8.

zien: op de beganegrond staat de dikke muur nog geheel naast de gevel van 10 terwijl hij boven de lijstgevel van de derde verdieping binnen dit vlak valt.
De huidige voorgevel is waarschijnlijk niet ouder dan de 19e eeuw. Op een 18e-eeuwse afbeelding is zijn voorganger te zien (afb. 52). Deze gevel heeft onderin een houten winkelpui, op de eerste en tweede verdieping telkens twee kruisvensters met fraaie accoladebogen erboven en op de zolder slechts één venster. De gevel wordt beëindigd met een aantal forse trappen waarvan de hoogste een fronton draagt.

C. J. M. Rampart

15. Ganzenmarkt 16

Bij bouwhistorisch onderzoek aan Ganzenmarkt 16 bleek een ongebruikt pakhuis op het achterterrein een in opzet laat 13e-eeuws, stenen huis te zijn. Hoewel het onderzoek nog voortduurt, zijn nu al enige opmerkelijke zaken te melden.
In de huidige toestand hebben we te maken met een rechthoekig gebouw van ca. 7 × 9 m, gelegen achter op een perceel dat vanaf de Ganzenmarkt tot aan de bebouwing aan de Neude loopt (afb. 53). Het huis bestaat uit een kelder- of beganegrondniveau, drie

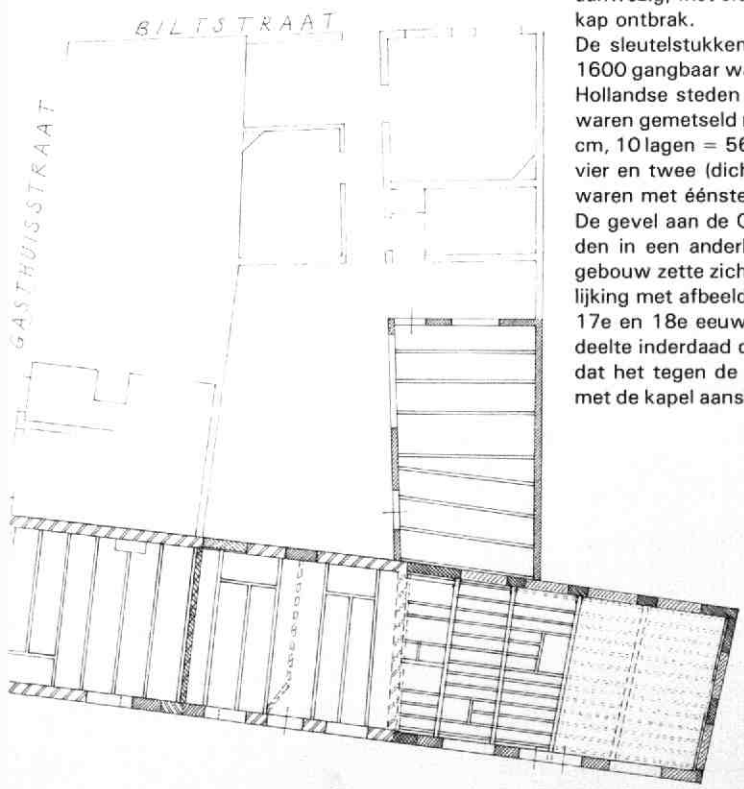

Afb. 53 Ganzenmarkt 16. Situatie. Tek. P. C. van Traa.

verdiepingen en een zolder met gebintenkap. Het tegenwoordige uiterlijk van het huis stamt grotendeels uit de 17e eeuw, toen het pand grondig verbouwd is.
Een voorlopige reconstructie op basis van de tot nu toe gevonden bouwsporen geeft een gebouw te zien dat even breed is als zijn perceel (ca. 7 m), met beganegrond, een hoofdverdieping daarboven, een tweede verdieping en een zolder met kap. Aan de noordzijde (de kant van de Neude) bevindt zich een aangebouwde traptoren die naar alle verdiepingen, maar niet naar de zolder leidt. De zuidmuur vertoont sporen van dichtgezette doorgangen die vermoedelijk wijzen op een aangrenzend bouwdeel aan die kant. Nader onderzoek aan de buitenzijde van die muur zal mogelijk uitsluitsel daarover geven.
De vloerconstructies in het gebouw geven een overgang te zien van een enkelvoudige, dennen balklaag (de vloer van de hoofdverdieping) naar een constructie van moerbalken met muurstijlen, korbelen en kinderbinten (de verdiepingen boven de hoofdverdieping).
Na afronding van het onderzoek zal in een volgende Kroniek uitgebreider verslag worden gedaan over dit intrigerende huis. *P. C. van Traa*

16. Gasthuisstraat 89

Achter de kale vlakte langs de Kruisstraat, waar in het einde van de jaren zestig de fraaie woningen van de Stevensfundatie voor de toen geldende no-nonsense opvattingen plat gingen, was aan het begin van de Gasthuissteeg nog wat schamel ogende bebouwing overgebleven, waarin resten vermoed werden van het hier in 1408 gestichte H. Kruisgasthuis. Toen in de herfst van het afgelopen jaar tot sloop wegens bouwvalligheid van een leeggekomen werkplaats in Gasthuisstraat 89 overgegaan werd, zijn tijdens het sloopwerk zoveel mogelijk gegevens verzameld.
Daarbij kwam inderdaad muurwerk tevoorschijn van een middeleeuws gebouw van 12,50 × 5,50 m, waarop een 10 m lange, vroeg-17e-eeuwse uitbreiding aansloot (afb. 54).
De (middeleeuwse) scheidingsmuur tussen beide gedeelten was reeds vroeger verdwenen, evenals een tweetal 19e-eeuwse tussenmuren. De middeleeuwse muren zijn gemetseld met baksteen van 31 × 14,5 × 7 cm, 10 lagen = 82,5 cm.
Gezien de balklaag en de gevel aan het steegje aan de zuidzijde, was het middeleeuwse gedeelte in de 19e eeuw opgedeeld in een hoekwoning en twee kleine woninkjes van krap 3 m breed. Later in dezelfde eeuw werd de hoekwoning met een verdieping verhoogd.
Het vroeg-17e-eeuwse gedeelte was in de 19e eeuw tot twee woningen verbouwd, waarbij de zuidgevel met de ramen en deuren vrijwel geheel opnieuw opgetrokken werd met sloopmateriaal (moppen). Slechts een klein fragment lijkt oorspronkelijk middeleeuws metselwerk. Drie van de oorspronkelijk vijf vakken van de moer- en kinderbintenlaag waren nog aanwezig, met sleutelstukken aan de noordzijde. De kap ontbrak.
De sleutelstukken vertonen een profiel dat kort na 1600 gangbaar was, niet zozeer in Utrecht, als wel in Hollandse steden (afb. 55). De noord- en oostmuur waren gemetseld met bakstenen van 24 × 11,5 × 5 cm, 10 lagen = 56 cm en voorzien van respectievelijk vier en twee (dichtgemetselde) vensters, de laatste waren met éénsteens segmentbogen gedekt.
De gevel aan de Gasthuisstraat eindigt naar het zuiden in een anderhalfsteens brede afbraaktand: het gebouw zette zich ooit naar het zuiden voort. Vergelijking met afbeeldingen van het Kruisgasthuis uit de 17e en 18e eeuw leert dat het nu aangetroffen gedeelte inderdaad onderdeel was van het Gasthuis en dat het tegen de noordmuur van het hoofdgebouw met de kapel aansloot. Het complex is uit vier richtin-

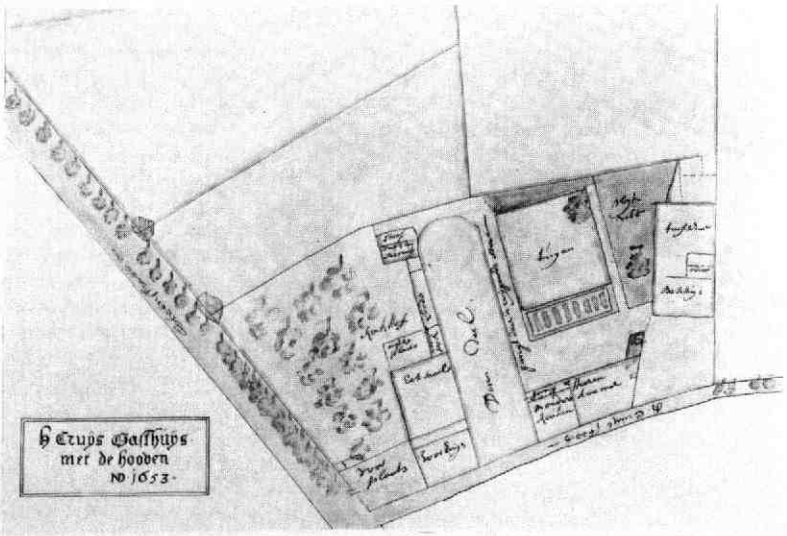

Afb. 54 Gasthuisstraat 89. Opmeting van de plattegrond. Tek. B. J. M. Klück. In het lange gebouw is een middeleeuws en een 17e-eeuws deel vastgesteld. Ter vergelijking met de plattegrond van 1653 is de bebouwing van de hoek van de Gasthuissteeg en Biltstraat eveneens getekend.

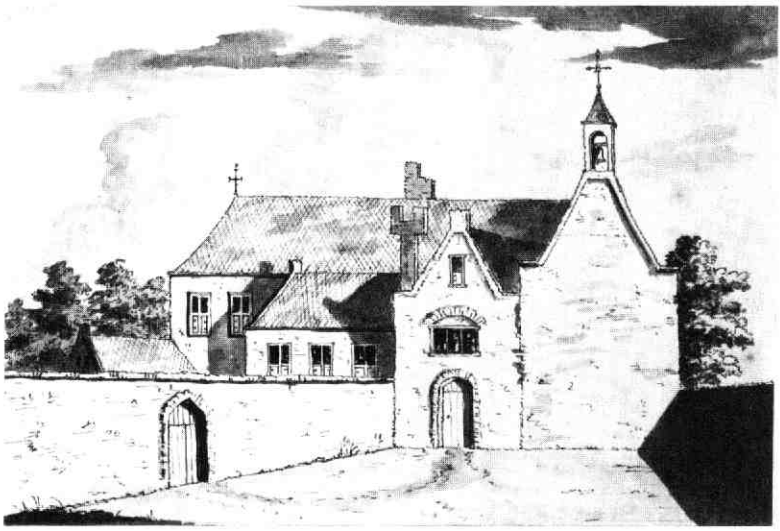

Afb. 55 Gasthuisstraat 89. De vroeg 17e-eeuwse balklaag met de forse sleutelstukken.

gen getekend en bovendien op een plattegrond uit 1653 (afb. 56); al met al een zeldzaam rijke vastlegging (documentatie?).
Het gevonden gedeelte wordt op de plattegrond aangeduid als ,,voorhuijs'' (het middeleeuwse deel) en ,,Eetsaal'' en de tekening uit het noorden van 1720 toont het met een klokketorentje bekroonde voorhuis, een tot hetzelfde middeleeuwse deel behorend poortgebouwtje en de vroeg-17e-eeuwse eetzaal (afb. 57). Gelukkig is bij de sloop het middeleeuwse deel van de noordmuur op verzoek blijven staan, zodat het nog mogelijk is hierin de sporen van de genoemde poort te zoeken.
In 1833 werden grond en gebouwen van het Gasthuis door de regenten openbaar verkocht. De koper laat de kapel, die na 1817 als hooischuur en later als arsenaal werd gebruikt, met de meeste bijgebouwen slopen. Dat is 255 jaar nadat de Raad had bevolen het Gasthuis af te breken, omdat het gevaarlijk dichtbij de bolwerken lag voor het geval het in Spaanse handen mocht vallen.
De aan het Gasthuis verbonden broederschap was kennelijk zo invloedrijk, dat zij de Raad tot ,,surcheance'' kon bewegen. Wanneer Prins Maurits zich in 1585 bij de stad beklaagt, heeft dit volgens de door Van der Monde aangehaalde D. van Engelen wel resultaat. Zijn conclusie: ,,Hierop is de kerck afgebroken en de rest blijven staan'', wordt echter weerlegd door de reeds genoemde afbeeldingen, waarbij ook de niet van artistieke vrijheid te verdenken tekenaar van de kadastrale minuutkaart van 1832 gevoegd moet worden.

Afb. 56 Gasthuisstraat 89. Plattegrond van het H. Kruisgasthuis uit 1653. GAU TA Zf 11.1. ,,Den Deel'' bevat de kapel, ,,Voorhuys'' en ,,Eetsaael'' zijn in nr. 89 aangetroffen in verbouwde vorm.

Afb. 57 Gasthuisstraat 89. Gezicht op het H. Kruisgasthuis vanaf de ,,voorplaats''. Tek. L. P. Serrurier. GAU TA Zf 11.4, c. 1730. Vergelijk de plattegrond van 1653. Het gebouw met de drie kruisvensters (in werkelijkheid vier) is de eetzaal. Daarachter de kapel.

Op de vrijgekomen grond worden 55 woningen gebouwd, waaronder de vijf in het nu onderzochte gebouw en de twee rijen van elk zes woningen, waarvan de resten naast de latere metaalwarenfabriek staan. Vooral deze woningen zullen dermate licht gefundeerd zijn, dat verwacht mag worden dat de gasthuiskapel nog met ongeschonden funderingen onder het maaiveld rust en evenals de intacte graven van de leden van de Broederschap van de voluit St. Sebastiaans-, St. Adriaans- en St. Juliaans-gasthuis geheten stichting.

LIT. L. E. Bosch sen., Het Kruisgasthuis, Utrechtse Volksalmanak 1866, 89. *B. J. M. Klück*

17. Hamburgerstraat 9

Inleiding

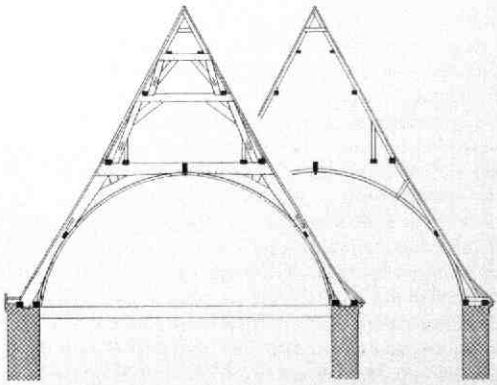
Tijdens de eerste fase van de restauratie van de Lutherse kerk werd vooral aandacht besteed aan de kappen van de middeleeuwse kloosterkapel. De kappen werden onderzocht en gedocumenteerd in samenwerking met de afdeling Onderzoek en Documentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (D. Berends en J. Boers). Daarnaast werden ook gegevens verzameld die bij het herstel van het muurwerk aan het licht of aan de orde kwamen.

De kapel maakte deel uit van het door Abraham Dole in 1412 officieel gestichte klooster dat gewijd was aan de heilige Ursula en de Elfduizend Maagden. Het was bestemd voor een reeds bestaande gemeenschap van zusters die leefden volgens de regels van St. Franciscus. In het spraakgebruik staat dit klooster bekend als het Abraham Dolenklooster (zie in deze Kroniek onder Abraham Dolesteeg). Uit een besluit van bisschop Frederick van Blankenheim blijkt dat de kapel in 1412 kennelijk gereed is. Kort daarvóór werd bovendien een biechtvader benoemd die tevens de diensten in de kloosterkapel moest leiden. Vooralsnog is niet duidelijk in hoeverre een passage in een brief van de stedelijke Raad van 4 juli 1479 verband houdt met een wijziging of vernieuwing van deze kapel. In die brief wordt ten behoeve van het Convent tolvrijdom gevraagd voor een met leien geladen schip, omdat (zij) ,,hebben hoer kercke doen tijmmeren die zij dan mit leijen ghaerne zouden doen decken . . .''.

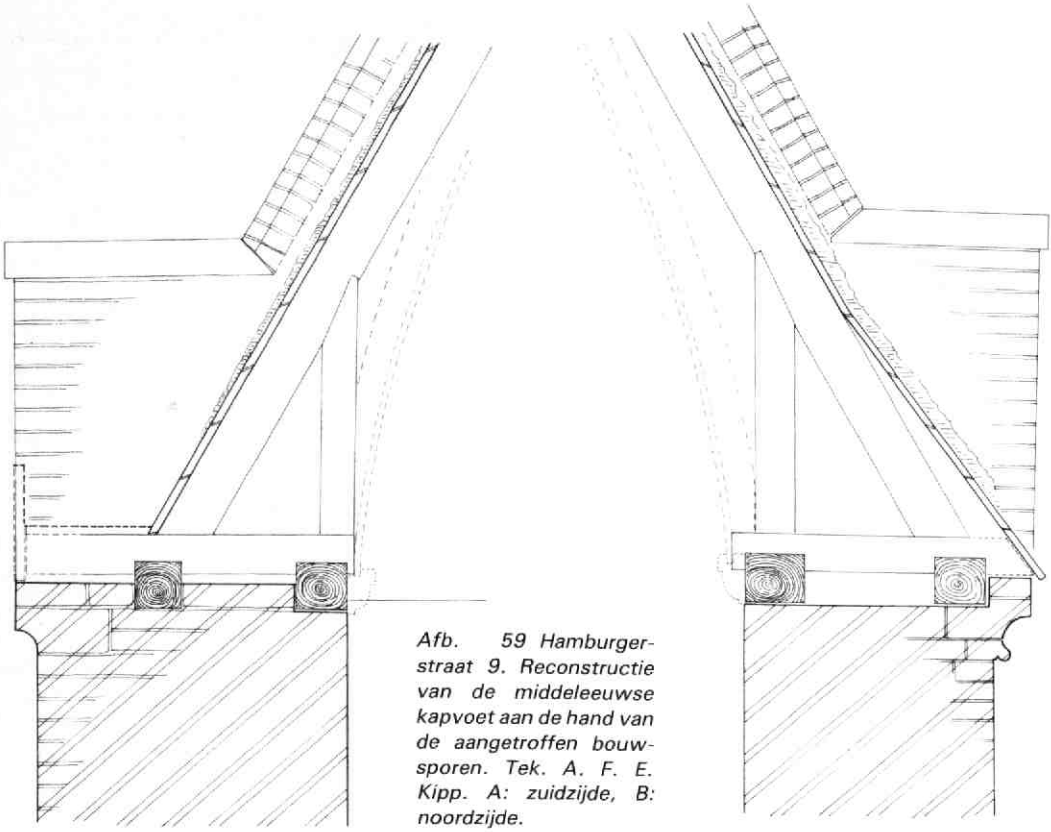
De kap van het schip

De kappen van de kapel zijn van belang omdat de constructie vrij compleet bewaard bleef en de thans ontbrekende details door onderzoek tijdens de restauratie op een aantal punten uit de bouwsporen konden worden afgeleid (afb. 58).

De geheel in eiken uitgevoerde kapconstructie van het schip van de kapel bestaat uit vier vakken. Hij is in principe opgebouwd uit forse onderspanten (bedoeld voor een houten tongewelf) met twee spantjuk-

Afb. 58 Hamburgerstraat 9. Opmeting van de kap van het schip, met gereconstrueerde kapvoet en schenkels. Tek. L. de Klein, opm. J. J. Broers (RDMZ). Links: spantvlak, rechts: spoorvlak.

Afb. 59 Hamburgerstraat 9. Reconstructie van de middeleeuwse kapvoet aan de hand van de aangetroffen bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp. A: zuidzijde, B: noordzijde.

ken daarboven. Hieroverheen liggen de genummerde sporen die vlak onder het boveneind door kleine haanhouten zijn gekoppeld. Spanten en sporenparen zijn beide genummerd met gesneden telmerken van oost naar west (links gebroken).

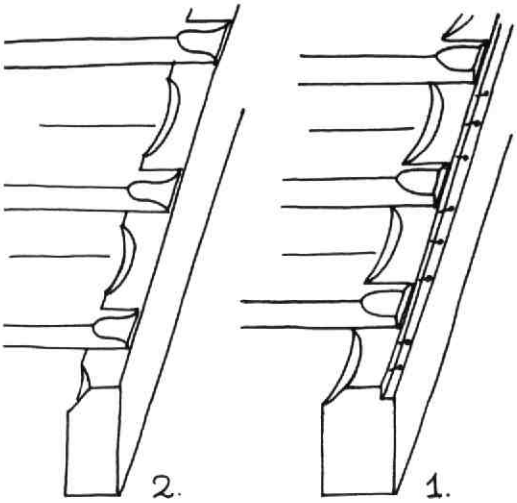
Het oorspronkelijke gewelfbeschot is vermoedelijk in de 18e eeuw verdwenen, maar uit spijkergaten in de sporen en andere aanwijzingen blijkt dat het wel aanwezig is geweest. De eveneens verdwenen, bijbehorende schenkels (bij alle sporen) zaten ingepend in een middengording, die achter het gewelfbeschot was weggewerkt. De geprofileerde gewelfribben hebben plaatselijk nog hun keperbeschildering bewaard (rood-wit-oker-rood-wit, gevat tussen blauwe hollijsten en rode zijkanten).

De bouwsporen in de beide eindgevels van het schip vormden een duidelijke illustratie van het verschijnsel, dat eerst de kapconstructie werd opgebouwd en dat pas daarna de topgevels werden opgetrokken. Op die manier werd een groot deel van de strijksporen in de eindmuren ingemetseld. Door het vergaan van het opgesloten houtwerk kwamen deze delen nu als holle ruimtes in het muurwerk weer tevoorschijn, inclusief de oorspronkelijke opzet en de houtmaten van de kapvoet, die elders in de kap later was verdwenen. Zelfs de maat en de schuinte van de aanlopers en de dikte van het dakbeschot (2,5 cm) was uit deze sporen nog af te leiden. Al deze gegevens maakten het mogelijk tot een complete reconstructie te komen (afb. 59). Daarbij bleek dat de oorspronkelijke opzet van de kapvoet aan noord- en zuidzijde verschillend was.

De zuidgevel grensde aan het binnenplein en was daardoor de belangrijkste gevel van de kapel. Deze gevel was voorzien van normale steunberen en van een geprofileerde bakstenen bovenlijst met tufstenen eindblokken en mogelijk ook met tufstenen tussenblokken. De kapvoet vertoonde de gangbare opzet en had oorspronkelijk aanlopers die dienden om het onderste deel van het dakvlak met een knik over de geprofileerde lijst heen te laten lopen (afb. 59A). Daardoor viel het afkomende regenwater verder van de muur af.

De noordgevel daarentegen was langs de afscheiding van het kloosterterrein gebouwd en lag achter de huizen aan de Hamburgerstraat. Hier ontbreken de steunberen en bovendien mocht het kerkdak aan deze zijde niet op de buurerven afwateren, zodat een goot op de muur nodig was. Om plaats te maken voor die goot werd de buitenmuurplaat meer naar binnen gelegd dan die aan de zuidkant, en werden de aanlopers niet aangebracht (afb. 59B). De daklijn van het oorspronkelijke leien dak liep, zonder knik, evenwijdig aan de daksporen door tot ca. 30 cm boven de vroegere gootbodem, die gedragen werd door een eenvoudige, bakstenen keellijst zonder onderlijst.

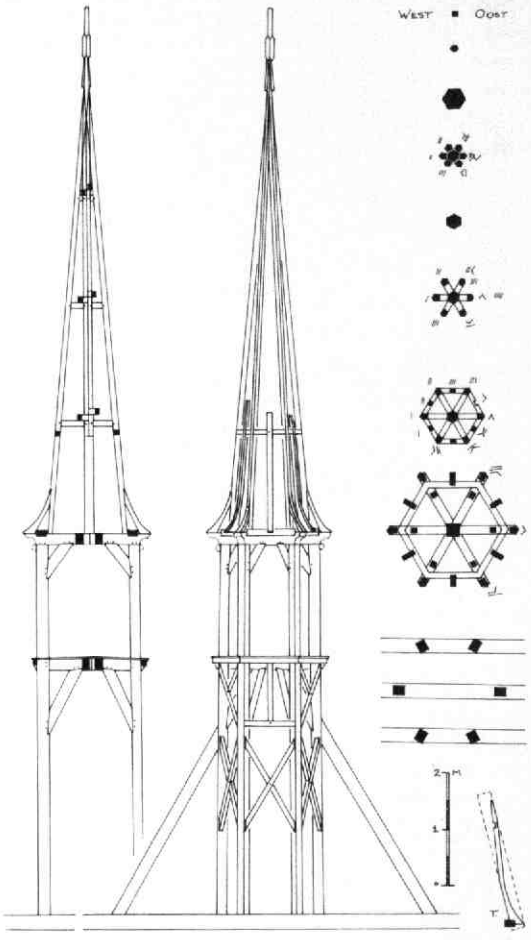
Tot de merkwaardige details in de kap hoort het verschijnsel dat de bovenste reeks standzoontjes (boven het onderste spant) zonder blokkeels in de dubbele vliering waren gepend en met toognagels waren vastgezet. Boven het houten tongewelf lag op de onder-

Afb. 60 Hamburgerstraat 9. Detail van de eiken trap in de schipkap (1) en van de grenen trap op de koorzolder (2). Tek. A. F. E. Kipp.

spanten oorspronkelijk over de volle breedte een vloer van brede, eiken delen op eiken ribben. Van het vloerhout was nog slechts een klein gedeelte bewaard gebleven: het bleek te bestaan uit secundair gebruikte scheepsplanken met reeksen houten toognagels. Een langs de westgevel staande lange, eiken steektrap, die zeer wel uit de bouwtijd kan dateren, maar die vroeger niet op deze plaats kan hebben gezeten verschafte toegang tot de vlieringsvloer. Deze trap had een zware boom langs de muur en een lichtere boom met een schotwerksponning en een pen voor een hoofdbaluster, aan de andere kant (afb. 60). Hij was afgewerkt met uithollingen aan de bomen en afschuiningen aan de treden.
Bij de verbouwing tot Lutherse kerk in 1744-1745, en later, zijn diverse herstellingen uitgevoerd. Zo zijn alle trekbalken vervangen, waarbij de balkkoppen als blijk van - slecht uitgepakte - goede zorg geheel in loden kisten ingepakt zijn alvorens zij in de muur werden ingemetseld. Deze kisten bleken thans alleen nog wat molm te bevatten . . . Voorts werd aan beide zijden de kapvoet opgelapt en die aan de zuidzijde verhoogd en van een brede goot voorzien. Alle muurplaten werden vervangen. Een strijkspant werd gedeeltelijk vernieuwd. Het dakbeschot verdween, alsook het gewelfbeschot, de schenkels en de kalven. De standzoontjes werden om de andere verwijderd.

De kap van het koor
De koorkap is veel bescheidener van opzet dan de kap van het schip. De sporen zijn in deze kap van west naar oost genummerd, met gebroken merken rechts. De middennaald van het tongewelf draagt nummer I, de in de koningsstijl samenkomende spanten van de koorsluiting zijn gemerkt II, III, IIII (rechts en links). Ook hier bleef op de geprofileerde gewelfribben een deel van de oorspronkelijke beschildering bewaard:

Afb. 61 Hamburgerstraat 9. Reconstructie van de constructie van de dakruiter. Tek. A. F. E. Kipp gedeeltelijk naar een opm. van H. Karsemeijer (RDMZ). Links: doorsnede west-oost. Midden: buitenaanzicht zuidzijde (zonder bekleding). Rechts: horizontale doorsneden van boven naar beneden.

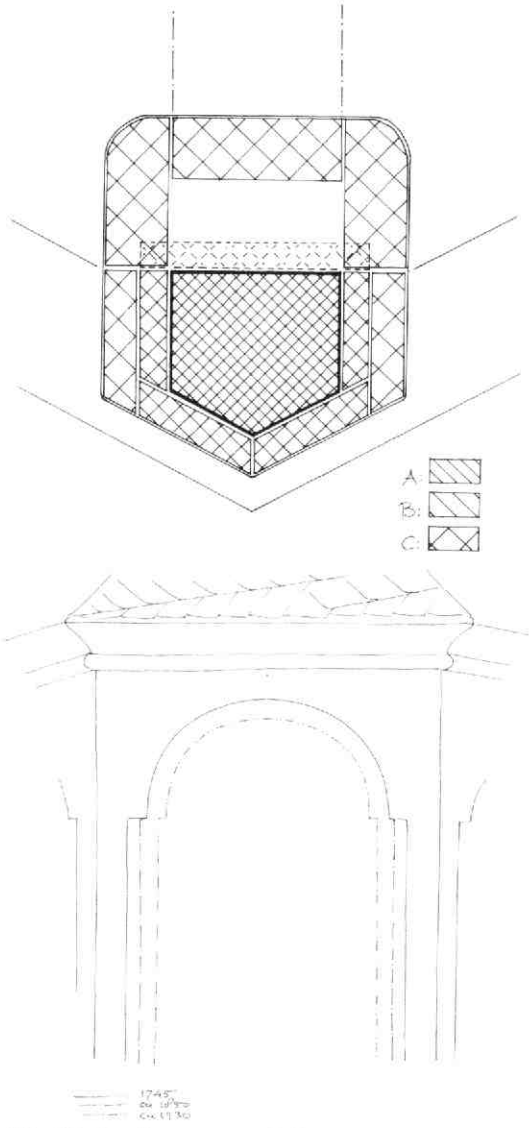
witte kepers tussen afwisselend rode en zwarte, met over het midden drie biezen (rood-blauw-rood). Hieroverheen was tweemaal een manchetbeschildering aangebracht.

Dakruiter
Een bijzonder onderdeel op het dak van de kapel is de zeskante dakruiter, die bestaat uit een onderbouw van 4,50 m, een open lantaarn van 2,20 m en een zeer slanke spits van 9,50 m (afb. 61). Bij de vooral in de 18e en 19e eeuw uitgevoerde herstellingen werd de onderbouw gedeeltelijk, en de lantaarn (inclusief de beide tafelmenten) geheel vernieuwd. De middeleeuwse constructie van de spits bleek echter compleet bewaard te zijn (afb. 62).
De onderbouw van de dakruiter bestaat uit zes stijlen met andreaskruisen ertussen, rustend op drie zware

Afb. 62 Hamburgerstraat 9. Gezicht vanaf de lantaarn in de spits van de dakruiter na ontmanteling en vóór de restauratie. Het oosten in links.

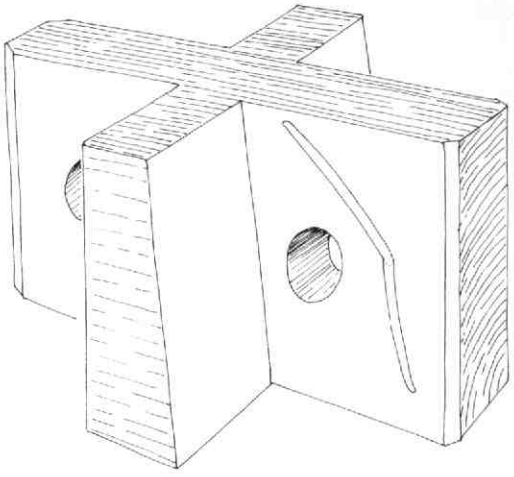
balken over de onderspanten van de kap van het schip. Deze onderbouw wordt vanouds in de lengterichting geschraagd door twee forse schoorbalken. De stijlen zijn in de 18e eeuw vervangen door grenen balken, die doorliepen tot aan de voet van de spits. Zij waren onder en boven de lantaarn onderling verbonden door een tafelment met korbelen. De indruk bestaat dat de vervanging van de stijlen heeft plaatsgevonden zonder dat de spits gedemonteerd werd.
In later tijd moesten de stijlen van de lantaarn in verband met het verrotten van het geheel in lood verpakte houtwerk meermalen worden versterkt door het opdikken met planken en balken (afb. 63). Omdat daardoor de lantaarnopeningen steeds smaller werden, was het op een gegeven ogenblik nodig de ronding van de boogplanken te verkleinen. Aangezien alles steeds met lood werd ingepakt, was niet zichtbaar waaraan de poten hun model ontleenden, en al evenmin dat op sommige plaatsen nauwelijks iets van de stijlen overgebleven was: zij bestonden uit planken die op hout gespijkerd waren dat er niet meer was! Uit de verschillende gegevens kon de oorspronkelijke opzet van de lantaarn worden gereconstrueerd.
Omdat door het vernieuwen van de stijlen het lapwerk met planken kon vervallen, heeft dit deel van de dakruiter bij de restauratie een vermageringskuur ondergaan, waardoor de oorspronkelijke opzet thans weer dicht wordt benaderd.
Op het bovenste tafelment rust de nog uit de bouwtijd stammende, eiken spits. Deze bleek te bestaan uit een zestal, van onder tot boven doorlopende hoeksporen met losse, gebogen aanlopers tegen de voet, en - in het onderste deel - uit zes korte tussensporen met een massieve, uitlopende voet. Deze laatste waren vlak onder hun boveneind middels dwarsbalkjes aan de hoeksporen gekoppeld. De hoekstijlen waren op drie niveaus door kransen van koppelhouten verbonden met de koningsstijl. Deze kransen vertoonden ieder ook weer drie niveau's, omdat anders de pengaten in de koningsstijl elkaar in de weg zouden zitten. De koningsstijl zelf is onderaan vierkant, maar vanaf de eerste krans tot bovenaan, waar de hoeksporen ertegen tenietlopen, zeskantig. Aan het uiteinde is hij tot vierkant ingesnoerd voor de bevestiging van het torenkruis.
Alle onderdelen waren in principe bij alle verbindingen van gesneden telmerken voorzien, waarbij de gebroken merken aan de oostkant zaten. Dit gold zelfs voor de bovenste koppelhoutjes, die bestonden uit een

Afb. 63 Hamburgerstraat 9. Doorsnee door een stijl ter hoogte van de lantaarn (vóór de restauratie) met aanduiding van de datering van de samenstellende delen. Tek. A. F. E. Kipp.

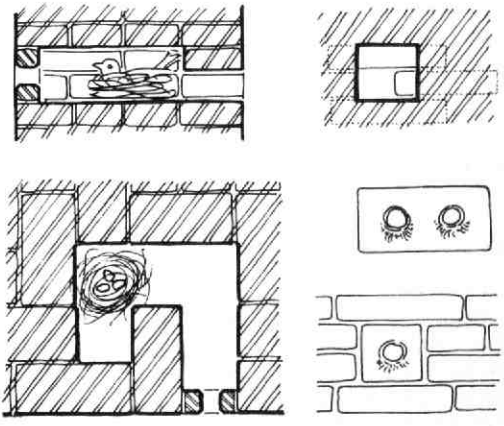
,,balk'' van 8,5 cm in het vierkant met een lengte van 2,5 cm, en twee pennen van 7 cm, waardoorheen toognagels van 2 cm diameter staken (afb. 63)! De spits is hersteld met gebruikmaking van zoveel mogelijk originele onderdelen.
Bovenop de dakruiter stond het kruis met een bol. Het is waarschijnlijk het originele torenkruis, dat echter door roest een deel van zijn decoratieve elementen verloren had. Het bevatte evenwel nog alle gegevens over zijn oorspronkelijke opzet en het kon daarom dienovereenkomstig hersteld worden.

Muren en gevels
In het interieur van de kapel bevinden zich resten van muurschilderingen op de oostmuur van het schip, boven de triomfboog, d.w.z. onder het oorspronkelijke, maar boven het huidige tongewelf. Vermoedelijk zijn het resten van een afbeelding van het Laatste Oordeel, alsmede decoratieve schilderingen onder trekbalkniveau.
De westgevel heeft aan de binnenzijde een hoge spitsboognis, die vanouds als blindnis was bedoeld. In beide topgevels zitten bovenin vlieringluiken, maar ook een groot aantal vrij willekeurig verspreide nestholtes, die in het tweesteens muurwerk zijn uitgespaard (afb. 65 en 67). Aan de buitenzijde zijn zij afgesloten met een halve steen met een rond gat van ca. 4 cm diameter. Het grootste deel van deze gaten had middels een uitgespaarde klezoor tevens een opening naar de zolder. Wellicht zijn deze nestholtes aangelegd met het oog op de bestrijding van ongewenste insecten in de kap. Ook op andere plaatsen in de muren waren dergelijke nestholtes opgenomen, die daar overigens in verband met de grotere dikte van de muur alleen een opening aan de buitenzijde hadden. Een hele reeks van dergelijke gaten heeft vijf lagen onder de gootlijst van beide zijgevels gezeten, steeds vier per travee.
Is de bedoeling van de nestholtes duidelijk, de functie van andere muurholtes bleef tot nu toe onverklaard. Tijdens het inboeten van de muren, bleek dat op allerlei plaatsen in het metselwerk lagen voorkwamen waarin een halve steen achter het buitenvlak van de muur bij de bouw reeksen holtes waren uitgespaard. Zij waren steeds een halve steen diep en vaak van tussenschotjes voorzien, die deels bestonden uit rechte en deels uit zorgvuldig schuingeplaatste klezoren. Gezien hun ligging aan de buitenzijde van de dikke muren, ligt een akoestische functie van deze gaten niet voor de hand. Goede suggesties worden hartelijk ontvangen.
In de oostelijke topgevel werd een bouwpauze geconstateerd, die vlak na het sluiten van de triomfboog plaatsgevonden heeft. Wellicht heeft men het werk tijdelijk stilgelegd om het muurwerk de gelegenheid te geven na te zakken. Op het niveau van deze bouwpauze bevond zich over de volle breedte van de muur een groot ,,varken'', dat is een naar beide zijden spievormig uitlopende laag metselwerk, waarboven de volgende lagen weer keurig horizontaal lopen. Vlak onder dit varken werd het muurwerk tevens gecorrigeerd door middel van een verlopende waterlijst: de

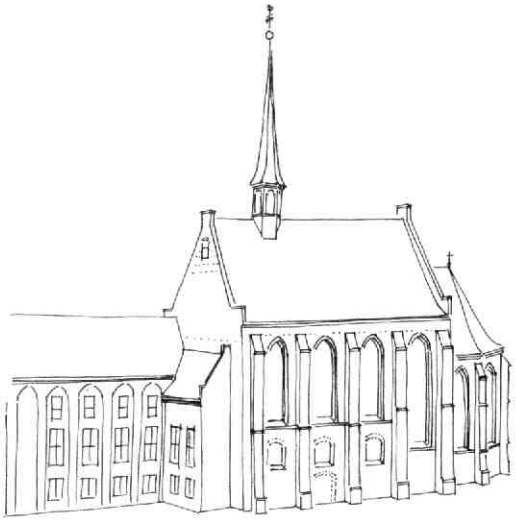

Afb. 64 Hamburgerstraat 9. Het kortste balkje van de hele spits: het oostelijke koppelhoutje van de bovenste krans (gebroken telmerk nr. I op de rechter pen). Tek. A. F. E. Kipp.

muur was bij het zakken kennelijk hol gaan staan.
De westgevel vertoonde een aantal bouwsporen die gegevens opleverden voor de vroeger daarop aansluitende bebouwing van de noordelijke kloostervleugel, waarvan de westelijke helft thans nog bestaat. Deze helft vertoont aan de zuidzijde nog de karakteristieke, over de volle hoogte doorlopende spitsboognissen, waarin bovenelkaar liggende vensters zijn gevat (vgl. het Agnieten Convent, nu onderdeel van het Centraal Museum). De spitsbogen zijn verdwenen bij een 19e-eeuwse verbouwing, waarbij kap en borstwering werden verlaagd. De vleugel bleek doorgelopen te

Afb. 65 Hamburgerstraat 9. Voorbeelden van in het muurwerk uitgespaarde nestholten. Tek. A. F. E. Kipp. Boven: langs- en dwarsdoorsnede van de nestholten in de topgevels. Onder: plattegrond van een vogelwoning boven in de zuidgevel, alsmede een enkele en een dubbele invliegsteen.

Afb. 66 Hamburgerstraat 9. Reconstructieschets van de oorspronkelijke opzet van de St. Ursulakapel en de aansluitende kloostervleugel, aan de hand van de aangetroffen bouwsporen in de zuid- en de westgevel, gezien uit het zuidwesten. Tek. A. F. E. Kipp.

hebben tot aan de westgevel van de kerk, waartegen verder zuidwaarts een aanbouw met aankapping aansloot, die middels een deur in de zuidwesthoek op verdiepingsniveau toegang gaf tot de galerij in de kerk en, op zolderniveau, wellicht tot een orgeltribune (afb. 66).

Interieur

De zuidgevel van de kerk bevatte informatie over de oorspronkelijke indeling van de kerkruimte. Het reeds lang bestaande vermoeden dat deze kapel van origine een dubbelkapel is geweest (met een verdieping in het schip en een ongedeeld koor, zoals in de Agnietenkapel van het Centraal Museum nog aanwezig is), kon worden bevestigd. De oorspronkelijke gothische vensters zijn in 1744 op een zorgvuldige manier gewijzigd in rondboogvensters op een andere plaats en met een andere hoogte. Daarbij is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de oorspronkelijke profielstenen. Gelukkig heeft men de klezorenreeksen langs de oude vensters grotendeels laten zitten, zodat de oorspronkelijke venstercontouren nog goed konden worden getraceerd.

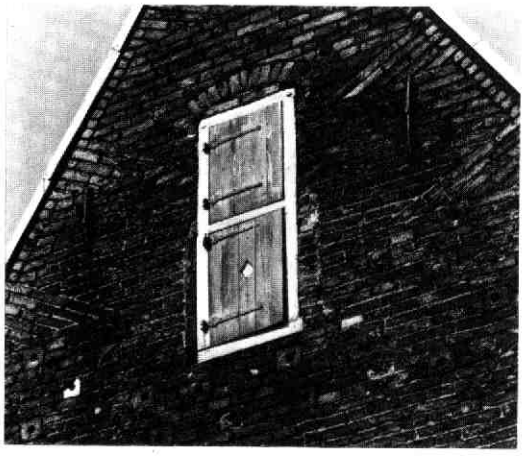
Behalve de ondereinden van de klezorenreeksen leveren ook de restanten van zandstenen waterlijsten daarbij nuttige gegevens. De westelijke drie traveeën hebben oorspronkelijk een doorlopende waterlijst gehad op 5,50 m boven het maaiveld. Deze lijst liep in verstek over de steunberen door, maar ontbrak in de meest oostelijke travee. De oostelijke twee steunberen hebben alleen een waterlijst aan de kopzijde, en deze is vijf lagen lager geplaatst. Ook de klezorenreeksen lopen in de vierde travee een stuk dieper door. Daaruit blijkt dat de westelijke drie vensters op de waterlijst stonden, terwijl onder deze lijst sporen van kleine vensters zitten, die dienden ter verlichting van de benedenruimte; het oostelijkste venster liep lager door. De oorspronkelijke venstertoppen zijn nog enigszins afleesbaar door het verschil tussen invulling en origineel metselwerk. De oorspronkelijke koorvensters hadden hun afzaat veel lager dan de vensters van het schip: zij zaten hier op bijna 3 m boven het maaiveld, en correspondeerden met de waterlijsten op de kop van de steunberen.

Uit deze gegevens (die tijdens de op handen zijnde tweede fase van de restauratie wellicht nog kunnen worden aangevuld) blijkt dat in de oorspronkelijke opzet de kapel een galerij heeft gehad in driekwart van het schip. Aan de oostzijde sloot daarop één open schiptravee aan, en vervolgens het smallere en lagere koor achter de triomfboog. Een dergelijke driedeling is bij dubbelkapellen ongebruikelijk.

De bovenverdieping van de kapel diende voor de kloosterlinges en was direct toegankelijk vanuit de noordelijke kloostervleugel. De benedenruimte was voor leken bestemd. Dat deze ook werkelijk gebruikt werd, blijkt uit een passage uit het Raadsdagelijksboek van 1452. Daarin wordt gesteld ,,dat die van Braemdoelen . . . after deser tijt voertaen hoir kercke als men den dijenst Goeds daer in doet, openhouden zellen, zoedat ijgelijc man ende wijff vrij daer wt ende ingaen moegen''. Daaruit blijkt niet alleen het (merkwaardigerwijs van stadswege bevolen) dubbelgebruik van de kapel, maar ook dat de opzet als dubbelkapel toen reeds aanwezig moet zijn geweest, en niet pas is ontstaan bij een eventuele verbouwing rond 1479. Deze indeling wordt tevens bevestigd door archivalia betreffende de verschillende functies, die de boven- en benedenruimte van de kapel na de Hervorming hebben gehad, totdat de kapel in 1743 door de stad aan de Lutherse Gemeente werd overgedragen.

LIT. C. A. Baart de la Faille, De Evangelisch-Lutherse Kerk te Utrecht. JBOU 1943, 94-118.

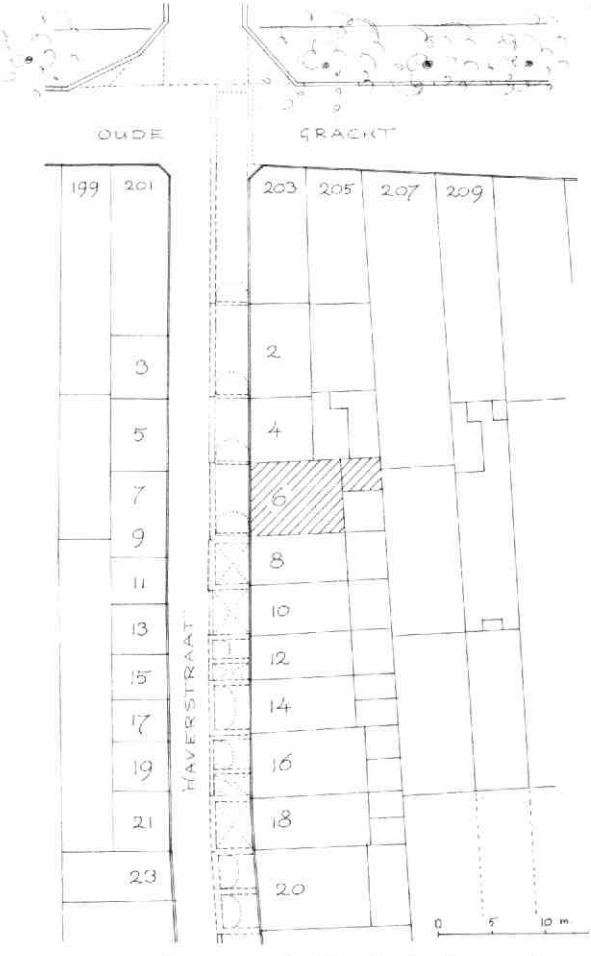
A. F. E. Kipp

Afb. 67 Hamburgerstraat 9. Detail van de oostelijke topgevel van het schip met diverse invliegstenen van nestholten in het muurwerk.

18. Haverstraat 6

Dit van oorsprong middeleeuwse huis van twee lagen met kap werd rond 1644 bij de verbreding van de Haverstraat aan de voorzijde ingekort en aan de achterzijde uitgebreid; in de 18e eeuw werd het bescheiden verbouwd, rond het midden van de 19e eeuw verhoogd met een tweede verdieping en een nieuwe kap, en voorzien van een geheel nieuwe voorgevel.
Deze laatstgenoemde verbouwing heeft mogelijk uit twee delen bestaan: de vergroting van het huis en de nieuwe voorgevel zullen uit ca. 1840 stammen, de splitsing van boven- en benedenhuis met bijkomende verbouwingen uit ca. 1870.
Het huis is vooral interessant omdat het bij de 17e-eeuwse verbreding van de Haverstraat (afb. 68) een belangrijk deel van het middeleeuwse werk blijkt te

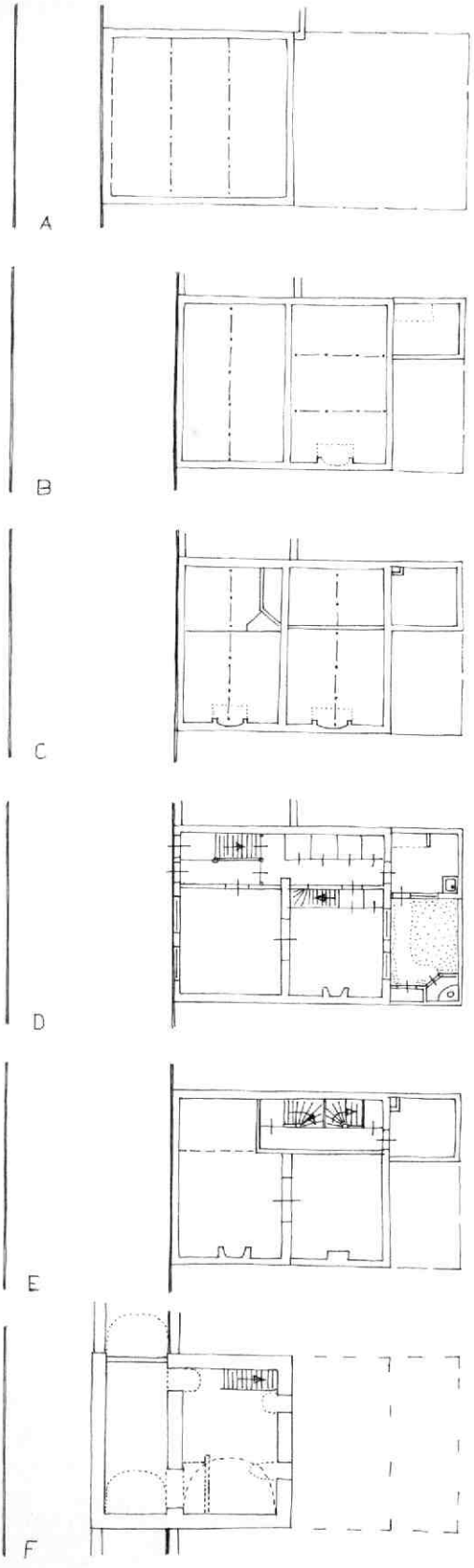

Afb. 68 Haverstraat 6. Situatietekening van het oostelijke deel van de Haverstraat, met aanduiding van de middeleeuwse rooilijn van de Gortsteeg en van de straatkelders van de huizen aan de zuidzijde. Tek. A. F. E. Kipp. Bogen geven de richting van tongewelven aan; ter plaatse van een kruis op de tekening was vóór 1644 geen kelder aanwezig.

Afb. 70 Haverstraat 6. Gezicht op het insteekgedeelte in de achterhelft van het huis na de verwijdering van de kamerwand.

hebben bewaard in de voorste helft van het pand (moppenmuurwerk, eiken moer- en kinderbalkenplafond met spreidsel en eiken vloerdelen boven de eerste verdieping en mogelijk ook boven de beganegrond).
Bij de verbreding werd het huis aan de voorzijde met twee balkvlakken ingekort, en aan de achterzijde tegelijkertijd met twee vakken uitgebreid, misschien ter plaatse van een reeds bestaande uitbouw (afb. 69). Opvallend is, dat de kinderbalken van het achterste deel van de beganegrond evenwijdig aan de straat liggen, terwijl zij op de eerste verdieping over de volle diepte dwars op de straatrichting liggen. Het verdiepingsplafond van deze uitbreiding heeft een, vermoedelijk hergebruikte, eiken moerbalk uit het voorste deel van het huis gekregen, met een zorgvuldig bewerkt peerkraalsleutelstuk uit ca. 1500, grenen kinderbalken en vloerdelen, en geen spreidsel. Tussen voor en achter bleef een stenen scheidingsmuur bestaan.
De binnenindeling op de eerste verdieping was nog aan opzet en kleursporen van het plafond af te lezen. Tegen de rechter zijmuur hebben twee 17e-eeuwse hangschouwen gezeten. De (spil)trap zal zich aan de linkerzijde bij de scheidingsmuur hebben bevonden, terwijl aan deze kant twee kleine zijkamers waren afgescheiden, vóór met een houten wand en achter met een halfsteens binnenmuur tussen twee strijkkinderbalken. Het voorste plafond was blauwgroen geschilderd en met gele biezen afgezet.
In de 18e eeuw werd o.a. de voorste schoorsteen op de verdieping door een ,,modern'' exemplaar met afgeronde terugliggende hoeken en een kroonlijst vervangen; de plafonds werden roserood geschilderd.
Een andere 18e-eeuwse bijdrage aan het huis is wellicht de insteek aan de linkerzijde van de beganegrond (afb. 70). Dit is een ingebouwde tussenverdieping met allerlei kasten en deuren, een portaal naar de achterkamer, een trap naar de tussenvloer en een andere

Afb. 69 Haverstraat 6. Plattegronden van het huis. Tek. A. F. E. Kipp. A: beganegrond en verdieping van het middeleeuwse huis; toestand vóór 1644. B: beganegrond na de straatverbreding van 1644. C: indeling van de verdieping na 1644. D: beganegrond in 1930. E: verdieping in 1984. F: plattegrond van de kelder in 1930.

naar de verdieping, alsmede een bovengang die uitkomt in de dienstbodenkamer boven de achter het huis aangebouwde keuken. In latere tijd werd deze uitbouw uitgebreid met nog twee etages, die normaal vanuit het huis toegankelijk zijn.

Rond het midden van de 19e eeuw werd het huis krachtig verbouwd en uitgebreid met een tweede verdieping onder een mansardekap. De geheel vernieuwde voorgevel volgt de neo-classistische stijl van de Zocherhuizen aan Rijnkade en Van Asch van Wijcks kade (ca. 1830-1840) met zijn forse lijsten, twee grote zijpilasters en minimale kozijnhoutmaten.

De profielen rond de dubbele voordeurpartij alsmede een aantal elementen in het interieur (met name op de beganegrond) vertonen meer de kenmerken van de periode 1860-1870. Zij lijken erop te wijzen dat de splitsing in boven- en benedenhuis plaatsvond in het reeds eerder vergrote huis.

Bij de 17e-eeuwse inkorting van het huis aan de straatzijde, mocht het kennelijk, net als de andere huizen aan de zuidzijde van de Haverstraat, de kelderruimte onder de verbrede straat behouden (afb. 68). Wel werd toen het keldergedeelte onder de straat, dat door de aanleg van Pegusleidingen tegenwoordig niet meer toegankelijk is, vernieuwd. Ook de kelder onder het voorhuis kreeg bij die gelegenheid waarschijnlijk een nieuw tongewelf, evenwijdig aan de straat. De straatkelder loopt tot 3,60 m vóór de voorgevel, en had een éénsteens tongewelf in de lengterichting van de straat, van 17e-eeuwse bakstenen (26 × 12 × 5 cm), met een golvend aflopende plavuizendekking. Dit gewelf rustte tegen een moppenmuur midden onder de straat, het restant van de middeleeuwse voorgevel.

Hoewel dit bij de straatkelder van Haverstraat 4 door een Pegusput niet meer controleerbaar was, zijn in 1645 kennelijk de straatkelders vanaf 6 tot aan de Oude Gracht in één keer volgens deze opzet vernieuwd, en vervolgens voorzien van ondergemetselde scheidingsmuurtjes bij de perceelgrenzen, zoals ook aan de linkerkant van 6 te zien was (afb. 68). Rechts daarentegen vond dit doorlopende gewelf zijn einde tegen de middeleeuwse zijmuur van het huis. Bij de volgende huizen trof men deels één of twee straatkelders per huis aan, die voorzien waren van tongewelven dwars op de straat, en deels middeleeuwse vloerpakketten die zich tussen ca. 110-50 cm onder het straatpeil bevonden. Daaruit bleek dat niet alle huizen aan de zuidkant van de Haverstraat vóór 1644 reeds onderkelderd waren.

A. F. E. Kipp

19. Haverstraat 47-49 en Springweg 56

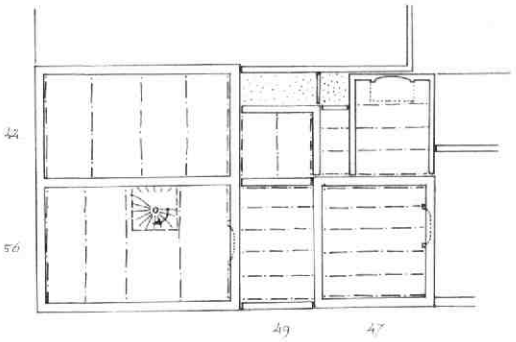
In oktober 1931 werd het pand Springweg 56 (hoek Haverstraat) gesloopt. Bijna een halve eeuw later volgde het daarachter gelegen smalle huis Haverstraat 49, en in het begin van 1984 bleek Haverstraat 47 door langdurige verwaarlozing (o.a. bewoond door 16 katten) niet langer houdbaar. Inmiddels is de renovatie van deze hoek gestart.

Springweg 56

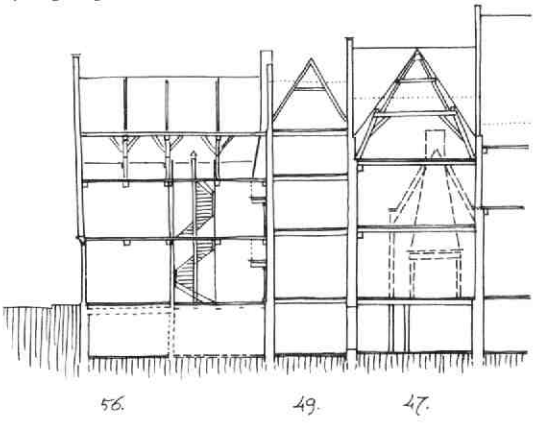
Van het overigens waarschijnlijk 17e-eeuwse hoekpand aan de Springweg stamde de met elkaar in verband gemetselde achtermuur en de gemene zijmuur gedeeltelijk van de middeleeuwse éénlaags voorganger ter plaatse. Deze was kennelijk als tweelinghuis tegelijk gebouwd met het buurpand Springweg 54. De achtergevels (tuitgevels met vlechtingen) lagen in hetzelfde vlak en waren doorlopend gemetseld.
Het huis had moer- en kinderbalklagen van vier vakken diep, waarbij de voorste twee vakken kleiner waren dan de achterste twee. De houten spiltrap, met ingesneden leuning en toognagels in de stootborden, zat links achterin het derde balkvak (afb. 71 en 72).

Haverstraat 49

Achter het hoekhuis Springweg 56 sloot het zeer smalle huis Haverstraat 49 aan, dat drie lagen met een kelder en een zolder telde. Mogelijk is dit huis ontstaan uit een oude achterbouw bij het hoekpand, zoals ook het buurhuis Springweg 54 een wat smaller, vroeg 17e-eeuws achterhuis van twee lagen heeft, dat in plaats en diepte precies met Haverstraat 49 overeenkomt (afb. 71). Later werd het bij Haverstraat 47 getrokken. Het stond daarmee in verbinding via de kelder; de beganegrond had (sedert lang) geen voordeur. De enigszins op vlucht gebouwde bovengevel rustte op een uitkragende, geprofileerde puibalk van 17e-eeuws model.
In de 19e eeuw is het huis kennelijk met een verdieping (en de voorgevel zelfs met twee) verhoogd. Het vermoeden bestaat, dat de tweede verdieping in verbinding stond met de zolder van het hoekhuis. Om nog wat meer ruimte te schepppen in dit kleine huis was de achtermuur van het hoekpand tot op de dikte van een halve steen afgekloofd. Het hele huis had in laatste instantie enkelvoudige balklagen.

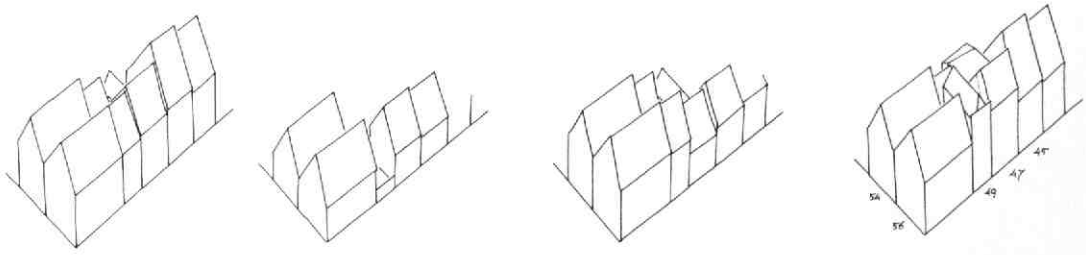
Afb. 71 Haverstraat 47-49/Springweg 56. Plattegrond van de beganegrond met aanduiding van de structuur van de huizen Haverstraat 47 en 49 en Springweg 54 en 56. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 72 Haverstraat 47-49/Springweg 56. Doorsnede door de huizen Haverstraat 47 en 49 en Springweg 56 naar het noorden. Tek. A. F. E. Kipp.

Haverstraat 47

Naast het smalle huis Haverstraat 49 stond tot voor kort het pand Haverstraat 47, dat de indruk wekte een zgn. ,,breed huis'' te zijn met de kap evenwijdig aan de voorgevel, net als de volgende huizen aan noordzijde van de Haverstraat (afb. 73). Achter de gevel ging echter een kap dwars op de straatrichting

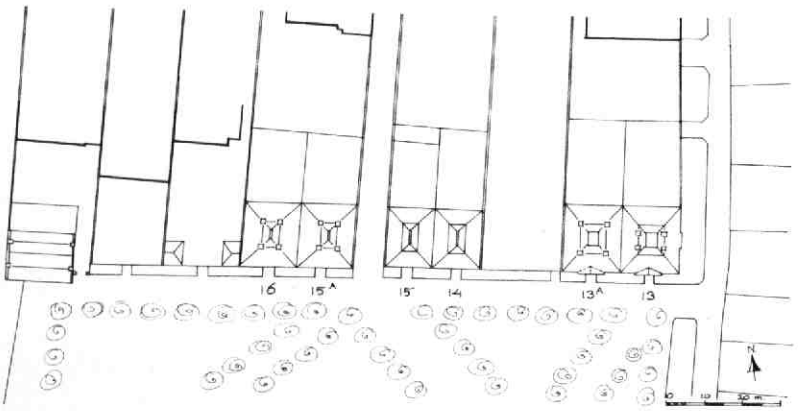
Afb. 73 Haverstraat 47-49/Springweg 56. Evolutieschets van de hoek Haverstraat-Springweg (middeleeuwse situatie, XVIIA, XVIIB, ca 1850).Tek. A. F. E. Kipp.

schuil. Dit dak bleek vroeger doorgelopen te hebben tot aan de voorgevel, wat het huis bleek te bestempelen tot zgn. ,,diep huis''.
Dit bleek echter weer te zijn ontstaan als vergroting van een middeleeuws ,,breed huis'' met de kap evenwijdig aan de straat. Dit oudste huis nam slechts de halve diepte van het latere huis in beslag: de maat kwam overeen met de breedte van het hoekhuis Springweg 56 (afb. 71). Mogelijk gold deze diepte in de middeleeuwen voor de gehele bouwstrook aan de noordzijde van de Haverstraat (toen Gortsteeg), tot de straatverbreding van 1644 ook aan de noordzijde een proces van huisvergroting op gang lijkt te hebben gebracht.
Dit middeleeuwse huis, waarvan nog een deel van het muurwerk tot aan de eerste verdieping resteerde, was geheel onderkelderd, en had een stookplaats achter het midden tegen de rechter zijmuur. In het begin van de 17e eeuw moet het (net als Springweg 54) zijn uitgebreid met een smallere, éénlaags keukenuitbouw, waarnaast aan de linkerzijde een smalle binnenplaats overbleef. Deze niet onderkelderde uitbouw had halfsteens muren van hergebruikte moppen, en een eveneens halfsteens tuitgevel met vlechtingen, waartegen zich een brede, zwaarberoete, geleidelijk toelopende keukenschoorsteen aftekende.
Het muurwerk van deze uitbouw werd, hoewel slechts halfsteens, later grotendeels gebruikt om het oude huis over de volle diepte van het erf uit te breiden tot een huis van twee lagen.
Naast de oude keuken werd het nieuwe trappenhuis gesitueerd, zodat er slechts een klein vierkant binnenplaatsje overbleef voor licht en lucht. De balklagen waren over de volle diepte enkelvoudig. Later werd het voorste deel van het huis hoger opgetrokken en voorzien van een nieuw dak tussen twee zijtopgevels.
Kort voor het midden van de 19e eeuw werd het dakschild aan de voorkant nog verder opgetild om van de oude zolder gedeeltelijk een ,,tweede verdieping'' te maken. Tevens werd daarbij de voorgevel aangepast aan de mode van de tijd. Een gevelsteen naast de voordeur vermeldde naar aanleiding van deze gelegenheid: ,,Buskes, 1843''. *A. F. E. Kipp*

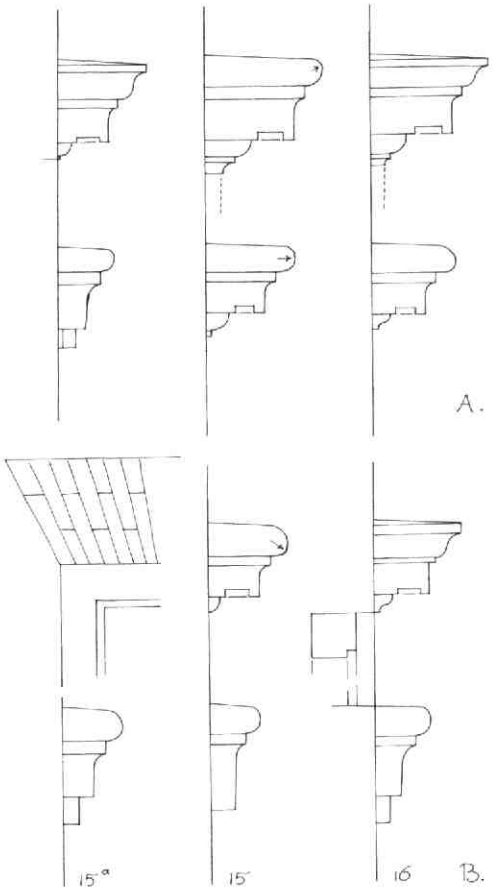
20. Janskerkhof 13-16

In verschillend verband werd de laatste twee jaar onderzoek verricht met betrekking tot de bebouwing aan de noordzijde van het Janskerkhof. Deze bebouwing bestaat in hoofdlijnen uit twee groepen huizen. De eerste groep wordt gevormd door de bij de Janskerk behorende claustrale huizen, die meer of minder ver achter de rooilijn lagen c.q. liggen.
Kenmerkend voor deze huizen is, dat zij - in verband met de ligging op zeer ruime erven - meestal als belangrijkste bouwdeel een breed huis hebben met de kap evenwijdig aan de rooilijn en het front naar de kapittelkerk gekeerd, terwijl zij daarnaast een complex karakter vertonen.
De tweede groep bestaat uit huizen, die rond het midden van de 17e eeuw op afgesplitste delen van claustrale erven aan de rooilijn van het Janskerkhof werden gebouwd. Deze huizen hebben alle dezelfde hoofdvorm: in tegenstelling tot de gangbare families van de ,,brede huizen'' en de ,,diepe huizen'' zijn dit zgn. ,,vierkante huizen'' met rondgaande, halfpyramidale kappen (afb. 74).
Deze tweede groep kreeg speciale aandacht, omdat ten gevolge van verschillende bouwplannen een aantal van deze, door hun onderlinge vergelijkbaarheid zo interessante huizen aan de orde kwam.

- Vanuit de onderafdeling Monumenten van de ROVU werd in verschillende panden bouwhistorisch onderzoek verricht in verband met bouwplannen.
- In samenwerking met de afdeling Onderzoek en Documentatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werden de kappen van Janskerkhof 13 en 16 onderzocht en opgemeten, o.l.v. D. Berends.
- Door de Rijksgebouwendienst werden o.l.v. E. J. Nusselder Janskerkhof 13 en 13A bouwhistorisch onderzocht en in een uitvoerig verslag beschreven, nadat reeds eerder door P. de Ruyter een gedetailleerd kleuronderzoek in deze panden was verricht en in een verslag vastgelegd.
- Door een werkgroep van het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Utrecht werden

Afb. 74 Janskerkhof 13-16. Situatietekening met reconstructie van het kappenplan van de 17e-eeuwse bebouwing aan het plein. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 75 Janskerkhof 13-16. Vergelijking van de zandstenen profiellijsten boven en onder de vensters van de panden Janskerkhof 15a, 15 en 16. Tek. A. F. E. Kipp. A: verdieping. B: beganegrond.

o.l.v. D. de Vries documentaire beschrijvingen gemaakt van de huizen in dit blok en werd archiefonderzoek daarnaar verricht. De resultaten werden uitgewerkt in een aantal scripties van de deelnemers.

Reeds in 1980 was door C. Bouwstra de stedebouwkundig-historische context uitgewerkt in een afstudeerproject aan de TH te Delft.

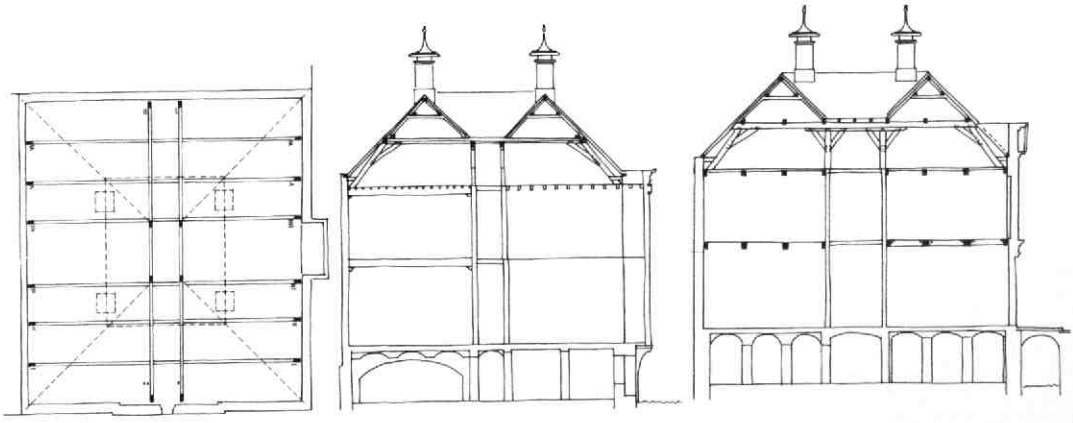
Vergelijking van deze tweede groep huizen is vooral van belang, omdat ze éénzelfde hoofdopzet, vergelijkbare opdrachtgevers en bouwers, en overeenkomstige locaties en bouwomstandigheden hebben. Bovendien is van een deel van de huizen belangrijk archivalisch bronnenmateriaal bewaard gebleven. Wel is er een oudere en een jongere groep te ondescheiden. In het onderstaande wordt slecht één facet uitgebreid aangeroerd, nl. de kappen, en wel onder de noemer ,,variaties op een thema''.

Het onderwerp leent zich zeer voor verdergaande bestudering en het wordt in die zin dan ook van harte aanbevolen.

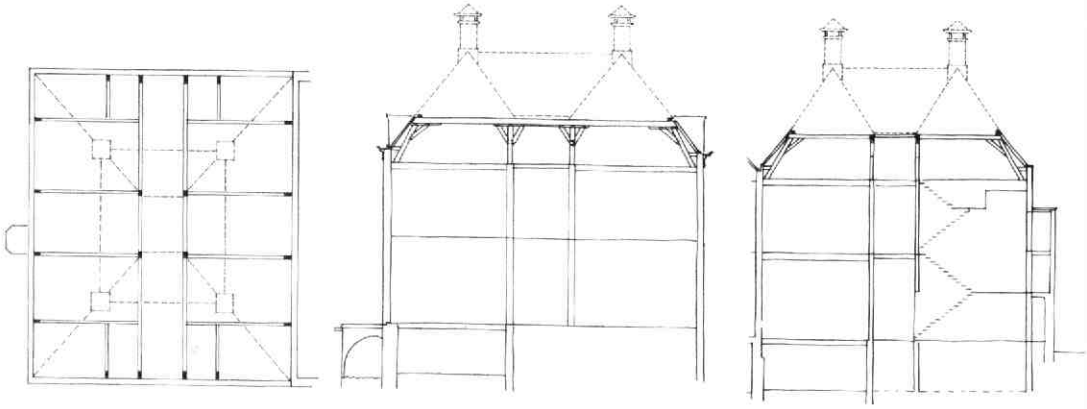
De panden waar het hier om gaat zijn: Janskerkhof 13 en 13A (ca. 1648), alsmede 14 (gesloopt kort vóór 1900), 15, 15A en 16 (ca. 1661) (Kroniek 1982. MBOU 1983-3, 61-62). Verwant hieraan is ook het vermoedelijk iets jongere Drift 31 (afb. 79) en in zekere zin het vijfhoekige huis Achter St. Pieter 8 (1663) (Kroniek 1981. MBOU 1982-2, 20-23).

Al deze huizen bestaan uit kelders plus twee lagen met kap. In de oorspronkelijke opzet hadden zij alle als hoofdindeling op de beganegrond een centrale entreeruimte met links en rechts een voorkamer, achter de entree een gang met aan de ene kant een zaal en aan de andere kant een dwarsgeplaatste bordestrap en een achterkamer. Op de verdieping werd dit patroon min of meer herhaald. Uit de indeling van muren en balklagen vloeiden ook de potentiële steunpunten voor de kapconstructie voort.

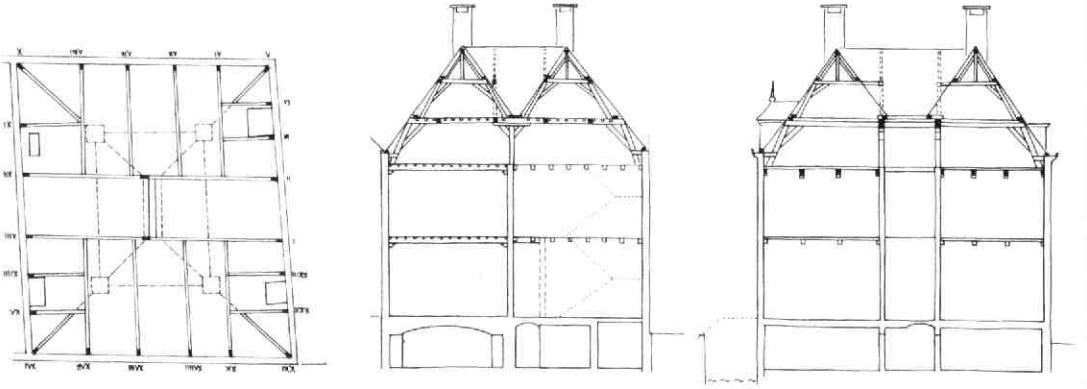
Hoewel de *kapvorm* bij al deze huizen vrijwel hetzelfde is en het grondvlak van al deze huizen vrijwel gelijk is (ca. 15 × 16,5 m), blijkt dat de *kapconstructie* toch

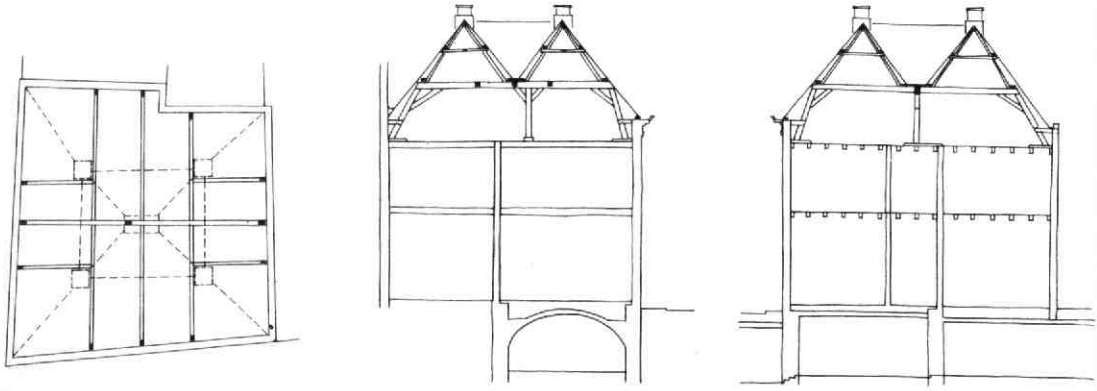
Afb. 76 Janskerkhof 13-16. Kapconstructie van Janskerkhof 13. Tek. A. F. E. Kipp. a: plattegrond (ingangszijde beneden), langsdoorsnede (ingangszijde vóór) c: dwarsdoorsnede (ingangszijde rechts).

Afb. 77 Janskerkhof 13-16. Kapconstructie van Janskerkhof 13a. Tek. A. F. E. Kipp. a: plattegrond (ingangszijde beneden), b: langsdoorsnede (ingangszijde vóór), c: dwarsdoorsnede (ingangszijde rechts).

Afb. 78 Janskerkhof 13-16. Kapconstructie van Janskerkhof 16 (en 15). Tek. A. F. E. Kipp. a: plattegrond (ingangszijde beneden), b: langsdoorsnede (ingangszijde vóór), c: dwarsdoorsnede (ingangszijde rechts).

Afb. 79 Janskerkhof 13-16. Kapconstructie van Drift 31. Tek. A. F. E. Kipp. a: plattegrond (ingangszijde beneden), b: langsdoorsnede (ingangszijde vóór), c: dwarsdoorsnede (ingangszijde rechts).

meer verschillen vertoont dan men zou verwachten (afb. 76-79).

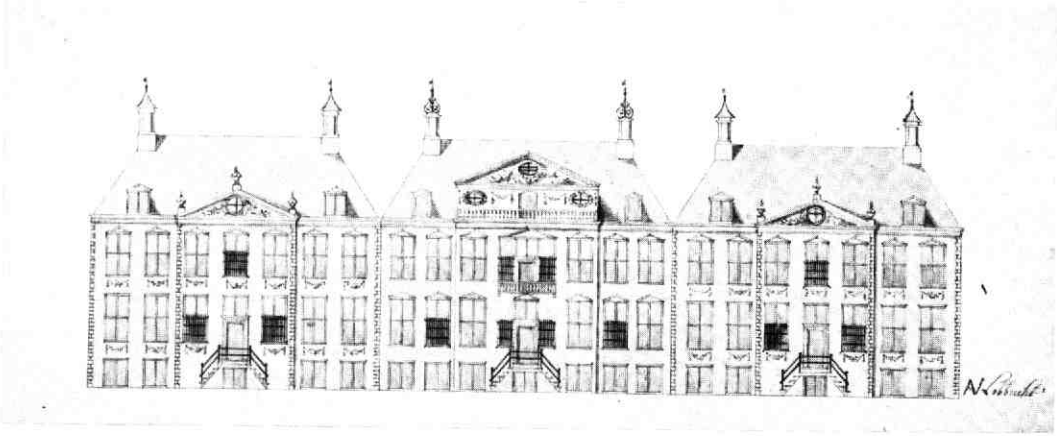
Van de beide vroege voorbeelden is de kap van *Janskerkhof 13* het meest compleet bewaard (afb. 76). Deze heeft een opvallend flauwe dakhelling. De kapconstructie berust hier op een zestal dwarsspanten over de volle breedte van het huis, in het midden ondersteund door twee langsspanten vlak naast elkaar. Deze langsspanten lopen van voor- tot achtergevel en worden ter weerszijden van de brede middentravee (met het trappenhuis) gedragen door tweemaal twee standvinken met schoren en gemeenschappelijke sloffen. Alle spanten hebben zeer wijd uitstaande benen, en dekbalken die vanwege de grote lengte uit twee delen bestaan. De langsspanten zijn gemerkt met de nummers I en II (links en rechts verschillend), de dwarsspanten dragen van voor naar achter de ingehakte telmerken I-VI (zonder onderscheid tussen links en rechts).
Hier bovenop staan vrij bescheiden, wijdbenige A-spanten. In het midden bevindt zich een plat dak, ter grootte van het vak tussen de vier standvinken dat dient als opvangbassin voor de binnendakschilden. De gehele hoofdconstructie is van grenen. De vier monumentale schoorstenen zitten niet op de hoekpunten van het dak maar doorbreken vlak daarachter de nokken van de zijdaken.

De kap van *Janskerkhof 13A* heeft een normale dakhelling en is daardoor in opzet hoger dan de kap van het iets oudere buurpand (afb. 77).
Rond 1900 is het bovendeel van deze kap vervangen door een plat dak, zodat alleen de hoofdspanten nog in de vergelijking kunnen worden betrokken. Wederom zijn er twee langsspanten over de volle diepte van het pand, die beide in het midden gesteund werden door twee standvinken met schoren en gemeenschappelijke sloffen.
Ditmaal zijn ook de uiteinden van de spanten van sloffen voorzien. Deze langsspanten staan - i.v.m. met de onderliggende constructie - verder uit elkaar dan bij 13, en zij hebben ook een enigszins andere functie. In plaats van zes complete dwarsspanten te ondersteunen, vangen zij ieder vier halve dwarsspanten op. Dit geheel is aangevuld met nog twee halve spanten aan voor- en achterzijde, die opgelegd zijn in deze dwarsspanten.
Gezien de grotere kaphoogte zijn voor het verdwenen bovengedeelte jukspanten hier waarschijnlijker dan A-spanten. Alle spanten zijn van grenen. Deze kap had een zakgoot in plaats van een middenbassin, en hij was voorzien van vier schoorstenen op de hoekpunten.

Het huis *Janskerkhof 14* werd in 1898 afgebroken; gegevens omtrent de kapconstructie ontbreken. De pendant, *Janskerkhof 15*, werd nog niet onderzocht. Van *Janskerkhof 15A* is de kap een tijd geleden vrij ingrijpend verbouwd. De oorspronkelijke opzet was vrijwel gelijk aan die van pendant, Janskerkhof 16, maar dan in spiegelbeeld.

Bij de kap van *Janskerkhof 16* vormen wederom twee lange spanten de doorgaande constructie (afb. 78). Ditmaal staan zij echter in de dwarsrichting, ter weerszijden van de plaats van het oorspronkelijke trappenhuis. Zij rusten in het midden beide op één standvink en zij zijn onderling verbonden door een reeks kinderbalken. Dwars op deze spanten zijn aan de voorzijde, resp. achterzijde vier halve spanten in de dekbalk opgelegd.
In de noordoosthoek is, loodrecht op het laatste halve spant, een halfspant geplaatst. In de overige hoeken zijn dit er telkens twee. (Dit hangt samen met de onderliggende moerbalken).
In elke hoek staat tevens een schuin geplaatste hoekkeperspant. Al deze elementen zijn in een kloksgewijs oplopende reeks van gehakte telmerken voorzien (I-XXIII). Er is dus geen onderscheid tussen links en rechts. Wel zijn de merken soms (door verschillende timmerlieden?) op verschillende wijze aangebracht: merendeels met een smalle of een brede beitel, soms met een guts of met een mes.
Het bovendeel van de kap bestaat uit jukspanten met afgeschoorde makelaars. Deze bovenspanten volgen de nummering van de onderspanten, zodat daarbij diverse nummers ontbreken. Op de twee doorgaande dwarsspanten staan tweemaal twee bovenspanten. De meeste oudere bovenspanten zijn halfspanten die hierin zijn opgelegd.
De vliering bestaat hier vanouds uit een vloer op kinderbalken. Ook deze kap had oorspronkelijk een zakgoot in plaats van een middenbassin. De schoorstenen staan op de hoekpunten van het dak.

Wat betreft het exterieur hangt het verschil in *gevelopzet* deels samen met het feit, dat Janskerkhof 13 en 13A van vlak vóór het midden van de 17e eeuw dateren en de rest van kort ná het midden van die eeuw. Bij 13 is de compositie heel duidelijk bewaard: de façade vertoont een middenrisaliet, bekroond door een fronton, met ter weerszijden twee traveeën. De middenrisaliet is van twee reeksen pilasters voorzien en heeft een normale travee in de as, gevat tussen twee smalle traveeën (oorspronkelijk met kloosterkozijnen). De bouwlagen zijn nadrukkelijk gescheiden door een geprofileerde lijst. De decoratie heeft een verfijnd karakter.
Van de pendant van dit huis, Janskerkhof 13A, is de voorgevel in het begin van de 19e eeuw grotendeels vervangen door een vlakke gevel van vijf traveeën breed, met een bescheiden middenrisaliet, geaccentueerd door een breed uitgewerkte centrale dakkapel tussen twee normale dakkapellen. De nog bestaande onderbouw van de 17e-eeuwse voorgevel wijst echter uit, dat deze in een wat eenvoudiger vorm oorspronkelijk dezelfde opzet vertoonde als het buurhuis: ook hier was een middenrisaliet met een ingangspartij tussen twee smalle traveeën.
De huizen (14), 15, 15A, en 16 vertonen een soberder architectuur. Zij hebben een vlakke gevel, afgesloten door een klassieke kroonlijst, die is samengesteld uit behakte kloostermopen, plavuizen en verschillende formaten baksteen.

Afb. 80 Janskerkhof 13-16. Ontwerptekening van A. van Lobbrecht (1664) voor drie woonhuizen in het uitbreidingsplan van Moreelse. GAU TA Aj 04. Net als bij het Janskerkhof spreekt uit dit ontwerp een streven naar variaties op een thema als een soort stedebouwkundige randvoorwaarde.

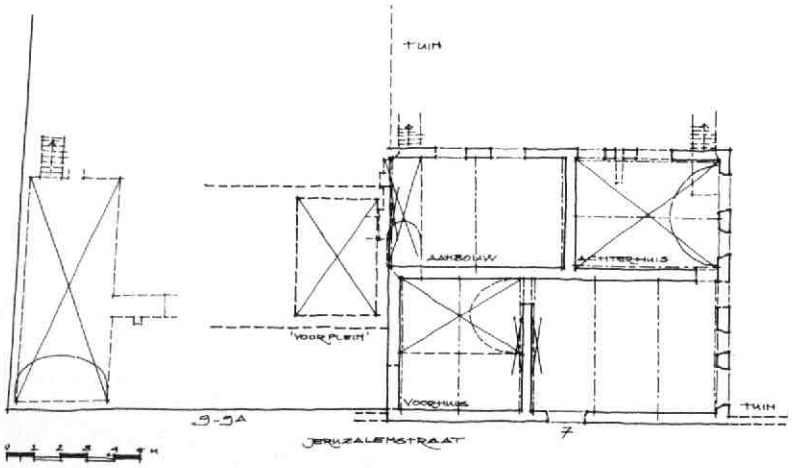
Hoogte en detaillering hiervan zijn bij de verschillende huizen gelijk (vergelijk bijvoorbeeld ook Kromme Nieuwe Gracht 2, Muntstraat 7: Kroniek 1982. MBOU 1983-3, 89-93).
De façades zijn alle op dezelfde manier ingedeeld en tellen vijf traveeën. Zij hadden oorspronkelijk kruiskozijnen met geprofileerde zandstenen deklijksten en onderlijsten. Hoewel zij op het eerste gezicht allemaal hetzelfde er uitzien, lijkt plaatsing en detaillering van deze lijsten echter onderling te verschillen (afb. 75).
In hoeverre de hier besproken huizen hun gelijkvormigheid ontlenen aan daartoe opgestelde (stedebouwkundige) randvoorwaarden, en hun onderlinge verschillen aan de wensen van de diverse opdrachtgevers en/of bouwmeesters, is een onderwerp voor nadere studie.
Een boeiende illustratie van dergelijke particuliere variaties binnen op eenheid gerichte stedebouwkundige randvoorwaarden, wordt gevormd door een (niet uitgevoerd) ontwerp van enkele jaren later. In 1664 maakte A. van Lobbrecht ontwerptekeningen van plattegronden en gevels, alsmede een vogelvluchtperspectief, voor de bebouwing aan de ,,Rijn- of Cingelgracht'' in het uitbreidingsplan van Moreelse (1660) (afb. 80). Hij ontwierp een reeks ,,vierkante huizen'' van het Janskerkhoftype onder het motto ,,variaties op een thema''. In hun gevelontwerp zijn de meeste ervan meer verwant aan Janskerkhof 13 dan aan 16.

A. F. E. Kipp

21. Jeruzalemstraat 7-9/9A

Jeruzalemstraat 7

De restauratie van Jeruzalemstraat 7 heeft een aantal gegevens opgeleverd die meer inzicht geven in de oorspronkelijke, 16e-eeuwse toestand van het huis.

Afb. 81 Jeruzalemstraat 7-9/9A. Reconstructie van de plattegrond van 7 en 9/9A in de middeleeuwse toestand. Tek. C. J. M. Rampart.

Afb. 82 Jeruzalemstraat 7-9/9A. Voorgevels aan de Jeruzalemstraat vóór de restauratie. Links op de foto: Jeruzalemstraat 9.

In zijn hoofdvorm is het huis in de loop der eeuwen onveranderd gebleven (afb. 81 en 82). Het bestaat uit een, vijf balkvakken breed, voorhuis van twee verdiepingen met een zadeldak waarvan de nok evenwijdig aan de straat loopt; voorts een twee vakken diep achterhuis rechts achter het voorhuis en met dezelfde hoogte.

In de hoek die door beide bouwdelen wordt gevormd bevindt zich een tweelaags aanbouw met een lessenaarsdak. Dat er bij de bouw van voor- en achterhuis al voorzien was in het maken van deze aanbouw blijkt uit het feit dat in de achtergevel van het voorhuis geen vensters voorkomen en dat deze gevel over een hoogte van ruim 2 m boven de verdiepingsvloer platvol gevoegd is en daarboven weer het geknipte voegwerk vertoont waarvan ook de overige gevels voorzien zijn. Deze overgang hangt mogelijk samen met het maken van een zolder en een vliering op de aanbouw vóór de 17e eeuw.

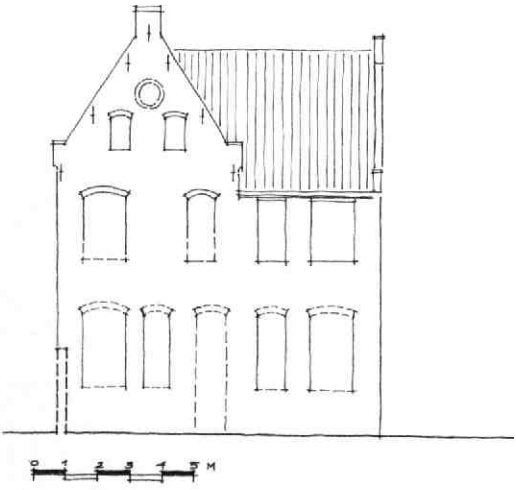
De aanbouw is in eerste instantie slecht één bouwlaag met kap hoog geweest. In de 17e eeuw is hij verhoogd tot twee volledige verdiepingen met een flauwer hellend dak. De beganegrondbalklaag bestaat uit moer- en kinderbinten, de verdiepingsbalklaag is enkelvoudig.

Ook het voor- en achterhuis zijn in de 17e eeuw flink gewijzigd. Bij de restauratie bleek dat het huis oorspronkelijk aan de rechterzijde geheel vrijstaand moet zijn geweest, waarbij bovendien het erf aan deze zijde tot het huis behoord zal hebben, gezien het grote aantal (ca. 10) vensters dat de zijgevel heeft gehad (afb. 83).

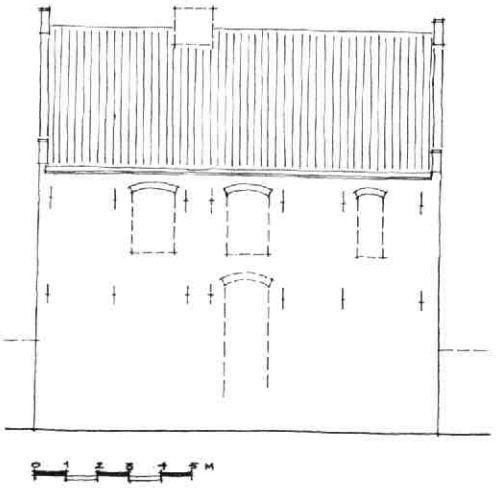
De verdeling hiervan is maar ten dele systematisch: de beganegrond vertoont een symmetrisch patroon met waarschijnlijk een deur in het midden; op de verdieping komt een onregelmatig patroon voor, terwijl in de topgevel van het voorhuis weer symmetrisch twee kleine vensters zitten waarboven zich een verdiept, rond gevelveld bevindt.

In de topgevel van het achterhuis kwam oorspronkelijk een rond venster voor, dat later naar beneden werd uitgehakt. De muurankers in de rechter zijgevel zijn evenals die in de voorgevel van het type ,,drakekop''. Hieruit blijkt dat aan deze twee zichtgevels bij-

zondere aandacht is gegeven. De linker zijgevel van het voorhuis is veel soberder van uitvoering: deze is behoudens één klein zoldervenster geheel blind en voorzien van onversierde ankers.
Overigens zal later blijken dat het huis ook aan deze kant gedeeltelijk vrij stond.
Net als in de zijgevel kon in de voorgevel iets van de originele gevelindeling teruggevonden worden (afb. 84). Daarbij bleek dat deze van oorsprong een meer gesloten karakter moet hebben gehad. Op de verdieping hebben in een onregelmatig patroon drie vensters gezeten; van gevelopeningen op de beganegrond kon er slechts één, in de middelste travee, vastgesteld worden.
Alle reconstrueerbare vensters schijnen enigszins gestandaardiseerd te zijn in een breed (ca. 1, 35 m) en een smal type (ca. 0,75 m). De brede vensters zullen een kruiskozijn bevat hebben, de smalle een kloosterkozijn. De vensteropeningen worden in bijna alle gevallen met een bakstenen toog afgesloten. Slechts twee vensters in de belangrijke rechter zijgevel zijn vanwege onvoldoende hoogte met een rechte latei beëindigd. Van de oorspronkelijke middeleeuwse indeling van het huis zijn twee binnenmuren te reconstrueren. Het voorhuis heeft een tussenmuur gehad op de scheiding tussen het tweede en derde vak van links. Deze steensmuur liep tot in de kap door, want daar ontbreekt een spant, zijn de wormplaten onderbroken of gelast en slaat de spantnummering geen getal over.
Waarschijnlijk heeft deze wand ook de stookplaatsen van het huis bevat, daar tegen geen van de gevels duidelijke aanwijzingen voor haarden gevonden werden. Tussen voor- en achterhuis blijkt in de lijn van de achtergevel van het voorhuis een muur van dezelfde dikte gestaan te hebben. Deze muur liep tot muurplaathoogte door, hoewel de geprofileerde gootlijst nooit verder heeft gelopen dan de hoek van het achterhuis. Op de beganegrond is er geheel rechts in deze binnenmuur een getoogde doorgang naar het achterhuis geweest. Tegen deze muur heeft zich, gezien het asputje dat hier te voorschijn kwam, ook in een latere fase een haard bevonden. Over de plaats van de trap in de oorspronkelijke situatie kon nergens een aanwijzing worden gevonden.
Het was een verrassing te moeten constateren dat het huis slechts gedeeltelijk onderkelderd is geweest. Immers, het feit dat de beganegrondvloer vier treden boven het (huidige) straatpeil ligt, doet een volledig onderkelderde opzet vermoeden.
De onder het huis aanwezige kelders dateren waarschijnlijk alle uit de bouwtijd. Het achterhuis is geheel onderkelderd met een ruimte gedekt door een tongewelf. Hierin is een kelderlicht en een schuin door de achtergevel stekende stortkoker opgenomen. De ingang bevond zich in de hoek rechts achter.
Het voorhuis is, voor wat betreft de twee linker vakken, over een deel van de diepte onderkelderd geweest. Het tongewelf is in 1946 ingeslagen om het beganegrondniveau tot straatpeil te kunnen verlagen. Deze kelder is waarschijnlijk slechts bereikbaar geweest via een overwelfde gang, die ter linker zijde onder de aanbouw tussen voor- en achterhuis doorloopt. De toegang tot deze gang vond vroeger plaats via een trap buiten de achtergevel van de voornoemde aanbouw. In deze gang is een dichtgezette doorgang naar een kelder onder het buurpand Jeruzalemstraat 9 opgenomen.
De kappen op voor- en achterhuis waren nog vrijwel geheel intact, zij het dat op de aansluiting van beide een en ander vernieuwd en veranderd was, onder andere als gevolg van een brand die daar in deze eeuw gewoed heeft. Beide kappen zijn geheel in eiken uitgevoerd en bestaan uit twee jukken op elkaar, waarbij

Afb. 83 Jeruzalemstraat 7-9/9A. Reconstructie van de rechter zijgevel van Jeruzalemstraat 7 in de 16e-eeuwse toestand. Tek. C. J. M. Rampart.

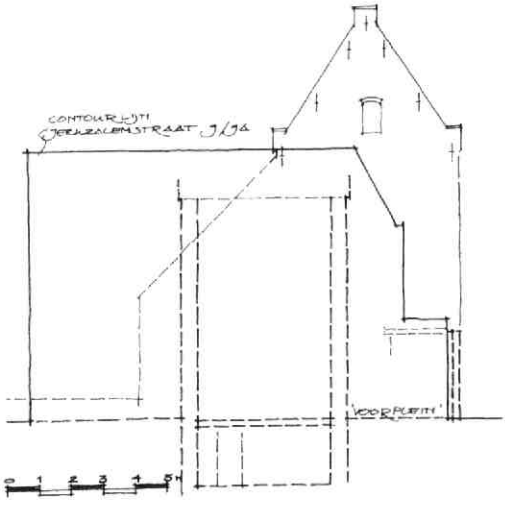

Afb. 84 Jeruzalemstraat 7-9/9A. Reconstructie van de voorgevel van Jeruzalemstraat 7 in de 16e-eeuwse toestand. Tek. C. J. M. Rampart.

Afb. 85 Jeruzalemstraat 7-9/9A. Voorgevel van Jeruzalemstraat 7. Detail met twee voegsystemen door elkaar heen. De zichtbare, witte voegen zijn in de 17e eeuw ingehakt in het middeleeuwse metselwerk, waarvan de voegen zoveel mogelijk zijn weggewerkt.

de onderste van krommers voorzien zijn. Op het tweede juk staat een afgeschoorde makelaar die de nokgording draagt.
De spanten van het voorhuis zijn gemerkt van 1 t/m 3 met gestoken, links gebroken merken en van rechts naar links.
De gootlijsten van de achtergevel van het voorhuis en van de linker zijgevel van het achterhuis zijn nog geheel origineel en bestaan uit een worstlijst met een hol profiel daarboven. Om de zes stenen zijn er steeds drie, vanouds in een lichte tint gepleisterd en mogelijk geschilderd geweest om een natuursteenblokkeneffect te bereiken. Echte zandstenen profielblokken bevinden zich alleen onder de schouders van de topgevels.
Terwijl de balklaag van de beganegrond in de jaren '40 geheel door een betonnen vloer vervangen is, blijkt de verdiepingsbalklaag nog grotendeels in de originele staat te zijn. Een aantal moerbinten bezat nog peerkraalsleutelstukken.
Waarschijnlijk in de 17e eeuw is de tuin aan de rechterzijde van het huis bebouwd geworden. Alle vensters van de beganegrond en van de eerste verdieping in deze gevel zijn toen dichtgezet. De huidige voorgevel werd daardoor de belangrijkste gevel van het pand en die kreeg toen ook een nieuwe vensterindeling.
De huidige gevelindeling en -afwerking stamt van een 18e-eeuwse verbouwing. Hierbij werd de deur in de middelste travee geplaatst waardoor een symmetrische opbouw in de vijf traveeën ontstond. Ook de huidige gootlijst met geornamenteerde consoles en de deuromlijsting dateren van deze verbouwing. De kozijnen van de grote, 20e-eeuwse inrijdeuren die tot vóór de restauratie de voorgevel ontsierden (afb. 82), bleken de bovendorpels en zijstijlen van de 18e-eeuwse kozijnen te bevatten, die oorspronkelijk een vast middenkalf en luiken in de onderste helft hebben gehad. Op de eerste verdieping zitten op de plaats van 18e-eeuwse voorgangers iets kleinere ramen die waarschijnlijk uit de 19e eeuw dateren.
Omdat het nieuwe vensterpatroon zo rigoreus afweek van het oorspronkelijke, besloot men bij deze 18e-eeuwse verbouwing een ander, passender voegenpatroon aan te brengen (afb. 85). Daarbij werden

Afb. 86 Jeruzalemstraat 7-9/9A. Reconstructie van de linker zijgevel van Jeruzalemstraat 7 met de bouwsporen van 9/9A. Tek. C. J. M. Rampart.

Afb. 87 Jeruzalemstraat 7-9/9A. Voorgevels aan de Jeruzalemstraat na de restauratie. Links op de foto: Jeruzalemstraat 9.

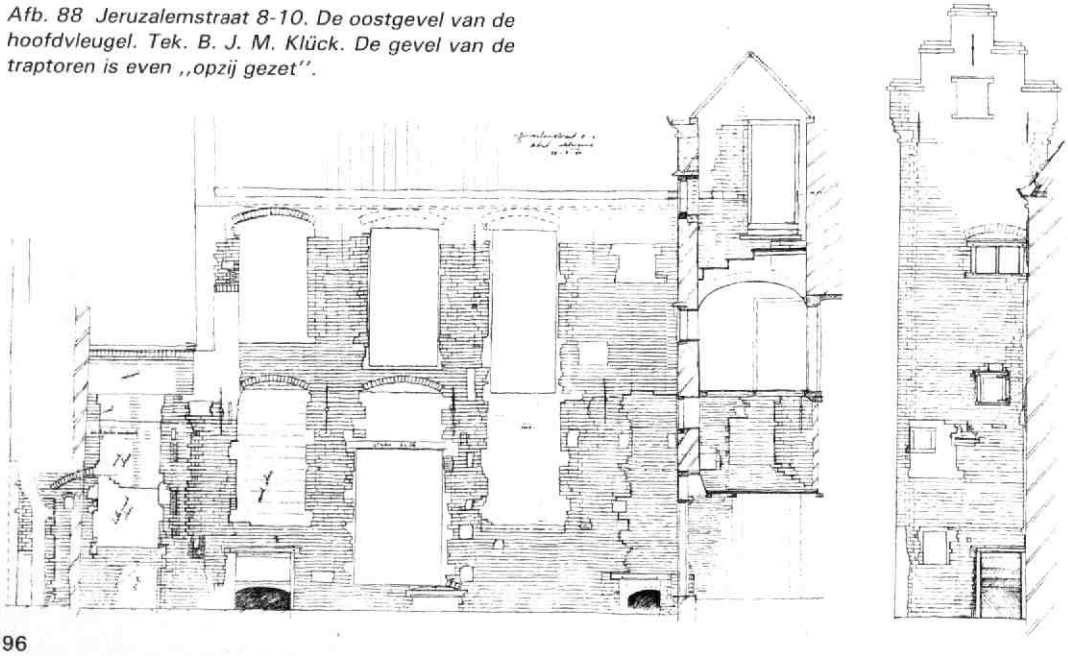
bijvoorbeeld de oude togen doorsneden met ingehakte lintvoegen om ze zo onzichtbaar te maken. Ook in de rest van het gevelvlak zijn wel nieuwe lintvoegen ingehakt, maar over het algemeen zitten ze toch op de oude plaats. Daarentegen zijn alle, thans zichtbare stootvoegen slechts schijnvoegen. De echte voegen zijn weggewerkt met een specie die met behulp van pigmenten dezelfde kleur als de baksteen heeft gekregen. Een opmerkelijk detail is dat ook tijdens de laatste restauratie (afb. 87) bij het opnieuw opmetselen van de borstweringen en penanten tussen de gereconstrueerde beganegrondvensters dit systeem met schijnvoegen is toegepast.
Binnen de tweede en vierde travee waren inkepingen op de muurplaat en de wormplaat zichtbaar van de slapers die behoorden tot twee dakkapellen. Deze zullen ook bij de 18e-eeuwse verbouwing aangebracht zijn.

Jeruzalemstraat 9A

Tijdens een interieurverbouwing in het buurpand van het hiervóór beschreven huis kon vooral de rechter zijmuur nader bekeken worden.
Jeruzalemstraat 9 blijkt overigens geheel in 1921 te zijn gebouwd, slechts enkele kelders in de voornoemde zijmuur naar 7 zijn veel ouder. Bij het onderzoek van dat pand was al te zien dat het in de 16e eeuw tegen een reeds bestaand gebouw was aangezet (afb. 86).
Dit gebouw heeft een borstwering-achtige gevelbeëindiging gehad, getuige de restanten van een beschadigde muizetandlijst die daartoe de aanzet vormde. Boven deze lijst volgt nog een aantal lagen baksteen. De muizetand zit iets onder de goothoogte van het voorhuis van 7.

De achtergevel van het middeleeuwse Jeruzalemstraat 9 heeft vermoedelijk op ca. 1,50 m binnen die van de achterkamer van 7 gelegen.
Toen bij de verbouwing ook het binnenvlak van de zijmuur zichtbaar werd, kon vastgesteld worden dat de anderhalfsteens dikke voorgevel op ruim 3,50 m van de rooilijn aan de Jeruzalemstraat gelegen heeft. De diepte van het middeleeuwse gebouw zou dan ca. 5,50 m buitenwerks geweest zijn.
De zijgevel van 7 vertoonde hier over die 3,50 m nog het oorspronkelijke buitenvoegwerk. Bovendien bleek uit sporen dat de ruimte vóór 9 met een muur aan de Jeruzalemstraat afgescheiden is geweest en dat er vlak achter die muur ooit een doorgang in de zijgevel van 7 naar dit perceel heeft gezeten.
Op de bouwtekeningen die horen bij de activiteiten in 1921 is een toen bestaande kelder van ca. 3,00 × 4,50 m weergegeven die waarschijnlijk bij de middeleeuwse voorganger gehoord heeft: hij valt aan drie zijden binnen de gereconstrueerde gevels daarvan. Deze kelder is later geheel onder een betonnen vloer verdwenen en daardoor niet meer toegankelijk. In de gangachtige kelder onder de achterkamer van Jeruzalemstraat 7 zit aan de kant van 9 een dichtgezette opening, die in de kelder van 9 zou moeten uitkomen en die een tweede verbinding tussen de beide huizen aantoont.
Onder de linkerhelft van 9 bevindt zich nog een andere kelder met een gedrukt tongewelf die zijn as loodrecht op de rooilijn heeft. Deze kelder reikt even diep als de vermoedelijke achtergevel van het middeleeuwse Jeruzalemstraat 9. Een dichtgezette, 2,00 m lange gang in de rechter zijde van de kelder doet vermoeden dat zich tussen de beide kelders van 9 nog een kelderruimte bevindt. In het gangetje is een kaarsnis uitgespaard. *C. J. M. Rampart*

Afb. 88 Jeruzalemstraat 8-10. De oostgevel van de hoofdvleugel. Tek. B. J. M. Klück. De gevel van de traptoren is even ,,opzij gezet''.

22. Jeruzalemstraat 8-10

In verband met een nieuwe restauratiefase werd onderzoek verricht aan de gevels langs de voormalige hof (afb. 88 en 89). Het uiteenrafelen van de vele bouwsporen maakt het mogelijk een beeld te schetsen van de ontwikkeling van een groot dwarshuis tot een samengesteld huis, dat na de middeleeuwen nog allerlei veranderingen ondergaat. Het huis bestaat uit een hoofdvleugel van 16,50 × 6,80 m langs de Jeruzalemstraat, haaks daarop een zijvleugel van 7,80 à 8,80 × 5,70 m en in de oksel van beide vleugels een traptoren. Beide vleugels zijn twee lagen hoog en onderkelderd. De hoofdvleugel is naar het zuiden verlengd met een niet onderkelderde aanbouw, die bij de restauratie van 1974 naar aanwezige bouwsporen verlaagd is.

De hoofdvleugel is het oudste onderdeel. Het bezit een dwars in tweeën gedeelde kelder met tongewelf, die echter anderhalve meter vóór de noordmuur eindigt. Dit laatste hangt samen met de plaats van de oorspronkelijke ingang in de eerste travee, waarvan de drempel slechts weinig boven straatniveau gelegen was.

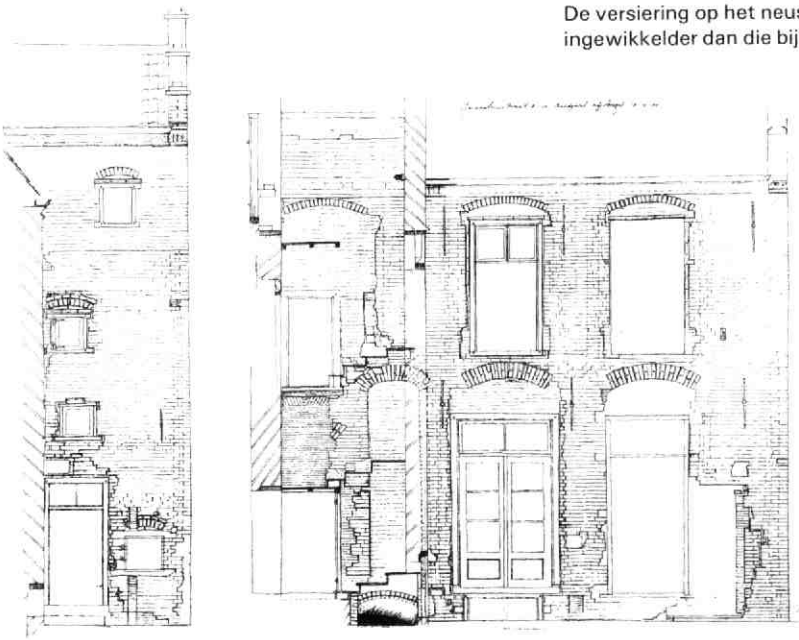
De gevel aan de hofzijde (= oostgevel) (afb. 90) had oorspronkelijk in de eerste drie traveeën (vanaf links gerekend) boven en onder kruisvensters, de vierde travee was breder met a-centrisch geplaatste vensters; het beganegrondvenster was vermoedelijk een kloostervenster. De vijfde en zesde travee zijn weer van dezelfde breedte als de eerste drie. Over hun indeling valt echter nauwelijks iets te zeggen omdat ze bij de bouw van de zijvleugel uit het zicht verdwenen en in de laatste tweehonderd jaar vrijwel totaal doorbroken zijn.

Eén oorspronkelijk keldervenster met zandstenen boven- en waarschijnlijk ook onderdorpel (nu onder het maaiveld) is nog aanwezig in de tweede travee. De gevel was oorspronkelijk in schoon metselwerk uitgevoerd met karakteristiek middeleeuws voegwerk (de specie met de troffel schuin naar binnen gedrukt tijdens het metselen). Er is baksteen gebruikt van 29 à 30,5 × 14 × 6 à 8 cm, 10 lagen = 75 à 77 cm. De vensters waren met halfsteens segmentbogen gedekt en er was een geprofileerde bakstenen gevellijst. De muurankers hebben een versierd neusje.

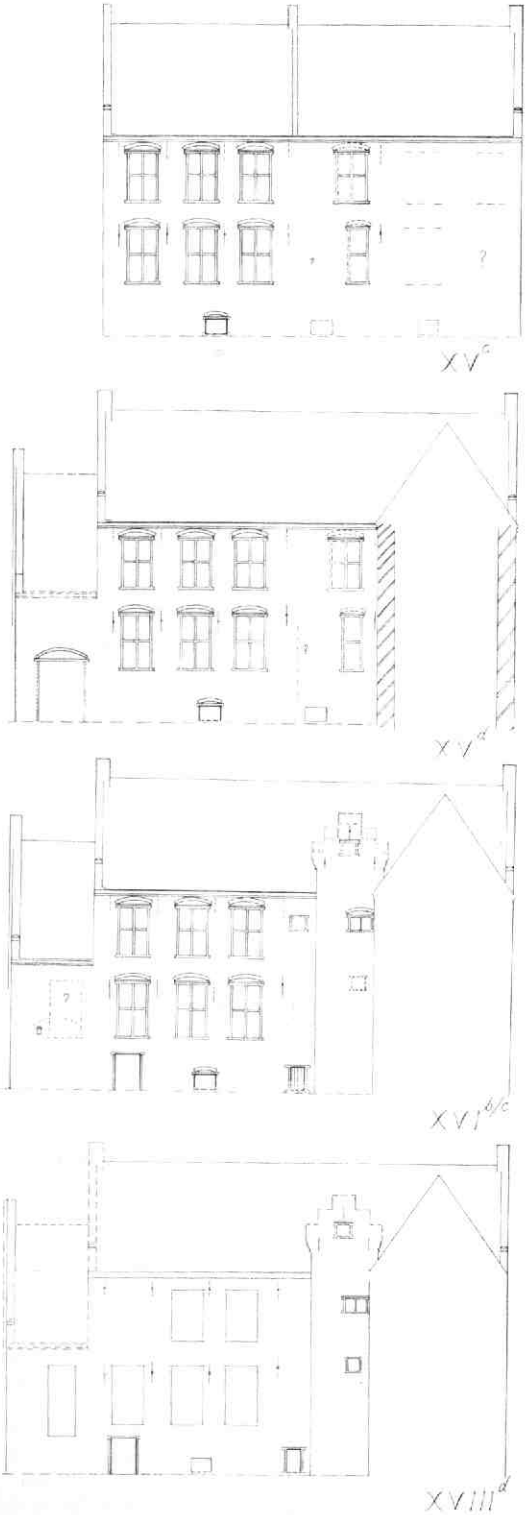
Waarschijnlijk is de hoofdvleugel in het derde kwart van de 15e eeuw gebouwd. In het laatste kwart van dezelfde eeuw werd de zijvleugel toegevoegd, waarvan de gevel aan de hofzijde (hier de zuidgevel) drie traveeën breed is. Ook dit deel had een kelder, maar van een ander type dan die van de hoofdvleugel: drie troggewelven rustend op gordelbogen. In de linker travee was de nieuwe achteringang met een klein venstertje ernaast (afb. 91). De doorgang was zorgvuldig afgewerkt met afgeschuinde hoeken, die in de éénsteens korfboog doorlopen (afb. 92). Ter plaatse van de aansluiting van de latere traptoren is het oorspronkelijke voegwerk gaaf bewaard gebleven en rond de ingang is er extra aandacht aan besteed (afb. 93). De beganegrondvensters hebben, naar analogie van de ingangsboog, een éénsteens segmentboog; op de verdieping zijn hiervoor halfsteens segmentbogen gebruikt. Bakstenen druiplijsten hielden de houten kruiskozijnen droog. In de middentravee is nog een restant van de bovendorpel van een keldervenster tevoorschijn gekomen.

Ook deze gevel was in schoon werk uitgevoerd. Er waren bakstenen gebruikt van het zelfde formaat als van die van de hoofdvleugel, maar de voegen waren iets dunner: 10 lagen = 73,5 cm. De bakstenen gevellijst (een zogenaamde keellijst) was vóór 1974 nog achter de dakgoot aanwezig; hij is bij de kaprestauratie hersteld.

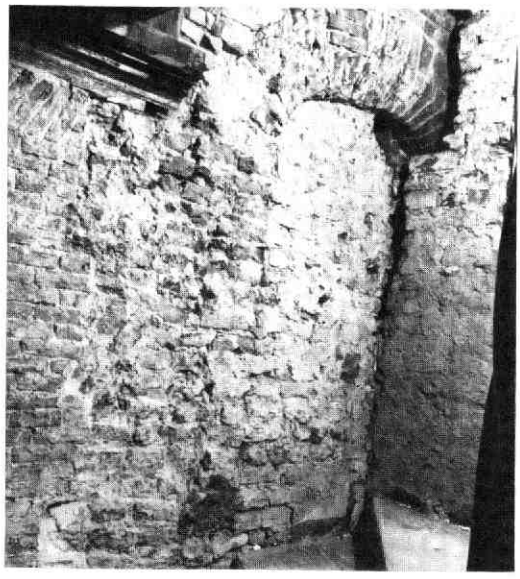
De versiering op het neusje van de muurankers is iets ingewikkelder dan die bij de ankers van de hoofdvleu-

Afb. 89 Jeruzalemstraat 8-10. De zuidgevel van de zijvleugel. Tek. B. J. M. Klück.

Afb. 90 Jeruzalemstraat 8-10. De ontwikkeling van de oostgevel van de hoofdvleugel. Tek. B. J. M. Klück.

Afb. 92 Jeruzalemstraat 8-10. De korfboog van de door de traptoren ingebouwde vroegere ingang van de zijvleugel, gedeeltelijk verhakt voor de ruimte in de traptoren.

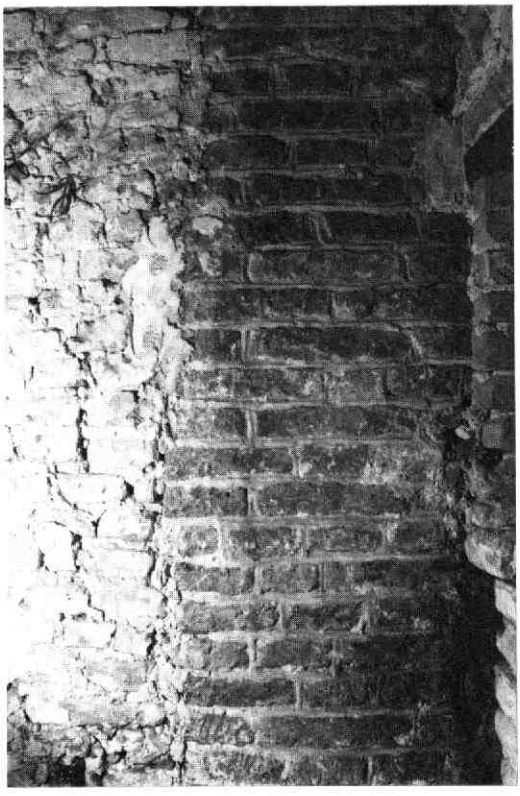
gel en dit maakte het mogelijk vast te stellen dat bij de bouw van de zijvleugel een verbouwing van het hoofdhuis uitgevoerd is (afb. 94). Bij deze verbouwing werd een moerbalk aangebracht, precies boven de muur die de kelder in tweeën deelde; we mogen hieruit afleiden dat oorspronkelijk het huis door een muur in tweeën gedeeld was, iets wat bij de eerste verbouwing ongedaan gemaakt werd (afb. 90). Door een brand in het begin van deze eeuw is de verdiepingsbalklaag met de kap boven dit deel van de hoofdvleugel verloren gegaan.

Tegelijk met de bouw van de zijvleugel of kort erna, werd de hoofdvleugel aan de zuidzijde verlengd met een éénlaagsaanbouw. Aan de hofzijde zijn resten gevonden van een brede poort met afgeschuinde hoeken, gedekt met een latei onder een segmentboog (afb. 88 en 90). Daar de gevel aan de straatzijde niets in die geest vertoont en veeleer blind van opzet lijkt, moet hier gedacht worden aan een stalling. De zolderverdieping erboven was als woning bedoeld. De zuidgevel, oorspronkelijk als tuitgevel uitgevoerd, stond vrij, waarschijnlijk naast een poort ter plaatse van Jeruzalemstraat 12. Op de zolderverdieping was een venster en ter weerszijden van een uitgebouwd rookkanaal bevonden zich vlieringvenstertjes.

Zoals uit het voorgaande blijkt, waren de gevels aan het binnenterrein bepaald niet als achtergevels uitgevoerd en dit beeld werd nog representatiever met de bouw - rond het midden van de 16e eeuw - van een traptoren in de hoek van de beide vleugels (afb. 90 en 91). Het verplaatsen van de trap, die zich oorspronkelijk waarschijnlijk in de noordoosthoek van de hoofdvleugel bevond, moet voor de aangrenzende ruimtes een flinke wijziging betekend hebben.

Afb. 91 Jeruzalemstraat 8-10. De ontwikkeling van de zuidgevel van de zuidvleugel. Tek. B. J. M. Klück.

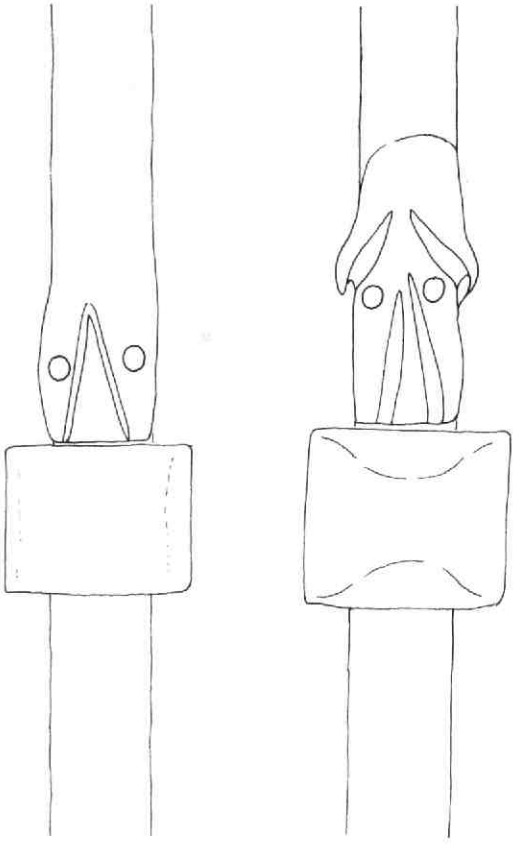

Afb. 93 Jeruzalemstraat 8-10. Het in de traptoren geconserveerde middeleeuwse voegwerk van de zijvleugel.

Bij de bouw van de traptoren, of korte tijd later, zijn alle muren aan de hofzijde rood geverfd. Er is geen aanwijzing dat de traptoren ook oorspronkelijk een buitendeur had. Een later ingevulde, en dan ook niet rood geverfde strook metselwerk in de hoofdvleugel naast de traptoren maakt het waarschijnlijk dat op dit punt een doorgang gemaakt is. Aan de zijvleugel verscheen een aanbouwtje, waarvoor een kleine doorgang gemaakt werd. De dichtmetseling van de poort van de stalling, waarin een heel klein venstertje is uitgespaard, vertoont rode verf en verwijst naar deze periode. Aan de oostzijde wordt de traptoren bekroond door een trapgeveltje.

In 1974 is de top gewijzigd; oorspronkelijk waren de onderste trappen, die op een geprofileerde uitkraging rustten, smal, de trappen daarboven breder en de eindtrap nog weer breder (afb. 88 en 90). Waarschijnlijk waren de geveltrappen met zogenaamde ezelsruggen afgedekt.

Er is nog een aantal oorspronkelijke venstertjes, alle op één na met eiken kozijn, waaronder een bolkozijn. Het laagste oorspronkelijke venster heeft een zandstenen boven- en onderdorpel met luiksponning. Op één na waren de houten kozijnen beschermd door bakstenen druplijsten met een segmentboog erboven (afb. 95).

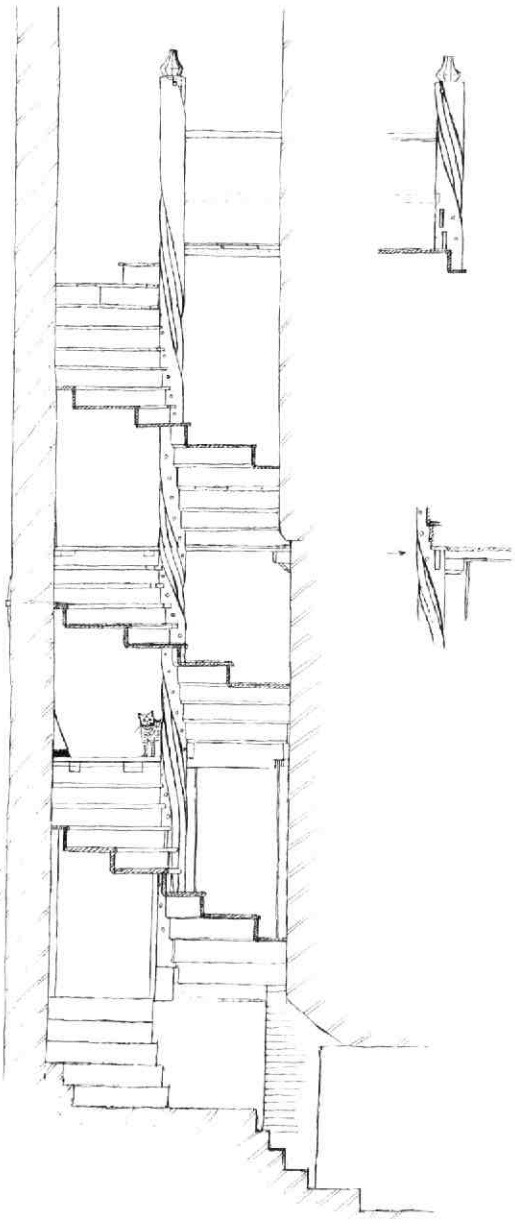

Afb. 94 Jeruzalemstraat 8-10. Detail van de muurankers van hoofdvleugel en de zijvleugel. De laatste met een ingewikkelde versiering. Tek. B. J. M. Klück.

De spiltrap bestaat uit een eikehouten spil met 34 treden (afb. 96). Halverwege de beganegrond en op de verdieping zijn bordessen van een halve draai en aan

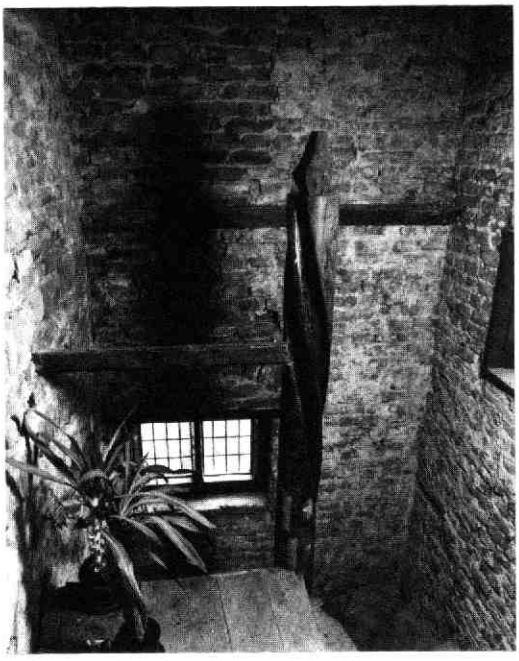

Afb. 95 Jeruzalemstraat 8-10. Detail van de boog van het gedeeltelijk zandstenen traptorenvenster met het voegwerk met de dubbele dagstreep.

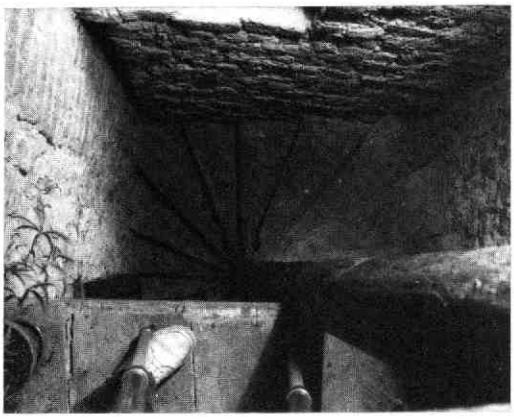

Afb. 96 Jeruzalemstraat 8-10. De 16e-eeuwse spiltrap. Tek. B. J. M. Klück.

het eind van de trap een bordes van een kwart draai. Rond de met een achtkantige peer bekroonde spil spiraalt een uitgestoken leuning (afb. 97). De oorspronkelijke treden en stootborden zijn van 4 cm dik eikehout. De stootborden zijn in de spil gepend, de treden zijn met een sierlijk ,,oortje'' iets in de spil ingelaten (afb. 98). Het bovenste bordes - het enige dat nog oorspronkelijk is - is van eikehout en werd oorspronkelijk met een eiken schot aan de open zijde afgesloten.

Afb. 97 Jeruzalemstraat 8-10. Het boveneinde van de spil. De twee dichtgestopte pengaten van de nooit gemaakte treden zijn goed te zien.

Afb. 98 Jeruzalemstraat 8-10. De eiken spiltrap met de ,,oortjes'' aan de treden.

Bij nadere beschouwing biedt de spiltrap een aantal raadsels. Het eerste wat opvalt, is dat de schroefvormige draaiing van de leuning pas begint als men een aantal treden gegaan is (afb. 96). Normaal begint de draaiing al op armhoogte boven de eerste trede. Reconstrueren we de trap met een start zoals de leuning aangeeft, dan blijkt hij, ononderbroken door een bordes, tot de eerste verdieping door te gaan. Ondanks het feit dat het grenen bordes en de grenen treden tot dit bordes uit de 18e eeuw stammen, blijkt hier sprake te zijn van een herstelling in plaats van een verandering: de eiken stootborden zitten op hun oorspronkelijke plaats vastgepend en ook het bordes blijkt een vervanging te zijn van een ouder bordes, dat enkele centimeters lager lag; juist bij deze vervanging is de ingang naar de zijvleugels dichtgemetseld. Bij het tweede bordes blijkt er wel iets gewijzigd te zijn: een dichtgezet pengat geeft aan dat het oorspronkelijke bordes een trede lager lag (afb. 96). De trap kwam eerst met een bordes recht tegenover de ingang van de hoofdvleugel aan; in de hoek met de zijvleugel begon vervolgens een brede trede vanwaaraf men door de ingang naar de zijvleugel kon gaan. In verband met deze ingang was het stootbord van de volgende trede iets teruggebogen. Verder gaat de trap, met zijn nog oorspronkelijke treden, door tot het laatste bordes. Daar vertoont de spil echter nog een verrassing: twee pengaten boven het bordes voor treden, die nooit geplaatst zijn; de ,,nesten'', waarin de treden horen te zijn ingelaten, ontbreken (afb. 96 en 97). Waren deze treden wel aangebracht, dan was men precies op zoldervloerhoogte uitgekomen, maar dan niet met een ingang naar de hoofdvleugel, maar naar de zijvleugel. Dit zou automatisch inhouden dat het kapje gedraaid, en dus de zuidgevel een trapgevel zou zijn. Spiltrap en traptoren zijn uit één periode; er is geen sprake van een ,,tweedehands'' spiltrap.
Met alle feiten op een rij, kan het bouwproces hier als volgt gereconstrueerd worden:
1. de spil wordt volgens de geplande lengte klaargemaakt en de leuning uitgehakt.
2. het plan wordt gewijzigd; er moet een tussenbordes komen.
3. volgens deze wijziging worden de pengaten uitgehakt en de toognagelgaten geboord.
4. vermoedelijk wordt pas tijdens het metselen steeds een stootbord en een trede geplaatst en vervolgens ingemetseld. Een kant en klare trap van dit formaat stellen, en dan metselen zou veel ingewikkelder zijn.
5. het plan wordt opnieuw gewijzigd: de bovenste twee treden hoeven niet te worden aangebracht en de pengaten en toognagelgaten worden dichtgestopt.

Een volgende belangrijke verbouwing van het samengestelde huis heeft rond 1800 plaats gevonden (afb. 90 en 91). In de traptoren wordt een ingang in de zuidgevel gemaakt. De doorgang naar de hoofdvleugel wordt op de verdieping over de hele breedte uitgevoerd. In de oostgevel van de hoofdvleugel wordt op de verdieping een venster dichtgemetseld. In de zijvleugel worden de vensters van de verdieping vervangen door empire-vensters, terwijl op de beganegrond een groot kozijn met tuindeuren en een hardstenen drempel boven een groter keldervenster met bolkozijnen wordt gemaakt. Ook de doorgang naar de aanbouw tegen de zijvleugel wordt gewijzigd. Tenslotte worden de gevels wit gekalkt met een zwarte spatrand.
Zelfs in de nieuwgewitte traptoren wordt een keurige zwarte plint geschilderd, die precies de treden volgt.

Tussen de hoofdvleugel en de zijvleugel wordt op de verdieping een doorbraak over de gehele breedte onder een grote boog gemaakt.
In 1883 wordt het pand voor de drukkerij De Boer verbouwd, nadat eerder al een keukenaanbouw tegen de hoofdvleugel gemaakt is. De aanbouw tegen de zijvleugel vervalt en er wordt een tweede tuindeur gemaakt. De uitbreiding van de drukkerij in het gebouw en uiteindelijk ook in de tuin, brengt flinke schade toe aan de gevel van de hoofdvleugel (afb. 88).

B. J. M. Klück

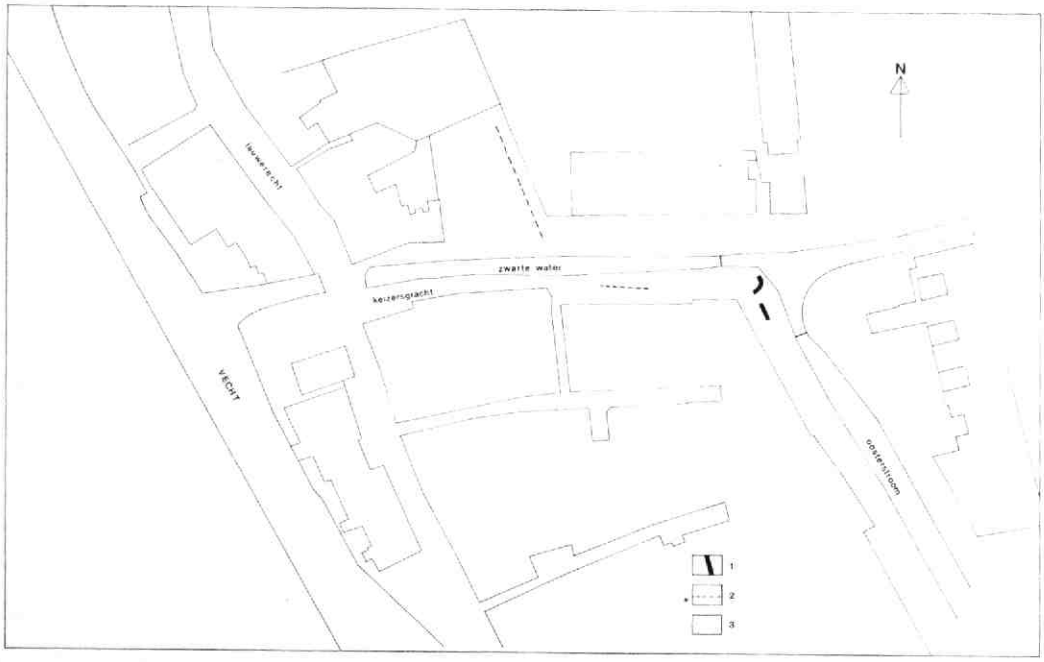
23. Keizersgracht

Tijdens het bouwrijp maken van een terrein tussen de Molenwerfsteeg en de Keizersgracht in januari, is een deel van de fundering van de muur van de Bemuurde Weerd gesloopt. Daarbij zijn enkele waarnemingen gedaan.
De muur was aangelegd op liggend hout, dat zich ongeveer op 0 m NAP bevond. Het metselwerk van bakstenen met een formaat van 29 × ? × 5 cm had een aanlegbreedte van 1,10 m. De onderste meter was in tras gemetseld.
In december van het verslagjaar kwam aan de zuidzijde van de Keizersgracht tijdens rioleringswerkzaamheden eveneens een deel van de muur in het zicht. Hier was de aanlegbreedte wat minder: ca. 0,90 m. De muur was op een aanlegdiepte van 0,60 m - NAP gebouwd. Ook hier was een trasachtige cement toegepast. Het steenformaat was 30 × 15 × 6 cm. Opgemerkt werd dat in de muur in de lengterichting, op circa een derde van de muurbreedte, liggende planken op hun kant horizontaal waren aangebracht.
Reeds eerder is een deel van de muur van de Bemuurde Weerd in het zicht geweest (Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 37). Het ging toen om een deel van de noordoostelijke hoektoren met een stuk van de oostelijke muur. Deze waarneming èn die van dit jaar zijn op afb. 99 samengevoegd.

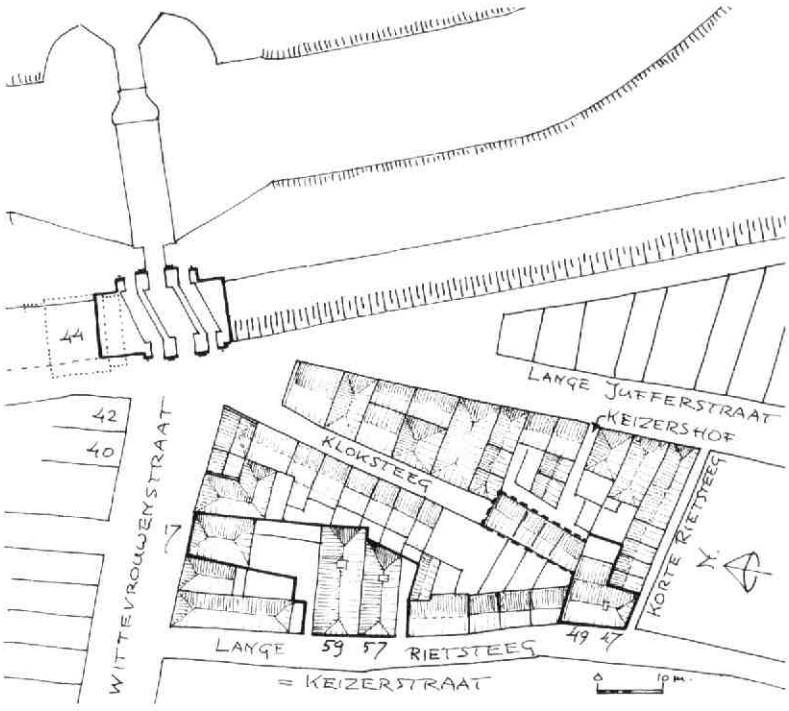
H. L. de Groot

24. Keizerstraat 47-49

Dit hoekhuis Keizerstraat - Korte Rietsteeg prikkelde reeds lang de nieuwsgierigheid door zijn opvallend steile kap met de nok evenwijdig aan de straat (afb. 100).
Enige tijd geleden werden de kelders van dit huis onderzocht in verband met bouwplannen op het aangrenzende terrein, waarbij ook de buitenshuis gelegen keldertoegang zou verdwijnen. Nadien werden in het kader van de uitvoering van herstelwerkzaamheden waarnemingen gedaan in het bovengelegen huis. Daarbij bleek, dat het hier om een interessant voorbeeld ging van een middeleeuws huis van het brede type (d.w.z. een huis met de kap evenwijdig aan de voorgevel) met een van oorsprong houten voorgevel (afb. 101). Of ook de zijgevel aan de Korte Rietsteeg

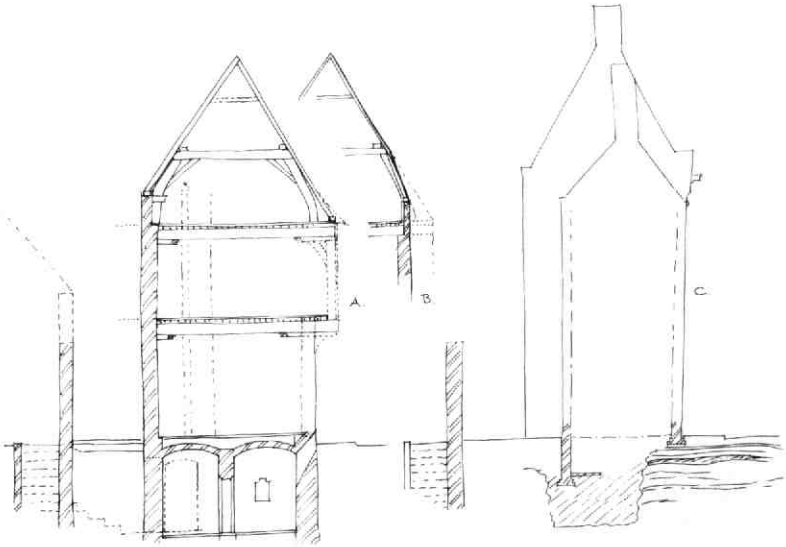

Afb. 99 Keizersgracht. Situering van de waargenomen muurresten van de Bemuurde Weerd. Tek. H. L. de Groot. 1: muur- en torenfundering die in 1980 zijn gevonden. 2: plaats van de in 1984 waargenomen muurfundering. 3: water.

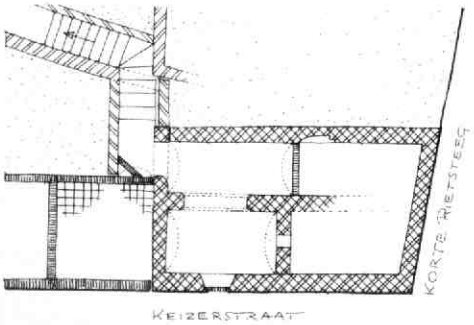
Afb. 100 Keizerstraat 57-59. Situatietekening en kappenplan van de omgeving van de Kloksteeg op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

een houten voorganger heeft gehad, kon niet worden nagegaan.
In de 17e eeuw werd de houten bovengevel vervangen door een nieuwe stenen gevel, waarbij, zoals gebruikelijk, het overstek kwam te vervallen.
Later werd het huis nog meermalen verbouwd, en in de 19e eeuw werd het gepleisterd, waarmee het zijn huidige uiterlijk verkreeg.
Het huis had oorspronkelijk twee bouwlagen, beide met een moer- en kinderbalklaag van vier vakken. De bijbehorende sleutelstukken zijn met grote ijzeren spijkers vastgezet en wijzen op een datering in de 15e eeuw. Op de verdieping bevinden zij zich uitsluitend aan de achterzijde: aan de voorgevelzijde zijn de moerbalken bij de 17e-eeuwse verbouwing ingekort omdat het overstek kwam te vervallen. Op de beganegrond was alleen aan de linker strijkbalk een sleutelstuk aan de voorzijde zichtbaar. Of de moerbalken hier aan de straatzijde sleutelstukken hebben gehad (dus opgelegd geweest zijn in een stenen onderpui), of dat ze, net als bij Minrebroederstraat 25 (zie aldaar in deze Kroniek), aan de voorzijde oorspronkelijk op

Afb. 101 Keizerstraat 47-49. Doorsnede door het huis naar het zuiden. Tek. A. F. E. Kipp. A: middeleeuwse opzet met houten voorgevel. B: 17e-eeuwse opzet met stenen voorgevel. C: noordmuur met aftekening van het aansluitende pand Keizerstraat 51.

muurstijlen met korbelen rustten, kon voorlopig nog niet worden nagegaan.
Ook in de kap was de oorspronkelijke opzet met een overkragende verdieping duidelijk terug te vinden (afb. 101). De kapconstructie bestond uit eiken bokspanten met krommers met daarop 17e-eeuwse, grenen A-spanten. Blijkens de ingekraste telmerken (links gebroken) mogen de onderspanten als 15e-eeuws worden beschouwd.
Achter staan de krommers vrijwel tegen de 70 cm hoge borstwering van moppen, waarop nog de oude eiken muurplaat ligt. Die krommers zijn gekoppeld aan eiken blokkeels. Aan de voorzijde daarentegen zijn zij ingemetseld in de ca. 50 cm hoge borstwering van 17e-eeuwse baksteen; zij fungeren in het buitenvlak tevens als klossen voor de latere gootlijst. Het ondereind van de kromme spantbenen is aangescherfd omdat zij kennelijk oorspronkelijk nog verder naar buiten stonden.
De muurplaat aan de voorzijde is van grenen en duidelijk van jongere datum, terwijl de blokkeels hier ontbreken. Alles wijst erop dat bij het wegvallen van de overkragende verdieping tijdens de 17e-eeuwse verbouwing, getracht is de hoofdconstructie van de oude kap te handhaven en die met kunst- en vliegwerk nog net binnen de nieuwe voorgevellijn te ,,persen''. Dit verklaart ook de opvallend steile helling van de kap. De kelder was minder overzichtelijk dan men zou verwachten. Tijdens het onderzoek was alleen de linker helft toegankelijk, de rechter helft was afgesloten en gedeeltelijk met puin volgestort.
De toegang tot de kelder was, mogelijk vanouds, vanuit de Kloksteeg, die vroeger tot hiertoe doorliep, en die aan de zuidzijde mogelijk over de volle lengte werd begeleid door een anderhalve meter diep gefundeerde middeleeuwse muur (afb. 102).
Op het eind van de steeg ging in de hoek de overkluisde keldertrap naar beneden, die na een knik uitkwam bij de kelderdeur linksachter in de zijmuur van het huis. De kelder werd in de lengterichting door een middeleeuwse muur met een afgewerkte gordelboog (of twee?) verdeeld in een voor- en een achterruimte, beide voorzien van een troggewelf.

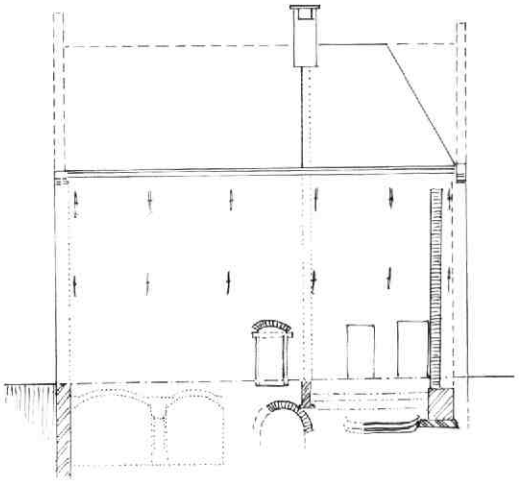
Afb. 102 Keizerstraat 47-49. Plattegrond van de kelder met de toegangstrap vanuit de Kloksteeg. Tek. A. F. E. Kipp.

De achterruimte van de kelder lijkt vroeger te hebben doorgelopen, maar hij was halverwege afgesloten met een latere muur, waarachter nog net een uitholling van een keldertrap zichtbaar was in de achtermuur. De voorruimte heeft in het midden van het huis een dwarsmuur uit de bouwtijd, met een nisvormig kijkgat naar de vermoedelijke tweede voorkelder.
Toen de op de linker zijmuur aansluitende huizenrij uit ca. 1840 door nieuwbouw werd vervangen, was te zien dat deze huizen kennelijk voorgangers hadden gehad met dezelfe geringe bouw- en funderingsdiepte (afb. 101).
De resten van plavuizenvloeren tegen de achtergevel op ca. 1 m onder het maaiveld behoorden wellicht bij bedsteekelders. Iets naar achteren liggend bevond zich daaronder een bijna drie meter diepe kuil met rommelige vulling, die mogelijk verband hield met de middeleeuwse functie van dit (zijn?) erf.
De gelaagde opbouw van de grond onder de straat zette zich tot vlak onder het maaiveld en over de rooilijn heen tot aan deze kuil ongestoord voort (afb. 101). Dit wijst erop dat er op het terrein aansluitend op het hoekhuis 47-49 in de middeleeuwen en enige tijd daarna geen intensieve bebouwing in de rooilijn is geweest. Dit gegeven zou kunnen samenhangen met de klokkengieterij, die bij het hierna volgende huis Keizerstraat 57-59 aan de orde komt. *A. F. E. Kipp*

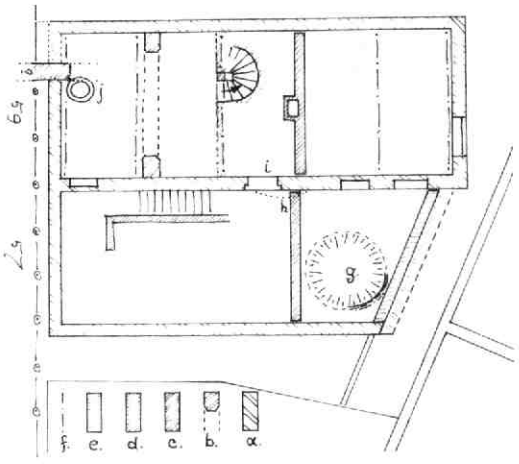
25. Keizerstraat 57-59

Van deze beide panden kwam in het recente verleden een aantal gegevens in zicht wegens nieuwbouw ter plaatse (afb. 100). Zij zijn met name historisch van belang, omdat zij deel uitmaakten van het huis en de klokkengieterij van Jan Tolhuys, die in 1542 voor het leven werd benoemd tot stadsklokken- en geschutgieter. Eén der voorwaarden daarbij was, dat hij het ,,clockhuys'' (de gieterij), dat sedert 1404 buiten de stad aan de Wittevrouwensingel had gelegen, zou verplaatsen naar het terrein achter zijn huis bij de Wittevrouwenstraat, waar voordien reeds zijn voorganger Hendrik van der Borch had gewoond. De gieterij heeft vier generaties lang bestaan, en daaraan heeft de Kloksteeg sedertdien zijn naam te danken.
Zijn opvolger Antonis van der Borch, had even verderop een tweede huis aan de Lange Jufferstraat. Diens medewerker Thomas Both had een eigen werkruimte naast het ,,clockhuys''. Het is niet onmogelijk dat het gehele terrein tussen de Kloksteeg en Keizerstraat 49-59 in die periode bij het gieterijbedrijf betrokken is geweest (zie bij Keizerstraat 47-49) (afb. 100).

Van de bovengenoemde panden is Keizerstraat 59 van origine een 14e- of 15e-eeuws huis, opgetrokken in de toen gangbare moppen, met plaatselijk secundaire blokjes tufsteen in het muurwerk. Het was vijf vakken diep en twee lagen hoog, en het was in eerste instantie waarschijnlijk niet onderkelderd (afb. 104). Vermoedelijk nog in de 15e eeuw is er onder de voorste twee balkvakken een kelder met twee troggewel-

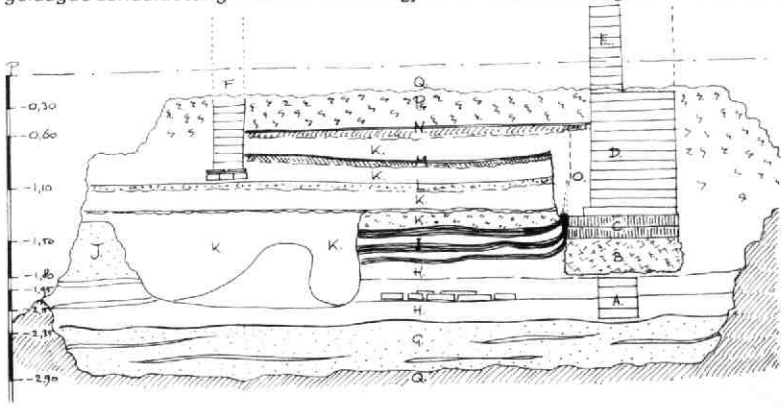
Afb. 104 Keizerstraat 57-59. Zuidmuur van Keizerstraat 59 met bouwsporen en kelder, alsmede gegevens betreffende Keizerstraat 57 onder het maaiveld. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 103 Keizerstraat 57-59. Plattegrond op niveau van kelders en funderingen met gegevens betreffende de beganegrond. Tek. A. F. E. Kipp. a: middeleeuws muurwerk. b: gordelboog van de kelder. c: muurwerk van een voorafgaand gebouw. d: 17e-eeuws muurwerk. e: 19e-eeuws muurwerk. f: balklaag van de beganegrond. g: gietkuil. h: grondboog. i: oorspronkelijke doorgang op de beganegrond. j: middeleeuwse waterput.

ven op een gordelboog ingebouwd, met een stenen keldertrap links in het derde balkvak, en mogelijk een keldertrap naar de straat linksvoor (afb. 103). Dat de kelder ooit onder het hele huis heeft doorgelopen, is gezien een open grondboog onder het derde balkvak niet waarschijnlijk. Bovendien werden in het derde balkvak resten van een aantal oude plavuizenvloeren geconstateerd, waarvan de onderste op ca. 1 m onder het huidige maaiveld lag.
Of het achterste deel van het huis thans onderkelderd is, is niet bekend. Op de begane grond was in de rechter zijmuur in het derde balkvak nog een deuropening uit de bouwtijd herkenbaar, met kozijnafdruk en een segmentboog erboven. Dit wijst op een oude relatie met het naastgelegen erf.
In later tijd is tussen het derde en vierde balkvak een scheidingsmuur opgetrokken, die koud tussen beide zijmuren staat, en waarin (latere) stookplaatsen zijn opgenomen.

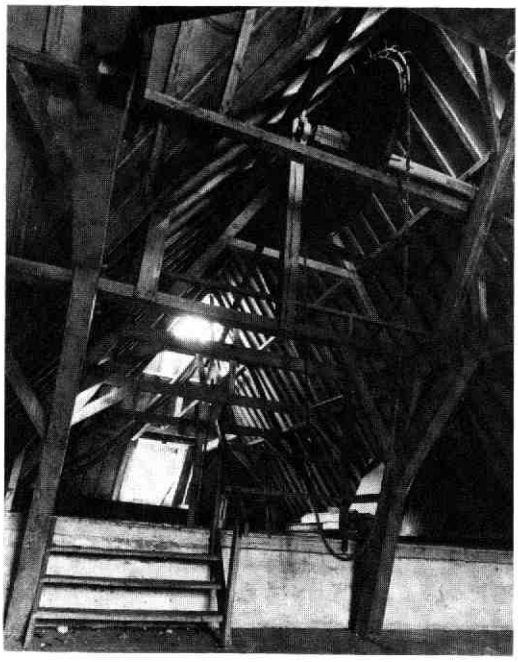
Afb. 105 Keizerstraat 57-59. West-oost doorsnede door het achterste deel van Keizerstraat 57 met restanten van de gietkuil van de klokkengieterij. Tek. A. F. E. Kipp. A: fase I, éénsteens fundering (baksteenformaat 32 x 16 x 7,5 cm). B: fase II, kalkpuinpakket als fundering voor muur C. C: fase II, driesteens fundering (baksteenformaat 30 x 15 x 7 cm) met veel kopergroen en restjes brons. D: fase III, fundering (baksteenformaat 30 x 15 x 6,5 cm). E: fase IV, éénsteens muur van hergebruikte moppen. F: binnenmuur uit fase III. G: gelaagde zandafzetting met dunne kleilaagjes. H: klei en zanderige klei. I: afwisselend zwarte (houtskool)lagen en kleilaagjes aansluitend op muur C. J: bruin zand (door verhitting verkleurd?) K: opvulling. L: vloerlaag uit fase II, aansluitend op C en F. N: vloerlaag uit fase III, aansluitend op D en F. O: insteek in verband met de sloop van muur C en de bouw van muur D. P: puinrijke ophoging. Q: grens van de ontgraving vóór, resp. achter het profiel.

Rond 1900 zijn de verdieping en de voorgevel van het voorste deel van het huis vervangen door nieuw werk. Ten behoeve van de recente nieuwbouw is dit deel thans geheel verdwenen.
Het achterste deel van het middeleeuwse huis daarentegen bestaat nog tot op heden, en behoort bij het pand Wittevrouwenstraat 17.
Van het tweede bouwdeel, Keizerstraat 57, was veel minder bewaard gebleven, maar er was wel iets van zijn geschiedenis af te lezen.
Het huis had globaal dezelfde afmetingen als 59, en het had eveneens een latere afscheidingsmuur op drievijfde van de bouwdiepte, maar de achtergevel van dit deel liep schuin, en wel evenwijdig aan de Kloksteeg. Nadere gegevens konden hier alleen worden verzameld in het achterste deel.
De opbouw van de achtergevel vertoonde vier belangrijke fasen, en daarop sloten diverse vloerniveaus aan (afb. 105). De oudste fase was vertegenwoordigd door een waarschijnlijk 14e-eeuwse, éénsteens fundering uit baksteen van 32 × 15,5 × 7,5 cm, op de ongestoorde grond, ca. 3 m onder het maaiveld.
Daarboven rustten op een puinbed de onderste lagen van een driesteens moppenmuur waarin een kopergroene aanslag en resten van doorgesijpeld brons bleken te zitten die samen moeten hangen met de sedert 1542 alhier gevestigde (klokken)gieterij. Ook een pakket (ca. 1,80-1,50 onder het maaiveld) van hierop aansluitende laagjes van afwisselend houtskool en klei, alsmede de kennelijk door verhitting ontstane bruine verkleuring van het zand ter plaatse, lijkt te wijzen op de aanwezigheid van de bodem van een gietkuil. Daarboven lag een aantal vloerniveaus dat kennelijk dateerde uit een tijd, waarin dit gedeelte van het gebouw nog wel tot de bedrijfsruimte hoorde, maar waarin niet meer het feitelijke gieten plaats vond.
Nadien werd het muurwerk grotendeels vervangen door een onderbouw van een nieuwe muur van herbruikte moppen, die vermoedelijk dateert uit de 17e eeuw, toen de gieterij plaats maakte voor woonbestemming. Tegelijkertijd werd kennelijk, evenals bij Keizerstraat 59, de scheidingsmuur tussen vóór en achter gebouwd.
Later is Keizerstraat 57 gedegradeerd tot een bescheiden aanbouw tegen 59 aan, en werd de degelijke achtermuur vanaf het maaiveld vervangen door een éénsteens gevel, wederom in herbruikte moppen. Wellicht tegelijkertijd maakte de woonfunctie weer plaats voor een bedrijfsfunctie, die het huis tot het eind toe gehouden heeft. *A. F. E. Kipp*

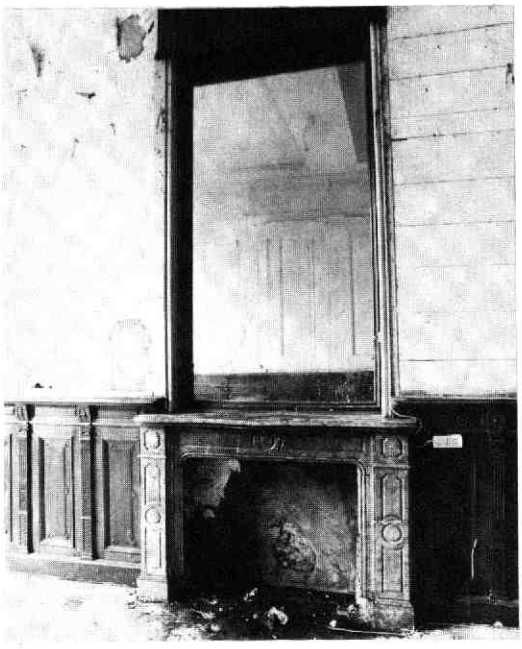
26. Koningsweg 1 „Nieuw-Amelisweerd" (gem. Bunnik)

Aangezien bij de laatste verbouwing van Nieuw-Amelisweerd geen ingrijpende maatregelen genomen werden, behoefde het bouwhistorisch onderzoek ook niet erg diepgaand te zijn.
Vastgesteld is dat de, waarschijnlijk in 1707, aangebouwde vleugel links achter het reeds bestaande L-

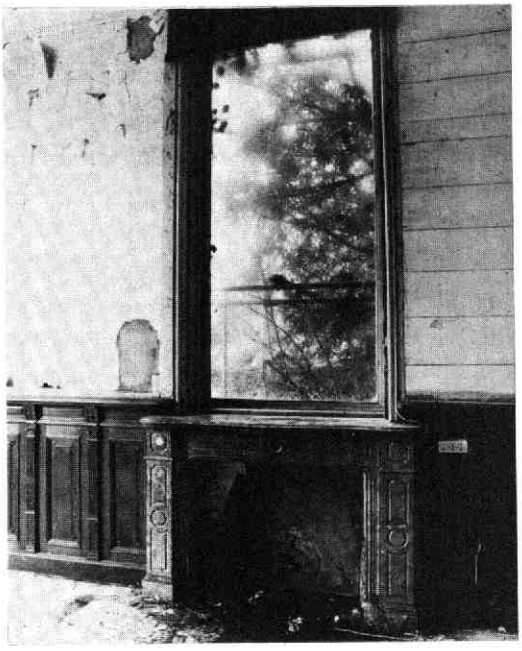

Afb. 106 Koningsweg 1. „Nieuw Amelisweerd". Overzicht van de hijsinstallatie op de zolder van de rechter vleugel. Op de voorgrond het wiel met een eindloos touw. Van de windas liep het hijstouw gedeeltelijk door de hijsbalk naar de dakkapel op de achtergrond.

vormige complex uit 1684, slechts één bouwlaag met kap omvat heeft en dat hij even breed was als de huidige grote keuken. Deze vleugel is na 1707 nog eens tot zijn huidige breedte verdubbeld, terwijl het gedeelte dat de traphal herbergt eveneens later zal zijn toegevoegd.
Bij het graven van een leidingsgleuf op 4 m afstand van en parallel aan de rechter zijgevel van het huis en rechtdoor over het voorterrein naar de Kromme Rijn zijn geen funderingen van de oudere voorganger van het huidige Amelisweerd gevonden, hoewel deze voorganger ergens op dit voorterrein gestaan heeft. Wel is er een combinatie van baksteen puin op ca. 40 m vanaf de voorgevel waargenomen. Dit puin strekte zich uit over een lengte van ca. 5 m; het is wellicht in de gracht rond het oude Amelisweerd gestort. Op oude prenten is namelijk te zien dat dit kasteeltje op een door een gracht omgeven eiland gelegen heeft.
Uit het interieur van het huis zijn twee elementen vermeldenswaardig. Op de zolder boven de rechter vleugel is nog een complete hijsinstallatie (afb. 106) in de achterste dakkapel aanwezig, die waarschijnlijk dateert uit de 18e eeuw toen het hele huis met één verdieping verhoogd en van een nieuwe kap voorzien werd.
Voorts is er in de late 19e eeuw in het meest linkse vertrek op de beganegrond bij een modernisering een constructie gerealiseerd die een bijzondere, optische

Afb. 107 Koningsweg 1. ,,Nieuw Amelisweerd''. De spiegel boven de schouw in het linker vertrek op de beganegrond in gesloten toestand.

Afb. 108 Koningsweg 1. ,,Nieuw Amelisweerd''. De spiegel boven de schouw in het linker vertrek op de beganegrond in geopende toestand.

verrassing herbergt. Het betreft hier een ogenschijnlijk normale spiegel die tegen het rookkanaal boven een marmeren schouw zit (afb. 107). Achter deze spiegel blijkt echter een venster geconstrueerd te zijn dat zichtbaar wordt door het opzij schuiven van de spiegel. Deze verdwijnt achter de (thans verdwenen) wandbespanning. Het fraaie uitzicht in het omringende bos vormt een opmerkelijk contrast met het beeld in gesloten toestand! (afb. 108). De rook van de kachel wordt zijdelings via een kanaal in de muur afgevoerd.

C. J. M. Rampart

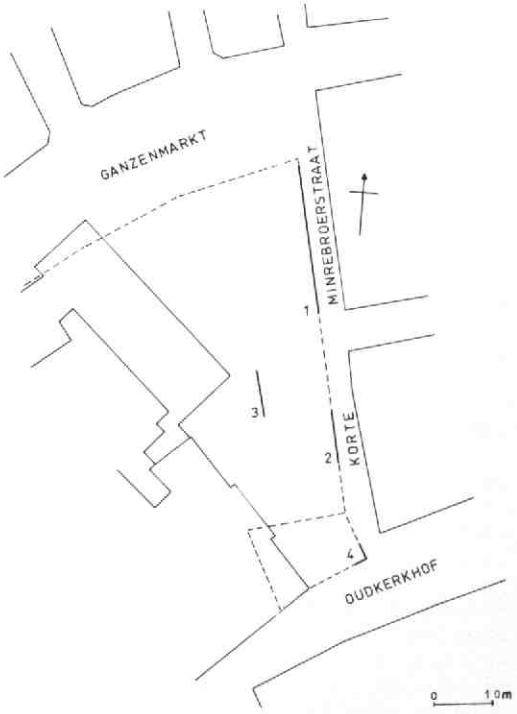
27. Korte Minrebroederstraat

Bij de rioleringswerkzaamheden in de Korte Minrebroederstraat is enig middeleeuws muurwerk tevoorschijn gekomen.

Het tegenwoordige plein achter het stadhuis is na 1933 ontstaan door afbraak van een blok huizen aan de Ganzenmarkt en de Korte Minrebroederstraat. Hiervoor in de plaats kwam de uitbreiding van het stadhuis. Het huizenblok was echter niet de eerste bebouwing ter plaatse: oorspronkelijk werd de plaats ingenomen door het Vleeshuis.

In 1432 moest het Vleeshuis door de oproerige vleeshouwers worden ontruimd, waarna het als stadsgevangenis werd gebruikt.

De eerste, mogelijk tot dit Vleeshuis behorende muurfragmenten werden aangetroffen in september 1977 tijdens de rioleringswerkzaamheden in het Oudkerk-

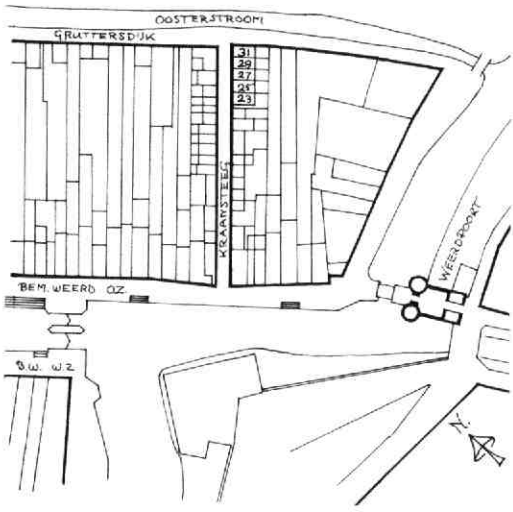

Afb. 109 Korte Minrebroederstraat. Overzicht van de in 1984 (1,2 en 3) gevonden funderingsresten. Bij 4 is de waarneming uit 1977 ingetekend. Tek. E. M. Kylstra.

hof (zie Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 13-16). Het betrof hier een muur met een dikte van 1,45 m, opgebouwd met baksteen van 31 × 14 × 7 cm. Het bleek hier te gaan om de zuidoost hoek van een gebouw. De aanwezigheid van een kelder kon worden vastgesteld door de vondst van een keldervloer.
Bij de werkzaamheden in de Korte Minrebroederstraat kon aanvullende informatie worden verzameld (afb. 109).
Voor het zuidelijkste deel van Korte Minrebroederstraat 17, een gedeelte van de brandweerkazerne, werd een 1 m dikke muur gezien, die zich in zuidelijke richting, in ieder geval tot de Annastraat, voortzette. De muur was op een dunne schil na uitgebroken. Ter hoogte van de perceelsgrens van 11 en 13 tekende zich een dwarsmuur richting stadhuis af.
In het verlengde van deze muur werd vóór de huizen Minrebroederstraat 1 en 3 een muur gevonden waarvan meer over was gebleven. Over een lengte van 8 m werd een muur met drie spaarbogen gezien. De spaarbogen waren aan de stadhuiszijde dichtgemetseld, wat wijst op het bestaan van een kelder. Deze kelder is dan waarschijnlijk pas na de bouw aangebracht. Het baksteenformaat van deze muur was 31/32 × 15 × 7,5 cm.
Ook in de hoek tussen de achteringang en de ,,nieuwbouw'' van het stadhuis kwam een muur met spaarbogen aan het licht. Deze muur was in opbouw vergelijkbaar met de andere muur met spaarbogen.
De steenformaten van deze muur (32 × ? × 7) maken in samenhang met de steenformaten van de andere muren een datering in de vroegere 14e of late 13e eeuw mogelijk.
Een relatie tussen de muren anders dan in bouwwijze en steenformaten is niet vastgesteld, maar toch lijkt het niet onaannemelijk dat in ieder geval de twee zuidelijke muren met spaarbogen bij elkaar horen. De noordelijke muur was te ver weggebroken om vast te kunnen stellen of er sprake was van spaarbogen, het tegendeel is evenmin te bepalen.
Wanneer de vier muurfragmenten inderdaad bij elkaar hebben gehoord betrof het hier een gebouw van ruim 60 bij 12 m. Een dergelijk fors gebouw is als Vleeshuis niet ondenkbaar. *E. M. Kylstra*

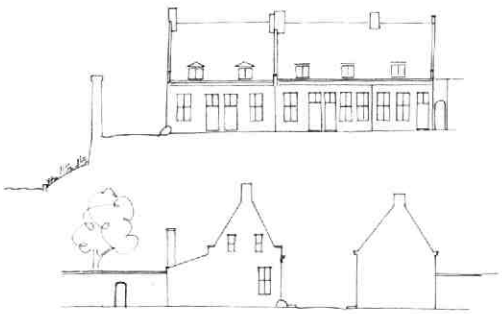
28. Kraanstraat 23-31

Deze kameren aan het einde van de Kraanstraat, de eerste zijsteeg van de Bemuurde Weerd Oostzijde, zijn van belang als voorbeeld van oude voorstadbebouwing van klein formaat (afb. 110).
Het rijtje huizen bestaat uit twee delen: een tweetal tot aan de hoek van de Gruttersdijk, en daarnaast een drietal met een overbouwd poortje naar het achterterrein. In opzet dateren zij alle vijf uit de 17e eeuw, maar hun huidige indeling stamt voornamelijk uit het begin van de 19e eeuw (afb. 111). Overigens wijkt deze weinig van de oorspronkelijke af.
Het duidelijkste voorbeeld was nummer 25 (afb. 112). Net als de andere kameren in deze rij bestaat dit vanouds uit een éénlaags huis met een keukenuitbouw onder een aankapping over de volle breedte.

Afb. 110 Kraanstraat 23-31. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

Links was een smalle gang van de voordeur naar de keuken. Rechts was de woonkamer met de stookplaats iets uit het midden en de kamerdeur daar recht tegenover. Aan de achterkant was van de kamer middels een houten wand een strook afgescheiden, waarvan de rechter helft een bedstede bevatte.
In de linker helft was een steile steektrap (ca. 70°) van de gang naar de zolder weggewerkt, met daaronder een dubbele kast met daarboven een ,,hoeikas'', een apart hoedenkastje.
De keuken, onder de aankapping en dus voorzien van een lager plafond, had tegenover de gang een buitendeur, en daarnaast een bolkozijn. Aan de rechter zijkant was een aanrecht met kastjes en een rookkap met een schoorsteen in de buitenhoek.
Op het achtererf was een zelfstandige plee gesitueerd.

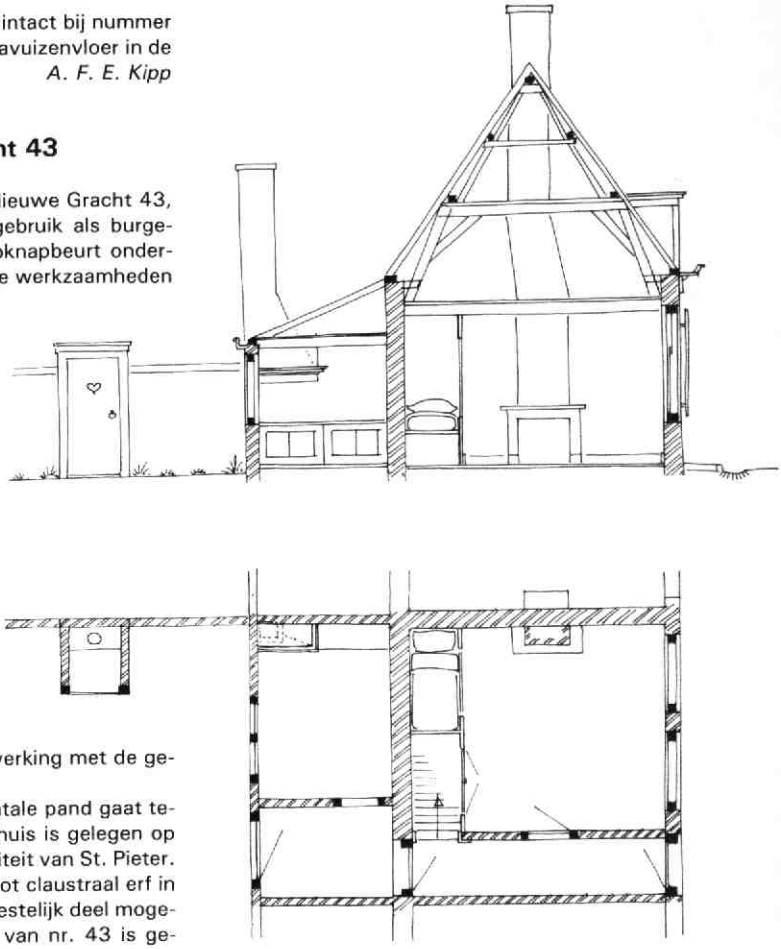

Afb. 111 Kraanstraat 23-31. Reconstructie van de 17e-eeuwse opzet van de bebouwing. Tek. A. F. E. Kipp. Boven: Kraansteegzijde. Onder: vanaf de Gruttersdijk.

Dezelfde indeling bleef nog geheel intact bij nummer 27, dat bovendien nog zijn oude plavuizenvloer in de woonkamer bewaarde. *A. F. E. Kipp*

29. Kromme Nieuwe Gracht 43

In 1984 heeft het pand Kromme Nieuwe Gracht 43, tot enkele jaren geleden nog in gebruik als burgemeesterswoning, een grondige opknapbeurt ondergaan, waarbij een groot deel van de werkzaamheden door de bewoners zelf, in samenwerking met de gemeente Utrecht, is verricht.

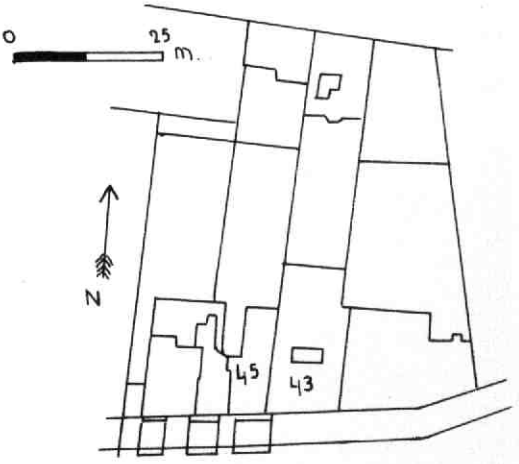

Afb. 112 Kraanstraat 23-31. Plattegrond en doorsnede van Kraanstraat 25. Tek. A. F. E. Kipp.

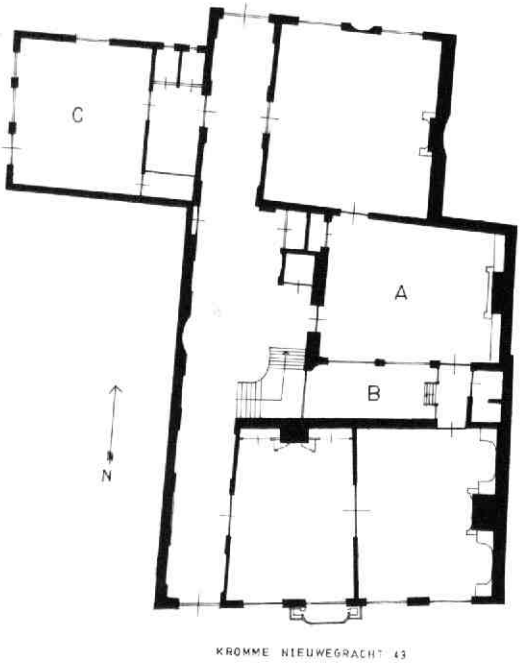
De geschiedenis van dit monumentale pand gaat terug tot in de middeleeuwen. Het huis is gelegen op het gebied van de vroegere immuniteit van St. Pieter. Bekend is, dat in 1442/43 een groot claustraal erf in tweeën is gesplitst waarvan het westelijk deel mogelijk al het erf is, waarop de kern van nr. 43 is gebouwd. Het erf bestond uit een betrekkelijk smalle strook grond, lopend van de Kromme Nieuwe Gracht tot aan het Pieterskerkhof. Deze situatie zou tot in de 19e eeuw grotendeels onveranderd blijven: hij is op de kadastrale minuut van 1832 nog waarneembaar (afb. 113).

Van het oorspronkelijke claustrale huis is niet veel bekend (afb. 114). Het huidige, in opzet 18e-eeuwse achterhuis heeft voor haar oostelijke muur gebruik gemaakt van een reeds bestaande, middeleeuwse muur (baksteenformaat 32 × 15 × 8 cm, 10 lagen 84,5 cm). Deze muur was van oorsprong de korte gevel (ca. 7,50 m breed) van een verder geheel verdwenen, groot rechthoekig claustraal huis, dat zonder twijfel ouder geweest moet zijn dan 1442, en dus van vóór de erfscheiding. Het middeleeuwse rookkanaal met stookplaatsen op de beganegrond en op de verdieping (thans aan de buitenzijde) is nog herkenbaar (afb. 115).

De kern van Kromme Nieuwe Gracht 43, een bijna vierkant huis van ca. 6 x 7 m, en 9 m vanaf de Kromme Nieuwe Gracht gelegen, bestaat uit twee bouwlagen met moer- en kinderbalken en eiken spanten in de kap. Het huis is van middeleeuwse oorsprong (15e eeuw?) blijkens de twee nog aanwezige kelders onder

Afb. 113 Kromme Nieuwe Gracht 43. Ligging van het perceel op de kadastrale minuut van 1832. Tek. D. Valentijn.

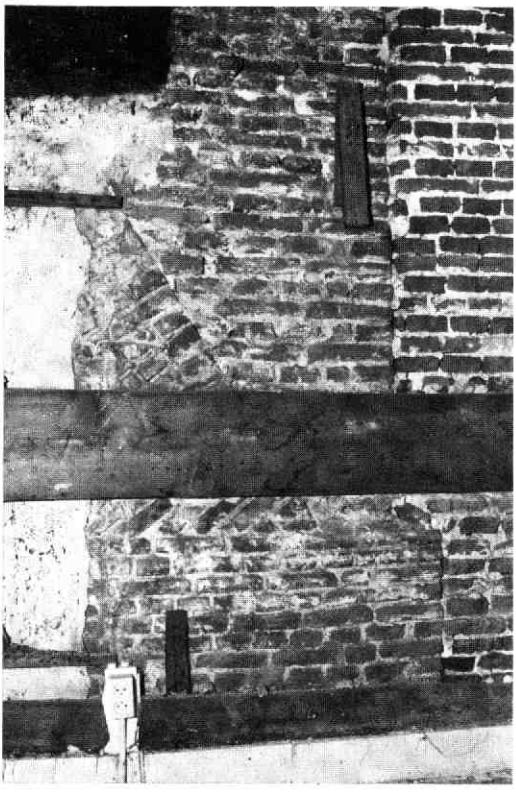
Afb. 114 Kromme Nieuwe Gracht 43. Plattegrond van de beganegrond. Tek. D. Valentijn. A. centrale oude kern, B. binnenplaats, C. aanbouw uit 1834.

dit bouwdeel (twee tongewelven, gescheiden door twee dichtgezette gordelbogen, baksteenformaat 30 × 13 × 5,5 cm). Tot aan het begin van de 18e eeuw zal dit gebouw als hoofdhuis van het erf in gebruik zijn geweest, maar door de latere aan- en verbouwingen is van het oude uiterlijk niets meer te achterhalen.
Hoewel er tot ver in de 17e eeuw nog geen sprake was van een aaneengesloten bebouwing langs de Kromme Nieuwe Gracht, was er ten westen van 43 al wel bebouwing aanwezig. De huidige panden 45 en 47 zijn waarschijnlijk ontstaan uit één pand, evenwijdig aan de gracht gelegen (zie aldaar in deze Kroniek). Bij de bouw van het voorhuis van 43 in de 18e eeuw is van de zijmuur van 45 gebruik gemaakt. Op de eerste verdieping zijn hier in de westelijke zijmuur de 17e-eeuwse zijgevel en de dakhelling met de latere verhoging van het buurpand goed herkenbaar (afb. 116).

De huidige opzet van 43 is ontstaan in het begin van de 18e eeuw, waarschijnlijk tussen 1712 en 1728, omdat toen de waarde van het erf met huis meer dan verdubbeld blijkt te zijn. In die tijd is rond de oude kern

Afb. 115 Kromme Nieuwe Gracht 43. De oostelijke zijmuur van het 18e-eeuwse achterhuis. Deze muur is oorspronkelijk de korte gevel van een verdwenen middeleeuws claustraal huis. Het oude rookkanaal is nog duidelijk herkenbaar.

Afb. 116 Kromme Nieuwe Gracht 43. Detail van de westelijke zijmuur op de verdieping van het 18e-eeuwse voorhuis, met hierin opgenomen de 17e-eeuwse zijgevel en de dakhelling met latere verhoging van het buurpand 45.

Afb. 117 Kromme Nieuwe Gracht 43. Voorgevel. Foto RDMZ.

een grootscheepse nieuwbouw uitgevoerd, bestaande uit een onderkelderd voorhuis met de hoofdgevel aan de grachtzijde en een eveneens onderkelderd achterhuis. Aan de westzijde werd over de hele diepte van het pand een brede gang gesitueerd met in het midden een trappenhuis.

Het voorhuis kreeg een kap evenwijdig aan de gracht. De voorgevel is op de raamindeling na vrijwel geheel in zijn 18-eeuwse vorm bewaard gebleven (afb. 117). Bijzonder is de rijke, in Lodewijk XV stijl uitgevoerde middenpartij en de, niet in de as geplaatste, rijk gesneden voordeur. In het interieur is aan de voorzijde nog veel van de 18e-eeuwse afwerking te vinden (o.a. lambrizeringen, binnenluiken en schouwen). Ook in het souterrain (vroeger in gebruik als keuken) en het centrale bouwdeel is nog veel 18e-eeuwse afwerking aanwezig. Vermeldenswaard zijn de zeer rijke figuratieve en ornamentele stucdecoraties in de gang en in het trappenhuis (afb. 118). Hoe dwingend de eis van symmetrie in de 18e eeuw kon zijn, valt duidelijk af te lezen aan deze gang, waar de grote geprofileerde doorgangen naar de achterliggende ruimten in de oostzijde van de gang aan de blinde westzijde werden gespiegeld.

Ten zuiden van de oorspronkelijke kern ontstond door de bouw van het voorhuis (dat niet, zoals het achterhuis direct tegen de gevel van de kern werd aangebouwd) een binnenplaats voor de lichttoevoer in het oude centrale bouwdeel. Deze binnenplaats bezit brede schuifvensters met houten roedeverdeling (zes horizontaal, elf verticaal).

Het huidige uiterlijk van de achtergevel is grotendeels in de loop van de 19e eeuw ontstaan (afb. 119). Oorspronkelijk bezat deze gevel ongebruikelijk brede schuifvensters (een aantal kozijnstijlen in de muur is teruggevonden) in een onregelmatige indeling, waardoor de gevel een vreemd uiterlijk gehad moet hebben. Het is voor de 18e eeuw vrijwel ondenkbaar, dat

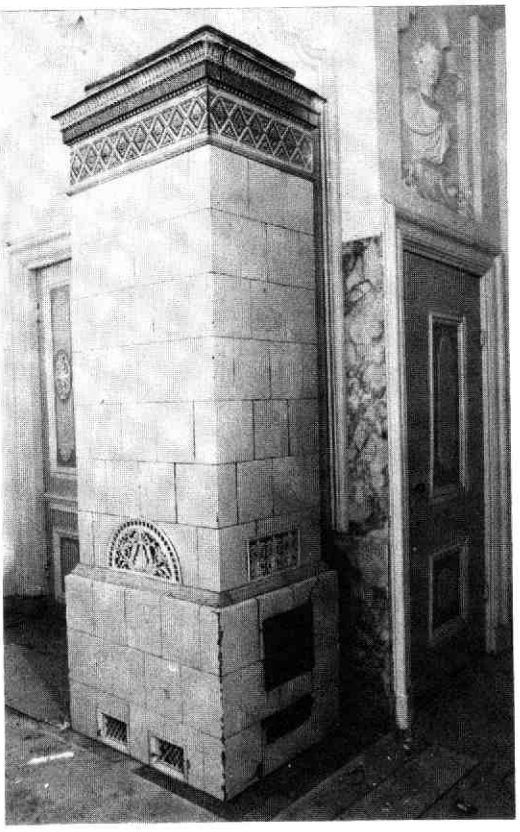
Afb. 118 Kromme Nieuwe Gracht 43. Plafond bij de hoofdingang, met de rijkbewerkte 18e-eeuwse stucdecoraties, die zich over de gehele gang en het trappenhuis uitstrekken.

Afb. 121 Kromme Nieuwe Gracht 43. Noordw hoek van het achterhuis op verdiepingshoogte. hoogst ongebruikelijke plaatsing van de 18e-eeu kozijnstijl, vrijwel direct in het vlak van de weste zijmuur wijst erop, dat men rekening hield met verder naar het westen doortrekken van de achte vel.

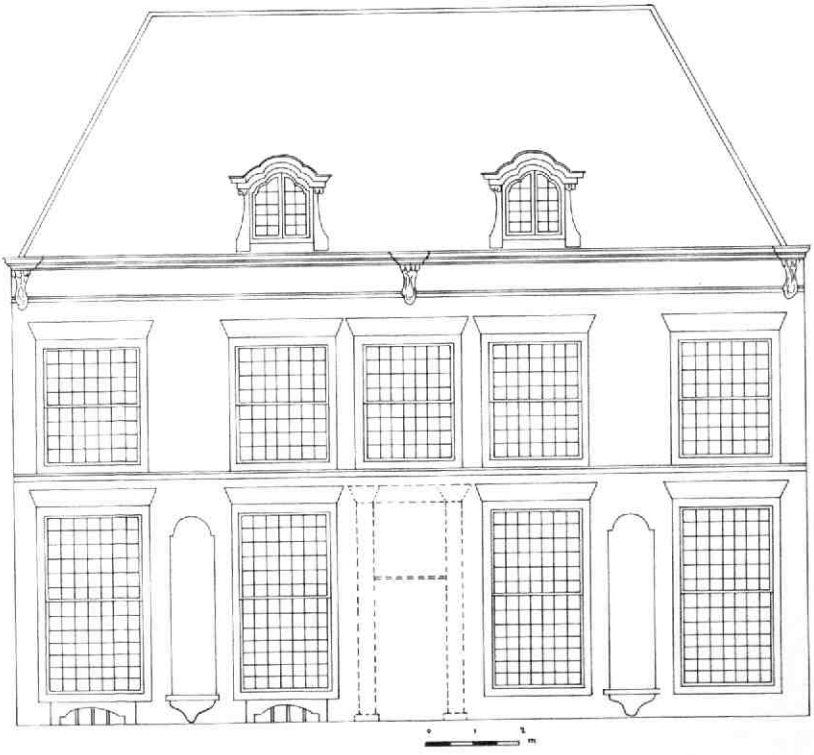
Afb. 119 Kromme Ni we Gracht 43. Achter vel (bestaande t stand). Tek. D. Va tijn. De gestippeld geeft de oorspronk vensterbreedte aan.

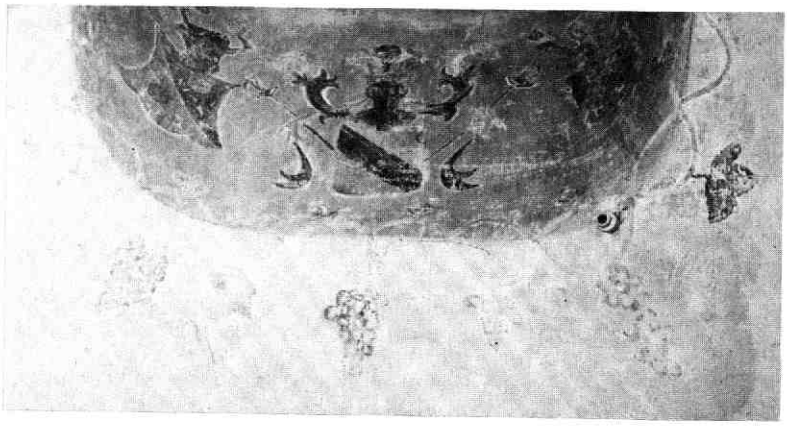
Afb. 122 Kromme Nieuwe Gracht 43. De vroeg 19-eeuwse empire tegelkachel in de gang.

een dergelijke opzet op die manier ontworpen zal zijn geweest. Ongetwijfeld heeft men verwacht, dat het naastgelegen westelijk erf bijgekocht kon worden, waarna een monumentale, symmetrische opzet gerealiseerd zou kunnen worden (afb. 120). Ook de ongebruikelijke plaatsing van de oorspronkelijke, meest rechtse kozijnstijl op de verdieping, vrijwel direct in het vlak van de westelijke zijgevel (afb. 121) is een indicatie, dat men nog tijdens de bouw van een grootschaliger opzet uitging. Deze monumentale opzet is echter nooit gerealiseerd en pas in 1843 zou het naastgelegen erf met behuizing bij 43 getrokken worden.

Het in de 18e eeuw ontstane, complexe pand is daarna in zijn hoofdopzet niet meer gewijzigd. Veranderingen in de 19e eeuw bleven voor wat het centrale deel en het voorhuis betreft hoofdzakelijk beperkt tot enige eigentijdse aanpassingen in het interieur (met name stucplafonds). Iets ingrijpender zijn de nieuw geplaatste vensters in de voorgevel en een groot rondboogvenster met ijzeren roeden in de westelijke muur van de binnenplaats. De achterzijde verkreeg in die eeuw een wat ander uiterlijk, doordat in de achtergevel de vensters aanzienlijk werden versmald en de huidige ingangspartij werd geplaatst. Zeldzaam voor Utrecht zijn de vroeg 19e-eeuwse empire tegelkachels, ook wel Zeister kachels genoemd, in de gang

Afb. 120 Kromme Nieuwe Gracht 43. Opzet van de achtergevel, zoals die waarschijnlijk nog tijdens de bouw in het eerste kwart van de 18e eeuw was gedacht, maar nooit in zijn geheel is gerealiseerd. Tek. D. Valentijn.

Afb. 123 Kromme Nieuwe Gracht 43. Beschildering op stucwerk in de linker kelder onder het centrale bouwdeel.

en op de verdieping in het achterhuis (afb. 122). Tevens is in de loop van de 19e eeuw het gehele stucwerk in de gang en hal in grijsgroene, oker en groene pasteltinten geschilderd. Later heeft men het stucwerk weer wit geschilderd. Als voorbeeld van deze genuanceerde vorm van afwerking is hiervan boven het trappenhuis een klein gedeelte hersteld.
In 1834 werd het naastgelegen perceel (thans Kromme Nieuwe Gracht 45) bij 43 getrokken, zodat het mogelijk werd het huis aan de achterzijde naar het westen uit te breiden. Er werd een lage keukenaanbouw, iets terugliggend ten opzichte van de bestaande achtergevel, opgetrokken waarvoor de openingen in de eerst vrijstaande achtergevel van 45 werden gedicht. In 1907 werd de aanbouw met een verdieping verhoogd.
Tenslotte bevindt zich in de linkerkelder onder het centrale bouwdeel een aantal schilderingen op de muur met voorstellingen van wapenschilden en wijnranken (afb. 123), die van Duitse oorsprong lijken te zijn en die mogelijk tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn aangebracht.

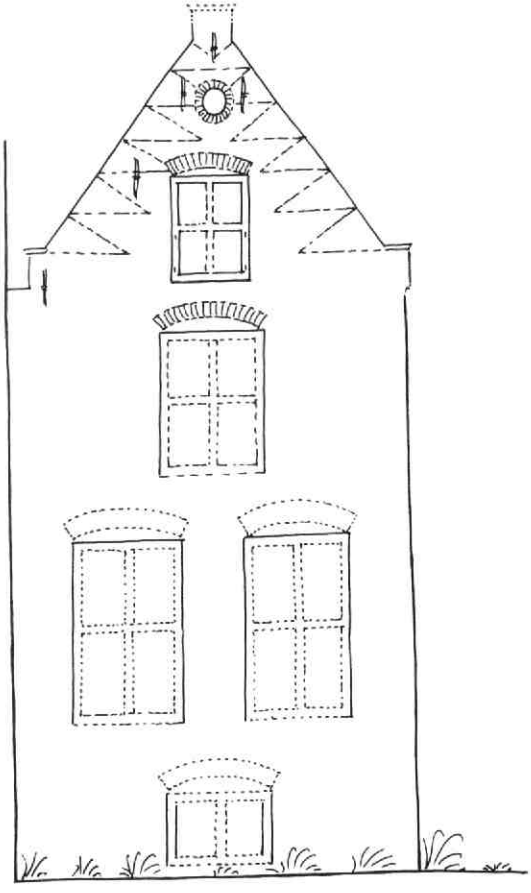
D. Valentijn

30. Kromme Nieuwe Gracht 45

Kromme Nieuwe Gracht 45 vormt van oorsprong samen met 47 één 17e-eeuws huis, dat bestond uit een voorhuis met de kap evenwijdig aan de gracht en, achter de rechterhelft, een achterhuis met de kap dwars op de gracht. Later is het huis in tweeën gesplitst en hebben beide delen verder hun eigen leven geleid (afb. 124).
Het voorhuis staat op een middeleeuwse kelder met troggewelven op gordelbogen. Aan de rechterzijde is in een uitsparing in de keldermuur een deel van een middeleeuwse fundering te zien van het buurpand Kromme Nieuwe Gracht 43 (baksteenformaat 32 × 16 × 8 cm, Vlaams verband). Aangezien hiervan op hoger niveau bij 43 geen sporen werden aangetroffen, heeft die fundering vermoedelijk behoord tot een gebouw dat reeds lang geleden vrijwel geheel verdwenen is. Wel werd in 43 op de eerste verdieping een oude zijgevelbeëindiging van 45 aangetroffen (zie aldaar in deze Kroniek), alsmede een verhoging van deze zijgevel uit de eerste helft van de 17e eeuw. Bij deze verhoging sluit ook de bouw van de huidige voorgevel aan. Deze bleek achter het pleisterwerk nog zijn 17e-eeuwse structuur bewaard te hebben, in tegenstelling tot het buurpand 47, waarvan de voorgevel geheel werd vernieuwd (afb. 124). Het metselwerk bestond uit paarsrode steen van 24 × 12 × 4,5 cm, met daarin, boven de (oorspronkelijke) vensters, twee maal twee anderhalfsteens bogen van warmro-

Afb. 124 Kromme Nieuwe Gracht 45. Voorgevel van de huizen Kromme Nieuwe Gracht 45 en 47 met bouwsporen en reconstructie van de oude gevelindeling. Tek. A. F. E. Kipp.

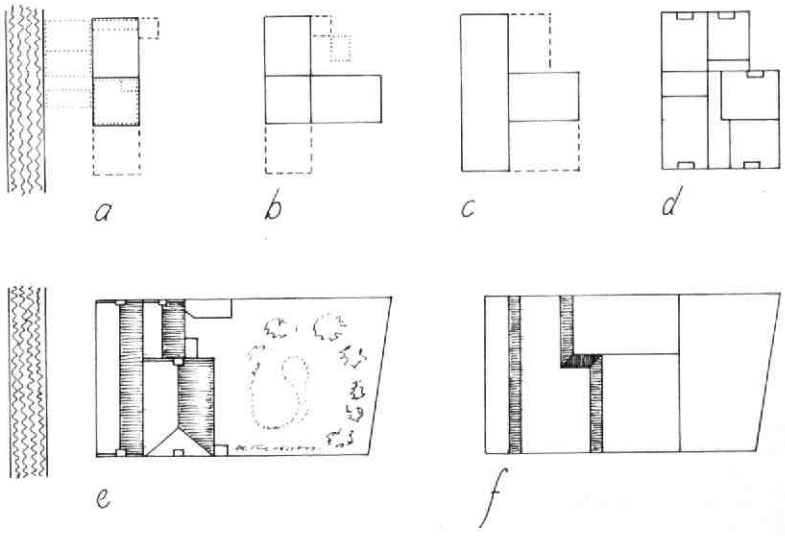
Afb. 125 Kromme Nieuwe Gracht 45. Reconstructie van de oorspronkelijke opzet van de achtergevel. Tek. A. F. E. Kipp.

de baksteen van 18,2 × 8,5 × 3,9 cm. In de bogen waren zandstenen voet- en sluitblokken opgenomen. De bogen waren verschillend van maat en vorm: in de rechter travee waren zij 0,90 m breed en uitgevoerd als spitsboog, links zaten korfbogen van 1,40 m breed. Achter de 19e-eeuwse gootlijst bleken profielstenen van de oorspronkelijke, 17e-eeuwse bakstenen gootlijst hergebruikt te zijn.
Het achterhuis heeft in zijn grote, half verdiepte, 17e-eeuwse kelderkeuken nog belangrijke delen van zijn oude opzet bewaard (afb. 125). De kamers erboven hebben ooit hun oriëntatie moeten veranderen in verband met de in 1834 uitgebouwde keuken van 43 (zie aldaar in deze Kroniek), die aanvankelijk slechts één bouwlaag had, maar die in 1907 met een verdieping werd verhoogd. Daarbij werden de vensters van de achtergevel van 45 dichtgemetseld, op het zoldervenster na. Bij het thans uitgevoerde herstel werd het osse-oog ter hoogte van de vliering weer heropend.

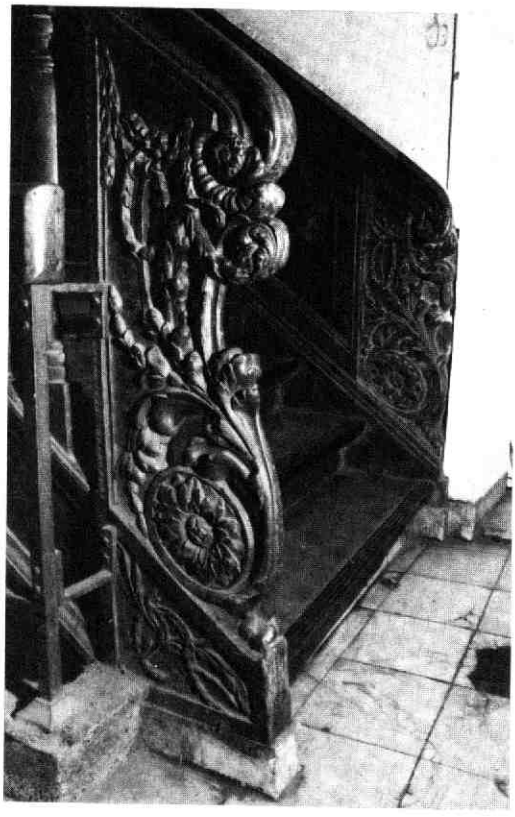
A. F. E. Kipp

31. Kromme Nieuwe Gracht 54

Achter de voorgevel van het gebouw van Veritas, een nog erg gave gevel van een voor de Kromme Nieuwe Gracht karakteristiek type luxe woonhuis van rond 1700, is in het muurwerk en zelfs nog in balklagen een bouwgeschiedenis bewaard, die eeuwen eerder, waarschijnlijk rond 1400, begint.
Wat met name in de keldermuren en keldergewelven herkenbaar is van de vroegste fase, laat zich reconstrueren tot twee aan elkaar grenzende, maar vermoedelijk onafhankelijk functionerende stenen huizen langs de gracht (afb. 126).
De gemeenschappelijke muur van deze huizen is nu nog aanwezig op de beganegrond als noordmuur van de hal. Van de oudste huizen zal het linker huis drie

Afb. 126 Kromme Nieuwe Gracht 54. De ontwikkeling van de plattegrond. Tek. B. J. M. Klück.

Afb. 127 Kromme Nieuwe Gracht 54. De rijk gesneden wangstukken van de 18e-eeuwse trap.

traveeën breed geweest zijn (ca. 7 × 6 m). Het rechter huis is mogelijk begonnen als een min of meer vierkant huis, ter breedte van twee traveeën (ca. 5 × 6 m). Bij het linker huis horen vanouds twee grachtkelders, die vermoedelijk niet rechtstreeks vanuit het huis toegankelijk waren, maar die via een onder het huis doorlopende, gewelfde gang verbinding hadden met een klein keldertje, waarin waarschijnlijk een trap uitkwam.

Van het rechter middeleeuwse huis is de oorspronkelijke kelder met tongewelf nog aanwezig. Hierin is in de noordoosthoek ook de oude toegang herkenbaar als een ingebouwd keldertje met een nog middeleeuwse ingang en een venstertje met eiken kozijn aan de westzijde, waardoor indirect licht op de eerste trede viel van de trap die zich ook bovengronds binnenshuis voortgezet zal hebben. Vanuit de grote kelder is de eveneens middeleeuwse, smallere grachtkelder bereikbaar.

In de loop van de volgende eeuwen zijn beide middeleeuwse huizen uitgebreid; het linker met een 5,5 m diep achterhuis, het rechter met een 9,5 m diep achterhuis. Aan de zuidzijde is het huis met twee traveeën uitgebreid, waarbij eveneens een 9,5 m diep achterhuis aansluit. Het middelste achterhuis is het oudst en bevat (verborgen) balklagen, die vermoedelijk uit de 16e eeuw stammen.

Afb. 128 Kromme Nieuwe Gracht 54. Detail van de trap.

Na de bouw van de huidige statige voorgevel, werd al snel de behoefte gevoeld aan een royale en opvallende trap. De eikehouten trap met drie knap gesneden wangstukken en sierlijke balusters is in de tweede helft van de 18e eeuw vervaardigd (afb. 127 en 128).

Onder het linker achterhuis, dat waarschijnlijk al eerder als keuken gebouwd is, bevindt zich een keldertje dat oorspronkelijk dienst deed als regenwaterreservoir voor een pomp.

In de tweede helft van de 19e eeuw volgt een verbouwing, waarbij de hal van een eigentijdse decoratie wordt voorzien en het middenvenster van de verdieping een aankleding krijgt die het monumentale karakter van de voordeur voortzet. In de achtergevel worden glasdeuren naar de grote tuin gemaakt.

Dit is de toestand waarin het huis in 1933 wordt aangekocht door de studentenvereniging Veritas, nadat Burgemeester en Wethouders op aandringen van de Monumentencommissie een sloopaanvraag door de vorige eigenaar hadden geweigerd.

De gewijzigde bestemming betekende evenwel dat er in de volgende halve eeuw in toenemende mate eisen aan het huis gesteld werden die niet zonder forse ingrepen te realiseren waren. Daarbij bleef met name op de beganegrond en de tweede verdieping van de langzaam gegroeide opzet van het complex steeds minder bewaard. Ook de grote tuin is nu geheel bebouwd. De verbouwing van 1949 wist nog iets karakteristieks toe te voegen in de vorm van een boogstelling op zuilen en de schouw met bijpassend sierplafond in de zaal.

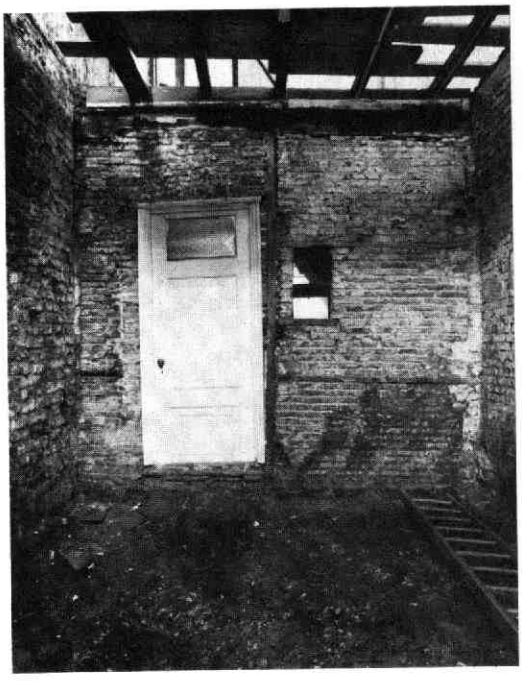
B. J. M. Klück

32. Lange Lauwerstraat 22

In de loop van 1984 is in opdracht van het Utrechts Monumentenfonds een aanvang gemaakt met de restauratie van Lange Lauwerstraat 22, een nog bewaard gebleven middeleeuws éénlaags huis.
Bij de bouw van dit eenvoudige, van oorsprong vroeg 16e-eeuwse huis is gebruik gemaakt van een oudere zijmuur van het linker buurpand, waarin 22 is ingebalkt. De huidige klokgevel aan de straatzijde dateert uit de 18e eeuw (afb. 129). Hij is in zijn geheel nieuw opgemetseld, waarschijnlijk als vervanging van een houten gevel.

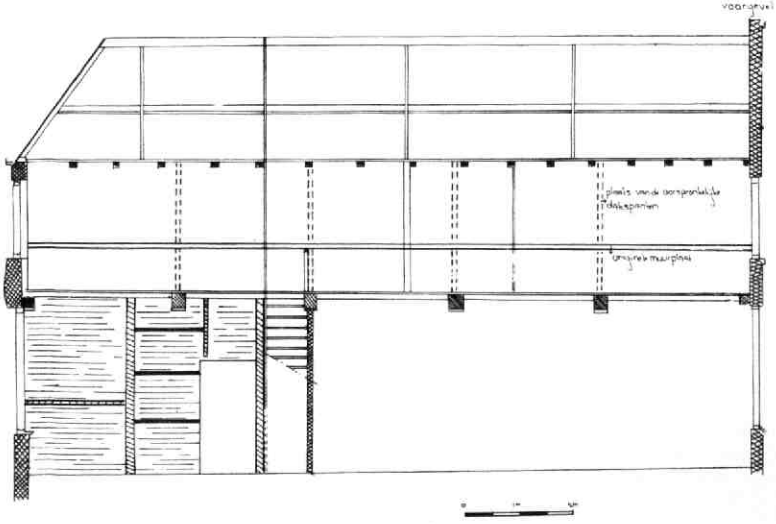

Afb. 129 Lange Lauwerstraat 22. De voorgevel vóór de restauratie.

Afb. 131 Lange Lauwerstraat 22. Scheidingswand tussen voor- en achterkamer bestaande uit stijl- en regelwerk met een origineel binnenraampje, gezien vanuit de voorkamer.

De beganegrond bezit een moer- en kinderbalklaag met peerkraal- en ojiefvormige sleutelstukken onder de moerbalken. De beganegrond is opgedeeld in een voor- en een achterkamer en aan de oostzijde een gang over de hele diepte van het huis. Deze indeling van voor- en achterkamer gaat, net als de gangmuur vanaf de derde moerbalk tot aan de achtergevel, terug tot het begin van de 17e eeuw. De scheidingsmuren bestaan uit een vakwerkconstructie met stijlen en

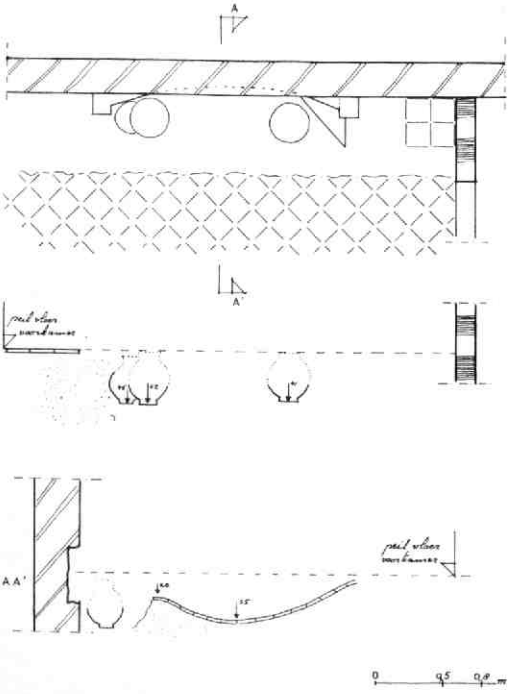

Afb. 130 Lange Lauwerstraat 22. Langsdoorsnede van het huis, gezien naar het oosten. Tek. D. Valentijn. Op de beganegrond is de 17e-eeuwse scheidingswand aangegeven tussen achterkamer en gang.

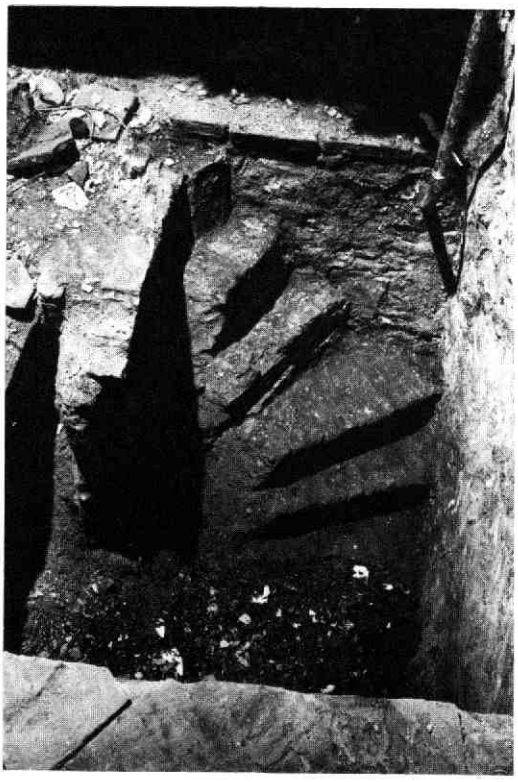

Afb. 132 Lange Lauwerstraat 22. Deel van de plavuizenvloer in het voorhuis en de drie 16e-eeuwse haardpotten vóór de stookplaats in de westelijke zijmuur.

los daartegen gespijkerde regels van onregelmatige dikte (grenen en eiken) met een vulling van ijsselsteentjes (afb. 130). De binnenwand tussen voor-

Afb. 133 Lange Lauwerstraat 22. Bovenaanzicht, zijaanzicht en doorsnede van de gevonden haardpotten. Tek. J. Jutte. De vier plavuizen rechts van de stookplaats duiden op een ouder, iets lager gelegen vloerniveau.

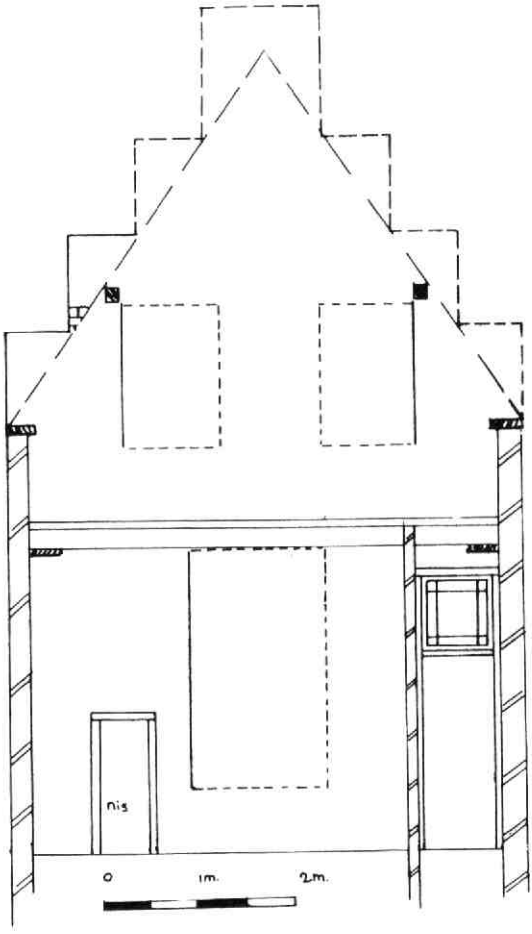

Afb. 134 Lange Lauwerstraat 22. Bakstenen keldertrapje in de zuidwesthoek achter de voorgevel. De teruggevonden kelder was met puin volgestort en daardoor niet toegankelijk.

en achterkamer heeft nog een authentieke vensteropening (afb. 131).
Onder de houten vloer bleek over de gehele oppervlakte van de voorkamer een plavuizenvloer aanwezig (plavuizen 18 × 18 cm, rood en zwart in schaakbordpatroon) waarschijnlijk daterend uit dezelfde tijd als de scheidingswanden. Nog uit de 16e-eeuwse bouwperiode dateren een stookplaats in de westelijke zijmuur (in het tweede balkvak), waarvóór drie aspotten zijn aangetroffen (afb. 132 en 133) en een bakstenen spiltrapje in de zuidwesthoek bij de voorgevel (afb. 134) dat toegang geeft tot een, door een tongewelf gedekte kelder, die slechts doorloopt tot aan de stookplaats in de voorkamer.

Op zolder is de oorspronkelijke borstwering met de oude muurplaten nog aanwezig. Deze borstwering is tegelijk met het vernieuwen van de voorgevel in de 18e eeuw verhoogd, waarbij tevens de kap werd vernieuwd. De sporen van de inleg van de oude dakspanten waren nog herkenbar; ze lagen op de moerbalken.

De achtergevel is met de verhoging van de borstwering eveneens hoger opgetrokken. Oorspronkelijk was hier sprake van een trapgevel (afb. 135). Deze

Afb. 135 Lange Lauwerstraat 22. Reconstructie van de oorspronkelijke achtergevel, gezien naar het noorden. Tek. D. Valentijn.

gevel bleek zich tijdens de restauratie in een zodanig slechte staat te bevinden, dat besloten werd hem af te breken en nieuw op te metselen. *D. Valentijn*

33. Lange Lauwerstraat 91-95

Inleiding

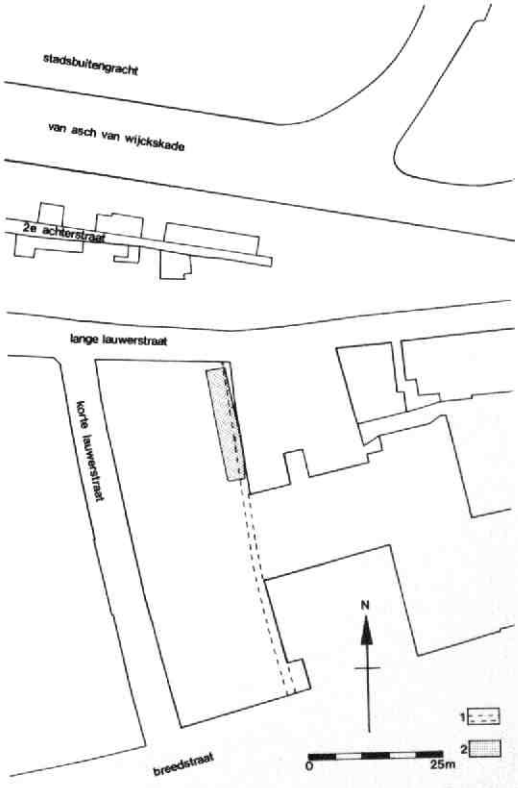
Op het terrein aan de Lange Lauwerstraat 91-95 is voorafgaand aan de nieuwbouw archeologisch onderzoek verricht (afb. 136). De opgraving duurde van 7 november tot en met 4 december 1984.

In tegenstelling tot het gebied van de Waterstraat e.o., waar een langdurig onderzoek in '79-'81 veel gegevens aan het licht bracht over (o.a.) de oude loop van de Vecht (Kroniek 1978-1980, MBOU 1981-3, 44-47 en Kroniek 1981, MBOU 1982-2 31-35), weten we over het gebied ten oosten van de Oude Gracht en net ten zuiden van de Stadsbuitengracht vrij weinig. Het onderzoek bood derhalve de kans wat meer te weten te komen over dit deel van de stad en in het bijzonder over de activiteiten van de rivier. Tijdens het volgen van rioleringswerkzaamheden in de Asch van Wijckstraat/Predikherenkerkhof in de winter van '76-'77 werden reeds rivierafzettingen waargenomen. Bovendien kwamen toen twee putten (één houten, één bakstenen) tevoorschijn, die als looierskuip in gebruik waren geweest (Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 5-7). Een tweede aanwijzing, dat leerlooiers in dit deel van de stad werkzaam zijn geweest, vormt de naam Lange Lauwer(= looier)straat, die bovendien achter dat deel van de stadsmuur ligt, dat door het looiersgilde bewaakt werd.

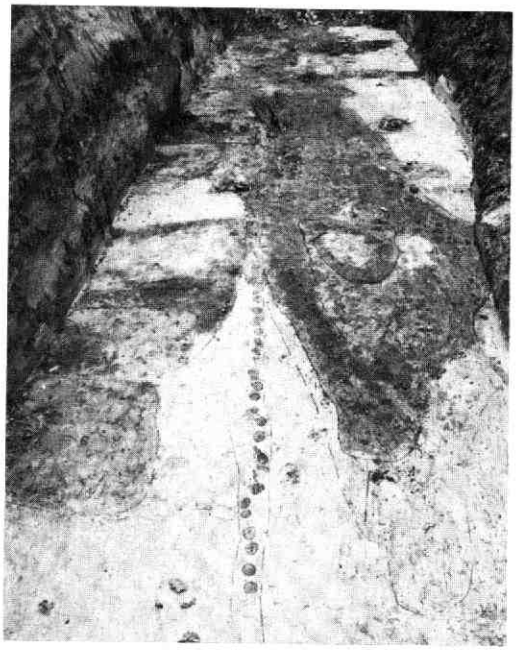
Tijdens deze opgraving waren we dus ook gespitst op het vinden van sporen, die met het looien van leer te maken zouden kunnen hebben.

Opbouw van de grond

De diepere grondlagen in dit deel van de stad zijn ooit door een rivier (de Vecht) afgezet; zand, zavel en kleibandjes wisselen elkaar af. In het zuiden van het opgravingsterrein reikten de sedimenten tot een hoogte van 1,30 m + NAP. In het noorden werd een horizontale gelaagdheid van zand- en kleibaantjes tot 1,00 m + NAP aangetroffen, wat wijst op een afzetting in een binnenbocht van een rivier. Uit deze lagen zijn

Afb. 136 Lange Lauwerstraat 91-95. Situatie van het opgravingsterrein. Tek. M. Smit. 1: tracé van het Baexensteegje. 2: opgegraven gedeelte.

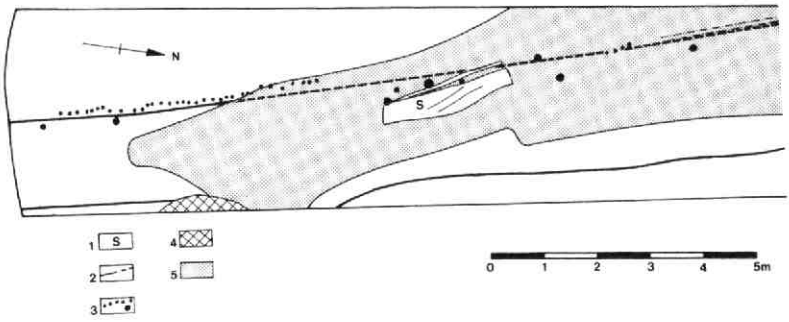
Afb. 137 Lange Lauwerstraat 91-95. De sloot gezien naar het noorden. Op de voorgrond is het rijtje palen dat de sloot begrenst duidelijk te zien. Rechtsboven dit palenrijtje bevindt zich het pakket donkere, venige afvalgrond, waarmee de sloot grotendeels opgevuld was.

geen vondsten afkomstig, zodat een datering niet mogelijk is.
Ingegraven in de rivierafzettingen zijn de resten van een sloot tevoorschijn gekomen, die in noordelijke richting (op de Vecht) afwaterde (afb. 137 en 139). De ca. 1,50 m brede sloot kon over een afstand van 17 m gevolgd worden. Aan de westzijde was deze sloot beschoeid met een rij ingeslagen paaltjes. Op de plaats waar het palenrijtje ontbrak, werd de slootkant begrensd door een aantal grote palen en door vlechtwerk, dat nog maar fragmentarisch aanwezig was. Het onderste deel van de slootvulling bestond uit grijze klei, waarin meer naar het noorden toe één of twee vullagen te onderscheiden waren. In deze grijze klei zijn enkele scherven (andenne, pingsdorf) gevonden, op grond waarvan geconcludeerd kan worden dat de sloot waarschijnlijk in het eerste kwart van de 12e eeuw is dichtgeraakt. De sloot is daarna echter grotendeels opgevuld met een pakket van venige afvalgrond. Uit dit pakket kwamen veel aardewerkfragmenten tevoorschijn, die een datering in de tweede helft van de 12e eeuw toelaten. Ook hout- en botresten (o.a. van een kikker) waren goed bewaard gebleven.

Scheepsfragment
Een opmerkelijke vondst, afkomstig uit de venige afvallaag, is een eikehouten scheepsdeel van ca. 3 m lengte en 20-40 cm breedte (afb. 138-140). Het bewaard gebleven gedeelte heeft een vlakke bodem (afb. 141A) met een oplopende, licht gebogen zijde (afb. 141B).
Een scheur in de bodem (afb. 141C) is gerepareerd door deze van onderaf V-vormig uit te steken en daarna op te vullen met breeuwsel (mos). Het breeuwsel werd op zijn plaats gehouden door een zgn. moslat, die was vastgezet met sintels (ijzeren krammen) (zie afb. 142). De lange zijde van het bodemdeel is recht en over bijna de gehele lengte van onderaf schuin afgekant (afb. 141D). Langs deze schuin afgewerkte zijde zijn aan de onderkant de resten en indrukken van sintels gevonden. Deze zijde heeft de naad met een ontbrekend deel van het vaartuig gevormd. Deze naad was waarschijnlijk op bovenbeschreven wijze (met breeuwsel, moslat en sintels) dichtgemaakt. De bodem vertoont op regelmatige afstanden een aantal pengaten; in sommige pengaten is een restant van een houten pen nog aanwezig. Deze pen-en-gatverbindingen dienden om de inhouten (ook wel spanten genoemd) op de bodem van het vaartuig te bevestigen. De inhouten zorgen voor de stevigheid van

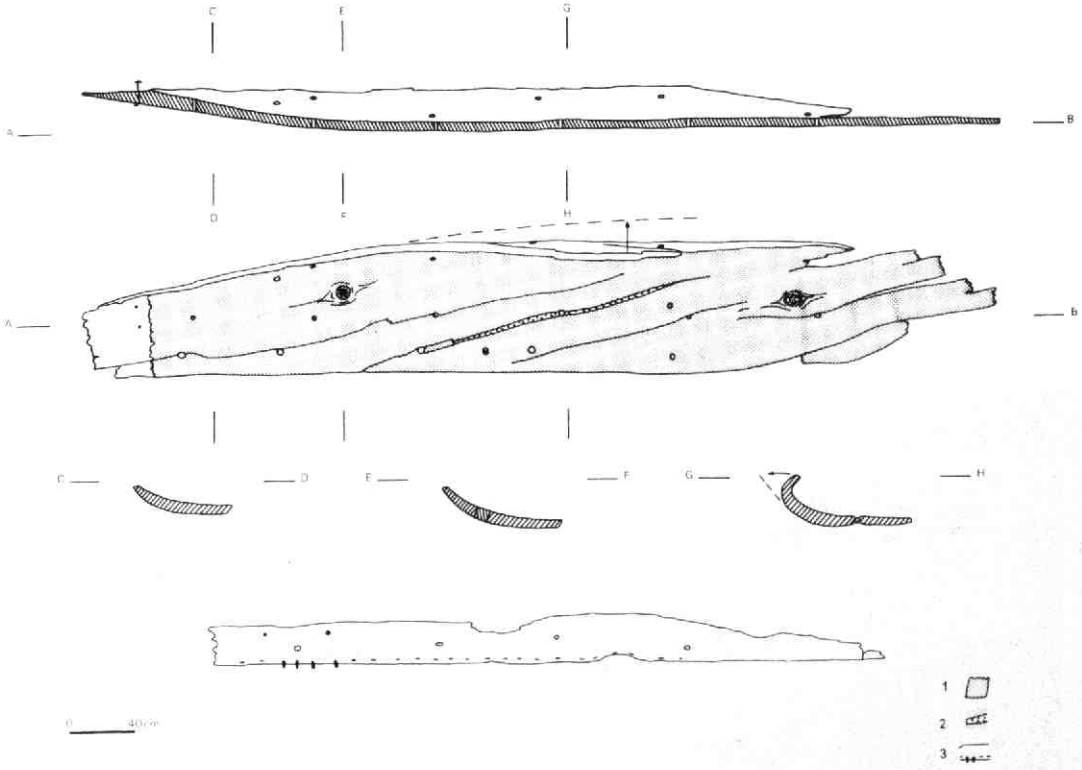

Afb. 138 Lange Lauwerstraat 91-95. Het scheepsfragment gezien naar het zuidwesten. De bodem met de oplopende zijde is duidelijk te zien. Boven naast het scheepsfragment ligt de plank die mogelijk een deel is van de (eerste) huidgang van het vaartuig.

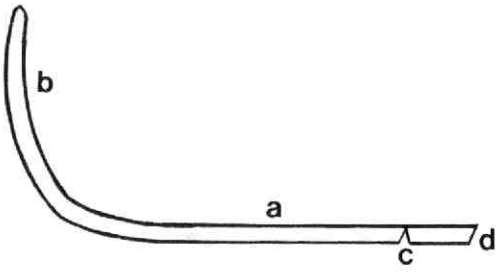

Afb. 139 Lange Lauwerstraat 91-95. Situatietekening van de sloot met het scheepsfragment. Tek. M. Smit 1: scheepsfragment. 2: begrenzing van de sloot. 3: palenrij. 4: verstoring vanuit hoger niveau. 5: venige afvalgrond.

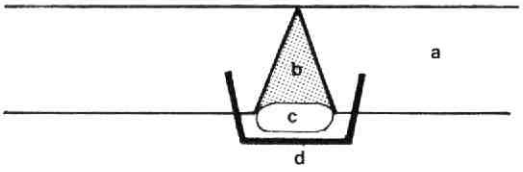
de constructie van het vaartuig.
Langs de bovenrand van de opgaande zijde van de uitgeholde boomstam zat een aantal kleine pennetjes. Zij vormden vermoedelijk de verbindingen met een (eerste) huidplank of opboeisel. Mogelijk is de eikehouten plank met pengaten en een rij sintels, die naast het scheepsdeel werd gevonden, een deel van een dergelijke huidplank geweest (afb. 138 en 140). Een verbinding tussen de plank en de uitgeholde boomstam kon evenwel niet worden vastgesteld.
De breedte van het scheepsdeel, de geringe hoogte (ca. 13 cm) en de rechte bodemnaad doen vermoeden dat we met de helft van de breedte van een vrij groot vaartuig te maken hebben. Het scheepsfragment - een deel van een voor- of achtersteven - vertoont veel overeenkomst met het vergelijkbare deel van de in 1974 aan de Waterstaat gevonden hulk (Kroniek 1974-1975, MBOU 1979-1, 33-35). In 1930 werd aan de Van Hoornekade in Utrecht een dergelijk vaartuig gevonden (Snoep, 1980). Dit schip is in het Centraal Museum te Utrecht te bezichtigen. Een belangrijk verschil tussen deze beide schepen en het nu gevonden fragment is, dat het laatstgenoemde een naad in het midden vertoont, terwijl bij de andere twee schepen de bodem uit één grote, uitgeholde boomstam bestaat.

Afb. 140 Lange Lauwerstraat 91-95. Bovenaanzicht, langs- en dwarsdoorsneden van het scheepsfragment. Opm. en Tek. K. Vlierman. Onderaan: de los gevonden (scheeps)- plank in zij-aanzicht. 1: verbrande laag. 2: scheur met mos, moslat en sintels. 3: plank met sintels.

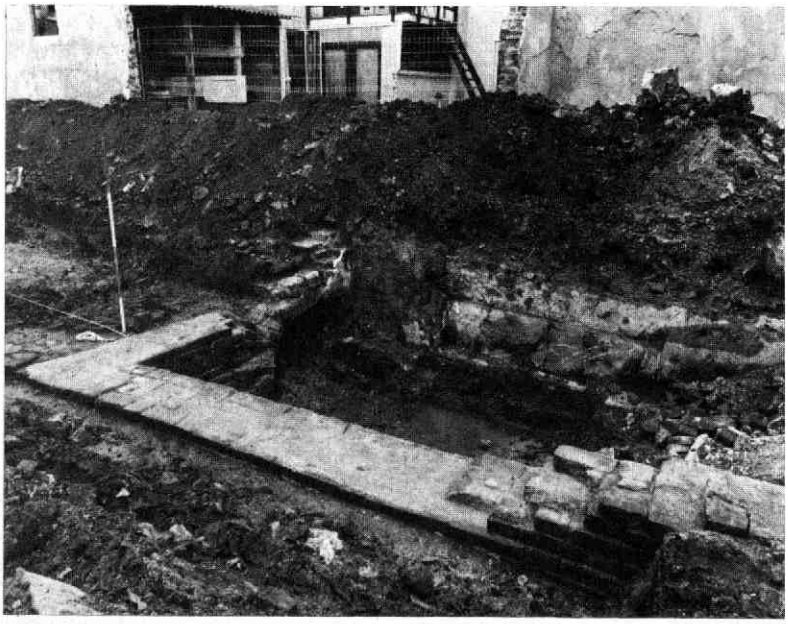
Afb. 141 Lange Lauwerstraat 91-95. Principedoorsnede van het scheepsfragment. Tek. M. Smit. a: bodem. b: opgaande zijde. c: V-vormig uitgestoken scheur in de bodem. d: rechte bodemnaad, van onderen schuin afgekant.

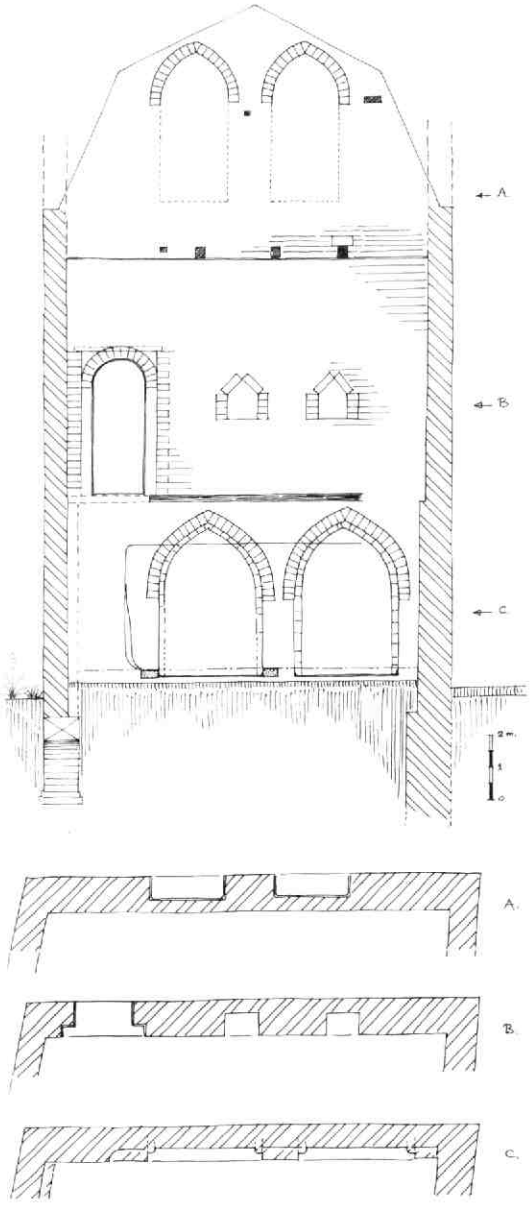
Afb. 142 Lange Lauwerstraat 91-95. Schematische weergave van de reparatie van de scheur in de bodem van het scheepsfragment. Tek. M. Smit. a: bodemdeel. b: breeuwsel (mos). c: moslat. d: sintel.

De reparatie van de scheur in de bodem, maar ook de sterk ,,ingevreten'' onderkant lijken er op te wijzen, dat het vaartuig lange tijd in gebruik is geweest. Hierbij mogen we voorzichtig aan een periode van ca. 50 jaar denken. De aardewerkvondsten uit de sliblagen van de sloot, die zich onder het scheepsdeel bevonden, en die uit de afvallaag, die het scheepsdeel afdekte, geven de tijdsgrenzen aan waarbinnen we het schip mogen dateren. Op grond van dat aardewerk kunnen we concluderen, dat het schip in de eerste helft van de 12e eeuw in de vaart is geweest.
De gegevens en conclusies over het scheepsfragment ontlenen we aan het verslag van de heer K. Vlierman van het Museum voor Scheepsarcheologie van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders te Ketelhaven, die het scheepsfragment heeft geborgen en onderzocht (afb. 140). Voor de zeer snelle en adequate hulpverlening (de opgraving moest één dag na de vondst van het scheepsdeel worden afgesloten) zijn wij het Museum voor Scheepsarcheologie zeer dankbaar.

Bebouwing
Nadat de sloot zijn functie had verloren, vonden op het terrein bouwactiviteiten plaats. Enkele paalkuilen (sommige met paalrest) vertegenwoordigen mogelijk de resten van een bebouwing uit een periode, die wegens gebrek aan daterende vondsten heel ruim genomen moet worden: tussen de tweede helft van de 12e eeuw - wanneer het restant van de sloot met afval wordt dichtgegooid - en de late 13e eeuw, wanneer aan de Lange Lauwerstraat een stenen huis wordt gebouwd.
Door de afstand, die tot de belending bewaard moest blijven, is van de fundamenten van dit huis slechts het oostelijk gedeelte onderzocht. De fundering is twee stenen dik (baksteenformaat 33 × 16 × 8,5 cm) en is netjes, maar in een onregelmatig verband gemetseld. In de zuidelijke muur is een spaarboogconstructie toegepast (afb. 143). De voor- en achtergevel van het huis lopen niet evenwijdig en de oostelijke zijmuur staat opmerkelijk scheef op de voorge-

Afb. 143 Lange Lauwerstraat 91-95. Fundamenten van het laat 13e-eeuwse huis Lange Lauwerstraat 91 gezien naar het zuidwesten. In de zuidelijke muur is een spaarboogconstructie toegepast. Geheel links is een klein deel van het fundament van het achterhuis te zien. Achter de gepleisterde muur rechtsboven kwamen de resten van de westgevel van het huis te voorschijn (zie afb 144).

Afb. 144 Lange Lauwerstraat 91-95. Opstandtekening van de binnenzijde van de westmuur van het laat 13e-eeuwse huis, met horizontale doorsneden. Tek. A. F. E. Kipp.

vel. Bij onderzoek bleek dat in het opgaande muurwerk tussen Lange Lauwerstraat 91 en 89, de westelijke zijmuur van het laat 13e-eeuwse huis nog grotendeels bewaard is gebleven, zodat we, ondanks het ontbreken van een deel van de fundamenten, toch het huis in plattegrond kunnen reconstrueren. De breedte van het pand bedraagt ca. 7,50 m en de lengte ca. 6 m (buitenwerks). De westelijke zijmuur had in zijn opgaande werk een dikte van anderhalve steen en bestond over twee étages uit bakstenen van het formaat 32 × 16 × 8 à 8,5 cm; 10 lagen 92 cm. Het bovenste deel echter vertoonde metselwerk met een iets kleiner formaat baksteen (31 × 15 × 6,5 cm; 10 lagen 84 cm). In de metselspecie was evenwel geen duidelijke overgang waarneembaar. In hoeverre er sprake is van een latere ophoging met kleinere steen, of van één werk met twee steenformaten en dezelfde specie, blijft vooralsnog een open vraag.

Bij het afkloven van de muur ten behoeve van de aangrenzende nieuwbouw, kwam de indeling duidelijk in het zicht (afb. 144). Op de beganegrond bevonden zich aan de binnenzijde twee forse spitsboognissen van ongeveer een halve steen diep, die kennelijk nooit een muuropening hadden bevat en die niet symmetrisch waren geplaatst ten opzichte van de as van de gevel. De voorrand van de nissen was afgerond. Als omlijsting van het achtervlak lijkt een, hoofdzakelijk uit tufsteen bestaande, profielrand te hebben gediend. De onderkant van de nissen bevond zich op ca. 15 cm boven het huidige straatniveau. De oorspronkelijke beganegrondvloer zal ten hoogste een halve meter lager gelegen hebben.

Op de verdieping zaten twee kaarsnissen van één steen diep, alsmede een deuropening met een rondboog aan de buitenzijde. Aan de binnenzijde van de muur bevond zich boven de deur een rechthoekig, verdiept veld met een halfsteens aanslag; dit verdiepte veld was dun gepleisterd. Aan de achterzijde werd nog een duimsteen van bazaltlava aangetroffen.

De deuropening vertoonde duidelijke sporen van brand; hij was met secundair gebruikte baksteen in leem dichtgezet. De doorgang sloot aan op een vloerpeil dat 1,13 m onder de bodem van de kaarsnissen lag. Op deze hoogte was in het hart van de muur een dennehouten „stelregel" of ankerbalk met een doorsnede van 7 × 14 cm ingemetseld. Bijna 3,50 m daarboven zat een reeks gaten in de muur, die eruit zagen als kortelinggaten, maar die mogelijk ook verband gehouden hebben met het volgende vloerniveau, temeer daar er verder in de muur geen kortelinggaten zijn aangetroffen.

Het muurgedeelte boven deze gaten was bijgehakt in de vorm van de aansluitende, 19e-eeuwse mansardekap. Het bestond uit de reeds vermelde kleinere baksteen. In dit deel zaten twee opvallend grote spitsboognissen. In tegenstelling tot de bogen op de beganegrond bevonden deze halfsteens verdiepte velden zich hier niet aan de binnenkant, maar aan de buitenkant van de muur. De velden waren met dunne pleister afgewerkt. Ook hier was geen sprake van dichtgezette openingen, zodat de nissen uitsluitend als (buiten)decoratie gediend zullen hebben.

De aansluitingen van voor- en achtergevel waren niet meer goed zichtbaar. In de spleet tussen 89 en 91 was met moeite een muurstijl (?) te zien, die eventueel op een aanbouw in houtskelet zou kunnen wijzen (voor een buitentrap?).

Lange Lauwerstraat 91-93 lijkt dus een woontorenachtig gebouw met een oppervlak van ca. 40 m² te zijn geweest met een toegang op de eerste verdieping, waarheen een buitentrap geleid zal hebben (zie

Afb. 145 Lange Lauwerstraat 91-95. De resten van het oventje in het achterhuis van Lange Lauwerstraat 91 gezien naar het westen. Rechts het fundament van de zuidmuur van het voorhuis. Op de voorgrond de fundering van de oostmuur van het achterhuis.

ook Abraham Dolesteeg 10 en Visschersteeg 11-13 in deze Kroniek). De kaarsnissen op de verdieping kunnen op woongebruik wijzen, zodat ook nog van een ,,bovenhalhuis'' sprake is, dat wil zeggen een huis, waarvan de belangrijkste ruimte(n) op de eerste verdieping liggen. Woontorens behoren in het algemeen tot dit huistype.
In een latere periode (14e eeuw?) is het huis aan de achterzijde verlengd met een achterhuis, dat veel dieper was gefundeerd.
Langs de oostzijde van het opgravingsterrein zijn sporen van een steegje aangetroffen. Aanvankelijk heette dit steegje de Amstelsteege (in 1556), later droeg het de naam Baexensteeg naar de Utrechtse burgemeester Baexen, die in 1596 de bewoner was van het Huis met de Koppen (Breedstraat 24), dat aan dit steegje grensde. Of het steegje nog ouder was dan de eerste vermelding kon niet worden vastgesteld (Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 39-42).

Nijverheid
Onder de ophogingslagen ter plaatse van het Baexensteegje kwam een rechthoekige, stenen put tevoorschijn. Op dieper niveau vonden we op dezelfde plaats een ronde, houten put. Voorlopig tasten we in het duister over de functie van de putten, waarvan de inhoud geen gebruiksvoorwerpen bevatte. Mogelijk zal onderzoek van een monster van de inhoud van de houten put uitsluitsel op dit punt kunnen geven.
Enkele vondsten geven aanleiding rekening te houden met de mogelijkheid dat men op dit perceel het metaalbewerken heeft beoefend. Uit een kuil, waarvan de ouderdom bij gebrek aan dateerbare vondsten niet vastgesteld kon worden, kwamen veel ijzerslakken tevoorschijn; als losse vondst werd bovendien een smeltkroes geborgen.
De meest opmerkelijke vondsten vormden echter de resten van drie oventjes. Eén oventje werd in het achterhuis van het laat 13e-eeuwse pand aan de Lange Lauwerstraat gevonden (afb. 145). Alleen de stookvloer van door brand verkleurde bakstenen was aanwezig (doorsnede ca. 1,35 m). Veertien meter zuidelijker werden op een dieper niveau twee ronde stookvloertjes aangetroffen (doorsnede 0,90 m). Eén vloertje bestond slechts uit een 10 cm dikke laag verbrande klei en enkele baksteenfragmenten. Gedeeltelijk hieroverheen lag een tweede, beter bewaard gebleven vloertje van door brand verkleurde bakstenen op een dikke laag verbrande klei. Het is niet aantoonbaar, dat deze ovens in gebruik zijn geweest bij het bewerken van metaal, maar de hoge temperaturen, waaraan de vloertjes blootgesteld zijn geweest (getuige de door brand verkleurde bakstenen en de verbrande klei eronder), en de hier boven genoemde vondst van ijzerslakken en van de smeltkroes, doen ons met deze mogelijkheid rekening houden.
In een kuil onder de twee zuidelijke oventjes is 14e-eeuws aardewerk aangetroffen, zodat beide oventjes uit die tijd of later kunnen dateren. Het noordelijke oventje dat zich in het achterhuis van het laat 13e-eeuwse huis aan de Lange Lauwerstraat bevond, stamt vermoedelijk uit dezelfde tijd.

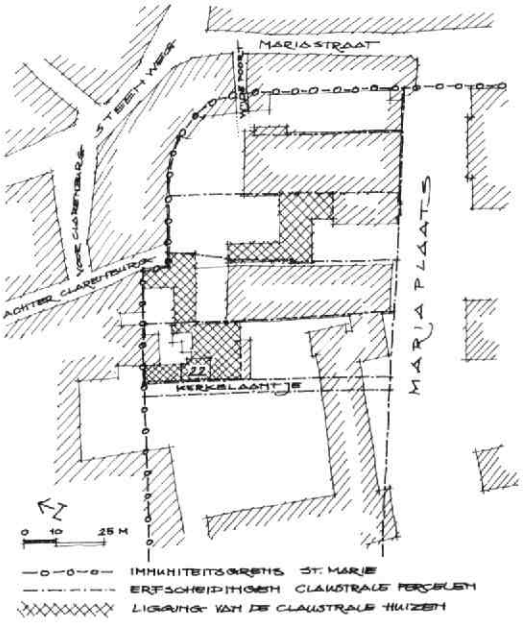
LIT: D. P. Snoep, Het Utrechtse Schip, Centraal Museum Utrecht. Utrecht 1980. *M. Smit/A. F. E. Kipp*

34. Mariaplaats 9

Na het uitvoerige bouwhistorische onderzoek in en rond het pand Mariaplaats 9 (Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 55-62 en Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 82-85), was daar in juni ook nog enig werk aan de winkel voor de archeologen. Het achterterrein van dit perceel was ten behoeve van kelderaanleg gedeeltelijk uitgegraven. Daardoor konden enkele profielen bestudeerd en ingemeten worden.
Onder in het profiel kwam op 1,30 m + NAP rivierzand voor, dat gezien zijn structuur in een vrij rustig milieu is afgezet. Op dit zand lag een dun kleilaagje, waarboven weer ijzerhoudend zand voorkwam. Het hoogste punt waarop dit laatste sediment voorkwam was 2,10 m + NAP.
In de sedimenten zijn geen vondsten aangetroffen die een datering mogelijk maken. De rest van het profiel toonde hoofdzakelijk een doorsnijding van kuilen en ophogingsgrond. De oudste kuilen konden door middel van enkele scherven in de 13e eeuw gedateerd worden, zodat de sedimenten in ieder geval ouder zijn. Opmerkelijk was het voorkomen van een dunne leembaan over vrijwel de gehele lengte van het waargenomen profiel. We veronderstellen dat het een vloerniveau van een - vermoedelijk houten - huis is. Het oudste stenen huis, dat uit de 14e eeuw stamt, zou daar dan de opvolger van kunnen zijn geweest. Het vloerniveau van dit stenen huis lag ongeveer 60 cm hoger dan de leembaan. *H. L. de Groot*

35. Mariaplaats 22

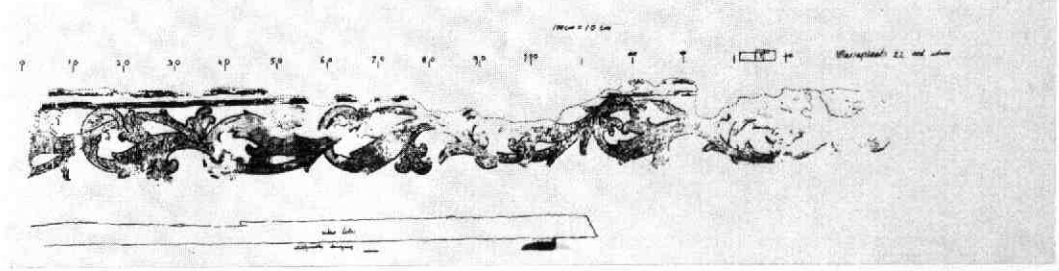
Bij een opknapbeurt van het interieur van het zuidelijk deel van Mariaplaats 22 (afb. 146) kwam in een vertrek op de eerste verdieping een fragment van een geschilderd fries tevoorschijn. Oorspronkelijk zal deze decoratieve band onder de zoldering van het vertrek gezeten hebben. Het motief (afb. 147) is uitgevoerd in een drietal kleuren: de ranken zijn groen binnen een zwarte lijntekening, daarboven zijn achtereenvolgens een rode en een zwarte bies getrokken.
Waarschijnlijk dateert deze versiering van een verbouwing in de eerste helft van de 16e eeuw van het oorspronkelijk 15e-eeuwse, onderkelderde huis. Dat huis vormde samen met het iets oudere, noordelijke deel van Mariaplaats 22 de achtervleugel van een voormalig claustraal huis van het kapittel van St. Marie. Dit claustrale huis is later verbouwd tot het huidige zogenaamde ,,Bisschopshuis'' (Mariaplaats 19).
In Mariaplaats 22 bevindt zich voorts nog een originele, 16e-eeuwse spiltrap. Aan de achtergevel (de oostelijke gevel ten noorden van de ingebouwde traptoren), die oorspronkelijk de voorgevel was, treft men fraaie sierankers aan. Ook de aanwezigheid in die gevel van een dubbel, zandstenen venster (afb. 148) uit het midden van de 16e eeuw, kan uit die omwisseling verklaard worden. De omlijsting van dit venster is opgebouwd uit drie pilastervormige zuiltjes die rondbogen boven beide openingen dragen. Dit geheel is nogmaals omlijst door twee gecanneleerde zuilen met basementen en kapitelen, die oorspronkelijk een kroonlijst hebben gedragen, waarvan alleen de architraaflijst nog over is. Een van beide openingen was van binnenuit met een luik afsluitbaar. In een van de vensteropeningen was in de glas-in-loodvulling, die aan zware brugstaven was bevestigd, een ijzeren draairaampje opgenomen. Eenzelfde venster dat onder een hoek van 90° hierop aansloot, is in de 19e eeuw bij het maken van een uitbouwtje verdwenen. In aansluiting aan dat verdwenen venster zijn boven de doorgang in de traptoren nog de restanten van een afgekapt fronton van mergel zichtbaar, die aangeven dat zich hier de monumentaal uitgevoerde hoofdingang van de vleugel bevond. *C. J. M. Rampart*

Afb. 146 Mariaplaats 22. Situatie. Tek. C. J. M. Rampart. Het zuidelijke deel van het huis is dubbel gearceerd.

36. Minrebroederstraat 18

Het pand Minrebroederstraat 18 is een tweebeukig huis van het brede type, dat in zijn huidige verschijningsvorm hoofdzakelijk uit het begin van de 18e eeuw lijkt te dateren, maar dat vermoedelijk deels van 17e-eeuwse opzet is. Het heeft onder de achtervleugel een tongewelfde, wellicht 17e-eeuwse kelder, die echter niet op de middenmuur en evenmin op de linker zijmuur aansluit; misschien behoorde deze bij een voorganger van het huidige huis.
De indeling van de beganegrond bestond tot ca. 1930 nog uit een rijkgedecoreerde 18e-eeuwse stucgang van voor tot achter, met rechts daarnaast in de achterbeuk het trappenhuis. Hierin bevonden zich tot aan de laatste verbouwing brede, eiken bordestrappen van beganegrond tot zolder.
Ter weerszijden van de gang waren voor en achter twee grote vertrekken. De enkelvoudige grenen balk-

Afb. 147 Mariaplaats 22. Overtekening van de gevonden muurschildering in een vertrek op de eerste verdieping van het zuidelijke deel van het huis. Tek. B. J. M. Klück.

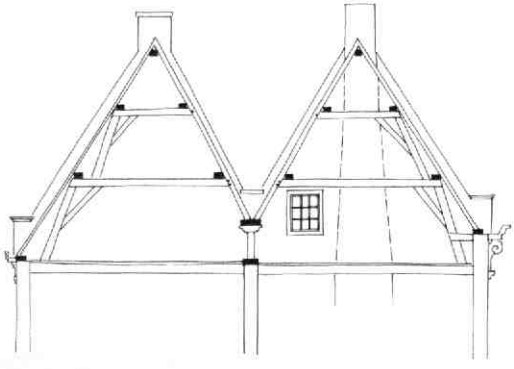
Afb. 148 Mariaplaats 22. Het zandstenen venster in de vroegere voorgevel, die thans achtergevel is. Rechts sloot onder een hoek van 90° oorspronkelijk eenzelfde venster aan.

lagen vertoonden verschil in afwerking. Op de begane grond bleken de balken in de voorste beuk voorzien te zijn van duivejagers, die 20 cm vóór het muurvlak uitliepen in kapellen (afb. 150). De paarsrode eerste verflaag liet op dat punt de aftekening zien van thans verdwenen, met twee nagels vastgezette sleutelstukken, waarvan elders in het huis nergens sporen werden aangetroffen.

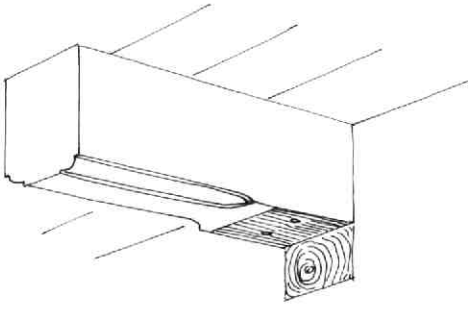
De achterste beuk heeft op de begane grond eenvoudige balken van rechthoekige doorsnede, evenals de verdieping aan de voorzijde. Daar echter heeft juist de achterste beuk balken met duivejagers maar zonder kapellen. De vloer boven de gang op de begane grond is een zgn. ,,platenvloer'': deze bestaat uit 40-56 cm brede grenen planken van 8 cm dik, die zonder verdere ondersteuning zijn opgelegd in de beide gangmuren, en die onderling verbonden zijn met eiken veren vlak onder het bovenvlak.

Het oudste schilderwerk van de plafonds vertoonde in de diverse kamers verschillende kleuren, variërend van donkerrood en lichtrood of rose, tot donkergroen, zeegroen, olijfgroen en grijsgroen.

Merkwaardig bleek de kapconstructie (afb. 149). De kappen van voor- en achterbeuk zijn van grenen en vrijwel elkaars spiegelbeeld, zij het dat de vóórzolder een borstwering heeft die bij de achterzolder ontbreekt. In opzet bestaan beide kappen uit een aantal tweejukkige spanten, afgewisseld met hangbalken aan de onderste wormplaten (vermoedelijk lag hierover oorspronkelijk een vliering). De spanten zijn echter éénzijdig: zij hebben aan de buitenzijde normale, rechte spantbenen en korbelen, maar zij zijn aan de

Afb. 149 Minrebroederstraat 18. Doorsnede door de kapconstructie met doorlopende stijlen bij de bovendakschilden. Tek. A. F. E. Kipp.

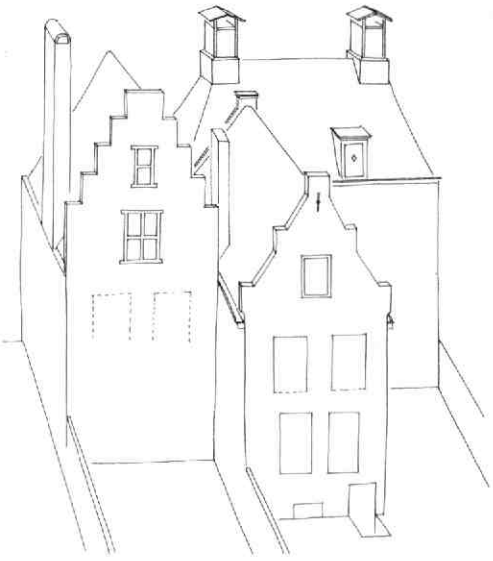

Afb. 150 Minrebroederstraat 18. Balkafwerking van de enkelvoudige 17e-eeuwse balklaag op de begane-grond (sleutelstukken verdwenen). Tek. A. F. E. Kipp.

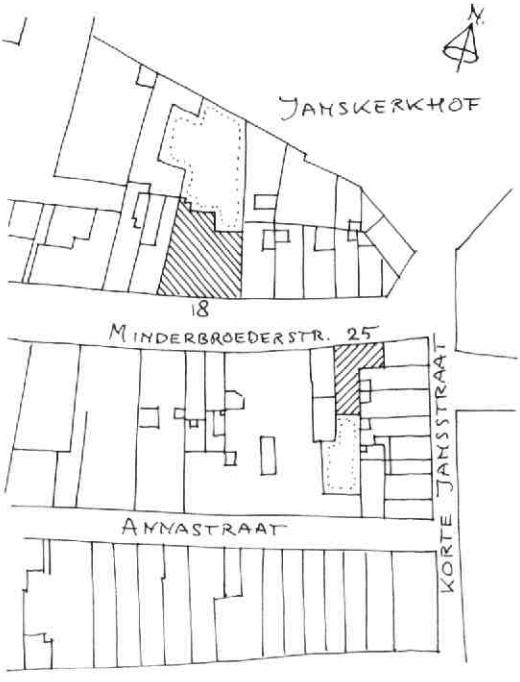
binnenzijde slechts met pennen en houten toognagels gekoppeld aan stijlen, die doorlopen van muurplaat tot nok.
Rond 1900 is het gebouw ten behoeve van het destijds erin gevestigde Stedelijk Gymnasium uitgebreid met een nieuwe vleugel, waarvan de voorgevel een voortzetting of kopie is van de bestaande 18e-eeuwse voorgevel van het oude huis. *A. F. E. Kipp*

37. Minrebroederstraat 25

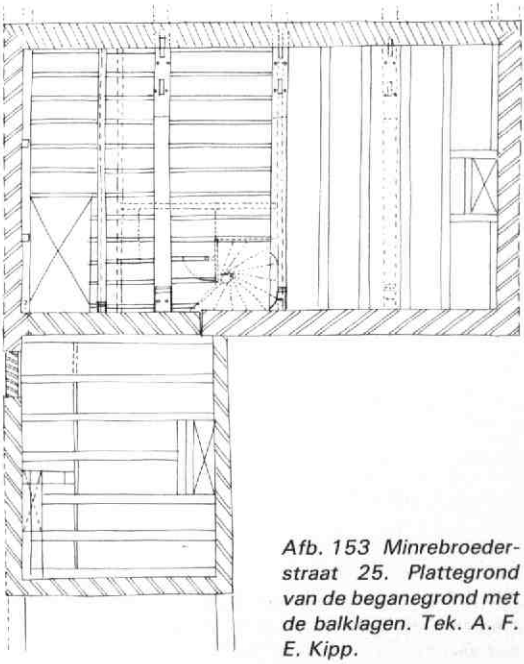
Bij een verbouwing van de beganegrond van dit pand bleek dat het hier een tweede interessant voorbeeld betreft van een middeleeuws ,,breed huis'' met een houten voorgevel (afb. 151). Het andere voorbeeld staat in deze Kroniek beschreven bij Keizerstraat 47-49.
Het gaat hier om een huis van oorspronkelijk waarschijnlijk vier balkvlakken breed, waarvan de oude opzet uit de moer- en kinderbalklaag min of meer viel af te lezen (afb. 153).
Het belangrijkste gegeven is, dat de eiken moerbalken (25 × 25 cm) aan voor- en achterzijde verschillend waren afgewerkt. In de anderhalfsteens achtermuur (baksteenformaat 30 × 15 × 7,5 cm) waren zij opgelegd op sleutelstukken van een 14e-eeuws model, die met twee houten toognagels aan de balk waren vastgezet (afb. 155). Aan de voorzijde vertoonden zij echter de aftekening van ruim één meter lange sleutelstukken die met tweemaal twee houten toognagels waren bevestigd, alsmede pengaten van verdwenen korbelen en muurstijlen (afb. 154).
Het leek alsof de opvallend langwerpige muurstijlpengaten tevens hadden gediend voor de consoles van de overkraging van de houten voorgevel. De maat

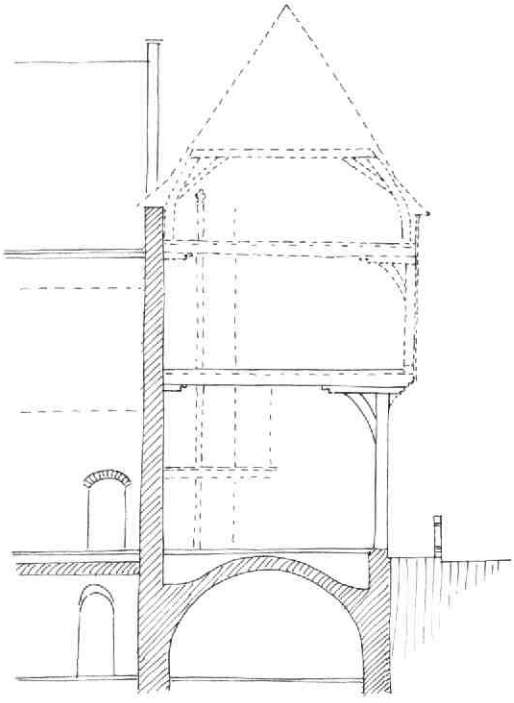
Afb. 152 Minrebroederstraat 25. Vogelvluchtreconstructie van de achterzijde van Minrebroederstraat 23 en 25, omstreeks 1870. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 151 Minrebroederstraat 25. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

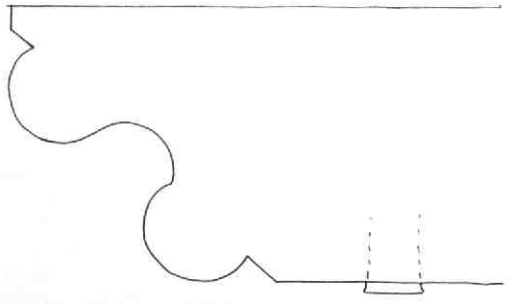

Afb. 153 Minrebroederstraat 25. Plattegrond van de beganegrond met de balklagen. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 154 Minrebroederstraat 25. Schetsmatige reconstructie van de doorsnede van het middeleeuwse huis met de houten gevel. Tek. A. F. E. Kipp.

van het overstek kon niet worden achterhaald. In de 17e eeuw heeft het huis kennelijk een verbouwing ondergaan, waarbij onder andere de houten voorgevel door de huidige bakstenen gevel werd vervangen, terwijl vermoedelijk ook de kap werd vernieuwd. Bij die gelegenheid moeten de muurstijlen en korbelen verdwenen zijn, terwijl onder de middelste moerbalk een halfsteens binnenmuur werd geplaatst. Het plafond van de kamer links daarvan werd in de 18e eeuw vervangen door een enkelvoudige grenen balklaag. Maar voor de rest bleef de oorspronkelijke middeleeuwse balklaag tot op heden bewaard, met opgelegde kinderbalken van 8 × 9 cm (43 cm h.o.h.).

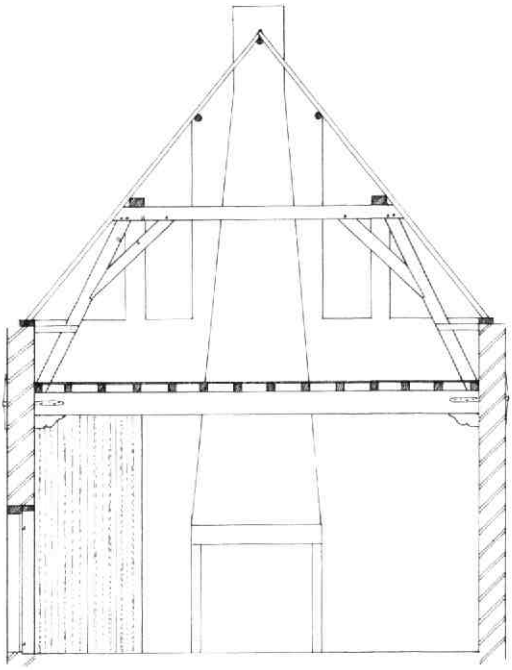

Afb. 155 Minrebroederstraat 25. Sleutelstuk van de middeleeuwse balklaag van de beganegrond. Tek. A. F. E. Kipp.

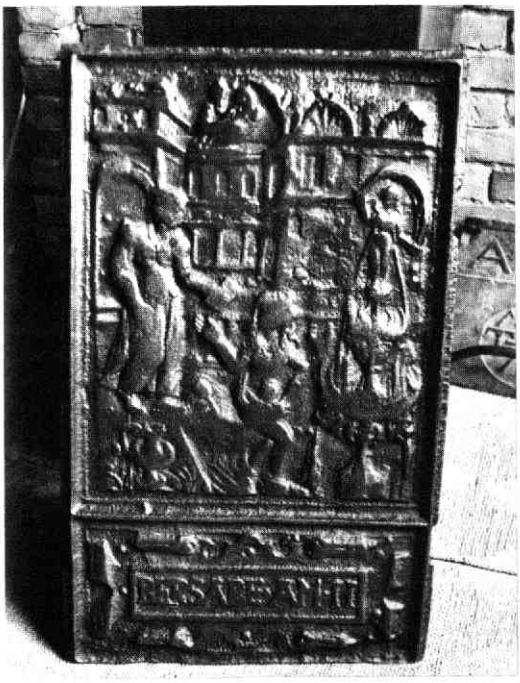
Achterin het balkvak rechts naast het midden tekende zich de plaats van een spiltrap af, met uithollingen in de naastgelegen moerbalk en in de achtermuur(afb. 153). Tevens waren er sporen zichtbaar van een daarop aansluitend deurtje van een insteekverdieping en van houten en (latere) stenen wanden, die deels met deze insteek verband zullen hebben gehouden.
De verschillen in kleurpatroon en in opeenvolgende verflagen op diverse plaatsen gaven aanwijzingen over de ruimtelijke indeling en over de relatieve datering van de verschillende wanden.
Het rechter balkvak was wat groter dan de andere drie, zonder dat hiervan de reden kon worden achterhaald. Later was hierin een extra moerbalk aangebracht, met een (17e-eeuws) sleutelstuk aan de achterzijde en zonder korbeelgat aan de voorzijde. Deze moerbalk was van liggend model (15 × 20 cm) en vormde kennelijk vanouds de afsluiting van een halfsteens binnenmuur in moppen. De strijkbalk tegen de zijmuur rust op twee halfronde consoles; sleutelstukken waren niet te zien.
Achter de rechter helft van het voorhuis staat een achterbouw met middeleeuws muurwerk en een 18e-eeuwse, enkelvoudige balklaag, waarin een aantal eiken moerbalkfragmenten zijn verwerkt (afb. 152). Midden links heeft zich een stookplaats bevonden; rechts was vroeger een gang of een bedstedenwand.
Beide bouwdelen hebben kelders met middeleeuwse tongewelven evenwijdig aan, resp. loodrecht op de straat. Zij staan met elkaar in verbinding middels een ten opzichte van de oorspronkelijke opening iets verplaatste doorgang; vroeger hadden zij kennelijk beide een buitentoegang (naar resp. de straat en de tuin). De achterbouw vertoont in de kelder en op de beganegrond dichtgezette, oorspronkelijke doorgangen naar het rechter buurpand. *A. F. E. Kipp*

38. Molenstraat 13 en 17

Op een perceel langs de zuidzijde van de Molensteeg, grenzend aan het terrein van het Wittevrouwenklooster, is rond 1600 een serie kameren gebouwd, die zich sinds de 19e eeuw geleidelijk tot meer individuele huizen ontwikkelden. Alleen Molenstraat 17 en 7 hebben tot op heden hun oorspronkelijke verschijningsvorm bewaard, zij het dat 17 meer vervallen is (afb. 156).
De opzet van 17 is traditioneel: een min of meer vierkante ruimte met muren die gemetseld zijn met bakstenen van 25,5 × 12 à 12,5 × 5,5 cm. Zowel in de voor- als in de achtergevel komen een deur en een raam voor, overspannen met segmentbogen. Tussen voor- en achtergevel ligt een eiken moerbalk en langs de zijmuren bevinden zich strijkbalken. De kinderbinten die daarop rustten zijn later vervangen door twee grenen tussenbalken op eenvoudige sleutelstukken.
De moerbalk draagt een spant met rechte spantbenen en een grenen dekbalk. De korbelen zijn van eikehout. In alle drie onderdelen is met een bijl het telmerk 2

Afb. 156 Molenstraat 17. Reconstructie van de dwarsdoorsnede. Tek. B. J. M. Klück. Links de bedstede.

Afb. 157 Molenstraat 13. De in de muur aangetroffen plaat van een vroeg 17e-eeuwse gietijzeren kachel met de voorstelling van de badende Bethsabé die van haar dienstmaagd een brief ontvangt. Op de achtergrond ziet de harpspelende David toe.

geslagen. Aan de zuidzijde ligt nog de oorspronkelijke eiken wormplaat. De wormplaateinden rusten op steunberen van de vanaf borstweringshoogte halfsteens tussenmuur. Tegen deze gemeenschappelijke muur met 15 bevond zich de stookplaats, rug aan rug met die van 15.
De oostelijke zijgevel is een eindgevel, uitgevoerd als een topgevel met invlechtingen.
Sporen van een bedstede zijn te vinden in de zuidwesthoek, naast de schouw; de trap was in de zuidoosthoek. Achter het huis was vanouds een plaats of tuin van ongeveer dezelfde oppervlakte als die van het huis. Deze tuin grenst nog steeds aan een oude tuinmuur - van moppen en met steunberen - op de erfscheiding met het klooster.

Molenstraat 13 is een voorbeeld van een dergelijke kamerwoning die door middel van vergroting in de hoogte en naar achteren als het ware uit de reeks losgemaakt werd en een zelfstandig huis werd.
De voorkamer op de beganegrond is de kamer van rond 1600. De eiken moerbalk heeft nog een oorspronkelijk sleutelstuk met ojiefprofiel. De doorgang in de vroegere achtergevel bevond zich oorspronkelijk recht onder de moerbalk en het metselwerk werd opgevangen door een boog. Ook hier bevond de stookplaats zich vanouds tegen de westmuur. Onder het oudste gedeelte bevindt zich een kelder, die zich nog iets voorbij de achtergevel voortzet. Het is een kelder met twee troggewelven, haaks op de voorgevel, die samenkomen op een dubbele gordelboog. Het oostelijke kelderdeel is nu toegankelijk vanuit Molenstraat 15.
In het midden van de 19e eeuw werd het huis naar achteren vergroot, met behoud van de oude achtergevel, zodat een woonkamer ontstond waarlangs een gang naar een aparte keuken voerde. Bovendien werd een toilet aangebouwd.
Op deze nieuwe plattegrond werd een verdieping gebouwd onder een kap met gebroken vorm over de gehele nieuwe breedte.
Bij het opknappen van deze woning vonden de bewoners in de stookplaats van de verdieping een gietijzeren plaat tegen de westmuur, die aan de zijde van de muur voorzien was van een fraaie, bijbelse voorstelling (afb. 157). Het is oorspronkelijk een onderdeel van een 17e-eeuwse gietijzeren kachel en als zodanig een zeldzaam stuk. *B. J. M. Klück*

40. Neude

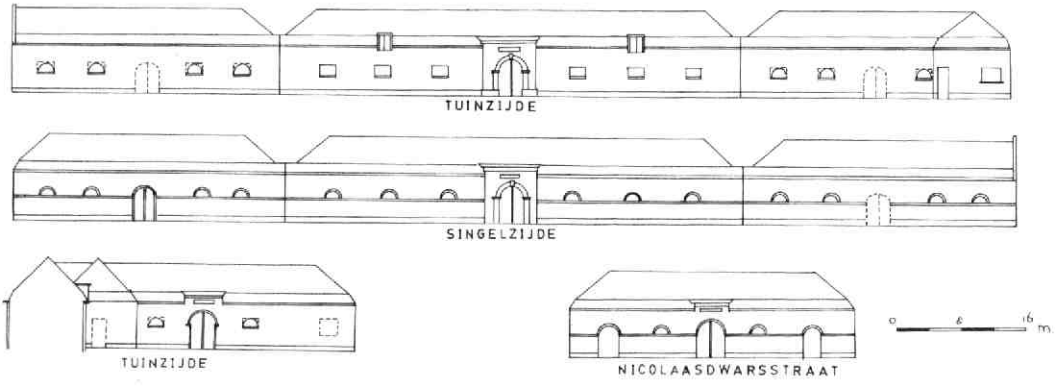
Met grote spanning werd uitgekeken naar de gegevens die de riolering van Neude, Schoutenstraat en Korte Minrebroederstraat zou opleveren. Immers, een profiel van Neude tot Oudkerkhof zou twee intrigerende plaatsen in de oude topografie van Utrecht met elkaar verbinden. Net als destijds bij de Springweg (Kroniek 1978-1979-1980, MBOU 1981-3, 64-65) en het Oudkerkhof (Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 13-16) werden echter ook hier slechts metersdikke ophogingspakketten aangetroffen, die

overigens van die uit de twee genoemde lokaties afweken door de zeer geringe hoeveelheid dateerbaar materiaal die ze bevatten. De enkele scherf die geborgen werd dateerde uit de 13e eeuw. In de zand- en klei-afzettingen onder de ophogingslagen werden in het geheel geen vondsten aangetroffen, zodat zij ondateerbaar moeten blijven.
Opvallend was dat de zwarte grond zich gedeeltelijk in scherp afgetekende, soms steilwandige kuilen in het zand/klei pakket bevond. Hieruit zou af te leiden zijn dat die zand/klei lagen niet lang open gelegen hebben. Ook moet het maaiveld oorspronkelijk (vóór de 13e-eeuwse ophoging) veel hoger hebben gelegen, wat alweer een vergelijkbare situatie oplevert met het Oudkerkhof en de Springweg. Tenslotte moet vermeld worden dat de ,,schone'' grond bij de hoek Neude/Lange Jansstraat snel hoger kwam.

T. J. Hoekstra

41. Nicolaasdwarsstraat 14-16 (Cavaleriestallen)

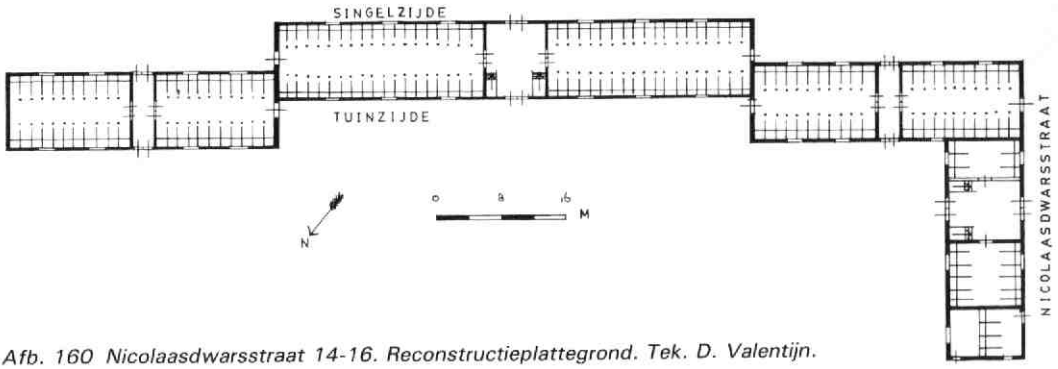
De cavaleriestallen dateren uit 1835. Zij zijn achter de wal gebouwd ter vervanging van de op de wal staande stallen, die in 1834 afbrandden. Het complex strekt zich in hoofdzaak uit langs het singelplantsoen achter het Centraal Museum en de Klaaskerk. Het bestaat uit een 60 m lang, centraal bouwdeel, dat 10 m diep is en dat aan weerszijden geflankeerd wordt door twee, vanaf de singel gezien 6 m terugliggende zijvleugels, die 34 m lang zijn en eveneens 10 m diep. Haaks op de zuidwestelijke vleugel is langs de Nicolaasdwarsstraat nog een deel aangebouwd, dat 27 m lang en 10 m diep is.
De ongepleisterde gevels bezaten van oorsprong een eenvoudige en regelmatige indeling, alleen de vleugel aan de Nicolaasdwarsstraat had een iets afwijkende opzet (afb. 158). Aan de singelzijde heeft het middelste bouwdeel nog geheel zijn oorspronkelijke indeling met kleine vensters, die aan de bovenzijde afgesloten zijn door een geprofileerde rondboog en die van onderen beëindigd worden door een, langs de gevel doorlopende waterlijst. De overige gevels hebben (waarschijnlijk nog in de 19e eeuw) in meer of mindere mate wijzigingen ondergaan onder andere door het naar beneden toe vergroten van een aantal vensters. Aan de tuinzijde ontbreekt de doorlopende waterlijst en hebben de vensters een rechthoekig in plaats van een halfrond model (afb. 159). De gevelindeling, die

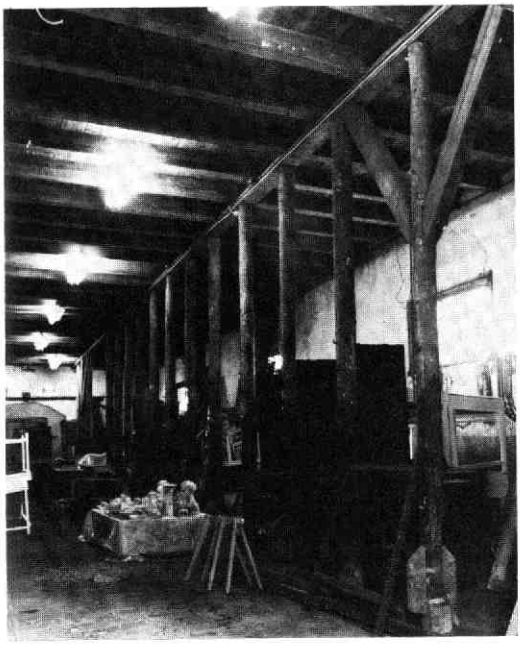
Afb. 158 Nicolaasdwarsstraat 14-16. Reconstructie van de gevels en van de vensterindeling. Tek. C. J. M. Rampart.

Afb. 159 Nicolaasdwarsstraat 14-16. Het centrale deel langs de tuinzijde, gezien naar het oosten.

Afb. 160 Nicolaasdwarsstraat 14-16. Reconstructieplattegrond. Tek. D. Valentijn.

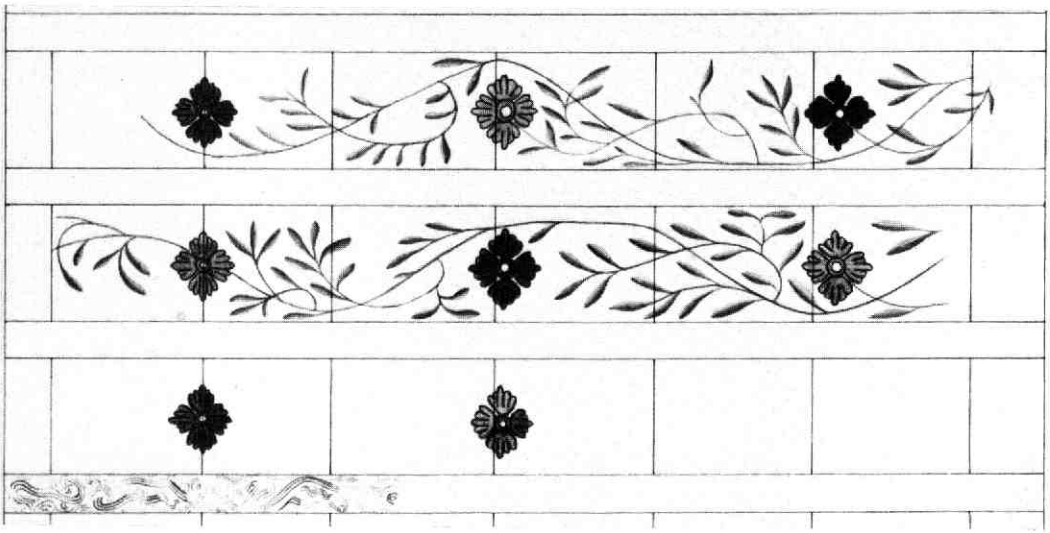

Afb. 161 Nicolaasdwarsstraat 14-16. Het interieur van het centrale deel, gezien naar het oosten.

oorspronkelijk gelijk was aan die van de singelzijde, is hier eveneens op vele plaatsen gewijzigd.
Het gehele complex bezat een driebeukige opzet (afb. 160) met twee rijen houten kolommen op hardstenen poeren. Op elke rij kolommen was een onderslagbalk geplaatst, waarop de vloerbalken van de zolder lagen (afb. 161). Deze driebeukige opzet is nog in het middendeel en in de noordwestelijke vleugel aanwezig. In de zijbeuken werden de paarden gestald.
Historisch het meest interessant is de oostelijke helft van het middelste bouwdeel, waar de oude toestand het best bewaard is gebleven. De vloer is hier met klinkers bestraat en langs de muren in de zijbeuken is een groot aantal ijzeren ruiven nog aanwezig met daaronder de drinkbakken voor de paarden. De gepleisterde binnenmuren zijn vanaf de grond tot een hoogte van ca. 1,80 m zwart geverfd. *D. Valentijn*

42. Nieuwe Gracht 22A

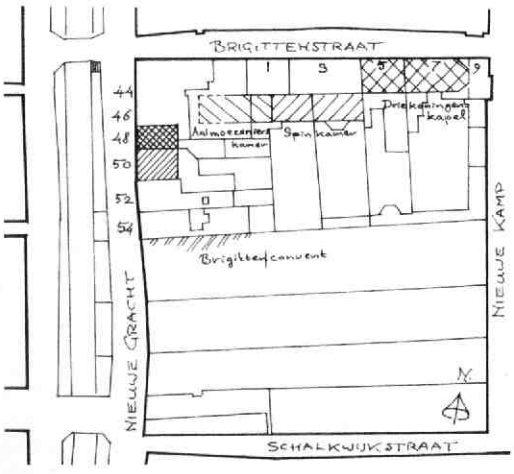
Onvermoeibaar enthousiasme en geduld van de bewoner en zijn jeugdige compagnon Paul van der Kroft hebben gemaakt dat het verhaal over Nieuwe Gracht 22A in de Kroniek van 1982 (MBOU 1983-3, 94-95) thans een aanvulling en correctie behoeft.
In dat artikel werd de uit 1609 daterende plafondbeschildering van de eerste verdieping beschreven.
De moerbalk vertoont een vlot geschilderde, gestileerde zwarte rankendecoratie op een gele ondergrond. De randen zijn afgezet met rode biezen, terwijl in het midden een bloemmotief prijkt in een rode cirkel.
De kinderbalken zijn opzij egaal helderrood geschilderd, maar zij blijken aan de andere zijde versierd te zijn met zogenaamde ,,arabiën'', rode, kronkelende, parallellopende lijntjes op een gele ondergrond. Een dergelijk patroon ontstaat door met twee of drie penselen in één hand te schilderen.
De onderzijde van de vloerdelen is net als de moerbalken afgewerkt met een dunne, gele saus. Daarop blijkt echter een geheel ander soort vlotte decoratie geschilderd te zijn dan op de balken. Deze decoratie bestaat uit luchtig heen en weer slingerende ranken met bladeren en grote bloemen. De bloemen zijn afwisselend roodbruin en donkerblauw (afb. 162).
Door deze en dergelijke vondsten wordt het mogelijk geleidelijk een beeld te krijgen van de motievenverspreiding in de plafondbeschildering. Zo is de moerbalkdecoratie (zonder bloem) inmiddels ook gesignaleerd in bijvoorbeeld Trans 6 (Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 146-148), Voorstraat 90 en Springweg 16 (beide in deze Kroniek), terwijl hij reeds langer bekend was van Nieuwe Gracht 85, Lichte Gaard 3, Kromme Nieuwe Gracht 7 en Choorstraat 13. Het ,,arabiën'' werd eveneens aangetroffen in Trans 6 en bijvoorbeeld in Springweg 16 en Wed 5. Van de ranken met grote bloemen onder de vloerdelen werden inmiddels ook voorbeelden aangetroffen in Voorstraat 18 en Springweg 16. *A. F. E. Kipp*

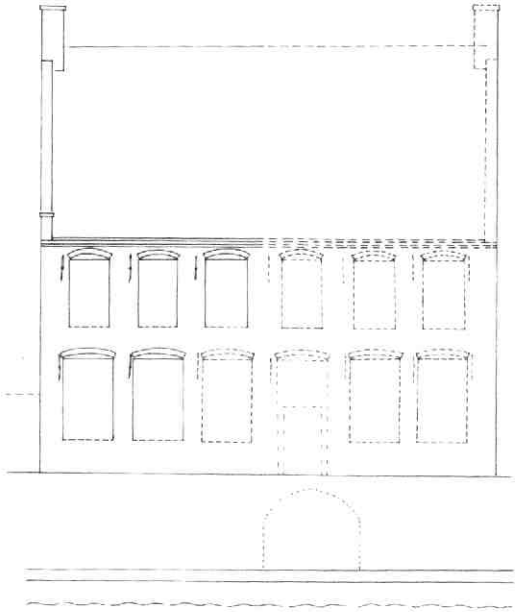
Afb. 162 Nieuwe Gracht 22a. Tekening van de plafondbeschildering van de voorkamer op de eerste verdieping, daterend uit 1609. Tek. P. van der Kroft.

43. Nieuwe Gracht 48

Dit huis, dat veel van zijn middeleeuwse structuur heeft bewaard, maakte aanvankelijk deel uit van het Brigittenklooster (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 24-27).
Het vormde oorspronkelijk één geheel met het naastgelegen pand 50, dat rond de eeuwwisseling geheel werd vernieuwd (afb. 163 en 164). Zelf heeft het nog zijn middeleeuwse voorgevel met geprofileerde bakstenen gootlijst. Het is slechts gedeeltelijk onder-

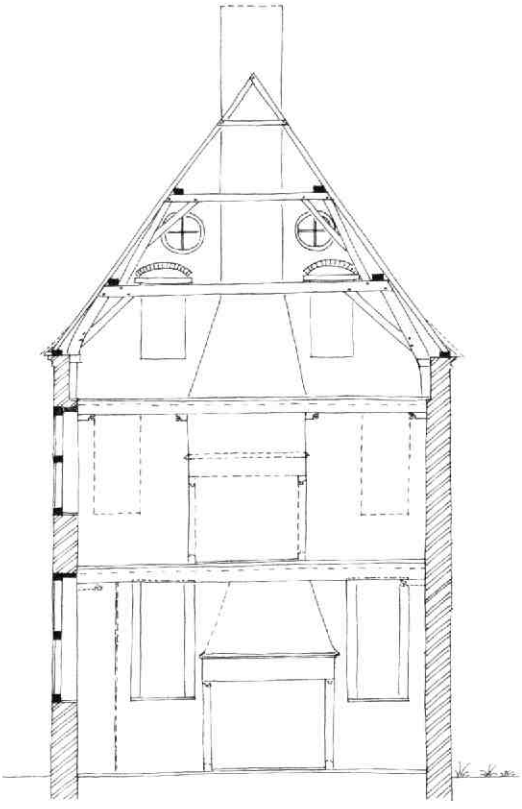

Afb. 163 Nieuwe Gracht 48. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832, met aanduiding van de thans bekende gebouwen van het Brigittenklooster en het Driekoningenconvent. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 164 Nieuwe Gracht 48. Reconstructie van de middeleeuwse opzet van het huis Nieuwe Gracht 48-50. Tek. A. F. E. Kipp.

kelderd: ongeveer in het midden van het oorspronkelijke huis van zes traveeën breed ligt dwars op de straatrichting, een tongewelfde kelder die zich thans, evenals de aansluitende werfkelder, grotendeels onder het buurpand bevindt.
Beide bouwlagen hebben moer- en kinderbalklagen met peerkraalsleutelstukken met bewerkte zijkanten (ca. 1500).

Afb. 165 Nieuwe Gracht 48. Reconstructie van de middeleeuwse opzet van de dwarsdoorsnede en van de noordmuur aan de hand van de bouwsporen ter plaatse. Tek. A. F. E. Kipp.

De kap bestaat uit gestapelde spanten, waarvan de onderste met krommers. Daar overheen liggen eiken sporenparen met één haanhout en een houten topnagel (afb. 165). De telmerken op de spanten lijken deels in de 17e eeuw vernieuwd (achter: rondjes van de guts, voor: op de rand ingezaagde gleuven), hoewel de kap in zijn geheel een oorspronkelijke indruk maakt. Op het derde spant (tegen nummer 50) zijn de middeleeuwse ingekraste telmerken nog duidelijk herkenbaar (rechts gebroken).

De noordelijke zijmuur vertelt door zijn bouwsporen een belangrijk deel van de opzet en de bouwgeschiedenis van het huis (afb. 165).

Bij de laatste verbouwing bleek, dat de middeleeuwse schouw op de beganegrond met zijn as duidelijk achter het midden van de zijmuur zat. Bij de 17e-eeuwse opvolger ervan was dit nog steeds het geval, al zat deze iets meer naar het midden.

Het huis blijkt oorspronkelijk grote vensters in de zijmuur ter weerszijden van de haard gehad te hebben (dit kon alleen omdat het daar vroeger op bijbehorend kloosterterrein uitkeek).

In combinatie met een bouwnaad ruim één meter achter de voorgevel vormden vensters en haard een symmetrische compositie, zij het dat onduidelijk blijft wat de voorste strook te betekenen heeft. Stond in een vroegere fase misschien de voorgevel niet in de rooilijn?

In de 17e eeuw zijn de vensters dichtgemetseld wegens de bouw van het buurhuis Nieuwe Gracht 46, dat tot stand kwam na de verkaveling en de verkoop van de gebouwen en percelen van het Brigittenklooster (zie Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 24-27). Op de verdieping blijkt de middeleeuwse schouw wel keurig in het midden van de muur gezeten te hebben. Ook hier zaten vermoedelijk vensters ter weerszijden van de stookplaats.

Op zolderniveau is de op de verdiepingsschouw aansluitende, toelopende schoorsteen te zien, die vanaf de vliering recht naar boven loopt. Wederom zaten er twee zoldervensters naast, die gedicht zijn in verband met de belendende 17e-eeuwse bebouwing.

Op vlieringniveau zaten twee grote ronde vensters, waarvan het achterste thans nog open is. Het is aan de buitenzijde omlijst met een holprofiel in de baksteen. De invulling bestaat uit vier kwartronde glasschijven, gevat in lood, en aan de buitenzijde gesteund door een zwaar ijzeren kruis met een gaatje in het midden om het loodraam vast te knopen. Aan de binnenzijde vormen losse ijzeren staven een extra steun. Het glas is aan de binnenzijde rondom met specie vastgezet.

Als herinnering aan de 17e-eeuwse verbouwing van het huis bleef een hergebruikt deel van de eiken spiltrap met ingesneden leuning uit die tijd als keldertrap bewaard. De treden vertonen een profilering bij de aansluiting op de spil.

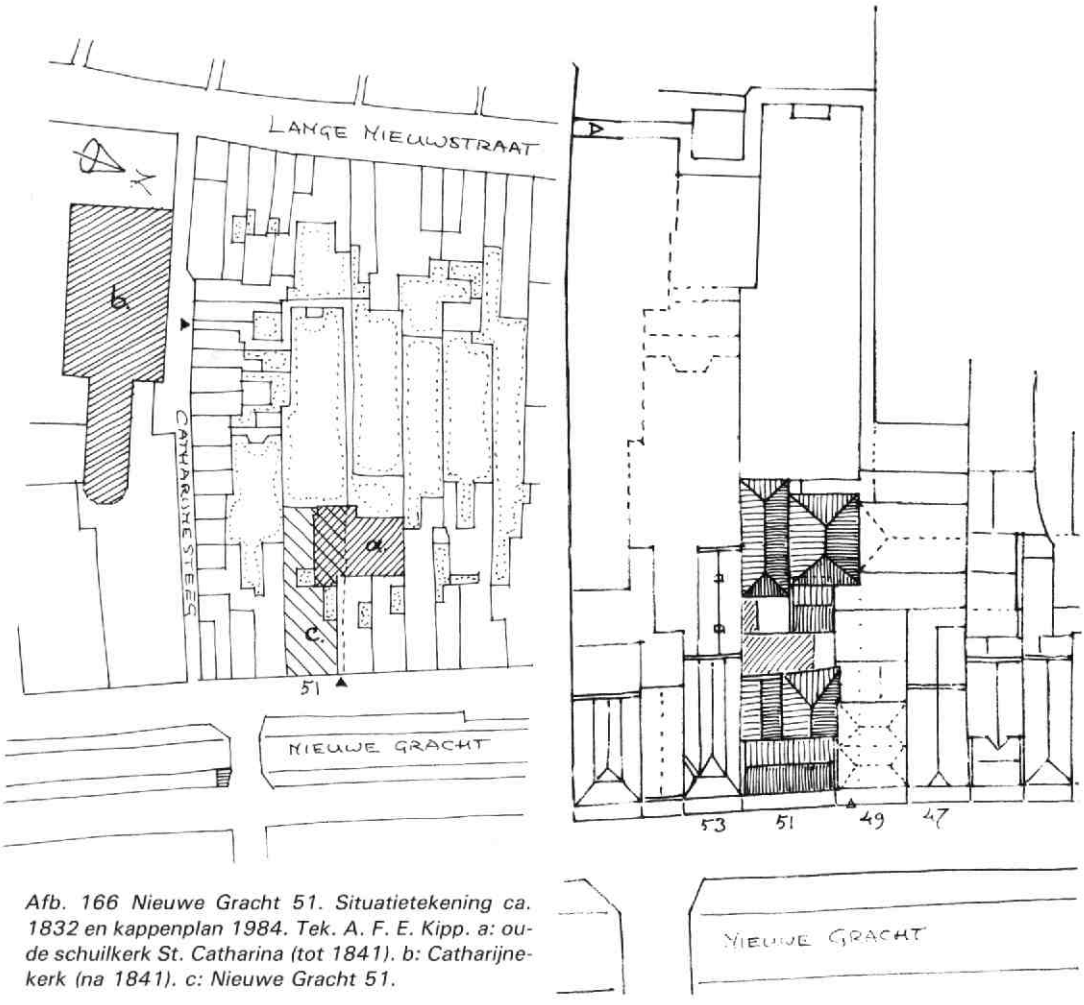
Bij dezelfde 17e-eeuwse verbouwing werd het huis uitgebreid met een wat lager en smaller achterhuis, dat later, evenals het voorhuis, meermalen werd verbouwd.

Daarnaast sluit op een kleine lichthof een geheimzinnig restant van een vakwerkwand aan, dat thans deel uitmaakt van de buitenmuur van de achterbouw van het buurhuis Nieuwegracht 46. *A. F. E. Kipp*

44. Nieuwe Gracht 51

Tijdens de verbouwing en restauratie van dit, zich als statig 18e-eeuwse pand aan de gracht presenterende huis, kon een blik achter de schermen worden geworpen, waarbij het gebouw zich ontpopte als een vrij complex en geleidelijk gegroeid geheel (afb. 166). In de eerste plaats is er sprake van samenvoeging van twee middeleeuwse percelen. In de tweede plaats gaat het om een combinatie van hoofdbebouwing aan de grachtzijde en een min of meer zelfstandig daarachter staande, royale achterbebouwing.

De hoofdbebouwing aan de grachtzijde is ten dele nog duidelijk van middeleeuwse opzet. De linkerhelft van het pand is ontstaan uit een vrij smal huis met tongewelfde kelder en twee lagen met een kap (afb. 167A). Van de middeleeuwse, eiken kap resteert het achterste gedeelte. De constructie daarvan bestaat uit spantjes met krommers en daarop een dubbel af-

Afb. 166 Nieuwe Gracht 51. Situatietekening ca. 1832 en kappenplan 1984. Tek. A. F. E. Kipp. a: oude schuilkerk St. Catharina (tot 1841). b: Catharijnekerk (na 1841). c: Nieuwe Gracht 51.

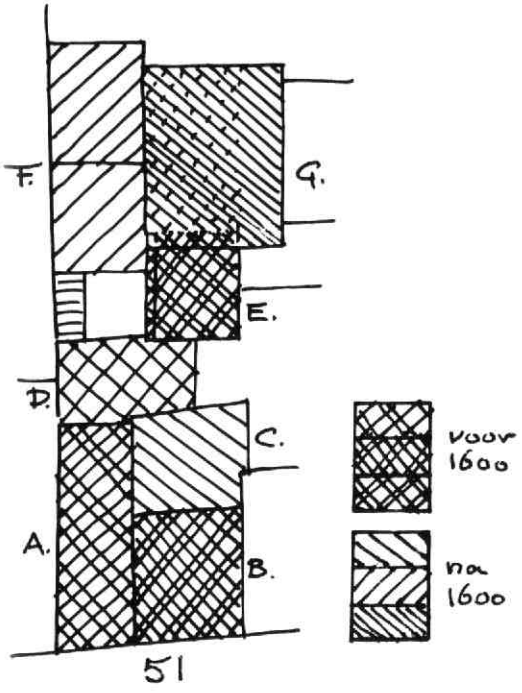
geschoorde nokstijl; dit alles is uitgevoerd met opvallend bescheiden houtmaten. Van de eveneens nog middeleeuwse achtergevel is de indeling meermalen gewijzigd. Bij het ontpleisteren kwam daar een curieuze ,,lichtopening'' tevoorschijn: een blok zandsteen met een klein, trechtervormig toelopend, ovaal gat en met een 17e-eeuws aandoende, ovale architraaf-omlijsting (afb. 171). Goede suggesties ten aanzien van de oorspronkelijke functie zijn welkom.

Het rechtergedeelte van het pand heeft als kern een breder maar veel ondieper, middeleeuws huis (afb. 167B). Dit deel is, voor zover bekend, niet onderkelderd. Het heeft op de beganegrond een kennelijk wat latere moer- en kinderbintbalklaag van drie vakken met, vermoedelijk 16e-eeuwse, accoladevoluutsleutelstukken. De verdiepingsbalklaag is ooit een eind omhoog gebracht. Daarbij werd de oude kap met eiken krommers herplaatst.

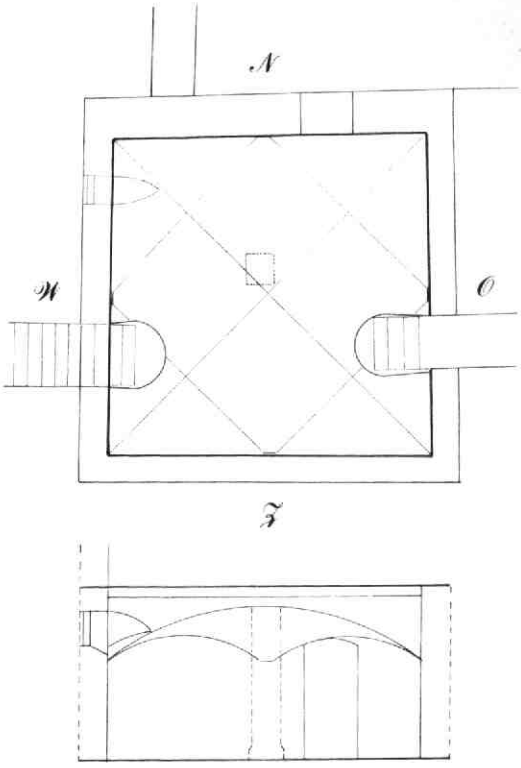
Uit twee dichtgezette, hooggeplaatste vensternissen ter weerszijden van de stookplaats op de beganegrond blijkt dat het huis ooit op het rechter buurerf licht heeft mogen en kunnen scheppen. Sedert de 17e eeuw is aan die zijde een (deels overbouwde) doorgang bekend, die naar de achter het huis liggende schuilkerk van St. Catharina leidde (afb. 166). Deze kerk was gevestigd in een, vermoedelijk middeleeuws, dwarshuis van fors formaat, dat vrij zelfstandig achter de bebouwing van de Nieuwe Gracht lag. Het is mogelijk dat dit dwarshuis vanouds aan die zijde een open toegang naar de Nieuwe Gracht heeft gehad, waarop 51 een tijd lang hooggeplaatste vensters mocht laten uitkomen.

De aanwezigheid van deze vensters is des te merkwaardiger gezien de geringe diepte van het voorhuis. Ze moeten er haast op wijzen dat het huis destijds geen vensters in de achtergevel kon hebben. Ook op zolderniveau schijnen in deze achtergevel nooit vensters te hebben gezeten.

Wellicht hangt een en ander samen met de ouderdom van de aansluitende achterbouw (afb. 167, C) die thans een 17e-eeuwse indruk maakt (enkelvoudige balklaag), maar die zeer wel op een oudere situatie kan teruggaan. Hier zitten eveneens twee vensters in de zijmuur, dus op de erfgrens, zodat ook dit bouwdeel het kennelijk lang zonder vensters in de achtergevel heeft moeten doen. Tegen de zijmuur bevindt zich een latere schoorsteenpartij, maar er zijn aanwij-

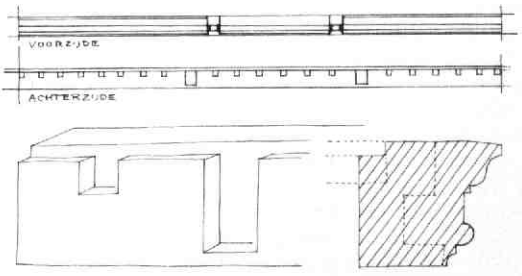

Afb. 167 Nieuwe Gracht 51. Overzicht van de verschillende bouwdelen. Tek. A. F. E. Kipp. A: zuidelijk voorhuis. B: noordelijk voorhuis. C: eerste noordelijke achterbouw. D: tweede achterbouw. E: 17e-eeuws achterhuisje. F: zuidelijk achterhuis. G: noordelijk achterhuis.

Afb. 168 Nieuwe Gracht 51. Plattegrond en doorsnede (west-oost) van de 17e-eeuwse achterkelder onder het zuidelijk achterhuis (F). Tek. H. J. Slot.

zingen voor een oude stookplaats tegen de achtermuur. Deze muur bestaat deels uit middeleeuws werk, deels uit secundair gebruikte moppen; het bovendeel is 17e-eeuws.
Wanneer deze beide middeleeuwse percelen zijn samengetrokken is (nog) niet duidelijk, maar dat is wellicht uit geschreven bronnen te achterhalen. Bouwkundig komt de samenvoeging vooral tot uiting in een 18e-eeuwse verbouwing. Daarbij werd in het linkerhuis van voor tot achter een lange, marmeren gang gecreëerd met een rijke stucdecoratie uit ca. 1725. Op de eerste verdieping is, eveneens in het linkerhuis, aansluitend op de trap een ruime bovenhal geformeerd, waar allerlei 18e-eeuwse deuren op uitkomen die tot één compositie zijn gecombineerd. Bij nadere beschouwing echter blijken het ten dele degelijke, ,,weldoortimmerde'' 17e-eeuwse deuren te zijn, die aan de halzijde met lijstwerk zorgvuldig zijn aangepast aan de destijds nieuwgemaakte deuren (afb. 172).
Merkwaardigerwijs ligt de voordeur van het huis zódanig uit de as van de gang, dat hij slechts ten koste van de stucdecoratie erop kon worden aangesloten. Het vermoeden bestaat dan ook dat de huidige voorgevel, en ook het hoger opgetrokken en dwarsgeplaatste zadeldak boven het voorste deel van het huis, pas in de 19e eeuw ontstaan zijn. Wel lijkt daarbij gebruik gemaakt te zijn van 18e-eeuwse onderdelen, zoals de voordeurpartij en de gootlijstconsoles.
Achter de beide aan de gracht gelegen delen sloot tot de huidige verbouwing een keukenuitbouw (afb. 167, D) aan die de indruk wekte in de 19e eeuw op een binnenplaats gebouwd te zijn. Uiteindelijk bleek dat deze situatie op een veel oudere toestand terugging. Aanwijzingen daarvoor bevonden zich in de bouwsporen in de beide onregelmatige achtergevels

Afb. 169 Nieuwe Gracht 51. Secundair verwerkte randbalk van een houten galerij uit de voormalige schuilkerk St. Catharina (G). Tek. A. F. E. Kipp.

van de huizen aan de gracht, te weten: overblijfselen van een thans aan de binnenplaats grenzende, middeleeuwse stookplaats aan de westzijde, en oude, éénsteens funderingen. Deze gegevens lijken te wijzen op het bestaan hebben van een dwarsgeplaatst bouwlichaam ter breedte van beide percelen, dat een zorgvuldige afgewerkte toegang tot de eerste verdieping van het linker grachtenhuis had. De aanwezigheid van het dwarsgeplaatste huis verklaart waarom het rechterhuis aan de gracht zijn licht alleen bij de noorderburen kon halen.

Aan het noordelijk deel van de westmuur van het dwarshuis staat een klein, 17e-eeuws huisje (afb. 167, E) van twee lagen met een kap evenwijdig aan de Nieuwe Gracht.

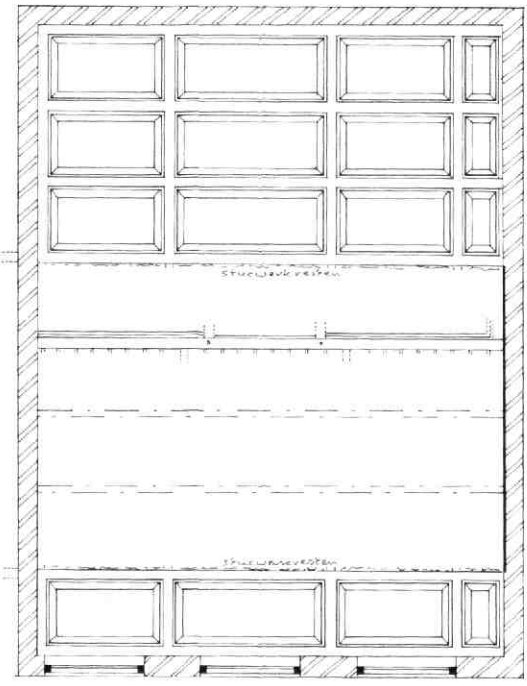
Uit een (later dichtgezet) hooggeplaatst drielichtkozijn in de oostmuur daarvan blijkt dat omstreeks het derde kwart van de 17e eeuw dit huisje kennelijk licht schepte van het oostelijke buurerf. Het dwarse huis moet dan tot aan de huidige, inspringende perceelsgrens ingekort geweest zijn. Ook dit huisje bevatte weer oudere delen: in de zuidelijke zijgevel zat nog de trapgevel (met zoldervenster) van een middeleeuwse voorganger van één laag met een kap. Het muurwerk daarvan was vanouds gepleisterd bedoeld. In de 16e eeuw werd het oostelijke dakvlak opgetild om een bruikbare zolderverdieping te krijgen; in de 17e eeuw werd dat een volwaardige verdieping waarop een nieuw dak werd gemaakt. Tegelijkertijd werd het huisje aan de westzijde versmald ten gunste van het gebouw G (afb. 167, G).

In de achterste bouwzône liggen twee grote huizen (afb. 167, F en G) naast elkaar. De scheiding ertussen ligt niet in het verlengde van die tussen de beide middeleeuwse huizen aan de gracht (A en B).

Het linkerhuis (F) is langs de zuidelijke perceelsgrens met A verbonden door een gang op de beganegrond en op de verdieping. Het bestaat uit twee lagen met kap en het is gedeeltelijk onderkelderd: aan de tuinzijde bevind zich een vrijwel vierkante kelder met een 17e-eeuws kruisgraatgewelf met dubbele bogen langs de zijden (afb. 168). De beganegrond bestond uit een grote tuinkamer (afwerking uit ca. 1860) en aan de oostzijde uit een royale keuken, beide met enkelvoudige balklaag. De kapconstructie bestaat grotendeels uit 17e-eeuwse spanten met krommers. In de 17e eeuw (of later?) is dit huis naar het oosten toe uitgebreid ten koste van de binnenplaats.

Het rechterhuis (G) bestaat eveneens uit twee lagen met kap. Hier bestaat de kapconstructie uit moeilijk dateerbare spanten met tot de nok toelopende stijlen en een andreaskruis boven de dekbalk (afb. 173). Onder dit huis bevindt zich over bijna de volle diepte een, mogelijk middeleeuwse, tongewelfde kelder.

Uit archivalische bronnen is bekend dat het gehele huis G vanaf de 17e eeuw tot na 1832 (en waarschijnlijk tot de opheffing in 1841) deel heeft uitgemaakt van het complex van de schuilkerk of statie van St. Catharina, die grotendeels achter Nieuwe Gracht 47 en 49 gelegen heeft (afb. 166). In 1841 of kort daarna werd het huis G aan Nieuwe Gracht 51 toegevoegd. De bijbehorende kelder werd echter pas

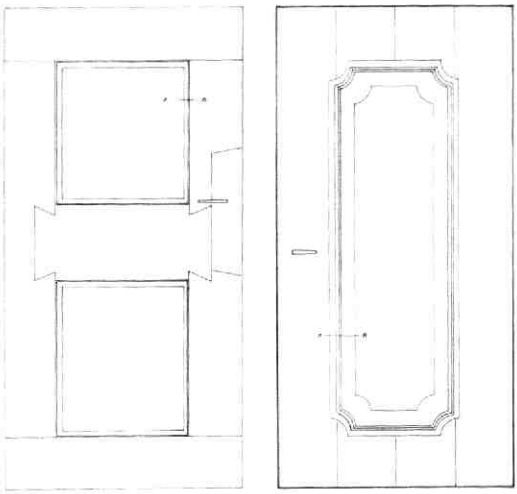

Afb. 170 Nieuwe Gracht 51. Het cassettenplafond van de eerste verdieping van het noordelijke achterhuis (G) dat vermoedelijk behoord heeft bij het zuidelijke deel van de schuilkerk. Tek. A. F. E. Kipp.

in 1880 aan de toenmalige eigenaar van 51 verkocht. Deze kelder speelde, blijkens zijn toegang vanuit het trappenhuis van G en zijn (nood)uitgang naar de tuin, een wezenlijke rol in het vluchtwegenstelsel van het schuilkerkcomplex.

Afb. 171 Nieuwe Gracht 51. 17e-eeuwse geprofileerde steen met een zeer klein oeil de boeuf (achtergevel A).

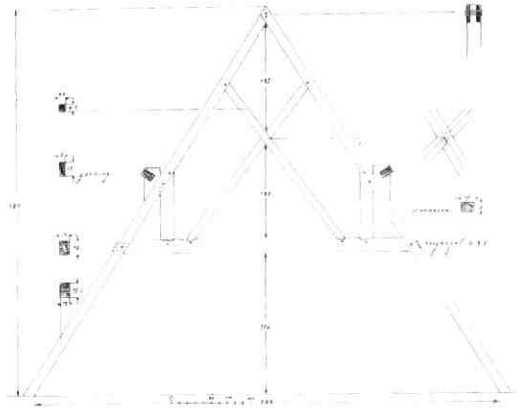
Afb. 172 Nieuwe Gracht 51. Een in de 18e eeuw aangepaste, 17-eeuwse binnendeur op de verdieping van het noordelijke voorhuis (B). Tek. H. J. Slot. a: de 17e-eeuwse kamerzijde. b: de 18e-eeuwse gangzijde.

De later tot bedrijfsruimte verbouwde beganegrond vertoonde nog delen van een tuinzaalbetimmering uit ca. 1870. De balklaag erboven moet in diezelfde periode geheel zijn vernieuwd. Tezelfdertijd werd ook de verdieping verbouwd en in kamers onderverdeeld. Voordien bleek daar namelijk een ongedeelde ruimte te zijn geweest met een groot, houten cassettenplafond (afb. 170), dat niet strookte met de huidige schoorsteenpartij, lambrisering en gevelindeling uit ca. 1870. Het plafond was per balkvak verdeeld in drie rechthoekige velden met een afwijkend geschilderd, klein restvak tegen de zuidelijke zijmuur. Aan die zijde had zich kennelijk een houten voorzetwand bevonden met enkele uitstekende, decoratieve onderdelen. Deze indeling gold voor één balkvak aan de raamzijde en drie balkvakken aan de andere zijde van het vertrek. Het resterende gedeelte daartussen was kennelijk van origine ingevuld geweest met een hoger (geweld?) stucplafond, dat eveneens uit cassetten bestond. Verschillende elementen lijken erop te wijzen dat deze asymmetrische middenpartij in de functionele as van de ruimte lag, en dat deze ruimte mogelijk vroeger ter breedte van dit stucplafond in open verbinding heeft gestaan met de aangrenzende bebouwing aan de noordzijde.

Vóór of bij de verbouwing van ca. 1870 is deze middenpartij ingevuld met een moderne balklaag, waarin onder andere een hergebruikte, geprofileerde balk de bijzondere aandacht trok (afb. 170). Deze had namelijk aan de geprofileerde (geschilderde) zijde twee ,,raveelgaten'' waartussen het bovenste deel van het profiel ontbrak vanwege destijds aansluitend houtwerk. Aan de andere zijde van de balk zaten uitsparingen voor ingelaten kinderbalken en vloerhout (!) en eveneens twee raveelbalkgaten (afb. 169). Deze gegevens wijzen op een oorspronkelijke functie als randbalk van een galerij, waarop in het midden een vooruitspringende opbouw moet hebben gestaan.

Voorlopig leidt een en ander tot de hypothese dat het huis G het zuideinde van de schuilkerk van St. Catharina heeft gevormd; dat daarin het altaar tegen de zuidmuur stond in de as van het voormalige stucplafond; dat de hergebruikte, geprofileerde balk (een deel van) een randbalk van een galerij geweest is waarop mogelijk het orgel stond (thans in de St. Jozefkerk aan de Draaiweg) en dat een dergelijke galerij zich onder het oostelijke deel van het cassettenplafond kan hebben bevonden.

Deze hypothese is bedoeld als aanzet voor, en als aansporing tot nader onderzoek naar de opzet van de schuilkerk van St. Catharina. Bij dat onderzoek dient naast de literatuur en de archivalia, vooral ook de achterbebouwing van Nieuwe Gracht 47 en 49 betrokken te worden. *A. F. E. Kipp*

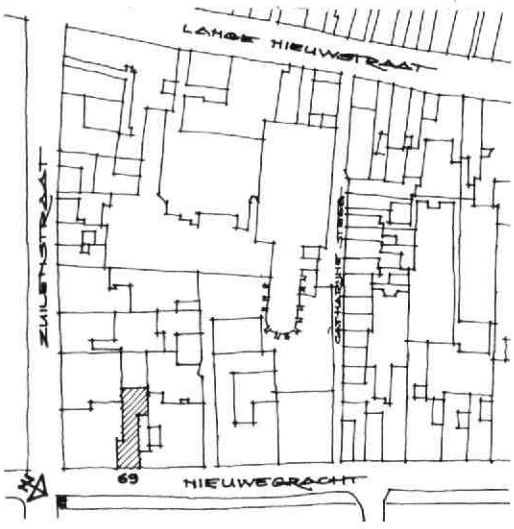
Afb. 173 Nieuwe Gracht 51. Spant met andreaskruis van de kap boven het noordelijk achterhuis (G). Tek. H. J. Slot.

44. Nieuwe Gracht 67

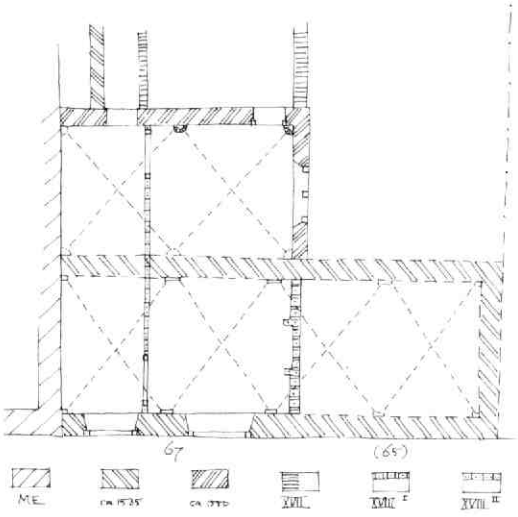
Dit huis geeft, als ware het een feuilleton, geleidelijk steeds meer van zijn geheimen prijs. Voor een eerdere aflevering zij verwezen naar Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 64-65. Thans kwamen nieuwe gegevens aan het licht over de oorspronkelijke opzet van de beganegrond van het voorste deel van het huis.

Het huidige huis bestaat in hoofdlijnen uit twee ondiepe bouwdelen met kappen evenwijdig aan de straat, dan een tussenbouw met de kap dwars daarop, en aan de tuinzijde een wat bredere achterbouw met onder andere een grote tuinzaal boven een onderkeuken. De voorste twee bouwdelen dateren uit de 16e eeuw, de achterste twee uit de 17e eeuw.

Van het *voorste bouwdeel* meet de inwendige diepte slechts 3,50 m. Het liep oorspronkelijk echter ook ter

Afb. 174 Nieuwe Gracht 67. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. C. J. M. Rampart.

Afb. 175 Nieuwe Gracht 67. Plattegrond van de beganegrond met aanduiding van de 16e-eeuwse gewelven. Tek. A. F. E. Kipp.

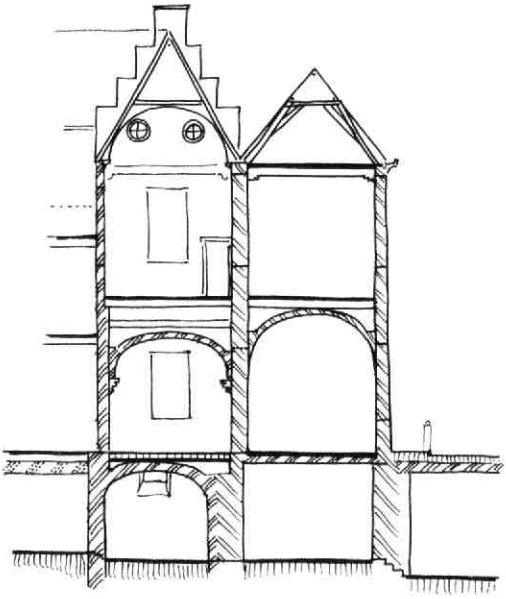
breedte van het rechter buurpand door (totaal 12,50 m). Het bestaat uit twee lagen met een zeer bescheiden kap, zonder borstwering, en het is slechts gedeeltelijk onderkelderd.

Het had in eerste instantie kennelijk vensters aan voor- en achterzijde. De voorgevel bestaat uit zware bakstenen (7,5 - 8 cm dik), die, gezien oude voegresten aan de binnenzijde, hergebruikt materiaal zijn. De afwerking aan de buitenzijde bestaat uit platvol voegwerk met holle dagstrepen. Deze werd lang geleden aangebracht om aan het metselwerk een regelmatig karakter te geven. De datering van dit deel van het huis kan gesteld worden op 1535 of kort daarvóór, dankzij het bewaard gebleven jaartal in een curieuze vroeg-renaissance muurschildering op de eerste verdieping, die op de oudste afwerklaag is aangebracht. Het huidige verdiepingsvloerpeil is het oorspronkelijke, blijkens de bijbehorende, zwart geschilderde plintafwerking.

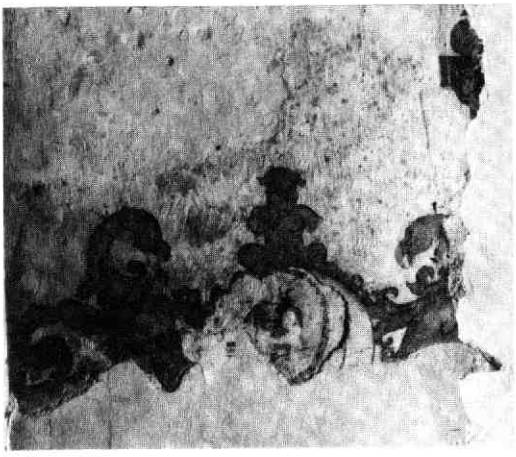
Over oudere bebouwing op dit perceel is niet anders bekend, dan dat deze (aan de straatzijde althans) waarschijnlijk niet doorliep tot aan het hoekpand 69, dat op de verdieping een middeleeuws venster in de zijgevel had.

Het is zeer wel mogelijk dat 67 in de middeleeuwen een zijerf was van 69; in de 16e en 17e eeuw stonden beide huizen met elkaar in verbinding (afb. 174). De relatie tussen deze beide huizen is een onderwerp voor nadere studie. In 1529 komt het huis, met ondermeer de hele rij tussen Zuilenstraat en Catharijnesteeg in het bezit van de Johanniters, die als compensatie voor het verlies van hun klooster dat moest wijken voor de bouw van Vredenburg, veel bezittingen rondom hun nieuwe klooster verwierven.

Het *erachter gelegen bouwdeel* is ongeveer even diep maar minder breed: dit loopt vanouds tot de huidige scheiding tussen 67 en 65, alwaar het met vensters uitkwam op een binnenplaats. Ook dit deel bestaat uit twee lagen met kap, maar hier liep oorspronkelijk de bovenverdieping met een houten tongewelf tot in de kap door. Het is geheel onderkelderd en heeft, resp. had vensters in de zij- en achtergevel. Het is slechts weinig jonger dan het voorste deel, daar een van de sleutelstukken op de verdieping het wapen vertoont van Berend van Duven, Balijer van de Jonanniters in

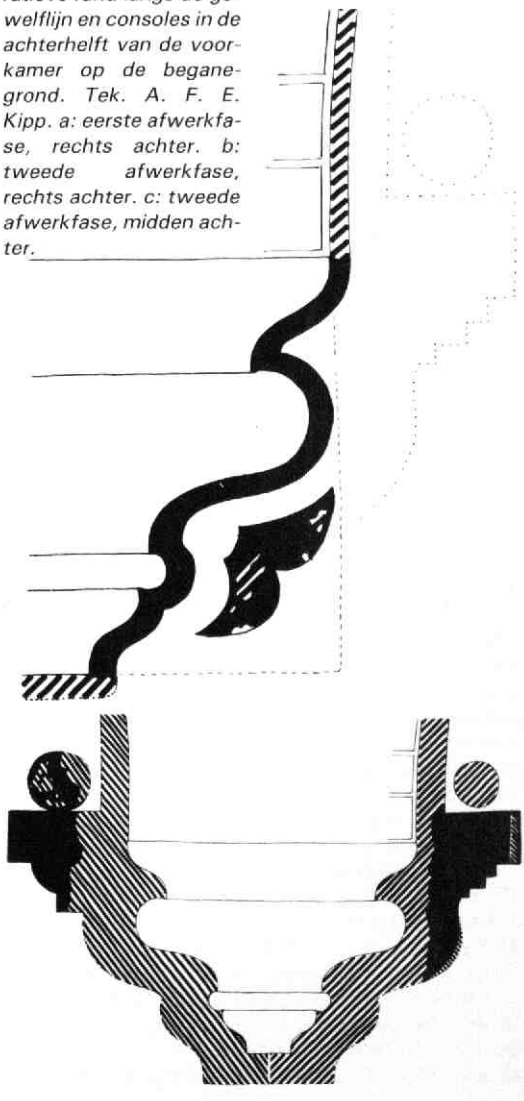

Afb. 176 Nieuwe Gracht 67. Doorsnede (west-oost) door het voorste gedeelte van het huis. Tek. A. F. E. Kipp.

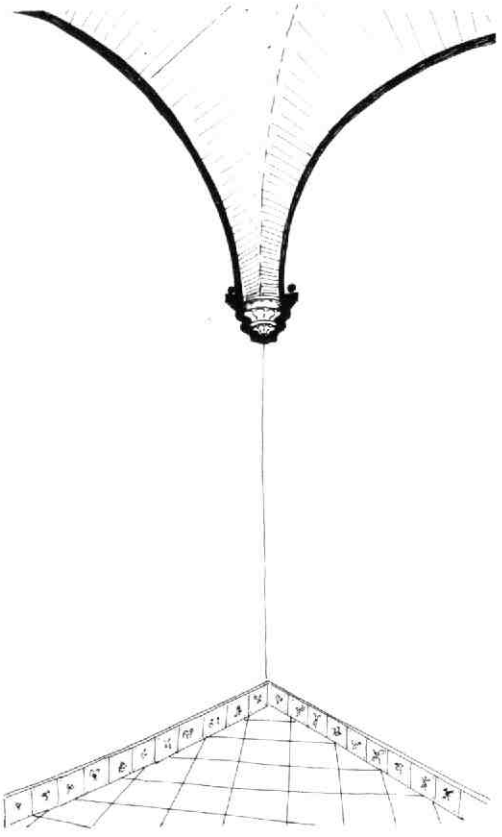

Afb. 177 Nieuwe Gracht 67. 16e-eeuwse muurschildering in de achterhelft van de voorkamer op de beganegrond.

het Catharijne Convent, die hier tot zijn dood in 1551 heeft gewoond.
Een belangrijke verrassing was dat de ruimtes van de beganegrond van beide bouwdelen voorzien bleken te zijn geweest van halfsteens, ribloze kruisgewelven uit de bouwtijd, resp. kort voor 1535 en kort voor 1551 (afb. 175 en 176). Deze gewelven waren gemetseld van een klein formaat appelbloesemkleurige baksteen (24 × 12 × 5 cm), die vergelijkbaar zijn met de gewelfstenen van de bastions van het kasteel Vredenburg (zie Kroniek 1976-1977, MBOU 1980-1, 24-31; in de rekeningen van de Buurkerk uit 1539 is sprake van ,,Vechtsteen'' en ,,cleijn Ysselsteen . . . om dair mede te wulven''). In het voorste bouwdeel kwamen de gewelven zonder kraagstenen uit het muurvlak tevoorschijn. In het achterste waren zij lager en gedrukter van vorm en russtten zij op gebeeldhouwde kalkstenen consoles, waarvan een gedeeltelijk verhakt exemplaar, alsmede een afdruk van een consoleblok in de muur werden teruggevonden. Zij hadden een korfmodel van hetzelfde type als de kraagstenen in de noordoosthoek van de kloostergang van het Catharijne Convent (ca. 1560) en de noordelijkste zijbeuk van de Buurkerk (1539, van de hand van Willem van Noort).
Achter waren niet alleen de gewelven lager, maar ook de bijbehorende verdiepingsvloer lag vermoedelijk een halve meter lager dan de huidige. Gezien de verschillen in hoogte, vorm, afwerking en ritme van de gewelven hebben de onderliggende ruimtes vermoedelijk afzonderlijk gefunctioneerd.
Boven de gewelven is het moppenmuurwerk nooit afgewerkt geweest (voegen met baarden), daaronder was het vanouds dun gepleisterd. In de zuidwesthoek van de huidige voorkamer (d.w.z. op de achtermuur van het achterste bouwdeeel) werden op deze pleisterlaag muurschilderingen aangetroffen en vervolgens onderzocht en geconserveerd (afb. 177). De schilderingen vertonen minstens twee fasen. De eerste fase betreft een renaissance schildering die direct op de eerste witlaag is aangebracht. Hij bestaat hoofdzakelijk nog uit een klein medaillon met een ridderfiguur (?) in de kleuren rood, geel groen en zwart en uit aanzetten van rankwerk.
Hierbij hoort een rode volglijn langs het gewelf, alsmede een smalle, zwarte contourbies langs de kraagsteen, die zelf helder rood en blauw geschilderd was.
Over de beschildering heen is het pleisterwerk gedeeltelijk wat aangevuld en uitgevlakt, waarna een tweede schildering aangebracht is met een ,,Vredeman de Vries decoratie'' in geel en zwart. Deze bestaat uit een medaillon met een familiewapen (drie

Afb. 178 Nieuwe Gracht 67. Zwarte decoratieve rand langs de gewelflijn en consoles in de achterhelft van de voorkamer op de beganegrond. Tek. A. F. E. Kipp. a: eerste afwerkfase, rechts achter. b: tweede afwerkfase, rechts achter. c: tweede afwerkfase, midden achter.

Afb. 179 Nieuwe Gracht 67. Rechter achterhoek van de voorkamer op de beganegrond met 16e-eeuwse gewelf en console en 17e-eeuwse vloer en tegelplint. Tek. A. F. E. Kipp.

rode hoorns op een wit schild) op ooghoogte, gevat in een omlijsting van rankwerk met griffioenen en een putto, en decoratief werk vlak boven de vloer met dezelfde as van symmetrie als de andere schilderingen.
Interessant is, dat bij een (vermoedelijk 16e-eeuwse) onderhoudsbeurt, deze schildering kennelijk is gerestaureerd, waarbij sommige details zijn gewijzigd of weggewit en andere plaatselijk zijn versterkt. Bij deze tweede fase hoorde een bredere, zwarte bies langs de gewelflijn, die uitliep in een architecturale omlijsting rond de kraagstenen met bollen op de hoeken (afb. 178). Bij een tweede witkalkbeurt is zorgvuldig om de zwarte decoratie heengeschilderd. Later werd de omlijsting rond de kraagstenen nog eens in zwart wat bijgeschilderd en gecorrigeerd. Tenslotte verdwenen de schilderingen onder vele lagen witkalk.
In tegenstelling tot in de achterste ruimte werden in de voorste ruimte geen sporen aangetroffen van schilderingen of volglijnen langs de gewelven.
In de 17e eeuw werd het pleisterwerk gedeeltelijk vernieuwd en aangesloten op een plint van engelentegels (afb. 179). Daarbij hoorde een vloer van diagonaal gelegde, rode plavuizen, die 12 cm onder de huidige vloer lag. De achterruimte kreeg in die tijd rechts achter een doorgang naar de inmiddels verrezen (of herrezen?) 17e-eeuwse achterbouw.
In de 18e eeuw vond de afscheiding plaats van het rechterdeel van het oorspronkelijke pand, thans behorend tot Nieuwe Gracht 65. Daartoe werd in het verlengde van de zijgevel van het achterste bouwdeel een scheidingsmuur opgetrokken in de voorste ruimte. Deze muur sloot aan op het gewelf (niet in de as) en ging daarboven weer door. Tot aan het gewelf was deze muur gepleisterd en éénmaal gewit, wat wijst op een kortdurende situatie. In de as van deze muur werd een stookplaats opgenomen, die echter nooit gebruikt lijkt te zijn.
Bij een volgende verbouwing, iets later in de 18e eeuw, werd de huidige hal gevormd. De daartoe gebouwde gangmuur vertoont geen sporen van aansluitingen aan gewelven en hij werd niet gepleisterd. Kennelijk zijn bij die verbouwing de gewelven verwijderd en werden de beide zo ontstane kamers met wandbespanningen afgwerkt. Gezien de twee 18e-eeuwse kamerdeuren en de vergroting van het zijvenster in de achterkamer, bleef de 16e-eeuwse tussenmuur vooralsnog bestaan.
Deze muur verdween pas toen omstreeks het midden van de 19e eeuw de beide kamers werden gecombineerd tot de huidige voorkamer. Deze kreeg een nieuwe schoosteenpartij in het midden. Het venster van de voormalige achterkamer alsook de voorste kamerdeur verdwenen achter het behang. *A. F. E. Kipp*

45. Nobeldwarsstraat 18

Bij een 19e-eeuwse verbouwing van het direct achter de ter plaatse nog aanwezige stadswal gelegen pand Nobeldwarsstraat 18, werd de bewoonbaarheid van de zolder vergroot door het aanbrengen van een mansardekap op het achterste deel van het huis. Om van deze ingreep maximaal te kunnen profiteren, werd daarbij de achtergevel verhoogd met een houten front, dat min of meer de contour van de nieuwe kap volgt, en dat twee royale vensters bevat, die over de stadswal heen uitzicht bieden.
Toen in het kader van onderhoud het bovendeel van de achtergevel moest worden hersteld, bleek bij nader onderzoek, dat de oorspronkelijke opzet zowel levendiger als helderder van structuur was, dan wat er in de loop der tijd bij vorige onderhoudsbeurten van was gemaakt. Het bleek thans mogelijk op eenvoudige wijze het oorspronkelijke karkater van deze houten bovengevel, in Utrecht een zeldzaamheid, te herstellen (afb. 180).
In opzet bleek dit bovendeel niet louter de vorm van de mansardekap te vertonen, maar te zijn opgebouwd uit verschillende elementen.
Sporen van verdwenen lijstwerk lieten zien, dat de vlakke panelen tussen en naast de vensters de functie hadden van pilasters, die tezamen een wat zwaarder uitgevoerd tympaan moesten dragen. Dit sloot het flauwhellende bovenste deel van de kap af.

Afb. 180 Nobeldwarsstraat 18. Achtergevel met houten opbouw, na herstel.

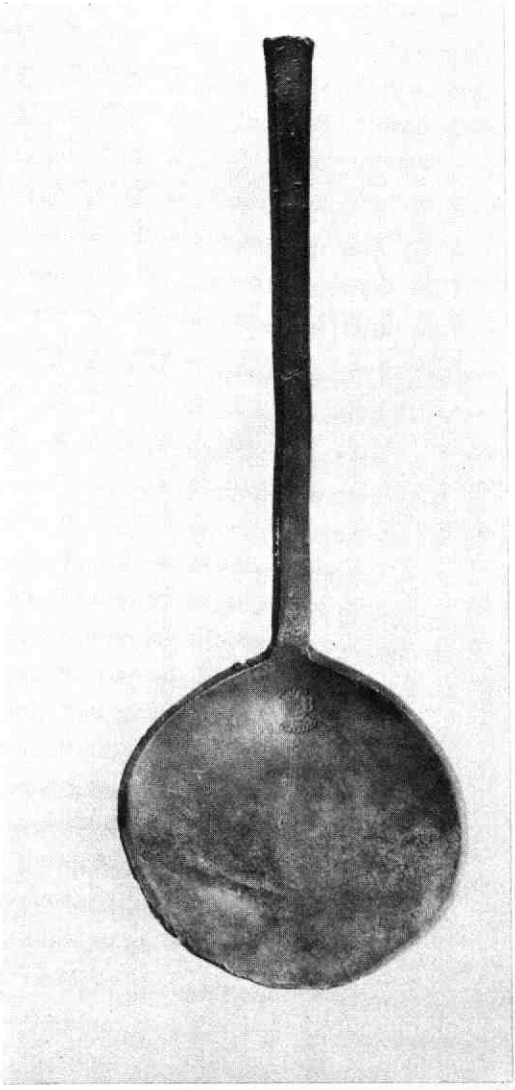
De wat terugliggende, driehoekige schotten ter weerszijden bleken achter de latere afdekplanken een in- en uitzwenkende contourlijn te hebben bewaard, die verwantschap vertoont met docoratieve wangschotten van dakkapellen. Daarmee werden zij tot een soort,,schragende elementen'' voor de middenpartij, in plaats van alleen maar ,,opvulling''.
Het geheel bleek oorspronkelijk okerkleurig geschilderd te zijn geweest, in verschillenden nuances die de opzet versterkten. *A. F. E. Kipp*

46. Oude Gracht, riolering

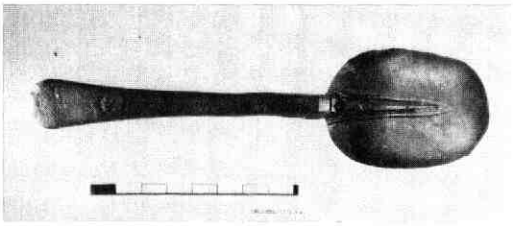
In de laatste maanden van 1984 zijn, voorafgaand aan de aanleg van de fundering voor een nieuw riool, in de oostzijde van het noordelijk deel van de Oude Gracht, baggerwerkzaamheden verricht. Dank zij de oplettendheid van de heer A. den Hartog, werkzaam bij aannemer CTB-Boshuis, zijn ter weerszijden van de Jacobsbrug enige interessante voorwerpen geborgen. Hoewel de vondstomstandigheden geen houvast voor een nauwkeurige datering bieden, is een korte beschrijving van die vondsten hier zeker op zijn plaats.
Een tinnen lepel met een lengte van 16,5 cm, ronde bak en zeskantige steel hoort thuis in de tweede helft van de 16e eeuws. (afb. 181). In Amsterdam zijn gelijkvormige exemplaren gevonden die in de publicatie van Baart het typenummer II hebben gekregen. Het merk O I (afb. 182) is niet aan de naam van een bepaalde tingieter te koppelen.

Afb. 182 Oude Gracht, riolering. Detail van het merk O I van afb. 181. Foto H. H. de Jong.

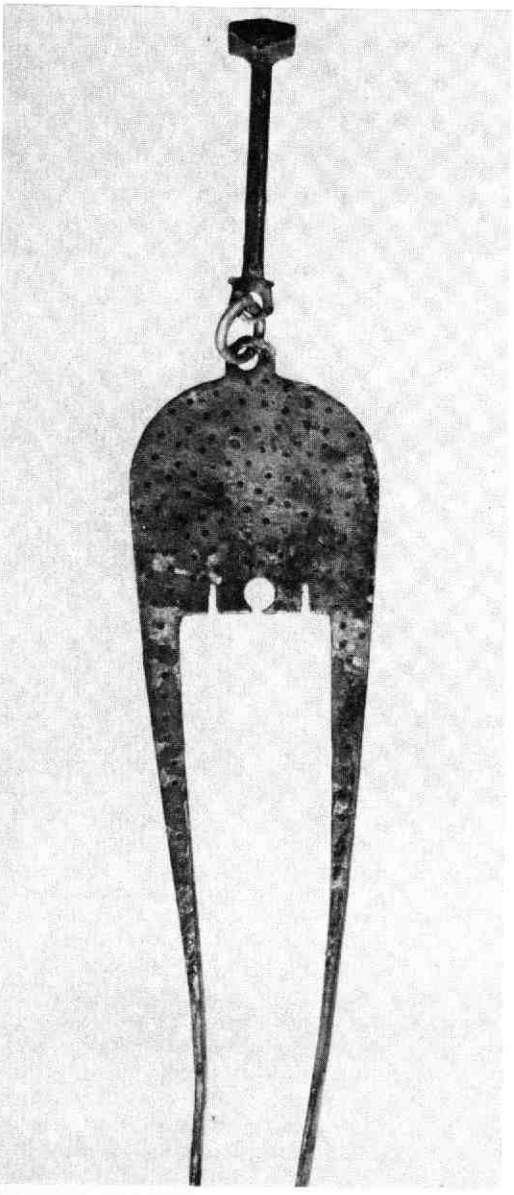

Afb. 181 Oude Gracht, riolering. Tinnen lepel met merk O I. Foto H. H. de Jong.

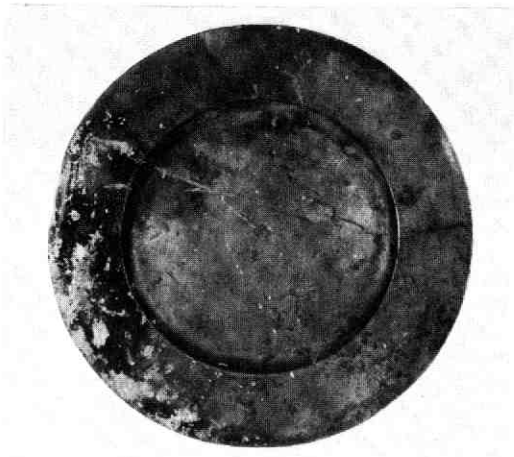

Afb. 183 Oude Gracht, riolering. Tinnen lepel met merk W V C. Foto H. H. de Jong.

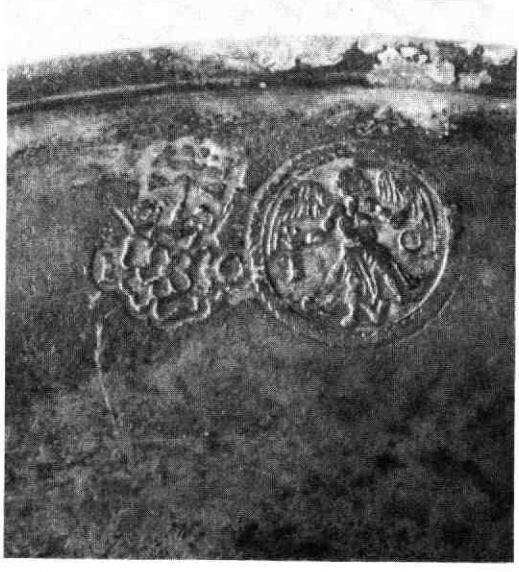
Een tweede tinnen lepel is 17 cm lang. De bak is druppelvormig en de steel ovaalrond. Baart type IV, datering laatste kwart 16e eeuw. Merk: S V geplaatst in de kroon boven een vijfbladige roos. Ook dit merk is onbekend.
Het derde exemplaar (afb. 183) is 18 cm lang. De bak is ovaal en de steel plat met trapeziumvormige doorsnede. De steelbeëindiging wordt wel met ,,pied de biche'' (= hindepoot) aangeduid. Baart type IX, datering eerste helft 18e eeuw. Het merk met de engel is sterk gesleten. Het attribuut van de engel zou een hoorn kunnen zijn. Achter de initialen, W V C, gaat

Afb. 184 Oude Gracht, riolering. Fragment van een koperen balans; lengte 18,5 cm. Foto H. H. de Jong.

Afb. 185 Oude Gracht, riolering. Tinnen bord met merken I O en I V O. Foto P. C. von Hout.

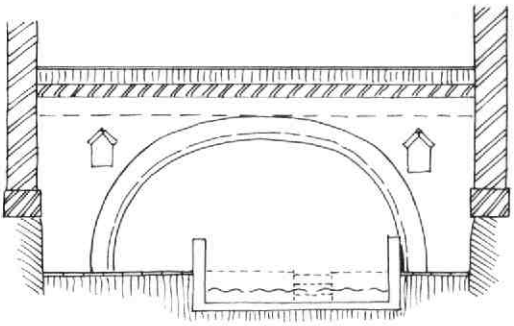
Afb. 186 Oude Gracht, riolering. Detail van de merken I O en I V O op het bord van afb. 185. Foto P. C. von Hout.

een ons onbekende tingieter schuil.
Het koperen voorwerp (afb. 184) stelde ons aanvankelijk voor grote problemen aangaande de functie ervan. Een toevallige blik in de etalage van een antiquair hier ter stede bracht echter de oplossing van het raadsel: het is een fragment van een balans waarvan de overige delen, schaaltjes en evenaar, helaas niet gevonden zijn. De datering is vermoedelijk 16e eeuw. De puntcirkelversiering komt nog tot in die eeuw voor en de bagger bevat slechts weinig laatmiddeleeuwse aardewerkscherven.
Tenslotte een tinnen bord uit de eerste helft van de 17e eeuw. (afb. 185). De diameter is 22,5 cm. Merken I O en I V O (afb. 186). Dubbe vermeldt de Utrechtse tingieter Jacobus van Oostrom. Zijn naam komt voor in Utrechtse bronnen van 1638 en 1643. Het merk dat deze tingieter gebruikte is niet bekend. Daar op het bord geen Utrechts wapenschildje voorkomt, ontbreekt ons de zekerheid of Jacobus van Oostrum de maker is. Het is wel duidelijk dat we nog veel te weinig weten van de door tingieters gebruikte merken.
Over waarnemingen in de werven zelf zal in de volgende Kroniek(en) melding gemaakt worden.
Depôt: vinder.

LIT.: J. Baart e.a. Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek. Amsterdam 1977.
B. Dubbe. Tin en tinnegieters in Nederland. 2e druk Lochem 1978.
T. J. Hoekstra. Een tinnen lepel uit de Oude Gracht. MBOU 1974-1, 7-8. *R. de Zwarte*

47. Oude Gracht 10-12

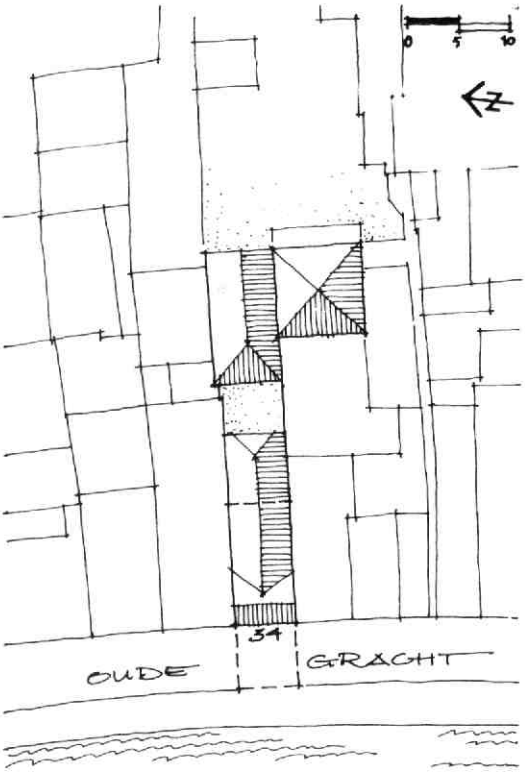
De kelder van dit huis leverde gegevens voor het verschijnsel, dat sommige (vroege) middeleeuwse huizen aan de Oude Gracht oorspronkelijk zonder kelder zijn gebouwd. Andere voorbeelden hiervan zijn: Oude Gracht 142 (zie aldaar in deze kroniek), 134 (zie Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 101-103), 28, 41, (zie Kroniek 1978, 1979-1980, MBOU 1981-3, 62-63).
In de beide zijmuren, die uit een vrij fors formaat moppen bestaan, is een reeks grote grondbogen zichtbaar, waarvan de kruin zich ongeveer een meter onder het beganegrondpeil bevindt (afb. 187).
De oudste beganegrondvloer heeft waarschijnlijk aanzienlijk lager gelegen dan de huidige. Later werd deze vloer wellicht meermalen verhoogd en aangepast aan een stijgend straatpeil, totdat dit als gevolg van de aanleg van de werfkelders en van de bestrating daarboven een vast gegeven werd.
Nadien werd, mogelijk in de (14e of) 15e eeuw, de grond onder het huis uitgegraven, werden de grondbogen dichtgezet met de destijds gangbare baksteen, en werd er tussen de fundamenten een royale kelder gebouwd met troggewelven op gordelbogen. In de gordelbogen bevinden zich ter weerszijden twee kaarsnissen.
In latere tijd werd in deze kelder een groot bassin gemetseld, dat in open verbinding staat met het grachtwater. De bestemming hiervan is vooralsnog onduidelijk, maar die hangt vermoedelijk samen met een destijds in het pand (of alleen in de kelder?) uitgeoefend bedrijf. *A. F. E. Kipp*

Afb. 187 Oude Gracht 12-14. Doorsnede van de kelder naar achteren gezien. Tek. A. F. E. Kipp.

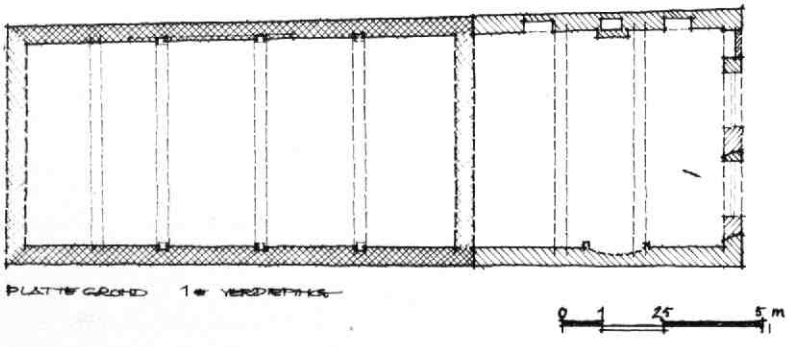
48. Oude Gracht 34

Bij de verbouw tot woningen van dit voorheen als fabrieks- en opslagruimte gebruikte complex is vooral het voorhuis bouwhistorisch interessant gebleken.
Behalve dit voorhuis aan de Oude Gracht omvat het geheel nog een achterhuis met een zijhuis rechts daarvan. Al deze elementen hebben twee bouwlagen met kap. Het voorhuis is bovendien geheel onderkelderd (Afb. 188).
Dit voorhuis bleek van oorsprong uit twee gedeelten te bestaan. In zijn vroegste vorm (laat 13e of 14e eeuw) bestond het uit een huis van 11,50 × 6 m met stenen zij- en achtergevel (steenformaat 31 × 15 × 8 cm) (afb. 189).
Aan de hand van later opgevulde sleuven in de muur op de eerste verdieping kon bovendien een houtskelet gereconstrueerd worden. Dat skelet had vijf vakken waarvan de voorste twee ca. 1,70 m en de achterste drie ca. 2,40 m diep waren (h.o.h. muurstijlen). Mogelijk heeft dit verschil in vakkenmaat te maken met de aanwezigheid van een houten voorgevel met een overstek en voorts met de indeling van de plattegrond.
De huidige vloerniveaus stroken niet met de oorspronkelijke, die ongeveer 50 tot 65 cm lager gelegen hebben. Het huis zou in dat geval twee verdiepingen van ca. 3 m hoogte gehad hebben.
Overigens kon op de beganegrond geen bewijs verkregen worden over het al of niet aanwezig geweest zijn van een houtskelet. De kap is in de 18e eeuw geheel vervangen.
Na het verwijderen van de muurstijlen en korbelen is op de eerste verdieping in de linker muur een 4 m lange, horizontale sleuf in de muur uitgehakt. Deze sleuf is 20 cm lang en 12 cm diep. Hierin werden houtresten en stof- of roetsporen aangetroffen. De functie van deze sleuf is geheel onduidelijk. Voorts komt

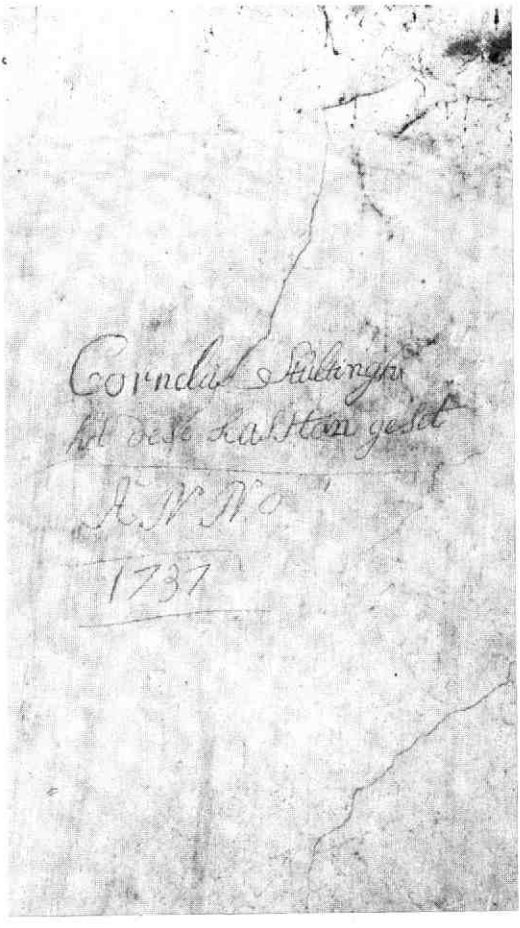
Afb. 188 Oude Gracht 34. Situatie. Tek. C. J. M. Rampart. De stippellijn door het voorhuis geeft de scheiding aan tussen het oudste deel en de in de 14e eeuw gebouwde ruimten.

op deze muur nog een aantal, in de kalklaag gekraste lijnen voor, die eveneens nog onverklaarbaar zijn.
Over de plaats van de oorspronkelijke schouw is niets met zekerheid te zeggen, behalve dat deze zeker niet tegen de rechter wand heeft gelegen, omdat hier het metselwerk geheel gaaf is.
De plaats van de trap is lange tijd, en misschien zelfs vanaf de bouw, in de hoek rechts achter geweest. Het keldergewelf vertoont in dezelfde hoek een afwijking en in de muur en op het plafond van de eerste verdieping zijn sporen van houten wandjes zichtbaar.
Nog in de 14e eeuw heeft men dit huis aan de achterzijde over de volle breedte met een lengte van 6,50 m uitgebreid.
De muren van anderhalve steen dik sluiten koud aan op de achtergevel van het oudste huis. Het steenformaat is 30 × 14/15 × 7 cm.
De vloerconstructie van deze uitbreiding bestond uit normale moer- en kinderbintbalklagen van drie vakken. Er was geen houtskelet meer toegepast. Ook in dit deel zijn de oorspronkelijke vloerniveaus gewijzigd, waarbij de oude eerste verdiepingsvloeren van het voorhuis en van de uitbreiding waarschijnlijk op gelijke hoogte gelegen hebben, de tweede verdiepingsvloer van de uitbreiding heeft echter hoger gelegen dan die van het voorhuis.
De laat 13e- of 14e-eeuwse achtergevel van het oudste huis is op een onbekend tijdstip gesloopt, wellicht in de 18e eeuw toen het complex fors verbouwd en uitgebreid is.
De beganegrond van het aangebouwde deel heeft in het midden van de linker wand een grote stookplaats gehad, waarvan thans op de verdieping nog slechts het kanaal aanwezig is met een aanzet tot de rookkap.
Op de verdieping wordt dit kanaal, dat een halve steen vóór het muurvlak uitsteekt, geflankeerd door twee muurnissen van één steen (= 30 cm) diep.
De rechter nis zit nog op zijn oorspronkelijke plaats en wordt van boven afgesloten met een eiken plank waarboven een ontlastingsboog is aangebracht. De linker nis is later (in de 16e eeuw?) iets verschoven.
De hier tegenover liggende wand bevatte de (oorspronkelijke?) brede stookplaats iets links van het midden.
De achtergevel op de eerste verdieping vertoonde geheel links een voormalige deuropening die op dezelfde manier beëindigd werd als de beide muurnissen. Dit moet de toegang zijn geweest naar een uitgebouwde plee. Rond deze opening, waren de restanten aanwezig van een 9 cm brede, zwarte bies, waarop een geschilderde decoratieve bekroning boven de deur aansloot. Hiervan was echter zo weinig over, dat reconstructie onmogelijk was. Restanten van de zwarte bies kwamen ook voor vlak onder de oorspronkelijke plafondhoogte en rondom de dichtgezette balkgaten. Hierbij hoorde tevens een 50 à 60 cm hoge, zwart ge-

Afb. 189 Oude Gracht 34. Reconstructie van de middeleeuwse toestand van de eerste verdieping van het voorhuis met het houtskelet in het voorste deel. Tek. C. J. M. Rampart.

schilderde plint, die op de wand van de schouw twee vertikale lijnen opvangt, die waarschijnlijk bij een bedstee in die hoek hoorden. Voordat deze beschildering is aangebracht (eind 16e eeuw) op toen witte muurvlakken, zijn de muren geheel rood geverfd geweest (begin 16e eeuw).
De plaats van de huidige ramen in dit vertrek dateert uit de 18e eeuw. Voordien hebben de beide vensteropeningen meer naar rechts gezeten. De oorspronkelijke afgeschuinde dagkanten daarvan zijn nog zichtbaar.
De bestaande kozijnen bleken echter wel de (vertimmerde en van hun kruis ontdane) kruisvensters te zijn, compleet met profilering en verfrestanten. In de 18e eeuw (rond 1737) is het voorhuis fors verbouwd. De beide middeleeuwse vloeren zijn vervangen door enkelvoudige balklagen op iets andere hoogten. Ook de kap is toen geheel vernieuwd door de huidige constructie met zes grenen spanten die van achteren af de gestoken telmerken 1 t/m 6 dragen.
Ook de huidige voorgevel is uit die tijd. Deze wordt afgesloten met een rechte kroonlijst, waartoe het voorste deel van het zadeldak 90° gedraaid is. De achterkamer op de eerste verdieping heeft bij deze verbouwing tegen de linker muur een kastenwand gekregen. De timmerman daarvan was Cornelis Stultingh (zie afb. 190). De twee huidige vensters zijn toen symmetrisch in het muurvlak geplaatst.
Tevens is bij deze bouwcampagne een achterhuis verrezen, van het voorhuis gescheiden door een binnenplaats. Dit bouwdeel (twee lagen met een zadeldak) is constructief vrij gaaf gebleven met zijn oorspronkelijke balklagen en kap. Alleen de beganegrond was geheel uitgebroken ten behoeve van opslag.
Deze bouwlaag heeft rechts een lange gang en links twee vertrekken gehad, waarvan er één de keuken is geweest, wat afgeleid kon worden uit de sporen van een grote hangschouw tegen de zijmuur. Ook het achterste vertrek heeft een stookplaats tegen de zijmuur gehad.
De plaats van de trap van beganegrond naar eerste verdieping, die thans alleen via het 19e-eeuwse zijhuis bereikbaar is, kon niet vastgesteld worden. Dit zijhuis is gebouwd op een vrijwel vierkante plattegrond; het is eveneens twee bouwlagen met tentdak hoog. Indeling en afwerking waren nog vrij gaaf. Alleen op de beganegrond was van de grote tuinkamer met stucplafond, die oorspronkelijk de hele breedte van het huis besloeg, een strook afgehaald voor een gang naar de tuin. Vóór de tuinkamer is een terras met een afdak dat steunt op een aantal zeer slanke gietijzeren kolommen. *C. J. M. Rampart*

Afb. 190 Oude Gracht 34. Notitie van de timmerman die in 1731 een kastenwand timmerde in de achterkamer op de eerste verdieping van het voorhuis. Tekst: Cornelis Stultingh / het dese kassten geset / ANNO / 1731.

49. Oude Gracht 124

Dit huis met zijn sierlijke klokgeveltje uit 1731 verraadt aan de hand van de sporen op de 18e-eeuwse balklaag van de beganegrond nog de oude indeling van een winkelruimte, die door een binnenpui afgescheiden was van een voorkamer, waarlangs een gang naar de achterkamer liep. De achterkamer was tevens de mooie kamer, getuige de betimmering van het plafond met planken waarop de afdruk van een rozet en van lijstwerk zichtbaar was. Ter plaatse van de achterkamer wordt het huis breder en deze extra ruimte was gebruikt voor een gang naar de inmiddels dichtgebouwde plaats. Op deze gang kwam tevens de trap naar de kelder en naar boven uit.
Voorzover de zijmuren in het zicht kwamen, bleek dat er nog sporen aanwezig zijn van de middeleeuwse situatie: in de vermoedelijk 14e-eeuwse zuidmuur kwam een muurstijlsleuf tevoorschijn, terwijl de noordmuur, die oorspronkelijk als buitenmuur tot het buurhuis blijkt te behoren, ouder is dan de zuidmuur en een doorgang bevat met segmentboog die hoort bij een vloerpeil dat ongeveer een halve meter beneden het huidige gelegen heeft en dus van vóór de aanlegdatum van kelder en werfkelder stamt. De 13e eeuw lijkt hiervoor de aangewezen periode.
Het 14e-eeuwse huis, dat kennelijk als houtskelet-

huis met vermoedelijk houten voorgevel tegen Oude Gracht 122 gebouwd werd, liep minder diep door dan het in de 18e eeuw opnieuw gebouwde huis: de gangmuur langs de achterkamer blijkt een opgehoogde, 16e-eeuwse tuinmuur te zijn, met sporen van een rode beschildering.
Op een foto, die in 1878 vanaf de Domtoren gemaakt werd, is deze verspringing halverwege de kap nog herkenbaar; ook is de witgepleisterde tuitgevel aan de achterzijde duidelijk zichtbaar. In deze eeuw is de kap vervangen door een extra verdieping.

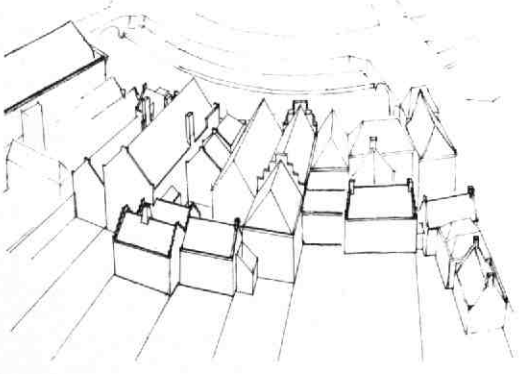
B. J. M. Klück

50. Oude Gracht 129

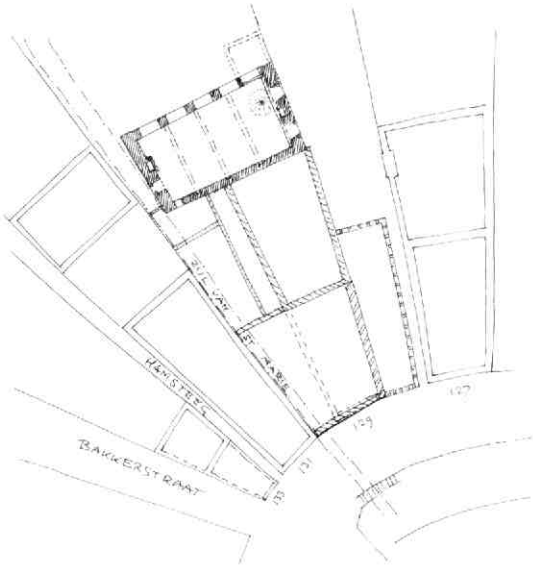
Tijdens de in september 1983 gestarte, ingrijpende verbouwing van dit complex bleek het achterhuis de meest intrigerende gegevens op te leveren. Bij het bouwhistorisch noodonderzoek tijdens die verbouwing werd hierop dan ook alle aandacht geconcentreerd (afb. 191 en 192).

Afb. 191 Oude Gracht 129. Situatietekening met de dwarsgeplaatste achterhuizen bij de buitenbocht van de Oude Gracht. Tek. A. F. E. Kipp.

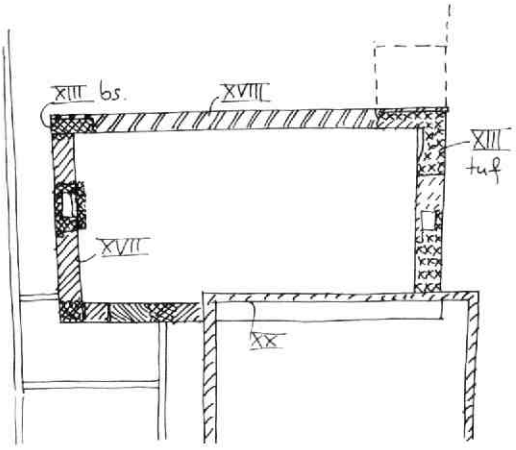

Afb. 192 Oude Gracht 129. Vogelvluchtbeeld van de dwarsgeplaatste achterhuizen bij de buitenbocht van de Oude Gracht gezien uit het zuiden. Tek. A. F. E. Kipp. Toestand omstreeks 1870.

Afb. 193 Oude Gracht 129. Plattegrond met aanduiding van de bouwdelen en van de Zijl van St. Marie. Tek. A. F. E. Kipp.

Het pand staat vanouds bekend als ,,Het Kasteel van Antwerpen'' en het heeft eeuwenlang als hotel gefunctioneerd. In verband met de modernisering van het hotel werd in 1882 het voorhuis door nieuwbouw vervangen. De daarachter gelegen tussenbouw en het achterhuis, alsmede verdere bijgebouwen, werden destijds wel verbouwd, maar zij bleven daarbij grotendeels intact(afb. 193).
Het achterhuis stond ooit op de monumentenlijst als middeleeuws huis met trapgevels opzij, maar het werd van die lijst afgevoerd toen in het begin van de jaren '60 kap en trapgevels plotseling plaats maakten voor een plat dak.
Het bij het pand horende, grote perceel loopt achterlangs de huizen aan de Hamsteeg door tot aan de bebouwing van de Lange Elisabethstraat en het heeft aan die zijde een uitgang via een 17e-eeuws poorthuis. Onder het perceel door loopt de zogenaamde ,,Zijl van St. Marie'', een overkluisd, middeleeuws afvoerkanaal (slokop), dat van de Mariaplaats naar de Oude Gracht afwaterde (afb. 200).
Het achterhuis van Oude Gracht 129 maakte deel uit van een reeks dwarsgeplaatste, middeleeuwse achterhuizen van panden aan de buitenbocht van de Oude Gracht, die voor een deel thans nog alszodanig herkenbaar zijn (afb. 192). De ontstaansachtergronden van deze achterhuizen kunnen overigens heel wel verschillend zijn.
In het geval van Oude Gracht 129 gaat het om een belangrijk voorbeeld van het verschijnsel dat op sommige plaatsen de middeleeuwse hoofdbebouwing in

Afb. 194 Oude Gracht 129. Plattegrond van de verdieping van het achterhuis met aanduiding van de datering van het muurwerk. Tek. A. F. E. Kipp.

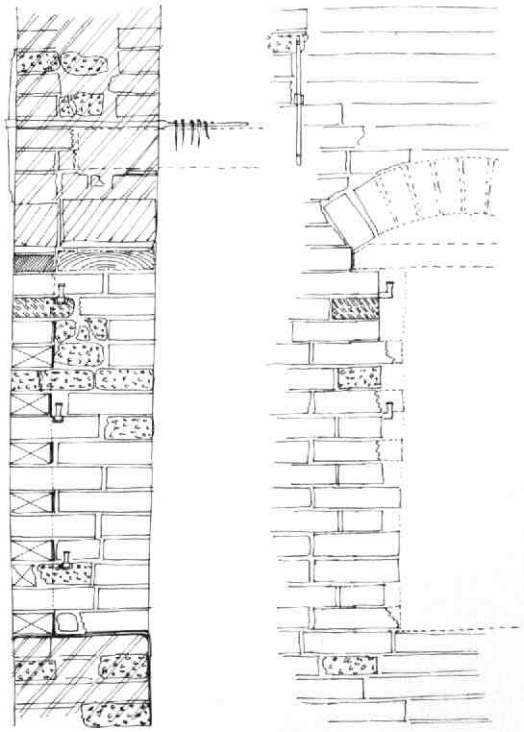
eerste instantie op enige afstand achter de rooilijn blijkt te hebben gelegen met eventueel een bescheidener voorhuis en een binnenplaats aan de straat. Op den duur verplaatste het accent zich veelal naar de straatzijde, zodat daar een gesloten hoofdbebouwing ontstond. Een dergelijke ontwikkeling was gebruikelijk binnen de immuniteiten, maar hij was tot voor kort niet bekend langs de Oude Gracht (vergelijk Hekelsteeg 7-9-11 in Kroniek 1978-1979. MBOU 1981-3, 38-44).

Uit een aan Jan Breughel toegeschreven tekening, die de situatie van dit deel van de Oude Gracht rond 1620 weergeeft, blijkt dat op dat moment de bebouwing aan de straatzijde nog niet tot een gesloten front is uitgegroeid (afb. 198 en 199). Het middeleeuwse voorhuis van Het Kasteel van Antwerpen staat op de tekening afgebeeld als een huis met een houten voorgevel (en wellicht ook met een houten zijgevel), met links daarnaast een soort straatje dat naar een vaag aangeduid, dwarsliggend achterhuis leidt.

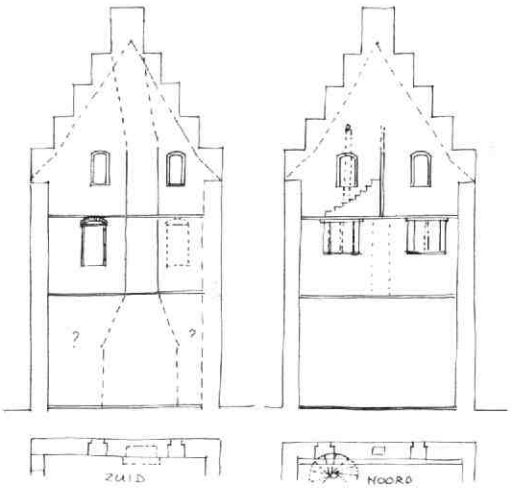
In het achterhuis was op de beganegrond tengevolge van, deels vrij recente verbouwingen van de historische structuur weinig méér bewaard gebleven dan de sporen van een grote, middeleeuwse stookplaats in de zuidmuur met diverse dichtzettingen ter weerszijden. De verdieping was er - tot aan de laatste verbouwing - beter afgekomen. Daar bevond zich, evenals op de beganegrond, een vermoedelijk 18e-eeuwse, enkelvoudige grenen balklaag (20 × 25 cm, ca. 1 m h.o.h.). Deze diende, te oordelen aan gaten van ingemetselde kinderbalken in de eindgevels, kennelijk ter vervanging van een oudere (17e-eeuwse of middeleeuwse) moer- en kinderbalklaag met hetzelfde vloerniveau. De voorganger dáárvan bleek een ca. 40 cm lager gelegen moer- en kinderbalklaag te zijn geweest met muurstijlen en korbelen en een ingehakte sleuf voor de aansluiting van het vloerhout op de muur. Deze balklaag telde vier vakken en sloot mogelijk aan op de eiken krommers (20 × 20 cm) van de in de jaren '60 gesloopte kap (afb. 196).

Ook deze balklaag was echter niet de oudste, aangezien bij het aanbrengen ervan bestaand muurwerk duidelijk was verhakt. De schaarse gegevens ten aanzien van de oorspronkelijke opzet wezen in de richting van een enkelvoudige balklaag op hetzelfde peil, die mogelijk was opgelegd op randbalken langs de oost- en de westmuur (vergelijk Kasteel Ammersoyen). Van deze beide muren was in de betreffende zône te weinig oorspronkelijk metselwerk over om daaruit conclusies over balkgaten te trekken. In de kopgevels daarentegen werden dichtgezette balkgaten geconstateerd net naast het binnenmuurvlak van de lange zijden. In de zuidgevel bleken zelfs de bijbehorende T-ankers nog bewaard gebleven te zijn. Een iets jongere overgangsvorm van een dergelijke constructie kwam tevoorschijn bij het huis Ganzenmarkt 8, waar de oorspronkelijke balklaag bleek te zijn opgelegd op een in de muur ingemetselde ,,randbalk'' (zie Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 113-117).

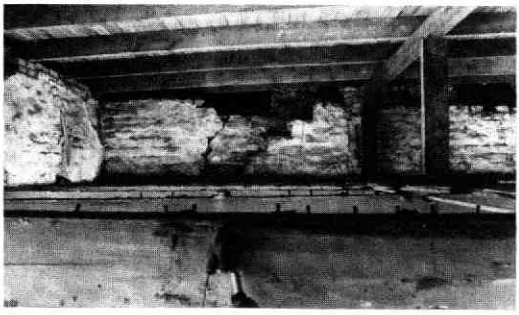
Ten aanzien van de oorspronkelijke muurindeling kan worden aangenomen dat vermoedelijk vooral in de westgevel vensters hebben gezeten. Hun oorspronkelijke vorm was door latere wijzigingen niet meer te achterhalen. Daarnaast waren er in de noordelijke zijgevel mogelijk twee vensters. Deze waren kennelijk in de 16e of 17e eeuw vergroot en vervangen door eiken kruiskozijnen, waarvan de bovendorpel en de ge-

Afb. 195 Oude Gracht 129. 13e-eeuws venster in de zuidmuur van het achterhuis op de verdieping. Tek. A. F. E. Kipp. Buitenaanzicht en dwarsdoorsnede.

Afb. 196 Oude Gracht 129. Reconstructie van de zuidgevel en van het bovengedeelte van de noordgevel. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 197 Oude Gracht 129. Gezicht op het zoldergedeelte van de noordgevel van het achterhuis bij het begin van de verbouwing.

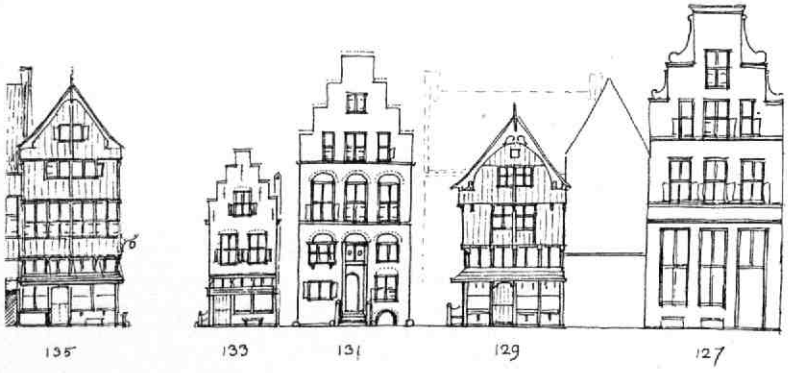
profileerde bakstenen waterlijst nog aanwezig bleken te zijn. De bijbehorende, betegelde vensterbank heeft zich op 1,35 m boven de huidige vloer bevonden. In de 19e eeuw werden beide vensters naar beneden toe nogmaals vergroot.

De zuidelijke zijgevel bood meer zekerheid. Hierin werd een belangrijk deel van één van de beide grote luikopeningen uit de bouwtijd van het huis teruggevonden (afb. 195). Zij bevonden zich ter weerszijden van het middeleeuwse rookkanaal van de reeds vermelde stookplaats op de beganegrond. Deze luikopening had de vorm van een getoogde nis met onder de toog een houten latei aan de binnenkant en een natuurstenen latei aan de buitenkant. De nis mat 70 × 141 cm aan de binnenzijde. Hij had rechte dagkanten en een halfsteens aanslagsponning voor een luik met drie gehengen. De drie duimstenen daarvan waren van tufsteen, baksteen en basaltlava. Dit laatste blok bleek een hergebruikt stuk van een afgedankte molensteen te zijn.

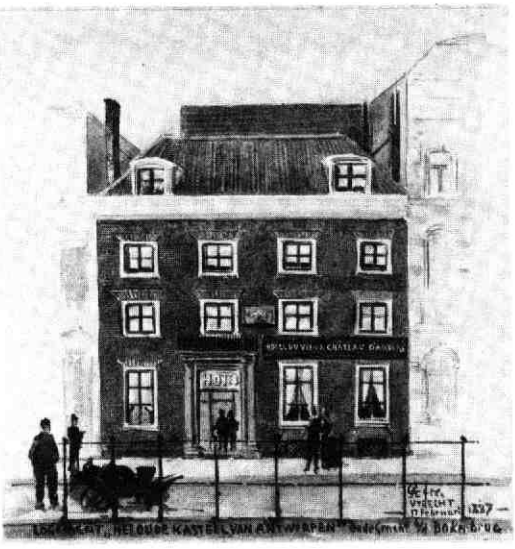
In het zuidelijke deel van de oostmuur bevond zich een aantal sporen van doorgangen uit de bouwtijd van het huis. Strak tegen de zuidmuur zaten er twee bovenelkaar, waarvan de bovenste aan de buitenzijde afgeschuinde dagkanten had. Vlak daarnaast zat een derde doorgang met een steensponning aan de binnenzijde. Deze doorgangen strookten geen van drieën met de gelijktijdige vloerniveaus van het achterhuis. Wel leek de bovenste doorgang aan te sluiten op de aftekening van een houten vloer op een bescheiden, enkelvoudig balklaagje aan de buitenzijde van de muur, ca. 60 cm onder de oudste zoldervloer van het achterhuis. Dit lijkt te wijzen op een ondiepe, oude aanbouw onder een aankapping tegen de oostmuur. Later is het restant van deze aanbouw vele malen gewijzigd.

Stookplaatsen bleken er in eerste instantie op de verdieping niet geweest te zijn, tenzij er zich één bevonden heeft in de verdwenen noordhelft van de oostmuur. Alleen het rookkanaal in de zuidgevel bleek in opzet uit de bouwtijd te stammen, zodat op de beganegrond kennelijk alleen aan die zijde vanouds een stookplaats is geweest.

De noordelijkste travee van de westgevel was blind, maar hij bleek eeuwenlang, en mogelijk reeds zeer vroeg, een doorgang naar een vermoedelijke traptoren te hebben bevat. Deze traptoren is waarschijnlijk pas in de 19e eeuw verdwenen, maar hij werd kennelijk reeds langer niet meer gebruikt. Wel heeft hij zijn

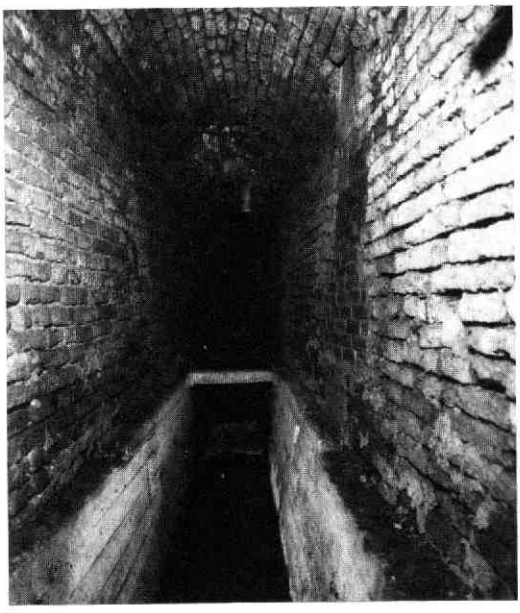

Afb. 198 Oude Gracht 129. Reconstructie van de straatwand van de Oude Gracht 127-135, omstreeks 1620. Tek. A. F. E. Kipp. Het Kasteel van Antwerpen heeft dan nog een gedeeltelijk open voorerf.

Afb. 199 Oude Gracht 129. Gezicht, op het Kasteel van Antwerpen vlak vóór de vernieuwing van het voorhuis (1887). Tek. A. Grolman. GAU TA W 1.10.

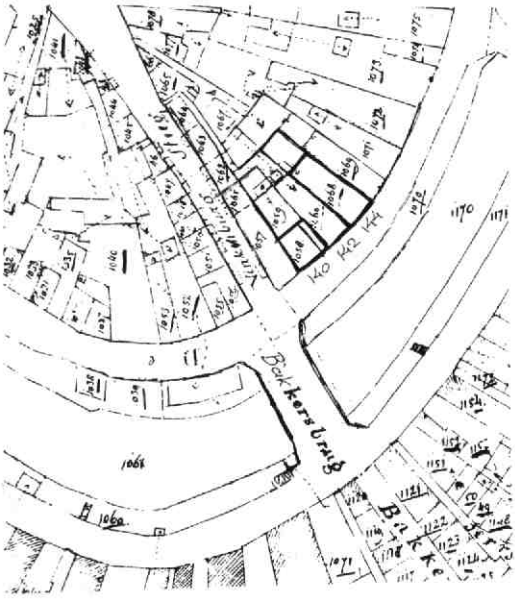
sporen nagelaten in de kelder, maar hij liep niet door tot op de zolder. Aan de binnenzijde van dezelfde travee liep op zolder een houten spiltrap naar de vliering. De treden daarvan waren ingemetseld in een uitholling in de noordgevel (afb. 197).
Het muurwerk uit de oudste fase bestond voornamelijk uit tufsteen van uiteenlopende maten, met een dikte variërend van 8 tot 12 cm, en uit zware bakstenen van 30 à 32 × 15 à 16 × 8 à 8,5 cm; 10 lagen 96 tot 100 cm. De muurdikte van verdieping en zolder bedroeg in het algemeen ca. 50 cm. De noordmuur was op de verdieping zwaarder (77 cm, tot aan de onderkant van de zolderluiken), de westmuur aan de noordkant juist op zolderniveau 65 cm (!), terwijl het bewaard gebleven deel van de oostmuur over de volle hoogte slechts 32 cm mat (afb. 194).
De noordmuur bleek voor een groot deel uit kistwerk te bestaan, met een nette tufstenen buitenschil en een hoofdzakelijk uit baksteen opgetrokken binnenschil; de vulling bestond uit tufbrokken in groffe specie. Het bovenste deel van de muur was merendeels van baksteen gemaakt en wat meer doormetseld; dit deel vertoonde enigszins een Vlaams verband.
De zuidmuur had voornamelijk het karakter van kistwerk met veel hele en halve moppen in de binnen- en buitenschil, en veel tufsteen- en baksteenbrokken in het binnenwerk. Alle baksteen was als nieuw materiaal verwerkt, inclusief een groot percentage breuk.
De westmuur bestond oorspronkelijk uit kistwerk met een zorgvuldig afgevoegde tufstenen buitenschil en een gemengde binnenschil. Ter hoogte van de eerste verdieping was de muur later, in verband met wijziging van de gevelindeling, grotendeel vervangen met Utrechts plat. De borstwering op zolderniveau bleef echter grotendeels bestaan.
Van de oostmuur was alleen het zuidelijke deel met diverse latere wijzigingen bewaard gebleven. Deze muur lijkt hoofdzakelijk uit baksteen met verspreide tufblokken te hebben bestaan.
De kelders onder het achterhuis waren kennelijk latere, middeleeuwse invullingen tussen bestaande muren en funderingen. Zij bestonden uit twee tongewelven naast elkaar dwars op de achtergevel. De eventuele relatie met de kelders van de bebouwing tussen het achterhuis en de gracht is intrigerend, maar die kon thans niet bij het onderzoek worden betrokken.
Wel verdient speciale vermelding de min of meer van de kelders deel uit makende slokop, bekend als de Zijl van St. Marie, die als overwelfde gang zonder bodem ingeklemd zit tussen de kelder van het achterhuis en een tongewelfde kelder in noord-zuid-richting, die behoort bij een verdwenen éénlaags middeleeuws achterhuis achter Oude Gracht 131 (afb. 200). Het is hier niet de plaats om dieper op de Zijl in te gaan, maar het is een boeiend onderwerp, dat een nadere studie zeker meer dan waard is. *A. F. E. Kipp*

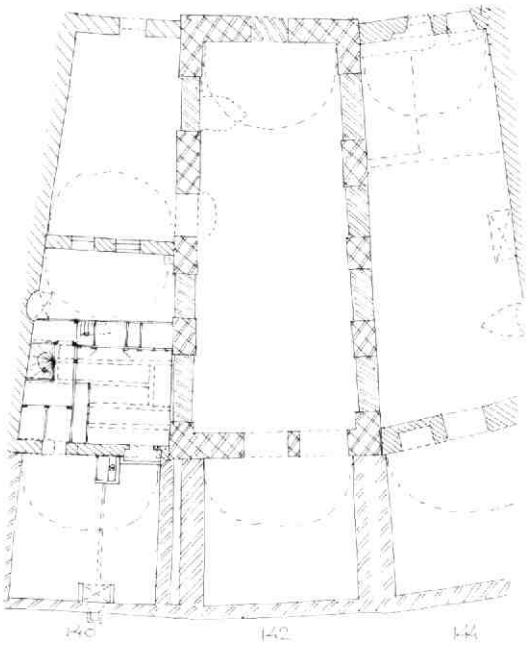
Afb. 200 Oude Gracht 129. Blik in de Zijl van St. Marie onder Het Kasteel van Antwerpen, naar de gracht toe gezien.

51. Oude Gracht 140, 142

In de Kroniek van 1982 (MBOU 1983-3, 43-46) kwam het verschijnsel van de ,,dubbele kelders'', in twee lagen boven elkaar, ter sprake bij de Choorstraat. Hetzelfde doet zich voor bij een groot deel van de huizen aan de grachtzijde van de Lijnmarkt. Een heel merkwaardig voorbeeld van een dergelijke kelder was tot voor kort aanwezig in het huis Oude Gracht 140, aan de binnenbocht van de gracht

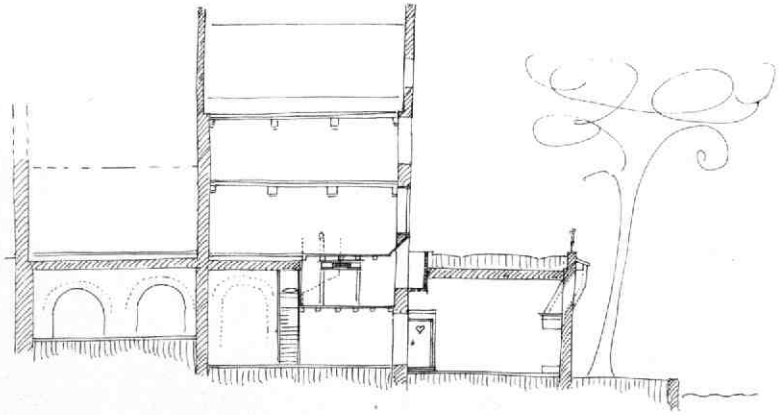

Afb. 201 Oude Gracht 140, 142. Situatietekening. Tek. A. F. E. Kipp.

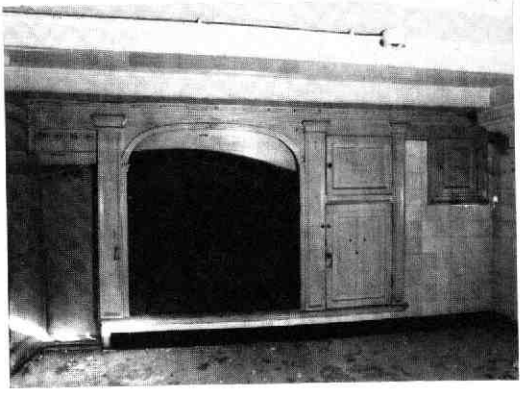

Afb. 202 Oude Gracht 140, 142. Kelderplattegrond. Tek. A. F. E. Kipp.

(afb. 201), daar waar het hoogteverschil tussen straat en werf vrijwel maximaal is.
In het huis is de middeleeuwse opzet nog duidelijk zichtbaar door de moer- en kinderbalklaag met peerkraalsleutelstukken op de beganegrond. Ook de, bescheiden, verdieping is vermoedelijk middeleeuws. Omstreeks 1875 is het huis met een tweede verdieping verhoogd en voorzien van een nieuwe voorgevel boven de vroeg 19e-eeuwse empire winkelpui.
Onder de beganegrond bevond zich tot de laatste verbouwing een boeiende tussenverdieping (of eigenlijk ,,bovenkelder'') met een ruime keuken, die nog vrijwel geheel zijn indeling van kort na 1800 bewaard had (afb. 203 en 204). Het was een soort hangverdieping met enkelvoudige balklagen onder en boven, onder de voorste helft van het huis. Aan de linkerzijde bevonden zich de trappen naar beganegrond en (beneden)kelder, alsmede een pleeruimte achter de houten zijwand van de keuken (afb. 202). Tegen deze zijwand stond in de keuken een brede keukenkast. Daartegenover bevond zich de stookplaats met een fors geprofileerde rookkap. Aan de straatzijde viel het daglicht naar binnen door half in een koekoek verzonken vensters onder de beide winkelramen. De achterzijde van de keuken werd gevormd door een bedstedenwand over de volle breedte, met provisiekasten ter weerszijden, afgewerkt met pilasterstelling en kroonlijst (afb. 204). Onder de bedstede door kwam een rechte steektrap uit de achterkelder, waarvan het hoge, middeleeuwse tongewelf doorliep tot boven de bedstede. Deze achterkelder vertoonde aan de linker zijkant sporen van een dichtgezette schouw, waar-

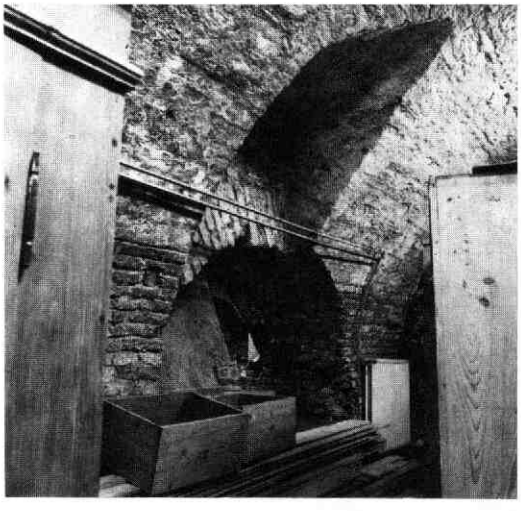

Afb. 203 Oude Gracht 140, 142. Schetsmatige langsdoorsnede door de kelder van Oude Gracht 140 naar het zuidoosten. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 204 Oude Gracht 140, 142. De achterwand met bedsteden en kasten van de bovenkelder van Oude Gracht 140.

van het rookkanaal vroeger langs het midden van de achtergevel omhoog liep. In de achtermuur zaten twee dichtgezette doorgangen, aansluitend op het vloerniveau van de achterliggende kelder, dat ruim een meter hoger ligt dan dat van de kelder onder Oude Gracht 140.
De kelder liep, veel lager, onder de hangkeuken door tot aan de voorgevel, alwaar een deur toegang gaf tot de ruime werfkelder. Ook deze kelder vertoonde duidelijk nog sporen van een inrichting voor woondoeleinden of voor ambachtelijk gebruik, met binnenmuren, een plee en dergelijke. In de onderbouw van de voorgevel (steenformaat 29 × 14 × 6,5 cm, 10 lagen = 75 cm) zaten naast elkaar de restanten van twee getoogde doorgangen uit de bouwtijd. Tegen de werfmuur bevindt zich een (later vernieuwde) stookplaats met een buitenschoorsteen. Daarnaast zitten vensters en een deur.

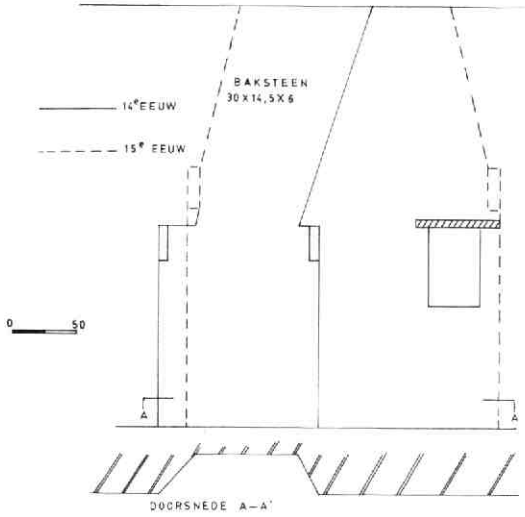
Afb. 205 Oude Gracht 140, 142. Een als doorgang naar de zijkelder gebruikte spaarboog van het fundament van Oude Gracht 142.

Bij een verbouwing van de naast en achter de bovenbeschreven kelder gelegen kelders van Oude Gracht 142 was ter plaatse van een nieuwe doorgang tussen de werfkelders van 140 en 142 in de doorsnede te zien, dat de beide werfkelders onafhankelijk van elkaar zijn gebouwd. Zij hebben zelfstandige zijmuren, met een smalle vulling van kleiige grond ertussen. De tweesteens dikke muur van Oude Gracht 142 bestaat uit forse bakstenen van 32 × 16 × 7,5 cm; hij is in een recht vlak opgemetseld tot boven de uitbuiging van het gewelf. Daarboven is de aanrasering, bij wijze van uitkraging, met de muur meegemetseld, min of meer los van het gewelf. Tegen het vlakke deel van de muur sluit het apart gemetselde, éénsteens dikke gewelf aan, dat onderaan halfsteens begint en niet in de muur is ingewerkt.
Muur en gewelf van de werfkelder van 140 zijn bescheidener van opzet: de muur is anderhalfsteens (inclusief gewelfaanzet), en het steenformaat is 29 × 14 × 7 cm. Het huis Oude Gracht 142 blijkt reeds vroeg een fors opgezet stenen huis te zijn geweest, dat in eerste instantie niet onderkelderd was. De in de kelder zichtbare driesteens dikke fundering is ongeveer een meter dik (steenformaat 30 × 15 × 8 cm) en bestaat voor een groot deel uit onregelmatig verdeelde spaarbogen (afb. 202). Toen later in de middeleeuwen de kelder binnen de bestaande fundering werd uitgegraven, werden deze spaarbogen dichtgemetseld. Ten behoeve van de aanzet van het hoge, éénsteens tongewelf werden horizontale sleuven in de muur gehakt (steenformaat van het gewelf 30 × 15 × 6,5/7 cm). Het niveau van de oorspronkelijke beganegrond, dat mogelijk lager geweest is dan dat van de huidige vloer, kon niet worden vastgesteld.
Bij deze kelder hoort een zijkelder in het verlengde van het buurpand 140. Eén van de spaarbogen lijkt sedert het ontstaan van de kelder te hebben dienst gedaan als doorgang (afb. 205). Het steenformaat van het muurwerk is hier 30 × 15 × 6,5 à 7 cm; het huidige gewelf, dat aan de rechterzijde op een ingehakte sleuf in de zijmuur van nummer 142 rust, vertoont een veel kleiner steenformaat en is daarom mogelijk later vernieuwd. Achter beide kelders sluiten nog andere, thans ontoegankelijke, kelders aan, die echter vermoedelijk van jonger datum zijn.
Ter plaatse van een nieuw gemaakte doorgang naar de even diep doorlopende kelder van Oude Gracht 144, blijkt dat ook hier de muurdikte ruim één meter bedraagt, zodat ook deze kelder vermoedelijk is gebouwd met gebruikmaking van de reeds eerder bestaande fundering van nummer 142. De 1,07 m zware voor- en achtermuren van deze kelder bestaan uit baksteen van 30 × 15 × 7,5 cm. *A. F. E. Kipp*

52. Oude Gracht 245

Het verwijderen van de houten vloer in de grote zaal van het NV-huis complex bood de mogelijkheid te zien wat er zich daaronder aan historische restanten zou bevinden.

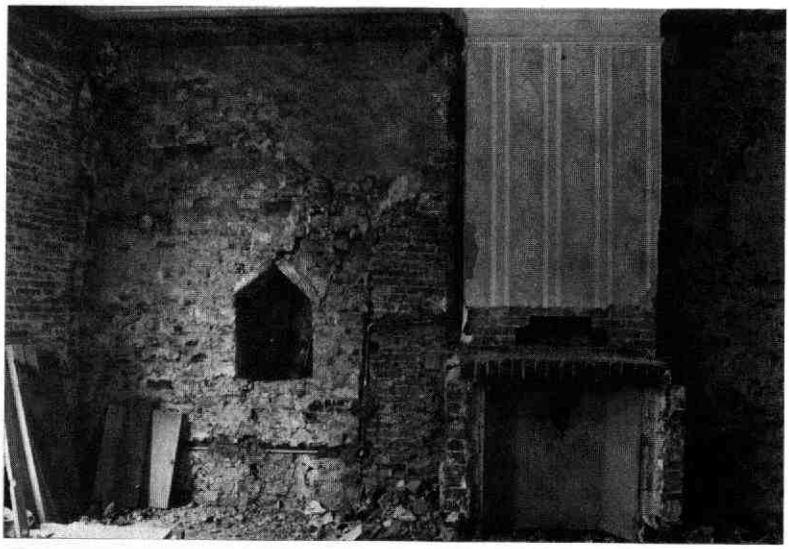
Deze grote zaal staat op de plaats waar oorspronkelijk de kerk van het Regulierenklooster was. De fundamenten van zes kerkpijlers die tussen het schip en de noorder zijbeuk stonden werden teruggevonden.
Deze vondst bevestigt de reconstructie van de kerk van W. Annema en H. Karsemeijer, zoals die gedeeltelijk gepubliceerd is in de Kroniek van 1982 (MBOU 1983-3, 112-116).
Normaliter wordt een kerkschip veelal geflankeerd door twee zijbeuken. Dit zal ook het geval geweest zijn bij het schip van de Regulierenkerk. Eén van de zes pijlerfundamenten tussen schip en zuiderzijbeuk is nu tevoorschijn gekomen. Naar de aanwezigheid van de andere vijf is geen onderzoek ingesteld. Vermoedelijk is tussen 1583 (wanneer het Gereformeerd Burgerweeshuis zich in het complex vestigt) en 1619 (het jaar waaruit een grafboek van de kerk dateert) de zuiderzijbeuk middels een muur van het kerkschip gescheiden. Volgens dit grafboek zouden er in de zuiderzijbeuk (in tegenstelling tot in de rest van de kerk) toen geen graven zijn geweest, met uitzondering van één grafkelder die vanuit het schip toegankelijk was. Het is juist deze kelder die nu tevoorschijn kwam. Hij lag tegen het bovengenoemde pijlerfundament aan dat 1,70 m in het vierkant mat.
In de 19e eeuw is de kerk grotendeels afgebroken. Op plattegronden uit de 19e eeuw staat het grootste gedeelte van de voormalige kerk aangegeven als ,,ledig erf''! In 1864 vindt een verbouwing plaats waarbij (het restant van) de zuider zijbeuk naar de kant van het schip wordt uitgebouwd. De op spaarbogen aangelegde fundamenten daarvan werden na sloop van de huidige vloer zichtbaar. Ze zijn gemetseld met secundair verwerkte bakstenen van 29 × 15 × 7 cm. Waarschijnlijk zijn deze stenen afkomstig van de sloop van de kerk. In de nieuwbouw van 1864 werden een schoollokaal, een gymnastieklokaal en een ziekenzaal ondergebracht. *C. J. M. Rampart*

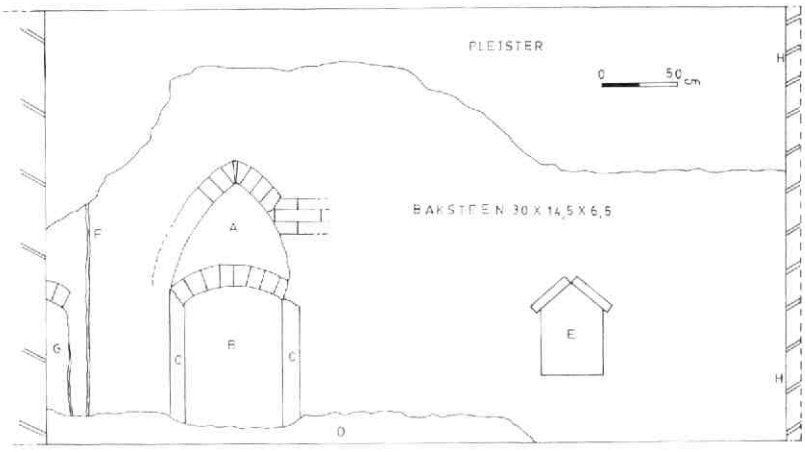
Afb. 206 Oude Gracht 315. Reconstructie van de schouw op de beganegrond in de zuidelijke zijmuur. Tek. D. Doyer.

53. Oude Gracht 315

Tijdens een interne verbouwing van het pand Oude Gracht 315 zijn op de beganegrond en eerste verdieping delen van de zijmuren ontpleisterd, waarbij interessante middeleeuwse bouwsporen tevoorschijn kwamen.
Zowel de noordelijke als de zuidelijke zijmuur zijn grotendeels opgemetseld uit bakstenen met een formaat van 30 × 14,5 × 6 cm. Op de beganegrond bevindt zich ca. 6,50 m vanaf de voorgevel in de zuidelijke zijmuur een brede, middeleeuwse stookplaats uit de 14e eeuw (afb. 206). Waarschijnlijk al in de 15e

Afb. 207 Oude Gracht 315. De zuidelijke zijmuur op de eerste verdieping met hierin de kaarsnis en de contouren van een brede, middeleeuwse stookplaats. Links: de voorgevel.

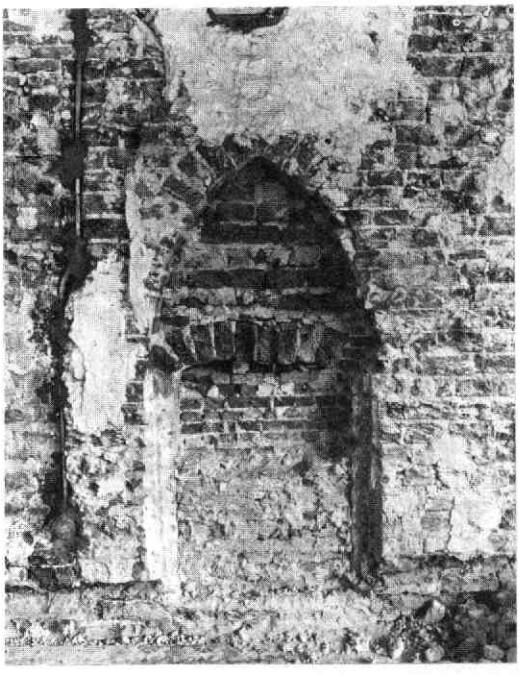

Afb. 208 Oude Gracht 315. Detail van de noordelijke zijmuur op de eerste verdieping. Tek. D. Valentijn. A: verdiept liggend veld van kloostermoppen van de muurnis, B: dichtgezette muurnis met baksteen van 17 x 8 x 4 cm, C: restanten van een bakstenen profielrand, D: ca. 5 cm diep weggehakt baksteen waardoor de afsluiting van de onderzijde van de muurnis niet meer herkenbaar is, E: kaarsnis, 28 cm diep, F: bouwnaad, G: met kloostermoppen dichtgezette nis (?), H: voorgevel.

eeuw is deze stookplaats versmald waarbij in het met kloostermoppen dichtgezette rechterdeel een nis is uitgespaard die van boven afgesloten is door een eikenhouten latei.
Op de eerste verdieping bevindt zich op 86 cm vanaf de huidige voorgevel in de zuidelijke zijmuur een kaarsnis (afb. 207). Rechts hiervan zijn de contouren zichtbaar van een vroegere, brede stookplaats, die ten dele is dichtgezet met bakstenen van het formaat 17 × 8 × 4 cm. Van hetzelfde formaat baksteen is ook de huidige 18e-eeuwse voorgevel opgetrokken.
In de noordelijke zijmuur op de eerste verdieping is een soortgelijke kaarsnis als die in de tegenoverliggende muur aangetroffen. Tevens zijn hier o.a. de restanten waarneembaar van een spitsboogvormige muurnis, die in de 18e eeuw is dichgemetseld (afb. 208, 209).
Door het kleinschalige karakter van de verbouwing was het niet mogelijk een compleet beeld van de bouwhistorische ontwikkeling van dit pand te verkrijgen. Duidelijk is wel dat hier sprake is van een van oorsprong groot stenen huis uit de 14e eeuw, waarvan met name de zijmuren nog grotendeels intact zijn.

D. Valentijn

Afb. 209 Oude Gracht 315. De nis in de noordelijke zijmuur op de eerste verdieping.

54. Oude Gracht 319-321

De zuidgevel van dit in aanleg 14e-eeuwse hoekhuis is in de eerste helft van de 17e eeuw, tegelijk met het bouwen van de voorgevel, geheel nieuw opgetrokken met stenen, die afkomstig zijn van de sloop van de oorspronkelijke gevel. Bij deze verbouwing bleef van het oorspronkelijke huis alleen de achtergevel (Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 134-135) en de noordmuur staan. Nieuwe moer- en kinderbalklagen werden op gewijzigde niveaus aangebracht. De vijf stapelspanten van de kap zijn opgebouwd uit de onderdelen van de middeleeuwse eiken kap, die uit de 15e eeuw stamde. De middeleeuwse telmerken gaan tot 6; dit kan er op wijzen dat er een houten voorgevel met een strijkspant was.
Binnen de maat van de 14e-eeuwse achtergevel werden in de 17e eeuw drie bouwlagen boven een kelder gemaakt. De eerste verdieping was waarschijnlijk oorspronkelijk niet tot de voorgevel doorgetrokken, maar bleef verborgen achter een binnenpui, zodat de beganegrond aan de grachtzijde het beeld van een hoge ruimte met insteek vertoonde. Deze situatie werd bij de restauratie van 1930 gewijzigd.
Ter plaats van de huidige ingang in de zijgevel was ook in de 17e eeuw een ingang, geflankeerd door kloostervensters (afb. 210). Boven het rechter venster hadden de eerste en tweede verdieping resp. een bolkozijn en een smal kruisvenster. Rechts hier-

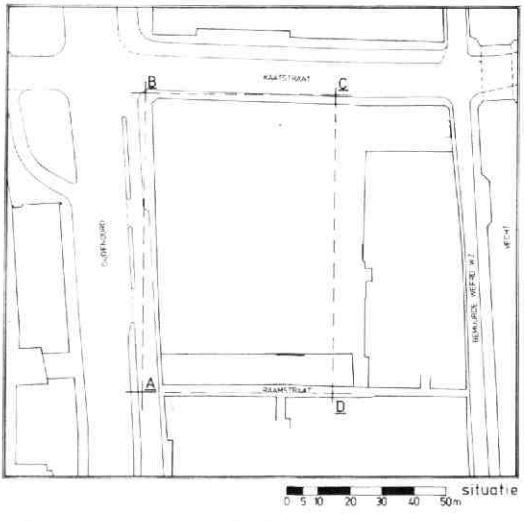

Afb. 210 Oude Gracht 319-321. Reconstructie van de 17e-eeuwse gevel aan de Geertestraat. Tek. B. J. M. Klück.

van waren twee traveeën met kruisvenster op de beganegrond en de tweede verdieping en bolkozijnen op de eerste verdieping, links van de ingang eveneens twee traveeën met kruisvensters op de tweede verdieping en bolkozijnen op de eerste verdieping. De vensters en de ingang waren gedekt met uit strekken (moppen) bestaande hanekammen, de vier keldervensters met segmentboogjes van kleine steen.
De gevel werd bekroond met een geprofileerde bakstenen gevellijst, waarvan alleen de zandstenen eindblokken nog over zijn. Het metselwerk was oorspronkelijk rood geverfd; in de lintvoegen waren dagstrepen getrokken.
In de 18e en 19e eeuw zijn drie vensters toegevoegd en werd de gevel afgewerkt met blokkenpleisterwerk. *B. J. M. Klück*

55. Oudenoord

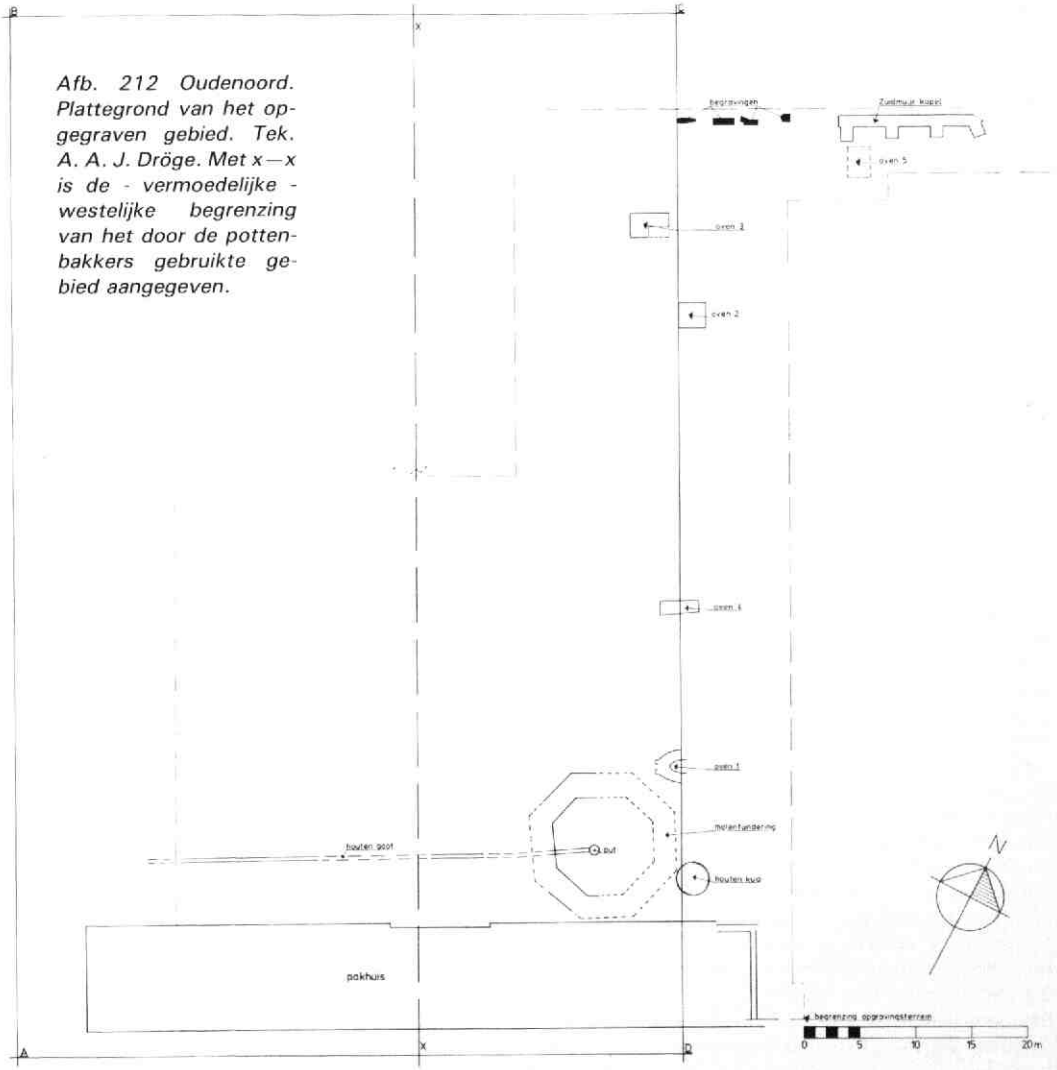
Inleiding
Toen rond Kerstmis 1398 Andries zijn werkplaats in de Weerd achterliet, was hij waarschijnlijk de laatste die gehoor gaf aan een besluit van het Utrechtse stadsbestuur, dat in dit gebied niet langer pottenbakkerijen gevestigd mochten zijn (Bruijn 1979, 17/18). Daarmee kwam - zoals we zullen zien - een einde aan een industrie die, tegen de beschutting van de stad aan, hier ca. honderd jaar lang had bestaan.
De bron die dit vertelt, geeft dus niet alleen de datum waarop de ,,potters'' weg moesten, maar ook de plaats waar ze tot dan gevestigd waren: de Bemuurde Weerd. Wat wisten we van dit gebied (afb. 211) voordat op 21 mei 1984 een opgraving begon? Archeologisch vrijwel niets; slechts een deel van de muur, waarmee de Weerd bemuurd was en de noordoostelijke hoektoren waren in 1980 kortstondig in het zicht geweest (zie onder Keizersgracht in deze Kroniek). Daarnaast waren in 1978 - juist ten noorden van het opgravingsterrein - tijdens sloopwerkzaamheden veel misbaksels van 14e-eeuws aardewerk gevonden, die onmiskenbaar wezen op een ceramische industrie in de directe omgeving (Kroniek 1978-1979-1980. MBOU 1981-3, 53-57). De opgraving ten zuiden van de Kaatstraat die hier beschreven wordt, heeft het bestaan van zo'n industrie in ruime mate aangetoond (afb. 212). Deze opgraving duurde tot en met 17 augustus 1984.
Schriftelijke bronnen die iets over het ontstaan van dit gebied mededelen zijn - tot nu toe - nauwelijks bekend. In 1332 wordt Petrus dictus Potter (Peter de pottenbakker) genoemd als hij een hofstede in het westen van de Bemuurde Weerd in erfpacht krijgt. Zes jaar later krijgt Hendrik de pottenbakker (Henricus dictus Potter) een hofstede in erfpacht, die aan de westzijde van de gracht was gelegen. Uit de omschrijving van het terrein valt voorts op te maken, dat zijn hofstede zich ten zuiden van de latere Raamsteeg (dus ten zuiden van het opgravingsterrein) bevond en zich uitstrekte tot aan de gracht (of wal) van de

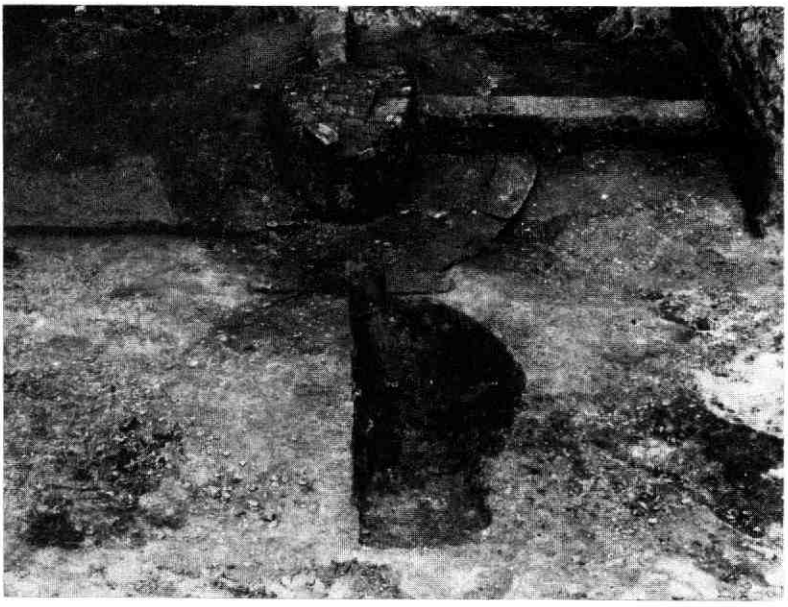
Afb. 211 Oudenoord. Situatie van het opgravingsterrein. Tek. A. A. J. Dröge.

Weerd. Hieruit mogen we afleiden dat de Bemuurde Weerd reeds vóór 1338 ommuurd was en ook dat het ,,doorgraven'' van de Weerd vóór dat jaar tot stand zal zijn gekomen. Wij danken drs M. J. W. de Bruijn die de gegevens over Peter en Hendrik boven water haalde.

Deze gracht sneed een grote meander van de Vecht af en de Bemuurde Weerd ligt geheel binnen deze grote - voormalige - bocht. Overal kwamen op de onderzochte plaatsen dan ook zandige en kleiige sedimenten aan het licht. Wanneer de rivier hier zijn afzettingen gedeponeerd heeft, weten we niet precies. Het enige aardewerk, dat we in de afzettingen - en dan nog bovenin - aantroffen, waren enkele scherfjes pingsdorf en andenne. Dat wijst er enerzijds op, dat de sedimentatie tot in de 12e eeuw is doorgegaan, anderzijds dat de pottenbakkers, die zich - zoals we zullen zien - in het eind van de 13e eeuw of in de vroege 14e eeuw hier vestigen, wel eens de eersten kunnen zijn geweest, die van dit terrein gebruik hebben gemaakt. Behalve de overduidelijke en vele sporen van hun ambacht, zijn er niet of nauwelijks sporen van bewoning uit deze of vroegere tijd aangetroffen. Omdat het, gezien de grondopbouw, niet waarschijnlijk is dat bewoningssporen later zijn vernietigd, zou dat betekenen dat de Bemuurde Weerd in die begintijd spaarzaam bebouwd was. Op plattegronden van veel jongere datum valt op dat de bebouwing zich vooral langs de gegraven Vecht (= de bochtafsnijding) concentreert en dat met name in het zuidwestelijke deel er veel open gebied is. Het is opmerkelijk, dat ook alle verschijnselen die met het ceramisch centrum samenhangen - ovens, kleiputten en misbakselkuilen - zich lijken te concentreren in een strook van ca. 50 m breed, westelijk van de gegraven Vecht. Ten westen van deze zone zijn geen ovens en slechts een

Afb. 212 Oudenoord. Plattegrond van het opgegraven gebied. Tek. A. A. J. Dröge. Met x—x is de - vermoedelijke - westelijke begrenzing van het door de pottenbakkers gebruikte gebied aangegeven.

Afb. 213 Oudenoord. Pottenbakkersoven naar het oosten gezien. Het support, het centrale deel van de oven, is goeddeels bewaard. Op de voorgrond de - reeds half leeggehaalde - werkkuil. Van de ovenmond en de buitenwand is maar weinig bewaard. Verkleuringen in de grond geven de begrenzing van de oven aan.

enkele kuil met misbaksels aangetroffen. Of de percelen van de tegenwoordige huizen aan de Bemuurde Weerd Wz tot het pottenbakkers gebied hebben behoord, weten we niet.

De ovens

De belangrijkste vondsten van deze opgraving vormen ongetwijfeld de vijf ovens, die in het onderzochte gebied tevoorschijn zijn gekomen. Drie daarvan kwamen - tengevolge van latere activiteiten in de grond - in zeer gehavende staat aan het licht. Van deze ovens konden slechts plattegronden worden ingemeten. Twee ovens bleken beter bewaard te zijn; de ene was bedoeld voor het bakken van aardewerk, de andere voor vloer- en daktegels.

De pottenbakkersoven (afb. 213)

De pottenbakkersoven was anders van vorm dan die, welke in 1972 in de Lauwerecht (voormalige Hogelanden Oz) werd gevonden (Bruijn, 1979). Had die oven een ronde plattegrond, de oven van de Bemuurde Weerd was langwerpig-ovaal. Hoewel de achterzijde van de oven door het graven van een afvalkuil was verdwenen, was toch bij benadering de lengte vast te stellen: 4 m. De grootste breedte was 3 m.
Van de buitenwand waren nog maar enkele stenen aanwezig. Doordat het uitbraakspoor van de wand is aangetroffen, is de plaats en het verloop ervan in plattegrond bekend. De stookmond aan de voorzijde van de oven was nog wel - in éénsteenshoogte - bewaard gebleven. Het centrale deel van de oven - het zogeheten support - bleek vrijwel intact te zijn. Van dit min of meer elliptische, centrale lichaam moeten ooit ,,bruggen'' van baksteen naar de buitenwand van de oven hebben gelopen. Tussen deze bruggen bevonden zich openingen, waardoorheen de hete lucht kon opstijgen. Het te bakken aardewerk zal op de bruggen en op het support gestapeld hebben gestaan. Hoe het zogeheten bakruim van boven gesloten is geweest, weten we niet. Het meest aannemelijk is, dat er van een koepelvormige afsluiting sprake is geweest. Onder de bruggen en tussen het support en de buitenwand bevonden zich de stookgangen. De lucht, die door het stoken van hout en houtskool in de mond van de oven verhit werd, bereikte via deze gangen de treksleuven.
Vóór de stookmond bleek de werkkuil nog grotendeels bewaard te zijn. We moeten ons voorstellen dat de oven gedeeltelijk beneden het toenmalige maaiveld was gebouwd. Omdat het kleilichaam van het support uit natuurlijke grond bestond, weten we dat het gehele deel van de oven dat we nu gevonden hebben, in de grond was ingegraven. Met andere woorden: het toenmalige maaiveld bevond zich minstens ter hoogte van de bovenzijde van het support. Het stoken en reguleren van de oven was daarom een bezigheid, waarbij de rug van de pottenbakker wel zeer zwaar belast werd. Om aan dat bezwaar tegemoet te komen groef hij daarom vóór de stookmond een werkkuil uit. De bodem van de werkkuil bevond zich ca. 50 cm beneden het niveau van de stookmond, dus minstens één meter beneden het toenmalige maaiveld. In de werkkuil en ook in de stookgangen zijn nogal wat scherven en misbaksels gevonden die er op wijzen dat deze oven tot ongeveer het midden van de 14e eeuw in gebruik is geweest.

De vloer- en daktegeloven (afb. 214)

Hoewel de vorm van deze oven geheel anders was, functioneerde hij op vrijwel gelijke wijze als de pottenbakkersoven. De oven was in plattegrond rechthoekig en het bakruim had binnenwerkse afmetingen van 1,55 m bij 2,25 m. Het bewaarde deel bestond uit een gedeelte van de wanden - zeven stenen hoog -, de stookvloer die hierbinnen lag, gedeelten van de stookmond en van de bruggen. De bruggen, waartus-

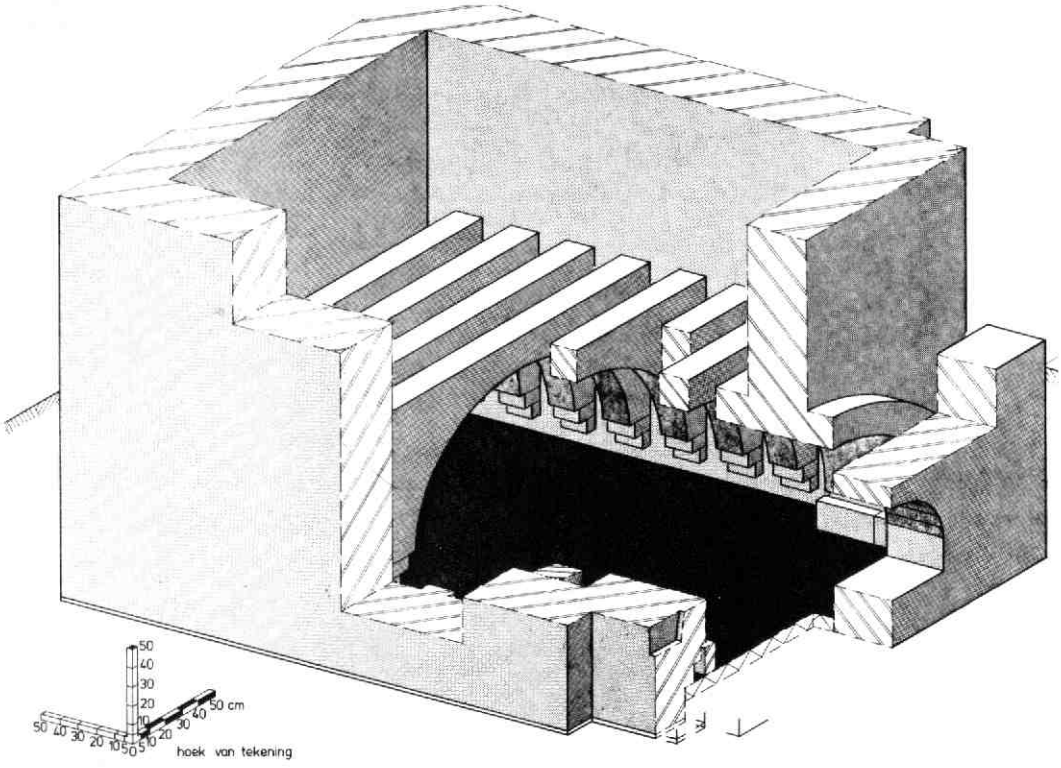

Afb. 214 Oudenoord. Tegeloven. Bovenaanzicht. Duidelijk waarneembaar zijn de - halfsteens - ,,bruggen'', die uit de noordelijke en zuidelijke wand ontspringen. De zuidoosthoek van de oven was door de aanwezigheid van een 16e-eeuwse kuil niet bewaard. In het profieltje is de stookvloer net te zien. Aan de rechterzijde bevindt zich de rest van de stookopening, die uit een tweesteens brede boog heeft bestaan. De oostelijke wand en de stookkuil zijn vergraven door de grote, 16e-eeuwse beerput rechts.

sen treksleuven waren, bestonden uit bogen van een halve steen breed (15 cm), die uit de lange zijden van de oven ontsprongen. Slechts de aanzetten waren nog aanwezig, overigens nog in voldoende mate om een reconstructie te maken. De min of meer driehoekige ruimten, die tussen de zijwanden van de oven en de bogen overbleven, zijn opgevuld geweest, zodat een vlakke vloer met sleuven ontstond. Door deze sleuven van 15 cm breedte kon de hete lucht de te bakken vloer- en daktegels bereiken, die op de bruggen gestapeld waren.
Aan de oostelijke, korte zijde van de oven werd nog een deel van de ,,stooktunnel'' aangetroffen. Die bestond eveneens uit een boogconstructie, die twee stenen breed was, maar die overigens dezelfde afmetingen had als de bruggen in het bakruim. Hier, en verder naar achteren op de stookvloer - die van moppenbrokken gemaakt was - zal het vuur zijn gestookt. Ook van deze oven weten we niet hoe het bakruim van boven afgesloten is geweest. Hoewel de lange buitenwanden naar binnen helden, nemen we aan dat zij oorspronkelijk recht hebben gestaan en dat de oven een sluiting in de vorm van een tongewelf zal hebben gehad. De reconstructie op afb. 215 is mede gebaseerd op een aantal parallellen, dat uit Engeland en Denemarken bekend is.
De tegeloven is steen voor steen getekend en gelicht. Helaas was een aantal stenen dermate vergaan, dat ze niet bewaard kon worden. Na conservering van de wèl behouden stenen, ligt het in de bedoeling de oven te gelegener tijd in het Centraal Museum weer in elkaar te zetten.

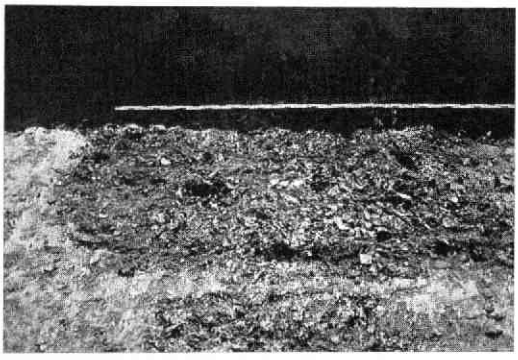
De misbaksels
Zowel van de aardewerkindustrie als van de vloer- en daktegelvervaardiging zijn in kuilen veel misbaksels gevonden (afb. 216). Bijzonder daarbij was, dat in een aantal kuilen kleine hoeveelheden gewalkte - dat wil zeggen voorbewerkte - pottenbakkersklei is aangetroffen. Een nadere analyse van en zelfs experimenten met deze klei zijn dan ook mogelijk.

Aardewerk (afb. 227)
Het aardewerk valt in twee groepen uiteen. Enerzijds het grijze, reducerend gebakken materiaal - kogelpot en gedraaid grijs -, anderzijds het rode, oxyderend gebakken materiaal, soms geglazuurd. Opmerkelijk is dat in de 14e eeuw de handgevormde kogelpot nog volop in productie blijkt te zijn geweest. Vaak is aangenomen dat dit aardewerk ná het einde van de 13e eeuw niet meer gemaakt werd. Het voorkomen van veel misbaksels tezamen met kannen van ,,bijnasteengoed'' uit Siegburg (afb. 217), toont echter anders aan. Een tweede - voorlopige - conclusie, die aan de grote hoeveelheid kogelpotten kan worden ontleend, is dat een chronologie van kogelpotten aan de hand van de verschillende randprofielen - althans in de late 13e en 14e eeuw - onmogelijk is. Er zijn bij dit materiaal zeker vijftien randprofielen te onderscheiden. Een minutieus statistisch onderzoek wordt momenteel door Tj. Pot en J. Hoevenberg verricht.
De kogelpot is hèt kookgerei tot in de 13e/14e eeuw. Daarna is de kookkan - in Utrecht - de algemeen gebruikelijke vorm, een product van rood aardewerk met één oor en drie aangezette pootjes. In de kuilen met misbaksels is een aantal aardewerkvormen aangetroffen, dat tot op heden bij opgravingen in de stad - waar we steeds met gebruikt aardewerk te maken hebben - nooit is gevonden. De indruk bestaat dat de pottenbakkers van de Bemuurde Weerd in de 14e eeuw aan het experimenteren zijn geweest. Een aantal kogelpotten en kookkan-achtige potten lijken welhaast overgangsvormen van kogelpotten naar kookkan te zijn, zonder dat zij ooit in substantiële aantallen zijn geproduceerd (afb. 218).
Het gedraaide grijze aardewerk, dat in grote aantallen

Afb. 215 Oudenoord. Isometrische reconstructie van de tegeloven. Tek. A. A. J. Dröge en P. C. von Hout. In deze reconstructie zijn de bruggen getekend zoals ze er vermoedelijk hebben uitgezien. De vloer van het bakruim bestaat dan uit een afwisseling van uitgevlakte bruggen en treksleuven, die alle 15 cm breed zijn. Onder de bruggen heeft - op de stookvloer - het vuur gebrand. Links en rechts van de oven is het niveau van het toenmalige maaiveld aangegeven.

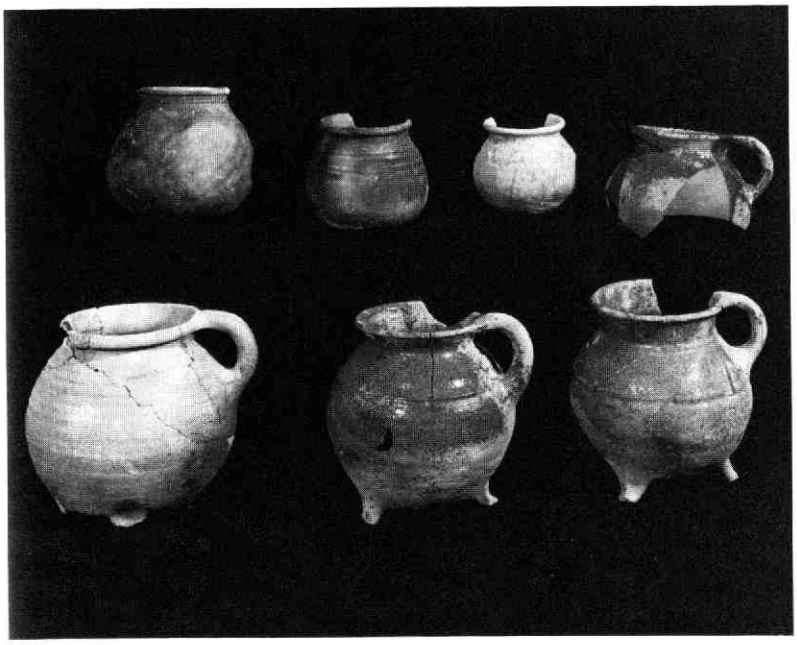
is gevonden, bestaat hoofdzakelijk uit kannen, voorraadpotten en schalen. Zij zijn in de meeste gevallen van uitgeknepen standlobben voorzien.
Onder het roodgebakken aardewerk komen koekepannen - meestal met holle en soms met platte steel -; kookpannen en schenkkannen voor; de laatstgenoemde groep is echter maar klein. Identieke vormen in grijs aardewerk lijken meer in trek te zijn geweest.

Afb. 216 Oudenoord. Kuil met misbaksels. Naar een dia van T. J. Hoekstra. In het profiel zijn de scherven van kogelpotten en gedraaid grijs aardewerk duidelijk te zien. Deze kuil had een inhoud van ca. één kubieke meter en bevatte o.a. 630 randfragmenten van kogelpotten van diverse grootte.

Afb. 217 Oudenoord. Twee kannen van ,,bijnasteengoed''. Foto P. C. von Hout. Deze uit Siegburg geïmporteerde kannen zijn gevonden in één misbakselkuil. Datering eerste kwart 14e eeuw.

Afb. 218 Oudenoord. Ontwikkeling van de kogelpot tot kookkan. Bovenste rij (v.l.n.r.): handgevormde kogelpot met diagonale vingerstrepen; half gedraaide kogelpot; gedraaid ,,kogelpotachtig'' aardewerk met bijgesneden lensbodem (oxyderend gebakken); handgevormde kogelpot met oor (oxyderend gebakken) en voorzien van borstelstrepen en loodglazuur. Onderste rij: gedraaide kogelpot-achtige kookkan met vijf uitgeknepen standlobben en lensbodem; vroege vorm van de kookkan (let op de kogelpotvorm); kookkan met hogere hals (tweede helft 14e eeuw).

Daarnaast is uit de misbakselkuilen een aantal grijze kruikjes met standvoet en twee aan de rand en schouder bevestigde oren afkomstig. Het heeft er alles van, dat de pottenbakker een imitatie heeft gemaakt van kruikjes, die we - in proto-steengoed vervaardigd - als import uit het Rijnland kennen (afb. 219).

Vloer- en daktegels

Reeds in 1978 werd bij de bouw aan de noordzijde van de Kaatstraat (afb. 211) een aantal misbakselkuilen gevonden, die naast aardewerk tevens misbakken vloer- en daktegels bevatten (Kroniek 1978-1979-1980, MBOU 1981-3, p. 53-57). Wat toen reeds verondersteld werd - en wat nu bevestigd wordt - is dat tegels uit dit ceramisch centrum onder andere toegepast zijn in vloeren van de romaanse Domkerk, van de Janskerk en van een aantal claustrale en andere rijke huizen. Dezelfde soort tegels, waarmee de mozaïekvloeren werden gemaakt, zijn in het ovenafval van de Bemuurde Weerd aangetroffen. Hoe rijk een dergelijke vloer uitgevoerd kan zijn, is in de Kroniek over 1983 (MBOU 1984-8/9, 106-107) goed te zien. Het gaat daar om een deel van de vloer van de Domkerk. Het materiaal van de opgraving aan de Oudenoord heeft - wat de dak- en vloertegels betreft - geen wezenlijk andere vormen en typen opgeleverd dan die al van de misbaksels aan de Kaatstraat bekend waren (afb. 220-223). Wel is het nu duidelijker, waarom één van de standaardformaten van de vloertegels 17 x 17 cm was (afb. 221). De afstand tussen de bruggen van de plavuizenoven was - zoals we zagen - steeds 15 cm, een halve steen breed. Dat biedt bij het genoemde plavuizenformaat de mogelijkheid om over de treksleuven heen rijen plavuizen op hun kant te zetten met een ,,oplegging'' van 1 cm op de bruggen. Steenformaat en afmeting van de vloertegels lijken dus verband met elkaar te houden.

Afb. 219 Oudenoord. Twee imitaties van tweeorige proto-steengoedkruikjes, reducerend gebakken. Hoogte 16 cm.

Opnieuw zijn - en nu in de oven - enkele fragmenten van vloertegels met tinglazuur gevonden (afb. 222). Het mag dan ook als vaststaand worden beschouwd, dat dit soort tegels niet uit Zuid-Europa geïmporteerd hoeft te zijn, maar ook hier ter plaatse werd vervaardigd.

Bebouwing

Zoals reeds in de inleiding werd vermeld, zijn uit de 14e eeuw geen duidelijke bebouwingssporen aangetroffen. Maar ook uit vroegere en latere perioden zijn maar weinig bewoningssporen in het onderzochte gebied gevonden.

Afb. 220 Oudenoord. Drie vloertegels met ,,klimmende'' leeuwen. Foto P. C. von Hout. De motieven zijn in de nog natte klei gestempeld en daarna met witbakkende klei opgevuld. Afmeting 11 × 11 cm.

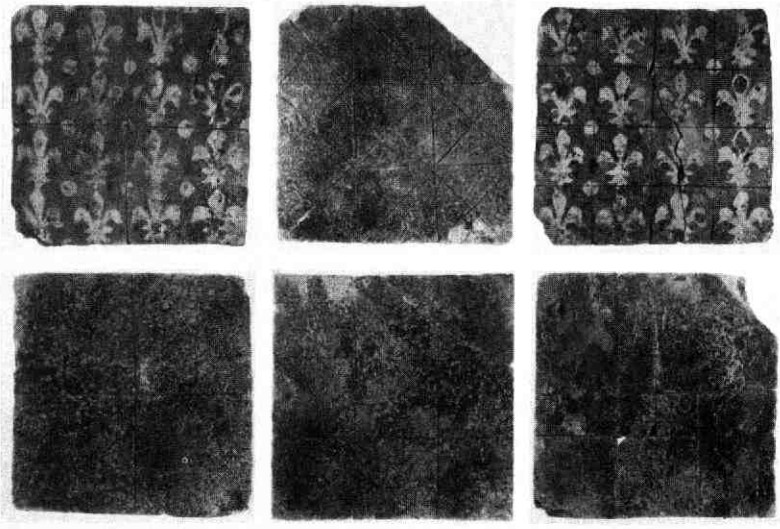
Het Maartensgasthuis

In het noordoosten van het opgegraven terrein is - evenwijdig aan de Kaatstraat - de zuidelijke muur van de kapel van het Maartengasthuis tevoorschijn gekomen (afb. 224). De rest van de fundamenten was door de bouw van een zware betonnen kelder verdwenen. De koorsluiting moet - gezien de hoekverdraaiing, die nog juist waarneembaar was - ,,drieachtste'' zijn geweest. Opvallende aan het fundament was de zeer zwaren en diepe constructie op spaarbogen. De muur was voorzien van steunberen, die in verband met de poeren tussen de bogen waren gemetseld (steenformaat 30 x 14,5 x 7 cm). Aan het westeinde ontbrak ieder spoor van een sluitmuur of van een voortzetting van de zuidelijke muur. Mogelijk is er aan de westzijde een provisorische sluiting geweest. In dat geval zou het kunnen zijn dat men bij de bouw van deze kapel al rekening heeft gehouden met de mogelijkheid dat zij ooit zou ,,promoveren'' tot parochiekerk van de Weerd, waarbij de kapel dan tot koor van de kerk zou worden. Ook de zware constructie zou daarop kunnen wijzen. Inderdaad zijn er pogingen in die richting gedaan, maar de parochie van St. Jacob - waaronder de Weerd ressorteerde - heeft dit weten te voorkomen. Volgens archiefgegevens is de kapel kort vóór 1471 gesticht en al weer in 1581 afgebroken.

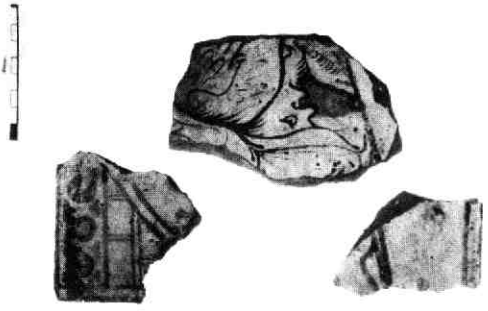
De begravingen die even ten westen van de kapel zijn gevonden, stellen ons voorlopig nog voor een raadsel. Het is niet duidelijk of zij bij de kapel hebben behoord. In één geval lijkt er sprake te zijn van een massagraf, want in één kuil lag een tiental individuen kriskras door elkaar. Maar ook in de andere gevallen was er slechts sprake van een grafkuil en was niets van een doodskist te bekennen.

De conserveringstoestand van het botmateriaal was in het algemeen goed. Zowel in het massagraf als in de grafkuilen werden de skeletten redelijk goed gearticuleerd aangetroffen, maar merkwaardigerwijs ontbraken nogal eens de schedels. Het zijn juist de schedels - met name de gebitten - die enige informatie opleveren omtrent de betrokkenen gedurende hun leven. Aan de hand van het stadium der doorbraak van de tanden en kiezen bij jeugdigen en aan de hand van de slijtage ervan bij ouderen kan de leeftijd bij overlijden geschat worden, terwijl de mate van tandbederf en tandverlies een indruk verschaft, hoe het er gedurende het leven met dat aspect van de gezondheid voorstond. Door het kleine aantal individuen zijn de gegevens uiteraard niet bepalend voor de mensen uit die tijd. De volgende resultaten van het onderzoekje geven dan ook alleen maar een indruk.

De geschatte leeftijd bij overlijden zijn bij de 9 individuen, waarvan de gebitsresten werden gevonden, als volgt verdeeld: één van 12 jaar, twee van 20 jaar, vier van 25 jaar, één van 30 jaar en één van 40 jaar of misschien wat ouder. Bij de individuen van 20 jaar en ouder geldt uitdrukkelijk de kwalificatie ongeveer. Hoe-

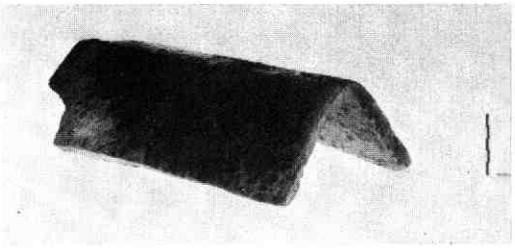

Afb. 221 Oudenoord. Diverse vloertegels die in of nabij de tegeloven zijn gevonden (afm. 17 × 17 cm). Foto P. C. von Hout. Twee vloertegels zijn versierd met de Franse lelie en stippen, uitgevoerd in witbakkende klei. De andere hebben een groene loodglazuur. De insnijdingen - om de tegels in kleine mozaïektegeltjes te kunnen breken - zijn steeds verschillend, zodat een grote variatie in formaten en vormen ontstond.

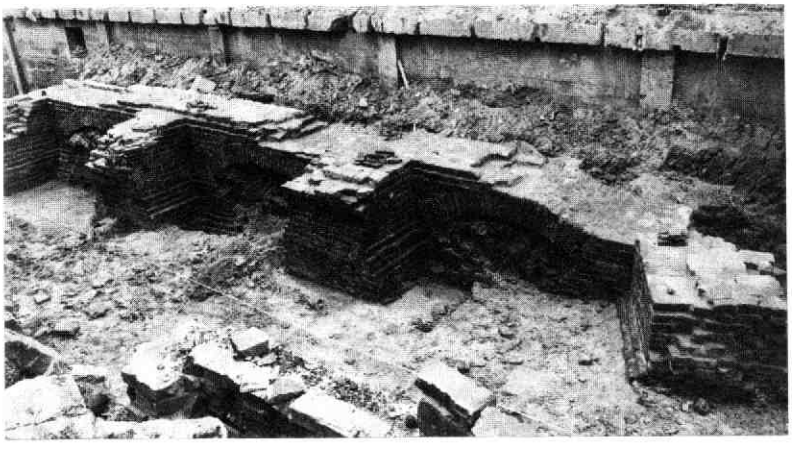
Afb. 222 Oudenoord. Drie fragmenten van vloertegels met tinglazuur en uit de vrije hand geschilderde versiering. Foto P. C. von Hout. Door deze vondst is nogmaals bevestigd dat deze dure vloertegels in de eerste helft van de 14e eeuw in Utrecht zijn vervaardigd.

wel dit in eerste instantie verrassend lage leeftijden lijken, blijkt uit veel onderzoek - zowel in als buiten Nederland - dat de mensen uit die tijd inderdaad niet oud werden.

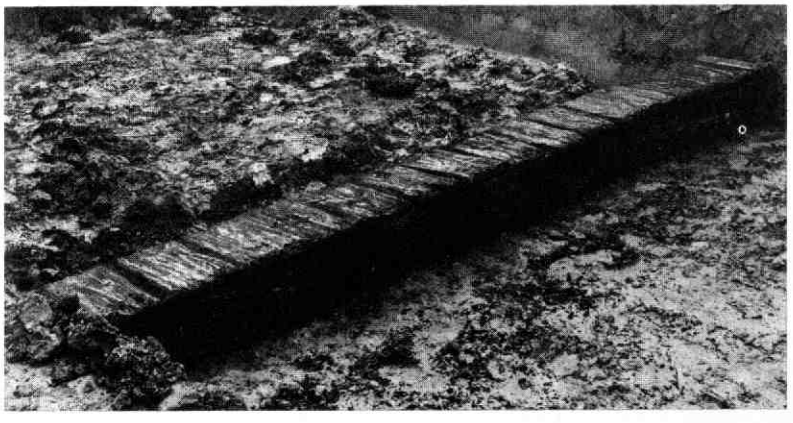

Afb. 223 Oudenoord. Geglazuurde nokpan. Foto H. H. de Jong. Lengte 38 cm. Naast vloertegels zijn ook daktegels en nokpannen vervaardigd.

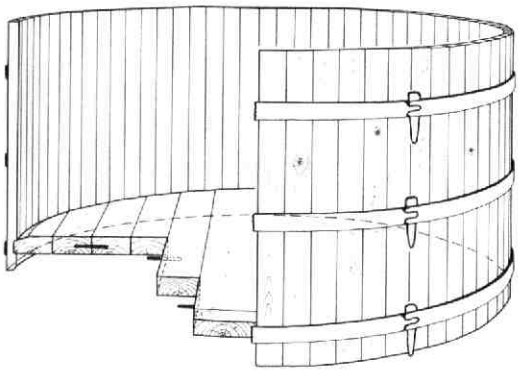
Bij de drie 12- en 20-jarigen werd bijzonder weinig tandbederf en tandverlies aangetroffen; bij de vier 25-jarigen ongeveer drie aantastingen in de kiezen, één wortelontsteking en een enkele verloren gegane kies. De 30-jarige had een volkomen gaaf gebit en de (ruim) 40-jarige vertoonde naast twee gaten en één wortelontsteking, een verlies van negen kiezen. Door een hedendaagse bril gekeken, mag in tandheelkundige zin met overtuiging van ,,die goede oude tijd'' gesproken worden. Of zulks in dit geval ook voor de ,,leeftijdsverwachting'' geldt, behoeft geen discussie.

Afb. 224 Oudenoord. St. Maartensgasthuis. Zuidelijke fundering van de kapel gezien naar het noordwesten. De fundering - die tot diep in het zand doorloopt - bestaat uit een spaarboogconstructie met zware steunberen ter hoogte van de poeren. Aan de afwijkende richting van de rechter steunbeer is te zien dat daar de koorsluiting begint.

Afb. 225 Oudenoord. De houten goot van de brandewijnstokerij. Deze goot kwam in de vroegere Westerstroom uit, de westelijke gracht van de Bemuurde Weerd.

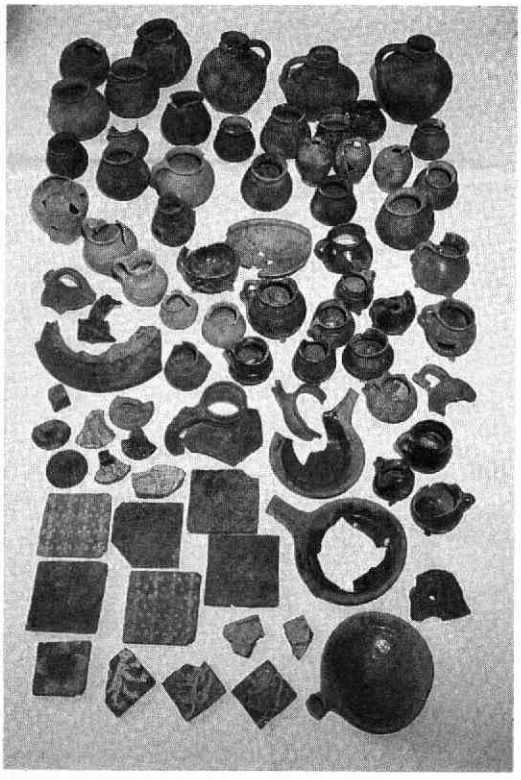

Afb. 226 Oudenoord. Grenen kuip. Perspectiefte-kening van A. A. J. Dröge en P. C. von Hout. De kuip heeft een diameter van 3 m. Hij bestaat uit 11 cm dik-ke duigen, die met zware ijzeren banden bij elkaar worden gehouden. Ook de bodemdelen zijn 11 cm dik. Door middel van ijzeren pennen (doken) waren zij aan elkaar verbonden.

De brandewijnstokerij

Langs de Raamstraat heeft tot voor kort een zeer groot pakhuis uit de 18e eeuw gestaan (Kroniek 1983, MBOU 1984, 8/9, 136-138). Geconstateerd werd nu dat het oorspronkelijk totaan het achtererf van Bemuurde Weerd Wz 6 heeft doorgelopen. Volgens een gevelsteen was dit pakhuis in 1773 gebouwd. Even ten noorden van het pakhuis werd een min of meer achthoekig sloopspoor gevonden met een diameter van 13 m. Vanuit een bakstenen putje binnen dit spoor liep een lange, gedekte houten goot westwaarts naar de voormalige Westerstroom (afb. 225).

Perks (1974, 80) maakt gewag van een brande-wijnstokerij met molen en goot in dit gebied. We zijn er dan ook vrij zeker van dat de goot en het sloop-spoor (de molen) tot de door Perks genoemde brande-wijnstokerij hebben behoord. De molen is in 1763 ge-bouwd en vóór 1824 alweer verdwenen. Een zware grenenhouten kuip met gesmede ijzeren banden (afb. 226), die in de nabijheid van deze verschijnselen in de grond werden gevonden, zou - hoewel de functie er-van niet duidelijk is - daar wel bij hebben kunnen be-hoord. Botanisch onderzoek van een grondmonster, dat op de bodem van de kuip is genomen, leverde echter geen aanwijzing in die richting op. Of het pak-huis deel van de brandewijnstokerij heeft uitgemaakt, kon niet worden vastgesteld.

Afb. 227 Oudenoord. Overzicht van het in de Be-muurde Weerd vervaardigde ceramiek: aardewerk, vloer- en daktegels. Naar een dia van J. W. Haring.

LIT: A. Bruijn: Pottersvuren langs de Vecht. Aarde-werk rond 1400 uit Utrecht. Rotterdam Papers III. Rotterdam 1979.

H. L. de Groot en T. J. Hoekstra: Ovens en misbak-sels. Een 14e-eeuwse aardewerkindustrie in de Be-muurde Weerd te Utrecht. Natuur en Techniek 1985 - 5, ter perse.

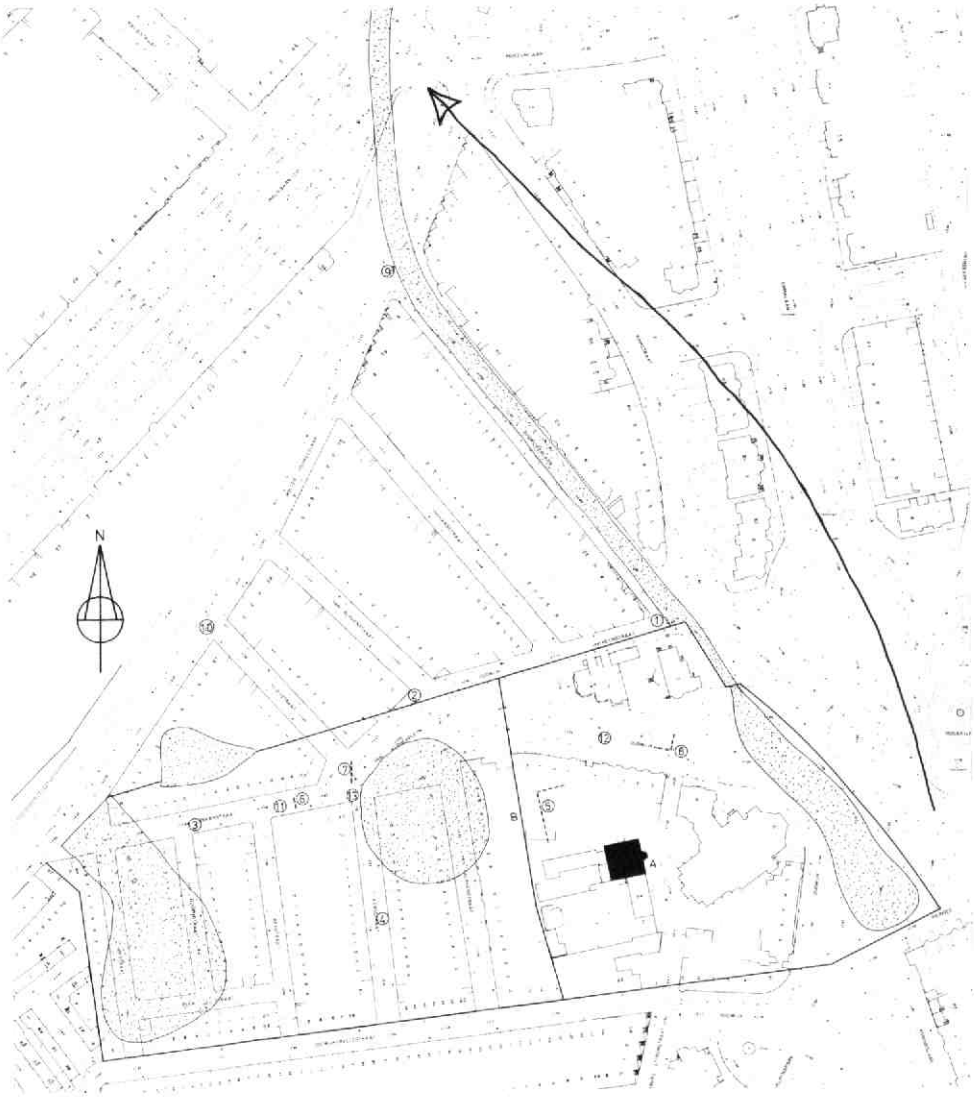
W. A. G. Perks: Zes eeuwen molens in Utrecht. Utrecht/Antwerpen 1974. *H. L. de Groot/Tj. Pot*

56. Oudwijk, riolering

Inleiding

Van juni tot december 1984 zijn uitgebreide riole-ringswerkzaamheden in het oostelijk deel van Oud-wijk uitgevoerd. Er waren hooggespannen verwach-tingen omdat de voormalige abdij Oudwijk vrijwel ge-heel in het te rioleren gebied gelegen heeft. Van de bebouwing van dat klooster is vrijwel niets bekend. Zelfs naar de ligging van de kerk kon slechts worden gegist. Het vóór 1131 gestichte Benedictinessen-klooster en zijn aan St. Steven gewijde kerk werden in januari 1584 door Utrechtse burgers in brand gestoken en afgebroken. Op de kaart van Jacob van Deventer van ca. 1570 komt het abdijterrein met kerk nog voor (afb. 232). De kerk en de meerderheid van de gebouwen zijn op de kaart gesitueerd in het zuid-westelijk gedeelte van het abdijterrein.

Verstralen beeldt in ca. 1630 de, inmiddels afgebro-ken, kerk en een groot gebouw in stippellijnen in het westelijk deel af (afb. 228, B en afb. 229). Het gebied dat waarschijnlijk geheel overeenkomt met het abdij-terrein is nog aangegeven op het kadastrale minuut-plan van 1832; het is op afb. 228 ingetekend.

Afb. 228 Oudwijk, riolering. Overzicht van de waargenomen verschijnselen, ingetekend op een landmeetkundige ondergrond. Tek. E. M. Kylstra. Uit de tekst wordt naar de letters en cijfers op de kaart verwezen. Gestippeld: voormalig water (vijver of rivier). De grote pijl geeft de stroomrichting van de rivier aan.

De abdij

Aan de hand van het minuutplan kon vrij nauwkeurig worden voorspeld waar de muur rondom het abdijterrein mocht worden verwacht. Op twee plaatsen kwam die muur tevoorschijn (afb. 228, 1 en 2). Op de hoek van de Oudwijkerlaan en de Helmstraat werd een zware, 52 cm dikke muur waargenomen. De muur bestond uit baksteen van 30/31 × 15 × 6/6,5 cm. Iets noordelijker bevond zich een muur waarvan het verband met de abdijmuur niet kon worden vastgesteld.

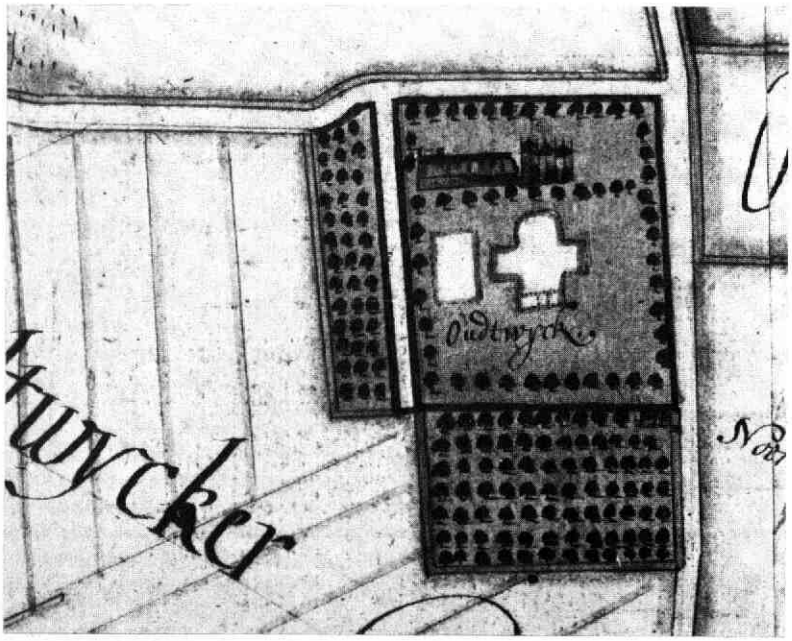
Een eind westeljker, op het Van Alphenplein, kon de in tras gemetselde vlijlaag van de muur worden ingemeten. Op ongeveer één meter van de noordzijde van deze muur was een rij vierkante, aangepunte paaltjes ingeslagen. Uit de opbouw van de grond bleek duidelijk dat langs de muur een gracht of sloot heeft gelopen.

De muur rond het abdijterrein is niet op andere plaatsen aangetroffen. Helaas bleek ook het aantal sporen van bebouwing binnen de ommuring niet opzienbarend. Het grootste restant van bebouwing is al in 1950 aangetroffen. Bij de bouw van de huizen Oudwijk 1-5 is een muur met spaarbogen ingemeten (afb. 228, 5). De muur was opgebouwd uit baksteen van 31 × 15 × 7 cm. In de onderste lagen, voor zover waargenomen, kwam metselwerk in tufsteen voor. Gevonden is toen een westmuur van een gebouw met

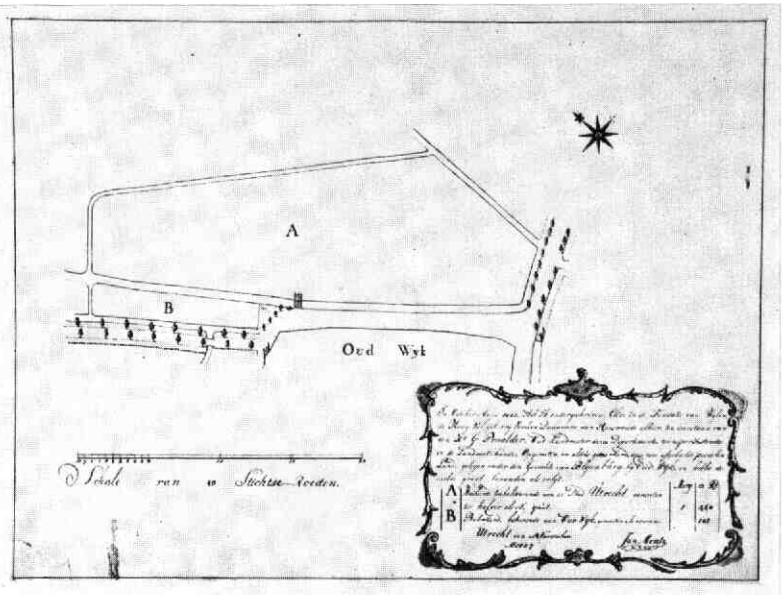
een lengte van minimaal 24 m en een noordmuur van minstens 12 m.
Op grond van de formaten van de baksteen en van de aanwezigheid van tufsteen lijkt een datering in de 13e eeuw niet onmogelijk. Er kan zelfs sprake zijn van een tufstenen voorganger van het bakstenen gebouw.
De overige in 1984 in het riooltracé gevonden funderingsrestanten zijn minder spectaculair.
Op het Van Alphenplein werd een deel van een 16e-eeuwse kelder gezien (afb. 228, 7). Door graafwerkzaamheden ten behoeve van oudere riolering was veel van de kelder reeds weggebroken, zodat de oorspronkelijke omvang niet kon worden vastgesteld.
Een diepe uitbraaksleuf werd aangetroffen in de Braamstraat (afb. 228, 6). Waarschijnlijk stond hier de muur van een fors gebouw. Een tegenhanger van deze muur werd niet waargenomen. Er kon zelfs niet worden vastgesteld of het hier een oost- of een westmuur betrof. Vóór Oudwijk 17 heeft een niet al te groot 16e-eeuwse gebouw gestaan, waarvan een klein gedeelte kon worden ingemeten. De muur was ondiep gefundeerd, zodat een kelder niet aanwezig geweest kan zijn.
Deze vondsten hebben weinig bijgedragen tot het lokaliseren van de abdijgebouwen. Het niet vinden van muren kan ons echter wèl iets verder helpen. Wanneer de grond vrijwel tot aan het maaiveld ongestoord is, kan namelijk worden aangenomen dat daar geen muurwerk heeft gestaan. De fundering van de kerk zal diep zijn geweest. De kans resten daarvan aan te treffen is dus groter dan bij kleine gebouwen.
Op grond van deze overwegingen kan worden vastgesteld dat de kerk niet ter plaatse van de Renstraat, Kersstraat, Braamstraat en een groot gedeelte van de Van Alphenstraat gestaan heeft. De mogelijkheid blijft bestaan dat de kerk precies in een bouwblok gesitueerd geweest is.
Mogelijk duidt de vondst van een aantal menselijke skeletresten in de Kersstraat op de nabijheid van de kerk (afb. 228, 4). Doordat de skeletten in de jaren vijftig reeds grotendeels waren vergraven konden zij niet in de oorspronkelijke situatie worden onderzocht. Wel kon worden vastgesteld dat ze tot aan de recente verstoringen in situ hebben gelegen. Opmerkelijk is dat de begravingen met het hoofd naar het westen hebben plaats gevonden. Van grafkisten werd niets aangetroffen.
Een interessant bouwfragment werd op een diepte van ca. 0 m N.A.P. in de Braamstraat gevonden (afb. 228, 3). Een trachieten kalf van een kruiskozijn en enige fragmenten tufsteen waren door nog onbekende oorzaak in een dik kleipakket terecht gekomen. Vooral het kalf van een kruiskozijn zal onderdeel geweest zijn van een belangrijk gebouw.

De Vecht

In 1983 zijn in de Emmalaan en in de Museumlaan waarnemingen gedaan die betrekking hadden op de loop van de rivier de Vecht. Geconstateerd werd toen dat in de directe omgeving van de Emmalaan het hart van de rivierbedding gezocht moet worden. (Kroniek 1983, MBOU-8/9, 132).
De grondopbouw in de rioolsleuven van 1984 sloot hier goed bij aan. De profielen in de Oudwijkerlaan, en met name die op de hoek met de Wolter Heukelslaan, waar een put tot ca. 0,80 m -N.A.P. werd gegraven (afb. 228, 9), gaven een opbouw te zien van afwisselend fijn grind en grof zand, met rond 0 m N.A.P. een bandje met organisch materiaal. Hieruit blijkt de directe nabijheid van een rivierbedding. Van de Oudwij-

Afb. 229 Oudwijk, riolering. Detail uit de kaart van bouw- en weilanden om de stad Utrecht door H. Verstralen Jz. Ca. 1630. GAU TA Ab 62 (A). De gestippelde omtrekken van de abdijgebouwen geven geen betrouwbaar beeld van de werkelijkheid.

Afb. 230 Oudwijk, riolering. Kaart van twee percelen land, gelegen onder het gerecht van Blijenburg, bij Oudwijk. GAU TA Ah 14.1. De kaart is in 1807 gemaakt door Jan Mentz, élève van de Fundatie van Renswoude. Langs de laan onder perceel B (de Oudwijkerlaan) loopt de Oudwijkersloot, die aansloot op de wateren rond de percelen A en B.

kersloot die ongeveer ter plaatse van de Oudwijkerlaan gelopen zal hebben, is niets aangetroffen (afb. 230).

Op de hoek van de Vlietstraat en de Wolter Heukelslaan (afb. 228, 10) bleek een grotere afstand tot de rivierbedding. De profielen vertoonden fijnere zand- en kleilagen. De grotere afstand tot de bedding werd ook aangetoond in de Braamstraat (afb. 228, 11).

Hier was sprake van doorsnijdingen of ,,swales'' in de klei-afzetting. Deze door hoog water veroorzaakte ,,tijdelijke'' geulen slibden met klei weer dicht. Dit beeld vertoont overeenkomsten met dat van een ,,kronkelwaard'' in de binnenbocht van een rivier.

De klei in de swales werd afgedekt door een 15 cm dikke laag waarin vondsten voorkwamen. Scherven en een fragment van een weefgewicht gaven de mogelijkheid deze laag te dateren. De jongste scherven, van andenne-aardewerk, dateerden uit de 12e eeuw. Opmerkelijk was dat deze laag ook weer werd afgedekt door een kleilaag, die op natuurlijke afzetting leek te wijzen.

Het afzettingspatroon in het profiel vóór Oudwijk 9 (afb. 228, 12) gaf nieuwe aanwijzingen voor de aanwezigheid van een kronkelwaard. Hier was sprake van regelmatige opvolging van swales, die echter met zand waren opgevuld.

De waarnemingen in deze rioolsleuven ondersteunen duidelijk de conclusies getrokken uit de profielen in de Museumlaan en de Emmalaan. De rivier zal, komend uit de richting van het Wilhelminapark, een bocht naar het westen hebben gemaakt om, zoals blijkt uit waarnemingen elders in de stad, in de noordelijke stadsbuitengracht haar weg te vervolgen.

Het landgoed

Na de afbraak van het klooster werd het terrein aan particulieren verkocht, waarna het tot landgoed ingericht werd (zie onder Oudwijk 19 in deze Kroniek). Na verloop van tijd kwam er een ,,plaisiertuyn'' en werden er vijvers aangelegd of bestaande vijvers aangepast. Op het Van Alphenplein tekende één der vijvers zich duidelijk in het profiel af (afb. 228, 13). Ook de meest westelijke vijver werd met enige zekerheid aangetoond door de verandering van grondsoort. De rand van deze vijver is echter niet in het zicht geweest.

Conclusie

De vaststelling dat de bodem op veel van de waargenomen plaatsen opmerkelijk ongerept is, is één van de resultaten van het onderzoek. Vaak kwam de natuurlijke zandafzetting tot op enige centimeters onder de bestrating voor. Niet één afvalkuil is waargenomen. De verstoringen van de grond hadden slechts te maken met begravingen, muren, vijvers of sloop.

Het is niet duidelijk hoe dit verschijnsel te verklaren is. Aangenomen kan immers worden dat in de 450 jaar van het bestaan van het klooster activiteiten hebben plaats gevonden die hun sporen in de grond zouden hebben moeten achterlaten. *E. M. Kylstra*

57. Oudwijk 19

In verband met eventuele sloopplannen voor Oudwijk 19 is een vooral historisch onderzoek gedaan naar dit laat 19e-eeuwse landhuis (afb. 231), waarvan hier de belangrijkste bevindingen worden vermeld.

Het monumentale pand is gebouwd op het terrein van de middeleeuwse Stevensabdij, waarvan al in 1131 melding gemaakt wordt. Dit van oorsprong ommuurde kloostercomplex omvatte het terrein begrensd door de Helmstraat, Braamstraat, Hofstraat en een gedeelte van de Oudwijkerveldstraat. Het klooster lag buiten de stad in een landelijke omgeving (afb. 232). Na de reformatie werd de abdij opgeheven en in 1584

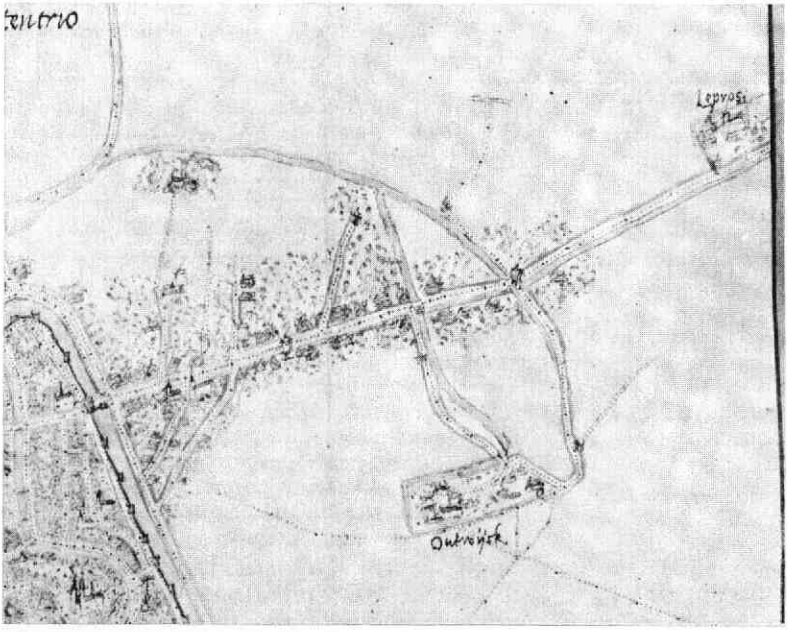

Afb. 231 Oudwijk 19. De noord- en oostgevel van het tegenwoordige huis. Foto D. Valentijn.

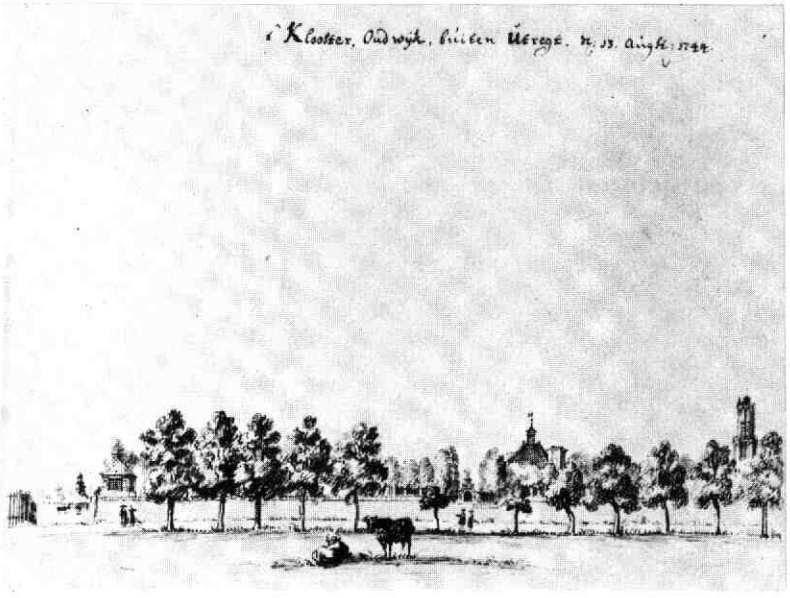
grotendeels gesloopt. De grond met de nog overgebleven gebouwen kwam nu in handen van de Ridderschap van Utrecht, die het complex weer doorverkocht. Bekend is, dat vanaf 1663 een reeks vooraanstaande Utrechtse burgers eigenaar was van het voormalige kloostercomplex en het als landgoed in gebruik had (de bekendste hiervan was wel de dichter Hieronymus van Alphen, die nog in 1786 hier woonde).

Op een pentekening van J. de Beyer uit 1744 (afb. 233) is het dan nog steeds ommuurde Oudwijk te zien met een uitgebouwde theekoepel op de zuidoosthoek, van waaruit men ver kon uitkijken over het Oudwijkerveld. Ook is de bovenzijde te zien van een landhuis, een hoog gebouw met een veelhoekige traptoren. Het is niet onwaarschijnlijk dat dit hoge huis nog een restant is van de meest oostelijk gelegen gebouwengroep van het oude abdijcomplex.

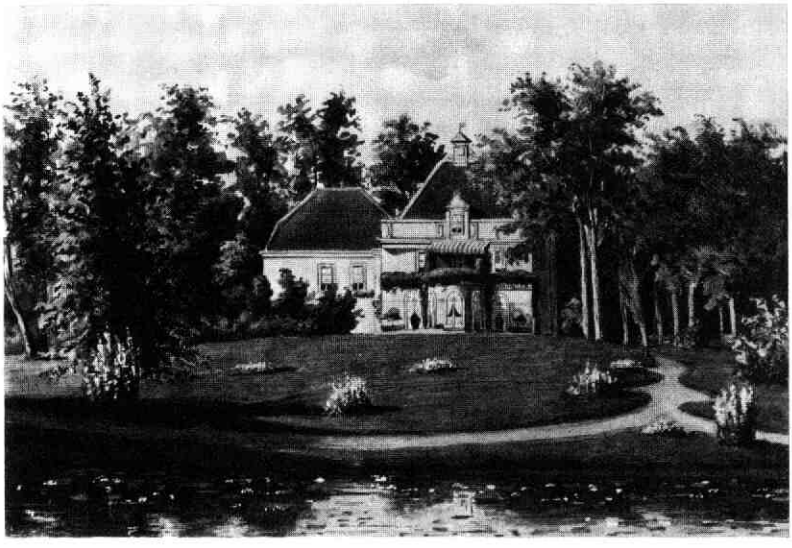
Het landhuis blijft tot 1864 nagenoeg onveranderd gehandhaafd (afb. 234) en bestond in 1860 uit een hoofdgebouw en een zuidelijke aanbouw. Het hoofdhuis bezat tegen de oostgevel een uitgebouwde ser-

Afb. 232 Oudwijk 19. Detail van de kaart van Jacob van Deventer ca. 1570. Naar het origineel in de Biblioteca Nacional te Madrid. GAU TA Ab 26.

Afb. 233 Oudwijk 19. Gezicht op de ommuurde tuin van het voormalige klooster uit het oosten. Pentekening J. de Beijer, 1744. GAU TA Pa 39.

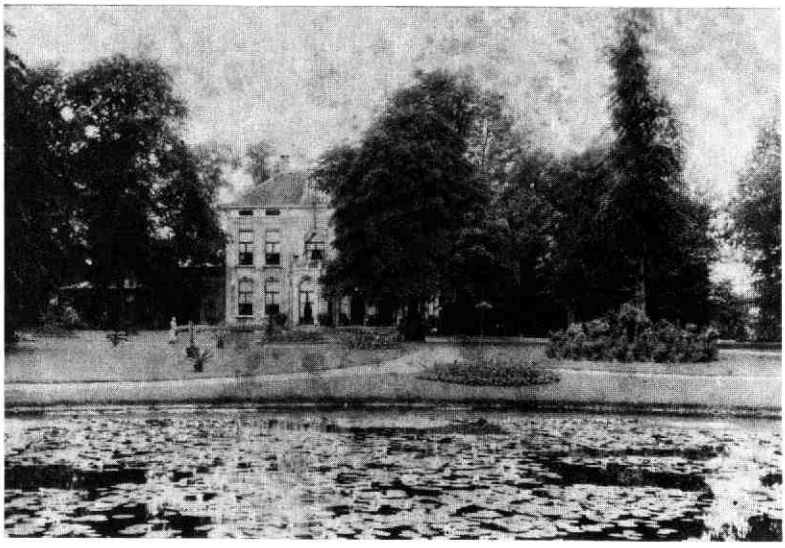

Afb. 234 Oudwijk 19. De oostgevel met uitgebouwde serre van het landhuis Oudwijk vóór de verbouwing van 1864. Aquarel van H. J. P. Hanau, ca. 1860. GAU TA Pa 40.

re, vanwaar men uitzicht had op de vijver die mogelijk in aangepaste vorm nog uit de middeleeuwen kan stammen. Al eerder in de 19e eeuw was de tuin veranderd in een landschapspark, waarbij tevens de oude kloostermuur werd afgebroken.

Het landhuis werd in 1864 verbouwd tot het huidige Oudwijk 19. Op de bouwtekening uit 1864 wordt melding gemaakt van een ,,nieuw te bouwen huis''. Vergelijking van de kadastrale kaarten van 1840 en 1866 geeft aan dat het nieuwe gebouw op dezelfde plaats gelegen is als het oude landhuis. Ook de oostgevel met uitgebouwde serre blijkt opvallende overeenkomst te vertonen met die van het oude gebouw. Bij onderzoek ter plaatse is echter gebleken dat alle gevels, voor zover zichtbaar, niet ouder dan de 19e eeuw konden zijn, zodat aangenomen moet worden, dat het huidige pand in 1864 vrijwel geheel nieuw opgetrokken is, waarbij men het idee en de vorm van de serre aan de oostzijde gehandhaafd heeft.

Het pand beslaat nu een vierkante plattegrond van ca. 17 × 17 m en heeft twee bouwlagen met samengestelde houten kap. Alleen in de noordwesthoek is een kleine kelder gesitueerd. De noord- en oostgevel zijn elk vijf traveeën breed en bezitten een monumentaal karakter. De zuid- en westgevel zijn veel soberder uitgevoerd met een onregelmatige vensterindeling. Ook de indeling binnen met een centraal trappenhuis, en de afwerking van het interieur dateren nog geheel

Afb. 235 Oudwijk 19. De oostgevel met uitgebouwde serre van het landhuis Oudwijk na de verbouwing van 1864. Foto ca. 1880. GAU TA Pa 41.

uit het derde kwart van de 19e eeuw. Vooral de in neo-renaissancestijl uitgevoerde kamer in de noordoosthoek op de beganegrond is opvallend. Tegen de zuidelijke gevel was een smal en laag gedeelte aangebouwd (mogelijk het restant van de aanbouw van vóór de verbouwing) dat fungeerde als plantenbergplaats. Links hiervan bevond zich een langgerekt glazen kasruimte (afb. 235).

Na 1870 veranderde de omgeving rondom het landgoed geleidelijk omdat de stad zich meer en meer buiten de singels uitbreidde. De aanleg sinds 1896 van het Wilhelminapark, de Emmalaan en het Hogeland liet het huis met zijn tuin nog intact maar in 1924 werd de vijver gedempt voor straataanleg en voor de bouw van de RK Heilige Hartkerk. In 1929 werd de zuidelijke aanbouw gesloopt en vervangen door nieuwbouw. In datzelfde jaar werd het huis in gebruik genomen als kantoor en vergaderruimte zonder dat de bestaande indeling binnen het pand wezenlijk werd aangetast.

Door de grote stedebouwkundige veranderingen aan het eind van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw is van de eens rustieke ligging niets meer overgebleven en is het landhuis achter nieuwbouw verstopt geraakt.

LIT. C. C. S. Wilmer, Buitens binnen Utrecht. Vianen 1982.

D. Valentijn

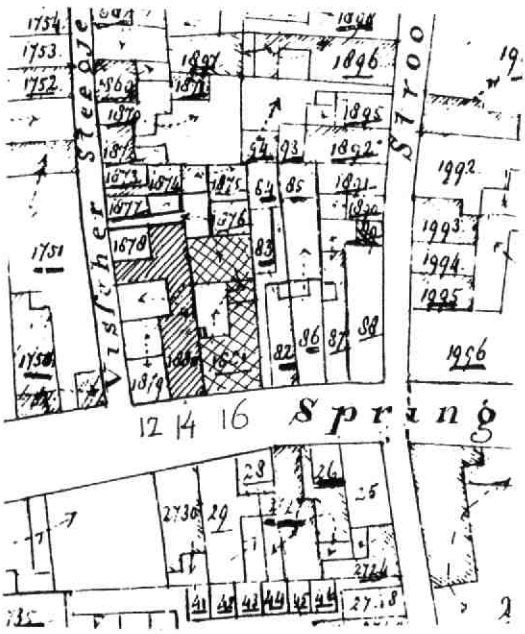
58. Schoutenstraat, riolering

Zie onder Neude.

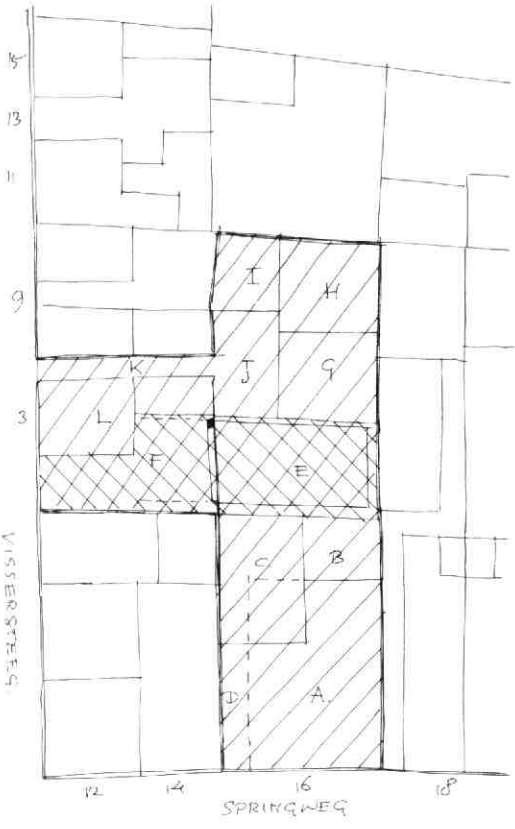
59. Springweg 16

Inleiding

Dit huis bleek tijdens een grondige verbouwing (die voor een groot deel sloop inhield) veel interessanter, dan het onopvallende straatfront deed vermoeden. Reeds bij een vooronderzoek was opgevallen, dat er sprake was van een samenstel van een voorhuis en meer dan één achterhuis op het vrij brede en diepe perceel (afb. 236). Het leek aannemelijk, dat het voorhuis van origine het oudste zou zijn, het achterhuis maakte een 17e-eeuwse indruk, en de daarachter gelegen achterbouw leek grotendeels 19e-eeuws.

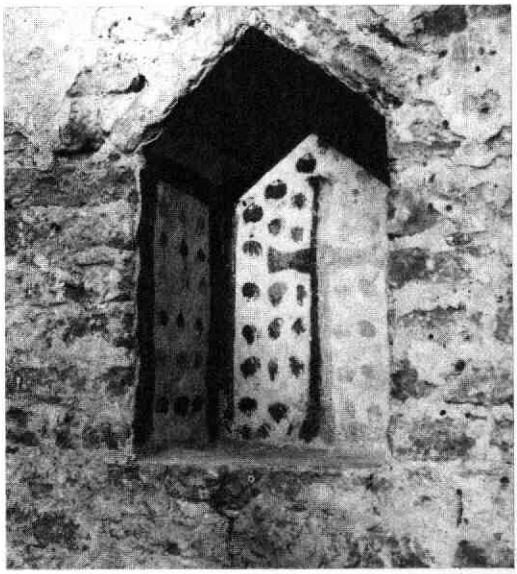
Afb. 236 Springweg 16. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

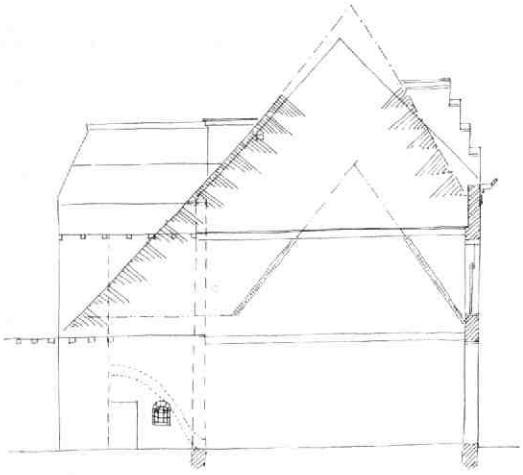
Afb. 237 Springweg 16. Tekening met aanduiding van de bouwdelen. Tek. A. F. E. Kipp.

Voor- en achterhuis waren verbonden door een tussenlid met een voormalige binnenplaats ernaast. Alle bouwdelen bestonden uit twee lagen met kap.
Nader onderzoek tijdens de verbouwing leidde echter tot de conclusie, dat de kern van het achterhuis gevormd werd door een middeleeuwse hoofdbebouwing die dus een eind achter de rooilijn lag. Op dit verschijnsel wordt elders in deze Kroniek teruggekomen (zie bij Ambachtstraat 6, Oudegracht 129, en Springweg 152 en 162).
Dit middeleeuwse huis was georiënteerd op een open voorerf en had reeds vroeg aanbouwen aan voor- en achterzijde. In de voortuin moet in de loop van de 16e eeuw een bescheiden bebouwing aan de straatzijde zijn verrezen, die in de 17e eeuw werd vervangen door het huidige voorhuis, dat op den duur de rol van hoofdbebouwing overnam.
Nog boeiender werd dit verhaal, toen het goed bleek aan te sluiten op archivalische gegevens uit de 16e en 17e eeuw. Deze gegevens kwamen aan het licht dankzij een door drs M. J. W. de Bruijn in opdracht van de Onderafdeling Monumenten verricht archiefonderzoek naar de (oudste) schriftelijke gegevens over Springweg 16, Visscherssteeg 11-13, en de zuidwesthoek van de Visscherssteeg.

Ontwikkeling van de bebouwing (afb. 237)
Het achterhuis E lag in de breedte van het erf en had een zorgvuldig afgewerkte 17e-eeuwse kap (afb. 240). Van de grenen spanten waren de poten met voetankers aan de onderliggende moerbalk gekoppeld. Op de spanten lag vanouds een vliering. Het bovendeel van de kap was kennelijk in de 19e eeuw in mansardevorm vernieuwd.
Beide balklagen bestonden uit moer- en kinderbalken. De bovenste had grenen kinderbalken en 17e-eeuws aandoende, eiken sleutelstukken van een plat model. Dit bleken echter vermaakte middeleeuwse sloffen te zijn die waren voorzien van gesneden telmerken. Eén der moerbalken had, blijkens resten van een pen, ooit behoord tot een houtskelet met ankerbalkgebinten. Op de beganegrond waren de eiken kinderbalken in de muur ingemetseld in plaats van opgelegd op een strijkbalk.
Van het muurwerk van het achterhuis was de voorgevel duidelijk herkenbaar als anderhalfsteens middeleeuws werk, met latere wijzigingen (steenformaat: 30 × 17 × 7,5 cm, 10 lagen = 82 cm). De achtermuur bleek geen homogene tegenhanger: hij stond wel op de middeleeuwse plaats maar hij bestond in hoofdzaak uit 17e-eeuwse steen. In de rechterhelft bevonden zich op beganegrond en verdieping doorgangen met een steensponning aan de binnenzijde, aansluitend op een vroegere achtervleugel met een kap loodrecht op de straatrichting. Eventuele vensters in de linkerhelft konden niet meer worden geconstateerd.
De zuidelijke zijgevel (afb. 239) was in aanleg middeleeuws, maar hij bleek in de 17e eeuw grotendeels vernieuwd te zijn. Hij stond in de huidige situatie op de erfgrens, maar hij bezat desondanks royale

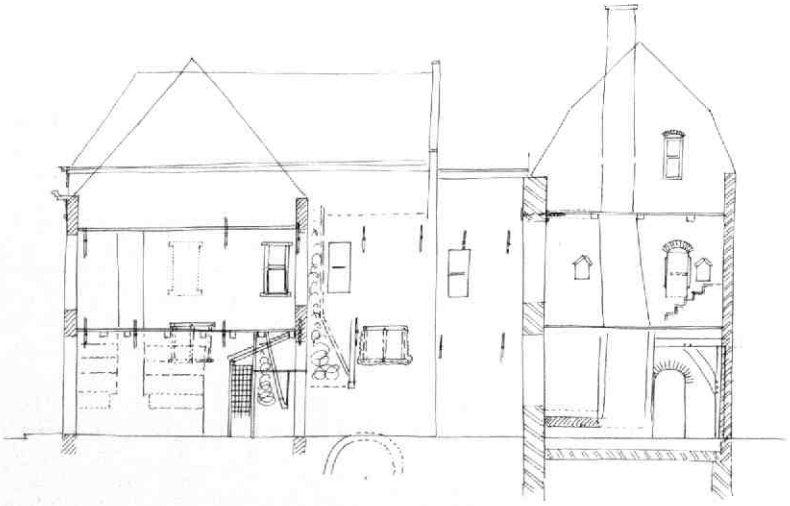
Afb. 238 Springweg 16. De beschilderde kaarsnis op de verdieping van het achterhuis.

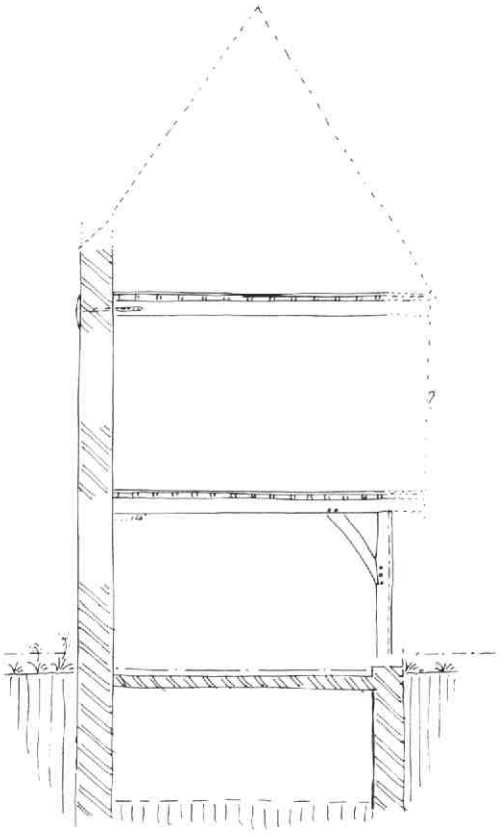
Afb. 239 Springweg 16. Overzichtstekening van de bouwsporen in de zuidmuur. Tek. A. F. E. Kipp.

vensters met korfbogen op de beganegrond en kloostervensters op de verdieping ter weerszijden van een stookplaats in de as van de ruimte. Mogelijk wijzen deze vensters op een vroegere relatie met het buurerf, thans Springweg 18.
De noordmuur (afb. 240) bleek in de 16e eeuw (steenformaat: 24 × 11,5 × 6 cm) koud tussen voor- en achtermuur gezet. Hij vertoonde diverse bouwsporen. Een 17e-eeuws kloosterkozijn op zolder wees erop, dat het huis destijds reeds licht kon scheppen boven de naastgelegen bebouwing. Op de verdieping zat een doorgang naar Springweg 14 (met afgeschuinde hoeken, eindigend in kapellen), alsmede twee kaarsnissen uit de bouwtijd. De voorste van deze nissen had een merkwaardige beschildering bewaard, bestaande uit een kruis en een strepen- en stippendecoratie, spiegelbeeldig in zwart en geel (afb. 238). De eveneens decoratieve omlijsting rond deze nis kon niet tijdig worden onderzocht. Het rookkanaal tegen deze muur dateerde uit de 17e-eeuwse periode, evenals waarschijnlijk de aftekening van de ingemetselde treden van een grenen spiltrap in de achterhoek.
Op de beganegrond bevond zich vóór het midden een 17e-eeuwse stookplaats met daarnaast een getoogde doorgang uit de bouwtijd. Verrassend was echter vooral de aanwezigheid in en achter deze 16e-eeuwse scheidingsmuur van een deels aan de zijde van Springweg 14 ingemetseld korbeel plus moerbalk en van resten van een muurstijl. Deze onderdelen bleken te horen bij het 14e-eeuwse houtskelet van een huis dat destijds in de richting van de Visschersteeg heeft doorgelopen. Op de verdieping werd in de andere hoek op dezelfde wijze de oorspronkelijke verdiepingsmoerbalk teruggevonden. Deze was verankerd in de westmuur en opgelegd op een ca. 8 cm uitgemetselde richel. Aan deze zijde was duidelijk geen sprake van een bijbehorende muurstijl. Kennelijk had het oorspronkelijke huis een asymmetrische doorsnede: de westgevel was anderhalfsteens en vermoedelijk niet voorzien van muurstijlen en korbelen, terwijl aan de oostzijde de constructie op een houtskelet berustte en de eventuele muur hoogstens éénsteens was (afb. 241). Mogelijk was deze oostmuur een vervanging van een in eerste instantie houten gevel.
Deze gegevens werden, voor zover mogelijk en zichtbaar, bevestigd door de funderingen: de westmuur rustte op een diepgaand, 2½-3 steens fundament, bij de zuidmuur was dit 1½-2 steens, en bij de oostmuur stond een ondiep gefundeerde schil koud tegen éénsteens middeleeuws muurwerk. Een tongewelfde, middeleeuwse kelder in oost-westrichting bevond zich alleen onder het linkerdeel van het huis, terwijl resten van een eveneens middeleeuwse kelder rechts vóór het achterhuis werden aangetroffen (dus onder het tussenlid).

Van de reeds enkele jaren eerder afgebroken achterbouw was niet veel anders over dan de reeds vermel-

Afb. 240 Springweg 16. Overzichtstekening van de bouwsporen in de noordmuur. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 241 Springweg 16. Doorsnede door het achterhuis naar het noorden. Tek. A. F. E. Kipp.

de doorgangen in het bovenbeschreven achterhuis, alsmede wat middeleeuws muurwerk en funderingen aan de rechterzijde en linksachter. Deze gegevens sluiten aan bij de op het kadastrale minuutplan van 1832 nog herkenbare opzet: een (toen in twee woningen verdeelde) vleugel langs de zuidgrens van het perceel, en een kleine aanbouw langs de achtergrens. Tezamen omsloten deze bouwdelen een binnenplaats met een thans nog bestaande uitgang naar de Visscherssteeg (naast nr. 9).

Tot in de 16e eeuw moet het bovenbeschreven middeleeuwse huis een open voorerf hebben gehad tot aan de straat. Het late voorhuis had geen eigen zijmuren; het bleek aan beide zijden ingebalkt in de reeds bestaande muren van de buurhuizen.
De noordelijke zijmuur hoort bij het nog bestaande middeleeuwse huis Springweg 14, dat destijds reeds twee lagen telde en dat was voorzien van een kap loodrecht op de straatrichting (afb. 240). Het was vijf balkvakken diep en had uitzicht op het open buurerf middels twee bolkozijnen op de beganegrond en drie kloosterkozijnen op de verdieping. Het muurwerk was platvol afgevoegd (enigszins vlak uitgesmeerd) en vrij sterk verweerd. In de 17e eeuw werd Springweg 14 naar achteren uitgebreid tot aan het verlengde van het middeleeuwse, achteruitliggende huis Springweg 16 (afb. 237, F).

Afb. 242 Springweg 16. Detail van de 17e-eeuwse plafondbeschildering op de verdiepingsbalklaag van het voorhuis.

De zuidelijke zijmuur werd in het begin van de 16e eeuw gebouwd als zijgevel van Springweg 18, dat toen bestond uit twee lagen met een kap evenwijdig aan de straat en een diepe uitbouw onder een aankapping aan de achterzijde (afb. 239). De muur was in één keer gebouwd en aan de bovenzijde van voor tot achter voorzien van vlechtingen. Dat ook dit een buitenmuur was, bleek uit sporen van verwering en uit het zorgvuldige voegwerk (stootvoegen met dubbele dagstreep). Tegen deze muur was de afgesmeerde daklijn zichtbaar van een kennelijk jonger, éénlaags huis op het voorerf van Springweg 16. Ook dit huis had een kap evenwijdig aan de straat. Het strekte zich niet over de volle breedte van het erf uit, maar het was wel vanouds aan de zuidzijde met het achterliggende hoofdhuis (afb. 237, E) verbonden.
In het begin van de 17e eeuw werd dit bescheiden voorhuis vervangen door nieuwbouw van twee lagen met een kap evenwijdig aan de straat (afb. 237, A). Aanvankelijk werd daarbij aan de linkerzijde een doorgang (afb. 237, D) naar het achterhuis uitgespaard, die later bij de beganegrondruimte werd getrokken. Pas in later tijd werd dit (zeer ondiep gefundeerde) voorhuis gedeeltelijk voorzien van een kelder, die er als een losse bak werd ingebouwd.
De balklaag van de beganegrond leek enkelvoudig van opzet (evenwijdig aan de voorgevel), maar hij was kennelijk meermalen gewijzigd. Aan de linkerzijde waren later, ter plaatse van de doorgang naar het achterhuis, allerlei onderdelen secundair verwerkt, waaronder kozijnstijlen van schuiframen met vast middenkalf.
De balklaag op de verdieping bestaat uit moer- en kinderbalken. Hoewel niet alle onderdelen zich meer op de oorspronkelijke plaats bevonden, waren toch verschillende 17e-eeuwse plafondafwerkingen (afb. 242) terug te vinden: een donkerrood plafond met

vlotte, witte ranken op de planken en zwarte biezen op de kinderbalken; een geel plafond met levendige ranken en met grote, rode en blauwe bloemen op de planken en op de moerbalk (vergelijk in deze Kroniek bij Nieuwe Gracht 22a). Ook onderdelen met rode ,,arabiën'' op een gele ondergrond kwamen voor.
Het tussenlid (afb. 237, B) tussen voor- en achterhuis ging deels op een middeleeuwse voorganger terug, maar het moet in de 17e eeuw geheel zijn vernieuwd. Later werd het meermalen verbouwd.

De geschreven bronnen
Van de ontwikkeling van dit complex geven de archivalia een vrij duidelijk beeld. Ook de geleidelijke afsplitsing en de gebruiksgeschiedenis komen er goed uit tevoorschijn.
Op 18 februari 1555 droeg Dyrck Borchartsz. Crol, vicaris van St. Marie, aan zijn collega Peter van Vonderen over ,,een huijsinge ende hofstede, van voren tot afteren, . . . aen de Springwech . . . mitten poertwech in Visschersteech uutgaende, daar Gijsbert van Wely voer aen de straten voers. boven ende Merten van der Borch Henrickss. beneden naestgelegen zijn''. De speciale vermelding ,,voer aen de straten'' bij de belendingen lijkt erop te wijzen, dat er een open vóórerf was, of op zijn minst dat het hoofdhuis niet aan de straat lag. Later blijkt dat de zuidmuur, krachtens een overeenkomst uit 1542, sedert dat moment gemeenschappelijk was met Springweg 18. Uit dit gegeven is vermoedelijk het bouwjaar van het bescheiden, éénlaags voorhuis aan de straat af te leiden; de daklijn daarvan tekende zich immers, zoals gezegd, af op de wat oudere zuidmuur, die voordien geheel vrij had gestaan.
In een transportacte uit 1595 wordt het huis aangeduid als ,,Den Peerboom'' (die wellicht in de voortuin stond?). Het perceel blijkt zich dan uit te strekken van de Springweg tot aan het perceel van Visscherssteeg 11-13.
Uit een transportacte van 19 december 1616 wordt duidelijk dat het huis toen in twee partijen werd bewoond: het achterhuis door Claes Cool en het voorhuis - ,,nu door Claes Cool vernoemt vernieuwt'' - door Dirck Claesz. de zwaardveger. De vorige eigenaar verkoopt het gehele complex aan Claes Cool, nadat deze kort tevoren als huurder van het achterhuis het thans in opzet nog bestaande voorhuis heeft gebouwd. De aldaar aangetroffen sporen van plafonddecoratie passen zeer wel bij deze datering in de vroege 17e eeuw. Op dezelfde 19e december 1616 wordt het perceel gesplitst. Claes Cool verkoopt het nieuwe voorhuis (wellicht om die reden ditmaal aangeduid als ,,Den Jongen Peerboom'') aan de bewoner, maar hij behoudt daarbij de vrije doorgang aan de noordzijde van het voorhuis. Deze doorgang tekende zich duidelijk af tegen het plafond van de beganegrond.
Wanneer de eigenaar van het voorhuis in 1635 het achterhuis erbij koopt, wordt dat beschreven als ,,seeckere huijsinge tot twee woningen geappropriieert, mitten vrijen in- ende uutganck noortwaerts besijden des voors. Dirck Claess. huijsinge in de Sprinckwech''. Daaruit blijkt dat het voorhuis inmiddels hoofdbebouwing is geworden, en dat het achterhuis is verdeeld in twee (huur)woningen.
Een boedelbeschrijving uit 1663 maakt duidelijk dat het perceel dan uit drie delen bestaat: het voorhuis, dat in verband met het beroep van de zwaardveger inmiddels is omgedoopt tot ,,De Drie Swaerden''; het achterhuis als huurhuis; en ,,noch een huijsinge staende int Visschersteechje, sijnde achter annex de tweede huijsinge''. Deze laatste omschrijving heeft vermoedelijk betrekking op het bij de 16e-eeuwse tussenmuur afgesplitste, noordelijke deel van het middeleeuwse hoofdhuis, dat oorspronkelijk in de richting van de Visscherssteeg heeft doorgelopen.
Op de kadastrale minuut van 1832 is deze situatie nog slechts ten dele herkenbaar. Deze kaart geeft aan dat toen voor- en achterhuis één nummer vormden, terwijl de achtervleugel achter het achterhuis in twee aparte nummers was opgedeeld. De noordelijke helft van het middeleeuwse hoofdhuis had op dat moment deels een eigen nummer, deels hoorde het bij Springweg 14, zoals dat nog heden het geval is.

A. F. E. Kipp

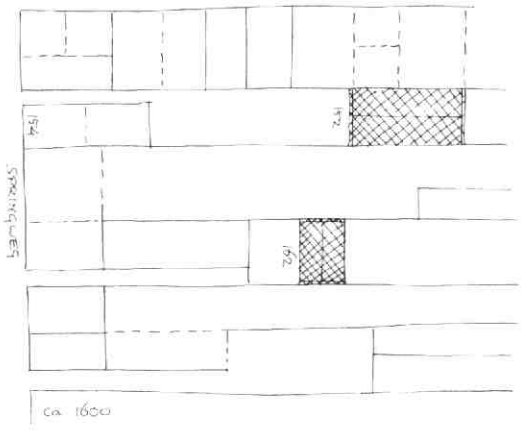
60. Springweg 56

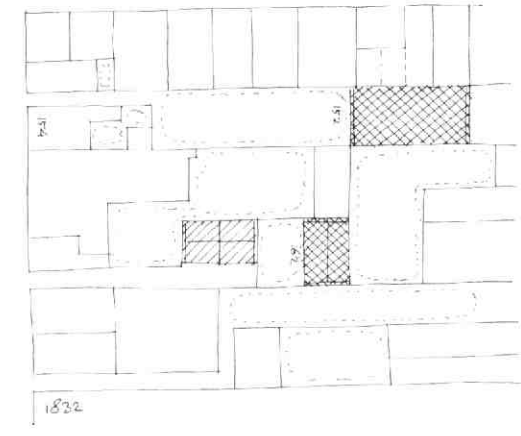
Zie onder Haverstraat 47-49.

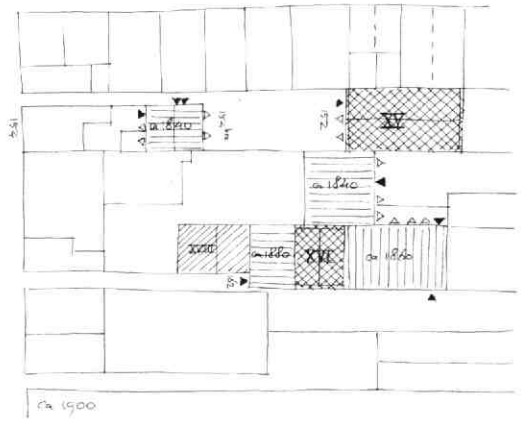
61. Springweg 152, 154A/154bis en achter 154

Op het achterterrein van Lange Smeestraat 16 bevindt en bevond zich binnenterreinbebouwing van uiteenlopende datering en achtergrond (afb. 243). Het terrein maakt deel uit van een perceel, dat mogelijk ooit bij Oude Gracht 283 heeft gehoord, en dat achter alle huizen aan deze zijde van de Smeestraat langs loopt. Het heeft een overbouwde uitgang aan de Springweg.
Ongeveer midden tussen Oude Gracht en Springweg ligt op dit perceel in de lengterichting een middeleeuws huis van één laag (genummerd Springweg 152), met een kap met eiken jukspanten en doorlopend genummerde sporen, die vroeger één haanhout hadden. Dit wijst op een datering in de 14e eeuw.
Het huis neemt de volle perceelsbreedte in beslag, hoort thans als achterhuis bij Lange Smeestraat 16, maar is wellicht te beschouwen als vroegere hoofdbebouwing op het westelijke deel van dit perceel.

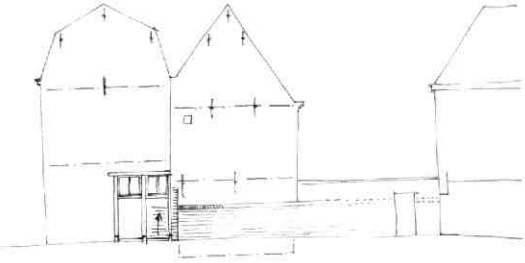
Geheel anders is het gesteld met de twee kleine huizen Springweg 154A/154bis en achter 154, die aan de westzijde van dit binnenterrein lagen, en die wegens bouwvalligheid moesten worden gesloopt. Het waren typische voorbeelden van het verschijnsel van het dichtgroeien van binnenterreinen door de bouw van minimale woningen aan sloppen en stegen. Een proces, waartegen in 1660 burgemeester Moreelse reeds waarschuwende geluiden liet horen, en dat in de 19e eeuw steeds zorgwekkender vormen aannam. De huisjes waren rug aan rug gebouwde, beneden- en bovenwoningen uit het tweede kwart van de 19e

Afb. 243 Springweg 152, 154A/154bis en achter 154. De situatie van de bebouwing op het binnenterrein achter Springweg 154-156, omstreeks 1600, 1832 en 1900. Tek. A. F. E. Kipp.

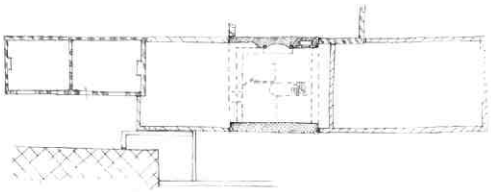
Afb. 244 Springweg 152, 154A/154bis en achter 154. De noordelijke zijmuur van de huisjes achter Springweg 154. Tek. A. F. E. Kipp.

eeuw (afb. 244). Het niveauverschil tussen beide huizen is een gevolg van het feit dat zij aan twee kanten van een oude erfafscheiding zijn ontstaan: het ene huis sluit aan op het peil van de Springweg, het andere bij het peil van het midden van de Lange Smeestraat. Vermoedelijk is de beganegrond van het westelijke huis ontstaan als achterhuisje bij Springweg 154 (aan de straat). Dit deel bestond aan drie kanten uit tuinmuren die een beetje waren verhoogd. Vervolgens moet daarachter het oostelijke huis zijn gebouwd, waarna op het westelijke huis nog een verdieping werd gezet.
Het oostelijke huis had een dubbele voordeur aan de steeg. Het westelijke was toegankelijk via een poortje in de tuinmuur of via het huis aan de straat, en werd mogelijk pas later voor dubbele bewoning ingericht. Beide huisjes hadden boven en beneden een stookplaats tegen de zuidmuur. Van woningscheidende muren en andere isolatievoorzieningen was geen sprake. Beide huisjes hadden summiere enkelvoudige balklagen (de zoldervloer werd nauwelijks gesteund). De trap van de bovenburen zat achter een dun houten wandje. De kappen waren onbeschoten, en de zijmuren waren halfsteens. Zowel het hout als de steen bestond gedeeltelijk uit secundair gebruikt materiaal.

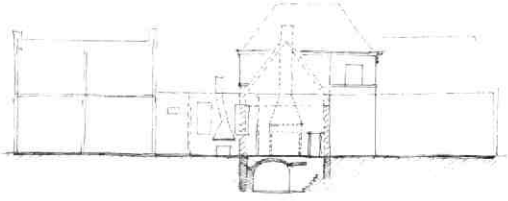
A. F. E. Kipp

62. Springweg 162

Eén van de onderwerpen, die nog vele vraagtekens en verrassingen oplevert, is de ouderdom en verspreiding van de bebouwing op binnenterreinen (afb. 243). Dit facet kwam hiervóór reeds aan de orde bij Springweg 154A en 154bis en Lange Smeestraat 16, en het speelt ook even verderop in hetzelfde bouwblok bij nummer 162.
In een in eerste instantie onduidelijke reeks, ten dele nauwelijks meer bestaande, bouwsels bleek als kern een bescheiden middeleeuws dwarshuis aanwezig, dat wellicht eens behoorde tot het achtererf van Oude Gracht 289 (afb. 245 en 246). Mogelijk had het ook reeds vanouds een eigen toegang via het zgn. Jodensteegje naast de voormalige Synagoge (Springweg 164).
Dit eenlaags dwarshuis was 6,80 m diep en 7,50 m

Afb. 245 Springweg 162. Plattegrond met bouwsporen. Schets A. F. E. Kipp.

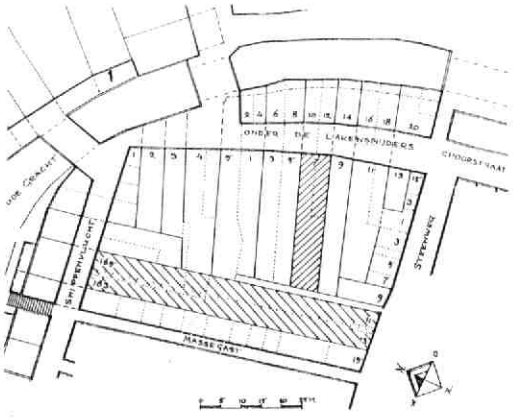

Afb. 246 Springweg 162. Doorsnede naar het noorden. Schets A. F. E. Kipp.

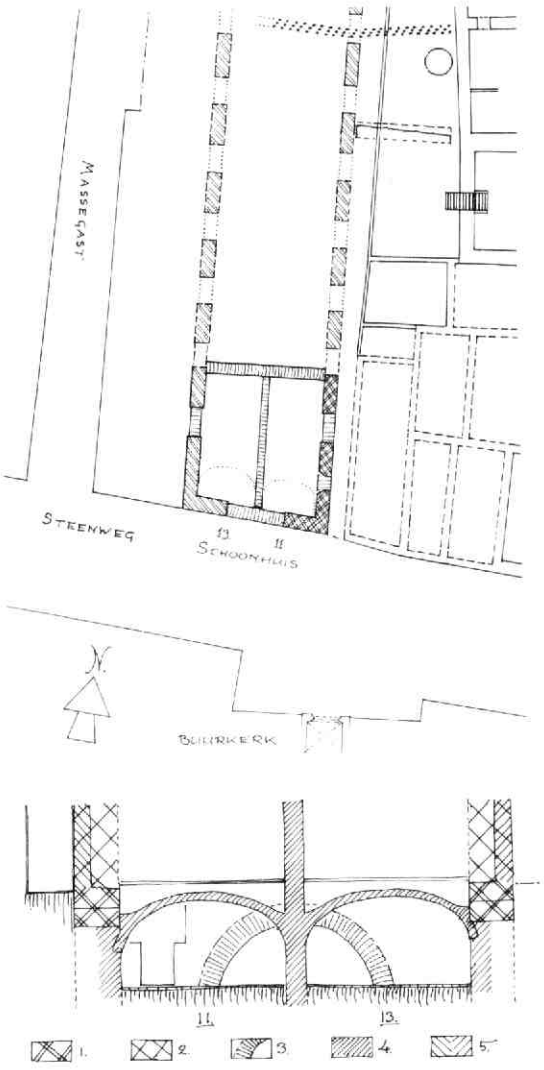
breed. Het had een stookplaats in de as van de noordmuur, met een muurkast ernaast. Onder de westhelft van het huis bevindt zich een slechts gedeeltelijk toegankelijke kelder met tongewelf, een kelderlicht naar de westkant en een gangetje met trap naar de oostzijde.
Uit de kadastrale minuut van 1832 valt af te leiden, dat dit huis destijds een aanbouw aan de noordzijde bezat, en via een tuin of erf aan de westzijde middels het Jodensteegje toegang had tot de Springweg, maar dat het blijkens de kadastrale nummering georiënteerd was op de Oude Gracht. Het hoorde toen vermoedelijk bij de Oude Gracht 285.
Rond 1840 werd de noordelijke aanbouw door een (nieuwe) blauwselfabriek vervangen, met gebruikmaking van de middeleeuwse zijmuur. Dit gebouw, waarvan thans slechts een schilderachtige ruïne rest, had twee bouwlagen, gescheiden door een bakstenen cordonlijst. Het was georiënteerd op de Oude Grachtzijde en ontving aan die kant zijn licht middels vier achtruits empirevensters op de beganegrond en zesruits dito vensters daarboven. De westzijde was vrijwel blind in verband met erfscheiding.
Iets later werd het dwarshuis naar het oosten uitgebreid met een bouwdeel, dat vensters kreeg op het noorden. Kennelijk werd daarbij ook het dwarshuis grondig verbouwd: de enkelvoudige balklaag (met onderslagbalk) van deze uitbreiding loopt evenals de bijbehorende kap, over het voormalige dwarshuis door; de oude oostgevel werd vervangen door een binnenmuur op een iets andere plaats.
Nog wat later, in de tweede helft van de 19e eeuw, werd het dwarshuis ook naar het westen toe uitgebreid, en wel door het volbouwen van de vroegere tuin, tot aan twee 18e-eeuwse kameren aan het Jodensteegje. Bij deze gelegenheid werd ook de oude westgevel vervangen door een muur die wat meer naar het oosten kwam te staan. Bij een verbouwing tot smederij verdween deze muur op de beganegrond en werd de kap van dit deel vervangen door een plat dak met lichtkap. *A. F. E. Kipp*

63. Steenweg 11

Bij de verbouwing van het winkelpand Steenweg 11 kwamen gegevens betreffende het zgn. Schoonhuis aan het licht, die aansluiten op het in de Kroniek van 1982 opgenomen kelderonderzoek in het blok tussen Choorstraat-Oude Gracht-Steenweg (MBOU 1983-3, 43-46).
Het oude middeleeuwse Schoonhuis bevond zich op een breed perceel tussen Oude Gracht en Steenweg, en besloeg mogelijk het gehele perceel dat nog tot in onze eeuw (en deels tot op heden) herkenbaar is gebleven (afb. 247). Het kwam qua doorsnede ongeveer overeen met het Grote Vleeshuis tussen Voorstraat en Jansveld, maar het was vermoedelijk tweemaal zo lang.
Oorspronkelijk was het Schoonhuis de zetel van de stedelijke Raad. In een der aangrenzende gebouwen waren de Oudermannen der gilden, ook leden van de Raad, gevestigd.
Na de overdracht van de temporaliteit aan Karel V moest het stedelijk bestuur, kort na 1537 in het kader van de bestuurlijke reorganisatie, van het ,,ongelegen en onbequaem stadt-raidthuys'' verhuizen naar de Stadhuisbrug. Het oude Schoonhuis werd vervolgens verbouwd tot ,,een hal ende coophuys, dair den vremden coopman ende ygelicken des begerende, bequaeme plaetsen van der stadt zullen moegen hueren''. Het werd echter als koophal slecht onderhouden: in 1578 werd het omschreven als ,,zeer periculeus'', en werd afbraak overwogen.
Uiteindelijk werd het gebouw pas in 1614 door de stad verkocht, waarna het inderdaad grotendeels werd gesloopt, terwijl voor- en achtereind tot dubbele

Afb. 247 Steenweg 11. De middeleeuwse hoofdstructuur van de omgeving van het perceel van het Schoonhuis op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 248 Steenweg 11. De kelders van Steenweg 11 en 13: plattegrond en doorsnede naar voren. Tek. A. F. E. Kipp.

woonhuizen werden verbouwd (Oude Gracht 163-165 en Steenweg 11-13).

Beide huizen hebben tot na 1900 de vorm gehad van een dubbelhuis onder één grote kap met de nok in de lengterichting, een in Utrecht ongebruikelijk verschijnsel (afb. 249). Beide hadden in het midden een openbare doorgang naar het binnenterrein, dat in de loop der tijd grotendeels met kameren volgebouwd was: een rudiment van een doorloopmogelijkheid door de vroegere stadskoophal wellicht?

Het dubbelhuis Steenweg 11-13 is in 1911 bovengronds geheel vernieuwd, wederom als dubbelhuis. In de bewaard gebleven middeleeuwse kelders is echter de fundering van het oude Schoonhuis nog duidelijk te herkennen (afb. 248).

Het ruim één meter dikke muurwerk (voorgevel: 1,20 m) bestaat uit bakstenen van 30-33 × 15-16 × 7,5-8 cm in Vlaams verband. Dit maakt een datering in de tweede helft van de 13e eeuw aannemelijk. Deze fundering vertoont een constructie met zware spaarbogen, die erop wijst, dat het oorspronkelijke gebouw niet onderkelderd was. Vermoedelijk had het gebouw wel vanouds een verdieping. Meer naar de Oude Gracht toe gelegen delen van dezelfde spaarbogenfundering werden in 1931 aangetroffen in de bouwput voor de uitbreiding van Vroom en Dreesman. Onder Steenweg 11 en 13 zijn de spaarbogen later in de middeleeuwen dichtgezet ten behoeve van het maken van de huidige kelders, waarvan de halfsteens korfbooggewelven en de tussenmuur bestaan uit bakstenen van 30 x 15 x 7 cm (afb. 248).

Het voorkomen van hergebruikt 13e-eeuws baksteenmateriaal in het muurwerk van 1911 doet vermoeden dat tot op dat moment ter plaatse nog delen van het opgaande werk van het oude Schoonhuis intact moeten zijn geweest. Helaas geeft de toenmalige bouwtekening geen bestaande toestand weer, die ons daarover nadere informatie zou kunnen verschaffen.

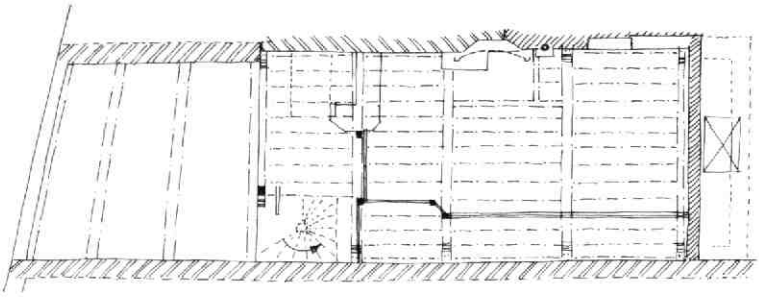
A. F. E. Kipp

64. Twijnstraat 30

Tijdens de verbouwing van de beganegrond (afb. 250) van dit pand werden waarnemingen gedaan,

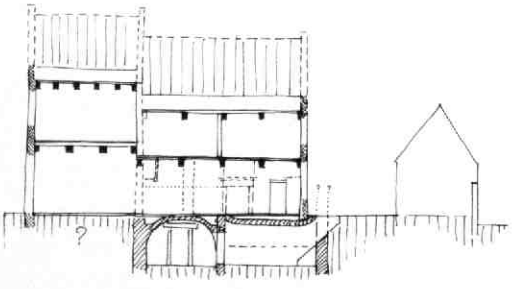
Afb. 249 Steenweg 11. De voorgevel van Steenweg 11 en 13 vóór het einde van de 19e eeuw. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 250 Twijnstraat 30. Plattegrond van de beganegrond, met balklaag en bouwsporen. Tek. A. F. E. Kipp.

waaruit de geleidelijke groei van dit huis enigszins kan worden afgeleid.
In grote lijnen bestaat het pand van voor naar achter uit drie delen (afb. 251). Daarachter staat nog een los achterhuis, dat tot een verbouwing rond 1960 uit één bouwlaag bestond met een kap evenwijdig aan de straat. Bij diezelfde verbouwing werd de zolder van het voorhuis vervangen door een verdieping met plat dak, terwijl tevens de voorgevel plaats maakte voor een moderne versie die geen verrassingen doet verwachten. Het voorste deel is in opzet een middeleeuws huis van drie balkvlakken (on)diep met vrij zwaar muurwerk (baksteenformaat 30 × 15 × 7 cm). Op de verdieping is de balklaag van dit deel vervangen door een (vermoedelijk verhoogde) enkelvoudige grenen balklaag. Of dit gedeelte onderkelderd is, is niet bekend.
Het middengedeelte is blijkens de dunnere linker zijmuur (baksteenformaat 29 × 14 × 6,5 cm), een latere, middeleeuwse uitbreiding, waarop zich in het oude pleisterwerk op 1,70 m boven de vloer nog de bovengrens van een verdwenen houten lambrizering aftekende. Aan de rechter zijmuur is dit niet af te lezen, daar dit de tot achteraan doorlopende middeleeuwse zijmuur van het buurhuis Twijnstraat 32 lijkt te zijn. Onder dit middendeel bevindt zich een kelder met een tongewelf evenwijdig aan de straat.
Een oude doorgang in de linker zijmuur wijst op een vroegere relatie met het buurpand Twijnstraat 28; rechts zit een dichtgemetselde doorgang naar een keldertrap die onder de oude spiltrap op de beganegrond uitkwam.
Het achterste deel lijkt een 17e-eeuwse uitbreiding van het huis tot aan de huidige achtergevel. De kelder onder dit deel is voorzien van een tongewelf dwars op de straatrichting. Merkwaardigerwijs blijkt de achtermuur van deze kelder ongeveer een meter achter de 17e-eeuwse achtergevel van het huis te liggen, en daarom lijkt hij bij een oudere uitbreiding te horen! De 17e-eeuwse beganegrondbalklaag loopt (net als die op de verdieping) in één keer door over het middelste en het achterste deel, en telt vier balkvakken (afb. 251). In het derde vak bevindt zich een grote raveling van de 17e-eeuwse stookplaats, die zich daaronder ook duidelijk in de muur aftekende.
Moer- en kinderbalken hebben beide een hoog model (resp. 25 × 13,5 en 10 × 7,5 cm). Opvallend is, dat bij de 17e-eeuwse verbouwing kennelijk de achtermuur van het voorste gedeelte kwam te vervallen, ondanks het niveauverschil van ongeveer een halve meter.
De middeleeuwse en de 17e-eeuwse strijkbalk zitten ter weerszijden van een houten wand. De 17e-eeuwse rust aan de rechterzijde (in verband met de spiltrap) vanouds op een houten poot; aan de trapzijde is hij afgewerkt als een voluutvormig sleutelstuk.
Op het plafond tekende zich dankzij de kleurverschillen nog duidelijk de oude indeling af, met kasten, bedsteden en grotendeels houten wanden.

A. F. E. Kipp

Afb. 251 Twijnstraat 30. Langsdoorsnede naar het noorden gezien. Tek. A. F. E. Kipp.

65. Visscherssteeg 11-13

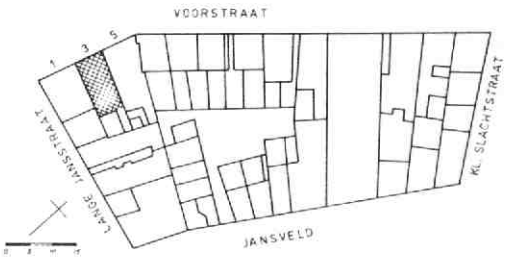
In het afgelopen jaar is dit pand, waarop reeds in de Kroniek van 1982 (MBOU 1983-3, 136-137) werd gewezen, door de eigenaar voorzichtig uitgepeld en - wat de kelder betreft - uitgegraven.
Daarbij is de indruk bevestigd dat dit samengestelde huis bijzonder veel van zijn middeleeuwse karakter bewaard heeft. Het betrekkelijk kleine huis bevat alleen al uit de middeleeuwen een zo groot aantal bouwsporen, dat het de moeite waard is eerst nog wat laatste gegevens te verzamelen voordat het verhaal van de ontwikkeling, dat ook typologisch van belang is, uitgewerkt wordt. Wel moet vast, naar aanleiding van de westgevel van Abraham Dolesteeg 10, gewezen worden op de combinatie van venster en ingang op de verdieping van de vrijstaande oostgevel van het achterhuis (afb. 252).

66. Voorstraat 3

Bij de verbouwing van de bovenwoning van Voorstraat (afb. 253) is een aantal opmerkelijke gegevens

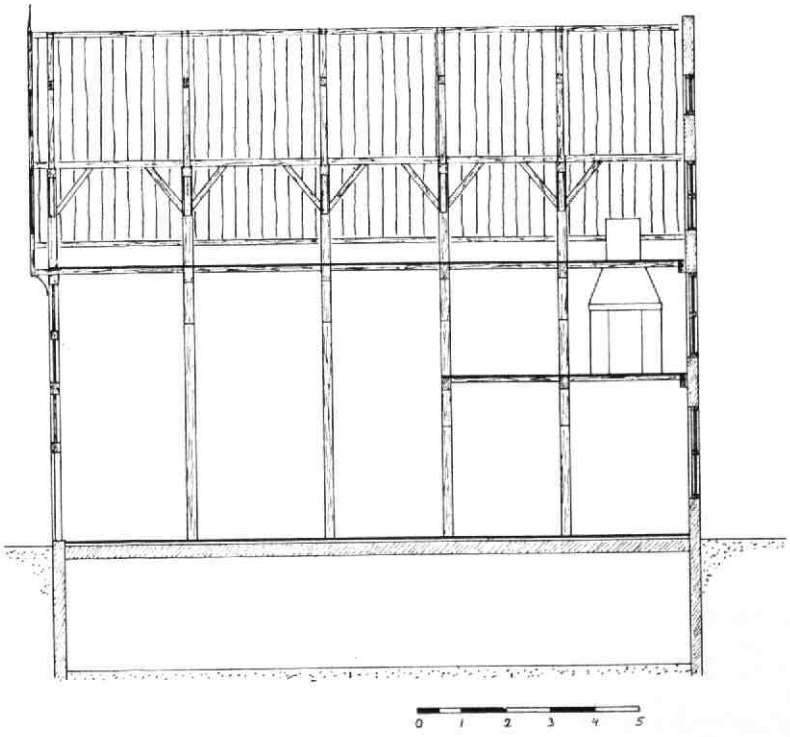

Afb. 252 Visscherssteeg 11-13. Het achterhuis met, net als bij Abraham Dolesteeg 10, op de verdieping een vroegere ingang (D) en venster (V), gedeeltelijk achter de nieuwbouw.

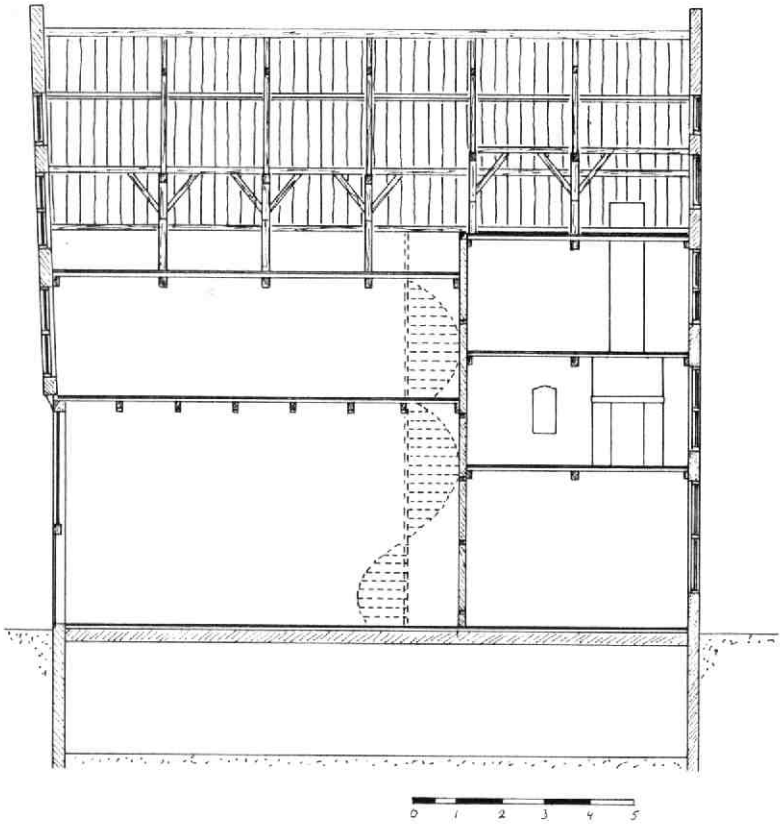

Afb. 253 Voorstraat 3. Situatie. Tek. E. M. Kylstra.

te voorschijn gekomen.
Het betreft hier een van oorsprong 14e-eeuws, zogenaamd éénlaags huis met insteek (afb. 254). Het huis had één bouwlaag en een kap. Die ene bouwlaag was echter wel 5,75 m hoog, zodat aan de achterkant een tussenverdieping, de insteek, kon worden aangebracht.
Het éénlaags huis was een in de middeleeuwen veel voorkomend type, en ook de insteek zal veelvuldig zijn toegepast. Door de vele verbouwingen zijn er echter weinig voorbeelden van insteken teruggevonden.
De bouwconstructie bestond uit een houtskelet met muurstijlen en korbelen. Het huis was tegen de muur van de linker buurman gebouwd, waardoor het nodig was de uitkragende borstwering van dit oudere buurhuis gedeeltelijk af te hakken.

Afb. 254 Voorstaat 3. Langsdoorsnede naar het noorden. Tek. E. M. Kylstra. Reconstructie van de 14e-eeuwse toestand.

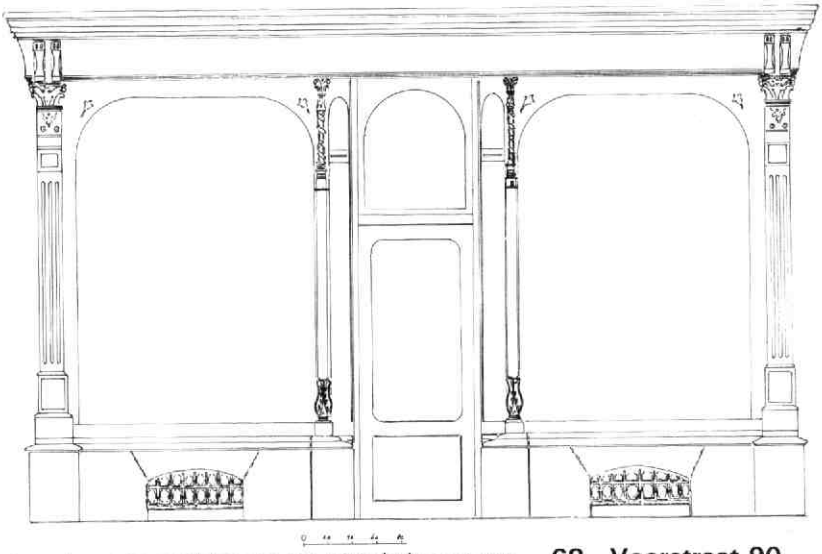

Afb. 255 Voorstraat 3. Langsdoorsnede naar het noorden. Tek. E. M. Kylstra. Reconstructie van de toestand omstreeks 1600.

In het huis waren drie stookplaatsen aanwezig: één op de insteek, één onder de insteek en één in de hoge voorruimte.
In het begin van de 17e, mogelijk al in het einde van de 16e eeuw, is al het houtwerk uit het huis gesloopt en vervangen door ,,normale'' moer- en kinderbalklagen (afb. 255). Hierbij werd het huis verhoogd tot een tweelaags huis, opnieuw met een insteek. De verdiepingsvloer aan de voorkant kwam lager te liggen dan de oorspronkelijke zoldervloer.
De scheiding tussen voor- en achtergedeelte bestaat uit een vakwerkconstructie met eiken stijl- en regelwerk.
De balklaag boven de 5 m hoge beganegrond heeft grenen moerbalken met een uitzonderlijk kleine afstand van 1,20 m tussen de moerbalken. Boven de verdieping en de insteek lagen enkelvoudige lagen.
Bij het opmetselen van de zijmuren zijn de oorspronkelijke buitendakse delen van de drie schoorstenen in het nieuwe metselwerk opgenomen. Voor- en achtergevel werden vernieuwd. De oorspronkelijke, waarschijnlijk houten voorgevel werd vervangen door een iets uitkragende, op vlucht gebouwde, stenen trapgevel met fraaie strijkbalkankers.
De stookplaatsen bleven waarschijnlijk nog op dezelfde plaats gehandhaafd. De spiltrap lijkt tegen de scheiding van voor- en achtergedeelte te zijn aangebracht.
Nog in de 17e eeuw kreeg het huis rechtsachter, op de beganegrond en insteek, een plee-uitbouw.
In de 18e eeuw werd op de insteek een nieuwe wandafwerking aangebracht. Deze bestond uit een geschilderde lambrizering met diepte suggererende schaduwlijnen. Boven deze lambrizering was een op de muur geschilderd ,,leerbehang'' aangebracht. Hierdoor werd op een goedkope manier luxe kameraafwerking geïmiteerd. Het geschilderde leerbehang is niet met schablonen aangebracht, zoals blijkt uit de onregelmatige en onbeholpen aansluiting van de patronen op de lambrizering en op elkaar.
Bij deze afwerking behoorde een eenvoudige omtimmering van de schouw in Lodewijk XIV stijl. Helaas was deze schouw ten tijde van het onderzoek niet meer aanwezig. Bij een bezoek in 1967 door de heer Luijkx (KHI, RU Utrecht) is van de schouw echter nog een foto gemaakt.
In de tweede helft van de 19e eeuw werd in de hoge beganegrond een extra insteek gemaakt waarop een nieuwe trap aansloot. Om meer stahoogte te krijgen werden de moerbalken over een grote lengte tot de helft van hun hoogte afgehakt.
In 1949 is de gehele voorgevel vernieuwd waarbij de uitkraging verdween. *E. M. Kylstra*

67. Voorstraat 80

Voorstraat 80 is een van oorsprong 18e-eeuws woonhuis. In het begin van de 20e eeuw werden

Afb. 256 Voorstraat 80. Winkelpui. Tek. H. J. Slot.

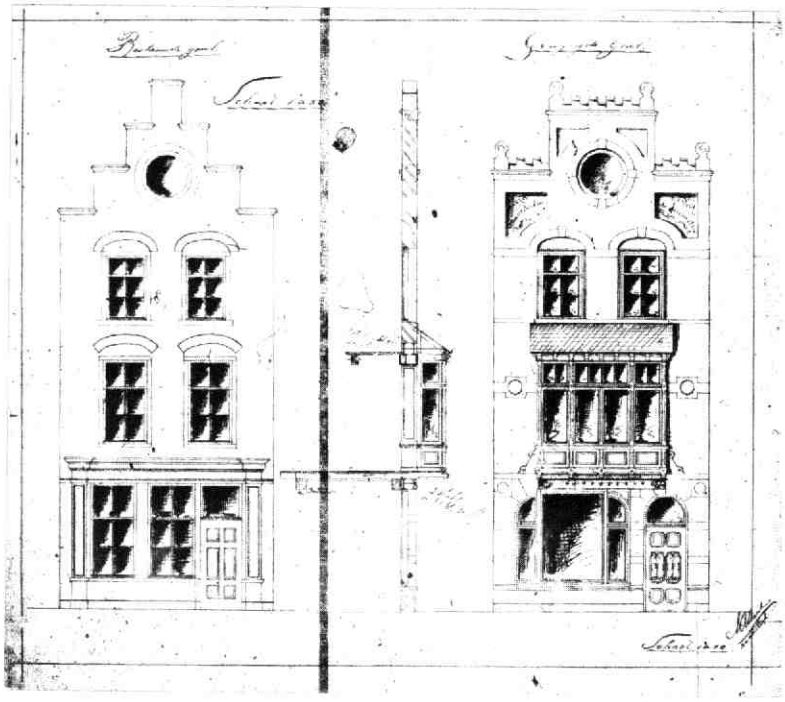
twee traveeën ontsloten om een winkelruimte te verkrijgen. De achterzijde van de winkel heeft een fraaie, houten binnenpui, waarin de vermoedelijke timmerman zijn naam - Liebrechts - en de datum van oplevering - 17 juni 1900 - heeft geschreven.
De buitenpui (afb. 256) is kenmerkend voor de overgang van de 19e naar de 20e eeuw. Een aantal stijlkenmerken dat daarin karakteristiek is, wordt hieronder beschreven.
Vier forse basementen van blauwe hardsteen dragen aan de uiterste zijden twee pilasters en aan de binnenzijde in de middenpartij twee slanke, gietijzeren zuilen, die tesamen de ondersteuning vormen van een forse puibalk, die afgedekt wordt door een flinke kroonlijst. De pilasters zijn aan de dagkantzijde afgewerkt met hout. Vanuit de basis volgt een verjonging beginnend met twee rechthoeken en overgaand in een 29,5 cm smalle schacht, die gecanneleerd is. Daarboven volgen nog enkele rechthoeken, waarvan de bovenste voorzien is van bladmotieven. Ter afsluiting zijn corinthische kapitelen aangebracht. Tenslotte komen in de puibalk twee sleutelstukken voor ter ondersteuning van de kroonlijst.
De gietijzeren zuilen bezitten aan de onderzijde een vaas, dan volgt een zeer smalle, opgaande schacht, tot een brede parelrand, waarna het bovenstuk volgt, dat begint met kleine, regelmatige acanthusblaadjes, een verjonging van drie ringen waarboven een korte, zeer smalle schacht, die omwonden is met breed band met parels. Via verbredende ringen volgen dan nog twee uitstulpende fragmenten, de eerste versierd met festoenen, de bovenste met op drie niveaus uitwaaierende acanthusbladeren, bekroond door voluten.
De aandacht voor dit soort winkelpuien is van vrij recente datum. Daarom is aan dit fraaie exemplaar een wat uitvoeriger beschrijving gewijd. *H. J. Slot*

68. Voorstraat 90

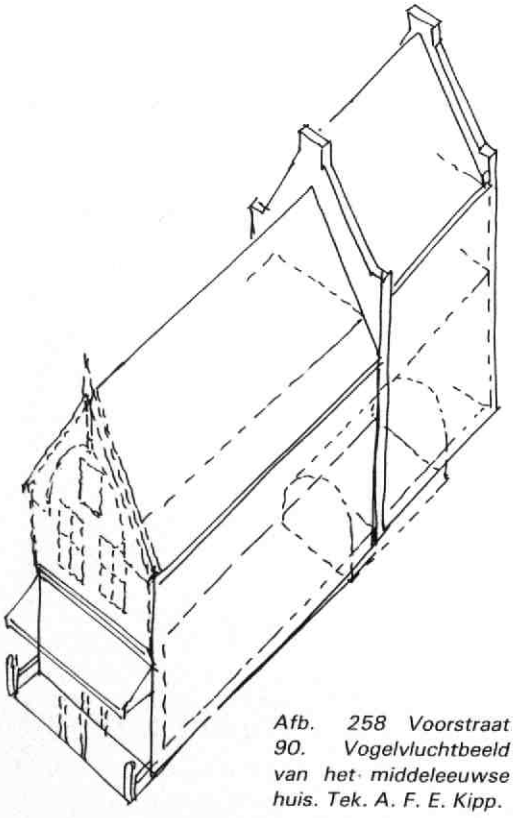
Voorstraat 90 en 92 trekken aan de straatzijde met name aandacht als twee karakteristieke voorbeelden van het verschijnsel dat in de 19e eeuw verbouwde en gepleisterde gevels, soms op oudere vormelementen voortborduren. Deels betreft dit vormen die bij het oudere huis hoorden en die geaccepteerd of zelfs geaccentueerd werden. Deels gaat het om romantiserende toevoegingen als pinakels, kantelen en lijstwerk.

Het pand Voorstraat 90 bestaat uit een gedeeltelijk onderkelderd voorhuis van twee lagen met een kap loodrecht op de straatrichting, en een lagere achterbouw met afwijkende vloerniveaus en een lagere kap. Bij de renovatie bleek, dat dit huis zijn huidige verschijningsvorm in het laatste kwart van de 19e eeuw had gekregen, bij een verbouwing ten behoeve van de Stoomdrukkerij ,,De Industrie'' van J. van Druten (afb. 257). De voorgevel werd daarbij van een soort kleine kantelen voorzien en van een erker op de eerste verdieping. De bogen boven de vensters echter, en het ronde topvenster, alsmede de herbruikte geprofileerde zandstenen dekplaten en de sierankers blijken bij de voorgevel van het 17e-eeuwse huis te horen. Bij dezelfde verbouwing hoorde vermoedelijk ook de (tot de renovatie grotendeels bewaard gebleven) interieurafwerking met fraai gehoute deurpartijen, geschilderde marmerimitaties, en schabloonschilderwerk.
De voorzolder was op elegante wijze tot woonetage omgebouwd. Daarbij was de vloer deels voorzien van zgn. ,,blote voetenmarmer'' in geel en bruin, een decoratieve geschilderde vloerafwerking.

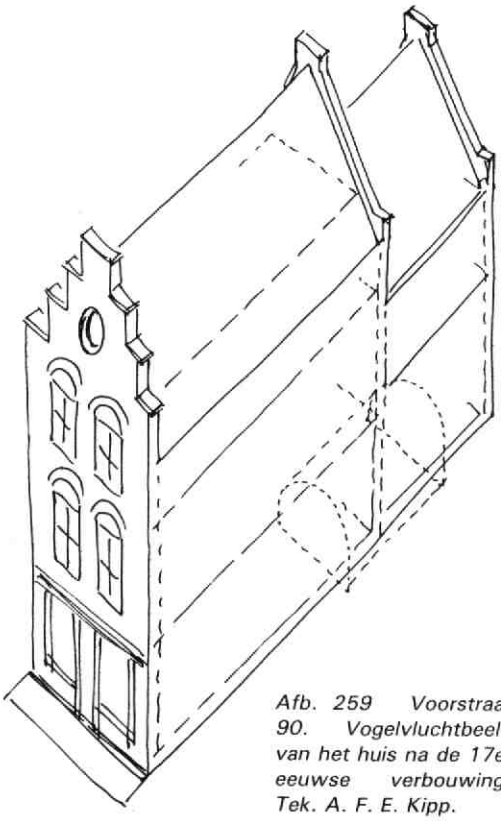
Voordien was het een voornamelijk 17e-eeuws huis van middeleeuwse oorsprong met moer- en kinderbalklagen en een trapgevel aan de straatzijde (afb. 259). De beganegrondbaklaag bestond uit middeleeuwse eiken moerbalken en 17e-eeuwse grenen kinderbinten.

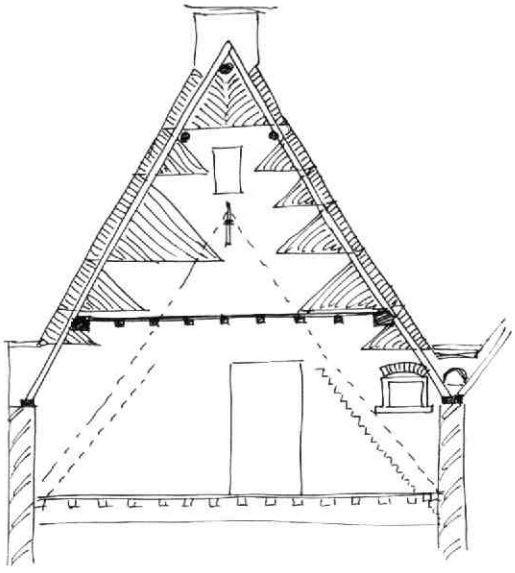
Afb. 257 Voorstraat 90. De bouwtekening van de verbouwing in 1899. GAU Collectie bouwtekeningen.

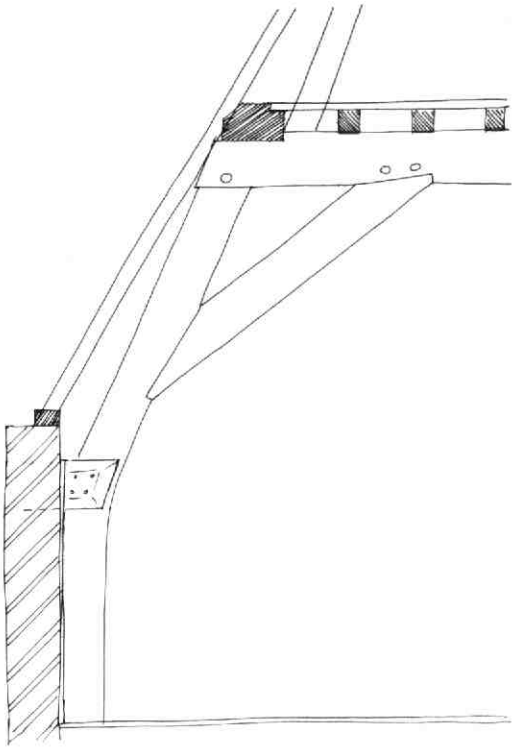
Afb. 258 Voorstraat 90. Vogelvluchtbeeld van het middeleeuwse huis. Tek. A. F. E. Kipp.

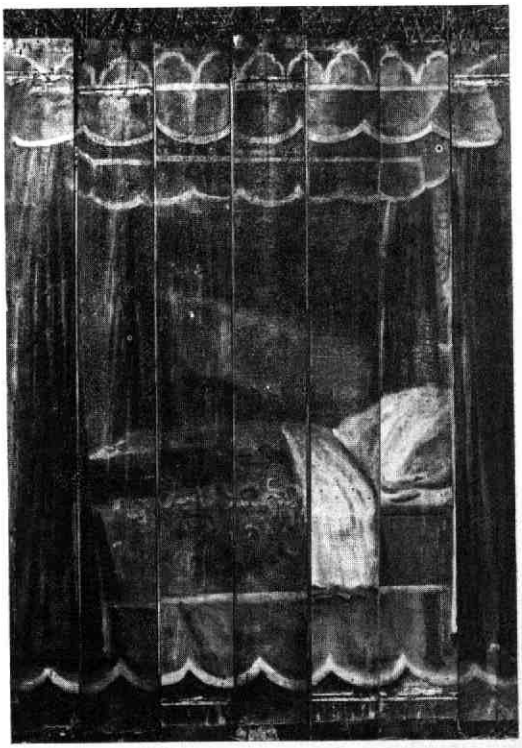
Afb. 259 Voorstraat 90. Vogelvluchtbeeld van het huis na de 17e-eeuwse verbouwing. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 260 Voorstraat 90. Doorsnede van de kap van het voorhuis met de top van de achtergevel. Tek. A. F. E. Kipp.

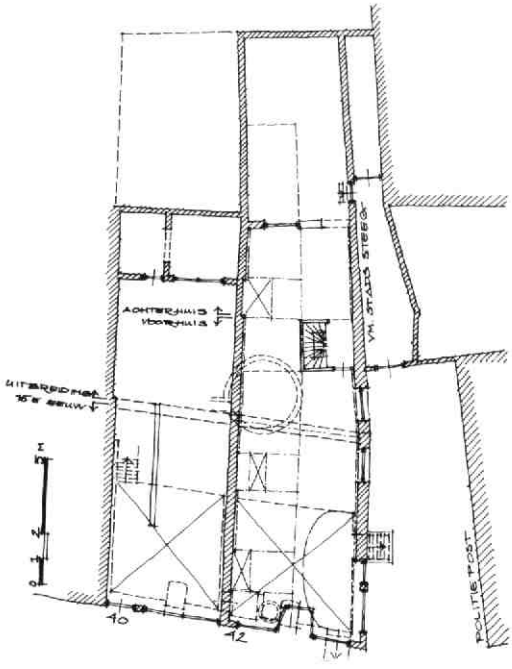

De verdieping had grenen moerbalken van een hoog model, en ingelaten grenen kinderbinten, alles 17e-eeuws.
De voorzolder was duidelijk in de 17e eeuw reeds als gebruiksruimte bedoeld. Hij had opvallende hoge borstweringen en de voorgevel suggereerde een volwaardige verdieping (afb. 260).
Aan de achterzijde was een kamertje afgetimmerd met zorgvuldig schotwerk van zeer brede delen, dat vermoedelijk nog tot de 17e-eeuwse opzet behoorde. Ook de aan de onderzijde vlak afgetimmerde 17e-eeuwse vlieringtrap bleek nog op zijn oorspronkelijke plaats bewaard. De kap bestond deels uit opnieuw gebruikte onderdelen van een eiken kap met krommers „op hoge benen".
Wellicht had ook het middeleeuwse voorhuis reeds een zolder met hoge borstweringen (ca. 1,20 m), maar dan vermoedelijk een verdieping lager dan de 17e-eeuwse versie van het huis.
De vlieringvloer van brede grenen delen op kinderbinten hoorde vanouds bij de 17e-eeuwse opzet van de kap: deze vloer lag aan de zijkant in een sponning van de wormplaten en sloot netjes aan op het bovenvlak daarvan. Ook de vliering was als gebruiksruimte bedoeld, maar dan voor berging. Dit bleek niet alleen uit de vloerconstructie, maar ook uit de kap. Deze bestond op dit niveau uit een hoog model, grenen A-spanten die een redelijke vrije hoogte overlieten.
In de achtermuur van het voorhuis was nog duidelijk de lagere achtergevel van de middeleeuwse voorganger herkenbaar; die bestond uit baksteen 30 x 15 x 7 cm. Van dit middeleeuwse huis (afb. 258) resteren, behalve de achtergevel, nog de zijmuren en de moer-

Afb. 261 Voorstraat 90. Teruggevonden schotwerk, beschilderd met een hemelbed.

balken van de beganegrond alsmede de onderkelderde achterbouw.
De indruk bestaat, dat het huis destijds bestond uit een niet onderkelderd eenlaags voorhuis met een hoge (gebruiks-)zolderverdieping, en een kleiner achterhuis met een kelder en twee bouwlagen met afwijkende vloerniveaus en een bescheiden zolder. De verdiepingsbalklaag hiervan bestaat uit moer- en kinderbalken met peerkraalsleutelstukken (ca. 1500) die met houten nagels aan de balk zijn bevestigd. De moerbalk was in de 17e eeuw dun paarsrood gebeitst en beschilderd met witte biezen en ranken. De onderzijde vertoonde doorlopend slingerende ranken, zoals in Trans 6 (zie Kroniek 1983. MBOU 1984-8/9, 146-148). De kinderbalkjes waren vermoedelijk in de tweede helft van de 17e eeuw vervangen door nieuwe grenen exemplaren. Kennelijk is bij die gelegenheid het plafond geheel met eiken wagenschot van 1,2 cm dik afgewerkt. Dit wagenschot was niet alleen bij wijze van spreidsel tussen de kinderbalken bevestigd, maar bovendien waren moer- en strijkbalken ermee omtimmerd, inclusief de gothische sleutelstukken (in model!). Het wagenschot was egaal met dodekop afgewerkt.
Als verrassing kwam er op het laatste moment in de achterkamer nog een schotwerk tevoorschijn van beschilderde, vrij ruwe, grenen planken. Zette men deze planken in de goede volgorde tegen elkaar, dan vertoonde dit schot een levensgrote, uitnodigend opgemaakt hemelbed, met blauwe gordijnen met witte randen en een goudgele deken met lichtgele decoratie (afb. 261). Ook dit is een manier om een kleine kamer meer diepte te geven! *A. F. E. Kipp*

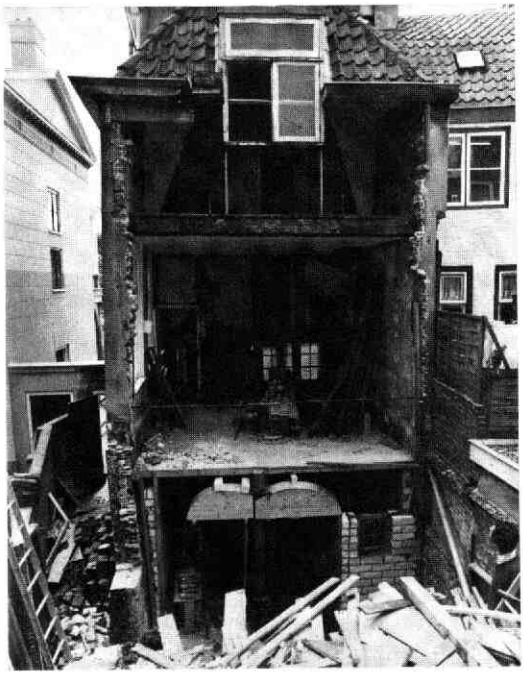

Afb. 262 Wittevrouwenstraat 42. Plattegrond van de beganegrond van Wittevrouwenstraat 42 en 40. Tek. C. J. M. Rampart. Aangegeven zijn de 15e-eeuwse achtergevel, de beerput met inlaat, de kelders met toegangen en de balklagen van 42 met ravelingen.

69. Wittevrouwenstraat 42

De eerste fase van een grondige verbouwing van dit pand naast de politiepost omvatte de kelder en de beganegrond. In een volgend stadium zullen beide verdiepingen en de kap aan de beurt komen.
Wittevrouwenstraat 42 bestaat uit een gedeeltelijk onderkelderd voorhuis met een klein en lager achterhuis. Het is het eerste huis aan de Wittevrouwenstraat als men de stad inkomt. Het ligt met zijn zijgevel aan de voormalige ,,stadssteeg'' die hier vanaf de Wittevrouwenpoort langs het gebied van de Wittevrouwenabdij achter de stadswal liep (afb. 262 en 263).
Sinds de bouw van de Willemskazerne in 1824 loopt deze steeg dood, waarna de smalle strook grond tot het erf van 42 ging behoren.
Ondanks het feit dat het huis aan de buitenkant nogal 18e- of vroeg 19e-eeuws aandoet, heeft het een oorsprong die enkele eeuwen vroeger ligt.
De kelder, een beerput en de fundamenten van een oudere achtergevel geven aanwijzingen over de oorspronkelijke situatie van het huis. Samen met het huidige Wittevrouwenstraat 40 vormde 42 aanvankelijk één bouwmassa van ongeveer 11 m breed en ca. 8,50 m diep. Of het hier één huis of twee kleinere betrof, kon nog niet vastgesteld worden. Het is namelijk onzeker of de huidige scheidingsmuur tussen 40 en 42 tot de oorspronkelijke opzet behoort of dat hij later ingebracht is. Hij is wel opgebouwd uit moppen van hetzelfde formaat als van die in het oudste werk, maar scheuren in het gewelf onder de scheidingswand kunnen pleiten voor een latere datum. Vanaf de voorgevel was het huis voor iets meer dan de helft van zijn diepte onderkelderd. De oorspronkelijke toegang tot de kelder heeft in 40 gezeten. Het steenformaat van 27/29 × 13/14 × 7 cm in de anderhalf steen dikke gevels maakt een datering in de 15e eeuw mogelijk.
De huidige gevels van 42 zijn boven de beganegrond een stuk dunner. Op het achtererf van dit huis bevond zich een forse beerput met een doorsnede van 2,70 m, die gedeeltelijk onder de achtergevel stak. Er was een inlaat vanaf de kant van 40. De put is zonder onderzocht te zijn, volgestort met zand.
Het kan geen toeval zijn dat de knik in de zijgevel van 42 precies samenvalt met de plaats van de middeleeuwse achtergevel. Ook het huidige voorhuis van 40 heeft een diepte van ca. 8,50 m. Bij de verbouwing bleek dat voor- en zijgevel van 42 op spaarbogen gefundeerd zijn.
In de kelder kwam tegen de voorgevel een kleine, 60 cm in doorsnee metende waterput te voorschijn, die nog uit de bouwtijd zal dateren. Het gedrukte tonge-

welf van de kelder heeft in de voorgevel twee oorspronkelijke onderbrekingen voor kelderlichten.
Mogelijk zijn de onderste 2 m metselwerk van de gemeenschappelijke muur van 40 en 42 achter de verdwenen achtergevel het restant van een tuinmuur die het erf opdeelde. Deze zou dan ook ondiep gefundeerd zijn waardoor nogal wat verzakkingen en bewegingen van vloeren en muren, die later op die tuinmuur zijn komen te rusten, verklaard kunnen worden (afb. 263). Ook de rechter zijgevel vertoont een flinke uitbuiking die misschien door eenzelfde oorzaak ontstaan is.
Vast staat dat het huis in een aantal fasen zijn huidige vorm en omvang heeft gekregen. De balklaag van de beganegrond van voor- en achterhuis bestaan uit eiken moer- en kinderbinten. Op het eerste gezicht lijkt de manier waarop de balklaag in het voorhuis geconstrueerd is nogal vreemd. Er ligt één moerbalk in de as van het huis, de kinderbinten overspannen de ruimte evenwijdig aan de voorgevel. Deze constructie strekt zich uit tot aan de trappenzone.
Ter plaatse van de oudste achtergevel ligt een onderslagbalk van de zijgevel naar de gemene muur met 40. Een onderslagbalk lijkt wenselijk om de 11 m lange moerbalk extra steun te geven. Toch moet de moerbalk juist ter plaatse van de onderslagbalk een naad hebben, want beide delen liggen niet exact in elkaars verlengde. Dit betekent dat het gedeelte van de balklaag binnen het oudste bouwdeel wellicht nog op zijn plaats ligt. Uit het feit dat de kinderbinten aan de kant van de gemene muur opliggen op een strijkbalk en een moerbalk hier niet meer voorkomt, zou afgeleid kunnen worden dat de gemene muur tot de oorspronkelijke opzet behoort. De zoldering is ooit beschilderd geweest met groene ranken en gele lijnen en stippen. Door het herleggen van de delen is het patroon echter verstoord. Op de kinderbalkjes in het achterhuis kwamen gele randbiezen voor. Beide bouwdelen hadden een stookplaats tegen de gemene muur.
De eerste en tweede verdieping bezitten waarschijnlijk 18e-eeuwse, enkelvoudige grenen balklagen.
Ook de kap is 18e-eeuws en nog geheel intact. De vijf spanten zijn per poot van links naar rechts met een guts gemerkt van 1 t/m 10.
Tot slot mag nog de aandacht gevestigd worden op het trappenhuis (afb. 263). Daar het voor- en achterhuis verschillende verdiepingshoogten hebben is in de 18e eeuw in de zone achterin het voorhuis een ingenieus trappenhuis ontworpen, dat alle vijf niveaus toegankelijk maakt. De trap is samengesteld uit vijf losse delen: drie spiltrap-segmenten van twee kwarten met daartussen twee korte steektrapjes.

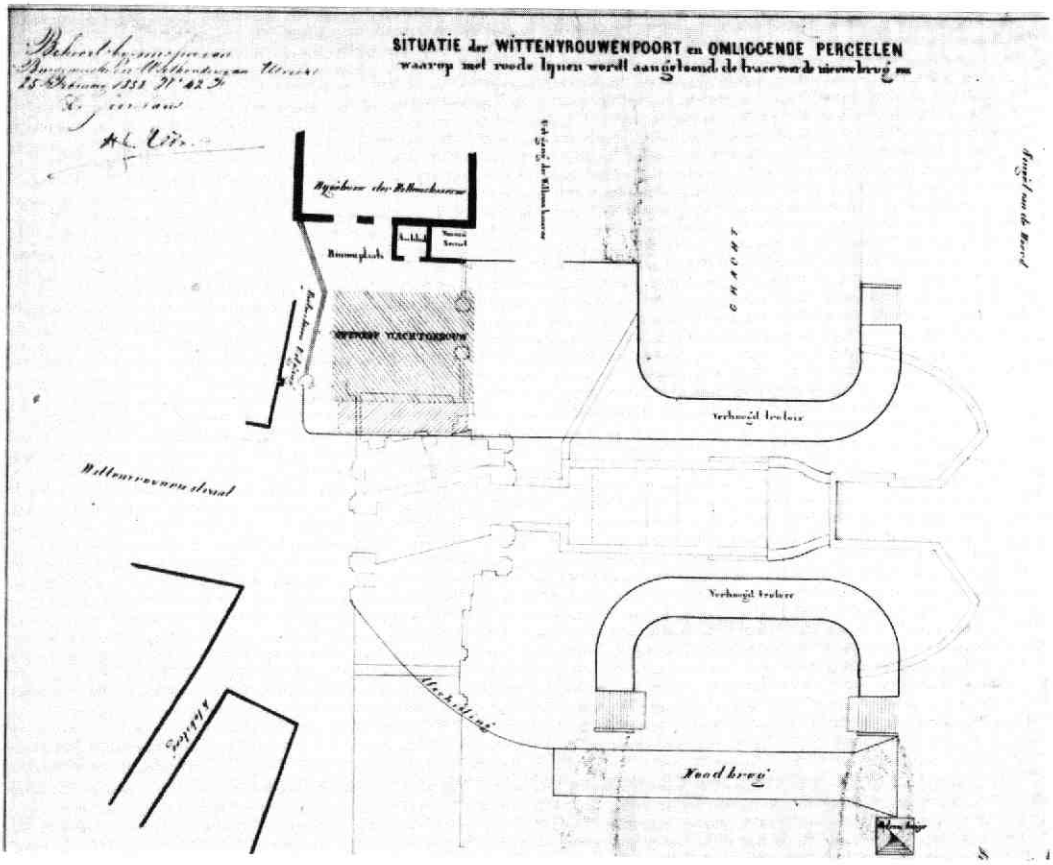
Afb. 263 Wittevrouwenstraat 42. Zicht op de achterzijde van het achterhuis na de sloop van de gevel. Links: een deel van de politiepost Wittevrouwen met de plaats van de voormalige stadssteeg. Beneden is men al begonnen met de bouw van de nieuwe achtergevel. In het interieur is het trappenhuis met de verschillende vloerniveaus nog net zichtbaar. Zie ook de uitbuiking van de linker zijgevel.

LIT. Christine Langerhorst, Wittevrouwenstraat no. 42. MBOU 1984-2, 187-188.

C. J. M. Rampart

70. Wittevrouwenstraat 44

Bij de Politiepost Wittevrouwen leidde het uitvoeren van achterstallig onderhoud tot een degelijke herstelbeurt, waarbij in bouwhistorisch opzicht vooral de oude afwerking van het exterieur aandacht kreeg.
Dit voormalige Commiezenhuis is in 1858 gebouwd naar ontwerp van de stadsarchitect J. Boll van Buuren, als ,,Wachthuis en Kantoor der Stedelijke Belasting''. Het diende ter vervanging van de in hetzelfde jaar gesloopte, 17e-eeuwse Wittevrouwenpoort (afb. 264). Het nam daarvan niet alleen de toenmalige functie (en de oude uurklok) over, maar het ontleende er tot op zekere hoogte ook zijn opzet aan: het is te beschouwen als een soort moderne vertaling van de stadspoort. De poort werd als het ware opzij geschoven en binnenste buiten gekeerd (afb. 265). Hij behield daarbij zijn symmetrische opzet - met torenbekroning en klok - in de as van de Biltstraat, maar de straat ging er voortaan buitenlangs in plaats van er onderdoor.
De oude Wittevrouwenpoort had naast de doorrit aan beide zijden een voetgangersgalerij. Aan de noordzijde sloten hierop het belastingkantoor en de wachtpost aan, met verdere bijruimtes.
Nadat de noodzaak tot afsluiting van de stad kwam te vervallen, bleef aanvankelijk de douanefunctie over in verband met de stedelijke accijnzen.

Afb. 264 Wittevrouwenstraat 44. Tekening voor het maken van een noodbrug in verband met de sloop van de Wittevrouwenpoort en de bouw van een wachtpost in 1858. GAU Collectie bouwtekeningen.

De nieuwe versie kreeg wederom een voetgangersgalerij naast de straat (ongeveer op de oude plaats), met aan de noordzijde aangrenzend het nieuwe accijnskantoor met wachtpost. Om toch weer een symmetrisch front naar de Biltstraat te krijgen, werd het galerijmotief in een schijnvorm aan de achterzijde van het kantoor herhaald.

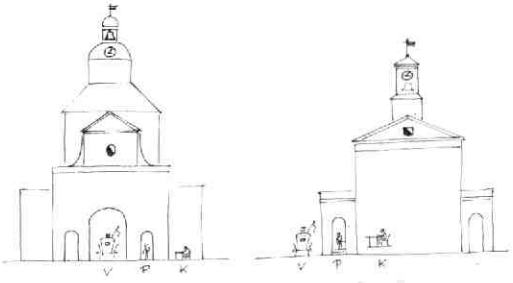
Uit twee bewaard gebleven versies van de oorspronkelijke ontwerptekeningen blijkt, dat er in een laat stadium van de voorbereiding kennelijk nog discussie was over enkele onderdelen van de detaillering. Op de eerste tekening ontbreekt o.a. de grote plaquette met het stadswapen in het tympaan. Deze komt op de tweede tekening wel voor, en tevens is daar de toren voorzien van een windwijzer, terwijl in potlood op de hoek van het tympaan voorzichtig een akroterion (= hoekornament) is geschetst. Lange tijd hebben er inderdaad ook akroteria op het tympaan gestaan, vermoedelijk van zink. Ook de eerste tekening is echter in potlood aangevuld, en wel met een luchtig zinken afdak op elegante dunne (gietijzeren?) zuiltjes boven het dakterras van de zuidelijke galerij. Hoewel deze wens niet bij de strenge symmetrische opzet paste, werd hij desondanks gehonoreerd, zij het in een degelijker en meer gesloten vorm als houten serre.

Ten aanzien van de afwerking valt in de eerste plaats de belangrijke rol van het schilderwerk in deze architectuur op. Dit hangt nauw samen met het feit dat de rol van natuursteen ten dele door andere materialen (pleisterwerk, zink, terracotta) is overgenomen.

Zo werd bijvoorbeeld voor de galerij aan de straatzijde Bentheimer zandsteen toegepast, zorgvuldig gefrijnd en van verfijnde profielen voorzien. Het aansluitende geblokte pleisterwerk van de beganegrond van het Biltstraatfront heeft exact dezelfde afwerking met frijnslag (kamwerk) en profielen gekregen, en het zandstenen lijstwerk boven de galerij zet zich over dit gedeelte in pleisterwerk voort.

De schijnbaar in beeldhouwwerk uitgevoerde balustrade boven de galerij, die in effect daarmee één geheel vormt, blijkt in werkelijkheid uit terracotta panelen te bestaan. Ook de kroonlijst van het gebouw, in opzet behorend tot het ,,natuursteenwerk'', bestaat uit verschillende delen. De bovenlijst is van hout. Deze lijst werd gesteund door een reeks terracottavoluten, maar het gleuvenfries daaronder is in pleisterwerk uitgevoerd, zij het voorzien van terracottaplaquette, die beeldhouwwerk in natuursteen suggereert.

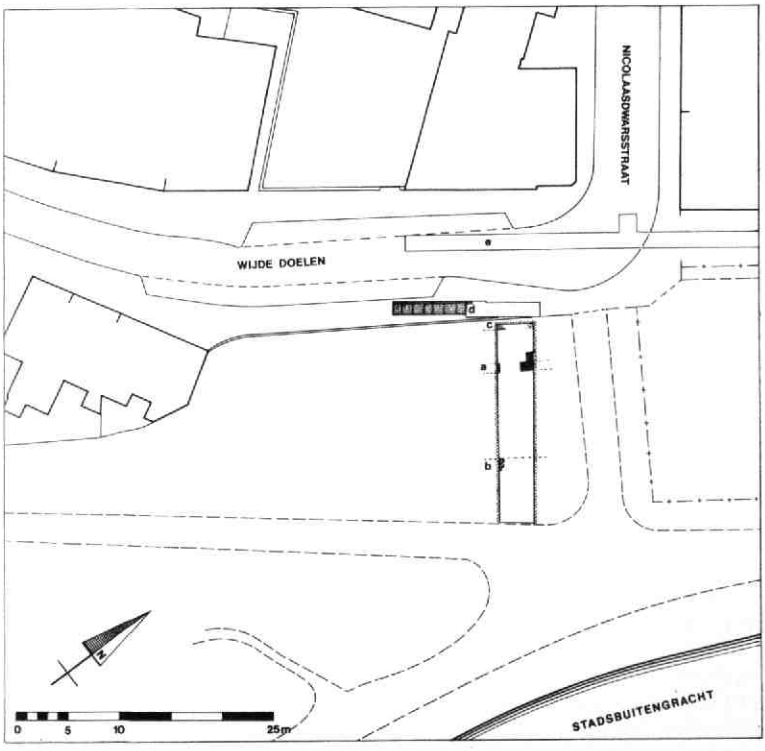
De (later verdwenen) akroteria op het midden en op

Afb. 265 Wittevrouwenstraat 44. Schets van de opzet van de Wittevrouwenpoort en de wachtpost van 1858. Tek. A. F. E. Kipp.

de hoeken van het tympaan waren waarschijnlijk van zink.
Deze diversiteit aan materialen, die voornamelijk een technische en financiële achtergrond had, bepaalde echter niet het effect van de architectuur. Uit kleuronderzoek bleek, dat in de eerste opzet de ongewenste verschillen door de kleurkeuze van de geschilderde afwerking zorgvuldig werden overbrugd. Als uitgangspunt had de kleur van de toegepaste (schone) zandsteen gediend. Voorzover pleisterwerk, terracotta, hout of zink de plaats innamen van (architectonisch gezien) als zandsteen op te vatten onderdelen, was de kleur van het schilderwerk daarop afgestemd. Dit gold met name voor de kroonlijst, het tympaan en ander geprofileerd lijstwerk, de galerijbalustrade, alsmede voor het gekamde en geprofileerde pleisterwerk van de onderbouw van de kopgevel. Dit laatste was vermoedelijk na het schilderen zelfs nog bezand. De rest van het schilderwerk werd in gradaties daarop afgestemd: bovenverdieping en tympaanveld een toon lichter, kozijnen, vensteromlijstingen en torentje nog een stap lichter. Het wapenschild met de leeuwen werd in rood-wit en goud geschilderd.
Een ander facet van het kleuronderzoek betrof de kleurenreeks van de opeenvolgende schilderbeurten, die in het pakket van verflagen nog terug te vinden waren. Dit leidde tot ca. 34 herkenbare lagen, waarvan ongeveer de helft als afwerklagen moet worden beschouwd. Dit leverde een boeiend beeld op van de wisselende kleurmodes tussen 1858 en heden, waarin duidelijk donkere en lichte tendensen te herkennen zijn, met als uitersten een donkere bruin-groene basiskleur uit de periode rond 1900 en het bleke grijswit van de jaren '50. Men bedenke dat dit alles betrekking heeft op de beleving van wat men veelal onze ,,karakteristieke, witgepleisterde 19e-eeuwse gebouwen'' pleegt te noemen.
Bij de huidige, degelijke opknapbeurt is gekozen voor het herstel van de eerste opzet, omdat deze zo nadrukkelijk samenhangt met de architectuur van het ontwerp.
Aangezien de destijds verse zandsteen thans uiteraard is verweerd en daardoor donkerder en onregelmatiger is geworden, kon wèl het oorspronkelijke effect redelijk worden benaderd, maar niet de bijbehorende homogeniteit tussen het schilderwerk en de ongeschilderde zandsteen.

A. F. E. Kipp

Afb. 266 Wijde Doelen. Plattegrond van de in 1948 en 1984 gevonden restanten van plaveisel en stadsmuren. Tek. A. A. van Berkel. a: oude stadsmuur. b: 16e-eeuwse stadsmuur. c: begrenzing van de bestrating met veldkeien. d: het in 1948 waargenomen plaveisel. e: sleuf waarin - in doorsnede - de bestrating in 1948 eveneens is waargenomen.

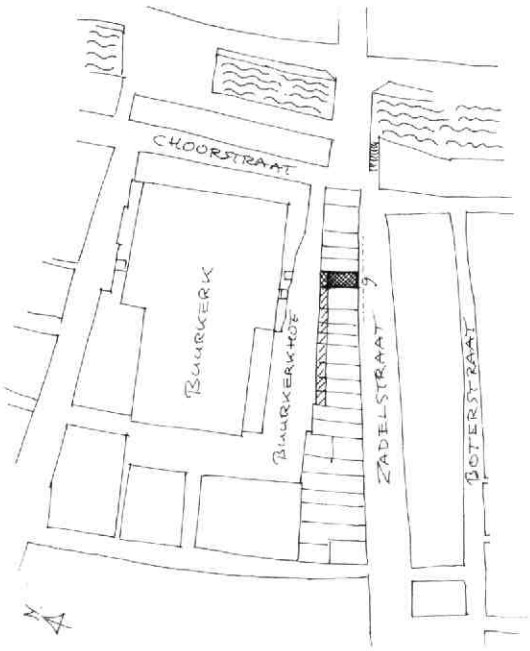
71. Wijde Doelen

Het leggen van een leiding voor de stadsverwarming van de PEGUS door de stadsbuitengracht en door het plantsoen ter hoogte van de Wijde Doelen, oostelijk van het bastion Manenburg, vormde de mogelijkheid op deze plaats een archeologische waarneming te doen met betrekking tot enkele resten van de middeleeuwse stadsverdediging (afb. 266).
Op 18 oktober werden in een min of meer ZO-NW gerichte sleuf zowel de oude als de jongere stadsmuur waargenomen. De laatste, die uit de bouwtijd van het bastion Manenburg - voltooid in 1554 - moet dateren, lag ten zuiden van de oude stadsmuur. Het steenformaat van deze muur was 25 × 12 × 5 cm. Helaas kon de dikte van de muur niet worden vastgesteld. Ook de funderingsdiepte is niet bekend, omdat het voor de aanleg van de stadsverwarmingsleiding niet noodzakelijk was dieper te graven. Ongeveer 9 m ten noorden van de ,,jonge'' stadsmuur werd de oude muur doorsneden. Een datering ervan is wat moeilijk te geven, maar het steenformaat van 32 × 15 × 8 cm wijst in de richting van de late 13e of vroege 14e eeuw. De stenen waren niet secundair gebruikt. Hoewel de sleuf maar smal was, kan toch iets over de constructie van deze muur worden gezegd. Hij bestond uit een schildmuur van 90 cm dikte, die vermoedelijk op spaarbogen gebouwd was. Aan de stadzijde werd een deel van een steunbeer - eveneens 90 cm dik - aangetroffen.
In het noorden van de sleuf, nabij het trottoir en circa 2 m van de oude stadsmuur verwijderd, werd de zuidelijke begrenzing van een bestrating van veldkeien waargenomen. De hoogte er van (2,16 + NAP) komt overeen met die van het straatje, dat door W. Stooker in 1948 is gedocumenteerd. Een foto van dat straatje komt voor in Haslinghuis (1956, 65). We nemen aan dat de waarneming van Stooker en die van ons hetzelfde plaveisel betreffen. De minimale breedte van deze straat is dan 9 m. De waarnemingen zijn samengevoegd op afb. 266.
Van der Monde (dl. I, 280), noemt een besluit van de Raad in 1543, waarin sprake is van het bestraten van deze weg in verband met de bouw van de ,,nyeuwer Wallen''. De straat lag tussen deze wal en de zuidzijde van het Nicolaasklooster. Even verder memoreert Van der Monde een schutmeestersrekening van 1510, waaruit blijkt dat de weg al vóór dat jaar bestraat was. Aangezien uit een tekening van Stooker blijkt dat het plaveisel doorliep over een beerput, die gedeeltelijk dichtgegooid was met stenen van hetzelfde formaat als die van de jonge stadsmuur, veronderstellen we dat het hier om de bestrating van 1543 gaat.
LIT:
J. E. Haslinghuis: De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving Deel II, eerste stuk, eerste aflevering. 's-Gravenhage 1956.
N. van der Monde: Beschrijving van de pleinen, straten, stegen . . . der stad Utrecht I. Utrecht 1844.

H. L. de Groot

72. Zadelstraat 9

Hoogst boeiend, en tevens vol raadselen, is de bebouwing tussen de Zadelstraat en het Buurkerkhof. In de eerste plaats wekt het feit dat de Zadelstraat als de oudste geplaveide straat van Utrecht te boek staat (eerste vermelding 1165) reeds vragen en verwachtingen ten aanzien van de bebouwing, die zich aanvankelijk slechts aan de noordzijde van de straat bevond. Pas later werd geleidelijk ook de strook tussen de Boterstraat en de Zadelstraat volgebouwd (zie Mariaplaats 50 in Kroniek 1981, MBOU 1982-2, 62-63; Boterstraat 20 in Kroniek 1982, MBOU 1983-3, 36-39; Lijnmarkt 8 in Kroniek 1983, MBOU 1984-8/9, 130-132).

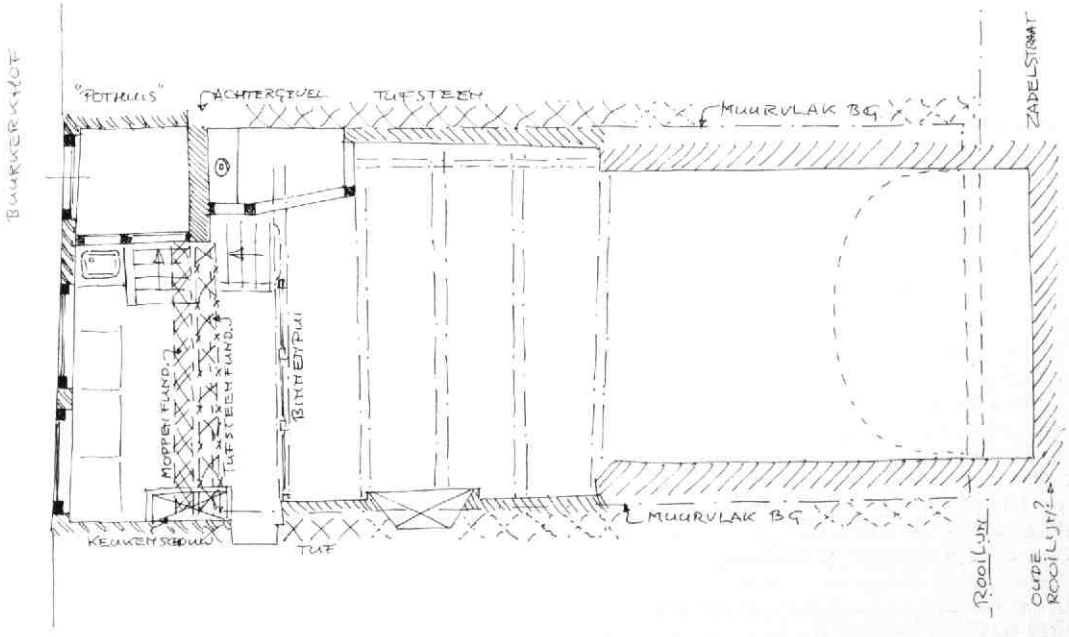

Afb. 267 Zadelstraat 9. Situatietekening op basis van de kadastrale minuut van 1832. Tek. A. F. E. Kipp. Aangeduid zijn de ,,pothuizenstrook'' en de vermoedelijke middeleeuwse rooilijn.

Aan de achterzijde geldt hetzelfde: daar grenst de bebouwing aan de stedelijke (?) ruimte rond de oudste parochiekerk van de stad, de Buurkerk, waar o.a. de marktfunctie van die ruimte aanvankelijk een belangrijke rol speelde (afb. 270). In hoeverre had de bebouwing langs de noordzijde van de Zadelstraat twee gezichten?
Voorts is er aan de zijde van het Buurkerkhof het karakteristieke verschijnsel van de ,,pothuizenstrook'' (afb. 267 en 269).
Tot in het recente verleden hadden bijna alle huizen in deze reeks aan de achterzijde een lage, half ondergrondse uitbouw, die veelal als keuken en bovenop soms tevens als dakterras of daktuin gediend schijnt te hebben. Bijna allemaal hadden deze uitbouwen een

buitenschoorsteen langs de achtergevel van het huis en een duidelijk gezicht naar het Buurkerkhof. Hoewel deze uitbouwen in het algemeen pothuis worden genoemd, zijn ze hier eigenlijk een maat te groot voor deze benaming. Een vergelijkbare situatie treft men aan in Gouda tegenover de ingang van de St. Janskerk, en tot op zekere hoogte in Amersfoort bij de Muurhuizen. Men zou het verschijnsel kunnen omschrijven als een primaire en secundaire bebouwingsgrens, een soort dubbele rooilijn.

Het huis Zadelstraat 9 heeft tijdens een grondige herstelbeurt allerlei gegevens opgeleverd die o.a. met de bovengenoemde aspecten samenhangen. In zijn huidige opzet dateert het huis vermoedelijk uit het midden van de 17e eeuw, maar het is zeker van veel oudere oorsprong. Destijds werden de balklagen vervangen door enkelvoudige grenen balklagen; toen werd ook de huidige achtergevel opgetrokken. Opvallend is dat de achtergevel een geprofileerde puibalk kreeg, hoewel de pui niet op het straatniveau aansloot door de aanwezigheid van de pothuis-achtige aanbouw.
Bij 19e-eeuwse verbouwingen werden de voorgevel en het trappenhuis vernieuwd en werd de inrichting van het huis meer of minder gewijzigd. Vóór de laatste verbouwing bestond die indeling duidelijk uit twee kamers op de verdieping, een winkelruimte met een woonkamer daarachter op de beganegrond, en een grote kelderkeuken met pothuis aan de achterzijde en een overwelfde bergkelder aan de voorzijde.
Op de beganegrond werden in de oostmuur, vlak vóór het midden, sporen aangetroffen van de 17e-eeuwse spiltrap, benevens de afdruk van de kroonlijst van het bijbehorende dubbelportaal dat de achterwand van de hal vormde. De rechter opening diende als toegang tot de trap, de linker als doorgang naar achteren. De treden van de spiltrap waren niet in de muur maar in de bomen opgelegd. In de 18e eeuw werd de spiltrap kennelijk vervangen door een steektrap. Rond 1800 maakte deze echter weer plaats voor de huidige spiltrap, die wat verder naar achteren ligt.
De achterkamer had ooit een hangschouw tegen de westmuur. De voorruimte heeft nooit een stookplaats gehad. De indeling van de achtergevelpui is nog de oorspronkelijke: de empire-vensters bleken in de 19e eeuw vertimmerde, eiken kruiskozijnen te zijn.
Op de eerste verdieping liepen de sporen van de spiltrap door. Deze was daar omgeven door een houten schotwerk met een afgeschuinde hoek aan de voorzijde. Ook de wand tussen de beide kamers was kennelijk altijd van hout geweest. De voorkamer had een kleine stookplaats. De achterkamer had daarentegen een forse schoorsteenpartij, die op zolder aansloot op een groot, toelopend schoorsteenkanaal uit de 17e eeuw.
Op de beganegrond kwam men achterin de gang met een trapje, via een portaalruimte in de uitbouw, bij de achterdeur aan het Buurkerkhof (afb. 268). Dit portaal had links een binnenpui met een venster en een deur, waarachter zich een trap bevond om in het lager gelegen pothuis te komen. De pothuisruimte hield niet op bij de achtergevel, maar liep door tot ruim een meter onder het huis. Hij droeg de duidelijke sporen van een keukenbestemming. Onder de vensters had zich een aanrecht met keukenkastje bevonden. Rechts daarvan zat naast het genoemde trapje een hardstenen gootsteen met een (verdwenen) pomp.

Afb. 268 Zadelstraat 9. Schets van de kelderplattegrond met bouwhistorische gegevens. Tek. A. F. E. Kipp.

Afb. 269 Zadelstraat 9. De achterkant van de huizen aan de Zadelstraat met de ,,pothuizenstrook'' aan het Buurkerkhof in 1902. Olieverfschets van K. Hanau. GAU TA Buurkerkhof 1902 (1).

Tegen de westmuur was de aftekening zichtbaar van de stook- en kookplaats, waarbij de hoge buitenschoorsteen langs de achtergevel hoorde. Daarnaast zat een muurkast. De westmuur zelf bleek de 17e-eeuwse zijmuur van het pothuis van de buurman (11) te zijn. Deze muur was voorzien van een klein sieranker. Hij was verder zorgvuldig gevoegd en enkele malen gewit, voordat hij deel ging uitmaken van het iets jongere pothuis van 9.

De grond onder het pothuis was kleiïg en rijk aan verstoord liggende menselijke botten, wat voor het Buurkerkhof niet zo vreemd is, maar wat wellicht een aanwijzing is voor de mogelijkheid dat het Buurkerkhof zich eens iets verder naar het zuiden heeft uitgestrekt.

De scheiding tussen het pothuis en de nog lager gelegen kelder aan de voorkant (afb. 268) werd vroeger gevormd door een houten binnenpui (niet onder de achtergevel), waarvan de pengaten nog in een balk terug te vinden waren. In dezelfde balk zat aan de oostkant een uitholling, die bij een stenen trapje hoorde voor de verbinding tussen pothuis en kelder. Dit trapje kwam uit in een houten portaaltje, vanwaaruit de kelder en een plee tegen de oostmuur toegankelijk waren.

De achterhelft van de kelder was overdekt door een enkelvoudige balklaag en heeft, ondanks de beperkte luchttoetreding, lange tijd een woonbestemming gehad. In het midden zit nog steeds een oude hangschouw tussen twee ingehakte muurkasten. De bijbehorende vloer bestond uit grijze plavuizen. Daaronder lag een oudere vloer van rode plavuizen, die zich onder de houten wand door uitstrekte tot aan de achtergevel.

De middeleeuwse voorkelder heeft een éénsteens gewelf, dat koud tussen de zijmuren is gebouwd, en dat vroeger wellicht tot aan de achtergevel heeft doorgelopen. Er werden onder het midden van het huis geen sporen van een dwarsmuur aangetroffen. Deze kelder loopt aan de straatzijde door tot ruim één meter buiten de huidige voorgevel, die op een zorgvuldig afgewerkte, grote korfboog rust (steenformaat 28 × 14 × 6,5 cm). Onder deze boog, die kennelijk jonger is dan de kelder, werden geen funderingsresten aangetroffen. De zijmuren lopen ononderbroken door, en de voormuur vertoont hetzelfde steenformaat als de zijmuren en het gewelf (30 × 15 × 7,5 cm). De indruk bestaat dat, mogelijk reeds vóór de 17e eeuw, de noordelijke rooilijn van de Zadelstraat bijna anderhalve meter achteruit is gelegd (afb. 267). Om hierover meer duidelijkheid te krijgen, is naast archiefonderzoek, ook het verkrijgen van gegevens over onder de straat doorlopende kelders van de huizen aan de noordzijde van de Zadelstraat nodig.

Van de middeleeuwse voorgangers van het 17e-eeuwse huis was echter meer over dan alleen de kelder: zoals zo dikwijls zijn ook hier de middeleeuwse bouwmuren grotendeels blijven bestaan. Alleen van de oostmuur is een belangrijk deel in de 17e eeuw vernieuwd. Voor het overige bleek, als verrassing, een groot deel van het muurwerk massief uit tufsteen te bestaan, met dikke voegen van groffe specie. De dikte van de stenen schommelde meestal tussen 12 en 17 cm; een groot aantal blokken had een fors formaat. Van beide bouwmuren bleek de fundering, voor zover zichtbaar, geheel van tufsteen te zijn. Bij de westmuur geldt dat ook voor de beganegrond en de verdieping (middendeel) en zelfs voor de zolder (achterste helft). Vooral op de beganegrond vertoonde het muurwerk veel horizontale en verticale golvingen, die op allerlei manieren uitgevuld waren, deels in middeleeuwse steen, deels in 17e- en 18e-eeuwse steen. Plaatselijk helde de tufsteenmuur sterk naar het westen over. Het voorste gedeelte was te rommelig om er zinvolle conclusies uit te kunnen trekken. Het achterste deel was geheel vervangen door een invulling met hergebruikte middeleeuwse baksteen, waaronder allerlei profielstenen, die vermoedelijk afkomstig waren van een gothische schouw ter plaatse.

Afb. 270 Zadelstraat 9. Markt op het Buurkerkhof omstreeks 1900. Rechts de achterzijde van de huizen aan de Zadelstraat met de pothuizenstrook aan het Buurkerkhof. GAU TA, Buurkerkhof ca. 1900, foto E. A. van Blitz.

Op de verdieping bestond een groot deel van de westmuur (voor zover zichtbaar) uit bakstenen van 30 × 27 × 7,5 cm. In de muur waren verschillende kaarsnissen opgenomen, waarvan de voorste zó dicht tegen de voorgevel aan zat, dat ook dat verschijnsel zou kunnen pleiten voor een meer naar voren gelegen, middeleeuwse rooilijn. Het bijbehorende vloerniveau was wat lager dan het huidige. Behalve deze kaarsnissen kwam er in het midden van de muur ook een middeleeuwse schouw in zicht.

Bij graafwerk in de kelder bleek dat bij de tufstenen zijmuren ook een tufstenen achtergevel heeft gehoord, die op dezelfde plaats stond als de huidige, 17e-eeuwse achtergevel (afb. 268). Deze tufstenen muur was kennelijk later aan de buitenzijde met een éénsteens moppenmuur verdikt.

Ten aanzien van de datering van het tufstenen muurwerk heerst onzekerheid. Het materiaal zelf kan op grond van de manier van bewerking en van formaat zeer wel in of vóór het begin van de 12e eeuw stammen. Maar het is niet uitgesloten dat het secundair verwerkt is. Het zou in dat geval bijvoorbeeld een partij sloopmateriaal kunnen zijn, mogelijk afkomstig van een verbouwing van de romaanse Buurkerk, die immers maar op een steenworp afstand van het huis ligt. Wel was opvallend dat de tufsteen, waar hij werd aangetroffen, zeer homogeen verwerkt leek te zijn, en dat hij in beide muren vanaf een eind onder de kelderyloer voorkwam, waardoor primair gebruik weer niet onwaarschijnlijk is. *A. F. E. Kipp*

Lijst van panden en percelen waar in 1984 bouwhistorisch of archeologisch onderzoek verricht werd, dat in deze Kroniek niet of slechts ten dele behandeld wordt.

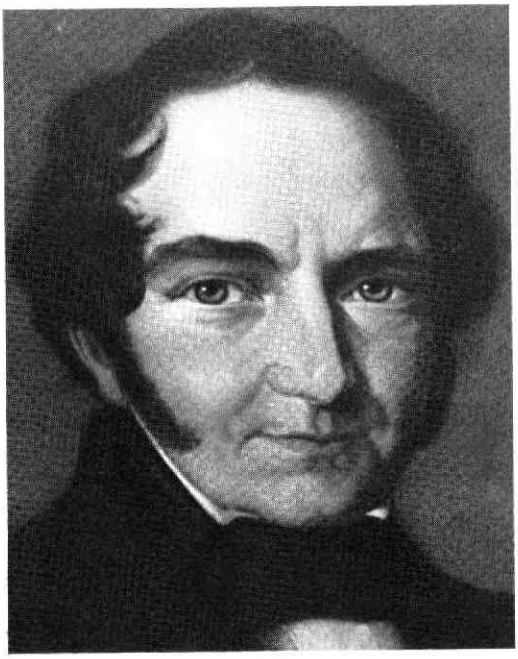
Abstederdijk 180A, 188/190
Achter Clarenburg 1
Ambachtstraat 4
Bakkerstraat 12/14
Bemuurde Weerd Wz 3, 16/16bis
Buurkerkhof 4, 5, 6, 7, 8
Drift 31
Haverstraat 10/10bis
Herenstraat 5, 26
Hofpoort 8
Keizerstraat 35
Keukenstraat 4, 6, 8
Lage Weide 45
Lange Lauwerstraat 91-95
Lange Nieuwstraat 20, 48
Lepelenburg 1
Lijnmarkt 17, 20, 32/34
Mariaplaats 9
Nieuwe Gracht 41, 52, 56
Oude Gracht 62, 228, 302, 307, 373 (bebouwing op de werf)
Oudkerkhof 27
Park Oog in Al (theekoepel)
Pelmolenweg 14
Pieterskerkhof 13/13A, 18, 19, 20, 21, 22
Schalkwijkstraat, riool
Springweg 4, 6, 51, 53, 54, 102
Strijlandseweg 1
Voorstraat 80/82
Weerdsingel 13, 63
Wolvenplein 3

DE WINKEL VAN SINKEL IN UTRECHT

In de winkel van Sinkel
Is alles te koop.
Daar kan men krijgen:
Mandjes met vijgen,
Doosjes pommade,
Flesjes orgeade[1]*,*
Hoeden en petten
En damescorsetten.
Drop om te snoepen
En pillen om te . . .

Wie kent niet dit aloude reclameversje van de winkel van Sinkel? De mandjes met vijgen, de pommade en de orgeade zijn misschien wat in de vergetelheid geraakt, maar de eerste en laatste regels kunnen nu nog door menigeen worden opgezegd. Ook het gebouw waarin vroeger de Utrechtse winkel van Sinkel gevestigd was, geniet veel bekendheid. Het staat immers in het hartje van de stad aan de Oudegracht en het valt onmiddellijk op door de vier reusachtige vrouwenbeelden die de voorgevel sieren.
Maar wie was nu eigenlijk die meneer Sinkel? Verkocht hij ècht alles en wanneer leefde hij? Ook over zijn Utrechtse winkel bestaat veel onduidelijkheid. Als openingsjaren worden onder meer 1836 en 1844 genoemd, het sluitingsjaar is nergens exact gepubliceerd en men verschilt zelfs van mening over de naam van de architect die het gebouw ontwierp. Reden genoeg dus om eens een grondig onderzoek in te stellen naar de geschiedenis van de winkel van Sinkel.

Tweehonderd jaar geleden, op 30 september 1785, werd in het Noordduitse plaatsje Cloppenburg (hertogdom Oldenburg) Michael Anton Sinkel geboren als een van de zeven kinderen van het rooms-katholieke echtpaar Hermann Anton Jacob Sinkel en Maria Anna Gertrud Wittig[2]).Omstreeks 1820 vestigde deze Michael Anton - kortweg Anton - Sinkel zich als manufacturier in Amsterdam. Hij was niet de enige Duitse stoffenhandelaar die zijn heil in Nederland zocht. Ook personen als Clemens en August (C&A) Brenninkmeijer, Cloppenburg, Kreijmborg, Voss en Lampe kwamen in de eerste helft van de vorige eeuw vanuit Oldenburg (tegenwoordig Nedersaksen) of Westfalen naar Nederland, waar zij als eenvoudige marskramers begonnen en later gerenommeerde bedrijven vestigden[3]). Anton Sinkel opende in 1821 een manufactuurzaak op het adres Nieuwendijk 174-176 te Amsterdam. Het grote gebouw had hij laten ontwerpen door de Amsterdamse architect Johannes van Straaten. Het bleef niet bij deze ene winkel: al spoedig breidde hij zijn zaak uit met de tegenoverliggende panden Nieuwendijk 175-177 en later werden onder

Afb. 1. Anton Sinkel (1785-1848). Portret in eigendom van de Amro Bank te Utrecht, momenteel berustend te 's-Hertogenbosch. Foto H. E. Einarsen, 's-Hertogenbosch.

meer nog winkels geopend aan het Damrak en aan de Kalverstraat.
Sinkel schijnt ook een apotheek aangekocht te hebben, waarbij als voorwaarde werd gesteld dat de apothekersartikelen in de handel bleven[4]); dat verklaart waarom hij als manufacturier ook pillen, drankjes en drop ging verkopen, zoals uit het versje blijkt. De zaken gingen goed in Amsterdam en er kwamen filialen elders in Nederland: aan de Nieuwestad in Leeuwarden, aan de Grote Markt in Rotterdam, aan de Botermarkt in Leiden en . . . aan de Oudegracht in Utrecht.

Reeds op 1 mei 1824 werd Anton Sinkel eigenaar van het huis genaamd ,,Het houten been'' (vroeger ook ,,Blijdestein'' geheten) op het adres Oudegracht wijk G nr. 14 (nu: 156)[5]). Nadat hij het pand had laten verbouwen tot winkelhuis, gaf hij het in beheer aan de manufacturier Albertus Maseland. Sinkel had echter nog grotere plannen in Utrecht. Vlak bij zijn winkel bevond zich een groot gebouw, waarin tot 1817 het St. Barbara- en St. Laurensgasthuis (ook: Kranengasthuis) gevestigd was. Nadat het gasthuis in 1817 door de samenvoeging van de Utrechtse Gods- en Gasthui-

zen was opgeheven, was het onder meer als kazerne en pakhuis in gebruik geweest. Op 15 maart 1834 kocht Anton Sinkel van de regenten der Verenigde Gods- en Gasthuizen het voormalige gasthuis en de twee huizen die tussen dit gebouw en zijn winkel in stonden, voor het bedrag van *f* 20.000,–[6]). Het gasthuisgebouw strekte zich uit van de Oudegracht tot aan de Neude, waar Sinkel ook al twee huizen had gekocht. Hij liet het gehele complex slopen en gaf aan verschillende architecten opdracht een monumentaal ,,winkelpaleis'' te ontwerpen. Een van deze architecten was de Utrechter Christiaan Kramm (1797-1875), directeur van de Stads-Scholen van Bouwkunde te Utrecht. Van hem is een groot aantal ontwerptekeningen van de winkel van Sinkel aan de Oudegracht bewaard gebleven[7]), waardoor hij later wel eens als de architect van het gebouw werd bestempeld. Verschillende van zijn tekeningen vertonen ook wel enige gelijkenis met het gebouw zoals het uiteindelijk is neergezet[8]). Het uitgevoerde ontwerp werd echter vervaardigd door Pieter Adams (1778-1846), voormalig stadsarchitect van Rotterdam. In de Avondbode schreef men in 1839, dat Sinkel bewezen had ,,een man te zijn, die smaak voor het groote en schoone aan cordaatheid en kennis van zaken en menschen paart: onderscheidene plannen waren hem voorgelegd; maar zijn genie deed hem dit van den heer Adams, en terstgt, verkiezen''[9]). Kramm schreef trouwens zelf ook in een biografie van Adams, dat deze het ,,Koopmans-winkelhuis van A. Sinkel, bij de Waag, te Utrecht'' ontworpen had[10]). Misschien zat het hem nog dwars, dat zijn eigen plannen niet uitgevoerd waren, want hij is opvallend vinnig over het werk van zijn collega: ,,. . . welks geheel, op zich-zelf beschouwd, van eene goede architectuur is; doch, Cariatiden, die een gevel dragen, is onzin. Die verbasterde smaak der XVI. eeuw werd reeds lang verworpen; ook is het geheele aanzien niet dat van een Manufactuurwinkel.''

Het duurde wel lang, voordat met de bouw werd begonnen. Anton Sinkel was wat al te voorbarig geweest met het slopen van de gebouwen, zodat men geruime tijd tegen een ,,gat in de Oudegracht'' aankeek. In 1836 verloor het stadsbestuur toch echt zijn geduld: op 16 april van dat jaar werd besloten ,,den Heere Sinckel nogmaals te doen aanzeggen, dat indien niet onverwijld wordt overgegaan tot bebouwing van het terrein over de stadskraan, hetzelve terrein alsdan overeenkomstig de bestaande verordeningen met eene bekwame muur zal moeten worden afgezet, zoo aan de Grachtzijde als aan de Neude''[11]). Dit hielp, want Sinkel beloofde een week later, dat hij in mei een plan zou indienen[12]). In 1837 werd eindelijk een begin met de bouw gemaakt. Op 9 september van dat jaar werden de vier grote vrouwenbeelden (kariatiden), die in Engeland vervaardigd waren, met de Schiedamse schuit over de Oudegracht vervoerd naar het in aanbouw zijnde pand. Het kwam goed uit dat de stadskraan, waarmee de goederen vanaf de schepen omhooggehesen plachten te worden, vlak bij de bouwplaats stond. Wat gebeurde er echter? Het toestel bezweek onder het gewicht van een van de kolossale dames: het bovenste deel van de kraan brak eraf en viel mèt het beeld in de Oudegracht! Het volgende spotvers schijnt daarna in omloop gekomen te zijn[13]):

,,Had reeds het Instrument
Van ouds genaamd de kraan
Ten dienste dezer stad
Twee eeuwen lang bestaan,
Maar moest, schoon sterk genoeg
Om half Schiedam te ligten[14]),
Voor een gegoten beeld
In deze dagen zwichten.
O, kinderen van de kraan[15])
Wat werk hebt gij begonnen,
Zie nu, een Britsche hoer
Heeft kraantje overwonnen.''

De beelden van Sinkel hebben het dus op hun geweten, dat de eeuwenoude kraan buiten bedrijf werd gesteld en moest worden verwijderd. Maar zij hebben zelf het ongeval kennelijk zonder kleerscheuren overleefd en men ging onverdroten door met de bouw. De uitvoering en praktische leiding ervan waren opgedragen aan de Amsterdammer G. Moele. Het stadsbestuur volgde de werkzaamheden met enige bezorgdheid. Men vroeg zich in gemoede af, of de fundamenten ,,wel genoegzaam bekwaam zouden zijn aangelegd om weerstand te kunnen bieden aan zulk een kapitaal gebouw''[16]). Tot nu toe blijkt deze ongerustheid ongegrond te zijn geweest!
Na twee jaar was het dan zover en kon de winkel van Sinkel in Utrecht geopend worden. Het nieuwe gebouw was ingericht als manufactuurzaak, terwijl de daarnaast gelegen winkel nu werd bestemd als tapijtafdeling. Achter de manufactuurzaak was in dezelfde stijl een koetshuis gebouwd, dat als werkplaats en woning gebruikt zou worden (nu: Vinkenburgstraat 19-21).

In de Utrechtsche Courant van 10 mei 1839 is een beschrijving van de nieuwe winkel opgenomen, maar een exacte openingsdatum wordt daarin niet genoemd[17]). De Amsterdamse dagbladen waren gelukkig iets duidelijker. In de Nieuwe Amsterdamsche Courant van 8 mei 1839 lezen we:
,,Utrecht, 6 Mei. Heden morgen werden wij op het aangenaamst verrast, door het nieuw gebouwde etablissement van den Heer Sinkel geopend te zien''[18]). Ook de Avondbode van 8 mei 1839 maakt melding van deze onverwachte gebeurtenis: ,,Onder dagteekening van den 6 Mei, ontvangen wij uit Utrecht het navolgende. Wij leven in eene eeuw van illusie en zinbegoocheling. Gisteren avond was van het nieuwe gebouw, hetwelk de heer Sinkel op de Oude Gracht heeft doen daarstellen, niets te zien dan het bovengedeelte, en heden morgen is alles open en gestoffeerd. Op de plaats, waar vroeger het zoogenaamde Kranengasthuis stond, dat ook voor eene militaire kazerne diende, en doorgaans een vuil en onaangenaam gezigt aanbood, is nu, binnen den korten tijd van twee jaren, een winkelpaleis gebouwd, zoo als Frankrijk

Afb. 2. Reclamebiljet, ca. 1890. G.A.U., bibl. Utr. nr. 5473^{XX} (112).

noch Engeland er een toonen kunnen''[19]).
Het gebouw was opgetrokken in neo-classicistische stijl, compleet met zuilen, timpanen en kariatiden. De kariatiden - als steunzuil dienst doende vrouwenbeelden in Griekse gewaden - waren in de 19e eeuw vooral in Engeland populair. De grote voorbeelden uit de antieke kunst waren de kariatiden van het Erechtheion op de Atheense Akropolis. De 3½ meter hoge, nogal plompe beelden van Sinkel waren vervaardigd van gietijzer; geen wonder dat de kraan op hun gewicht niet berekend was!
De voorgevel was met nog meer beelden opgesierd: boven op de twee vooruitspringende zijgedeelten (z.g. avant-corpsen) waren vier grote ijzeren figuren geplaatst als symbolen voor de koophandel, de voorzichtigheid, de zeevaart en de hoop, zaken die voor een man als Sinkel van groot belang waren. De deur in het ene zijgedeelte leidde naar het bovenhuis, terwijl men via de deur aan de andere kant in de werken opslagruimten kon komen. De ingang van de winkel bevond zich in het midden, achter de kariatiden.

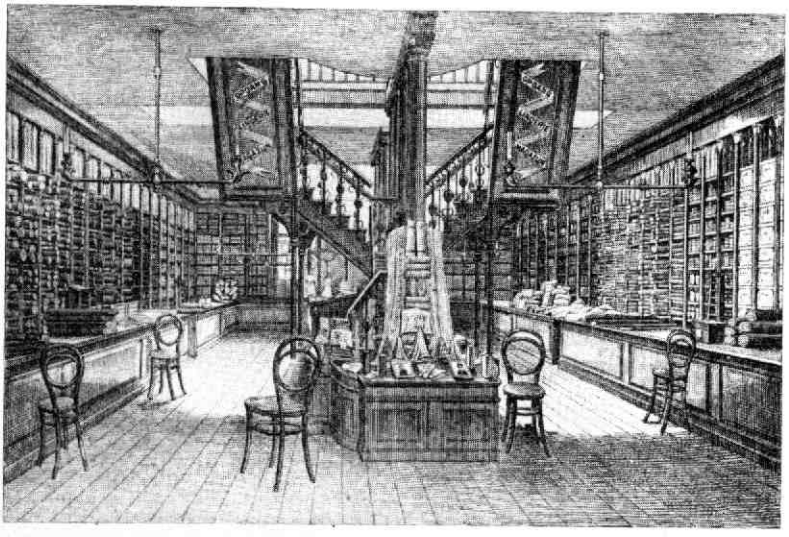
Dank zij de uitvoerige beschrijvingen in de genoemde dagbladen, kan men zich nu nog een aardig beeld vormen van het toenmalige interieur. De klanten van Sinkel kwamen eerst in de ,,voorwinkel'', een halfcirkelvormige, met hekken afgesloten ruimte achter de beelden. Aan weerskanten van deze voorwinkel stonden etalagekasten van ,,goudgebronsd zeer kunstig gewerkt ijzer''. De voetstukken van deze kasten waren, evenals de vloer, van blauw en wit marmer, ingelegd met koper. Via mooi bewerkte deuren van verguld ijzer betrad men de ,,verkoopzaal'', de eigenlijke winkel. En wat men dan zag, was zeer indrukwekkend en chic. De zaal van ongeveer 12 bij 23 meter was rondom betimmerd met kasten en toonbanken van gepolitoerd esdoorn- en mahoniehout en op de vloer lag een mahoniehouten parket. Achterin de zaal kon men door de ramen van een grote deur de stijlvolle tuin bewonderen, die tussen de winkel en het koetshuis in lag. Aan weerskanten van deze deur waren de wanden geheel bedekt met kapitale spiegels, die ,,een betooverend effect'' hadden. Het gebogen plafond was voorzien van sierlijk beeldhouw- en stucwerk. Op de eerste verdieping bevonden zich woonvertrekken, maar in het midden was rondom een galerij van ongeveer 6 bij 12 meter gebouwd, waarvandaan men kon neerzien op de verkoopzaal. Op de balustrade van deze galerij waren pilasters met gebeeldhouwde mannenhoofden, zogenaamde ,,hermen''[20]), aangebracht, met daarboven een glazen dak, een ,,lantaarn''. Dit glazen dak had een speciaal effect: het liet niet alleen het daglicht tot in de winkel doordringen, maar de benedenzaal leek er ook veel groter door.
Helaas zijn van het interieur van de Utrechtse winkel geen afbeeldingen te vinden, maar het zal wel enigszins geleken hebben op dat van de ,,groote katoenwinkel'' die Sinkel in Amsterdam had: de wanden betimmerd met metershoge kasten waarin de stoffen en kledingstukken opgestapeld lagen, daarvoor lange, houten toonbanken, en op de gladde parketvloer hier en daar een sierlijk stoeltje voor wachtende klanten (zie afb. 3). De sfeer zal er deftig en toch gemoedelijk zijn geweest. Sinkel streefde ernaar, dat alle rangen en standen zich in zijn zaken thuis voelden.
De verslaggevers waren in 1839 lyrisch over de nieuwe winkel in Utrecht. Een van hen schreef: ,,. . . . elk aanschouwer, die eenig gevoel voor kunst heeft, geraakt in verrukking, bij het zien van zulk een meesterstuk van architectuur; welk eene grootheid en harmonie in het geheel''[21]). En een ander: ,,. . . . als men uit den voorwinkel in den eigenlijken winkel komt, verliest men zich bijkans in de beschouwing. Welk eene stoute ordonnantie, en elegance en welberekende uitwerking, tot zelfs in de kleinste deelen!''[22]). Architect Adams werd overladen met complimenten en er werd zelfs gesuggereerd, dat dit werk geschikt was om eventuele vijanden van Adams ,,een blos aan te jagen''[23]). In de Utrechtse krant werd toch nog wat kritiek geuit: het was ,,grootscher'' geweest, als de winkel zich tot aan de Neude had uitgestrekt en het stucwerk vond men ,,een weinig te vol en niet eenvoudig genoeg'' . . . De Utrechters waren misschien wat te kleinsteeds voor dit weelderige winkelpand!

Ook over de manier waarop Sinkel handeldreef, was

in Utrecht niet iedereen te spreken. L. E. Bosch, uitgever van de Utrechtsche Courant en de Volksalmanak, schreef in zijn almanak van 1842: ,,Hij (Sinkel) heeft een prachtig winkelhuis daargesteld, hetwelk door vele vreemdelingen wordt bezocht en bewonderd, alwaar alle soorten van manufacturen tegen een bepaalden prijs te verkrijgen zijn. - Waren deze koopgoederen alle inlandsche voortbrengselen, men zou er kunnen bijvoegen, dat hij Nederlandsche fabrieken en industrie begunstigde, doch dit is het geval niet. Sommigen beweren, dat hij, door den handel in het groot te drijven, de koopgoederen in Engeland en elders veel goedkoper kan bekomen en, tegen kontant geld, ook veel goedkooper kan afzetten, waardoor hij de andere kleinere winkels zou benadeelen. Hoe dit ook zij, de handel is vrij, en er bestaat een wedijver om de waren goedkoop te leveren. - De heer Bakker[24]) heeft waarschijnlijk uit een godsdienstiger en menschlievender oogmerk gehandeld, ten minste geen tijdelijk of geldelijk belang beoogd''[25]).

Menslievend of niet, de formule van Sinkel sloeg ook in Utrecht aan. De winkel aan de Oudegracht kreeg al gauw bekendheid, niet alleen door de pompeuze voorgevel, maar ook door de ruime keuze aan artikelen en de lage prijzen. In andere winkels moest nog wel eens worden afgedongen, maar bij Sinkel wisten de klanten meteen waar zij aan toe waren: ,,Alle goederen en prijzen worden stipt gecontroleerd, en zijn in voor ieder leesbare cijfers opgeteekend; een zekere waarborg, dat altijd het beste goed voor den geringsten prijs wordt geleverd!''[26]). Men kan niet anders dan bewondering hebben voor de ondernemer Anton Sinkel. Met veel durf en zakeninstinct luidde hij het tijdperk van de grootwinkelbedrijven in. Het op grote schaal voordelig in- en verkopen was in die tijd nog heel bijzonder. Men was kleine winkels gewend met weinig of geen personeel en een beperkt assortiment. Sinkel bood de klanten veel meer en hij had een hele schaar personeelsleden in dienst. De winkel van Sinkel wordt dan ook wel het eerste warenhuis van Nederland genoemd. Toch is de term ,,warenhuis'' enigszins misleidend, omdat men daarbij onwillekeurig denkt aan de tegenwoordige zaken als V&D en de Bijenkorf. In de winkels van Sinkel was uiteraard van zelfbediening geen sprake en er werd heus niet ,,alles'' verkocht, zoals het reclameversje ons wil doen geloven. Anton Sinkel was in de eerste plaats een manufacturier, die zijn handel uitbreidde met allerlei accessoires en meubilair. Dat blijkt ook uit de ,,Schetsen der Magazijnen van de Firma A. Sinkel te Amsterdam'', een reclameboekje dat aan het eind van de vorige eeuw werd uitgegeven[27]). Op het schutblad staat te lezen: ,,Meest uitgebreid Manufactuur Magazijn in Nederland. Gezamentlijke oppervlakte 12986 m². Filialen in Utrecht en Rotterdam.'' Daarna volgen de beschrijvingen en interieurtekeningen van de verschillende afdelingen in Amsterdam: aan de Nieuwendijk waren op nr. 174 een ,,groote katoenwinkel'', een ,,groote zaal'', een ,,tweede zaal'', een lingeriemagazijn en een meisjes-atelier gevestigd, daarnaast op nr. 176 bevond zich een mannen-atelier, Nieuwendijk 175 herbergde een afdeling tapijten en een afdeling ledikanten en bedden, op nr. 177 waren een heren-paskamer en een lakenwinkel te vinden en daarachter, op het adres Damrak 63, kon men terecht voor ,,meubileering en stoffeering van geheele huizen, villa's en groote gebouwen''.

Hierbij vergeleken was de Utrechtse vestiging maar klein. In het gebouw met de kariatiden werden manufacturen en ,,gemaakte kleederen'' verkocht en in de winkel daarnaast ,,behangselpapieren, tapijten, bedden, deekens enz.''[28]). De verkoopruimte in de manufactuurzaak was ook veel beperkter dan men bij het zien van het grote gebouw zou verwachten. Alleen de zaal op de begane grond was als winkel ingericht; de omliggende kamers dienden als opslag- en werkruimten. De beheerder woonde met zijn gezin op de eerste verdieping en het overige personeel had de kamers op de tweede verdieping in gebruik. Het personeel woonde namelijk intern . . .

Afb. 3. Interieur van de ,,groote katoenwinkel'' van Sinkel te Amsterdam, eind 19e eeuw. G.A.A., bibl. nr. N 64.04.005 (Hist. Top. Atlas neg. nr. D 32416).

Anton Sinkel hechtte veel waarde aan een goede bediening. De personeelsleden waren aan strenge regels gebonden en hun werkdagen waren lang en vermoeiend. Daar stond echter tegenover, dat men bij Sinkel een uitstekende leerschool had. In het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad van 4 augustus 1936 vertelt Jules Moor zijn ervaringen als bediende van de winkel van Sinkel in Utrecht[29]). Hij was van 1891-1894 werkzaam als verkoper in de tapijtafdeling. Zijn verhaal moet wel met een korreltje zout worden genomen. Zo spreekt hij over een personeelsaantal van 72 (60 in de grote winkel en 12 in de andere zaak) en al deze mensen woonden volgens hem boven de winkel. In het bevolkingsregister staan echter nooit meer dan 30 personeelsleden van Sinkel tegelijkertijd ingeschreven. Zo waren er in 1890 veertien dames (10 winkeljuffrouwen, 2 dienstbodes, 1 modiste en 1 naaister) en veertien heren (allen winkelbediende) woonachtig in het winkelpand. Maar de beschrijvingen van de werksituatie door de heer Moor zijn uniek. Over het intern wonen van de personeelsleden vertelt hij: ,,Dat móest, tot de chefs toe. Om tien uur werd de zaak gesloten en dan moesten we meteen naar bed, tenminste dat dachten ze! Want vaak genoeg gingen we van de tapijtafdeeling den kelder door en dan door de poort de Ganzenmarkt op, en dan naar de zaak van Fevre[30]), waar nu het Heinekens bierhuis is, om een potje bier te drinken.
Meestal waren we toch weer vroeg thuis, want rare sprongen konden we met ons salaris niet maken. Dat varieerde namelijk van *f* 60,– tot *f* 150,– per jaar. Maar kost en inwoning vrij!
Je kon wel eens permissie krijgen om tot elf uur uit te gaan, maar voor degenen, die dat verlof niet hadden, was een wacht ingesteld, die ze het wegslippen moest beletten. Nou, daar viel wel mee te praten, temeer omdat je beurtelings een maand wacht had en je kende mekaar veel te goed. 's Ochtends om 8 uur moest je in de zaak zijn, Zaterdags om 7 uur en dan werkte je tot twaalf uur. Van twaalf tot twee werd in twee groepen warm gegeten, partie heette dat. Dan weer tot vier uur werken en daarna theedrinken, wéér in twee afdeelingen, tot kwart voor vijf en van half negen tot half tien soupeeren.'' De personeelsleden moesten 's zondags om negen uur beneden zijn, omdat ze anders het ontbijt misliepen. ,,Verder was je dien dag vrij, behalve soms Zondagmorgen, als de winkel open was.'' Volgens Moor was de onderlinge sfeer prima, al wisselde het personeel nogal eens. Voor elke nieuweling werd een installatiefeest gehouden. ,,Als we na het feest naar boven gingen om te slapen, hadden we nog een verrassing voor hem! Als hij de deur van de kamer open deed, dan was er voor gezorgd, dat er een emmer met water klaar hing die zóó opgesteld was, dat de baar[31]) dien emmer wel op het hoofd moest krijgen, waarmee hij dan geïnstalleerd was als lid van het personeel.'' Er waren ook bijnamen in omloop: de bedienden van de tapijtafdeling werden ,,tapijthengsten'' genoemd, terwijl de verkopers in de manufactuurzaak de fraaie titel ,,ellenridders'' droegen. De winkelbedienden moesten er natuurlijk piekfijn uitzien, compleet met hoofddeksel. De heer Moor: ,,De chefs moesten (en dat was voorschrift!) met hooge hoeden loopen in de winkeluren en wij met van die zwarte kalotjes.''

Anton Sinkel heeft nog zo'n 27 jaar van zijn florerende handel kunnen genieten. Hij overleed te Amsterdam op 22 januari 1848. In de krant verscheen na zijn dood het volgende bericht: ,,Gisteren avond overleed alhier, aan de gevolgen eener beroerte, de heer A. Sinkel, die zich door zijne uitgestrekte gelukkige ondernemingen in den manufactuurhandel eenen zoo grooten naam in de handelswereld had verworven. Wegens zijne bekende welwillendheid om aan brave oppassende lieden werk en brood te verschaffen, wegens zijne milddadigheid jegens de armen en andere maatschappelijke deugden, zal zijn verlies voorzeker door velen betreurd en zijne nagedachtenis gezegend worden''[32]).
Vijf jaar vóór zijn dood, op 15 mei 1843, had Anton Sinkel zijn testament opgemaakt[33]). Uit zijn huwelijk met Anna Maria Agnes ten Brink, dat op 1 augustus 1821 te Amsterdam gesloten was, waren geen kinderen geboren. Het was dus niet alleen van belang dat Sinkel bepaalde hoe zijn kapitaal verdeeld moest worden, maar ook dat hij vastlegde wat er met het bedrijf moest gebeuren. Vroeger had hij samengewerkt met zijn broers Hermann en Joseph, die de winkel in Leeuwarden hadden geleid. Joseph Sinkel was echter in 1832 verdronken, nadat hij op weg naar Amsterdam van het beurtschip gevallen was (zeer tragisch: hij was net twee maanden getrouwd en zijn zoon werd ruim acht maanden later geboren). De andere broer, Hermann, had zich in 1843 vermoedelijk al uit het bedrijf teruggetrokken. Van zijn familieleden vond Anton Sinkel nu zijn neef Bernard (voluit: Anton Bernard Casper), een zoon van zijn overleden broer Bernard, het meest geschikt om de zaken voort te zetten. Hij gaf er echter de voorkeur aan, dat Bernard Sinkel een vennootschap zou sluiten met Joseph Ludwig Veerkamp en Anton Bernard Povel, twee handelaren in dezelfde branche, die eveneens uit Duitsland afkomstig waren. Zij kregen, te zamen met Bernard Sinkel, het recht alle onroerende en roerende goederen die Anton Sinkel zou nalaten, van de erfgenamen over te nemen. Alleen als Veerkamp en/of Povel niets voor dit idee bleken te voelen, mocht Bernard Sinkel het bedrijf in zijn eentje runnen. Welnu, de heren verklaarden zich in 1848 bereid het plan van Sinkel uit te voeren. Zij moesten nog wel geruime tijd geduld oefenen, want in het testament was tevens bepaald, dat de boedel en de handelszaken nog minstens vijf jaar na de dood van Anton Sinkel onverdeeld en op dezelfde wijze moesten blijven bestaan. Op 22 januari 1856 vond de transactie dan toch plaats[34]). Bernard Sinkel, Joseph Veerkamp en Anton Povel namen alle gebouwen, zowel in Amsterdam als in Leeuwarden, Rotterdam, Leiden en Utrecht, van de erfgenamen over en sloten een vennootschap onder de naam ,,firma A. Sinkel''.

Twee firmanten overleden vrij kort na elkaar: Joseph Veerkamp op 20 januari 1863 en Bernard Sinkel op 7

Afb. 4. De grote kantoorzaal van de bank Vlaer en Kol (nu Amro Bank) in het vroegere winkelpand aan de Oudegracht, gezien in de richting van de ingang; boven is een gedeelte van de galerij met de ,,hermen'' te zien. Foto G.A.U., 1973. Top. Atlas nr. T 2.36.8.

juni 1864. Povel bleef dus alleen over en in 1870 werd besloten de vennootschap officieel te liquideren[35]). De kinderen van Bernard Sinkel (Bernard Herman Anton en Maria Rosalia) en de erfgenamen van Joseph Veerkamp werden uitgekocht, respectievelijk voor *f* 220.837,48 en *f* 103.164,13. Anton Povel kreeg eveneens een geldbedrag èn alle gebouwen met inboedels; gezamenlijke waarde: *f* 602.245,20! Uit deze bedragen en uit de opsomming van alle onroerende goederen (alleen al in Amsterdam 19 percelen) blijkt wel, hoe vermogend de firma was. In 1873 kwam er nog meer Sinkel-kapitaal in de familie Povel: een zoon van Anton Povel trad in het huwelijk met Maria Rosalia Sinkel, de dochter van Bernard Sinkel. Na het overlijden van Anton Povel op 4 april 1875 werd de firma voortgezet door drie van diens zoons[36]). Hoewel de zaken van Anton Sinkel sinds 1870 volledig in handen waren van de familie Povel, bleef de naam ,,Sinkel'' gehandhaafd, omdat deze nu eenmaal ingeburgerd was. De gebroeders Povel gingen zelfs zover, dat zij brieven van de firma ondertekenden met ,,A. Sinkel''!

De in 1848 overleden Anton Sinkel heeft zichzelf en zijn echtgenote door een onbekend gebleven schilder laten portretteren (zie afb. 1). Toen beide portretten in 1958 bij nazaten boven water kwamen, werd besloten ze te schenken aan de Utrechtse bank Vlaer en Kol, die inmiddels in het vroegere winkelpand van Sinkel aan de Oudegracht gevestigd was[37]). Men vond het een aardig idee, dat het echtpaar ,,op historische grond'' zou terugkeren. Inderdaad een aardig idee, maar het was misschien beter geweest de portretten te schenken aan een Amsterdams museum. In Amsterdam werd het bedrijf immers opgericht en Sinkel zal zich daar meer thuis gevoeld hebben dan in Utrecht: voor zover bekend heeft hij nooit in de Domstad gewoond en liet hij het beheer van zijn Utrechtse filiaal steeds aan anderen over.

Omdat de bevolkingsregisters van Utrecht in de vorige eeuw niet altijd volledig werden bijgehouden, is niet exact na te gaan, wie hier achtereenvolgens het beheer van de winkel van Sinkel voerden[38]). In 1840 staat wel de reeds genoemde Joseph Veerkamp op het adres van de winkel ingeschreven; deze was dus al voordat Sinkel zijn testament opmaakte, bij de zaak betrokken. Later was ene Antonie Coenraad Kuijpers chef van de firma; deze bleek bij de volkstelling van 1869 verdwenen te zijn. Zijn opvolger was Joseph Wilhelm Anton Bernard Stuckenborg, zoon van Carl Henrich Arnold Stuckenborg en . . . Anna Elisabeth Antonette Gertrud Sinkel, een zuster van Anton Sinkel. Na het overlijden van deze Stuckenborg in 1875 nam de familie Povel het roer in Utrecht volledig in handen. Van 1870-1874 hadden respectievelijk Christiaan en Augustinus Povel al tijdelijk boven de winkel gewoond. Op 15 juni 1875 werd het bovenhuis betrokken door een andere broer, Hyacinthe Povel, die de zaak nog meer dan 20 jaar zou leiden. Op 25 mei 1898 verhuisde hij naar Elst, omdat zijn taak in de Utrechtse winkel van Sinkel ten einde was.

Met ingang van 1 juli 1898 werd het grote winkelpand aan de Oudegracht door de familie Povel verkocht aan de bankiersfirma Vlaer en Kol[39]). Naar de reden van deze transactie kan slechts worden gegist. Wellicht werd de concurrentie van de andere grootwinkelbedrijven die inmiddels op het toneel verschenen waren, te groot. De tapijtwinkel bleef nog wel bestaan en werd op 28 november 1898 na een ingrijpende verbouwing door de firma Sinkel heropend[40]). Ook het verkochte pand werd grondig verbouwd, waarbij de karakteristieke onderdelen gelukkig zoveel mogelijk gespaard werden. Op 10 december 1900 werd het gebouw betrokken door de bank Vlaer en Kol[41]). De firma Sinkel is niet lang meer in Utrecht gebleven. In december 1900 verscheen in de kranten het volgende bericht: ,,A. Sinkel, Hoofdkantoor

Amsterdam, geeft kennis, dat zijne Tapijt- en Meubelzaak op de Oudegracht te Utrecht op 1 januari a.s. wordt opgeheven en op dien datum door de Heeren A. L. Hoogenstraaten (tegenwoordig Chef) en P. Voorn voor hun eigen rekening en op hun eigen naam zal worden voortgezet''[42]). De firma Hoogenstraaten en Voorn opende haar winkel medio januari 1901. In 1909 werd het pand omgebouwd tot een bioscoop, genaamd ,,Flora'', sinds 1950 ,,Camera''. De voormalige manufactuurzaak van Sinkel (Oudegracht 158) is nog steeds in gebruik als bankgebouw; alleen is Vlaer en Kol in 1977 opgegaan in de Amro Bank. Ook elders in Nederland verdwenen de winkels van Sinkel. Op 15 oktober 1912 werd de firma geliquideerd[43]). Toevallig is ook een deel van het Amsterdamse bedrijf een bioscoop geworden: in de panden Damrak 63 en Nieuwendijk 175-177 werd de - inmiddels opgeheven - bioscoop ,,Cineac'' gevestigd. In de oudste winkel van Sinkel, op het adres Nieuwendijk 174-176, is nu de HEMA ondergebracht. Met enige fantasie kan men er het interieur van de ,,groote katoenwinkel'' nog in herkennen.
Zo kwam er een einde aan het tijdperk Sinkel. De winkels waren een begrip in de vorige eeuw en speelden een belangrijke rol bij de ontwikkeling van de grootwinkelbedrijven. Maar als de naam Sinkel niet zo mooi had gerijmd op ,,winkel'', was er nu misschien niemand meer geweest die er ooit van had gehoord.

Gem. Archiefdienst Utrecht *J. N. van der Meulen*
Alexander Numankade 199

Noten

1) Amandelmelk, oorspronkelijk een afkooksel van gerst (,,orge'' is het Franse woord voor gerst).
2) De meeste genealogische gegevens in dit artikel zijn ontleend aan D. van Baalen, De familie Sinkel, oorspronkelijk geplaatst in de N.R.C. van 15 februari 1963 en in 1965 opgenomen in Gens Nostra, Maandblad der Nederlandse Genealogische Vereniging, jrg. XX, pag. 55-56, G.A.U., alg. bibl. nr. 1151^{xxx}.
3) Zie het artikel Westfaalse marskramers nu koningen van de textiel in Nederland, opgenomen in De Volkskrant van 15 september 1962, G.A.A., bibl. nr. W 65.
4) Ontleend aan Tirtsa en Leonard de Vries, De Winkel van Sinkel, Uitgeverij Amsterdam Boek B.V., 1976.
5) G.A.U., archieven van de familie Kol van de bankiersfirma's Vlaer & Kol, Kol & Co en van de N.V. Crediet- en Deposito Kas (hierna te noemen: arch. Vlaer en Kol), inv. nr. 474.
6) G.A.U., archief der Verenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht, inv. nr. 212.
7) G.A.U., Topografische Atlas, nrs. To 22.18 en To 22.18.2 - 22.18.3.
8) G.A.U., correspondentie gemeentearchivaris (mr. J. W. C. van Campen), 1950 nrs. 525 en 538, 1956 nrs. 56 en 57 en 1957 nr. 8.
9) De Avondbode 8 mei 1839, G.A.A. , bibl. nr. W 7.
10) Christiaan Kramm, De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, G.A.U., alg. bibl. nr. 1195^{xxx}.
11) Notulen van de Commissie van Fabricage, G.A.U., stadsarchief IV, inv. nr. 390, deel 2, pag. 31.
12) Ibidem, pag. 33.
13) Ontleend aan A. van Hulzen, Utrecht bij gaslicht, pag. 15, G.A.U., bibl. Utr. nr. 94^{6xd}.
14) Hiermee wordt het lossen van de goederen uit Schiedam bedoeld.
15) De mannen die bij de kraan werkten, werden ,,kraankinderen'' genoemd.
16) Notulen van de Commissie van Fabricage, G.A.U., Stadsarch. IV, inv. nr. 390, deel 2, pag. 84.
17) G.A.U., bibl. Utr. nr. 7007.
18) G.A.A., bibl. nr. W 100.
19) G.A.A., bibl. nr. W 7.
20) De naam ,,herme'' (in de 19e eeuw ook wel ,,terme'') voor deze naar onderen taps toelopende pilasters is ontleend aan de Griekse godheid Hermes, die oorspronkelijk model stond voor het beeldhouwwerk.
21) Nieuwe Amsterdamsche Courant, G.A.A., bibl. nr. W 100.
22) De Avondbode, G.A.A., bibl. nr. W 7.
23) Ibidem.
24) Bedoeld wordt de bakker Ghisebrecht Weddeloep, die in 1359 het St. Barbaragasthuis stichtte.
25) L. E. Bosch, Het Ste. Barbera-Gasthuis, thans het magazijn van den heer Sinkel, in: Utrechtsche Volksalmanak 1842, pag. 187-209, G.A.U., bibl. Utr. nr. 7100.
26) Schetsen der Magazijnen van de Firma A. Sinkel te Amsterdam. G.A.A., bibl. nr. N 64.04.005.
27) Ibidem.
28) Zie de adresboeken, G.A.U., bibl. Utr. nrs. 7115-7118.
29) G.A.U., bibl. Utr. nr. 7007; dit verhaal kwam ik op het spoor dank zij dr A. van Hulzen.
30) Hiermee zal Finjé bedoeld zijn.
31) Nieuweling.
32) Nieuwe Amsterdamsche Courant 24 januari 1848, G.A.A., bibl. nr. W 100.
33) G.A.U., arch. Vlaer en Kol, inv. nr. 474.
34) Ibidem.
35) Ibidem; de volledige akte is opgenomen in het protocol van notaris W. P. C. Fabius te Amsterdam, G.A.A., inv. nr. 22424, akte nr. 4136.
36) G.A.U., arch. Vlaer en Kol, inv. nr. 474.
37) Het Centrum 2 juli 1959, G.A.U., bibl. Utr. nr. 7061^{18x}.
38) G.A.U., stadsarch. IV nrs. 14 en 16 en Stadsarch. V nrs. 22, 22^{x}, 22^{4x} een 22^{5x}.
39) G.A.U., arch. Vlaer en Kol, inv. nr. 467.
40) Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 27 november 1898, G.A.U., bibl. Utr. nr. 7007.
41) Ibidem, 9 december 1900.
42) Ibidem, 21, 23 en 25 december 1900.
43) Ontleend aan een artikel door J. H. Kruizinga in De Echo van 10 mei 1961, G.A.A., bibl. nr. N 64.04.005.

G.A.A. = Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam
G.A.U. = Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht

ACH LIEVE TIJD (5)

OVER DE SMALLE GRENS TUSSEN 'N NORMAAL BESTAAN EN ARMOEDE

Bij alle actuele discussies over onze sociale zekerheid is het interessant te lezen over ,,De Utrechters en hun armenzorg''. Deel 5 van de serie Ach Lieve Tijd gaat daarover.

Hoewel de auteurs geen duidelijke caesuur in hun tekst aanbrengen, kan men stellen dat ongeveer ¾ van de tekst gaat over de ,,oude'' maatschappij, de periode voor ca. 1800 (103-118), en ¼ over de 19e en 20e eeuw (118-122).
De lezer kan via beeld en tekst kennis maken met belangrijke facetten van de armoede en de armenzorg in Utrechts verleden. De vraag die zich stelt is of de auteurs erin geslaagd zijn binnen de hen opgelegde beperkingen (13 à 15 blz. tekst over een breed en gecompliceerd thema, bestemd voor een ruim en in het algemeen historisch weinig of niet geschoold publiek) de lezer duidelijk te maken wat het betekende arm te zijn in het verleden, hoe voor arme mensen werd gezorgd en hoe de inhoud van de begrippen arm, armoede, armenzorg zich in de loop van de bestudeerde periode eventueel heeft gewijzigd. In het besef dat het niet makkelijk is om kort en op een eenvoudige manier ingewikkelde dingen te beschrijven, zal ik mijn kritiek dan ook beperken tot enkele hoofdzaken.

Een eerste punt van kritiek is dat naar mijn smaak de auteurs het verleden teveel als een eenheid beschouwen. De tekst gaat over een periode van bijna 9 eeuwen (12e-20e eeuw), maar we vernemen bv. nergens of er perioden zijn geweest waarin de Utrechtse armen talrijker en armer waren dan in andere perioden, of de rijkere Utrechters in de ene periode meer deden aan de liefdadigheid dan in de andere, ook niet hoe en onder welke invloeden de houding van de overheid t.a.v. het verschijnsel armoede en de armen zich ontwikkelde. Met de zin ,,Eeuwenlang was voor velen het bestaan onzekerder dan in onze tijd'' (103) beginnen de auteurs hun verhaal. Over de oorzaken hiervan zijn zij echter heel kort. M.i. te kort: ,,telkens terugkerende strenge winters en misoogsten (103) (er waren ook wel eens normale winters en goede oogsten!), ziekte, invaliditeit, de gezinsgrootte en -samenstelling, d.w.z. factoren waarop de mens in het verleden weinig of geen invloed kon uitoefenen. Over de invloed van de maatschappelijke verhoudingen (de sociale ongelijkheid, de economische belangen van de regeerders, de enorme verschillen in inkomen en vermogen, de situatie op de arbeidsmarkt) en de economische ontwikkelingen (profiteerden de armen mee van Nederlands Gouden Eeuw? bv.) wordt vrijwel niets gezegd. ,,De tuinen van de statige herenhuizen aan de Oudegracht waren in vroeger tijden volgebouwd met allerlei kleine huisjes'' (119) schrijven de auteurs. Of de eigenaren van deze fraaie panden dit hadden gedaan om hun arme medeburgers te helpen of om er zelf financieel beter van te worden (zie huurprijzen op blz. 120) is een vraag die de auteurs zich niet stellen.

Uiteraard kan niet worden verwacht dat al deze thema's uitvoerig aan bod kunnen komen in één aflevering van ,,Ach lieve tijd''. Toch zou het m.i. mogelijk zijn om bv. aan de hand van enkele eenvoudige cijfermatige gegevens heel wat te verduidelijken. Hier kom ik bij mijn tweede punt van kritiek, de nogal ongelukkige manier waarop met cijfers is omgesprongen. Als je wilt meten hoe belangrijk een bepaald maatschappelijk verschijnsel is, dan kan je niet zonder cijfers.
Nergens in ,,de Utrechters en hun armenzorg'' is er ook maar een concrete aanwijzing, een schatting van het aantal armen, van hun aandeel in de totale bevolking. Wel bepaalde suggesties: in de strenge winter van 1890-1891 werden in een periode van 8 weken 138.786 porties koffie en brood uitgedeeld aan de Utrechtse behoeftigen. Een korte rekensom leert ons dat het dus gaat over gemiddeld 2.478 porties per dag, op het eerste gezicht een indrukwekkend aantal. Blijft dit aantal even indrukwekkend als we weten dat het een *strenge* winter was en dat Utrecht toen meer dan 85000 inwoners telde? Hier en daar worden bedragen genoemd die de armen, beter sommige armen, op bepaalde tijdstippen mochten ontvangen. Zo kregen 106 armen met kerstmis elk 11 stuivers van de armenpot van het Oudmunster (105). Dergelijke informatie heeft slechts zin als de lezer ook inzicht heeft of krijgt in wat een arme met dat bedrag kon kopen. De auteurs vermelden ook niet of het voorbeeld van de 106 armen dateert uit de 15e of uit de 17e eeuw, terwijl je misschien met dezelfde 11 stuivers in de ene periode heel wat meer kon kopen dat in de andere. Nu is het door gebrek aan voldoende betrouwbare gegevens vaak moeilijk om voor de wat oudere perioden de koopkracht van het geld te bepalen. Dit geldt echter veel minder voor de 19e en 20e eeuw. Toch moeten ook hier vraagtekens worden geplaatst bij enkele gegevens die de auteurs hieromtrent verstrekken. Zo wordt op blz. 120-121 beschreven dat in het laatste kwart van de 19e eeuw (niet geheel duidelijk) voor slechte woningen in de Utrechtse binnenstad 4 gulden of méér per week aan huur moest worden betaald terwijl de gewone man toen niet meer dan 6 a 7 gulden in de week zou hebben verdiend. Hier wordt dus de suggestie gewekt dat meer dan de helft van het inkomen aan huur moest worden

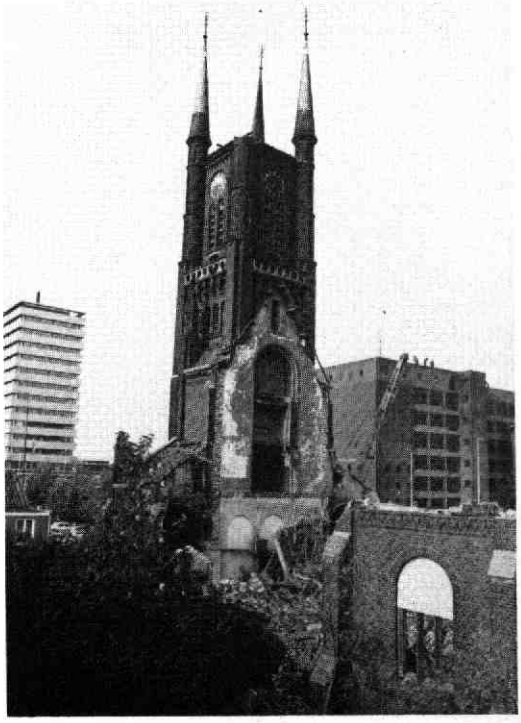
besteed. Dit is echter een volkomen onjuist beeld: men moet immers de uitgaven voor huur afzetten tegen het *gezinsinkomen* en niet alleen tegen het *loon* van de *man*.
Th. van Tijn, heeft trouwens aangetoond dat in de gezinnen van geschoolde én ongeschoolde arbeiders in de grote steden in die periode (600-750 gulden jaarinkomen) gemiddeld zo'n 17 tot 22% aan huur werd besteed (100-140 gulden op jaarbasis) (zie Algemene Geschiedenis der Nederlanden, dl. 13, blz. 80). Ook de gegevens over de uitkeringen aan ongeorganiseerde en georganiseerde (in een vakbond) werklozen in 1936, d.w.z. respectievelijk 3,90 en 5,40 gulden per week, zijn onjuist (121). De bedragen waren veel hoger (tot het drievoudige), wat overigens niet betekent dat de werklozen er behoorlijk van konden rondkomen. Vergelijkingsmateriaal (lonen en werkenden, prijzen e.d.) dat de lezer in staat stelt zich hierover een oordeel te vormen, ontbreekt ook hier.
Ik sluit af met een derde punt van kritiek: het ontbreken van enige bronvermelding en/of literatuurlijst. Wellicht heeft de meerderheid van de lezers van ,,Ach lieve tijd'' weinig belangstelling voor een uitvoerig en ingewikkeld notenapparaat. Als we er echter van uitgaan dat het doel van een publicatie als deze erin bestaat de belangstelling voor het verleden en voor de historische literatuur te bevorderen, wat let dan de uitgever een halve kolom in te ruimen voor literatuurverwijzing. De auteurs kunnen aangeven op welke publicaties hun verhaal (mede) is gebaseerd, de leergierige en kritische lezer kan zijn kennis en inzicht verdiepen en als hij niet zelf het slachtoffer is van de nieuwe armoede van onze lieve tijd koopt hij wellicht een of meerdere boeken waarnaar wordt verwezen, zodat ook de uitgeverswereld zelf er zijn voordeel mee doet.

Roger de Peuter

ACH LIEVE TIJD (6)

UTRECHT: BRANDPUNT VAN KERKELIJK LEVEN

Verscheidene ontwikkelingen in het kerkelijk leven in ons land, en soms zelfs daarbuiten zijn in Utrecht op gang gekomen. De tentoonstelling ,,Van Willibrord tot Wereldraad'' gaf daarvan in 1972 een boeiend overzicht. Enkele voorbeelden. In 1889 kwamen hier de oud-katholieken uit heel Europa tot de oprichting van hun ,,Unie van Utrecht'', nadat in 1763 het ,,Concilie van Utrecht'' vergeefs een hand naar Rome had uitgestoken. In 1938 had op het Domplein de vergadering plaats die het besluit nam een Wereldraad van kerken op te richten. Gedurende de Tweede Wereldoorlog was aartsbisschop Jan de Jong een van de voormannen van het geestelijk verzet tegen de nazi's. Vanaf de jaren zestig werd kardinaal Alfrink een prominent woordvoerder van de vernieuwing binnen de r.k. kerk gedurende en na het tweede Vaticaans concilie. Een fenomeen als de gemeenschap rond pater Winand Kotte in de Willibrorduskerk was (en is) daarop een reactie. Een stedelijke Raad van kerken tracht de oecumene in denken en doen van de grond te krijgen. De deconfessionalisering en de secularisatie zetten intussen door, kerken worden afgebroken of gesloten, en al dan niet christelijk geïnspireerde secten komen op, naast een wereldgodsdienst als de Islam.
Veel van de opgesomde verschijnselen hebben landelijke betekenis, maar ze vertonen toch ook een typisch Utrechts aspect, zoals hierboven werd aangegeven.
In deel 6 van Ach Lieve Tijd, handelend over ,,ziel en zaligheid'' van Utrecht en de Utrechters, komt men ze

Een beeld uit het recente verleden: de afbraak van de Monicakerk aan de Oudenoord (1973)

geen van alle tegen. Het lopende verhaal gaat zo ongeveer tot en met de afscheiding van 1834, wijdt dan nog een alinea aan het Leger des Heils en het Humanistisch Verbond (waarom - b.v. - niet aan de vrijmetselarij en de rozenkruisers?) en sluit dan af. Wel is er in de uitvoerige bijschriften soms een en ander over de 19de en 20ste eeuw te vinden.
Binnen de beperkingen die een opzet als deze nu eenmaal biedt, is er gewoekerd met de beschikbare ruimte. Over de keus die gemaakt is ten aanzien van het eindpunt in het chronologische relaas kan men van mening verschillen. Godfried Bomans heeft ooit het advies gegeven dat iemand die een lezing houdt over de kunst van het glasblazen niet te lang bij de Egyptenaren en de Feniciërs moet blijven steken. Het zou erop uit kunnen lopen dat de spreker geen tijd meer heeft voor Leerdam, en daarvoor zijn de mensen gekomen. Deze redenering geldt versterkt waar het gaat over kerkelijke instellingen, geestelijke stromingen en levensbeschouwingen, waarvan het landschap in onze dagen zo snel en drastisch verandert. Hier is het zaak zoveel mogelijk bij de levende herinnering van de ouderen aan te sluiten, zodat de jongeren nog bij benadering kunnen weten waar het over gaat.
Enkele kleine oneffenheden mogen hier misschien worden opgemerkt. De Buurkerk heette de ,,Maria minor'' ter onderscheiding van de kapittelkerk van St. Marie, die de ,,Maria maior'' werd genoemd. Hoe de auteur erbij komt de Domkerk tot Maria maior te promoveren is mij een raadsel. Overigens hebben de termen ,,minor'' en ,,maior'' niets met ,,klein'' en ,,groot'' te maken (p. 132). De predikheren zijn nimmer in de Herenstraat gevestigd geweest, zoals op p. 137 in een bijschrift te lezen valt.
De foto van ,,Honderd jaar kromstaf'' op p. 144 is niet genomen op 16 mei 1953, maar op de warme zondagmiddag van 17 mei van dat jaar, die ik mij goed herinner omdat ik er - zij het niet verkleed - met mijn mede-zesde klassers van de lagere school tot de deelnemers aan de optocht behoorde. Wie data vermeldt, moet dat precies doen.
Op p. 129 heet Willibrord ,,de stichter van de eerste Maartenskerk in 690''. Zowel dat ,,eerste'' als het jaartal roepen vragen op. Algemeen aanvaard is thans dat Willibrord een vroegere Merovingische St. Maarten heeft herbouwd, en wel pas na zijn wijding tot aartsbisschop van de Friezen in 695. Op p. 135 is met enige uitvoerigheid sprake van ,,het kleed van de Orde'' in het Ursulaklooster gesticht door Abraham Dole. Onduidelijk is of hier wel van een ,,Orde'' kan worden gesproken, en zo ja van welke. Geert Grote was overigens nooit kloosterling (131) en heeft dat ook niet willen zijn. Hij was clericus en diaken.
Ook sommige uitdrukkingen zijn minder gelukkig gekozen. Zo kan men niet zeggen dat in de zestiende eeuw een eind kwam aan ,,de eenheid van het christelijk geloof''; de eenheid die werd verbroken was die van de christelijke kerk. En de term ,,Utrechts schisma'' (143) is in de historiografie veelal gereserveerd voor de kerkelijke en politieke onenigheden na de keuze van bisschop Rudolf van Diepholt (1423-1450), en niet voor de scheuring tussen Roomsen en cleresie in 1732.
De bedoeling van dit deeltje: een geïllustreerde, populaire kerkgeschiedenis van de stad Utrecht te bezorgen is in een aantal opzichten zeker geslaagd te noemen. Het verhaal loopt goed, beperkt zich tot enkele grote lijnen en is in hoge mate leesbaar. Bezwaren zijn dat de specifiek Utrechtse bijdrage aan meer algemene ontwikkelingen onderbelicht blijft en dat het recente verleden te weinig aandacht krijgt.

Ton H. M. van Schaik

LOMBARDEN IN UTRECHT

In het maandblad Oud-Utrecht van januari 1985 schreef mevrouw Monic Slingerland over de Lombarden, de ,,middeleeuwse geldschieters'' in Utrecht. Om een antwoord te kunnen geven op de vraag naar de sociale status van deze pandjesbazen, vroeg ze zich onder andere af, waar de Lombarden hun woon- en werkplaats hadden. Nu heette een steeg tussen de Springweg en de Oude Gracht, in het verlengde van de Zilverstraat, de Lombardpoort. De Lombarden kunnen hier echter niet eerder dan rond 1500 gewoond hebben. Waar zij voor die tijd gewoond hebben, was onbekend.
Een akte uit het Rijks Archief Utrecht kan enige opheldering over één van hun eerdere vestigingen brengen. Op 17 januari 1469 draagt Gerrit Suggerode, kanunnik van S. Marie, voor schout en schepenen van Utrecht, aan de domkanunnik Evert Zoudenbalch alle rechten over, die hij bezat in ,,alynger huysinge ende hoffsteden myt allen hoeren toe behoeren van voir tot affter geheyten den Lombairden huys gelegen in die Botterstraet streckende wter Botterstraet in die Visscher stege'' (R.A.U., familie Zoudenbalch/Cock van Opijnen nr. 68, fol. 132 ro).
Blijkbaar hadden er lang genoeg Lombarden gewerkt en gewoond in een huis op de hoek van de Boterstraat en de Visschersteeg (tussen de Mariaplaats en de Oude Gracht) om aan dit pand hun naam te geven. In de tweede helft van de 15e eeuw werkten er echter geen Lombarden meer. De Boterstraat was zeker centraler gelegen dan de Lombardpoort en zal in sociale status niet voor deze plek hebben ondergedaan.

Van Lieflandlaan 44
Utrecht

Bram van den Hoven van Genderen

BOEKENSCHOUW

J. Schut, J. W. H. Feirabend, A. Pijpker, e.a. Jutphaas . . . verleden tijd. Nieuwegein, 1983 (Uitg. Historische Kring Nieuwegein). 184 pag., geïll., geb., f 17,50 (Verkrijgbaar bij oa. Boekhandel Manschot te Nieuwegein-Noord, zolang de voorraad strekt).

Sedert in 1947 de grote autodidact mgr. A. E. Rientjes, patoor van Maarssen maar van 1906 tot 1911 kapelaan van Jutphaas, als mede-auteur en geestelijk erfgenaam van de in 1944 onder moordenaarshanden gevallen kapelaan J. G. Böcker *Het Kerspel Jutphaas* het licht deed zien, was de historie van het dorp tussen Utrecht en Vreeswijk niet meer onderwerp van een monografie geweest. Wel verschenen er allerlei detailstudies, vaak korte artikelen, in met name tijdschriften. Met *Jutphaas . . . verleden tijd* heeft een schrijverscollectief uit de Historische Kring Nieuwegein de stoute schoenen aangetrokken en is er getracht een geschiedenis van het voormalige dorp te schrijven met gebruikmaking van allerlei nieuwe gegevens. Daarbij is als uiterste datum 1 juli 1971 gehanteerd: de dag dat de gemeentes Jutphaas en Vreeswijk versmolten tot de gemeente Nieuwegein.
Achtereenvolgens worden in zes hoofdstukken even zoveel onderwerpen behandeld: Jutphaas' oudste geschiedenis, van gerecht tot gemeente, handel en nijverheid, het katholiek en het protestants Jutphaas en tenslotte het onderwijs. Behalve het eerste hoofdstuk vertellen alle andere hun verhaal diachronisch, d.w.z. van oorsprong tot heden.
Het is een prettig leesbaar boek geworden, dat er ook uitstekend uitziet. De inwoners van Nieuwegein hebben er een handzaam geschiedenisboek aan dat van veel aktuele zaken de historische lijnen schetst.
Het zij mij vergund op deze plaats ook enkele opmerkingen te maken. Wat ik in het boek mis, is een bijdrage over het gemeentewapen van Jutphaas. Ik stel mij voor dat een artikel over dit onderwerp op dezelfde wijze geschreven als de andere artikelen, het boek nog meer zou hebben vervolledigd. Misschien is het een suggestie voor de tijd dat een herdruk nodig wordt. Hoofdstuk I over Jutphaas' vroegste historie is geschreven zonder dat de auteur gebruik kon maken van de *Geschiedenis van het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen,* in het spraakgebruik al ,,de dikke Dekker'' of ,,de dubbele Dekker'' genoemd. Ook voor Jutphaas komt dit boek met nieuwe gegevens.
In de tekst doken voor mij soms vragen op, soms nieuwe - niet als zodanig onderkende - gegevens. Mag ik van de laatste één voorbeeld geven. Jutphaas is in meerderheid de oude religie trouw gebleven. Op 7 november 1677 komt dan ook de schout de katholieke dienst verstoren en pastoor Mensinck beboeten op het huis Vronestein, waar de katholieken onder protectie van de familie De Wael van Vronesteyn de mis bijwonen. Maar 7 november valt dat jaar niet op een zondag doch op een maandag. Op 7 november viert de katholieke kerk het feest van Sint Willibrord, eerste aartsbisschop van Utrecht. Het blijkt in Jutphaas op Vronestein zo gevierd te worden, dat de schout er die heiligendag zijn slag slaat. Het feit vormt een mooi bewijs voor de verering van de eigenlandse heiligen, een ontwikkeling die door het Concilie van Trente werd aanbevolen, en die door de apostolisch vicarissen (die zeer goed waren met de familie De Wael van Vronesteyn) in de Republiek gepropageerd werd.
Tenslotte een paar opmerkingen over de laatste pagina's van het boek. Een exacte verantwoording van de verblijfplaatsen van gereproduceerde tekeningen, gravures, foto's, kaarten, enz, stel ik altijd op prijs. Nu is niet achterhaalbaar waar de schrijvers hun illustraties vonden. Vervolgens zie ik de geraadpleegde literatuur liever vermeld op de manier die de officiële titelbeschrijving voorhoudt. In ,,Overige bronnen'' worden de gebruikte archieven zo summier aangeduid, dat ze nauwelijks terug te vinden zijn voor verdere onderzoekers. Te prijzen is de opname van een persoonsregister; hoe vaak wordt zoiets in dergelijke op een ruimer publiek geschreven boeken niet vergeten? Alleen mis ik in het register alle persoonsnamen uit de fotobijschriften. En die zijn juist zo'n belangrijke bron.
Maar ondanks deze laatste regels: een goed produkt van de immer aktieve Historische Kring Nieuwegein.

C.S.

Marc van Dort, Utrecht en de Post, Utrechtse Historische Reeks, deel 5, Matrijs, Utrecht 1985, 80 p. geïll. ISBN 90 70482 20 7; f 13,95.

In de loop van de eeuwen is er veel veranderd bij de Post. Die veranderingen zijn aan Utrecht niet ongemerkt voorbij gegaan omdat Utrecht het centrum vormde van de landelijke postverbindingen.
Tot in de 18e eeuw was de post primitief geregeld. Er was geen centrale instantie die het vervoer regelde. Schippers en voetboden brachten de brieven rond. Zij waren niet in loondienst, maar werden per brief betaald. Om er voor te zorgen dat de brief ook werkelijk aankwam was er een ingewikkeld systeem. De afzender in Utrecht bracht bij de postmeester in Utrecht een brief die naar Groningen moest. De postmeester gaf deze dan mee aan een schipper die naar Amersfoort ging. In Amersfoort gaf de bode de brief aan zijn collega die de verbinding met Zwolle onderhield. De eerste bode kreeg van de tweede daarvoor een stuiver. In Zwolle werd de brief dan overgegeven aan een bode op Groningen. Deze betaalde de vorige bode twee stuivers. In Groningen ging de brief dan naar de postmeester die de bode uit Zwolle drie stuivers betaalde. De postmeester ging dan naar het huis van de geadresseerde, waar hij moest aanbellen en vier stuivers in ontvangst kon nemen. De brief was dan al een week onderweg en begon behoorlijk duur te worden.
In de 18e eeuw werd Utrecht het centrum van de postverbindingen over langere afstand. De stad haalde de binnen- en buitenlandse postverbindingen binnen haar muren en trok hier behoorlijke inkomsten uit. Het

was voor de stad een ernstige tegenslag toen de centrale overheid in de Franse tijd zich met de post ging bemoeien.
Voortaan vloeiden de inkomsten in de staatskas en niet meer in de stadskas. Om uit te drukken dat het uitsluitend om de pegels ging, was de post ondergebracht bij het ministerie van Financiën.
Een verandering uit die tijd betrof ook het tarief. Daarvoor was uitsluitend de afstand bepalend geweest. Een stuk naar Amersfoort zenden kostte een stuiver, of het nu 20 gram of een kilo woog. Het tarief werd nu zowel door afstand als door gewicht bepaald. De bedoeling achter de post was echter nog steeds dezelfde: het ging om de opbrengst en niet om de dienstverlening. De tarieven bleven hoog en dus was ontduiking lucratief. Zo kon je de postkoets opwachten en de brief buiten de postmeester om proberen bezorgd te krijgen. Dat kon flink schelen maar het mocht niet. Midden vorige eeuw komen er ook andere manieren om te betalen. De afzender kan de brief op het postkantoor gaan betalen of een postzegel erop plakken om te tonen dat er betaald was. Zelf gaan betalen of onbetaald versturen bleef echter tot 1877 mogelijk.
In deze tijd veranderen ook de opvattingen over de post. Het wordt niet langer gezien als melkkoe maar als nuttig hulpmiddel. De tarieven worden lager en de post gaat een betere dienstverlening nastreven. In Utrecht traden hierdoor grote veranderingen op. Het was daar de gewoonte dat het postkantoor bij de postdirecteur in de voorkamer werd gehouden, maar toen het aantal poststukken explosief ging toenemen kreeg de arme man geen rust meer. Het postkantoor was 20 uur per dag open: van 's ochtends 5 tot 's avonds 11 en 's nachts van 2-4! Steeds meer en steeds grotere gebouwen betrok de post en het vervoer ging over van de postkoets op de trein.
Toen de trein eenmaal ontdekt was werd de centrale rol van Utrecht nog groter want ook de spoorwegen kruisten elkaar in Utrecht.
De verwerking geschiedde in de 18e eeuw op het kantoor waar je de brief ging afgeven, in de 19e eeuw op een aantal sorteerpunten en na de invoering van de treinpost gebruikte men speciale sorteerrijtuigen die achter de trein werden gehaakt.
Vlak voor de oorlog kwam de mechanisatie op gang. Op pag. 58 in het boek staat een ingewikkeld sorteerapparaat uit 1938 dat veel van zijn gruwelijkheid ontleent aan het feit dat de foto ondersteboven is afgedrukt. Ook zo lijkt de machine goed bruikbaar maar de lampen die uit de vloer omhoog hangen doen vermoeden dat de illustrator nog nooit een echte ,,Transorma'' heeft gezien.
Veel is er gesleuteld aan het verbeteren van de dienstverlening van het Staatsbedrijf. Op dit moment werkt men met een twaalftal expeditieknooppunten waar de postcodes worden aangebracht en daarna automatisch verwerkt.
Eén van die knooppunten is het nieuwe complex aan de Mineurslaan in Utrecht. Ter gelegenheid van de opening schreef Marc van Dort ,,Utrecht en de Post''.

Drs H. Reinders

Agenda

Zaterdag 8 juni 1985. Excursie paleis 't Loo. Vertrek 9.00 uur precies Jaarbeursplein tegenover Pepperbox.
Na aankomst rondleiding door de tuinen en langs de buitenkant van het paleis. Het interieur moet u op eigen gelegenheid bezichtigen, de ruimten zijn te klein om grote groepen door te leiden.
Voor de lunch dient u zelf zorg te dragen. Er is een restaurant in het paleis (maar daar kon helaas niet voor de hele groep gereserveerd worden.)
Vertrek vanaf 't Loo 14.00 uur, verwachte aankomst in Utrecht 15.00 uur.
Kosten *f* 25,– (incl. bus, entree, rondleiding) over te maken op giro 56066 t.n.v. de penningmeester Oud-Utrecht, onder vermelding: 't Loo''.
Opgeven bij Hotel des Pays Bas, Janskerkhof, Utrecht, tel. 030-33 33 21. Maximum aantal deelnemers 50.

maandblad oud-utrecht
58e jaargang nr. 5 - mei 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
C. H. Staal, Hasebroekstraat 48
3532 GM Utrecht, tel. (030) 93 46 57

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+: *f* 34,–

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

BIJ DIT KROMME RIJN NUMMER VAN HET MAANDBLAD

Op vrijdag 5 en zaterdag 6 oktober 1984 vond het symposium over het Kromme Rijngebied in Utrecht plaats. Op vrijdagavond spraken toen dr H. Berendsen over ,,De geologische ontwikkeling en het ontstaan van het huidige landschap in het Kromme Rijngebied'' en prof. dr W. A. van Es over ,,De archeologie van het Kromme Rijngebied''. Op zaterdag spraken 's morgens prof. dr C. Dekker over ,,De ontginning van het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen'' en drs H. M. J. Tromp over ,,De huizen en hun omgeving in het Kromme Rijngebied na de Middeleeuwen''. 's Middags sprak mevrouw ir E. N. te Boekhorst-Maren over ,,Het landschap van de Kromme Rijn, een visie op de toekomstige landschappelijke structuur'', waarna deze dag met een levendige forumdiscussie beëindigd werd.
Voor u ligt de gedrukte weergave van dit symposium. De ca. 150 deelnemers zullen niet alle letterlijk uitgesproken teksten terug vinden. Mevrouw te Boekhorst-Maren en de heer Berendsen hebben hun tekst voor deze uitgave van het Maandblad aangepast. Dit zelfde heeft ook de heer Van Es in samenwerking met de heer W. J. H. Verwers gedaan. De heer Tromp had ons al vooruit laten weten dat hij afzag van tussentijdse publikatie van gegevens voor zijn dissertatie.
De tekst zoals de heer Dekker deze uitgesproken heeft op het symposium, vindt u hier onverkort terug.
Met de uitgave van deze tekst en artikelen heeft het symposium zijn uiteindelijke afronding verkregen.
Niet in de laatste plaats is dit te danken aan de financiële steun van de Provincie Utrecht die hiervan bovendien nog een aparte bundel zal uitgeven.
Onze dank gaat ook uit naar al diegenen die bijgedragen hebben tot het welslagen van deze dagen: de sprekers, de forumleden de heren M. C. van den Berg en O. Knitel, mevrouw M. de Haas en het Instituut voor Muziekwetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht.

M. J. Dolfin
T. J. Hoekstra

VOORWOORD

Met grote regelmaat treedt de Vereniging Oud-Utrecht met aktiviteiten en publikaties voor het voetlicht.
Het provinciaal bestuur van Utrecht is erg ingenomen met de initiatieven van Oud-Utrecht. Daar waar mogelijk wil de provincie Utrecht het werk van de Vereniging ondersteunen.
Om misverstanden te voorkomen: Oud-Utrecht staat voor de héle provincie en niet alleen voor de stad Utrecht.

Op het symposium ,,Het Kromme Rijngebied'' zijn vanuit verschillende invalshoeken de ontwikkelingen in dit gebied aan de orde geweest. Niet alleen vanuit een historische belangstelling, maar ook met het oog op de toekomst. Het Kromme Rijngebied is een uiterst waardevol gebied. Beeldbepalend voor de centrale provincie van ons land.
Het is van groot belang dat dit deel van de provincie Utrecht ook voor de toekomstige generaties behouden blijft.

Er waren meer deelnemers aan het symposium dan werd verwacht. Er moest zelfs op het laatste moment uitgeweken worden naar een grotere ruimte!
Toch zijn de geleverde bijdragen belangrijk genoeg om ze aan een nog grotere groep ter beschikking te stellen. Vandaar deze publikatie.

Ik hoop dat dit geschrift een goed onthaal zal krijgen, alhoewel ik me daar nauwelijks zorgen over maak. Voor bestuurders van gemeenten en provincie is dit bijna verplichte leesstof.
Tenslotte wil ik de Vereniging Oud-Utrecht van harte complimenteren met deze uitgave.

J. Hoekstra
Gedeputeerde voor cultuur, vorming en onderwijs.

HET ONTSTAAN VAN HET LANDSCHAP IN HET KROMME-RIJNGEBIED

1. Inleiding

In de provincie Utrecht kunnen globaal drie gebieden worden onderscheiden met sterk verschillende landschapstypen (afb. 1), namelijk:
1. het zandgebied;
2. het rivierkleigebied;
3. het veengebied en het klei-op-veengebied.

Het landschap van het zandgebied omvat de Utrechtse Heuvelrug en de Heuvelrugzoom. De ondergrond bestaat hier uit zand en grind, dat hoofdzakelijk gedurende het Pleistoceen werd afgezet.
De Utrechtse Heuvelrug is een in het Saalien (de vóórlaatste ijstijd) door het landijs gevormde stuwwal (afb. 2). Aan de zuidwestzijde ervan komen grote puinwaaiers van smeltwaterafzettingen (sandrs) voor, waarop onder andere de plaatsen Zeist en Soesterberg liggen. De Heuvelrugzoom bestaat uit door de wind gevormde dekzanden (afb. 2), die hier in de laatste ijstijd van het Pleistoceen (het Weichselien) werden neergelegd.

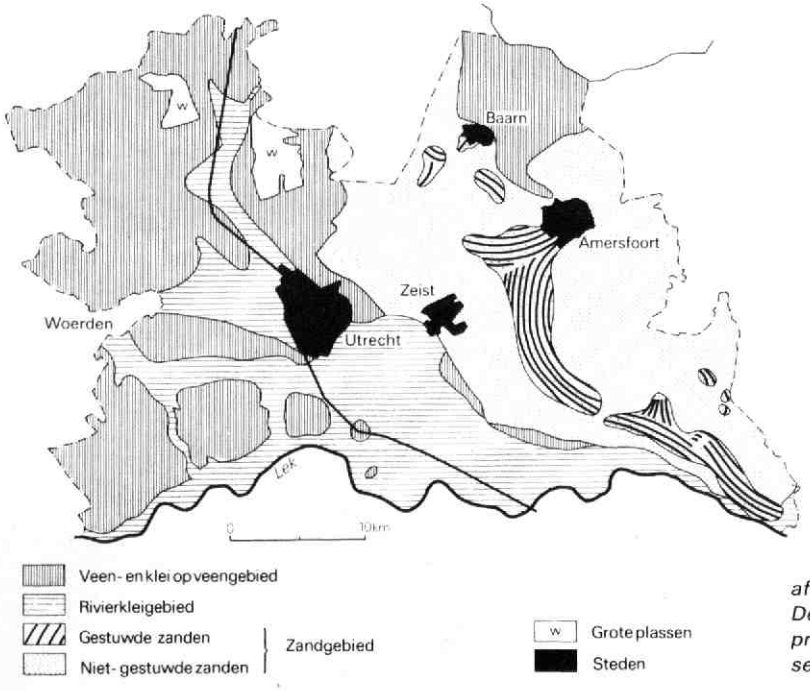
Het landschap van het rivierkleigebied (waartoe het Kromme-Rijngebied behoort) vertoont over korte afstand een grote diversiteit in bodemgebruik, hoogteligging, verkaveling, waterhuishouding en lithologische opbouw van de ondergrond. Deze diversiteit is een direct gevolg van de ontstaanswijze. Het landschap is geheel tot stand gekomen in het Holoceen (in het bijzonder gedurende de laatste 6000 jaar), onder invloed van vroegere rivierarmen van de Rijn.

Het landschap van het veengebied en het klei-op-veengebied ligt hoofdzakelijk ten Westen van de lijn Utrecht-Vianen. De ontstaanswijze van het veen is meestal beïnvloed door overstromingen van de rivieren (het veen is dan vermengd met rivierklei). De ontstaanswijze van dit gebied is in essentie vergelijkbaar met die van het rivierkleigebied, alleen nemen de gebieden tussen de rivierarmen (de kommen) een grotere oppervlakte in.

2. Het Kromme-Rijngebied

2.1 Begrenzing

In het NO wordt het Kromme-Rijngebied begrensd door het aan de oppervlakte voorkomende pleistocene dekzand (afb. 2). In het zuiden vormt de Nederrijn-Lek een natuurlijke grens. Het Merwedekanaal wordt beschouwd als de westgrens.
Het Kromme-Rijngebied behoort tot het landschapstype van het rivierkleigebied (afb. 1).

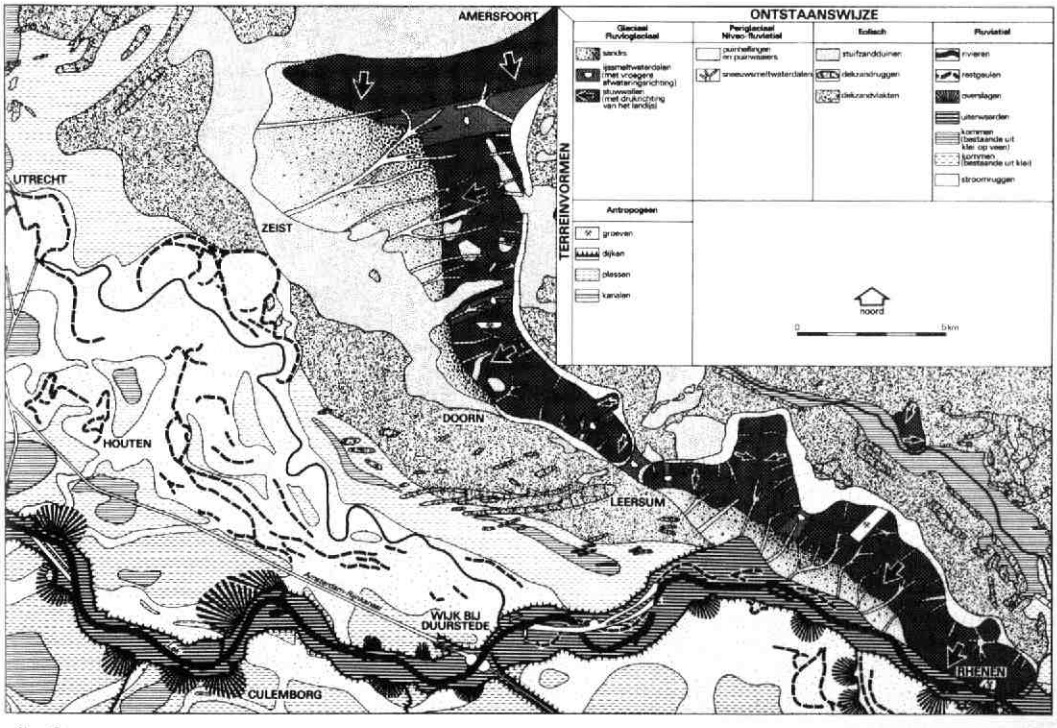

afb. 1
De landschapstypen in de provincie Utrecht (Berendsen & Beukenkamp 1983).

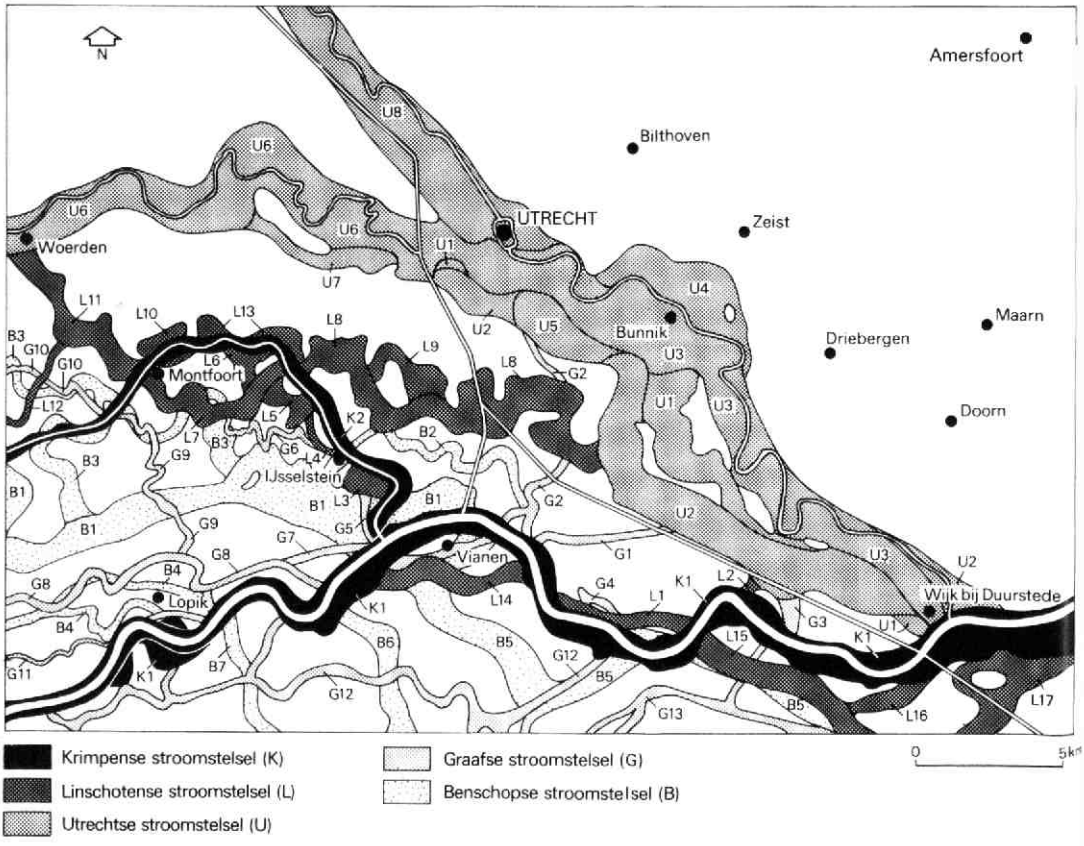
2.2 Geomorfologie

Aan het eind van het Pleistoceen (ongeveer 10.000 jaar geleden) bestond het gebied ten westen van de Heuvelrug uit een uitgestrekt golvend dekzandlandschap met een spaarzame toendravegetatie. De grote rivieren lagen toen ten zuiden van de huidige Lek. Als gevolg van het warmer wordende klimaat maakte de open toendravegetatie in het begin van het Holoceen plaats voor een gesloten bosvegetatie. Door de afsmelting van de landijskappen op Scandinavië en Noord-Amerika steeg de zeespiegel. Onder invloed hiervan vond in het binnenland een stijging van de grondwaterspiegel plaats. Waar het grondwater in de buurt van het oppervlak (maaiveld) kwam, ontwikkelden zich moerassen en trad veenvorming op. Aan het begin van het Atlanticum (ongeveer 8000 jaar geleden) was het grondwater zo ver gestegen dat veen werd gevormd in het dekzandgebied ten ZW van de Utrechtse Heuvelrug. Daarbij heeft ook kwelwater uit de zandige Heuvelrug een rol gespeeld. In de komgebieden van Langbroek en Schalkwijk zijn veenlagen op het dekzand aangetroffen, waarvan de ouderdom is vastgesteld op respectievelijk 5600 en 7000 jaar (Berendsen, 1982). Daarna werd de ontwikkeling van het gebied hoofdzakelijk bepaald door de activiteit van de rivieren (afb. 3).
Een onbedijkte rivier treedt in tijden met grote waterafvoer buiten zijn oevers. Aan weerszijden van de bedding wordt daarbij materiaal afgezet. Dichtbij de bedding, waar de stroomsnelheden het grootst zijn, wordt het grove materiaal afgezet. Langs de bedding ontstaan de oeverwallen, die als een verhoging in het terrein waarneembaar zijn. Naarmate de oeverwallen hoger worden, wordt er steeds fijner materiaal op afgezet.
Er ontstaat een zogenaamd aflopend profiel.

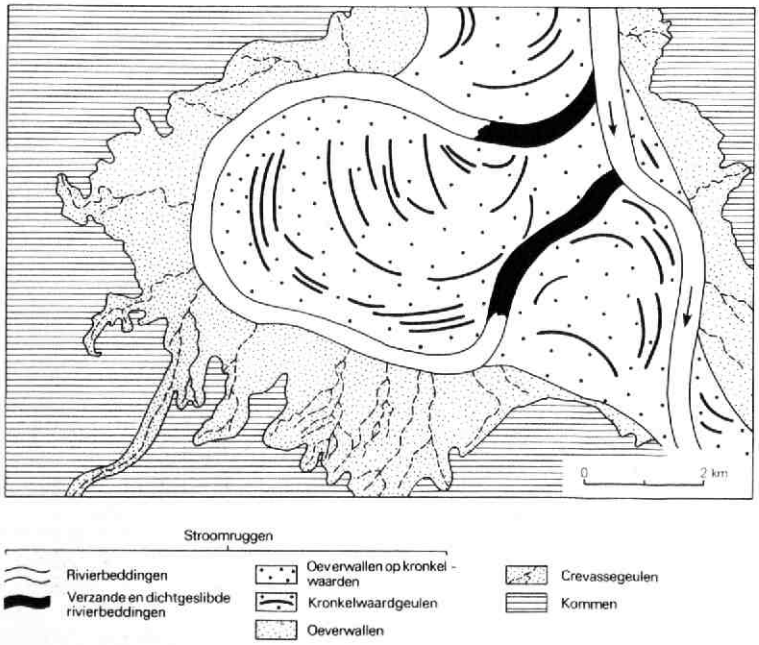
In het gebied achter de oeverwallen bezinken in stagnerend water de fijne kleideeltjes. Op deze wijze ontstaan uitgestrekte laaggelegen kommen, die bestaan uit dikke kleilagen. Soms wordt in de vochtige kommen ook veen gevormd. Door voortdurende sedimentatie in de binnenbochten en erosie in de buitenbochten verplaatsen de rivierbochten zich geleidelijk naar buiten en ook enigszins stroomafwaarts. In de binnenbochten worden kronkelwaarden gevormd, die bestaan uit zand, dat in de bedding wordt afgezet (afb. 4 en 5).
Behalve door deze geleidelijke verplaatsing van de rivierbochten, kan een rivierbedding zich ook plotseling in zijn geheel verleggen. De rivier vormt dan een nieuwe loop, dwars door een nabijgelegen komgebied, waar nieuwe oeverwallen worden opgebouwd. Men spreekt van een stroomgordelverlegging. De oude bedding verliest haar functie en slibt geleidelijk dicht. Plaatselijk gaat dit gepaard met veenvorming. De oeverwallen en de geheel of gedeeltelijk opgevulde vroegere bedding vormen samen een stroomgordel. Stroomgordels die als een hogere rug in het landschap zijn te onderscheiden, worden stroomruggen

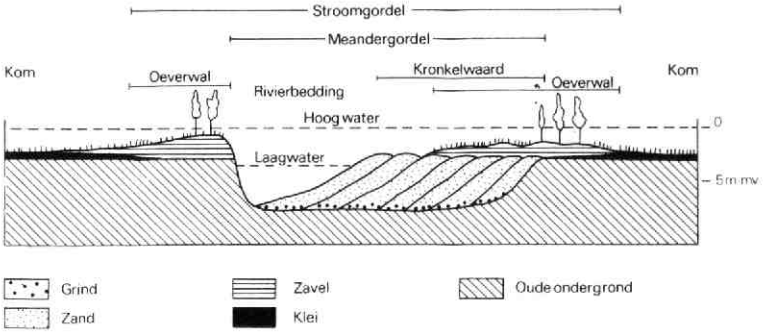
afb. 2
Geomorfologisch overzichtskaartje van Zuidoost-Utrecht (Weiss, Berendsen & Donkersloot-De Vrij 1983).

afb. 3. Ligging van de stroomstelsels en stroomgordels (Berendsen 1982).

afb. 4
Stroomruggen en kommen van een meanderende rivier (Berendsen & Beukenkamp 1983).

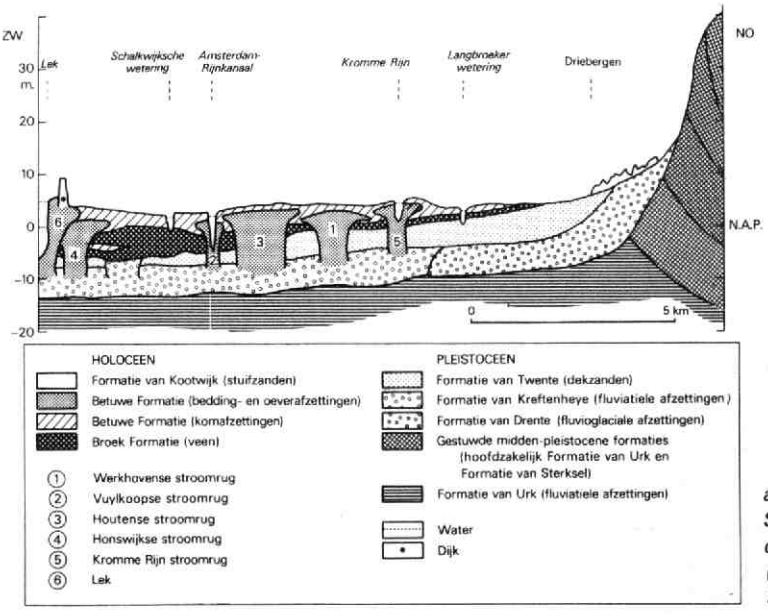

afb. 5
Doorsnede door een kronkelwaard, en geomorfologische terminologie (Berendsen & Beukenkamp 1983).

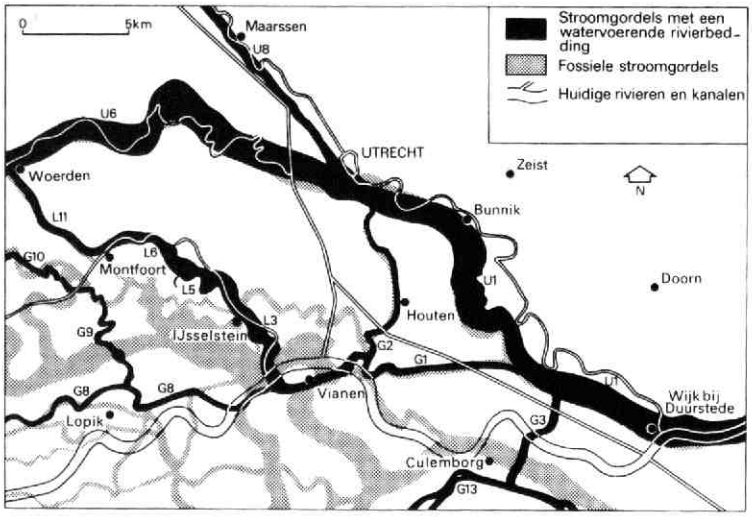
genoemd. In de stroomruggen zijn vaak nog de opgevulde beddingen (restgeulen) te herkennen.

In het Kromme-Rijngebied hebben zich gedurende het Holoceen enkele stroomgordelverleggingen voorgedaan waardoor een ingewikkeld netwerk is ontstaan van (oude) stroomgordels en kommen (afb. 3). De oudste stroomrug werd gevormd omstreeks 5000 jaar geleden. Erosieresten van deze stroomgordel liggen ten westen van Werkhoven (de Werkhovense stroomrug, afb. 3). De afzettingen in deze stroomgordel (U1 in afb. 3) zijn grover en grindrijker dan die in de jongere stroomgordels. Uit grindonderzoek is gebleken, dat de rivier veel materiaal heeft opgenomen uit fluvioglaciale afzettingen, waarschijnlijk uit het gebied tussen Rhenen en Amerongen. Plaatselijk heeft de rivier onder invloed van de grote hoeveelheid zand en grind een vlechtend patroon aangenomen. Tussen 3700 en 2000 jaar geleden werd de Houtense stroomrug (U2 in afb. 3) gevormd, die ten zuidwesten van de Werkhovense ligt (Berendsen, 1982). De Houtense stroom heeft de Werkhovense stroomrug versneden, waardoor de Houtense stroomrug plaatselijk ook uit zeer grof materiaal bestaat.

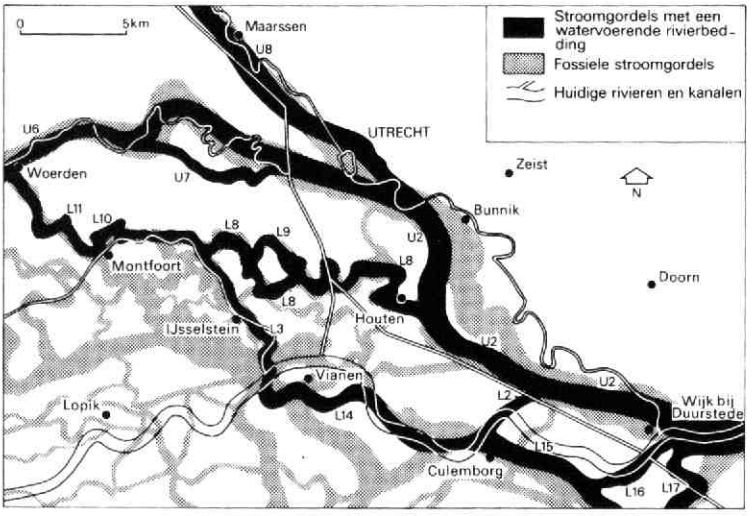
Hetzelfde geldt voor de stroomrug van de Kromme Rijn (U3 in afb. 3). Deze rivier is waarschijnlijk omstreeks 1000 v. Chr. ontstaan en heeft overal het karakter van een meanderende rivier. In de Romeinse tijd was de Kromme Rijn nog een jaarlijks overstromende, meanderende rivier met een beddingbreedte van circa 100 m. Omstreeks 1100 traden afvoerproblemen op tengevolge van verzanding van de bedding. Het definitieve einde van de rivier als belangrijke Rijnarm werd een feit met de afdamming bij Wijk bij Duurstede in 1122 (Dekker, 1980). De Lek (K1 in afb. 3) was op dat moment echter al de belangrijkste Rijnarm geworden. De restgeul van de vroegere rivierbedding maakt grote meanders, die thans nog goed in het landschap zichtbaar zijn, vooral in het gebied tussen Bunnik en Zeist. Tussen Werkhoven en Cothen zijn eind vorige eeuw twee meanderhalzen doorgegraven (afb. 10).

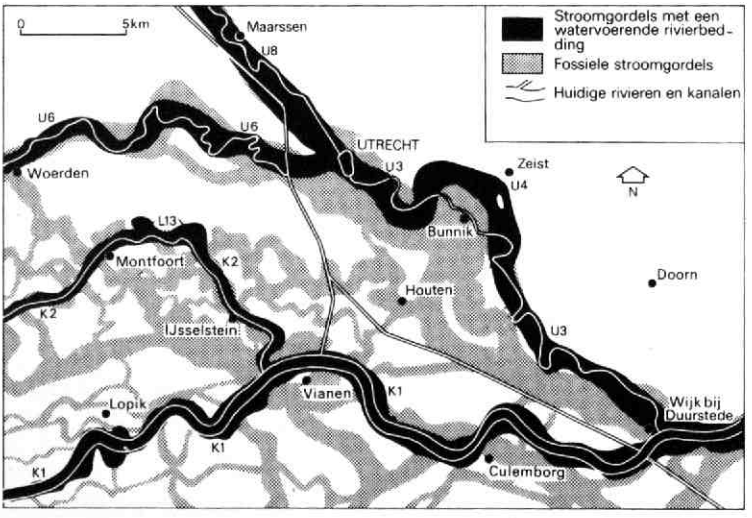
afb. 6
Schematisch geologisch profiel door het Kromme-Rijngebied (Weiss, Berendsen & Donker sloot-De Vrij 1983).

afb. 7
Het rivierpatroon omstreeks 4200 jaar geleden (Berendsen 1982).

afb. 8
Het rivierpatroon omstreeks 3100 jaar geleden (Berendsen 1982).

afb. 9
Het rivierpatroon omstreeks 250 na Christus (Berendsen 1982).

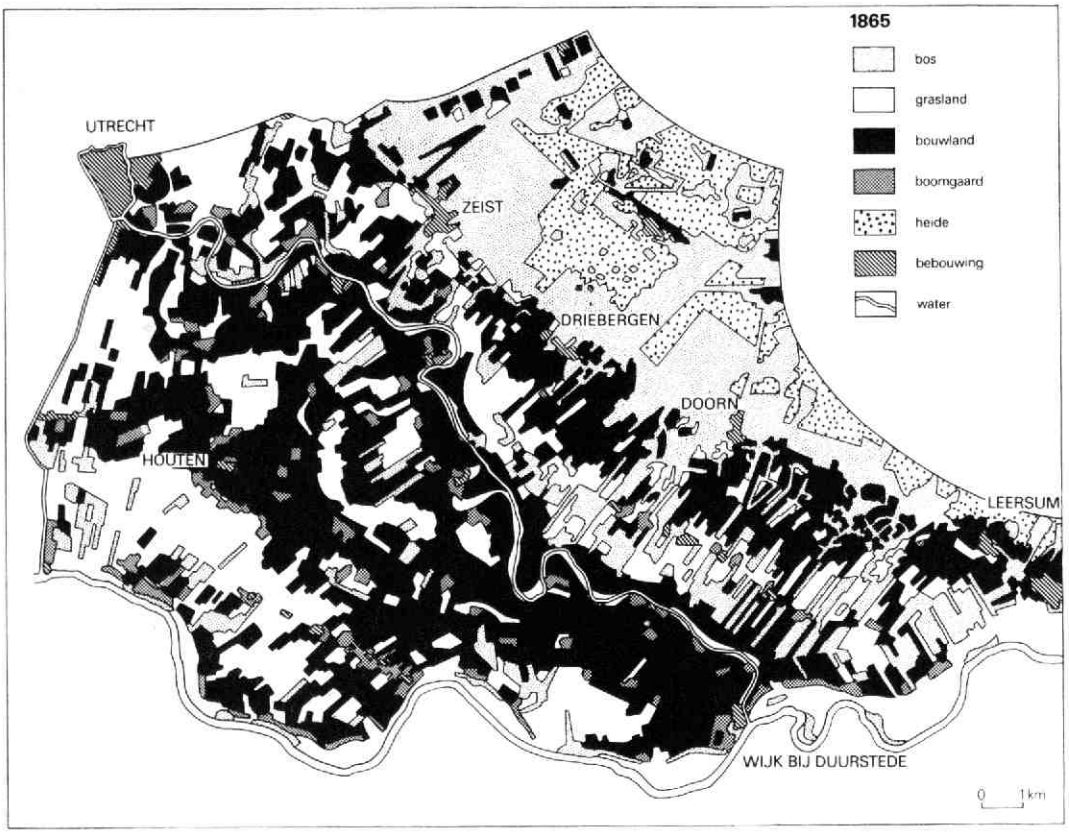
afb. 10
De Oude Kromme Rijn, nabij Werkhoven.

De Werkhovense, Houtense en Kromme Rijn stroomrug behoren tot het zogenaamde Utrechtse stroomstelsel: de rivieren die deze stroomruggen hebben opgebouwd stroomden via Utrecht. Het Utrechtse stroomstelsel vormde ongeveer 4500 jaar lang één van de belangrijkste Rijnarmen van Nederland. Ook in de stad Utrecht zijn van dit stelsel resten van stroomgordels terug te vinden.
De loop van de rivieren binnen de stad Utrecht kan alleen worden vastgesteld door de ligging van deze ,,erosieresten'' nauwkeurig in kaart te brengen. Aan de hand van ca. 4500 boringen van de ROVU wordt dit onderzoek thans uitgevoerd door M. Wansleeben, student fysische geografie in Utrecht. Maar zelfs de meest nauwkeurige kartering kan geen antwoord geven op de veel gestelde vraag: ,,Waar lag de Rijn in het jaar . . .?''

Immers, een meandergordel wordt door de rivier voortdurend omgewerkt: elk punt van de uit zand bestaande meandergordel maakt te enigertijd deel uit van de rivierbedding. Alleen de restgeul van de laatste fase, die als gevolg van een stroomgordelverlegging bewaard blijft, kan nauwkeurig worden gedateerd. Wel kan een nauwkeurige kartering wellicht het aantal wilde hypothesen over de loop der rivieren tot een minimum terugbrengen.
In het Kromme-Rijngebied komen ook enkele stroomruggen voor die behoren tot het Linschotense stroomstelsel, dat zo genoemd wordt omdat de rivieren via Linschoten stroomden. Ten noorden van de Lek ligt tussen De Heul en Honswijk de zogenaamde Honswijkse stroomrug (L1 in afb. 3). Even ten oosten van Houten splitst de Houtense stroomrug, die in noordelijke richting tot nabij Bunnik loopt, een zijtak

afb. 11
De Langbroekerwetering.

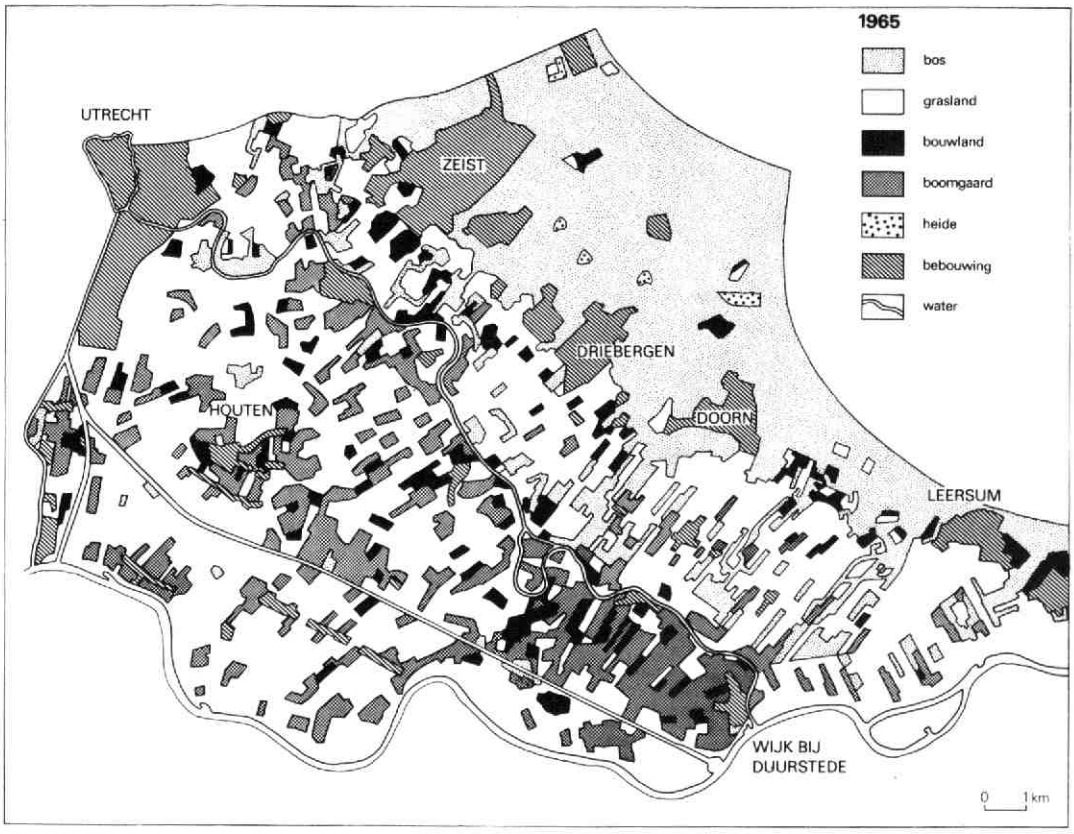

afb. 12. Het bodemgebruik in het Kromme Rijngebied omstreeks 1865.

af naar het westen in de richting van Jutphaas (de Jutphase stroomrug, L8 in afb. 3).
Tenslotte komen enkele smalle stroomruggen voor die behoren tot het zogenaamde Graafse stroomstelsel, namelijk de Vuylkoopse en de Hoonse stroomrug (G1 en G2 in afb. 3). De ontwikkeling van het rivierpatroon is weergegeven in afb. 7-9.
Tussen de stroomruggen in liggen kommen, bestaande uit dikke lagen zware klei, met daartussen soms veenlagen (afb. 6). In het zuidwesten van het Kromme Rijngebied ligt de kom van Schalkwijk, die voor een groot deel geïsoleerd is van de rest van het gebied door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal. Het maaiveld ligt hier ten opzichte van de rest van het Kromme Rijngebied zeer laag; in het uiterste westen komen zelfs gedeelten voor die beneden NAP liggen. Ten oosten van de Kromme Rijn, tussen Wijk bij Duurstede en Odijk, ligt een zeer langgerekt komgebied. Deze, enkele meters boven NAP gelegen, kom van Nederlangbroek kan zonder bemaling ontwaterd worden. De kom wordt aan de noordoostzijde begrensd door het dekzandgebied. De Langbroekerwetering (afb. 11), die op het laagste punt van de kom ligt en tot in het dekzand is gegraven, voert naast het regenwater ook kwelwater af, afkomstig uit de Utrechtse Heuvelrug en de Nederrijn. Nabij de Langbroekerwetering bestaat de kom over het algemeen uit een 1 à 1,5 m dikke laag zware klei, met daaronder een pakket veen met een dikte van enkele decimeters, liggend op het fijne pleistocene dekzand (afb. 6).

De afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede (in 1122) hield waarschijnlijk verband met de ongeveer gelijktijdige bedijking van Nederrijn-Lek, waardoor het gehele Kromme-Rijngebied gevrijwaard werd van overstromingen. De voor bedijkte rivieren kenmerkende uiterwaarden komen dan ook alleen voor langs Nederrijn-Lek. Deze uiterwaarden overstromen vrijwel jaarlijks, en zijn daardoor 2,5 à 4 m hoger opgeslibd dan het binnendijkse land. Bij zeer hoge waterstanden en/of ondermijning van de dijken zijn dijkdoorbraken opgetreden. Daarbij ontstonden achter de dijken kolken, die wielen of waaien genoemd worden. Rond de wielen liggen binnendijks waaiers van tijdens de dijkdoorbraak afgezet materiaal, die bekend staan als overslagen. Zeer grote dijkdoorbraken van de Lek hebben volgens Van Vliet (1961) plaatsgevonden nabij De Heul (in 1523 en 1638) en bij Tull en 't Waal (in 1496 en 1624). De overslagen zijn aangegeven op het geomorfologisch overzichtskaartje (afb. 2).

De stad Utrecht is ontstaan nabij de splitsing van de Kromme Rijn in de Vecht en de Oude Rijn. Het

afb. 13. Het bodemgebruik in het Kromme Rijngebied omstreeks 1965.

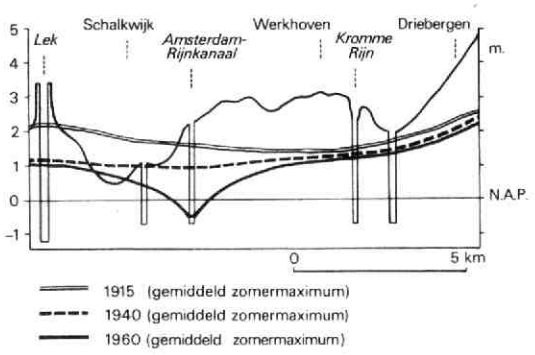
dichtslibben en afdammen van de belangrijke vaarwegen in de Middeleeuwen was zeer nadelig voor de handel van de stad Utrecht. Om de scheepvaart toch zoveel mogelijk via Utrecht te leiden zijn vanuit de stad kanalen gegraven naar de belangrijkste waterwegen. Voorbeelden hiervan zijn: de Vaartsche Rijn (ca. 1100-1400), de Doorslag (ca. 1200), de Leidsche Rijn (1385-1665), het Merwedekanaal (1881-1893), het Lekkanaal (1932-1938). Het Amsterdam-Rijnkanaal is hoofdzakelijk ten behoeve van Amsterdam gegraven (1933-1954).

2.3 Bodem

De afzettingen in het rivierkleigebied zijn over het algemeen zo jong dat nog nauwelijks bodemvorming heeft plaatsgevonden.
De afzettingsgelaagdheid is samen met de waterhuishouding bepalend voor de indeling in bodemtypen. De bodems behoren alle tot de orde van de vaaggronden (Stiboka, 1973). Een uitzondering hierop vormen gedeelten van de Werkhovense stroomrug. Op deze oudste, relatief grofzandige, stroomrug komen bodems voor met een zogenaamde textuur-B-horizont, die gevormd wordt door inspoeling van klei (Van der Voorde, 1963). Deze incidenteel in het gebied voorkomende bodems worden aangeduid als brikgronden.

2.4 De invloed van de mens op landschap en begroeiing

Op grond van gegevens over bodem en waterhuishouding is het mogelijk de oorspronkelijke vegetatie te reconstrueren.
Het rivierengebied was oorspronkelijk grotendeels begroeid met loofbossen, waarin es, iep en els dominant waren. De begroeiing in de onbegaanbare komgebieden bestond vooral uit elzen-essenbossen. De stroomruggen waren begroeid met essen-iepenbossen en essenbossen. Daar de stroomruggen een sterk gedifferentieerde opbouw hebben, zullen deze bossen eveneens een sterk gevarieerde samenstelling hebben gehad. Uit het rivierengebied is pre-Romeinse bewoning bekend van de hoog gelegen stroomruggen. Een groot deel van deze bewoningsresten is aan latere rivier-erosie ten prooi gevallen (Berendsen, 1982).
In de Romeinse tijd nam de landbouwactiviteit op de stroomruggen sterk toe. De Romeinen zelf bouwden op enkele strategische punten militaire versterkingen, zoals onder andere bij Vechten (Fectio), om zo de belangrijke grensrivier de Rijn goed te kunnen controleren. Ook na de val van het Romeinse rijk bleef de bewoning geconcentreerd op de hoge stroomruggen. Het aantal bewoningsplaatsen lijkt te zijn afgenomen, mogelijk mede als gevolg van een hogere overstro-

afb. 14
De invloed van het Amsterdam-Rijnkanaal op de stijghoogte van het grondwater in het Kromme-Rijngebied (Kromme Rijnproject 1974).

mingsfrequentie na de Romeinse tijd. De nederzettingen op de stroomruggen hadden in de Karolingische tijd (650-900 AD) het karakter van brinkdorpen, zoals bijvoorbeeld Odijk, Werkhoven, Cothen, Houten en Bunnik. Rondom de dorpen lag op de hoogste delen de es, de lagere delen waren als weiland en hooiland in gebruik. De stroomruggen waren verkaveld in blokken met een onregelmatige vorm. Op enkele plaatsen komt strookverkaveling voor op de stroomruggen. Dit is waarschijnlijk het gevolg van latere erfopdeling.
De laatste resten natuurlandschap, de moerassige komgebieden, waren aanvankelijk door wateroverlast geheel onbruikbaar. Na de bedijking van Nederrijn-Lek en de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 werden de komgebieden ontgonnen. Door de bisschop van Utrecht werden blokvormige gebieden uitgegeven, die op een zeer karakteristieke wijze zijn verkaveld. Dit zijn de zogenaamde cope-ontginningen, die uitvoerig zijn beschreven door Van der Linden (1955). In het midden van de kommen van Langbroek en Schalkwijk, waar de ontginningen omstreeks 1125 aanvingen, werden brede weteringen aangelegd ten behoeve van de ontwatering. Deze weteringen dienden tevens als ontginningbasis. Loodrecht op de weteringen werden, naar beide zijden, kavels uitgezet met een lengte van 1250 m en een breedte van 113 m. De kavels werden begrensd door sloten. De woeste grond werd door de eigenaren (tevens bewoners) zelf in cultuur gebracht. Op iedere kavel staat aan beide zijden van de wetering een boerderij waardoor zeer langgerekte dorpen zijn ontstaan. De namen van de ontginningsblokken herinneren vaak nog aan deze cope-ontginningen (bijvoorbeeld Vuylcop). Het bodemgebruik bestaat vooral uit weiland en hooiland, soms afgewisseld met hakhout (boerengeriefhout) bestaande uit es, wilg of eik. Vooral het zuidoostelijk deel van de kom van Langbroek wordt gekenmerkt door het in Nederland spaarzaam voorkomende essenhakhout, dat een belangrijke natuurfunctie vervult.
In het komgebied van Langbroek waren veel grootgrondbezitters gevestigd. Langs de Langbroekerwetering liggen daardoor temidden van de boerderijen vele kastelen en versterkte woningen (Clifford Kocq van Breugel en Bardet, 1966). Een voorbeeld hiervan is Zuylestein. Onder invloed van een herwaardering van de natuur sedert de 18e eeuw werd de bosrijke omgeving van de Heuvelrugzoom ontdekt als ideaal gebied om buitenplaatsen aan te leggen, met prachtige parken die veel natuurelementen bevatten. Het komgebied van Langbroek verloor daardoor langzamerhand zijn aantrekkingskracht voor nieuwe vestigingen van buitenplaatsen. De ,,Stichtse Lustwarande'' ontwikkelde zich langs de Heuvelrugzoom als woongebied van de beter gesitueerden. Deze ontwikkeling zette zich voort in de 20e eeuw met een sterke uitbreiding van Zeist, Driebergen, Doorn, De Bilt en Bilthoven op het overgangsgebied van Heuvelrug naar rivierengebied.
Als onderdeel van de Nieuwe Hollandse waterlinie zijn in de vorige eeuw vele militaire forten aan de oostzijde van Utrecht aangelegd. Het fort bij Rhijnauwen, het Fort Vechten (gelegen ter hoogte van het Romeinse Castellum) en het Fort Honswijk zijn hiervan fraaie voorbeelden. In het hedendaagse intensief gebruikte cultuurlandschap vormen de moeilijk toegankelijke forten, evenals de landgoederen en buitenplaatsen in het gebied van Langbroek en Heuvelrugzoom, ideale vestigingsplaatsen (refugia) voor bijzondere planten en dieren. In de loop van de tijd hebben zich bijzonder mooie natuurterreinen kunnen ontwikkelen, die voor een groot deel zijn voortgekomen uit de eertijds aangelegde parkbossen.
Met name in het gebied tussen Kromme Rijn en Heuvelrug, dat lange tijd in isolement heeft verkeerd, vinden we een fijnmazig mozaïek van landgoederen, parkbossen, essen- en wilgenhakhout temidden van kleinschalige landbouwpercelen. Het voortbestaan van deze landschapsstructuur is echter niet zondermeer gegarandeerd, zoals blijkt uit de aanleg van Rijksweg 27 door het parkbos van Nieuw Amelisweerd, één van de laatste karakteristieke loofbossen van vochtige kleigronden. De belangrijke natuurfuncties van dit gebied komen tot uiting in beschermende planologische maatregelen.

Afgezien van het grootste deel van het komgebied van Langbroek en Schalkwijk, zijn in de 20e eeuw grote veranderingen in bodemgebruik opgetreden (afb. 12 en 13). Veel akkercomplexen op de stroomruggen zijn sinds het eind van de vorige eeuw beplant met fruitbomen die hier uitstekend gedijen. Houten vormt, met zijn grote fruitveiling, het centrum van een uitgestrekt boomgaardengebied. In de afgelopen 50 jaar is het aantal boomgaarden echter afgenomen.
Waterstaatkundige werken (verbreding en verdieping van de Nieuwe Waterweg, uitbaggeren van de rivieren) hebben ertoe geleid dat de hoogwaterstanden op de Lek thans gemiddeld 1 m lager zijn dan aan het eind van de vorige eeuw. Het gevolg hiervan was een daling van het grondwaterpeil in de Houtense stroomrug (afb. 14).
Door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal tussen 1933 en 1954 is de situatie voor de fruitteelt verder verslechterd. Het kanaal onttrekt zoveel water aan de

nabijgelegen stroomruggen (afb. 14) dat bepaalde soorten, zoals bijvoorbeeld de kers, sterk zijn achteruitgegaan. Tegenwoordig wordt ten behoeve van de landbouw water omhoog gepompt. Tengevolge van wijzigingen in de landbouweconomische verhoudingen trad in de jaren zeventig een snelle teruggang op van de fruitteelt. Veel hoogstamboomgaarden werden gerooid, gestimuleerd door een premiestelsel. Daarvoor in de plaats kwam grasland. De laatste jaren vindt weer een opleving plaats van de fruitteelt, door de aanleg van grootschalig beheerde laagstamboomgaarden.

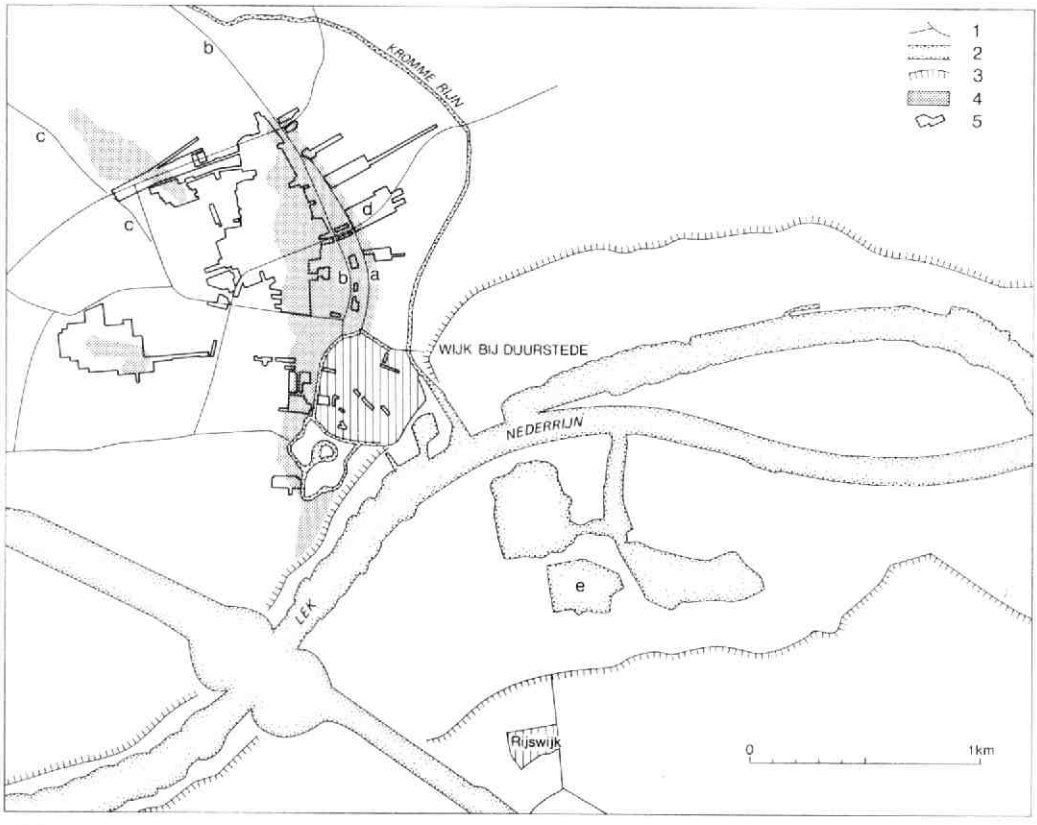
Utrecht, *H. J. A. Berendsen*
Geografisch Instituut,
Heidelberglaan 2

Literatuur

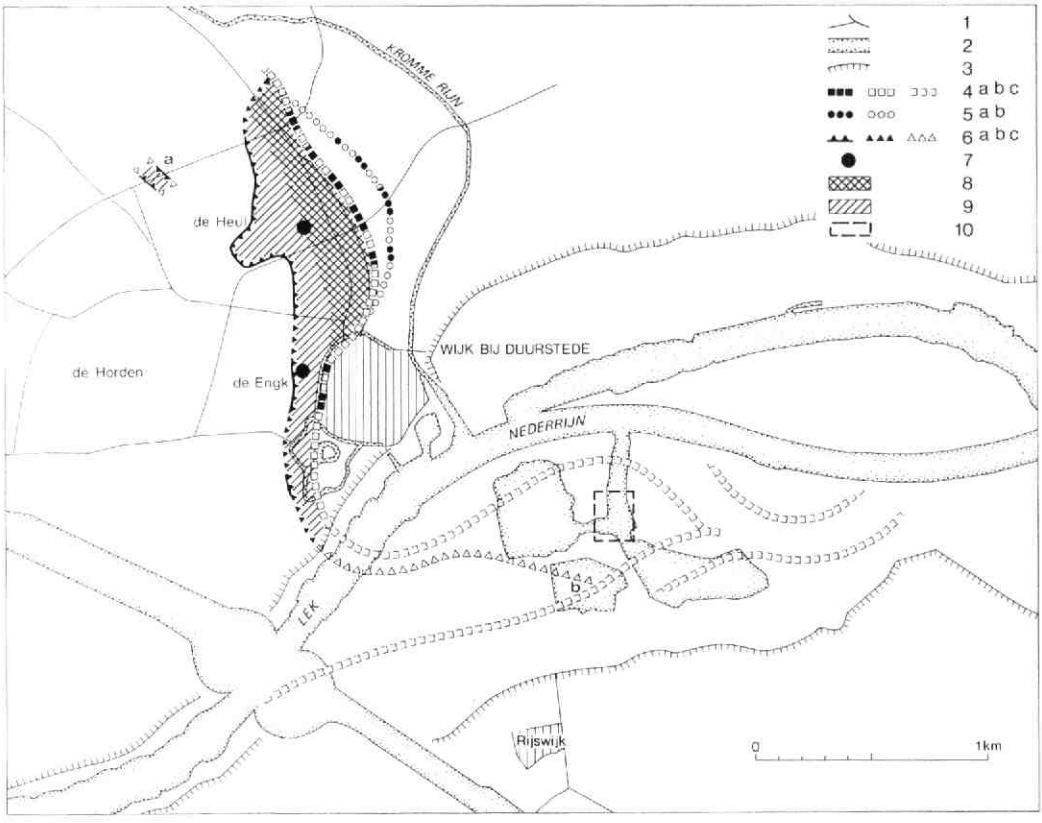
Berendsen, H. J. A. (1982), De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie. Utrechtse Geografische Studies 25.
Berendsen, H. J. A. (1983), De ontwikkeling van het rivierpatroon in de omgeving van Utrecht. Geografisch Tijdschrift XVII, pp. 231-243.
Berendsen, H. J. A. & P. C. Beukenkamp (1983), Een fysisch-geografische excursie in de omgeving van Utrecht. Berichten 15.
Berendsen, H. J. A., R. J. de Boer, M. I. J. G. Cortenraad & E. E. J. Weiss (1984), Utrechtse Heuvelrug en Kromme-Rijngebied - een verkenning per fiets. Berichten 17.
Clifford Kocq van Breugel, J. R. & J. D. M. Bardet (1966), Kastelenboek provincie Utrecht. Kemink, Utrecht.
Dekker, C. (1980), De dam bij Wijk. Scrinium et Scriptura. Erven van der Kamp, Groningen.
Kromme Rijnproject (1974), Het Kromme-Rijnlandschap, een ecologische visie. Stichting Natuur en Milieu. Amsterdam.
Linden, H. van der (1955), De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte. Dissertatie Utrecht. Bijdragen van het Instituut voor Rechtsgeschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht 1956.
Luttervelt, R. (1949), De Stichtse Lustwarande. Allert de Lange, Amsterdam.
Poelman, J. N. B. (1966), De bodem van Utrecht, Stiboka, Wageningen.
Staatsbosbeheer (1981), Het landschap van de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering. Advies voor de toekomstige landschappelijke structuur. Utrecht.
Stichting voor Bodemkartering (1973), Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50.000. Toelichting bij de kaartbladen 39 West Rhenen en 39 Oost Rhenen. Stiboka, Wageningen.
Streekplan Midden- en Zuidoost Utrecht (1974). Vastgesteld door Provinciale Staten van Utrecht.
Streekplan Utrecht-Oost (1978). Vastgesteld door Provinciale Staten van Utrecht.
Verbraeck, A. (1970), Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland, schaal 1 : 50.000, blad Gorinchem Oost (38 O). Rijks Geologische Dienst, Haarlem.
Vink, T. (1926), De Lekstreek, een aardrijkskundige verkenning van een bewoond deltagebied. Dissertatie, Amsterdam.
Vliet, M. van (1961), Het Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams. Van Gorcum, Assen.
Voorde, P. K. J. van der (1963), Gronden met een textuur B-horizont in het Utrechtse rivierkleigebied. Boor en Spade 13, pp. 82-111.
Walder, H. (1977), Het Krommerijngebied in de knel. Bundeling van artikelen uit: Het Trefpunt, Nieuws- en Advertentieblad voor de Kromme Rijnstreek. Odijk.
Weiss, E. E. J., H. J. A. Berendsen & Y. M. Donkersloot-De Vrij (1983), Fysisch-geografische streekbeschrijving nr. 5: Utrechtse Heuvelrug en Kromme-Rijngebied. Geografisch Tijdschrift XVII, pp. 242-256.

ARCHEOLOGIE IN HET KROMME-RIJNGEBIED: HET ONTSTAAN VAN EEN PROJECT

Achteraf blijkt het Kromme-Rijnproject in 1967 te zijn begonnen. Dat was het eerste jaar van de nieuwe opgravingen in Dorestad, waaruit het project zou voortkomen. Het onderzoek te velde heeft tien jaren in beslag genomen. Het was een echt ,,noodonderzoek''. Wijk bij Duurstede ging uitbreiden. Dit betekende de vernietiging van wat er van Dorestad in de bodem bewaard gebleven was. In korte tijd moesten enorme terreinen van in totaal tientallen hectares opgegraven worden. Het zou treurig geweest zijn als de archeologie hier verstek had laten gaan. In de *Scientific American* van januari 1985 (p. 45) wordt Dorestad ,,de grootste stad ten westen van Constantinopel'' genoemd ,,met een inwonertal van 10.000''. Eerlijk gezegd is dat wel wat overdreven, maar een plaats van internationale betekenis is Dorestad zeker geweest. Zijn aanwezigheid vanaf het begin van de 7e tot aan het eind van de 9e eeuw maakte van het Kromme-Rijngebied een streek van Europees belang. Dat was vooral gedurende Dorestad's bloeitijd in de 8e en het begin van de 9e eeuw het geval. Aan het andere uiteinde van het gebied begon in diezelfde tijd Utrecht zich tot een belangrijk kerkelijk centrum te ontwikkelen. Dorestad was van wereldser allure. Het was in de eerste plaats een handelsstad. In tegenstelling tot Utrecht ging Dorestad's specifieke functie van internationale havenplaats betrekkelijk spoedig weer teloor. In de 10e eeuw restte er nog slechts een agrarische nederzetting, waaruit zich eerst sinds de 13e eeuw weer een (klein) stadje heeft ontwikkeld. Dat stadje, Wijk bij Duurstede, was altijd klein gebleven tot het in 1967 zijn onstuitbare groei begon. Nu bezit het een omvang die die van Dorestad evenaart, of zelfs al overtreft. Dankzij de opgravingen in 1967 tot 1977 kunnen wij ons thans tot op zekere hoogte een voorstelling van het uiterlijk van Dorestad vor-

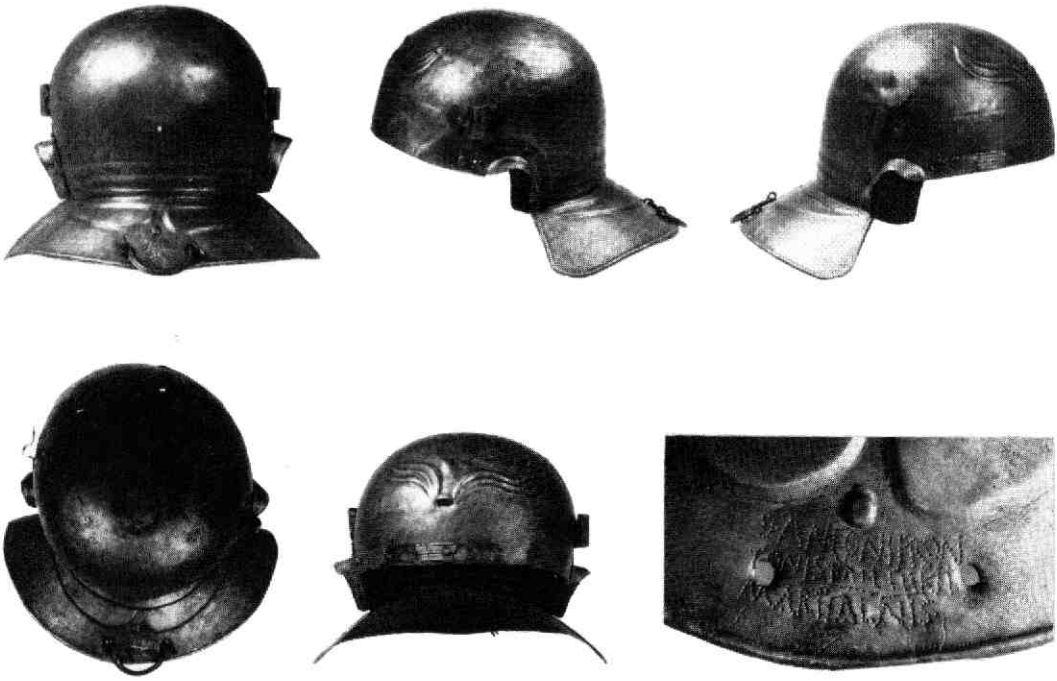
afb. 1. Overzicht van het gebied rond Wijk bij Duurstede/Dorestad. Legenda: 1. wegen (a. Hoogstraat, b. Cothenseweg, c. Trekweg) 2. rivieren en kanalen 3. rivierdijken 4. fosfaatrijke gebieden 5. opgegraven en onderzochte terreinen (d. Hoogstraat I, e. baggergat met Romeinse vondsten).

afb. 2. Dorestad: reconstructie van nederzetting en Rijnbedding in de Karolingische Periode. Legenda: 1. wegen 2. rivieren en kanalen 3. rivierdijken 4. Karolingische Rijn- en Lekbedding (a. zeker, b. bijna zeker, c. hypothetisch) 5. grenzen van het havencomplex (a. zeker, b. waarschijnlijk) 6. grenzen van het bewoonde gebied (a. zeker, b. bijna zeker, c. hypothetisch) 7. grafvelden ,,De Heul'' en ,,De Engk'' 8. dichtbewoonde gedeelte van de nederzetting 9. minder dichtbewoond gebied (agrarische sector?) 10. vermoedelijke ligging van het Romeinse castellum Levefanum (a. Karolingische nederzetting aan de Trekweg, b. baggergat met Romeinse vondsten).

men (afb. 1 en 2). Tot op zekere hoogte, want slechts een gedeelte van het uitgestrekte nederzettingsterrein kon opgegraven worden. Waarschijnlijk de helft is in het zuiden al eeuwen geleden door de Rijn en de Lek, de twee rivieren waaraan Dorestad gelegen was, verzwolgen. Het middenstuk was om allerlei redenen slechts beperkt voor onderzoek toegankelijk. Hier kunnen, zij het op beperkte schaal, in de toekomst hopelijk nog opgravingen plaats vinden. Het noordelijk uiteinde van Dorestad is op dit moment het best bekend. Ten noorden van de oude kern van Wijk, langs de Hoogstraat en op De Heul ten westen van de weg naar Cothen, is een gebied van ongeveer 20 hectare aaneengesloten opgegraven. Daar heeft zich een groot havenkwartier bevonden.

De linkeroever van de Kromme Rijn lag bij het begin van de bewoning nog direct rechts van de huidige Hoogstraat. In de loop van de 8e en 9e eeuw is de rivier steeds verder naar het oosten opgeschoven, waardoor er tussen de hoge oever en de eigenlijke bedding een soort uiterwaard ontstond. In feite begon de Kromme Rijn hier aan de vorming van een meander. Dit proces heeft zich na Dorestad voortgezet en is eerst in de 12e eeuw afgesloten. De ongetwijfeld vaak drassige laagte tussen het rivierstrand, waar de schepen aanlegden, en de oorspronkelijke oever heeft de bewoners van Dorestad grote problemen bezorgd. Zij waren gedwongen die tussenruimte over een lengte van, naar schatting, 1 kilometer en een breedte van op sommige plaatsen 200 meter door de aanleg van een aaneengesloten complex van met hout geplaveide straten begaanbaar te houden. Achter dit ,,kade''complex, en waarschijnlijk door een weg die de oorspronkelijke oever volgde, daarvan gescheiden, bevond zich de handelswijk. Deze bestond uit grote houten huizen, die met hun lange as loodrecht op de rivier gericht waren. Zij stonden in één of meer rijen langs de oever opgesteld en besloegen een lange lintvormige strook terrein met een diepte van tenminste 100 meter. De bebouwingsgraad in deze strook was hoog. Aan de achterkant van de handelswijk lag in het midden een begraafplaats, mis-

afb. 3. Rijswijk (gem. Maurik): Romeinse helm van brons met inscriptie, vervaardigd omstreeks het midden van de 1ste eeuw na Chr.

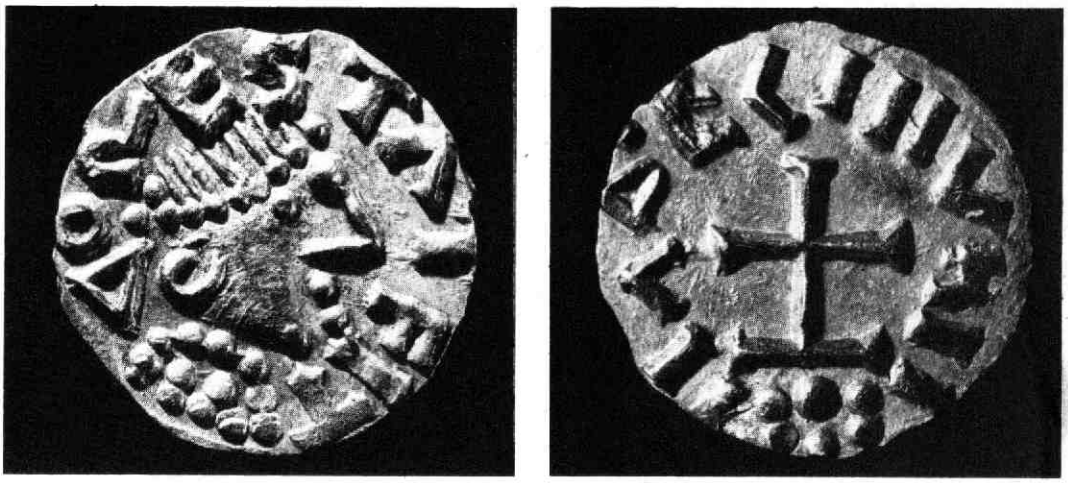
schien wel een kerkhof, want in dit grafveld op De Heul is de plattegrond van een houten gebouwtje gevonden dat mogelijk een kerkje geweest is. Nog verder naar het westen, en dus het verst van de rivier verwijderd, hebben boerderijen gelegen. Dit agrarische deel aan de achterkant van Dorestad's noordelijke havenkwartier kenmerkte zich door een minder dichte bebouwing.

Hoe het middenstuk van Dorestad er uitgezien heeft, weten wij nog niet precies. Het zou kunnen zijn dat de handelswijk zich hier niet voortgezet heeft en dat dit deel van de nederzetting uitsluitend of overwegend een agrarische bestemming bezat. Het had in ieder geval wel een eigen grafveld: het grafveld op De Engk, dat grotendeels is opgegraven.

Wij veronderstellen dat het verdwenen zuidelijke deel van Dorestad een tweede centrum omvatte, dat zich rondom een voormalig Romeins grensfort ontwikkeld had. Dit fort, in zijn tijd waarschijnlijk Levefanum geheten, heeft onlangs zijn aanwezigheid door een groot aantal baggervondsten, waaronder Romeinse helmen (afb. 3), verraden. Karolingische voorwerpen die onder die vondsten eveneens vertegenwoordigd zijn, tonen aan dat het castellum in de tijd van Dorestad opnieuw gebruikt is. Mogelijk is Dorestad hier in het begin van de 7e eeuw ontstaan. Dat er toen al een Dorestad was, blijkt uit de gouden munten ter plaatse geslagen door Madelinus, de frankische muntmeester (afb. 4). In het noordelijk havenkwartier zijn sporen uit de periode voor het eind van de 7e eeuw schaars. Alleen aan de Trekweg, dus vrij ver van de toenmalige Rijn, zijn in het noorden vondsten gedaan die op ononderbroken bewoning vanaf de Romeinse tot in de Karolingische Tijd kunnen wijzen. Daar het Romeinse castellum zeer waarschijnlijk op de splitsing van Rijn en Lek gebouwd was, zal het zuidelijk centrum van Dorestad in de omarming van deze twee rivieren ontstaan zijn. Dat bood ongetwijfeld gunstige gelegenheid voor het inrichten van een haven, misschien zelfs aan beide rivieren. Behalve een commercieel centrum was het, naar wij aannemen, ook het representatieve deel van de stad. In het fort zal de munt van Dorestad gevestigd geweest zijn. Daar woonde wellicht ook de prefect, de agent van de vorst. En het is verder heel wel mogelijk dat binnen de Romeinse versterking in de 7e eeuw, evenals dat in Utrecht en Nijmegen gebeurde, een kerkje verrees.

Als deze reconstructie klopt - en het is duidelijk dat er nog veel onzeker is en, helaas, ook altijd blijven zal - dan is Dorestad een voor zijn tijd geweldige nederzetting geweest met misschien wel meer dan duizend inwoners. Het vormde een tweepolige agglomeratie, die zich over een kilometer of drie langs de linker Rijnoever en deels ook langs de rechter oever van de Lek heeft uitgestrekt. De grootste breedte van het noordelijke centrum bedroeg een 500 meter.

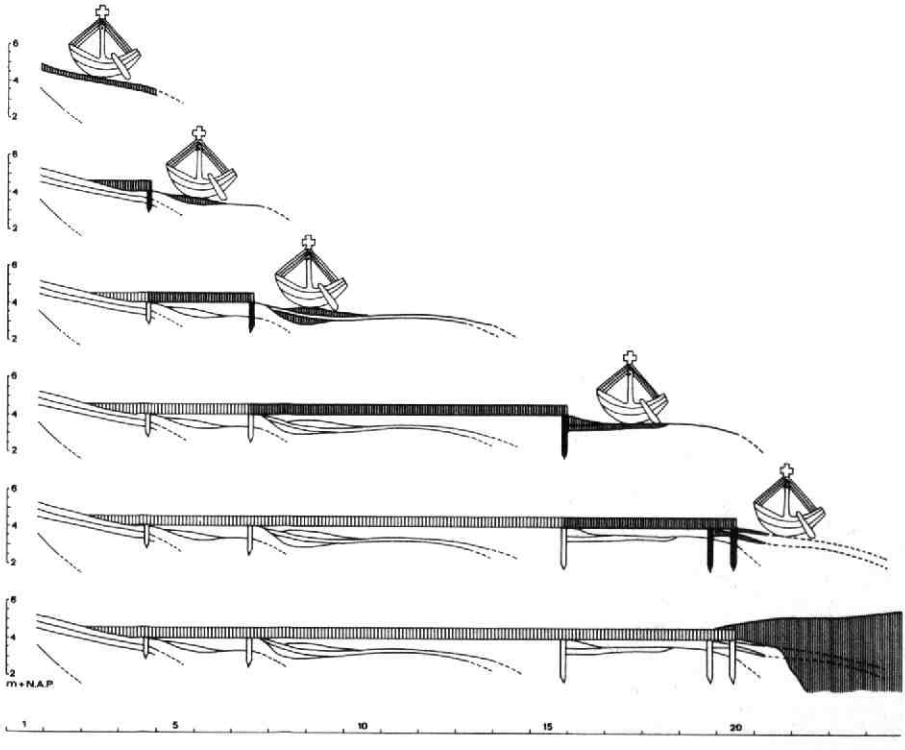
Tot zover, heel in het kort, de - voorlopige - resultaten op topografisch gebied. Definitief gepubliceerd is nog slechts één van de vijf deelopgravingen in de Rijnbedding rechts van de Hoogstraat (W. A. van Es/W. J. H. Verwers, *Excavations at Dorestad 1, The Harbour:*

afb. 4. Gouden triens. Voorzijde: DORESTAT FIT (in Dorestad geslagen). Keerzijde: MADELINUS M (= monetarius, muntmeester).

Hoogstraat I, Nederlandse Oudheden 9 = Kromme-Rijnproject 1, Amersfoort 1980). In dat boek is het ontstaan van de Rijn-meander in het noordelijk havengebied en de wijze waarop de bewoners van Dorestad op dit natuurlijke gegeven gereageerd hebben, tot in details beschreven (afb. 5). Zoals van archeologen te

afb. 5. Dorestad, Hoogstraat I: reconstructie van de ontwikkeling van de haven. (Horizontale schaal: een vakje is 10 m).

afb. 6. Dorestad: Karolingisch draaischijf-aardewerk.

verwachten is, bevat het boek verder uitvoerige beschouwingen over het vele aardewerk dat in Dorestad is opgegraven. Er zal door de betrokken archeologen nog veel gedaan moeten worden voordat zij het definitieve verslag van de tien jaar opgraven in Dorestad voltooid hebben. Overigens, de gegevens die deze opgravingen opgeleverd hebben, zijn zo talrijk en tegelijkertijd zo divers dat archeologen alleen dat nooit zullen kunnen. Dat was direct al duidelijk en daarom is van meet af aan geprobeerd specialisten uit uiteenlopende disciplines voor dit onderzoek te interesseren. Niet altijd mocht dat gelukken. Op beslissende momenten was er voor vitale onderdelen soms geen steun te vinden. Thans zouden wij ongetwijfeld gemakkelijker geslaagd zijn. Een noodopgraving heeft zijn schaduwzijden. In Dorestad moest in een tempo en op een schaal gegraven worden waarmee wij tot dan toe nog geen ervaring hadden. Maar laten wij in dit korte overzicht niet onze tegenslagen tellen. Door de medewerking van tal van specialisten gingen de opgravingen al spoedig het kader van multidisciplinair onderzoek vormen, waarin door deelnemers tezamen zeer verschillende facetten van Dorestad bestudeerd werden. Een indruk van de voorlopige resultaten geeft het speciale Dorestad-nummer van *Spiegel Historiael,* dat in april 1978 verschenen is. Inmiddels hebben enkele medewerkers hun onderdeel van het onderzoek voltooid. Hier volgen kort enkele voorbeelden; compleet kunnen wij nu niet zijn.

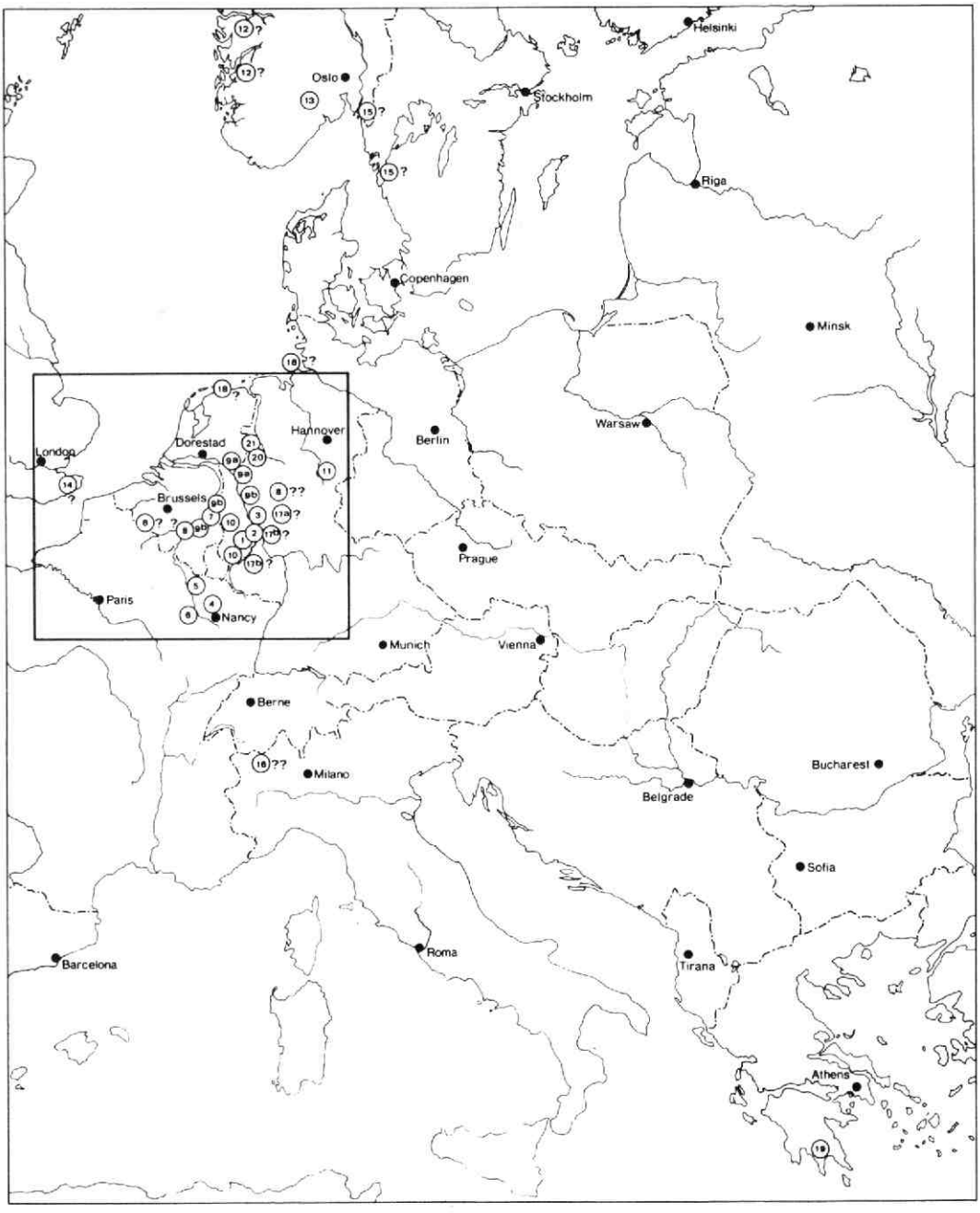
Een bodemkundige bijdrage heeft in het begin de opgraving al mee bepaald. Een kartering door Wageningse studenten had rond Wijk een enorm terrein met hoge fosfaatwaarden aangetoond. Hoge fosfaatwaarden wijzen op menselijke bewoning. Dr J. N. B. Poelman (Stichting voor de Bodemkartering, Wageningen) overtuigde ons dat dit grote fosfaatterrein de omvang van Dorestad aanduidde, al had men zich die voordien zeer veel kleiner voorgesteld. Op deze wijze hadden wij vanaf het begin een realistisch inzicht in wat ons te doen stond en kon de opgraving beter gepland worden.

De datering van Dorestad is hecht gefundeerd doordat verschillende vakwetenschappen daaraan hebben bijgedragen. De historische overlevering spreekt ons vooral over de slotfase waarin vanaf 834 tot 863 de stad keer op keer van plunderende Vikingen te lijden had. Ook in de muntslag is 830, blijkens het numismatisch onderzoek door professor H. Enno van Gelder (Koninklijk Penningkabinet, Den Haag), een keerpunt geweest dat het einde van Dorestad's bloeitijd markeerde. De C14 bepalingen van hout uit het noordelijk havengebied door professor W. G. Mook (Laboratorium voor Isotopenfysica, RU Groningen) is daarmee in overeenstemming: de bouw van het grote complex houten straatjes in de Kromme Rijnbedding naast de Hoogstraat heeft vooral in de 8e eeuw plaats gevonden. Dat blijkt ook uit de ,,archeologische'' scherven. Zij wijzen op een bewoning in het noordelijk havenkwartier vanaf het einde van de 7e eeuw tot in de tweede helft van de 9e eeuw. Dat de 8e eeuw binnen deze periode Dorestad's grote tijd geweest is, werd tenslotte op verrassende wijze door de dendrochronologie gedemonstreerd. De bewoners van Dorestad hebben honderden waterputten gegraven. Als putschachten had men vaak eikehouten fusten gebruikt. Soms was van die tonnen beneden de grondwaterspiegel een deel bewaard gebleven. Het bleek mogelijk uit de duigfragmenten met behulp van de dendrochronologische methode de kapdatum te bepalen van de bomen waaruit de vaten vervaardigd waren. Dr D. Eckstein (Forstbotanisches Institut, Universiteit Hamburg) en dr E. Holstein (Rheinisches Landesmuseum, Trier) constateerden dat bij 27 van de 34 door hen bestudeerde waterputten de kapdatum tussen 715 en 770 gelegen had (alle 34 kapdata tussen 685 en 835). In die periode had de wijnhandel

afb. 7. Vindplaatsen in Nederland met Karolingisch draaischijf-aardewerk.

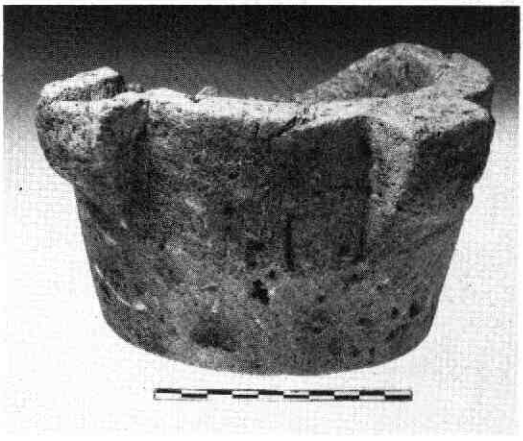
- oorspronkelijk was in de fusten natuurlijk wijn vervoerd - kennelijk de wind mee gehad.
Daarmee zijn wij aan Dorestad's handelsfunctie gekomen. Ook daarover heeft de dendrochronologie haar licht geworpen door vast te stellen dat de eiken fusten, en dus de wijn, uit Rijnland-Hessen kwamen. Het Duitse Rijnland is ook van andere importproducten die in Dorestad opgegraven zijn, de oorsprong. De honderdduizenden scherven van Karolingisch draaischijfaardewerk zijn afkomstig van potten die in pottenbakkerijen in het Vorgebirge tussen Keulen en Bonn, en in het Eifelgebied bij Mayen gefabriceerd zijn (afb. 6). Daarop wijzen de archeologische gegevens. Het fysisch-chemische onderzoek dat mevrouw A. C. Bardet (ZWO) aan de in Dorestad opgegraven scherven verricht, bevestigt deze gegevens niet alleen, maar levert ook een beter inzicht in de gebruikte fabricage methoden op. Sinds kort wordt dit aardewerk

afb. 8. Gebieden, aangegeven door cirkels, waaruit vondsten van natuursteen, ontdekt bij de opgraving van Dorestad, afkomstig zijn. Onzekere herkomst, indien een vraagteken aan cirkel is toegevoegd.

door dr H. Kars (ROB) ook petrografisch onderzocht. Het Karolingische importaardewerk is niet alleen in Dorestad gevonden. Het komt op vele plaatsen in ons land voor (afb. 7). Bij de distributie ervan over Nederland, maar ook daarbuiten tot in Skandinavië toe, heeft Dorestad door zijn gunstige ligging op een knooppunt van de waterwegen waar langs het internationale verkeer zich destijds afwikkelde, een belangrijke rol kunnen spelen. Hoe wijdreikend de contacten van Dorestad waren, blijkt het best uit Kars' onlangs verschenen proefschrift (H. Kars - destijds ZWO - *Early-Medieval Dorestad, an Archaeo-*

Petrological Study, dissertatie VU Amsterdam 1984). Hij behandelt daarin de vele steenvondsten die in de opgravingen gedaan zijn. De herkomst daarvan loopt uiteen van Noorwegen tot Kent, Midden Europa en zelfs Griekenland (afb. 8). Maar ook in dit geval blijken werkelijk nauwe relaties vooral met het Duitse Rijngebied, alsmede met het Maas- en Moezelgebied te hebben bestaan. Dorestad was een, zo niet het emporium van de streken tussen Maas en Rijn, waar zich onder Karel de Grote het centrum van het Karolingische Rijk bevonden heeft.
Kars' studie bevat ook voorbeelden van de nijverheid die in Dorestad bloeide. Daar werden vele takken van ambacht uitgeoefend. Een van de grondstoffen die daarbij benut werden, was steen. Uit kalksteen die uit Romeinse grafmonumenten of gebouwen gesloopt was, hebben de ambachtslui van Dorestad, bijvoorbeeld, vijzels vervaardigd (afb. 9). Eveneens hergebruikte Romeinse tufsteen leverde netzinkers voor de visvangst in de rivieren op.
Een derde activiteit van Dorestad was het agrarisch bedrijf. Op landbouw wijzen enkele vondsten van verkoold graan uit de opgravingen, maar door gebrek aan paleobotanisch onderzoek is dit deel van Dorestad's economie slecht bekend gebleven. Met de veeteelt is het beter gesteld. Dankzij dr W. Prummel (destijds ZWO), die in haar proefschrift van 1980 (thans uitgegeven als: *Excavations at Dorestad 2, Early Medieval Dorestad, an archaeozoological study,* Nederlandse Oudheden 11 = Kromme-Rijnproject 2, Amersfoort 1983) het omvangrijke zoölogisch materiaal uit de opgravingen bestudeerd heeft, beschikken wij over een gedetailleerd inzicht in de bijdrage van de veeteelt aan de voedselvoorziening van Dorestad. Daarnaast was er visvangst en (vogel)jacht. Veeteelt, en waarschijnlijk ook landbouw, moeten onder de activiteiten van de bewoners van deze handelsstad een grote plaats ingenomen hebben. De nederzetting moet omringd geweest zijn met akkers en weiden. Ook voor zijn voorziening met bouwmaterialen heeft Dorestad in de eerste plaats van hout uit de directe omgeving - alles in de stad was van hout - gebruik gemaakt (zie de bijdrage van dr W. A. Casparie en J. E. J. Swarts, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RU Groningen, in Van Es/Verwers 1980). In het destijds nog veel sterker dan thans beboste rivierenlandschap zal Dorestad een grote open plek veroorzaakt hebben.
Een studie over de gebitsresten van 92 individuen uit de begraafplaats op De Heul vertelt iets over de bewoners zelf (W. R. K. Perizonius, destijds ZWO, en Tj. Pot, TNO-instituut voor cariesonderzoek, Utrecht, Diachronic dental research on human skeletal remains excavated in the Netherlands, I: Dorestad's cemetery on ,,the Heul'', *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 31, 1981, 369-413). De individuen in dit overigens zeer kleine monster - het aantal personen dat ooit in De Heul begraven is, moet tenminste 2350 groot geweest zijn! - zijn niet ouder dan 45 geworden. De gemiddelde leeftijd bij overlijden bedroeg 25-30 jaar. Kleine kinderen werden ook in Dorestad niet of nauwelijks op de begraafplaats der volwassenen ter aarde besteld.

afb. 9. Dorestad: kalkstenen vijzel, vervaardigd uit fragment van Romeins grafmonument of gebouw.

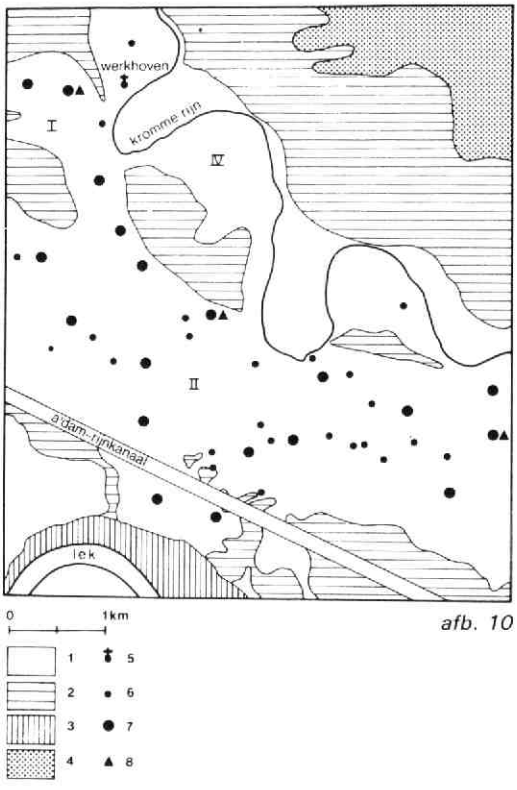
Voortgezet physisch-anthropologisch onderzoek kan aan de reconstructie van het leven in Dorestad nog een belangrijke bijdrage leveren.

Zoals gezegd: de opgravingen in Dorestad hebben zich tot een veelzijdig onderzoeksproject ontwikkeld en dit onderzoek op basis van de opgravingsgegevens zal nog lang worden voortgezet. Toch zijn de opgravingen van Dorestad het Kromme-Rijnproject niet. Zij vormen daar slechts een onderdeel van. Het project in zijn geheel is in het midden van de jaren zeventig geformuleerd. Uitgangspunt was inderdaad Dorestad. Om die uitzonderlijke nederzetting goed te kunnen begrijpen, zou zij in haar context geplaatst moeten worden, zou gekeken moeten worden naar wat aan Dorestad voorafgegaan en naar wat er op gevolgd was, moest ook de omgeving in het onderzoek betrokken worden. Gekozen werd voor de streek tussen Dorestad en Utrecht met de Lek als zuidgrens en de waterscheiding op de Utrechtse heuvelrug als grens in het noorden. Deze keus, zoals elke keus enigszins willekeurig, werd mede bepaald door het feit dat kort te voren het Kromme-Rijngebied onderwerp van intensieve ecologische studie geweest was (*Het Kromme-Rijnlandschap, een ecologische visie, verslag van het Kromme-Rijnproject 1970-1974,* Natuur en Milieu 4, Stichting Natuur en Milieu Amsterdam 1974).
De overstap van een opgraving naar een project van regionaal archeologisch onderzoek betekende niet alleen een schaalvergroting, maar ook een toevoeging van nieuwe elementen. Zo werd een ,,nieuwe'' vorm van veldwerk (nieuw in ons land, maar elders al oud) geïntroduceerd: de systematische archeologische veldkartering. Deze startte in 1976. Acht jaar lang tot in 1984 is het werkgebied in de daarvoor het meest in aanmerking komende seizoenen (herfst tot vroege voorjaar) stelselmatig op de aanwezigheid van archeologische vondsten aan het oppervlak afgezocht. Uit het Kromme-Rijngebied waren ook voordien wel vind-

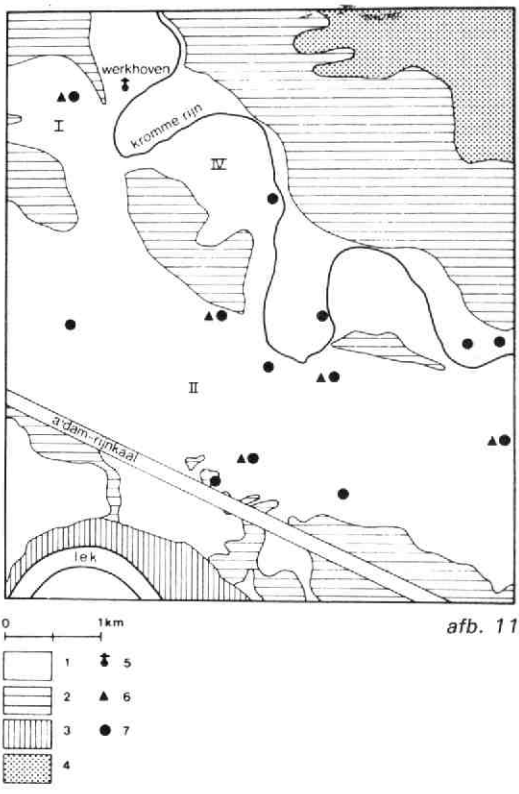
plaatsen bekend, maar hun aantal is door de veldkartering sterk toegenomen. Het bedraagt thans 708 terreinen. Daarbij zijn alleen de vindplaatsen van voor ongeveer 1200 meegeteld, want dit jaartal vormt de chronologische bovengrens van het Kromme-Rijnproject. Een 24% van de genoemde vindplaatsen zijn voormalige nederzettingsterreinen. De bewoning die zich daar vroeger bevonden heeft, kan uit verschillende periodes dateren. Verreweg de meeste van de gevonden nederzettingen waren bewoond vanaf de Late IJzertijd, kort voor het begin van de jaartelling, tot in de Romeinse Tijd. In de loop van de 3e eeuw werden vele verlaten. Het aantal dat in de 4e eeuw, de Laat-Romeinse Tijd, nog bewoonbaar was, is gering. De Merovingische Tijd (400-750) is ook slecht vertegenwoordigd. Pas vanaf de Karolingische Tijd (750-1000) lijkt de bevolking weer toe te nemen, een ontwikkeling die zich in de Late Middeleeuwen (na 1000) voortzette. Zo kan het systematisch zoeken naar scherven in de velden al een eerste indruk verschaffen van de demografische bewegingen in een bepaald gebied (afb. 10). Natuurlijk is de zaak in werkelijkheid gecompliceerder. Liggen de scherven niet of niet meer aan het oppervlak, dan zal men ze niet vinden. Hele bewoningsperiodes kunnen zich op die manier aan een archeologische veldkartering onttrekken. Wij zullen daarvan nog een voorbeeld in ons werkgebied ontmoeten. De details van de veldkartering moeten hier verder terzijde blijven. De archeologische gegevens over het Kromme-Rijngebied worden momenteel door K. Blommesteijn (ZWO) onderzocht. Zijn proefschrift zal, hopelijk, al onze vragen omtrent de bewoningsgeschiedenis van dit gebied beantwoorden. Een van die vragen, namelijk die naar de relatie tussen de menselijke bewoning en het landschap, kan ook nu al globaal beantwoord worden. Voor de 12e eeuw waren in het Kromme-Rijngebied uitsluitend de hogere delen van het landschap, de stroomruggen en oeverwallen, bewoonbaar. Alleen daar lagen de nederzettingen, niet in de kommen ertussen. Zo lag Dorestad op de oeverwal van de Kromme Rijn en de nog te noemen nederzetting in De Horden bij Wijk op het restant van een zogenaamde kronkelwaard die tot het veel oudere Werkhovense riviersysteem behoorde. De komgebieden zijn pas in de Middeleeuwen ontgonnen. Voordien vond men daar moerassige bossen, waar waterwild huisde. De randen waren waarschijnlijk wel als weidegebied bruikbaar.

De Romeinse Tijd, althans het eerste deel ervan, heeft een demografisch hoogtepunt gevormd. Het Kromme-Rijngebied was toen dicht bevolkt. Dat blijkt al wel uit de vele scherven die bij de archeologische veldkartering gevonden zijn, maar een fosfaatkartering maakt dat nog duidelijker. Er is al vermeld dat de omvang van het nederzettingsterrein van Dorestad uit de aanwezigheid van hoge fosfaatwaarden in de grond kon worden afgeleid. Dit principe is in de afgelopen jaren op het hele Kromme-Rijngebied toegepast. Eerst door W. J. M. van der Voort (Stichting voor de Bodemkartering, Wageningen) en vervolgens in 1983 door R. Steenbeek (Vrije Universiteit Amsterdam) zijn successievelijk alle archeologische vindplaatsen daar afgeboord. Op die manier is nu van bijna alle oude nederzettingsterreinen de omvang bekend. Zet men die uit de Romeinse Tijd op een kaart, dan blijken zij op sommige stroomruggen elkaar vrijwel te raken.

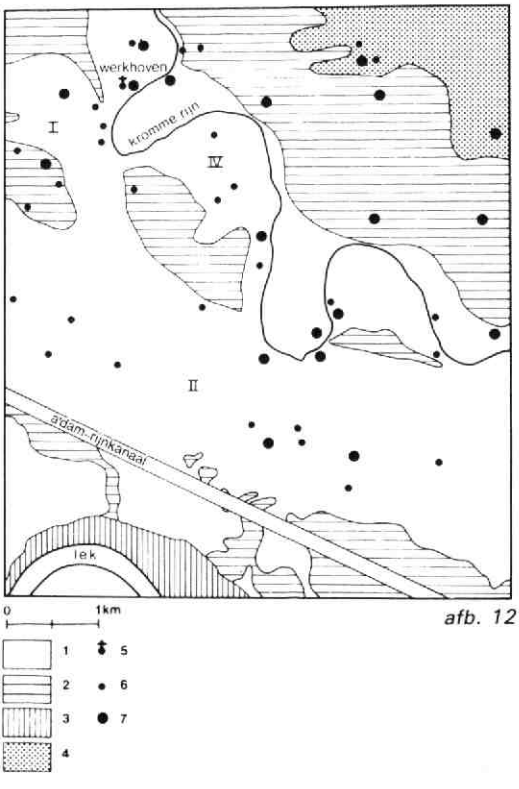
De Romeinse Tijd: per ongeluk waren wij die bij de opgravingen van Dorestad ook al eens tegengekomen, toen ten zuidwesten van De Heul een groepje crematie- en inhumatiebijzettingen uit die periode werd aangetroffen. Deze graven zijn ondertussen door Verwers gepubliceerd (W. J. H. Verwers, Roman period settlements traces and cemetery at Wijk bij Duurstede, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 25, 1975, 93-132). Wat wij toen niet konden weten, maar nu mogen vermoeden, is dat dit grafgroepje de noordoostelijke uitloper vormt van een begraafplaats behorend bij een nederzetting die op enkele honderden meters afstand van het terrein De Horden lag. Ook deze nederzetting was - al lang - door fosfaatkartering bekend. In dit geval is het niveau waarop men destijds woonde onder jongere rivierafzettingen bedolven. Bij een gewone archeologische veldkartering zou deze nederzetting dan ook nooit gevonden zijn, daar zij haar aanwezigheid niet door - opgeploegde - scherven aan het oppervlak verraden kon. Zij wordt nu sedert 1977 opgegraven. Na Dorestad is het opgravingswerk dus doorgegaan. In de eerste plaats in de directe omgeving van Wijk op de Horden. Het daar aanwezige nederzettingsterrein werd - ook al - door nieuwbouw bedreigd. Maar ook elders in het Kromme-Rijngebied zijn, vooral aan het andere uiteinde in de omgeving van Houten, inmiddels door W. J. van Tent (ROB) enkele opgravingen uitgevoerd. Deze betroffen eveneens nederzettingen uit de Romeinse Tijd. Wil men over de omvang van een nederzetting, over haar vorm, datering, economie, enz., details te weten komen, dan is een veldkartering niet genoeg, maar moet er gegraven worden. Vandaar dat het programma van het Kromme-Rijnproject er op gericht is de variëteit aan nederzettingstypen uit de verschillende bewoningsfasen door middel van opgravingen vast te stellen. De op het nieuwe industrieterrein van Houten opgegraven Romeinse nederzetting en die op De Horden bij Wijk waren beide agrarische bedrijven. Tot dat nederzettingstype behoorde overigens het gros van de Romeinse woonplaatsen in het Kromme-Rijngebied. Dat er echter ook nog andere soorten van nederzettingen waren, is al gebleken: bij Wijk - hemelsbreed slechts 1 kilometer van de Horden verwijderd - lag één van de Romeinse grensforten, en verderop bij Vechten lag er weer één. Met andere woorden, in de Romeinse Tijd leefden boeren en soldaten in deze grenszone dicht naast elkaar. Deze symbiose moet de samenleving in dit gebied een bepaalde kleur gegeven hebben. Het was vast niet het meest gecultiveerde stuk van het Romeinse Rijk. Of de boeren hier veel ruimte voor een vrije ontwikkeling van hun bedrijven hadden, kan men zich afvragen, moet in ieder geval onderzocht worden. Hoe ,,geromaniseerd'' was ooit het Kromme-Rijngebied?

afb. 10

afb. 11

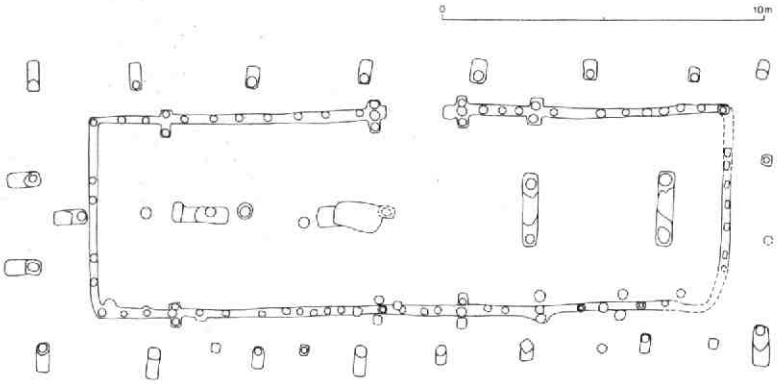

afb. 12

afb. 10. Gedeelte van het Kromme-Rijngebied met de vindplaatsen uit de Late IJzertijd/Romeinse Tijd. 1. stroomrug; 2. kom; 3. uiterwaard; 4. dekzand; 5. bestaande middeleeuwse kerk; 6. enkele losse vondst (Late IJzertijd t/m eerste helft 3e eeuw na Chr.); 7. grote hoeveelheid vondsten, wijzend op een nederzetting (Late IJzertijd t/m eerste helft 3e eeuw na Chr.); 8. Laat-Romeinse vondst(en) (tweede helft 3e/4e eeuw na Chr.).

afb. 11. Gedeelte van het Kromme-Rijngebied met de vindplaatsen uit Merovingische en Karolingische Tijd. 1. stroomrug; 2. kom; 3. uiterwaard; 4. dekzand; 5. bestaande middeleeuwse kerk; 6. Merovingische vondst(en); 7. Karolingische vondst(en).

afb. 12. Gedeelte van het Kromme-Rijngebied met de vindplaatsen uit de Late Middeleeuwen. 1. stroomrug; 2. kom; 3. uiterwaard; 4. dekzand; 5. bestaande middeleeuwse kerk; 6. enkele losse vondst; 7. grote hoeveelheid vondsten, wijzend op een nederzetting, of bestaande middeleeuwse bebouwing.

afb. 13. Wijk bij Duurstede, De Horden: huisplattegrond uit het midden van de Romeinse Tijd.

Houten en De Horden bleken beide agrarische nederzettingen. Toch zijn er wel verschillen. De Horden was wat groter en waarschijnlijk ook wat rijker. De nederzettingsstructuur was er verder ,,strakker'' dan in Houten. Het lijkt logisch aan te nemen dat dat komt omdat de boeren op De Horden wel heel dicht bij de Romeinse soldaten van het fort leefden.
Een studie van J. van der Roest (RU Leiden) van de ongeveer 250 fibulae die met behulp van de metaaldetector in de opgraving verzameld zijn, toont een overeenkomst tussen het fibulacomplex van De Horden en dat van, bijvoorbeeld, het Romeinse fort te Vechten. Ook het complex Romeinse munten dat door dr J. P. A. van der Vin en mevrouw J. Radstaat (Koninklijk Penningkabinet, Den Haag) bestudeerd wordt, vertoont verwantschap met dat uit grensforten. Ondanks eventuele ,,militaire invloeden'' bleef de nederzetting sterk autochtone trekken vertonen. Het is nog te vroeg - de opgraving ,,loopt'' nog - om de ontwikkeling van de nederzetting in haar geheel uit een te zetten. Eén boerderijplattegrond, daar zullen wij het in dit verband mee moeten doen (afb. 13). Het is een houten gebouw met woning en stal, door twee ingangen gescheiden, onder een en het zelfde dak. Deze boerderij is er een van het zogenaamde half twee-, half drieschepige type dat nog volledig in de inheemse bouwtraditie die zich in het midden en zuiden van ons land sedert de IJzertijd ontwikkeld had, was opgetrokken. Het dateert echter uit het midden van de Romeinse Tijd. De inheemse bouwtraditie was dus hardnekkig. Al voor de komst van de Romeinen woonden er op De Horden boeren in dit soort van boerderijen. In hoeverre de agrarische bedrijfsvoering sinds de opname van dit gebied in het Romeinse Rijk veranderd is, zal hopelijk uit het paleobotanisch onderzoek dat G. Lange (ZWO) momenteel verricht, blijken.
Een van de grote verrassingen van het onderzoek in De Horden was dat hier voor het eerst in het Kromme-Rijngebied duidelijke sporen van prehistorische bewoning te voorschijn kwamen. Details daarover zullen binnenkort in een artikel van W. A. M. Hessing (ROB) te lezen zijn. Hier slechts enkele hoofdpunten. De oudste bestaan uit graven en huisplattegronden - drieschepige boerderijen dit keer - daterend uit de Vroege en Midden-Bronstijd (1600-1000 voor Chr.). Deze eerste bewoners van de zandrug die door de Werkhovense kronkelwaard gevormd was, gebruikten voor hun gereedschap gedeeltelijk nog vuursteen. Misschien hebben er zelfs al eerder mensen op die rug gewoond, want in het grindrijke zand waaruit deze bestaat, is één nog veel ouder vuurstenen werktuigje - uit omstreeks 3000 v. Chr. - gevonden. Ook uit de Late Bronstijd en het begin van de IJzertijd (1000-500 v. Chr.) zijn er tekenen van leven: een paar huisplattegronden en vooral een zogenaamd kringgrepurnenveld dat waarschijnlijk bij een oudere (?) grafheuvel aangelegd was. Het is de tijd dat de doden gecremeerd werden, waarna hun as, vaak in een pot, binnen een greppeltje van meestal ronde vorm - vandaar de naam kringgrepurnenveld - ter aarde besteld werd. Dat er in de elfhonderd jaar tussen 1600 en 500 v. Chr. zonder onderbreking op deze plaats gewoond is, staat niet vast. Wel, dat er daarna een gat van enkele eeuwen gevallen is. Pas vlak voor de komst van de Romeinen kort na het begin van de jaartelling was de zandrug in De Horden weer bewoond.

De bewoningsmogelijkheden op de zandrug werden door de landschappelijke ontwikkeling in ieder geval mede bepaald. Die ontwikkeling kwam in grote lijnen neer op een voortgaande sedimentatie en vernatting. De sedimentatie vond aanvankelijk voornamelijk plaats in de lage delen van het terrein rondom de rug. In de IJzertijd lijkt voor het eerst ook de rug zelf er door getroffen te zijn. Dat zou het ontbreken van bewoning gedurende die periode kunnen verklaren. In de loop van de eeuwen is het terrein sterk veranderd. Dat is te zien aan de serie paleogeografische kaartjes die R. Steenbeek (Instituut voor Aardwetenschappen, VU Amsterdam) van het Hordengebied heeft samengesteld. De zandrug van het Werkhovense systeem raakte steeds meer door kleiige afzettingen ,,ingesneeuwd'' en is daar na de Romeinse Tijd tenslotte onder bedolven. In de tijd van Dorestad heeft men er vermoedelijk al niet meer kunnen wonen. Lopen, dat ging nog wel: iemand heeft er in de

9e eeuw zijn zwaard verloren. Was dat iemand uit Dorestad, die door zich hier, niet ver van zijn huis, in de wildernis te verbergen, aan de Vikingen trachtte te ontkomen?

Na Dorestad is dus De Horden het opgravingscentrum van het project geworden. De omgeving van Wijk zal ook in de toekomst centraal blijven staan. Maar dat sluit opgraven elders in het Kromme-Rijngebied, zoals ook al gebleken is, niet uit. Dit jaar gaan wij weer naar Houten in de hoop dat het ditmaal, in het uitbreidingsplan Tieland, gelukken mag als pendant van het zo buitengewone Dorestad een ,,gewone'' agrarische nederzetting uit de Vroege Middeleeuwen te verschalken. Afgelopen is het Kromme-Rijnproject dus nog (lang) niet. In dit artikel hebben wij geprobeerd de hoofdlijnen van de ontwikkeling van het project samen te vatten. Hopelijk wordt tussen de regels door duidelijk dat het voortschrijden van het project gepaard gaat met een verdieping van het inzicht in de bewoningsgeschiedenis van het Kromme-Rijngebied vanaf het begin tot in de Middeleeuwen.

Amersfoort, *W. A. van Es,*
Rijksdienst voor het *W. J. H. Verwers*
Oudheidkundig Bodemonderzoek

DE ONTGINNING VAN HET KROMME RIJNGEBIED IN DE MIDDELEEUWEN

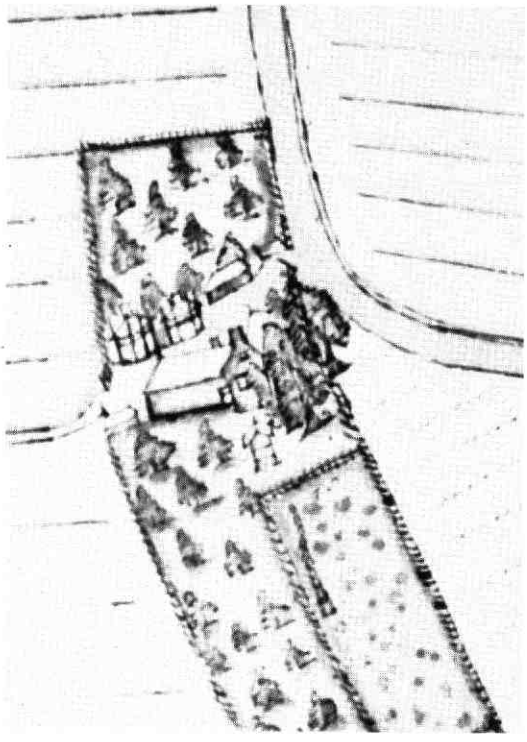
Omdat de geschiedenis een evolutie is, die, behalve wanneer zij door revolutionaire faktoren wordt verhaast of gewijzigd, gestaag verloopt, is de meest voor de hand liggende wijze van bestuderen ervan het nagaan van de ontwikkelingsgang in chronologische orde. Ik wil echter een andere wijze van benadering volgen en de evolutie van het Kromme Rijngebied in de hoge middeleeuwen ,,openbreken'' door het maken van drie dwarsdoorsneden, in de hoop dat dit ons toelaat op drie momenten een inzage te krijgen in de aktuele toestand van mens en land op dat ogenblik. Telkens zullen wij ons daarbij genoodzaakt zien de blootgelegde situatie historisch te verklaren en in de politieke kontekst te plaatsen, terwijl bovendien door vergelijking van drie momentopnamen het verloop van de inwerking van de mens op het land in een duidelijk perspektief komt te staan. Wij kiezen de doorsneden in de hoge middeleeuwen, wanneer het proces rustig verloopt, nadat in een voorgaande periode twee maal op revolutionaire manier drastische wijzigingen waren geforceerd. De eerste revolutionaire faktor was het massaal vertrek van de bevolking sinds het einde van de 3e eeuw na een periode van intensieve bewoning in de romeinse tijd. De tweede faktor, die op revolutionaire wijze ingreep in de normale ontwikkeling, was de ondergang van Dorestad door een samenloop van omstandigheden in het derde kwart van de 9e eeuw. Als eerste momentopname hebben wij de situatie rond het jaar 948 op het oog, als tweede die rond het jaar 1122 en als derde die rond het jaar 1305.

948

Allereerst verplaatsen wij ons dus naar het jaar 948 en wij bevinden ons dan in een periode van herstel. Er is een aantal tekenen van opleving waarneembaar na een zware malaise, die tientallen jaren geduurd heeft. Politiek gezien is er een konsolidatie op het hoogste nivo. Koning Otto I heeft de macht vast in handen in het Duitse Rijk, dat in de 9e eeuw is ontstaan door een verdeling van het koninkrijk der Karolingen, en waartoe ook het gebied rond Utrecht behoort. De konsolidatie van de hoogste macht werkt nadelig voor de regionale machthebbers, die vooral in het westen van het Rijk tijdens de verwarring, die het gevolg is van de invallen en bezettingen door de Noormannen, allerlei koninklijke bevoegdheden hebben geusurpeerd en zich koninklijke en kerkelijke goederen en rechten hebben toegeëigend. Het zijn de graven, die zich niet meer gedragen als ambtenaren, zoals een eeuw eerder, maar als quasi-souvereinen. Koning Otto I ziet zich gesteld voor het probleem, hoe zich van deze graven te ontdoen of hoe hun macht zodanig te breken, dat zij slechts uitvoerders zullen worden van zijn politiek. Hoewel hij militair optreden niet schuwt, geeft hij de voorkeur aan politieke en diplomatieke methoden en zijn belangrijkste middel daarbij is versterking van de positie van de kerk. Zijn redenering moet ongeveer als volgt zijn geweest: zowel de koning als de kerk zijn in de tijd van verwarring goederen kwijtgeraakt aan de graven, dus koning en kerk hebben gelijke belangen en gelijke tegenstanders. Als de koning de kerk haar goederen teruggeeft en er nog andere aan toevoegt, zal de kerk diens politiek steunen. Dit zal nog in sterkere mate het geval zijn als de koning geestelijken uit zijn omgeving, van wie hij a priori weet dat zij koningsgezind zijn, op de bisschoppelijke zetels kan plaatsen. Dan beschikt hij overal over agenten en steunpunten tegen het opdringen van de grafelijke macht. Zo ontstaat het systeem van wat wij de Rijkskerk noemen, dat de rest van de 10e en de gehele 11e eeuw zal beheersen en waarvan zelfs de paus tot op zekere hoogte slachtoffer wordt en waartegen hij in ieder geval gedurende lange tijd uit zwakte geen maatregelen kan nemen. Aan de enige voorwaarde, die het systeem vereist, te weten dat de koninklijke macht sterk is, wordt in toenemende mate voldaan.

Wij doen er goed aan ons te realiseren dat de bisschop van Utrecht in de tijd waar wij ons plaatsen nog steeds uitsluitend een kerkelijk funktionaris is. Hij bekleedt een geestelijk ambt en heeft geen wereldlijke macht. Wel bezit de Utrechtse kerk, aan wier hoofd hij staat, vele goederen. Als eerste van een reeks nieuwe bisdommen, die de Karolingen in de late 7e, de 8e en de eerste helft van de 9e eeuw hadden opgericht in de veroverde Friese, Saksische en Thuringse gebieden, hadden zij uit de gekonfiskeerde landerijen grote delen aan de Utrechtse kerk geschonken om de missionering en de Frankische politiek materiëel te ondersteunen. In al die goederen bezat de kerk ook de immuniteit, dat wil zeggen, dat zij onttrokken waren aan de rechtsmacht van de graven. Maar ook de Utrechtse zetel was niet ontkomen aan de malaise. De bisschopsstad was verwoest, bisschop Hunger was kort voor 858 in ballingschap gegaan en had de kontrole over de kerkelijke goederen, in ieder geval tussen Dorestad en de zee, verloren.

Verscheidene van zijn opvolgers hebben de stad Utrecht nooit gezien en in de tijd waar wij ons plaatsen is het nog maar zo'n 25 jaar geleden dat bisschop Balderik zijn zetel weer daadwerkelijk heeft bezet. In het jaar 948 vaardigt koning Otto I een belangrijke oorkonde uit, waarin hij bisschop Balderik en de Utrechtse kerk herstelt in het bezit van hun oude goederen en iedereen beveelt ervan af te blijven. Enkele jaren eerder, in 944, had de koning graaf Radbod reeds van zijn machtsbasis in de gouw Lek- en IJssel beroofd ten behoeve van de Utrechtse kerk en enkele jaren later, in 950 en 953, zal hij hetzelfde doen ten

afb. 1. De hofstede van het domkapittel in de Ossewaard te Cothen. Jan Rutgersz. van den Berch, 1596, (détail) RAU, Dom, nr. 1801.

aanzien van de graven van Teisterbant - grosso modo de Betuwe - en van Nifterlake - ongeveer de Vechtstreek - en het *facit* van deze maatregelen is een enorme versterking van de materiële positie van de kerk van Utrecht in haar nabije omgeving en een gevoelige slag voor de graven aldaar.

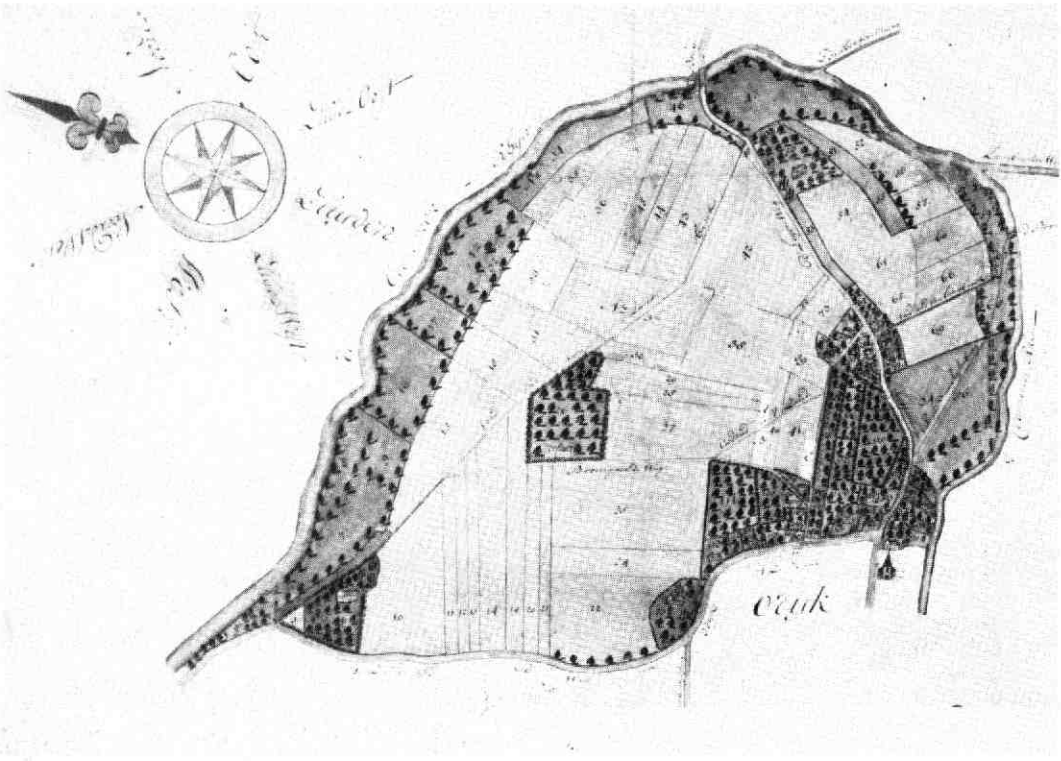
Dank zij een van te voren opgestelde goederenlijst, die bewaard gebleven is, weten wij welke goederen de Utrechtse kerk in 948 in hernieuwd bezit krijgt. Voor wat het Kromme Rijngebied betreft hebben wij ook gegevens en aanwijzingen uit later tijd, die tot op zekere hoogte een rekonstruktie mogelijk maken van het geheel van het bisschoppelijk bezit. Terugredenerend uit latere bronnen krijgen wij bovendien enig licht op de agrarische struktuur en de bevolkingsspreiding. De situatie in het midden van de 10e eeuw is dan aldus. Alleen de stroomruggen van vroegere rivierlopen, de oeverwallen van bestaande rivieren en de voet van de heuvelrug zijn bewoond. Daartussen zijn wildernissen en vlakten. Langs de Kromme Rijn bevinden zich de nederzettingen Vechten, Bunnik, Rumpst, Odijk, Werkhoven, Wijk en waarschijnlijk Cothen; aan de voet van de heuvelrug Zeist, Doorn, Tuil, Leersum en Amerongen; op de Houtense stroomrug Zemel, Tuur, Lanthem, Oostrum, Westrum, Loerik, Houten en waarschijnlijk Wulven. Op de Lekoever bestaat de nederzetting Vreeswijk.

Het bezit van de Utrechtse kerk is vooral gekoncentreerd in het oosten, dat wil zeggen langs de Kromme Rijn en aan de voet van de heuvelrug, te weten geheel Vechten, geheel Bunnik, geheel Rumpst, geheel Doorn (met inbegrip van Tuil, Amerongen, en waarschijnlijk Cothen), éénderde van Odijk, gedeelten van Werkhoven en Wijk; Zeist zeker voor een deel, misschien geheel. In het westen bezit de Utrechtse kerk ook Vreeswijk in zijn geheel. Op de Houtense stroomrug daarentegen heeft de Utrechtse zetel slechts verspreide goederen van kleine omvang.

De eerste vraag die zich onwillekeurig opwerpt is natuurlijk aan wie het bezit van de resterende grond toekomt. Wel, voor wat het grootste deel van Odijk, van Werkhoven en van Wijk betreft, is dat de koning, die dus niet alles aan de Utrechtse kerk geschonken heeft en dat trouwens voor wat zijn goed in Wijk, Werkhoven en Odijk betreft ook nooit zal doen, want als hij het in 1001 vervreemdt, schenkt hij het niet aan de Utrechtse, maar aan de Keulse kerk. Wat de Houtense stroomrug aangaat is de voornaamste grondbezitter hoogstwaarschijnlijk de regionale graaf, de rechtsvoorganger van de graaf van Goye, die wij nog zullen ontmoeten en die zijn residentie had in Oostrum dat later van naam zal veranderen en 't Goy gaat heten. Daarnaast is het mogelijk dat er ook nog klein grondbezit aanwezig is, van welgestelde leken, maar daarover weten wij niets.

De tweede vraag die zich laat stellen is: wat betekent het als de Utrechtse kerk geheel Vechten bezit of de koning tweederde van Odijk? Dat houdt in dat respektievelijk de bisschop of de koning er in privaatrechtelijke zin eigenaar is van de grond en in publiekrechtelijke zin optreedt als rechter en bestuurder over hen, die de grond bewonen en bewerken. Natuurlijk treedt de bisschop of de koning niet zelf op als rechter en beheerder, maar door middel van een vertegenwoordiger, een meier. Het grootgrondbezit kent een domaniale organisatie, hetgeen wil zeggen dat aan het hoofd van elk domein een meier staat, die de exploitatie in goede banen leidt. Het centrum van het domein is de *curtis* of de hof, waar de meier zetelt en in de meeste van de hiervoor genoemde nederzettingen treffen wij in latere bronnen zulk een *curtis* aan. De bewoners van het domein hebben stukken grond in bezit tegen betaling van een tijns en tegen enkele persoonlijke verplichtingen, waarvan de belangrijkste is dat zij herendiensten moeten presteren op dat deel van het domein, dat voor de domeinheer is gereserveerd en waarvan de opbrengst in natura via de meier bij de domeinheer wordt afgeleverd. Deze en dergelijke andere verplichtingen betekenen dat de bewoners van de domeinen onvrij zijn. De mate van onvrijheid evolueert in de loop der eeuwen naar een steeds vrijere status, maar het is onmogelijk door de schaarste van de bronnen aan te geven hoe ver deze evolutie in het midden van de 10e eeuw al is gevorderd. Waarschijnlijk bestaan er naast elkaar verschillende soorten van onvrijheid. Tenslotte is het waarschijnlijk dat ook de verspreide goederen van een zelfde eigenaar administratief bij een naburige *curtis* zijn ingedeeld.

De *curtis* zullen wij ons moeten voorstellen als een

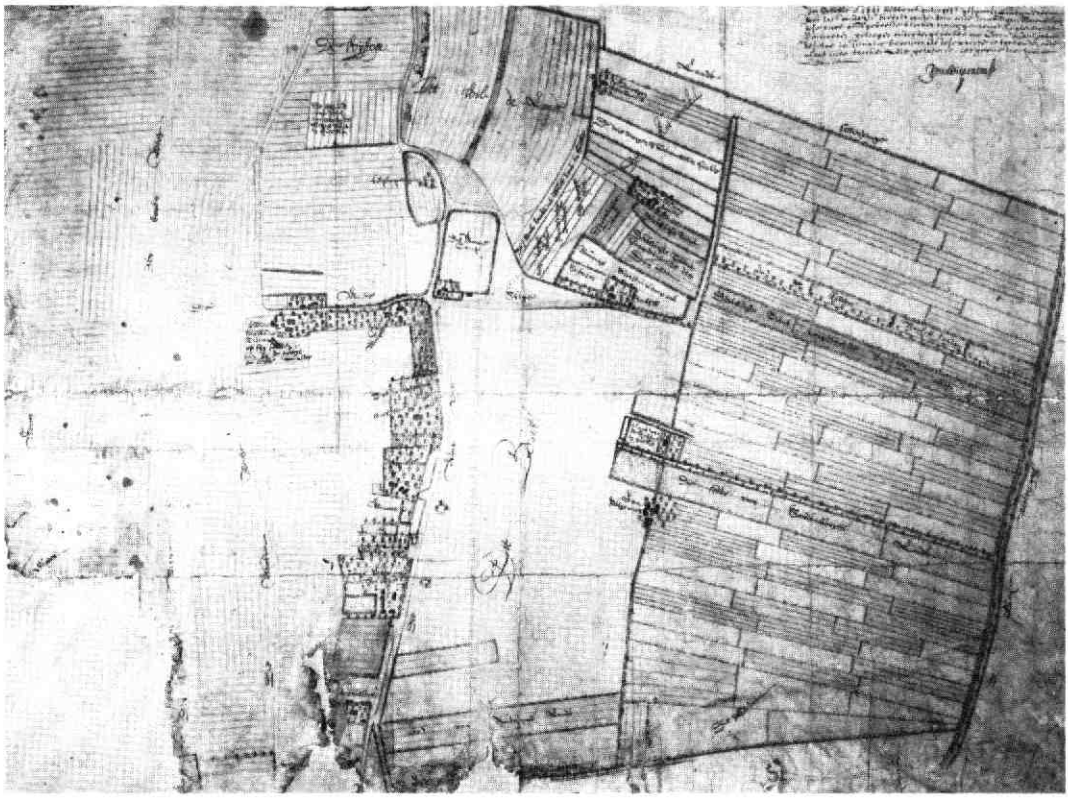

afb. 2. De hoektiend te Odijk. Theodorus Backer, 1717, RAU, herv. gem. Odijk, nr. 150.

grote boerderij waarschijnlijk omgeven door een gracht en palissade, waar het gezin van de meier woont en waar ruimte is voor opslag van de domeinprodukten en allerlei soorten vee. De behuizingen van de onvrijen op hun tijnsland zullen kleiner geweest zijn en in de meeste nederzettingen het aantal van tien of vijftien niet hebben overschreden. In enkele van de nederzettingen staan kerken: in Doorn, Werkhoven, Houten, Vreeswijk en vermoedelijk ook in Zeist. Het is niet onwaarschijnlijk dat ongeveer in de tijd waar wij ons plaatsen ook in Dorestad weer een kerk is opgericht. Dat wil zeggen in Wijk, want na de verwoesting van Dorestad en de ontreddering die volgde vond een hergroepering van de resterende bevolking plaats, die de grond, toebehorend voor het grootste deel aan de koning en voor een kleiner deel aan de Utrechtse kerk, bewerkte in hetzelfde domaniale stelsel als elders. Zoveel kerken in een zo klein gebied als het Kromme Rijngebied, is in het midden van de 10e eeuw in het diocees Utrecht nog een uitzondering. Voor de dichtheid van de bevolking mogen wij er geen konklusies uit trekken, want de voornaamste oorzaak van dit verschijnsel is te zoeken in de geringe afstand van de bisschoppelijke zetel en de vroege christianisatie.

Los van de beheersstruktuur al of niet in de vorm van domeinen, staat de agrarische struktuur van de nederzettingen. Dicht bij de nederzetting ligt het bouwland, dat de *eng* wordt genoemd. Op de eng bezitten de bewoners van de nederzetting grond, die zij in tijns houden, voorzover deze grond niet tot het gereserveerde deel van de domeinheer behoort. De eng is verdeeld en de bewoners hebben er geografisch bepaalde, partikuliere rechten op. Daarnaast bezitten zij kollektieve rechten op de overige grond, dat wil zeggen de *weiden* voor het grazen van vee; de *maten*, voor het aanmaken van hooi; de *velden*, vlakten, waar men zoden kan steken en paarden en koeien in kan jagen; verder *goren, broeken* en waterlopen, dus moerassige gebieden waar men kan vissen, en op de heuvelrug bovendien *bossen*, waar men varkens kan laten eikelen en brandstof uit kan halen. In het grootste deel van het Kromme Rijngebied ontbreken bossen, maar op de velden en in de broeken is waarschijnlijk zoveel kreupelhout aanwezig, dat men ook daar in zijn behoeften aan brandstof kan voorzien. De weiden en de maten liggen in de regel dicht bij de eng en de woonkern, terwijl de velden, goren, broeken en bossen zich verderop bevinden en van de ene nederzetting in de andere overgaan. Toch zijn de verschillende domeinen begrensd, niet altijd scherp, maar soms dient een belangrijke waterloop, die ook een funktie in de afwatering kan vervullen, als preciese grens, zoals de Rietsloot tussen Loerik en Odijk of de Engsloot tussen Oostrum en Werkhoven.

Wanneer wij deze situatie vergelijken met de uitgestrekte veengebieden in west-Utrecht en midden-Holland vallen enkele verschillen op. Ook daar zijn de

afb. 3. De eng en het broek te Tuil. Jan van Diepenem, 1641, RAU, dom, nr. 290a.

oevers van de rivieren enigszins bewoond, maar aangezien dat eigenlijk alleen maar de Oude Rijn en de Hollandse IJssel betreft, is de wildernis daartussen onnoemelijk groter dan in het Kromme Rijngebied. Op enige afstand van de rivieren zal zij praktisch ontoegankelijk zijn geweest en buiten gebruik van mens en dier. In het Kromme Rijngebied liggen de woonkernen, de engen, weiden en maten op de stroomruggen, de velden ten dele en de goren en broeken in de kommen. Maar ook deze gebieden tussen de stroomruggen worden, zij het extensief, ten nutte gemaakt. De nederzettingen zijn dan ook, door de onontgonnen komgronden heen, onderling door wegen en paden verbonden. Duidelijke voorbeelden van pre-ontginningswegen, waarnaar de ontginningsverkaveling zich later ook vaak zal richten, zijn de Odijkersteeg, de Broekweg en de Cothense weg, die respektievelijk de nederzettingen Odijk, Werkhoven en Cothen door het Driebergerbroek en het Lange broek heen met de heuvelrug verbinden. Ook het Raaphofse pad tussen Odijk en Vechten is zo'n oude weg.

Tenslotte moet de vraag gesteld worden of omstreeks 948 al gemene gronden worden ontgonnen. Bij de beantwoording van deze vraag dient vooropgesteld dat de periode van malaise, verwarring, verwoesting en wisseling van heersers, waarvan het einde wordt gesymboliseerd door de uitdrukkelijke restitutie van het goederenbezit van de Utrechtse kerk in 948, niet bij uitstek geschikt geweest zal zijn voor uitbreiding van het landbouwareaal. Wel zullen hier en daar de engen wat zijn vergroot. Vooral daar waar een over- en een nedereng zoals in Amerongen, of een hoge en een lage eng zoals in Bunnik worden aangetroffen zou dat kunnen wijzen op een uitbreiding van de oorspronkelijke eng. Omdat men in de tweede helft van de 10e eeuw zeker begint met ontginning van gronden, die op een bepaalde afstand van de eng liggen, moet de vergroting van de eng zelf eerder hebben plaatsgevonden.

Daar komt bij dat latere uitbreidingen van het bouwland door ontginning, niet meer als eng worden aangeduid, welk begrip in de 11e eeuw al versteend is. Toch is het niet onmogelijk dat omstreeks het midden van de 10e eeuw op één plaats al een kleine ontginning is gestart, die een geheel nieuwe nederzetting zal doen ontstaan, namelijk Tull op de Lekoever. Het kleine woonkerntje zal door de Uitweg dwars door het onontgonnen Schalkwijkerbroek met de Houtense stroomrug worden verbonden.

1122

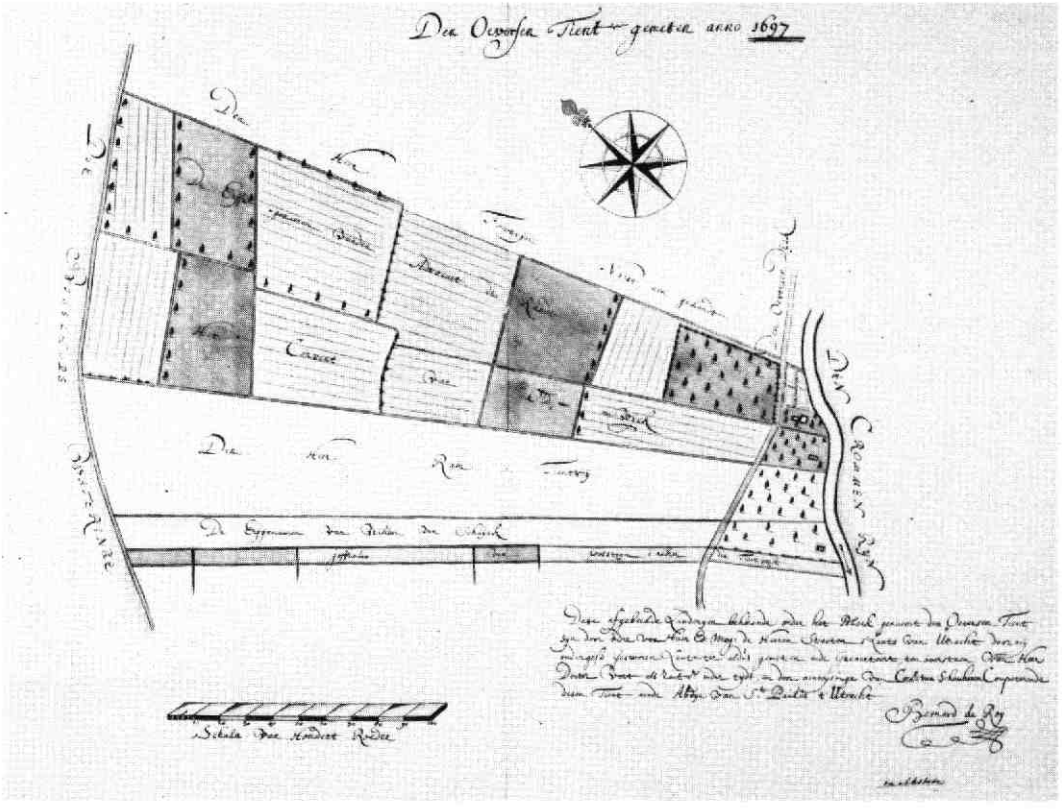
Wij gaan thans over naar de tweede momentopname en zullen de situatie rond 1122 onder de loep nemen. Het hoogste staatsgezag berust nog steeds bij de koning van het Duitse rijk - in 1122 is dat keizer Hendrik V - en zijn macht en invloed is, ook in Utrecht, reëel

aanwezig. Zijn autoriteit wordt door iedereen erkend, ook door de graven, die door de leenrechtelijke band zijn vazallen zijn. In de achterliggende periode is de Rijkskerk verder uitgebouwd en versterkt, hetgeen ook in Utrecht merkbaar is, want in de loop van de 11e eeuw is de bisschop met wereldlijk gezag bekleed over gebieden, waar hij de grond niet of nauwelijks bezit. Dat is een nieuw verschijnsel, want omstreeks 948 bezat de bisschop alleen het recht van immuniteit over zijn eigen goederen. Waren toen slechts zijn eigen goederen onttrokken aan het gezag der graven, nu bezit hijzelf hele graafschappen en daarnaast andere rechten, die vroeger waren voorbehouden aan graven. Deze koninklijke schenkingen uit gulle hand hebben de bisschop in verlegenheid gebracht, want hij was als kerkelijk funktionaris in het geheel niet geëquipeerd om wereldlijk gezag over derden uit te oefenen. Trouwens volgens de oude kerkelijke regels mocht hij dat niet eens en moest hij zich daarvoor bedienen van een wereldlijk voogd. Aan deze handicap werd in eerste instantie tegemoet gekomen, doordat in sommige graafschappen, die aan de bisschop toevielen, de graven gewoon bleven zitten om het werk te doen. De bisschop werd er als het ware tussen de koning en de graaf geschoven. De desbetreffende graven waren niet langer rijksgraaf maar bisschoppelijke graaf, door de leenrechtelijke band gebonden aan de bisschop. Overigens, niet overal waren nog graven als bisschoppelijke vazallen in funktie gebleven en zeker niet altijd stelde de bisschop vertrouwen in zijn graven. Wat hem ontbrak was een ambtenarenapparaat en in de 11e eeuw was hij dat begonnen te rekruteren uit de onvrijen van zijn domeinen. Hij deed dit uit deze, zowel juridisch als sociaal gezien, laagste stand, omdat er buitenom de grafelijke families niet eens zo veel vrijen waren, maar vooral omdat zijn onvrije onderhorigen nog nauwer aan hem gebonden waren dan de vrijen. De persoonlijke onvrijheid maakte hen afhankelijker dan de leenband. Omstreeks 1122, de tijd waar wij ons plaatsen, beschikt bisschop Godebald aldus over een groot aantal dienaren, die nog steeds juridisch onvrij zijn, maar sociaal gezien tot de topklasse behoren. Zij dienen hem als ruiters in het leger, bekleden het ambt van meier in de bisschoppelijke domeinen en oefenen de hoogste funkties uit die hij heeft te vergeven, zoals schout van Utrecht, schout van Muiden, tollenaar van Utrecht en dergelijke meer. Deze ministerialen of dienstlieden genieten als beloning voor hun diensten geen salaris, maar zijn in het bezit gesteld van uitgebreide dienstgoederen, afkomstig uit het bisschopsgoed, die erfelijk worden en vervreemdbaar en dus de kwaliteit van leengoederen evenaren.

In verband met de domeinen, waarover wij zo dadelijk komen te spreken, is er nog een andere ontwikkeling van belang, die zich in de periode vóór 1122 heeft voltrokken, te weten de scheiding van het Utrechtse kerkegoed. Spraken wij ten aanzien van de situatie rond 948 nog over het goed van de Utrechtse kerk, waarmee wij de bisschop en zijn kathedraal tezamen bedoelen, in 1122 is dit een anachronisme. Een eerste blijk van afzonderlijke vermogens van de bisschop en zijn kathedraal vinden wij trouwens al in 944 als de koninklijke goederen in Lek-en-IJssel worden geschonken aan de kapittels van de dom en Oudmunster, lees de kathedraal met een tweelingkarakter. In de tijd die daarop volgt vond een algehele verdeling tussen bisschopsgoed en kathedraalgoed plaats, vervolgens zijn in het begin van de 12e eeuw ook de goederen van de beide kapittels van de dom en Oudmunster gescheiden, al blijft een zeker gedeelte met name in Lek-en-IJssel nog lang gezamenlijk bezit. Niet onvermeld tenslotte dient te blijven dat de bisschop in de 11e eeuw drie nieuwe kapittels heeft opgericht, van S. Pieter, S. Jan en S. Marie, die elk gedoteerd zijn met goederen, echter nauwelijks met domeinen.

De domeinen in het Kromme Rijngebied funktioneren omstreeks 1122 nog ongeveer als vroeger. Die van Vechten, Bunnik, Rumpst, Zeist en Vreeswijk zijn bij de interne verdeling tussen de bisschop en de kathedraal aan de bisschop gebleven, evenals de meest verspreide goederen. Vooral in Werkhoven ondergaan deze laatste een sterke uitbreiding, zodat ook hier nu een bisschoppelijk domein funktioneert. De domeinen Doorn, Amerongen en Cothen zijn aan de dom gekomen en hetgeen vroeger de Utrechtse kerk in Wijk had, aan Oudmunster. In het grootste deel van Wijk, in Werkhoven en in Odijk funktioneren domeinen van de Benediktijnerabdij van Deutz bij Keulen. Terwijl de niet-bisschoppelijke domeinen intakt blijven, wordt de integriteit van de domeinen van de bisschop door hemzelf aangetast ten behoeve van de ministerialen. Door zijn politiek om de ministerialen te belonen met grond van zijn domeinen en zelfs met de lage rechtsmacht daarover, schept de bisschop enklaves in het gezagsgebied van zijn meiers en werkt hij de versnippering van de rechtsmacht in de hand, hetgeen hem nog duur te staan zal komen. Tegenover deze verkleining, die alleen de bisschoppelijke domeinen geldt, staat een vergroting van het gekultiveerde gedeelte ervan door ontginning, die alle domeinen geldt en zelfs de gebieden buiten domeinverband.

De ontginning van de gemene gronden in het Kromme Rijngebied is in 1122 al een eind weegs gevorderd. Begonnen op het einde van de 10e eeuw zijn allereerst de open en begroeide velden op de stroomruggen en oevergronden aan het landbouwareaal toegevoegd, vervolgens is men de ondiepe kommen ingetrokken en hetgeen in 1122 nog aan wildernis rest, zijn hoofdzakelijk de moerassige broeken. Deze ontginningen vóór 1122 ondernomen hebben gemeen dat zij kleinschalig zijn, dat wil zeggen dat zij stukje bij beetje worden uitgevoerd en kleine stukjes land betreffen. Zij vinden plaats in het lokale kader van de nederzetting, hetgeen in vele gevallen betekent in domaniaal kader, na een voorafgaande verdeling onder degenen die tevoren kollektieve rechten op de grond hadden. De rechten in het kollektief, in de teksten *waarschappen* genoemd, en na de verdeling dus de partikuliere rechten op de te ontginnen grond, zijn gebaseerd op de grootte van het land, dat men op de eng heeft. De nieuwe ontgonnen landen worden onder hetzelfde regiem gebracht als het land op de eng,

afb. 4. De tienden van de S. Paulusabdij op Zeisteroever. Bernard de Roy, 1697, RAU, S. Paulus, KKK, nr. 413.

hetgeen in de meeste gevallen betekent, dat zij belast worden met een domaniale tijns. Als gevolg van dit procedé ligt nu de grond, die een bedrijfseenheid van een onvrije landbouwer vormt, niet meer zoals oorspronkelijk uitsluitend op de eng, maar verspreid door het hele gebied van de nederzetting: op de eng en - theoretisch - op evenzovele plaatsen als er, na meentverdeling, ontginningen zijn ondernomen. Theoretisch, omdat de vergroting van de bedrijfseenheid sterk wordt afgeremd door splitsing bij vererving. Wanneer deze splitsing alle delen van de bedrijfseenheid betreft - en dat is meestal het geval - wordt de versnippering van het grondbezit alleen maar groter. Kleine percelen, schots en scheef door elkaar, zijn in deze ontginningen een gewoon verschijnsel. Soms wordt men echter door faktoren van waterstaatkundige aard tot een zekere rationalisatie gedwongen. Naarmate het land lager ligt moet men bij de ontginning zorgen voor een goede afwatering. Strookverkaveling met rechte sloten, uitkomend op een gemeenschappelijke watergang aan het eind van de kavels, is hiervoor het geëigende middel. Men moet deze methode van meet af aan hebben gekend, want zij is al toegepast in de ontginningseenheid Zeisteroever, één der oudste van het Kromme Rijngebied en onmiskenbaar daterend uit de 10e eeuw.

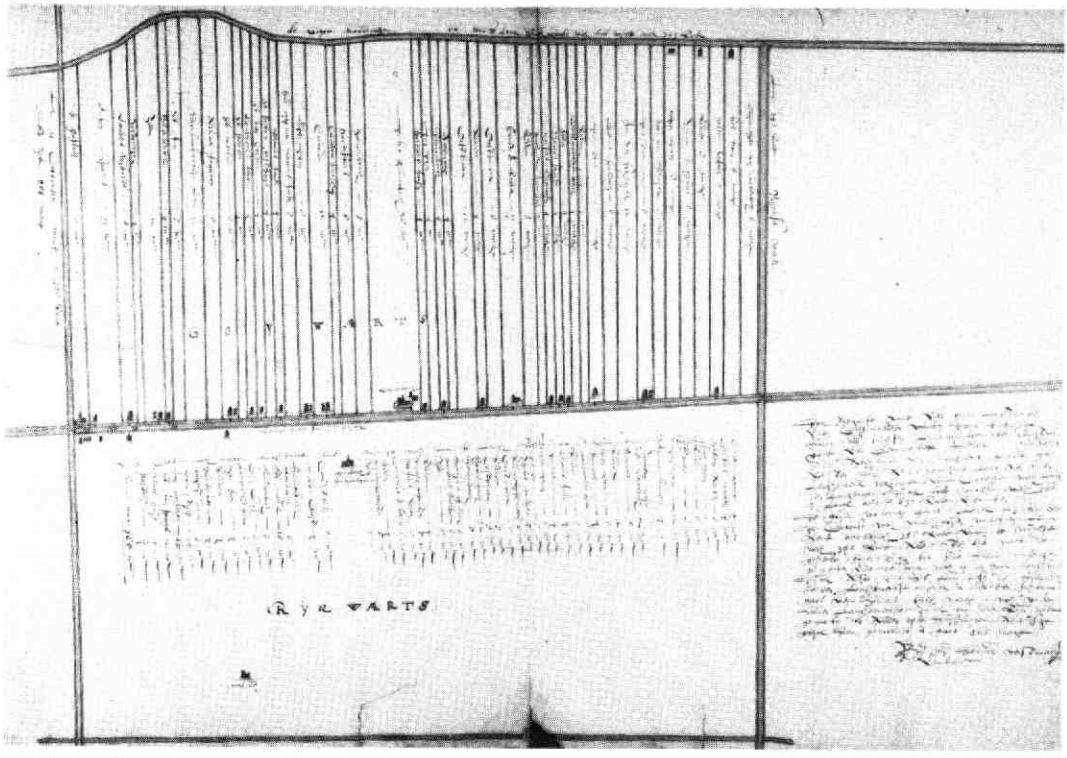
Van de meeste ontginningseenheden kennen wij de absolute datering niet, wel is er in vele gevallen een relatieve ontginningschronologie te bepalen, maar dan met ruime marges. Daaruit blijkt dat niet altijd de gemene grond, die het dichtst bij de nedezetting ligt het eerst aan de beurt komt om ontgonnen te worden. In Amerongen en Bunnik bijvoorbeeld heeft men de dichtbij gelegen weiden aanvankelijk onaangetast en in kollektief gebruik gelaten en verder verwijderde velden eerder ontgonnen. In Zeist en Odijk zijn het moerassige goren, die men overslaat, om eerst de achterliggende velden aan te pakken. Zeker is dat vóór 1122 ook de Lekoever reeds is ontgonnen met een ondiepe strookverkaveling en een achterwatergang. Deze ontginningseenheden, te weten de Hoeven onder Amerongen, het Leuterveld, de Nederhoefzijde en het Dwarsdijkse veld onder Wijk, en meer in het westen Pothuizen, Honswijk, Tull en 't Waal, moeten tegen het inlopen van water in de winter en het uitlopen in de zomer beschermd zijn door kaden tegen de rivierbedding, maar het is onaannemelijk dat deze ontginningskaden in 1122 al zijn opgehoogd tot een dijk. Het enige diepe broek, dat in lokaal kader na meentverdeling en vóór 1122 is ontgonnen, is het Wijkerbroek. Deze ontginning in vier etappes met als gezamenlijke watergang de Dwarsdijkse wetering naar de Kromme Rijn mag voor die tijd een waterstaatkundige prestatie heten. Maar daar houdt het voor wat de broeken betreft dan ook mee op. Het Oostbroek, het Kattenbroek, het Driebergerbroek,

het Lange broek en het grote Schalkwijkerbroek zijn in 1122 nog wildernissen, waar men tot dusver van afgebleven is. Alvorens aan te geven waarom, richten wij eerst onze blik naar het westen.

Eveneens sinds de late 10e eeuw is in het enorme veengebied van de Hollands-Utrechtse vlakte een ontginningsaktiviteit op gang gekomen, die echter grote verschillen vertoont met de bovengeschetste in het Kromme Rijngebied. In deze grote wildernis, die, behalve aan de randen, niet door de mens ten nutte werd gemaakt, waren geen domeinheren, die er eigendoms- of gezagsrechten op konden doen gelden, noch domeinonderhorigen die er kollektieve gebruiksrechten hadden. Alleen de bisschop c.q. de graaf van Holland claimden een algemeen overheidsrecht op wildernissen, dat zij afleidden van de koning. Zij zijn het dan ook geweest, die de initiatieven tot ontginning namen. Zeker sinds het midden van de 11e eeuw werd daarbij een methode gevolgd, die zowel juridisch als technisch verschilde van die in het Kromme Rijngebied. De bisschop gaf grote stukken veen uit aan ondernemers, onder wie hoge geestelijke en ministerialen, en sloot met hen een overeenkomst, een zg. *cope*. De ondernemers trokken kolonisten aan van elders, die de ontginning in feite uitvoerden en eigenaar van de grond werden. Door zich in de wildernis te vestigen en aan de ontginning deel te nemen werden de kolonisten, die soms van verre kwamen, vrij en de uniforme, zeer lage en bijna symbolische tijns, die zij van hun ontgonnen landen ter erkenning van het overheidsgezag aan de bisschop moesten betalen, had dan ook niets behalve de naam gemeen met de domaniale tijns, die de onvrijen van de domeinen moesten opbrengen. De grootschalige, interlokale ontginning in een gebied waar men de ruimte had, werd ondernomen volgens een van tevoren opgezet plan, met kaveluitzetting van zo veel mogelijk gelijke breedte en gelijke diepte, en dusdanig systematisch uitgevoerd dat men nog heden ten dage op een gedetailleerde kaart onmiddellijk de verschillende ontginningseenheden kan identificeren. In het veengebied was de waterlozing een zaak van de eerste orde, maar gaandeweg verwierf men op dit punt een zo grote ervaring, dat men zich afvraagt, waarom deze grootschalige methode niet eerder op de diepere broeken in het Kromme Rijngebied is toegepast, temeer daar vóór 1076 Jutphaas al op deze manier was gekultiveerd en men dus tot vlak bij de Houtense stroomrug genaderd was.

De belangrijkste belemmering was het feit dat de Kromme Rijn nog in open verbinding stond met de Boven Rijn en in de winter nog veel smeltwater vervoerde. Bij hoge waterstand kon het water van de omliggende landen niet op de rivier worden geloosd en was een ontginning van b.v. Langbroek, een moeras dat als verzamelbekken van het water komend van de heuvelrug fungeerde, ondenkbaar. Afdamming van de Kromme Rijn was dus noodzakelijk en, aangezien de Lek al hoofdstroom geworden was en de Kromme Rijn 's zomers niet veel water meer vervoerde, technisch mogelijk.

Op het tijdstip, waarop wij ons plaatsen, in 1122 is deze zaak hoogst aktueel. Het komplex van maatregelen, dat dan wordt genomen en dat wij gemakshalve op dit jaar fixeren, hoewel er al veel voorbereidend werk zal zijn gedaan, heeft verstrekkende waterstaatkundige, politieke en ekonomische betekenis. De grootste belanghebbende bij een dam is bisschop Godebald zowel in zijn positie als drager van het overheidsgezag als in zijn hoedanigheid van domeinheer van Zeist, Bunnik en Werkhoven. Ook de ministerialen van het platteland zijn vóór ontginning, immers als dienstmansgoed krijgen zij niet alleen stukken van de oude domeinen, maar de bisschop is er al lang aan gewoon geraakt hun ook grond en lage rechtsmacht te geven in ontginningsgebieden. Er is nog een figuur, die belang bij afdamming heeft, de oude rivaal van zowel bisschop als ministerialen, te weten de bisschoppelijke graaf. Er is er in 1122 nog maar één overgebleven, Willem van Goye, die het oude graafschap Lek-en-IJssel, zich uitstrekkend grosso modo tussen IJsselmonde en Vreeswijk, het graafschap Utrecht, dat wil zeggen de stad en omgeving, en het graafschap Opgooi, zijnde een deel van het Kromme Rijngebied met 't Goy als centrum en residentie, in één hand verenigt. Als uitvloeisel van zijn goederen in 't Goy en Houten claimt hij rechten op het nog onontgonnen Schalkwijkerbroek. Tegenover deze agrarische belangengroep, die op afdamming aanstuurt, staat de stad Utrecht met in haar kielzog het stadje Muiden, de vreemde kooplieden en de stadministerialen. Het is de ekonomische belangengroep, die door afdamming de scheepvaartroute vanuit het zuiden ziet gestremd. De bisschop kan hen niet zonder meer bruskeren. Zeker niet in een tijd waarin de bewoners van bisschopssteden elders in het Duitse Rijk het de bisschoppen moeilijk maken en hun vergaande juridische en ekonomische vrijheden aftroggelen. Het minste wat de inwoners van Utrecht en Muiden kunnen eisen is een alternatieve vaarroute. Die krijgen zij in de Vaartse Rijn, een kanaal tussen Utrecht en de IJssel. Zij nemen bovendien de gelegenheid te baat een algemeen privilege aan de bisschop te ontfutselen. Omstreeks pinksteren 1122 nemen de meningsverschillen, waaronder de afdammingskwestie, scherpe vormen aan en keizer Hendrik V komt naar Utrecht. In zijn aanwezigheid breken er rellen uit waarbij bloed vloeit. Bisschop Godebald wordt door de keizer gevangen genomen en graaf Willem wordt afgezet als graaf van Lek-en-IJssel. De Utrechtse burgers zien hun verkregen rechten door het hoogste gezag bevestigd. De dam bij Wijk, die waarschijnlijk in het voorjaar van 1122 is gelegd, blijft liggen en vanaf nu beginnen in snel tempo de ontginningswerkzaamheden in het oostelijke Kromme Rijngebied. Na een schenking aan de Benediktijnen, die zich in Oostbroek vestigen, wordt het gebied tussen Utrecht en Zeist door de monniken gekultiveerd en op grond van *cope*kontrakten worden ontgonnen het daar noordwestelijk van gelegen Herbertskop en verder tussen de Kromme Rijn en de heuvelrug Kattenbroek, Stoetwegen, Driebergerbroek, Aderwinkel en in verschillende etappes Langbroek. Al deze ontginningen, die op de Kromme Rijn afwateren, zijn in de jaren twintig van de 12e eeuw aan-

afb. 5. De Veertig hoeven te Nederlangbroek. Hendrik Verstralen, 1630, RAU, dom, nr. 1842.

gevangen en in de loop van de volgende decennia voltooid. Voor Schalkwijk en Schonauwen, die op de Vaartse Rijn afwateren, kan hetzelfde gelden, want zij komen al in de jaren dertig als bestaand voor. Ook daar kent de ontginning verschillende etappes, waaraan *co-pe*kontrakten ten grondslag liggen. Eigenlijk kan men pas van de in 1122 begonnen ontginningswerkzaamheden zeggen dat zij passen in het kader van wat wij de grote ontginningen plegen te noemen: openlegging van de ongekultiveerde grond volgens een vooropgezet plan en volgens een uniform systeem, buiten het lokale kader, geïnitieerd door de bisschop en uitgevoerd door derden.

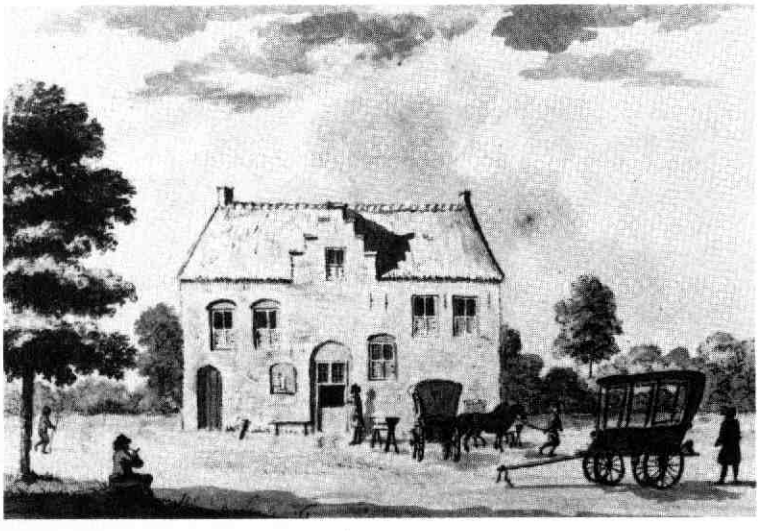
1305

Wij zijn toe aan de laatste momentopname waarvoor wij het jaar 1305 hebben gekozen en wij zullen opnieuw proberen de stand van zaken met betrekking tot de ontginning van het Kromme Rijngebied te bezien, geplaatst tegen de achtergrond van de politieke kontekst. De verhouding tussen keizer en bisschop heeft een ontwikkeling doorgemaakt, die haar oorsprong vindt in het gedenkwaardige jaar 1122 toen in het verre Worms een konkordaat werd gesloten tussen keizer en paus, dat een eind maakte aan het systeem van de Rijkskerk. Het zou van de rijksbisschoppen uiteindelijk echte landsheren maken, al zou het nog tot 1220 duren vooraleer de keizer zich daar feitelijk bij neerlegde.
In het begin van de 14e eeuw is het gezag van de keizer van Utrecht nog slechts louter theorie. De bisschop is landsheer, vorst zo u wilt, en quasi-souverein zoals de naburige graven van Holland en Gelre, met wie hij een voortdurende strijd te voeren heeft. Vooral Holland heeft grote stukken van het Sticht in feite geannexeerd, zoals de streek van Woerden en Bodegraven en die van Muiden en Naarden. Tegenover de Hollandse graaf kan de bisschop zich maar met moeite handhaven. Zijn vazal, de bisschoppelijke graaf van Goye heeft hij reeds in de loop van de 12e eeuw in feite kunnen uitschakelen. Toen de graaf in het derde kwart van de 13e eeuw zijn titel aflegde, was het geheel met hem gedaan en begaf hij zich zelfs in de ministerialiteit. Met de ministerialen heeft de bisschop heel wat te stellen. Zij zijn nog steeds in theorie onvrij, maar hun sociale positie heeft hen gemaakt tot de adel van het Sticht. De bisschop heeft hen niet meer nodig ter rekrutering van zijn ambtenaren, want daarvoor is zijn keus nu veel ruimer en bovendien zijn de nieuw ingevoerde ambten, zoals die van maarschalk, van moderne snit: niet erfelijk en niet verhandelbaar, terwijl degenen die zo'n ambt bekleden afzetbaar zijn. De ministerialenklasse is een machtsfaktor uit het verleden, die zich in de nieuwere verhoudingen volledig handhaaft.
Met het toekennen van nieuwe dienstgoederen is de bisschop al lang opgehouden en zeker met het versnipperen van rechtsmacht. Gedane zaken nemen echter geen keer en sommige ministerialengeslachten zoals de Van Amstels en de Van Woerdens gebruiken hun meierambten om zich een bijna onafhankelijke positie te scheppen tussen de graaf van Holland en de bis-

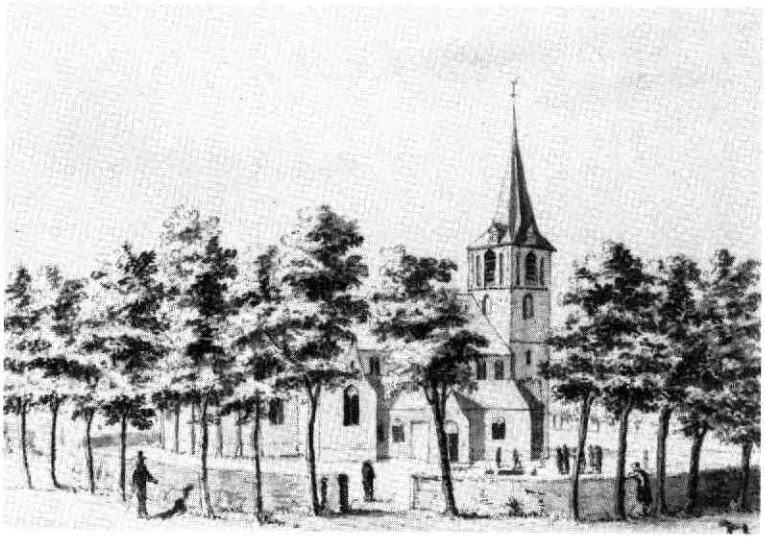
schop in. Hun geïntrigeer, dat leidde tot de moord op de Hollandse graaf Floris V in 1296, is hen duur te staan gekomen, maar had wel het definitieve gebiedsverlies voor Utrecht ten gevolge, waarop wij zopas doelden. De lage rechtsmacht biedt een tamelijk chaotische aanblik. Overal, zowel in de voormalige bisschoppelijke domeinen als in de ontginningsgebieden, hebben de ministerialen zich breed gemaakt en de bisschop ziet vooralsnog geen kans de fout, die zijn voorgangers in hun gulheid hebben gemaakt, te herstellen en met de mini-gerechten af te rekenen. Bisschop Gwijde van Avesnes, die in 1305 de Utrechtse zetel bezet, voelt zich wel sterk genoeg om de hoge jurisdiktie aan zich te trekken, want zelfs op deze rechtsmacht, dus over moordzaken en andere halsmisdrijven, heeft hij niet overal vat. In Wijk wordt die bijvoorbeeld uitgeoefend door de opvolger van de vroegere meier van de abdij van Deutz, in 't Goy, Houten, Tull en 't Waal door de nazaten van de bisschoppelijk graaf, in Schalkwijk door het ministerialengeslacht Van Schalkwijk. In 1305 echter laat de bisschop op een grote bijeenkomst te Oudwijk buiten Utrecht, zowel de kapittelgeestelijken als de ministerialen plechtig instemmen met zijn stelling dat in het Sticht niemand hoge jurisdiktie bezit dan de bisschop, tenzij iemand dat met oorkonden zwart op wit kan staven. Hoewel deze gebeurtenis nog niet direkt gevolgen heeft voor de praktijk, is ze symbolisch voor de wijziging in de houding van de bisschop ten opzichte van zijn ministerialen en andere konkurrenten van het centrale gezag. Op de stad Utrecht overigens - en sinds kort zijn er ook andere steden - heeft de bisschop nog minder vat.

De domeinen bestaan niet meer. In een lange periode van verval hebben zij zichzelf overleefd. In een maatschappij waar het geld een grotere rol is gaan spelen, passen periodieke leveranties in natura aan de domeinheren niet meer, terwijl door de waardevermindering van de munt de oude tijnsbedragen gemakkelijker op te brengen zijn, hetgeen de sociale positie van de onvrijen heeft verhoogd. De meeste onvrijen hebben een juridische wijziging in hun status verworven en zijn nu vrij, een proces dat overigens in de tijd waar wij ons plaatsen nog niet is voltooid. Wel betalen zij nog tijns en in het kader van het vroegere domein vormen zij een tijnsgerecht, waar rechtshandelingen in verband met het tijnsland plaatsvinden. In de voormalige domeinen van de dom, dus in Doorn, Amerongen en Cothen, wordt het tijnsgerecht voorgezeten door een tijnsmeester, de opvolger van de vroegere meier, terwijl er daarnaast nog een schout fungeert voor ander zaken, terwijl in Vechten, Bunnik, Zeist, Werkhoven en Vreeswijk, de vroegere bisschoppelijke domeinen dus, de meier is geëvolueerd tot schout. In Wijk is de evolutie nog weer anders verlopen, want daar is de meier zelf heer geworden en heeft hij een schout onder zich. Hij gedraagt zich zo onafhankelijk en zijn positie is zo sterk dat hij in 1300 aan Wijk een stadsrecht kan geven zonder zich daarbij ook maar iets aan de bisschop of wie dan ook gelegen te laten liggen. Op de meeste plaatsen hebben de ministerialen het heft in handen en zijn zij de gerechtsheer in grote gerechten zoals 't Goy, Schalkwijk, Odijk, Tull, 't Waal of in kleine tot zeer kleine als Herikwijkerwaard, Zoogwijk, ten Rijn, Wulven en vele andere. In de grote gerechten hebben zij veelal reeds een plaatsvervangende schout ingevoerd.

Na 1122 is de ontginning voortgeschreden door toepassing van beide hiervoor uiteengezette methoden. Op wat kruimelwerk na kan de ontginning al tegen het eind van de 12e eeuw als voltooid heten, hoewel de afronding per perceel nog in de 13e eeuw kan hebben voortgeduurd. Wij dienen namelijk te bedenken dat in de grootschalige ontginning na de perceelsuitzetting, het graven van sloten en de centrale afvoerwatergang de percelen zelf nog niet direkt tot op het achtereind ontgonnen zijn. Zelfs de sloten zullen niet meteen tot achteraan toe zijn gegraven. Doel van de ontginning is het verkrijgen van grond voor akkerbouw en op de percelen gaat men meestal direkt het voorste stuk daarvoor inrichten, het verderop gelegen stuk wordt aanvankelijk wei- en hooiland en het laatste stuk blijft aan-

afb. 6. Het rechthuis van Darthuizen. Louis Philippe Serrurier, 1728, RAU, top. atlas, nr. 729.

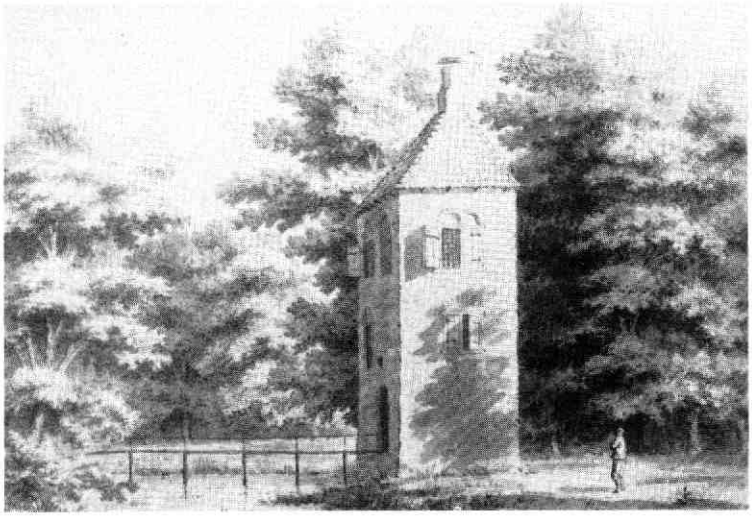
afb. 7. De kerk van Schalkwijk. Louis Phillippe Serrurier, 1729, naar C. Pronk, RAU, top. atlas, nr. 945.

vankelijk woest. Pas in de loop van de tijd schuift dit op, hoewel het achterste deel van het perceel vaak eeuwen later nog grasland is. Bij de kleinschalige ontginning is de situatie natuurlijk anders, dank zij het bestaan van gemene weiden. Overigens de enorme massa's grasland in het huidige Kromme Rijngebied geven een totaal gewijzigd beeld van de vroegere toestand. In grote trekken is dit beeld pas 19e eeuws. In de middeleeuwen overheerst verreweg het bouwland.

In het begin van de 14e eeuw, de tijd waar wij ons plaatsen, is er in het eigenlijke Kromme Rijngebied geen gemene grond meer over behalve de meenten of brinken in de dorpen, die dan echter wel in bijna alle gevallen groter zijn dan thans. Daarnaast zijn er gemene gronden op de waarden in Amerongen, die nog in de 14e eeuw zullen worden gekultiveerd, terwijl de dorpen aan de voet van de heuvelrug hun bossen en heiden grotendeels hebben behouden. Daar is men zo ingesteld op de plaggen en het hout, dat men daaruit kan betrekken, dat er aparte organisaties zijn ontstaan van hen die kollektieve rechten op het bos kunnen laten gelden, de zg. *maalschappen,* om het bos voor ondergang te behoeden. Zij stellen kapverboden in en reguleren uitdunning en aanplant. Een enkele maal houdt men ook een ontgonnen stuk grond in kollektief bezit, zoals in Langbroek, waar de ontginners van meet af aan een perceel hebben bestemd als eigendom van de buurschap om uit de opbrengst het onderhoud van een bepaald waterstaatswerk te bekostigen. Doordat dit gemene perceel *der Vriesen lant* werd genoemd, weten wij dat de Langbroekse kolonisten Friezen waren, wat daar dan ook in de 12e eeuw onder wordt verstaan.

Overzien wij in het begin van de 14e eeuw de ontginningsperiode in haar geheel dan valt op dat er maar weinig nieuwe dorpen zijn gesticht. Alleen Nederlangbroek, Overlangbroek, Schalkwijk en 't Waal zijn als zodanig te noemen. Behalve wat 't Waal betreft, dat een twijfelgeval is, zijn het dorpen in de grootschalige ontginningen, die kolonisten van elders hebben aangelokt. In de kleinschalige ontginningen, die vanuit de bestaande nederzettingen werden aangewonnen, bleef men meestal in de nederzetting zelf wonen en vindt men in het gunstigste geval verspreide boerderijen in de ontginningseenheden. Sommige eenheden blijven de gehele middeleeuwen door onbewoond. Vergroting van het landbouwareaal en bevolkingsuitbreiding hebben met elkaar te maken en zijn oorzaak en gevolg zoals de kip en het ei. Voor wat bestaande dorpen betreft is het niet mogelijk de uitbreiding van de bevolking te meten, wel is het aantal parochies in de ontginningsperiode vermeerderd. In de 12e eeuw ontstaan er parochies in Schalkwijk, Nederlangbroek en waarschijnlijk in Tull en in de 13e eeuw in Leersum, Bunnik, Odijk en 't Waal. Vechten en 't Goy moeten het met een kapel blijven doen. Wij mogen aannemen dat de welvaart van de bevolking door de ontginning is toegenomen. Vergroting van de bedrijfseenheden in de kleinschalige ontginningen zal hebben bijgedragen tot verhoging van de sociale status van de bewoners van de oude nederzettingen. De toevloed van de vrije kolonisten in de onmiddellijke omgeving heeft de evolutie van de juridische status van onvrijen naar vrijen ongetwijfeld beïnvloed. En wat de kolonisten zelf aangaat, zoals altijd en overal zal de één beter hebben geboerd dan de ander, maar de bouw van de steenhuizen in de vorm van woontorens in de Langbroekse ontginning, meestal vlak naast de oorspronkelijke boerenwoning, duidt op een meer dan gewone welvaart. In de tweede helft van de 13e eeuw is men daarmee begonnen en hoewel onder de initiatiefnemers daartoe zich ministerialen hebben bevonden, betreft het in de 14e eeuw toch in de meeste gevallen oorspronkelijke boerenfamilies, die de huizen in bezit hebben.

Een indirekt gevolg van de ontginningen is de dijkaanleg geweest of liever de verhoging van de voorkaden van de ontginningseenheden langs de Lek tot een sluitende dijk, die het achterliggende land beschermde. Zolang alleen de stroomruggen bewoond waren, was

afb. 8. De woontoren (Oud)Broekhuizen te Darthuizen. Louis Philippe Serrurier, 1731, naar C. Pronk. RAU top. atlas nr. 1233.

een dijk niet nodig. Het rivierwater baande zich bij overstromingen een weg naar de kommen en richtte weinig schade aan. Omdat de open Kromme Rijn nooit door dijken is omringd, moet de dijkaanleg dateren van na 1122, maar zij zal zeker niet zo heel lang daarna hebben plaatsgevonden. In dit verband heeft de ontginning ook het ontstaan gegeven aan een nieuwe instelling: het interlokaal lichaam tot beheer van waterstaatswerken. Het oudste van dit soort, zelfs internationaal gezien, was de onderhoudsorganisatie voor de dam bij Wijk, die alle dorpen afwaterend op de Kromme Rijn en de zuidelijke Vecht omvatte. Hoewel de dam bij Wijk in de loop van de 12e eeuw in de Lekdijk werd opgenomen, bleef dit interlokale onderhoudslichaam bestaan, terwijl de rest van de dijk door de lokale buurschappen die er aan grensden werd onderhouden. Dit veranderde in 1234, toen de bisschop ingreep, de dijk deed verzwaren en interlokale kolleges van heemraden instelde en een dijkgraaf benoemde. De organisatie tot onderhoud van de dam bij Wijk ging toen op in het hoogheemraadschap van de Lekdijk.

In de periode tussen de 10e en de 14e eeuw en in het bijzonder gedurende de 12e eeuw heeft het Kromme Rijngebied het aanzien gekregen, dat het zou behouden tot in de 19e eeuw. De toen aanwezige wegen dateerden praktisch alle uit de hoge middeleeuwen. De dorpen waren in de loop der eeuwen vergroot, maar sommige niet eens zoveel. De bevolking van de kleine ontginningseenheden buiten de dorpen was in de 19e eeuw nauwelijks intensiever dan in de 14e en in veel gevallen stonden de verspreide boerderijen nog steeds op dezelfde plek. Vóór de massale omzetting van de akkers in grasland was het landschapsbeeld in de 19e eeuw nog hetzelfde als in de 12e. Zien wij af van deze omzetting en zelfs van de aanleg van twee spoorlijnen, die het landschap maar in geringe mate verstoorden, dan kunnen we de kontinuïteit zelfs tot diep in de 20e eeuw doortrekken. Vooral sedert het midden van deze eeuw is meer veranderd dan in acht eeuwen daarvoor. De nieuwbouwwijken van Utrecht, Houten, Vreeswijk, Wijk en - voorzover het de kleikant betreft - Zeist, Driebergen en Doorn hebben sterk op het landschap ingewerkt. Maar ook het Amsterdam-Lekkanaal, het Amsterdam-Rijnkanaal en de rijkswegen met hun enorme klaverbladen zijn ingrepen, vergeleken waarbij de spoorlijn onschuldig is. De verschillende kleinschalige ontginningseenheden met hun typische percelering, hun meidoornhagen en gemeenschappelijke watergangen van Kleine Koppel, Grote Koppel, Heemstede, Wulven, Wulverbroek, Oudwulverbroek, Nederkamp en Overmaat zijn niet meer te herkennen. Hetzelfde geldt van de ontginningseenheden in het Wijkerbroek. De grootschalige ontginningen van Raven kennen wij nog slechts uit de kaart of het geschrift. Wat er nog rest van het ontginningslandschap verdient onze aandacht. Vanuit historisch en landschappelijk oogpunt is natuurlijk een ruilverkaveling als gepland voor Schalkwijk uit den boze. Na de verdwijning van Raven zou dit betekenen, dat alleen Langbroek nog over is als grootschalige *copeo*ntginning buiten de veengebieden van west-Utrecht en Holland. Het landschap van Langbroek met de scheisloten gericht op de centrale watergang heeft zich met zijn boompartijen en wilgenbossen veel gevarieerder ontwikkeld dan in de veenontginningen van bijvoorbeeld de streek rond Gouda, hoewel de oorspronkelijke ontginningstechniek in beide gevallen dezelfde was.

Nog kunt u gaan kijken naar het englandschap in Tuil tussen Langbroek en Doorn, akkers omzoomd met boomrijen in aanzet daterend uit de 9e eeuw, met daartussen kleine stukken bos, sinds diezelfde tijd nooit ontgonnen. Geniet ervan. Uw kleinkinderen zullen dit genoegen waarschijnlijk niet meer hebben.

Utrecht *C. Dekker*
Rijksarchief,
A. Numankade 201

HET KROMME RIJNGEBIED NU, KWALITEITEN EN PROBLEMEN

Het Kromme Rijngebied is heden ten dage overwegend in agrarisch gebruik, waarbij grasland, boomgaard en bos de belangrijkste bodemgebruiksvormen zijn.
Zowel langs de rand van de Utrechtse Heuvelrug als langs de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering komen kastelen en buitenhuizen voor met bijbehorende park- en landgoedbebossingen. Een groot aantal van deze terreinen is beschermd als natuurgebied.
De stad Utrecht vormt de grootste bevolkingsconcentratie in de nabijheid; langs de rand van de Utrechtse Heuvelrug komt een reeks dorpen voor waaronder Zeist en Driebergen. In het gebied ligt een aantal oorspronkelijk agrarische dorpen dat nu een duidelijke woonfunctie erbij heeft verkregen. Het gebied wordt doorsneden door de snelweg Utrecht-Arnhem (A12) en door de spoorwegverbindingen Utrecht-Arnhem en Utrecht-'s Hertogenbosch.

Kwaliteiten
De kwaliteiten die het Kromme Rijngebied kent, zijn te danken aan verschillende factoren. Dit zijn onder andere:
- de vrij geïsoleerde ligging van met name het oostelijk deel van het gebied, waar de Langbroekerwetering, de Rijn en het Amsterdam-Rijnkanaal oorzaak van zijn;
- de aanwezigheid van een groot aantal kastelen en buitenhuizen met bijbehorende park- en landgoedbossingen;
- het voorkomen van een geleidelijke overgang van de drogere zandgronden naar de nattere kleigronden. Dit tezamen met het voorkomen van bos en relatieve rust biedt mogelijkheden voor een rijke en gevarieerde flora en fauna;
- de specifieke wijze waarop het gebied is ontgonnen en als woongebied in gebruik is genomen, waardoor verschillende occupatievormen en kavelstructuren zijn te onderscheiden;
- de aard en gevarieerdheid van het bodemgebruik.

Deze kwaliteiten hebben ertoe geleid dat bij verschillende studies als conclusie naar voren is gekomen, dat het accent zou moeten liggen op instandhouding van natuurlijke en landschappelijke waarden van het gebied en dat bestuurlijke beslissingen en maatregelen hierop dienen te worden afgestemd. De aanwijzing als mogelijk nationaal landschap betekent dat deze doelstelling ook door de nationale overheid gehanteerd wordt.
Dus een streven naar behoud.

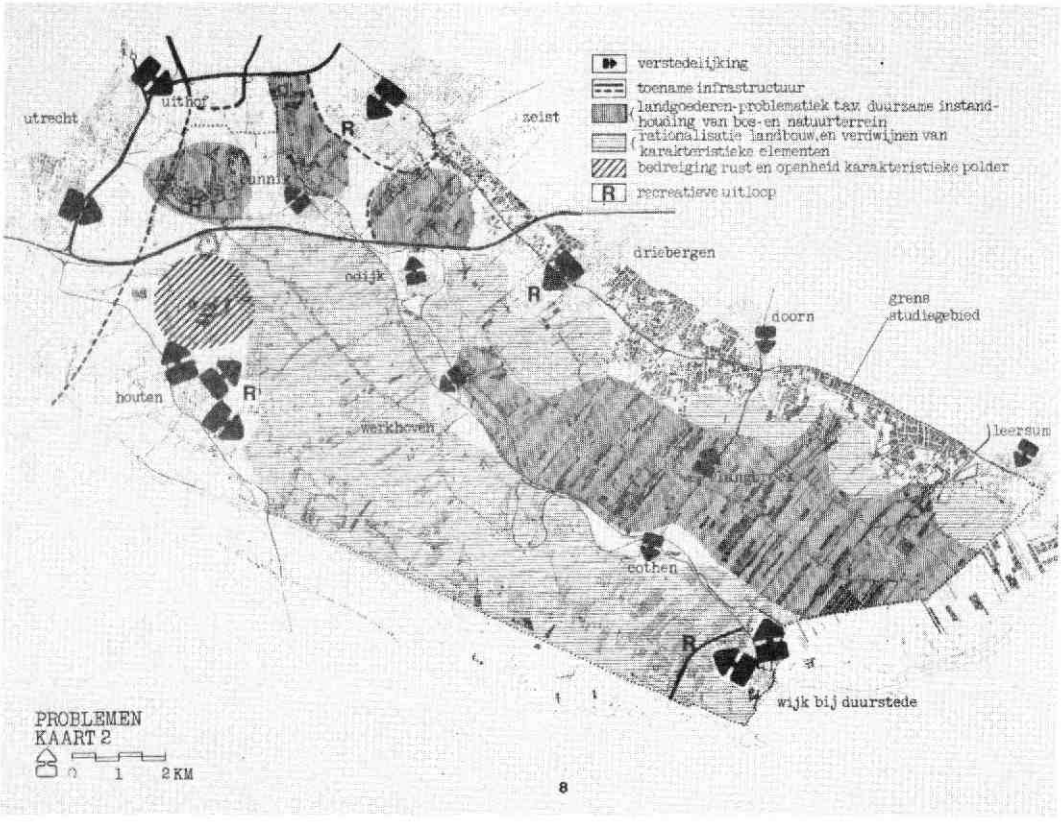
Problemen
Dit streven is echter, gezien de huidige ontwikkelingen in het gebied, niet een zo vanzelfsprekende zaak. Vonden tot voor enige tientallen jaren terug de ontwikkelingen plaats op basis van de verschillen in ruimtelijke structuur in parallel lopende zones evenwijdig aan de rand van de Utrechtse Heuvelrug en de Kromme Rijn, nu vinden ontwikkelingen (wonen, werken, verkeer, recreatie) plaats vanuit het sterk verstedelijkte westen en wordt slechts ten dele rekening gehouden met de opbouw van het gebied en de samenhang, waardoor de kwaliteit in ecologische en visueel-ruimtelijke zin wordt aangetast.
Daarnaast is sprake van modernisering en rationalisering van de landbouw. Dit heeft onder meer tot gevolg dat het landschap opener wordt. Kavelbeplanting en hoogstamboomgaarden verdwijnen. Door de algemene intensivering van het grondgebruik neemt de betekenis voor flora en fauna af.
Ten slotte is er de zorgelijke financieel-economische situatie voor de bos(landgoed)-eigenaren waardoor

afb. 1. De Kromme Rijn.

afb. 2. De Langbroekerwetering.

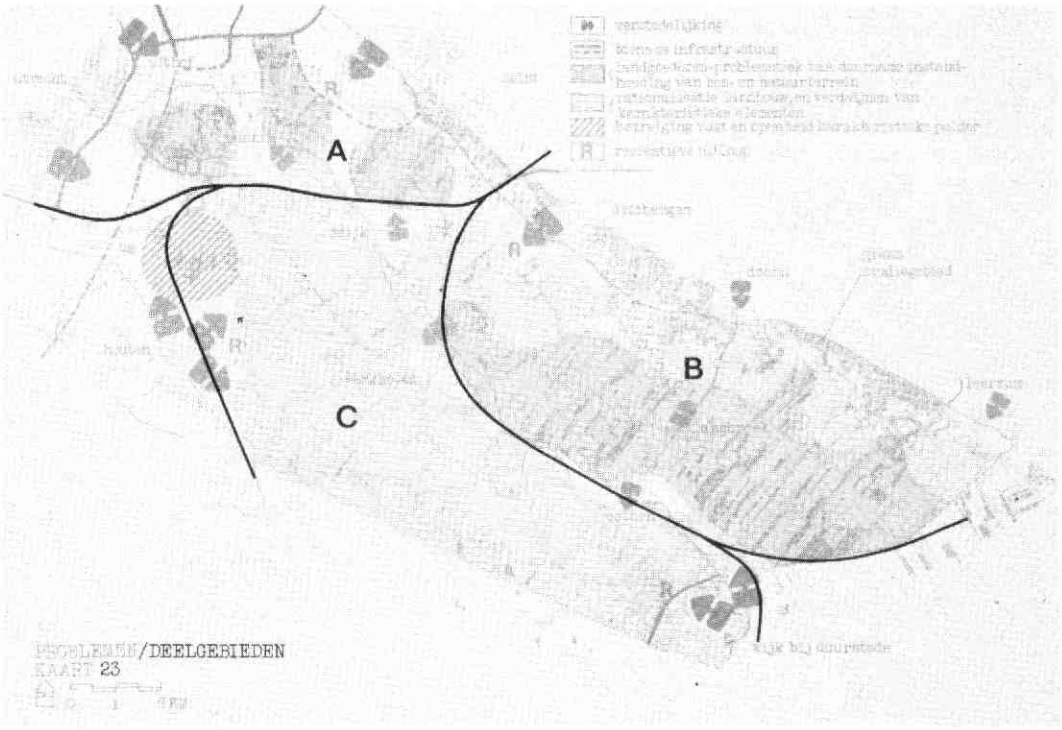
afb. 3. Problemen.

de duurzame instandhouding van het bos niet gewaarborgd is.
Al enige jaren is er echter ook sprake van een afname van bepaalde ontwikkelingen. Dit is bijvoorbeeld duidelijk te zien aan een vergelijking van het streekplan Utrecht 1984 en het provinciaal wegenplan 1980 met de plannen van een tien jaar terug: een aantal wegen is van de kaart geschrapt en het woningbouwbeleid is gericht op afbouwen en stabilisatie van het inwonerstal. (Alleen Houten is als groeikern aangewezen en zal tot 25.000, mogelijk tot 60.000 inwoners uitgroeien). Daarnaast zijn verschillende subsidies voor rooien van hakhout en hoogstamboomgaarden weer ingetrokken. Ondanks deze verschuivingen in het beleid blijft er sprake van bepaalde ontwikkelingen in technisch-economische en maatschappelijke zin.
De vraag is nu in hoeverre tegemoet gekomen kan en moet worden aan de wens van behoud van landschappelijke waarden en welke consequenties dit onder andere heeft voor het beleid ten aanzien van te nemen maatregelen.

Voorstellen voor ruimtelijke oplossingen van de problemen

Voor het gebied van de Kromme Rijn en de Langbroekerwetering zou de reeks van landschappelijke verschillen tussen de Heuvelrug en het Amsterdam-Rijnkanaal zoveel mogelijk de basis moeten vormen voor de verdere ontwikkelingen en inrichting van het landschap. De actuele waarde, tot uiting komend in de veelheid en verscheidenheid van landschapsvormen en de biologische rijkdom is groot; de potentiële waarde met name ten aanzien van het verder ontwikkelen of herstellen van de biologische rijkdom is eveneens groot, vooral waar sprake is van de gradiënt van hoger gelegen zandgronden naar de lager liggende kleigronden.
De actuele waarde zou gehandhaafd dienen te blijven, de potentiële waarde zou meer tot uiting moeten worden gebracht. Bijvoorbeeld door bosaanplant of gericht beheer.
Dit uiteraard in goede samenhang met de maatschappelijke functies die het gebied heeft te vervullen.

Globaal zijn drie gebieden te onderscheiden met elk een specifieke problematiek. Deze gebieden zijn:
A. ,,Gebied onder Zeist en de Amelisweerden''. Het gebied ingesloten tussen de rijkswegen A12, A27, A28, de bebouwing van Zeist, Bunnik en de Uithof;
B. ,,Het landgoederengebied van Langbroek'' (met een uitloop naar het gebied onder Zeist) tussen de Kromme Rijn en de Heuvelrugrand;

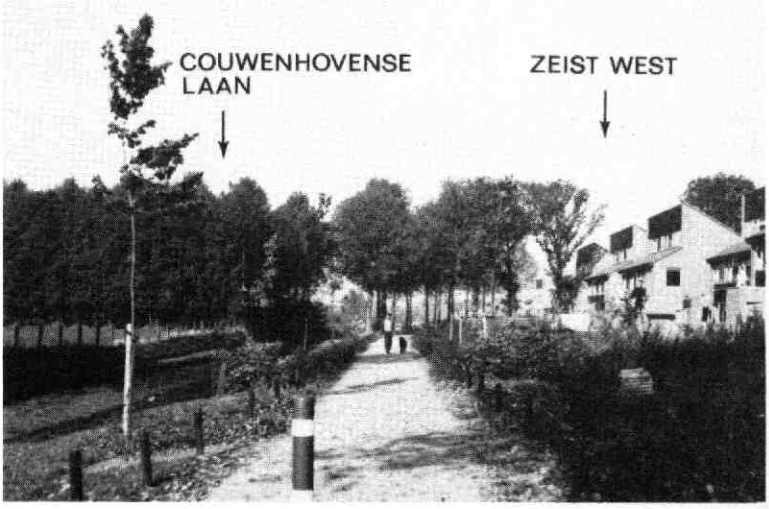

afb. 4. Deelgebieden.

C. ,,Het Kromme Rijngebied'' tussen de Kromme Rijn, het Amsterdam-Rijnkanaal en de spoorweg Utrecht-Culemborg.

ad A. *Het gebied onder Zeist en de Amelisweerden*
De actuele en potentiële vegetatiekundige waarde ten aanzien van natuurwetenschappelijke kwaliteit is hier het grootst van het hele Kromme Rijn- en Langbroekergebied.

De bedreigingen zijn echter groot. Het gebied heeft aan de randen te maken met:
- bouwactiviteiten: nieuwbouw universiteit, woningbouw en ziekenhuis in de Uithof; woningbouw in Zeist-West. De bevolking aan de randen neemt dus toe;
- wegenaanleg: plannen voor T 47 (S8), T 35 en aanleg A 27;
- recreatie: huidige overdruk op de Amelisweerden

afb. 5. Woningbouw in Zeist-west.

en Rhijnauwen; uitloop gebied voor de bevolking van Zeist, de Uithof en Bunnik.

Het gebied verstedelijkt. Waarschijnlijk zouden ontwikkelingen t.a.v. wonen, verkeer, recreatie al veel verder zijn geweest als het gebied niet zo'n grote natuurwetenschappelijke betekenis had en heeft. Echter de situatie is zodanig dat iedere verdere ingreep ook nieuwe ontwikkelingen in gang zal zetten. Bijvoorbeeld: mogelijk aanleg van de T 47 en T 35 betekent een verkeersverbinding tussen R 12 en R 28 en zal dus een verkeersaantrekkende werking hebben. Een dergelijke weg zal weer aanleiding zijn tot nieuwe activiteiten, zeker op iets langere termijn.

Momenteel is het beleid t.a.v. het gebied grenzend aan Zeist-west onduidelijk. Bewoners uit deze wijk kunnen het gebied niet in; het is niet ontsloten vanwege de natuurwaarden. Tegelijkertijd wordt het agrarisch gebied nauwelijks beperkingen opgelegd. Er zal, kortom, gekozen moeten worden welke kwaliteit, maar ook welk gebruik men hier voor de toekomst wil.

Voorstellen:

- De huidige kwaliteit zal alleen gehandhaafd kunnen worden als grootse ingrepen niet meer plaatsvinden en met name de T 47*) niet zal worden aangelegd evenals de T 35.
- Te denken valt aan een bosaanleg langs de Kromme Rijn tussen Bunnik, Zeist en de Uithof. Dit zou de natuurlijke mogelijkheden kunnen verhogen en het gebied minder kwetsbaar maken voor recreatie.
- De ontsluiting van het gebied zal zorgvuldig moeten gebeuren; geen directe ontsluiting vanuit de woonwijken.
- Wat betreft de recreatie zal de druk op de Amelisweerden niet verder mogen toenemen, maar eerder teruggebracht moeten worden. Voor het afleiden van de recreatiedruk bieden Groenraven en Mereveld ruimte en andere mogelijkheden zodat het specifieke karakter van de Amelisweerden behouden kan blijven.

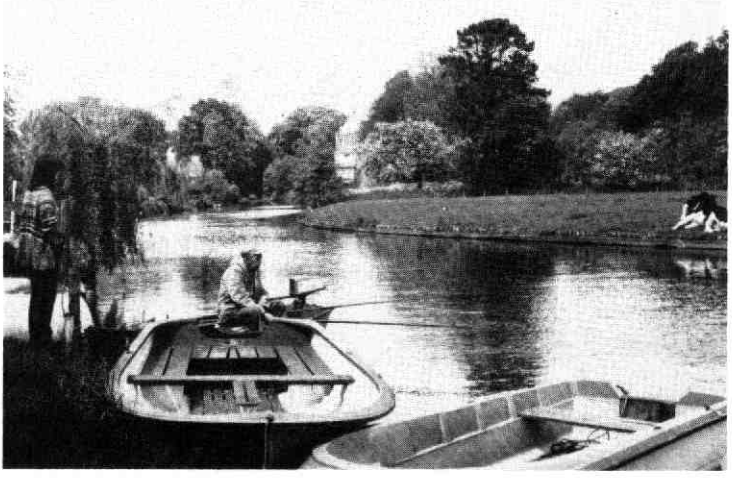
ad B. *Het landgoederengebied van Langbroek en Zeist*

De aanwezigheid van bossen op de gradiënt van zand naar klei en van bossen op de klei, het voorkomen van verschillende bostypen, het jarenlange continue beheer en de aard van de landbouwbedrijfsvoering zorgden ervoor dat het gebied nu van een grote natuurwetenschappelijke betekenis is. Het landschap draagt mede hierdoor een heel eigen karakter. Het gebied staat geen grootse ingrepen te wachten maar ook hier zijn er bedreigingen voor het voortbestaan van de kwaliteit. Deze zijn:

- zorgelijke financieel-economische positie van veel landgoedeigenaren en andere particuliere bosbezitters. Dit zou een verdere versnippering van eigendommen kunnen betekenen (door verkoop) en het continue beheer zou in gevaar kunnen komen;
- ook de aard van de landbouwkundige bedrijfsvoering wordt voor een deel bepaald door de landgoedsituatie. Er hebben weinig moderniseringen plaatsgevonden;
- het hakhout wordt bedreigd door o.a. ontginning en doorplanting met populieren;
- toename van recreatie-activiteiten zou de natuurwetenschappelijke en visueel landschappelijke kwaliteit kunnen aantasten.

Voorstellen:

- Activiteiten in de hele zone tussen de Heuvelrug en de Kromme Rijn zouden blijvend rekening moeten houden met de actuele en potentiële natuurlijke rijkdom en het karakteristieke beeld. Dit betekent zowel beperkingen (of aangepaste vormen) voor het wonen, verkeer en de recreatie als voor de landbouw.
- Nader onderzoek is wenselijk naar de relatie: landbouw-bosbouw-natuurbeheer op de landgoederen om tijdig de ontwikkelingen in de gaten te hebben zodat zo nodig aan oplossingen van ontstane problemen gewerkt kan worden.
- Alleen extensieve vormen van recreatie (wandelen, fietsen e.d.) kunnen worden toegelaten en dan

afb. 6. Extensieve recreatie: vissen langs de Kromme Rijn.

afb. 7. Boomgaarden tussen Cothen en Wijk bij Duurstede.

nog in beperkte mate. De kern van het gebied, waar nu een concentratie van niet opengestelde landgoederen ligt zou blijvend als z.g. ,,rustgebied'' moeten fungeren.

- De toegankelijkheid voor recreatie-autogebruik dient te worden geweerd, dat wil zeggen: gedeeltelijk afsluiten van wegen; weinig extra parkeeractiviteiten; geen uitgezette autoroutes door het gebied; opvang recreanten in en aan de rand van de eigen bewoningskernen.
- Inrichting van een groenzone tussen de nieuwbouw van Driebergen en het buitengebied zodanig dat de langgerekte kavelstructuur herkenbaar blijft.
- Aanleg van bos waar grotere eenheden gewenst zijn en waar uit visueel oogpunt verdichting op zijn plaats is.

ad C. *Het gebied tussen de Kromme Rijn en het Amsterdam-Rijnkanaal*

Een belangrijk visueel landschappelijk probleem hier is het verdwijnen van de hoogstamboomgaarden, waardoor het gebied opener wordt en de karakteristieke verschillen tussen de stroomruggen en kommen vervagen. Voordat op grote schaal boomgaarden in dit gebied voorkwamen, werd dit verschil benadruk door de akkers op de ruggen en weilanden en griend in de kommen. Nu komen naast boomgaarden voornamelijk weidegronden voor en enkele maïspercelen.

afb. 8. Populieren accentueren het bebouwingslint de Wijkersloot.

afb. 9. Polder Vechter- en Oudwulverbroek

Een bedreiging vormt de bouw van Groot Houten in de polder Vechter- en Oudwulverbroek. Deze polder is van oudsher nat en onbebouwd. Het is een weidevogelgebied.
Groot Houten zal een toename van recreatieve druk betekenen in dit deel van het Kromme Rijngebied. De mogelijkheden: bos, vrijliggende wandel- en fietspaden zijn echter gering.

Voorstellen:
- Om de druk op het landschappelijk aantrekkelijk maar kwestbare Langbroekergebied laag te houden is het gewenst voorzieningen te treffen in de nabijheid van de bebouwing aan de oost/zuidoostzijde van Groot Houten.
- Aanplant van bos op de stroomruggen ten behoeve van houtproduktie en recreatie (omgeving Houten, Wijk bij Duurstede). Hierbij wordt vooral gedacht aan meer hoogwaardige bostypen; met name de plakken waar de potentiële ecologische waarde groot is.
- Het beplanten van wegen, bewoningslinten en erven van boerderijen op de stroomruggen kan het stroomruggenkarakter enigszins benadrukken en schept een relatief kleinschalige woonomgeving.
- Handhaven van de onbebouwde ruimte van de polder Vechter- en Oudwulverbroek. Zo mogelijk niet bebouwen en geen intensief-recreatieve voorzieningen. Het grootschalige populierenbos accentueert hier de kom t.o.v. zijn omgeving.

Deze beknopte voorstellen**) betreffen maatregelen op het terrein van zowel inrichting als bestemming en beheer. Momenteel wordt door samenwerking van de verschillende gemeenten gestart met het opstellen van een landschapbeleidsplan voor een deel van het gebied waarbij de verschillende voorstellen verder uitgewerkt zullen worden en mogelijk tot concrete maatregelen leiden! Een en ander kost veel inzet en geld, maar is ook een kwestie van tijd.
De tijd is een belangrijke factor geweest in het ontstaan van dit zo waardevolle landschap. Daarom zal er gestreefd worden naar lange termijn oplossingen voor de problemen die het Kromme Rijngebied bedreigen. Duurzaamheid en continuïteit dienen daarbij gewaarborgd te zijn.

Staatsbosbeheer
Utrecht *E. N. te Boekhorst-Maren*

Noten

*) Voorlopig wordt de T 47 door de gemeente Zeist niet aangelegd.

**) De voorstellen zijn opgesteld in het kader van een studie van het Staatsbosbeheer: „Het landschap van de Kromme Rijn en de Langbroeker Wetering - advies voor de toekomstige landschappelijke structuur", Utrecht 1981.

ACH LIEVE TIJD (7)
VERTIER IN UTRECHT

Naar nummer 7 van ,,Ach lieve tijd'', ditmaal aan Vertier in Utrecht gewijd (rijmt ook nog) is stellig met bijzondere gretigheid gegrepen. 't Is alles feest of sensatie wat de klok slaat, van de middeleeuwen af tot na de tweede wereldoorlog en er is heel wat door de redactie opgerakeld, dat op luchtige, welhaast terloopse wijze wordt opgedist.
Utrecht en Vertier - kon dat wel samen gaan? Ik heb in de jaren '20 forenzen ontmoet, die, uit Bilthoven per trein naar Utrecht reizend, een koude rilling voelden als ze het ,,dooie Utrecht'' zagen opdoemen. Misschien was dit erg overdreven, maar bij een paar schilderijen van Joop Moesman kon men zoiets toch meevoelen. Ik denk aan zijn ontzettend lege Vissersplein met als enig levensteken het droeve groepje ,,Langs moeders graf''. Alsook aan de peddelende naakte schone met een viool op de bagagedrager. Dit werk moge dan Het Gerucht heten, het suggereert niettemin een beklemmende stilte. Gelukkig waren er ook toen dagen of weken, waarin Utrecht volkomen hodel-de-bodel werd, waarin de bevolking van de nacht een dag maakte, om zich niet het geringste vleugje van de lustrumviering der Corps-studenten te laten ontgaan. Nee, zo dood was Utrecht toch niet, al had het wel de schijn tegen en was het vertier, waarbij Utrecht wakker bleef, meestal van incidentele aard. Couperus was hoffelijker dan de geciteerde forenzen jegens de Domstad. In zijn kostelijk verhaal over Lieze-Luis en Lieze-Loes, sprak hij, zij 't dan wel badinerend, over: ,,Utrecht, dat een lieve stad is''.
Heel veel van wat zich in Utrecht door de eeuwen heen aan attractie voordeed, van Driekoningenavond tot Pinkstermaandag, van Kermis tot Sint Nicolaas passeert in deze jongste aflevering van Ach lieve tijd de revue. De oudste divertissementen waren niet bepaald de meest humane. Ik denk aan de gruwelijke executies op de Neude, die in het openbaar geschiedden en honderden toeschouwers lokten. Op 30 sept. 1392 werd de monnik Jacob van Gulik, die zich voor Bisschop had uitgegeven ,,tot den keetel veroordeeld, dat is om in ziedende olie opgezoden te worden''. Uit goedgunstigheid werd hij maar half gaar gestoofd, maar dat vergrootte alleen zijn lijden. Na voorlezing van het vonnis werd hem het vel tot op het bot van de handen geschraapt om hem te ,,ontpriesteren''. Tot slot werd hij onthoofd. Dit alles gebeurde op een hoge stellage, omgeven door een menigte genietende nieuwsgierigen.
Aan de kaak stellen was een andere, misschien wat gematigder straf, die intussen niet zo heel ver van een marteling verwijderd bleef. Het greep plaats aan een vierkante stenen pilaar aan de gevel van het stadhuis. Geketend met een ijzeren halsband en met kettingen om armen en benen werd de ongelukkige een tijdlang bespot en gehoond. De gekaakte kreeg vervolgens uitwerpselen naar zich toe geworpen, vaak ook modder met stukjes glas of steen er in.
Niet veel beschaafder was een ,,verstrooiïng'', die in Ach Lieve Tijd niet wordt vermeld, maar die, naar ik meen tot diep in de 19e eeuw gangbaar bleef: het bezoek op zondag aan het krankzinnigengesticht, waar het ,,normale'' publiek zich kon vermeien in de abnormale gedragingen van geestesgestoorden.
Dan waren de wèl gereleveerde toernooien op de Neude heel wat ridderlijker.

Niet alle, maar wel de meeste lokaties van de in beeld gebrachte gebeurtenissen uit de 19e en 20e eeuw waren voor mij gemakkelijk herkenbaar. Wat de straat uit omstreeks 1900 betreft, was het voor mij zeker geen verrassing te lezen, dat het ging om de Nachtegaalstraat. Toch zou ik met geen mogelijkheid kunnen zeggen om welk deel dan wel. De foto van de trotse optocht ter gelegenheid van het zilveren koningsschap van Wilhelmina (1923) werd volgens het commentaar ,,geschoten'' in de Nobelstraat. Een tijdje had ik het gevoel: zou het toch niet de Voorstraat zijn? Totdat de sigarenwinkel van wijlen Meeuwesse, hoek Ambachtstraat - op de foto een heel eind weg - mij uit de droom hielp.
Ofschoon ik mijn eerste zwemverrichtingen, - wanneer ze al die naam verdienden - beleefde in het kleine bad bij de Gasfabriek, heb ik nooit weet gehad van de hoge springtoren, die, weelderig gevuld met stoeten jeugdige zwemmers, zo'n kostelijke slot-foto opleverde. Die steiger stamde intussen, zoals ik las, van 1920 toen ik allang naar de propere zweminrichting aan de Minkade was overgestapt. De torenconstructie schijnt slechts een korte levensduur te hebben gekend. Het water van de Biltse Grift zag er niet alleen troebel uit, maar bovendien was er altijd de kwalijke lucht van de naburige gasproductie. Nee - een summum van gezondheid is dat geval aan de Alex. Numankade, lijkt me, nooit geweest. In de jaren dertig heb ik mij wel eens afgevraagd of men de eerste huizen in Tuindorp zo moeilijk kwijt kon, wijl de gesetteldе Utrechter een niet weg te redeneren aversie had tegen wonen ,,achter de gasfabriek''.

Een isegrim moge de tekst kwalificeren als een praatje bij een plaatje. Er moet grondig aan de stof gewerkt zijn, voordat men zo'n vlot aansprekende stijl hanteert. Waarbij ik nog op een notitie stuitte, waarvan ik mij in mijn toneelstudie nooit rekenschap had gegeven: ,,Voor de meeste Utrechters weinig interessant waren de Latijnse toneelstukken, die door de (16e eeuwse) leerlingen van de Hieronymus-school - het latere Gymnasium - werden opgevoerd onder leiding

van de rector''. Intussen kreeg deze rector onder zijn schrijversnaam Macropedius een internationale vermaardheid. Trouwens, een vertoning, zelfs in 't bargoens kan, dank zij spel, costuum en decor, toch nog boeiend worden voor een niet-verstaander. Overigens heb ik mij afgevraagd, waarom de redactie niet, zij 't in een enkele noot, gewag heeft gemaakt van een actuele herleving. Ik herinner hier aan de herdenking van het 600-jarig bestaan van de Domtoren, toen in de St. Michaelskapel een latijnse tekst van genoemde auteur, nu in modern, vrijmoedig Hollands en gespeeld in een hedendaagse theaterstijl, d.w.z. met onbeschroomde nadruk op geweld en sex, geen gering succes beleefde.

Wat de voetbalsport betreft begaan de schrijvers een omissie door U.V.V. onvermeld te laten. In tegenstelling tot Hercules en Kampong, die hun leden voor een belangrijk deel uit studentenkring recruteerden, was U.V.V. meer een club uit de gegoede, de commercie dienende burgerij. Ook geloof ik niet, dat Hercules ooit op het Wilhelminapark heeft gespeeld - dit was juist met U.V.V. wel het geval - maar wel enige jaren op het z.g. Suikerterrein, een episode, die in het hoofdstukje over voetbal wordt overgeslagen.

Van volledigheid hebben de samenstellers van deze aflevering m.i. moeten afzien. De situatie van na 1900 bleef uiteraard het stiefkind. Ik denk aan de te huren idyllische roeibootjes in de singels, aan het wereldcircus Barnum en Bailey, de sensationele vlieguitstapjes van de Belg Olieslaegers (7 minuten in de lucht, tenminste als de wind geluwd was), de carillonbespelingen in de Meimaand, de vertoning van oude stukken als Elckerlyc, Beatrijs en Marieken van Nieumeghen, Lanseloet ende Sanderijn etc. in de middeleeuwse sfeer van de Pandhof van de Dom. In 't wilde weg noem ik nog het inmiddels afgeschafte ,,ontgroeningsspel'' op straat, de studentenfakkeloptochten na promoties, de rijderij met luidruchtige satyrieke wagentonelen op Sinterklaasmiddag, de klassieke wandeling naar De Bilt op Palmpasen, ,,Wijk-C op de Planken''. Vervolgens de buurtspelen, de militaire parade in de Maliebaan en niet te vergeten het knallend vuurwerk, alles op Koninginnedag. Ook denk ik aan de in de oorlog verdwenen bal-masqué's. Het na de oorlog herstelde Carnaval, het Bevrijdingsspel op het toenmalig terrein van de Veestallen aan de Croeselaan, uitlopend in een bejubelde optocht door de stad en aan het min of meer geïmproviseerde spel op de Stadhuisbrug toen de jonge Koningin Juliana en Prins Bernhard hun eerste officiële bezoek in 1948 aan Utrecht brachten. Tenslotte nog Stadsontspanning (met o.a. de Kunstmarkt), de Avond-vierdaagse, de befaamde Singelloop enzovoorts.

Misschien komt er op no. 7 nog wel eens een vervolg . . .

Cor Schilp

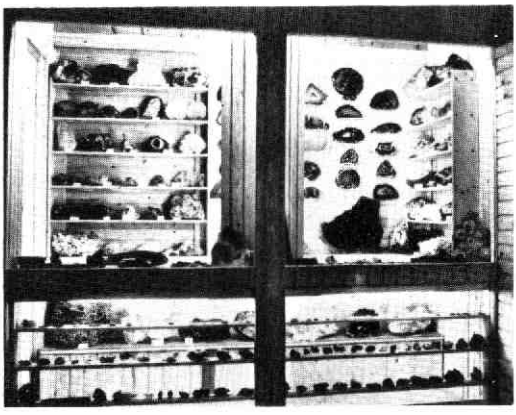
,,DE GEODE'' GAAT DICHT

Eigenaar Kees van Berkel heeft begin dit jaar de definitieve sluiting van zijn mineralogisch museum ,,De Geode'' aangekondigd. Er zal wel geen stadgenoot zijn, die niet ooit voor de etalage van Schoutenstraat 1 de grillige en gevarieerde schoonheden van de natuur minstens in het voorbijgaan heeft bewonderd.

De moeilijkheid is dat te weinig van die voorbijgangers naar binnen zijn gekomen. Op 20 juli 1975 werd de Geode geopend, op 20 april 1986 gaat zij definitief sluiten. In tien jaar tijd werd het museum, een initiatief van de eigenaar die het ook alleen runt, bezocht door zo'n 5.000 mensen, die er allemaal geestdriftig vandaan kwamen. Zo'n klein bezoekersaantal is echter onvoldoende om er het museum, met hoe weinig kosten het ook functioneert, voor te laten doordraaien.

De Geode is niet opgezet als een wetenschappelijke collectie, en de indeling ervan is dan ook niet systematisch. De rond 1300 mineralogische objecten zijn geordend op hun schoonheidseffect.

Ook de ruimte waarin de verzameling is gehuisvest, is interessant. Ze omvat onder meer een gedeeltelijk 14de- en 17de eeuwse kelder. Een bezoek is dus om meerdere redenen interessant.

Het museum is geopend iedere zondag, behalve de eerste zondag van de maand, van 14.00 uur tot 16.30 uur. Entree: *f* 2,50 per persoon. *v.S.*

,,De Geode'', mineralogische verzameling. Schoutenstraat 1, Utrecht. Tel. 030-31 41 52. Geopend t/m 20 april 1986.

WERKGROEP INDUSTRIËLE ARCHEOLOGIE UTRECHT

In de afgelopen jaren is de aandacht voor de industriële archeologie sterk gegroeid. Ook binnen onze vereniging is al verscheidene malen aandacht geschonken aan dit studiegebied in de vorm van artikelen in het maandblad, lezingen en excursies. Nu is op initiatief van de Federatie Industrieel Erfgoed, een landelijke stichting waarbij een 15-tal regionale organisaties op dit gebied zijn aangesloten, en de Vereniging Oud-Utrecht besloten tot de oprichting van een werkgroep die zich bezig zal gaan houden met o.a. het inventariseren, documenteren en streven naar behoud van objecten van bedrijf en techniek en historisch waardevolle arbeidsprocessen: de Werkgroep Industriële Archeologie Utrecht.
Op 22 april is deze werkgroep officieel opgericht en aan de hand van de in het statuut geformuleerde doelstelling is inmiddels een werkplan opgesteld. In dit werkplan zijn o.a. het organiseren van een tentoonstelling en een onderzoek naar één specifiek fabrieksgebouw in Utrecht: de veevoederfabriek Hoog Hiemstra opgenomen.

Deze werkgroep functioneert voorlopig onder de vleugels van Oud-Utrecht maar het streven is om er in de loop van 1986 een zelfstandige organisatie van te maken. Op deze wijze zijn ooit ook eens, nu tot volle wasdom geraakte, verenigingen als het Utrechts Monumenten Fonds en het Utrechts Gevelteken Fonds begonnen. Met de oprichting van deze werkgroep hoopt de vereniging haar ,,dienstenaanbod'' te vergroten en ook de leden met interesse op het gebied van de industriële archeologie een eigen organisatie te bieden. Belangstellenden voor deze werkgroep kunnen zich aanmelden of informatie verkrijgen bij: Marceline Dolfin, p/a Oud-Utrecht, Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht. Tel. 030-73 07 12.

SLOT ZUYLEN

De bewoners van Utrecht - en zeker de Utrechters die zich voor historie van stad en gewest interesseren, weten Slot Zuylen te vinden. En wie Slot Zuylen nog niet uit eigen aanschouwen kent, kan bij de Bemuurde Weerd of verder noordwaarts langs de oostelijke Vechtoever in een uur gaans het dorp Zuilen bereiken.

Na de 19e eeuwse Hervormde kerk slaat u rechtsaf tussen ,,'t Rechthuis'' en ,,Swanenvecht'' tot u na enkele tientallen meters bij het altijd geopende toegangshek staat. U ziet dan de achter-, dit is de noordzijde, van het in zijn grondstructuur vroeg-middeleeuwse gebouw uit de grachten oprijzen.
Verder lopende, door het poortgebouw en over de brug komt u aan de zuidzijde die met haar grote vensters het uitgesproken stempel draagt van een landhuis uit de 18e eeuw. Het is de stijl van Jacob Marot (zoon van Daniël) die voor de eigenaar, baron van Tuyll van Serooskerken, in 1751 de opdracht uitvoerde huis en tuinen naar de smaak en stijl van zijn tijd om te vormen.
Tot voor enkele decennia is Slot Zuylen bewoond gebleven. Om het niet alleen historisch maar ook uit een oogpunt van schoonheid boeiende monument voor komende generaties in stand te houden, hebben de laatste bewoners, ir. F. C. C. baron van Tuyll van Serooskerken en L. A. baronesse van Tuyll van Serooskerken-van Lynden, de gebouwen en de naaste omgeving, maar ook een belangrijk deel van de inboedel in een zelfstandige stichting ondergebracht. Het werd niet alleen toegankelijk voor de vele bezoekers uit binnen- en buitenland, maar bood ook de mogelijkheid voor representatieve en culturele doeleinden.
Slot Zuylen is het afgelopen jaar veelvuldig in de publiciteit geweest. Voor een deel hangt deze samen met de schrijfster Belle van Zuylen die er in 1740 geboren werd. Zij verwierf internationale bekendheid niet alleen om haar literaire begaafdheid, maar vooral om haar visie op mens en samenleving, waarin zij het gevestigde sociale patroon kritisch waagde te benaderen.
In 1984 werd de volledige uitgave van haar werken bij de uitgever Van Oorschot voltooid. In hetzelfde jaar verscheen van de hand van W. A. Braasem, het boek met de wel bijzonder goed gevonden titel ,,Een rebelle aan de Vecht''. Het is het zesde deel van de zo zorgvuldig verzorgde museumreeks van Esso, op Slot Zuylen maar ook in de boekhandel verkrijgbaar.
De aanbieding van het eerste exemplaar aan de vertegenwoordiger van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur was slechts één van de vele culturele evenementen die regelmatig op Slot Zuylen plaatsvinden. De vereniging ,,Vrienden van Slot Zuylen'' organiseert concerten en lezingen en tracht op andere wijzen een zo breed mogelijke kring van de stijl van vorige eeuwen te laten genieten. Over de mogelijkheden tot bezoeken met rondleidingen, het organiseren van ontvangsten en andere faciliteiten kan de beheerder van Slot Zuylen, de heer Raadsheer tel. 030-44 02 55 alle inlichtingen verschaffen.
De kans bestaat evenwel dat deze mogelijkheden

juist dit jaar enigszins beperkt zullen zijn. Daarvoor bestaat een op zichzelf verheugende aanleiding. Begin 1984 kwam namelijk de beslissing af van het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, waardoor de noodzakelijke restauratie van de inwendige structuur van Slot Zuylen uitvoerbaar wordt. In 1980 heeft het uitwendige van het gebouw reeds een grondige restauratie ondergaan.
Wél moeten de met inwendige restauratie gemoeide kosten voor 20 procent uit andere bron worden gevonden. Daartoe is de Stichting ,,Restauratie Slot Zuylen '84/'85'' in het leven geroepen waarin zitting hebben: H. G. I. baron van Tuyll van Serooskerken, mr J. W. Verloop, jhr. C. G. von Weiler, ir E. H. baron van Tuyll van Serooskerken, drs A. Braakman en de heer P. Yperlaan.
Gelukkig is ruim de helft van het benodigde bedrag ad. ± *f* 500.000,- van een aantal fondsen en particulieren reeds ontvangen.
Het bijeenbrengen van de nog ontbrekende middelen zal echter nog veel inventiviteit en nieuwe acties vereisen. Voor giften staat open de bankrekening van deze stichting bij de Crediet- en Effectenbank Utrecht, nr. 69.93.11.543.

mevr. M. L. van Tuyll van Serooskerken-Koes

Aanbeveling

Hoewel dat zeker niet gebruikelijk is, wil het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht voor het restauratieproject ,,Slot Zuylen'' een uitzondering maken en de leden van de vereniging van harte oproepen het werk van de stichting zoveel mogelijk te steunen.
Het belang van de restauratie is voor stad en provincie evident. Het is een goede zaak dat naast overheid en bedrijfsleven ook de geïnteresseerde burgerij haar steentje bijdraagt.
Met de stichting is inmiddels overeen gekomen, dat indien d.m.v. de bijdragen van leden van onze vereniging een respectabele som bijeen gebracht wordt, dit zal worden gevierd met een passende ontvangst door het stichtingsbestuur.
Steunt Zuylen zoveel u kunt!

Bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht,
U. F. Hylkema,
voorzitter

BOEKENSCHOUW

AANKONDIGINGEN

Dr. J. Meerdink. Zeist 1811-1815. Inlijving en bevrijding. Zeist, Van de Poll-stichting, 1985. 120 blz. met illustr.
Prijs voor contribuanten Van de Poll-stichting f 10,-, voor anderen f 15,-.

Het relaas van bezetting en bevrijding van Zeist in de Franse tijd aan de hand van keurig geordende en ingebonden bescheiden in het gemeente-archief. Duidelijk wordt dat de militaire dienst, de inkwartiering en de vorderingen veel van de inwoners hebben geëist.

Pijlsweerd buiten gewoon. Aanzet tot de beschrijving van de geschiedenis van de wijk Pijlsweerd in Utrecht. Utrecht, 1984.

Bij gelegenheid van het 90-jarig bestaan van de Singelschool aan de Weerdsingel werd een aantal afleveringen van de rubriek ,,Er was eens. . .'' van de Onderwijs-buurt-krant in Pijlsweerd gebundeld. In eerste instantie was een en ander bedoeld materiaal te leveren voor de geschiedenisles op de lagere scholen in de wijk, onder het motto dat geschiedenis dichtbij huis moet beginnen. Er staat veel wetenswaardigs in het boekje. Er zijn wel sporen van haastwerk.
Bestellingen bij Centrum de Singel, Weerdsingel W.Z. 22, tel. 31 97 61 en Buurtwerk Pijlsweerd, Bethlehemweg 67, tel. 31 99 85. Losse exemplaren kosten *f* 5,- excl. porto. De oplage bedraagt 750 exemplaren.

maandblad oud-utrecht

58e jaargang nr. 6 - juni 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,-.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12.

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

GERARD GRASSÈRE

EEN VERHAAL OVER HET UTRECHTSE KUNSTENAARSMILIEU UIT DE JAREN VIJFTIG

In september van dit jaar exposeert de Utrechtse kunstschilder Gerard Grassère in het Centraal Museum te Utrecht. Grassère die sinds 1950 in Utrecht woont, onderhield zeer nauwe contacten met Otto van Rees: Nederlands eerste kubist. De expositie was voor mij een reden om hem te interviewen over zijn beginperiode in Utrecht, de jaren vijftig, waarvan gezegd wordt dat het kunstleven in Utrecht toen op een laag pitje stond.

Monografie

Gerard Grassère werd op 21 augustus 1915 geboren te Heerlen. Daar woonde hij tot zijn zestiende jaar. Hij verhuisde naar Eindhoven, een open stad in tegenstelling tot zijn gesloten Limburgse geboortestreek. Vanuit Eindhoven vertrok hij vervolgens naar Antwerpen, waar hij studeerde aan het Hoger Instituut voor Beeldende Kunsten. Het Vlaamse expressionisme van Constant Permeke had hier een grote invloed. Na twee jaren studie keerde hij terug naar Eindhoven waar onder meer het grauwe arbeidersbestaan van de jaren dertig hem inspireerde. Grassère is nog steeds in Eindhoven als deze stad wordt bevrijd van de Duitse bezetter.

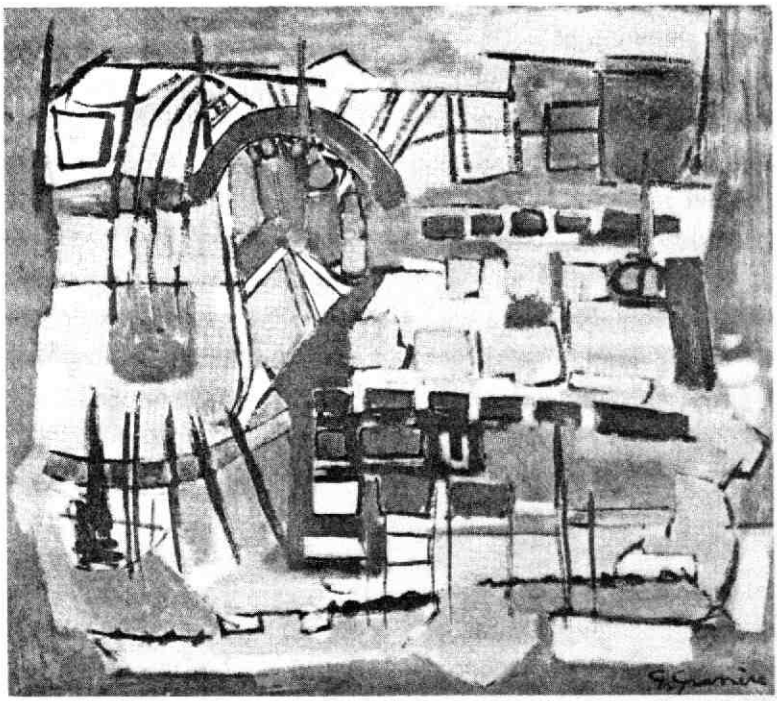
In 1950 vertrok de schilder naar Utrecht. ,,Utrecht zal een plek zijn waar hij schuilen kan, in een zekere afzondering, terwijl het ook de stad wordt van zijn nieuwe liefde, die tot op de dag van vandaag gaaf en inspirerend is gebleven'', aldus Frans Duister.

Utrecht dat voor de tweede wereldoorlog een rijke kunstenaarstraditie kende van ondermeer Theo van Doesburg, Gerrit Rietveld en Bart van der Leck, allen lid van de Stijl, viel na het oorlogsgeweld een beetje buiten het kunstenaarsgebeuren. Wel woonden hier Otto van Rees en zijn vrouw Adya van Rees-Dutilh met wie Grassère al snel vriendschap sloot.

Otto van Rees die op latere leeftijd katholiek werd, was nauw verbonden met ,,de Gemeenschap'', het idealistische tijdschrift voor katholicisme, dat in 1905 was opgericht. Deze man kende het rijke roomse leven uit de jaren twintig. Aan Grassère zou hij veel van zijn ervaringen doorgeven.

Otto van Rees had zelf gedurende de eerste twee decennia van deze eeuw, samen met onder meer Picasso, het kubisme vorm gegeven.

Zijn werken waren in die tijd op alle avant-gardistische tentoonstellingen in Parijs te zien. Na deze periode schilderde Van Rees vooral stillevens en portretten van vrouwen en kinderen. Hij benaderde zijn onderwerpen altijd met een bepaalde schroom en vroomheid. Er is vaak gezegd dat zijn fransiscaanse levenshouding zeer tot uiting komt in zijn werk. Van

,,Plattegrond van Utrecht rond 1580'', schilderij van Grassère uit 1960. Bezit: Centraal Museum (Afbeelding in: Utrecht in text en beeld).

hem zijn wandschilderingen te vinden in o.a. Bilthoven en Utrecht. Ook het Centraal Museum heeft werk van deze kunstenaar.
Van Otto van Rees leerde Gerard Grassère zijn temperament te beteugelen in de compositie en in de opbouw. Hij leerde zijn thema's zo eenvoudig en geconcentreerd mogelijk te houden. Grassère wordt steeds meer abstract en colorist.
Naast Van Rees leerde Grassère ook andere kunstenaars uit de stad kennen. Sommigen hadden een gemeenschappelijk probleem: gebrek aan woon- en werkruimte. Deze lotsverbondenheid bracht velen dichter bij elkaar. Zij voelden zich bovendien niet erg thuis in de reeds bestaande kunstverenigingen zoals bijvoorbeeld het Schilder en Teekenkundig Genootschap ,,Kunstliefde''. Deze mensen kwamen tot de oprichting van een nieuwe groep: de Progressieven. Een aantal namen uit deze kring: An Fey, Antoinette van Gispen, Meine Janssen, Piet Kraus, Luigi de Lerma, E. L. Hoest, Jan Stekelenburg, Douwe van der Zweep, Remko Weetjer en Gerard Grassère. In 1955 hadden ze hun eerste gemeenschappelijke tentoonstelling in het Centraal Museum.
De Utrechtse kunstcriticus Cor Schilp schreef naar aanleiding van de tentoonstelling ondermeer: ,,Hier zijn schilders aan bod, die de academische regels de rug toekeren, het object vervormen naar het hun in verband met de expressie uitkomt en die soms zelfs alle contact met het object hebben opgezegd.'' De kleur werd blijkbaar over het algemeen meer gewaardeerd dan de abstracte vormen.
De Progressieven bliezen het gesprek over het kunstleven in Utrecht duidelijk nieuw leven in. Het hoofd van kunstzaken Jan Meulebelt en de wethouder van culturele zaken H. van der Vlist, bezochten de ateliers van de Progressieven en waren enthousiast. Enige daadwerkelijke steun van de wethouder was het gevolg.

Gerard Grassère werd inmiddels benoemd tot docent aan het Instituut voor Beeldende Expressie van de gemeente Amersfoort. De vriendschap met Van Rees verdiepte zich. Wanneer de laatste als gevolg van een verkeersongeluk om het leven komt, trekt Grassère zich steeds meer uit het sociale leven terug. Hij zal verhuizen naar het atelier van Otto van Rees en dat is van grote invloed op zijn werk. Hij exposeert er en werkt in stilte verder onder meer geïnspireerd door de Zuidafrikaanse dichteres Elisabeth Eybers, Nieuw-Guinea en het overbrengen van geluidstransformaties op doek.

Literatuur

,,Otto van Rees 1884-1957''. *Catalogus Stedelijk Museum Amsterdam,* 1960.
,,Van Gogh tot Cobra, Nederlandse schilderkunst 1880-1950''. *Catalogus Centraal Museum Utrecht,* 1980.
Duister, F., *Gerard Grassère.* Venlo, 1982.
Enzinck, W., *Otto van Rees.* Waregem, 1959.
Enzinck, W., *Gerard Grassère.* Brugge, 1968.
Nienhaus, K., ,,Otto van Rees''. *Museumjournaal* (1960) 109-112.
Wiegersma, H., ,,Otto van Rees''. *Op Steiger,* dl. 5 (1962).

Interview

Het interview wordt gehouden bij de schilder thuis. De sfeer die de schilderijen oproepen is er één van kleur en serene rust.

Hoe heeft u het Utrechtse kunstenaarsmilieu in de jaren vijftig ervaren?
Ja, dat was een beetje moeilijk, want ik streek hier in Utrecht neer en ik kende de stad wel, maar ik kende het kunstenaarsmilieu niet. Maar dat veranderde snel, want ik kende toen al wel Otto van Rees. Die had ik in Eindhoven leren kennen bij een tentoonstelling van hem en dat was eigenlijk een houvast om eens wat meer bij hem op bezoek te gaan. Utrecht, ja, je had toendertijd ,,Kunstliefde'' maar ik merkte met een aantal collega's dat wij in die tijd het een beetje gezapigde leven van ,,Kunstliefde'' . . . dat we ons daar niet in konden vinden. Zo kwamen we dan tot een groep kunstenaars die ideeën had om samen te werken in een verband zoals de Cobra-groep of de trend die indertijd onder de Cobra was (Appel, Corneille etcetera) maar dat wij toch ieder zijn eigen identiteit wilden laten behouden, maar niet het gezapigde werk willen laten verrichten wat normaal over het geheel in Utrecht nog te zien was.
Wij kwamen toen tot een groep die dan de Progressieven heette, waar ik indertijd de secretaris van was, en wij hadden het geluk, dat moet ik erbij zeggen, dat een man als Jan Meulebelt en wethouder Van der Vlist openstonden voor nieuwe gedachten en nieuwe stromingen. Zij begrepen dat alles verandert en dat men niet meer op de oude wijze kon doorgaan. Het was een beetje ingeslapen, ingedut, in dat Utrecht. Het had toen een museum waar Houtzager de scepter zwaaide, maar waar toen zoveel hiaten in zaten dat we daar een tentoonstelling wilden hebben om te laten zien, wat ons als Progressieven eigenlijk bezielde. De doelstelling was dat iedereen vrij was toch zijn werk te maken, niet zoals Cobra, die eigenlijk meer elkaar beïnvloedden op een wijze dat soms de identiteit van één persoon verloren ging. Bij de Progressieven bleef ieder zijn waarde behouden. Dat was de doelstelling die wij hadden, ja.

U heeft toen in 1955 die tentoonstelling gehad met de Progressieven. Hoe reageerde het Utrechtse publiek op die tentoonstelling?
Dat was natuurlijk wisselend. Wethouder Van der Vlist en Jan Meulebelt hadden de hogere klassen van het middelbaar onderwijs uitgenodigd; zo zijn er ook stencils gemaakt, die kwamen dan met hun leraren die tentoonstelling in het museum bezoeken. De kunstenaars waren allemaal bij hun werk aanwezig. Kinderen konden allerlei vragen aan hen stellen. Ook was er een stencil met vragen dat gemaakt was door de gemeente. Daar werd gevraagd: Wat vindt u van het werk? Wat vindt u het mooiste en wat vindt u het lelijkste schilderij? Dit geheel was erg boeiend en ook de kinderen reageerden daar zeer enthousiast op.

Tegenwoordig kennen we allemaal galeries en dergelijke. Waren dat soort winkeltjes er al in de jaren vijf-

tig? Daar kon immers de kunstenaar wat van zijn werk aan de man zien te brengen.
Nee, nee. Er waren natuurlijk wel enkele galeries, maar die waren merendeels toch een beetje op . . . ja . . . kitsch ingesteld. Daar was in de Nobelstraat wel een echte voortrekker. Dat was een galerie daar gebeurde wel iets. Dat was in dezelfde tijd dat wij bezig waren en dat . . . deze galerie - al heeft die niet lang bestaan -, was toch een opflikkering. En daar zijn toch later ook meerdere galeries bijgekomen. Maar verder was er in Utrecht heel weinig op dat gebied.

Tegenwoordig kennen we de Beeldende Kunstenaars Regeling. Was zoiets er al in de jaren vijftig en hoe stonden de schilders daar in het algemeen tegenover?
Daar was de bond van ons, de BBK, die had een andere regeling dan wat de contraprestatie had en later de BKR. Bij de BBK werd je behoorlijk . . . voor je lid kon worden moest je een aantal werken insturen zodat je geballoteerd werd of je lid kon worden. Werd je dan gekozen dan was er een voorzieningsfonds; daar betaalde je ook voor, dat was een bepaalde verzekering. Kwam een kunstenaar in moeilijkheden, had hij geen opdrachten of tentoonstellingen, en kon hij zich op dat moment financieel niet bedruipen, dan had hij recht op een aantal weken uit dat voorzieningsfonds. Daar had hij ook voor betaald. Had hij dan nog geen opdracht, dan werd vanuit de BBK bekeken of hij ergens ingepast kon worden in een tentoonstelling. Toen is ook het begin gemaakt voor de contraprestaties, waar ik gelukkig nooit een beroep op heb hoeven doen. Ik maakte namelijk naast mijn schilderkunst ook keramiek, vazen, schalen etcetera, om toch zoveel mogelijk vrij te blijven in je schilderijen. Dat is ook redelijk gelukt. Alleen woonruimte was in die tijd erg moeilijk te vinden en gelukkig is toen daar iets mee gebeurd.

Kunt u iets over die woonruimtevoorziening vertellen?
Er was een lotsverbondenheid. Iedere schilder zat toen op een zoldertje of op een kamertje. Ik persoonlijk zat toen op de Griftkade. Ik zat op de slaapkamer te werken en eer ik mijn ezel uit kon zetten moest ik het bed omhoog doen en het was dan ook heel moeilijk om grotere doeken te maken. Gelukkig heeft de gemeente daarna erg veel begrip gehad voor de diverse situaties en zijn er zelfs huizen met ateliers gebouwd voor de kunstenaars, hoewel de huren aan de hoge kant waren. Maar er was een mogelijkheid om te werken.

Er is een heel groot verschil tussen het kunstminnende Utrecht voor en na de tweede wereldoorlog. Voor de oorlog woonden hier mensen als Gerrit Rietveld, Theo van Doesburg en Bart van der Leck. Na de oorlog is dat allemaal een beetje weg. Wat is daarvan de oorzaak?
Als er geoogst is, dan ligt een akker meestal een poos braak. Eer de creativiteit weer opkomt, heeft het een tijd nodig om door de hele schok van het gebeuren heen te komen. De tweede wereldoorlog heeft heel veel grotere narigheden gebracht dan in de periode daarvoor. Je had toen Rietveld maar het raakte een beetje gezapig. Er waren voldoende kunstenaars aanwezig in Utrecht, die zijn er altijd geweest, maar vaak is het jammer geweest dat deze mensen te weinig aan hun trekken kwamen en daarom de stad verlaten hebben. Dat is met meerdere gebeurd. Er was in die tijd hier niet zo een doorbraak zoals Sandberg dat heeft gedaan in Amsterdam. Houtzager heeft hier natuurlijk fantastische tentoonstellingen georganiseerd, maar in betrekking tot de moderne kunst had er altijd iemand naast haar moeten staan. Dat is niet gebeurd.

Velen gingen, maar Otto van Rees kwam naar Utrecht. Hij is eigenlijk te weinig bekend geworden in ons land. Kunt u iets over hem vertellen?
Otto heeft veel betekend voor het Utrechtse kunstleven. Ten eerste was hij een zeer wijs man. Tevens een groot kunstenaar. Hij kwam al heel gauw terecht bij Jan Engelman onder ,,Kunstliefde'' en daar was hij ook lid van. Daar heeft Van Rees bij heel veel kunstenaars in gesprekken hun horizon verbreed. Dat heeft hij zeker ook op mij gedaan. Het was een wat stille man, een beetje een verloren Egyptenaar; hij benaderde elk ding, een pijp, een pakje tabak, als een waarde. Hij gaf de pijp de waarde in zijn vlak, zo ook de tabak. Het zat niet door elkaar, wat later meer een omwoelen is geworden. De man was toen al op leeftijd. Hij had een zeer fransiscaner geest in zijn kleur. Het was geen colorist, het was ook geen driftige man zoals we dat in het expressionisme zien. Het was een heel verfijnde geest die perfect zijn vlak wist in te delen en er een hele verfijning aan gaf zo dat hij één van de grote mensen is geworden.

Tot slot nog één vraag. U krijgt in september hier een grote tentoonstelling. Voor welke aspecten van de schilder Grassère zou de bezoeker in het bijzonder aandacht kunnen hebben?
Dat kunnen er een paar zijn. Het zou interessant zijn om eens terug te gaan tot de cyclus balans. Daarnaast vooral de geluidstransformatie. Vooral omdat dit iets is geweest dat iets in werking heeft gezet. Dat zelfs op het ogenblik werken zijn ontstaan naar aanleiding van werk van de componist Louis Andriessen. Met name zijn compositie ,,de Staat'' heeft mij erg gefascineerd. Er zijn drie werken uit deze compositie ontstaan. Het is interessant om die schilderijen op de komende tentoonstelling te bekijken. Deze werken sluiten in zijn geheel aan bij de geluidstransformatie. De geluidstransformaties zijn ontstaan aanvankelijk uit verzet tegen storende geluiden zoals straaljagers etc.; is later omgebogen tot een groter scala van geluiden. Zoals bijvoorbeeld muziek, maar dat is niets nieuws want dat deed Kandinsky ook al. Daarnaast echter ook vogels, zee en ruimtelijke geluiden die erbij gekomen zijn. Misschien zou het voor de mensen interessant zijn om deze werken eens te gaan bekijken.

Bedankt voor dit gesprek.
Graag gedaan.

Utrecht *Niek Boukema*
Asterstraat 18

DE PANDEN WITTEVROUWENKADE 1 EN 6

MONUMENTEN UIT TWEE PERIODEN DER 19de EEUW

De bebouwing aan de Utrechtse Wittevrouwenkade is van een opmerkelijke symmetrie. Dominant is het schoolgebouw waarin tot voor enige jaren het Trajectumcollege was gehuisvest. Als H.B.S. voor meisjes werd het in 1882 opgetrokken in een eclectische bouwstijl, zoals die in die jaren en vogue was. Het gebouw dat ver achter de rooilijn is gelegen, wordt aan beide zijden geflankeerd door twee onderling gelijkvormige bouwblokken, de huidige nrs. 1 en 6. Omdat de beide gebouwen op de rooilijn zijn gebouwd, is er voor de voormalige school een voorplein gevormd. Het bijzondere van de beide flankerende gebouwen is dat hun gevels een laat 19de eeuws aspect hebben maar eigenlijk de enig overgebleven delen zijn van de Willemskazerne.
Dit destijds zeer befaamde gebouw was van 1824 tot 1829 gebouwd door de beide stadsarchitecten F. C. en J. van Embden naar de plannen van de Genieofficier Luitenant-Kolonel Willem Offerhaus, die zich inspireerde op in het jaar 1822 gemaakte ontwerpen van de bekende Utrechtse bouwmeester Christiaan Kramm[1]).

De kazerne, gebouwd rond een ruime rechthoekige binnenplaats, lag met de voorzijde aan de Ridderschapstraat. De gevel aan de zijde der Wittevrouwenkade was dus de achtergevel, maar omdat de omgeving der wallen en singels altijd uitgebreid in beeld is gebracht, bezitten wij juist van die achterzijde der kazerne een goede topografische documentatie[2]).
Het hoofdgebouw was een fraai voorbeeld van de strenge en nuchtere neo-klassieke bouwtrant waarin zovele kazernes in de tijd van Koning Willem I werden opgetrokken. In het fronton boven de zeer brede middenrisaliet van de achtergevel zag men het koninklijk wapen.

Wat bij de oude afbeeldingen opvalt is het feit dat de nu nog bestaande zijgebouwen een veel soberder aspect bezaten en dat zij door het contrast met het massale en veel hogere hoofdgebouw, waarmede zij door overbouwde poortdoorgangen waren verbonden een veel kleinere en meer ondergeschikte indruk maakten als tegenwoordig.
Het zuidelijke zijgebouw was aanvankelijk bestemd als werk- en woongebouw voor de geweer- en schoenmakers en ook als kledingmagazijn. Later in de 19de eeuw werden hierin woningen voor onderofficieren ingericht[3]). In de lagere achtervleugel waren vertrekken voor de wasvrouwen en magazijnen. In het noordelijke gebouw waren eetkamers voor de onderofficieren, woningen voor getrouwde wasvrouwen en gevangenissen. Op de plaats van dit noordelijke zijgebouw bevond zich een vestingtoren genaamd ,,de Hond'' die voor de nieuwbouw in het jaar 1829 werd afgebroken[4]).
In de oorspronkelijke situatie waren de voorgevels van de beide gebouwen zeer sober met onversierde en ongelede muurvlakken. De vensters waren evenals die in het hoofdgebouw van het schuifraamtype met een kleine ruitverdeling. De kroonlijsten hadden geen consoles en op de zolderverdiepingen waren dakvensters met tuimelramen. In de nacht van 18 op 19 oktober van het jaar 1877 werd de kazerne door een zware brand getroffen waarbij het hoofdgebouw tot op de solide buitenmuren na werd verwoest. De beide zijgebouwen bleven voor het vuur gespaard.
De ruïne bleef nog enige tijd staan en werd in 1879

De Willemskazerne vanaf de Wittevrouwenbrug, 1875. Foto: Top. atlas G.A.U.

opgeruimd. In 1882 werd besloten de overgebleven zijgebouwen, waartussen de meisjes-HBS verrees, een nieuwe bestemming te geven en daartoe te verbouwen. Begonnen werd met het zuidelijke dat ingericht werd tot kantoor van hypotheken en kadaster; daarna volgde de verbouwing van het noordelijke gebouw tot kantoor van het IJkwezen. Hierbij werd nog bepaald dat de gevels van beide gebouwen hetzelfde uiterlijk zouden krijgen[5]).

De totale verbouwing lag in handen van de stadsarchitect C. Vermeys.

Hoewel met het oog op de aanpassing aan de nieuwe bestemming inwendig veel werd veranderd zijn het toch de gevels geweest die de meest in het oog lopende wijzigingen hebben ondergaan.

Omdat de beide gebouwen een nieuwe meer zelfstandige functie kregen, zal men de voorgevels een meer representatief en levendiger uiterlijk hebben willen geven.

Aan de hand van het bewaard gebleven bestek voor de verbouwing van het zuidelijke gebouw is gedetailleerd na te gaan hoe de verbouwing plaats vond[6]).

Allereerst wilde men het begane grondgedeelte van de voorgevels als een zelfstandig element laten uitkomen in het gevelgeheel. Hiertoe werd er onder de vensters van de eerste verdieping een cordonband gemaakt, uitgevoerd in ,,grauwe basterd'' (baksteen) en afgewerkt met Portlandcement. Het laatste materiaal, bekend en ook berucht om zijn hardheid, werd in de 19de eeuw zeer veel gebruikt bij pleisterwerk.

Ook onder de vensters van de begane grondverdieping werd een band aangebracht en wel zó dat deze in één lijn liep met de te vermaken onderdorpels der vensters.

Het tussenliggende muurvlak werd na 2 cm diep uitgehakt te zijn bedekt met een laag Portlandcement die gemodelleerd werd als imitatie rustica.

Aan het bovengedeelte der voorgevels werden eveneens veranderingen aangebracht: de hoeken werden meer benadrukt door het aanbrengen van geblokte hoekgeledingen in Portlandcement. Een accentuering ondergingen de vensters van de eerste verdieping door het aanbrengen van Portland schijnblokken in de strekken. Alle vensters in de voorgevels kregen verder een nieuwe roedeverdeling met grotere ruiten.

Op de zolderverdieping werden de dakvensters verwijderd en werd er een nieuwe kroonlijst aangebracht met consoles van Portlandcement.

Omdat de zijgevels, die oorspronkelijk ingebouwd waren, na afbraak van het kazerne hoofdgebouw waren vrijgekomen, moest daaraan natuurlijk het een en ander gebeuren: er werden nieuwe vensters aangebracht en het muurwerk werd geheel bepleisterd.

Zo kregen de strenge neo-klassieke nevengebouwen aan hun oppervlakte het alles overheersende merkteken van Vermeys' eclectitisme, wat een gevolg was van hun functieverandering.

Gezicht op voor- en zijgevel van Wittevrouwenkade 1, 1974. Foto: Top. atlas G.A.U.

Utrecht *P. Luykx*
Fruinplantsoen 38

Noten:

1. L. E. Bosch, De Willemskazerne voorheen de Wittevrouwenabdij (Utr. 1829). Enige geveltekeningen van Chr. Kramm in Top. atlas G.A.U.
2. Enige midden 19de-eeuwse opmetingstekeningen in A.R.A. te 's-Gravenhage, OPGO V9 en V10.
3. Aantekeningen op plattegrond in A.R.A., OPGO V9b.
4. De aanduiding van de toren staande aan de ,,zuidkant'' op blz. 32 in het boekje van Bosch is kennelijk een verschrijving van de auteur.
5. Notulen Commissie van Fabricage 1 juni 1882. G.A.U. stadsarchief V, nr. 389*.
6. Bestek en Voorwaarden voor het het verbouwen van Zuidelijk Vleugelgebouw der voormalige Willemskazerne te Utrecht 1882 in: Bestekken der door de Gemeente aanbestede werken, G.A.U. Bibl. 4333.

NIEUWEGRACHT 44

EEN VERDWAALD GLAS-IN-LOOD RAAM

Zolang als de huidige en vroegere bewoners die nog in leven zijn, zich herinneren, zit in de hal van het huis Nieuwegracht 44, op de hoek van de Brigittenstraat, in het bovenlicht van het venster al een glas-in-lood raam van 79 cm hoog en 72 cm breed, waar niemand wat over vertellen kan. In het raam staan twee wapenschilden afgebeeld, uitgevoerd in een soort grisaille met goudgele inkleuringen (afb. 1). Het ene is dat van paus Pius IX, het andere moet blijkens de zgn. prelatenhoed met zes kwasten aan iedere zijde, behoren aan een hoge geestelijke die met deze paus iets van doen heeft gehad.

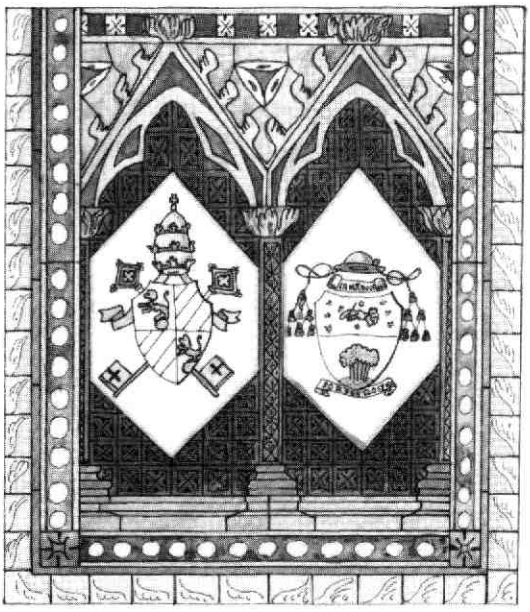
Zo recht tegenover de pastorie van de Catharijnekerk, Nieuwegracht 61, het huis Hogerhorst waarin de aartsbisschoppen A. I. Schaepman (1815-1882) en P. M. Snickers (1816-1895) gewoond hebben, - pas aartsbisschop H. van de Wetering (1850-1929) kocht in 1899 het pand Maliebaan 40 als aartsbisschoppelijke residentie - is een relatie met een geestelijke uit het Utrechtse aartsbisdom voor de hand liggend. Maar hoe ook gezocht, het resultaat bleef nihil. Dan ligt het voor de hand dat het een andere Nederlandse geestelijke zou moeten zijn, maar daarover zal pas zekerheid bestaan niet eerder dan nadat het wapenschild is thuis gebracht. Tot dat moment is alles mogelijk.

Een trouvaille bracht de oplossing. In *Gens Nostra*, oktober 1974, wordt het wapen gepubliceerd[1]). Het blijkt te behoren tot de Helmondse fabrikantenfamilie Bogaers. Het wapen in de ruit van Nieuwegracht 44 is van een priesterzoon uit deze familie: mgr dr Juliaan Egidius Bogaers.

Het wapen van mgr Bogaers laat zich als volgt beschrijven: doorsneden: I in azuur, bezaaid met negen vijfpuntige sterren van goud, een uit een wolk stekende schrijvende hand van zilver waarin een pen van keel; II in zilver een grond van sinopel met daarop een boomgroep van dezelfde kleur. Het schild gedekt met een prelatenhoed waarvan ter weerszijden afhangen zes kwasten, 1, 2, 3; boven en onder het schild een banderol met de tekst: In manu Dei/sortes nostrae (In de hand van God/is ons lot). Het wapen en de wapenspreuk zijn een aanname van Juliaan Bogaers, zo deelt ons de auteur in *Gens Nostra* mede. Vanaf Juliaan Bogaers wordt dit wapen het familiewapen.

De wapenspreuk is een parafrase op Psalm 30 : 15-16. Volgens de Vulgaat luidt de tekst: Ego autem in te speravi, Domine. Dixi: Deus meus es tu. In manibus tuis sortes meae. (Ik echter heb mijn hoop gesteld op U, Heer. Ik heb gezegd: Gij zijt mijn God. In uw handen ligt mijn lot).

Het gebrandschilderde wapen toont nauwelijks iets van de hierboven beschreven heraldische kleuren en metalen. Het is uitgevoerd in zilver en goud. Hetzelfde geldt voor het wapen van Pius IX, dat twee gouden

Gebrandschilderd raam in het pand Nieuwegracht 44; links het foutieve wapen van paus Pius IX; rechts het wapen van Juliaan Bogaers (tek. v. d. auteur).

sleutels heeft als schilddragers en dat bekroond wordt met een tiara.

Met de identificatie van het wapen tot een lid van de geestelijkheid van het bisdom Den Bosch doen zich twee vragen voor. Waarom wordt het wapen gecombineerd met dat van paus Pius? En: wat doet dit raam in een Utrechts grachtenhuis?

Julianus Egidius Bogaers

Een antwoord op de eerste vraag wordt verkregen als we het *curriculum vitae* van deze Helmondse priester natrekken[2]).

Julianus Egidius Bogaers werd te Helmond geboren op 28 april 1807 als derde kind en tweede zoon uit het huwelijk van de textielfabrikant Henricus Petrus Bogaers en Maria Catharina Sanders. Nadat Juliaan in september 1826 de rhetoricaklas beëindigd had, trok hij het volgend jaar te voet naar Rome om daar zijn studies voort te zetten[3]). Aan het Collegium Romanum verwierf hij in 1829 het licentiaat in de wijsbegeerte en op 17 december 1831 werd hij in de eeuwige stad tot priester gewijd. In 1833 was hij assistent te Berlicum (N.-Br.), op 20 april 1834 wordt hij benoemd tot kapelaan van de Sint Servaas te Maastricht. Op 2 oktober 1841 wordt Julianus Bo-

gaers benoemd tot professor in de theologie aan het seminarie te Roermond, doch spoedig daarna vertrekt hij weer naar Rome om zijn studies te voltooien. In 1847 promoveert hij er tot doctor in de theologie. Teruggekeerd in Nederland volgt in 1852 zijn benoeming tot pastoor van Groot-Linden aan de Maas bij Cuyk. Tijdens de gebeurtenissen rond het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 komen we de naam van de pastoor van Groot-Linden tegen wanneer deze in de nacht van 8 op 9 april als bode van mgr Zwijsen, de zojuist benoemde aartsbisschop van Utrecht en bisschop van Den Bosch, naar Roermond reist en de officiële pauselijke benoemingsbrieven overbrengt naar de nieuw benoemde bisschop aldaar, J. A. Paredis[4]).

Op 1 september 1858 wordt Juliaan Bogaers pastoor van Cuyk. Vanaf 1852 was hij al deken van het dekanaat Cuyk. Pius IX benoemt Juliaan Bogaers op 26 oktober 1861 tot erekamerheer, een typisch pauselijke onderscheiding voor o.a. verdienstelijke geestelijken. In een brief van Bogaers aan zijn bisschop mgr Zwijsen, van 13 december 1861 lezen we daarover: ,,Gisteren avond ontving ik een schrijven van Z. Exc. Mgr. Vecchiotti (= internuntius) en daarbij mijne benoeming door Z.H. Pius IX als Eerekamerheer van Z.H. (benoeming geschiedde 26 okt.). Ik vermeen verpligt te zijn UDHW hiervan kennis te geven en tevens te verzekeren, dat ik bij niemand daarvoor gesolliciteerd heb, in tegendeel. Ook hecht ik er niet veel aan en wil geen Monseigneur genoemd worden. Wij hebben in ons bisdom maar twee Monseigneurs, prinsen der kerk (= Zwijsen en zijn coadjutor Deppen) en daar zal ik mij aan houden. Het moet zeker gekomen zijn, omdat ik mij wel wat moeite heb gegeven vroeger voor de collecte (= de voorgeschreven collecte voor de paus had in maart 1860 in het dekanaat Cuyk bijna *f* 2.900,– opgebracht) en later voor de St. Pieterspenning. Ik zal dit uit eerbied en genegenheid voor den H. Stoel blijven doen''[5]).

In 1867 wordt Bogaers examinator synodalis, op 15 juli 1878 geheimkamerheer van paus Leo XIII[6]). In 1879 volgt Bogaers' benoeming tot kanunnik van het kathedraal kapittel van Den Bosch. Op 2 december 1882 overlijdt hij te Cuyk waar hij wordt begraven.

Uit dit in het kort geschetste leven, waarvan gezegd mag worden dat het carrière verraadt, evenwel zonder veel gebruik te maken van de doctorsgraad in de theologie, wordt duidelijk dat het glas-in-lood raam alles van doen heeft met de benoeming van Bogaers door Pius IX tot erekamerheer. De ruit verenigt beide wapens en Bogaers' wapen toont de heraldische privileges van een erekamerheer: een wapenspreuk en een prelatenhoed[7]). Tevens weten we nu dat het raam vervaardigd moet zijn ná 13 december 1861 en vóór 7 februari 1878, de sterfdag van paus Pius.

Utrecht

Onze tweede vraag luidde: wat doet dit raam in een Utrechts grachtenhuis?

Voorop wil ik stellen dat een sluitend bewijs niet te produceren valt met de ter beschikking staande gegevens. Maar het gevondene biedt een dusdanige hypothese, dat ze aan de kolommen van dit tijdschrift mag worden toevertrouwd.

Paus Pius IX en zijn wapen. Detail uit een prent ter herinnering aan de heiligverklaring van de Martelaren van Gorcum; staalgravure van J. H. Sluyser, ca. 1868 (foto: Catharijneconvent, Utrecht).

Met het aartsbisdom Utrecht heeft, voor zover was na te gaan, Julianus Bogaers niets van doen gehad. Ook is dat zo met betrekking tot de bewoners van Nieuwegracht 44.

Dat het raam in een Utrechts huis verzeild raakte, wordt mogelijk opgelost door onze aandacht te richten op het buurpand, Nieuwegracht 46. Maar alleer dat te doen, verdient eerst het wapenschild van Pius IX onze aandacht.

Wie het wapen exact beziet en vergelijkt met de officiële afbeeldingen (afb. 2) ervan, wordt gewaar dat het wapen fout is weergegeven. De twee rechterschuinbalken van het tweede en vierde kwartier lopen de verkeerde kant op. Vervolgens valt op te merken, dat de normatieve literatuur over de pauselijke heraldiek voorschrijft dat de pauselijke sleutels achter het schild hun baarden hemelwaarts gericht hebben, omdat de paus als opvolger van Petrus op aarde de sleutels van het rijk der hemelen behoren. Op ons glasraam staan de sleutels met hun baarden neerwaarts afgebeeld[8]).

Is het onwaarschijnlijk te denken dat het raam door de opdrachtgever(s) werd afgekeurd omdat 's pausen wapen foutief was weergegeven?

Als we dit aannemen, zou er dus een raam moeten bestaan, dat Pius' wapen in combinatie met Bogaers' wapen correct afbeeldt. Dit raam is niet gevonden, maar op grond van een overgeleverde mededeling, gepubliceerd in een voetnoot bij de ,,Genealogie Bogaers'' in *Gens Nostra*, is het niet denkbeeldig dat dit

gezeten heeft in de H. Hartkerk aan de Veestraat te Helmond, een kerk die in 1955-1956 gesloopt is, echter zonder goed gedocumenteerd te zijn[9]). Het raam is niet aanwezig in de Lambertuskerk, zoals de schrijvers in *Gens Nostra* en de *Bossche Bijdragen* melden; die kerk is nog geheel in takt doch bezit een dergelijk raam niet.

Het Utrechtse raam zal deel uitgemaakt hebben van een groter (kerk)raam dat waarschijnlijk verloren is gegaan. Daarop duidt de sierrand van het Utrechtse raam; aan drie zijden komt deze voor, niet aan de bovenkant. Het overgebleven deel geeft waarschijnlijk de breedte van een grote glas-in-lood ruit en was daarvan het onderste deel. Een figuratieve voorstelling stond er wellicht boven.

Hoe kan het raam op Nieuwegracht 44 zijn terecht gekomen? In het buurpand woonde vanaf 1904 de glazenier Heinrich Geuer, die het jaar daarvoor nog woonachtig was op Herenstraat 33[10]). Hij is een van de kunstenaars uit het zgn. Utrechts kwartet, lid van het Sint Bernulphus-Gilde, en hij vervaardigde heel wat kerkramen[11]).

Dat Geuer het raam zelf maakte, wijs ik vooralsnog af op stilistische gronden. Maar is de veronderstelling dan gewettigd, dat Geuer op een of andere manier dit raamfragment in zijn bezit heeft gekregen en dat hij het om welke reden ook overdeed aan zijn buurman ter plaatsing in het bovenlicht van diens hal, omdat het daar bijna paste? Tot er nieuw licht op en door dit raam wordt geworpen, houd ik het erop.

Utrecht *Casper H. Staal*
Hasebroekstraat 48

Noten:

1. P. M. H. Breukers. ,,Genealogie Bogaers''. In: *Gens Nostra* 29 (1974), 285-294.
2. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* VII, Leiden 1927, 158.
3. M. Muskens. *Het Nederlands College te Rome*. Utrecht, 1981 (Thema-nummer van *Biltstraat 121 Informatie Bulletin*, uitg. Secr. R.K. Kerkprov. in Nederland), 10.
4. P. Albers. *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*. 's-Gravenhage, 1904. dl. 2, 300.
5. A. M. Frenken. ,,Brieven van Dr. Juliaan Bogaers''. In: *Bossche Bijdragen* 25 (1960-1961), 157-271.
6. De titel erekamerheer vervalt bij de dood van de paus die de onderscheiding verleende. In de regel herbenoemt zijn opvolger alle erekamerheren.
7. J. A. Nainfa. *Costume of prelates of the catholic church, according to roman etiquette*. Baltimore-New York, 1909, 123 ev. B. B. Heim. *Kerkelijke heraldiek van 1270 tot Johannes Paulus II*. Averbode-Helmond, 1980, 49, 67, 80, 120.
8. Mogelijk ligt hier de sleutel die tot de fout van de glazenier leidde: een wapen wordt altijd beschreven gezien vanuit degene die het draagt. Rechts voor de drager is dus links voor de beschouwer. De twee rechterschuinbalken lopen dus voor de beschouwer gezien van links boven naar rechts onder.
9. Mededeling van het Gemeente-archief te Helmond.
10. *Adressenboek van Utrecht 1903-1904* en *1904-1905*.
11. Het Utrechts Kwartet bestond naast Heinrich Geuer, glazenier, uit de beeldhouwer en kerkdecorateur Friedrich Wilhelm Mengelberg, de architect Alfred Tepe en de edelsmid Gerard Barteld Brom.

Dank ben ik verschuldigd aan drs J. van Hoof te 's-Gravenhage en dr A. K. de Meyer OSA te Utrecht.

UIT DE TIJDSCHRIFTEN

Een bezoek in 1962 aan de familie Waller in de Herenstraat te Utrecht confronteerde P. H. Damsté met een copie van een portret, dat hij kort tevoren in Haarlem op de Frans Hals-expositie in origineel had gezien. Deze coïncidentie, gevoegd bij hetgeen de Wallers hem over hun portret wisten te melden, zette Damsté aan het werk. Van het resultaat van zijn speurtocht kunnen we thans kennis nemen in ,,De geschiedenis van het portret van Jasper Schade door Frans Hals'', gepubliceerd in *Oud Holland* 99 (1985), 31-43.

Jasper Schade (1623-1692) behoorde tot een aanzienlijke Stichtse familie, was puissant rijk en begiftigd met verschillende hoge ambten. Hij liet aan de weg van Amersfoort naar Utrecht een landhuis bouwen, Zandbergen geheten, thans Oud-Zandbergen te Huis ter Heide. Daar bevond zich, totdat omstreeks 1870 de toenmalige eigenaar Beuker de Frans Hals verkocht, in een oude lijst met acht wapenschildjes het portret van deze telg uit het geslacht Schade. Het zat waarschijnlijk nagelvast in Zandbergen, zodat het niet voorkomt in de transportakten. Thans valt het schilderstuk te bewonderen in de Narodní-Galerie te Praag. Hoe het schilderij op drift raakte en wat al de lotgevallen ervan waren, wordt door de auteur als een legpuzzel aaneen gelegd. Slechts enkele details vermochten de historische bronnen niet prijs te geven. Met dit artikel van de oud-gemeentesecretaris van De Bilt komt een van de landgoederen in Huis ter Heide voor het voetlicht en worden over meer Stichtse families en hun connecties interessante mededelingen gedaan.

C.S.

RHENEN

OPENING STREEKMUSEUM ,,HET RONDEEL''

Vanaf 9 maart is het Streekmuseum Rhenen, na de verhuizing van de Molenstraat naar de voormalige brandweerkazerne aan de Kerkstraat, weer toegankelijk voor het publiek. Het gebouw is aangepast aan de nieuwe museumfunktie en is toegankelijk gemaakt voor minder-validen.

Het nieuwe museum beschikt over twee grote ruimten, waarvan één gebruikt zal worden voor een uitgebreide tentoonstelling over de geschiedenis van Rhenen en omstreken. Het tweede vertrek zal voor tijdelijke exposities dienen.
De nieuwe tentoonstelling over Rhenen is in vergelijking met die in het oude museum sterk uitgebreid. De geschiedenis begint met werktuigen van mensen die meer dan 200.000 jaar geleden leefden.
Vervolgens wordt ruime aandacht geschonken aan de rijke Merovingische grafvelden uit de vroegere middeleeuwen, die in Rhenen en Elst (U.) gevonden zijn.

Een belangrijke plaats wordt ingeruimd voor de Cuneralegende en de geschiedenis van de Cunerakerk en -toren. Uiteraard kan de bezoeker veel te weten komen over het ontstaan en de verdere geschiedenis van de stad Rhenen.
Vooral interessant hierbij is de expositie van de oude gilde-eigendommen, die in Rhenen (in tegenstelling tot andere steden in de provincie Utrecht) bewaard zijn gebleven. De tentoonstelling eindigt met fotomateriaal over de gebeurtenissen in de jaren 1940-1945, de strijd op de Grebbeberg, de verwoesting van Rhenen en de wederopbouw van de stad.

Het Streekmuseum heeft een nieuwe naam gekregen. De oude naam ,,de Brakken'' was verbonden aan het pand in de Molenstraat. De plek waar het museum nu gehuisvest is, heet het Rondeel, vandaar Streekmuseum ,,het Rondeel''.

Streekmuseum ,,het Rondeel'', Kerkstraat 1, 3911 LD Rhenen, tel. 08376-20 77.
Openingstijden: het gehele jaar dinsdag tot en met vrijdag 10-12 en 14-17 uur, zaterdag 14-17 uur, zondag en maandag gesloten.

Mevrouw G. M. Heijenga

BOEKENSCHOUW

S. P. Wolfs o.p. Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon. Assen, Van Gorcum, 1984. 388 blz. met ill.
ISBN 90 232 20358. Prijs: f 95,-.

In het najaar van 1982 werd een periode van 750 jaar vrijwel ononderbroken dominicaanse aanwezigheid in Utrecht gevierd. Een ,,kerkhof'' en een straat in onze stad dragen nog steeds de naam van de Predikheren, die overigens pas in de 19de eeuw ,,heren'' gingen heten. In de middeleeuwen werden ze ,,broeders'' genoemd, wat meer in de geest van hun stichter was, die hen uitdrukkelijk als arme geloofsverkondigers de wereld in wilde sturen.
Betrouwbare bronnen plaatsen de canonieke erkenning van het Utrechtse klooster inderdaad in 1232. Waarschijnlijk is dus dat de broeders zich al eerder in de stad gevestigd hebben. Patroon van kerk en klooster - het laatste was bedoeld als studiehuis - was de apostel Andreas, wiens patrocinium daarna uit Utrecht verdween tot in 1873 het St. Andreasgesticht aan de Springweg werd geopend, dat trouwens in eerste instantie naar de zittende aartsbisschop Andreas Ignatius Schaepman was vernoemd.
Plaats en ligging van het complex van de predikbroeders zijn ons bekend van de kaart van Braun en Hogenberg. De afbraak ervan begon al in 1583, terwijl resten nog rond 1730 op een tekening zijn vastgelegd.

Dr. S. P. Wolfs o.p., al jarenlang de specialist op het gebied van de middeleeuwse dominicaanse geschie-

denis, heeft in de vorm van een monasticon of kloosterlexicon de resultaten van vele jaren onderzoek in archieven en bibliotheken bijeengebracht. Het project bouwt voort op Schoengen en zijn opvolger P. C. Boeren, die zich had laten bijstaan door C. H. Lambermond o.p. Wolfs heeft eerst de historische lacunes trachten aan te vullen. Ter ordening daarvan is hij gekomen tot het opstellen van een 22-tal rubrieken met betrekking tot elk van de vijftien middeleeuwse predikbroeders-kloosters in ons land. Over Utrecht, de oudste dominicaanse vestiging in de Nederlanden, is relatief veel bekend. Alles wat er over te weten valt heeft pater Wolfs hier op overzichtelijke wijze voor de onderzoeker ontsloten. Vergelijking met andere kloosters kan zo nieuw licht werpen op het eigen karakter van het Utrechtse huis.

Wolfs noemt zijn werk bescheiden ,,Bijdrage tot een monasticon'', omdat de mogelijkheid dat nieuwe archivalia aan het licht zullen komen wordt opengehouden. Voorlopig is het een onmisbaar naslagwerk.

A. H. M. v. S.

UTRECHTSE KATHOLIEKE NOTABELEN TE ZEIST BEGRAVEN

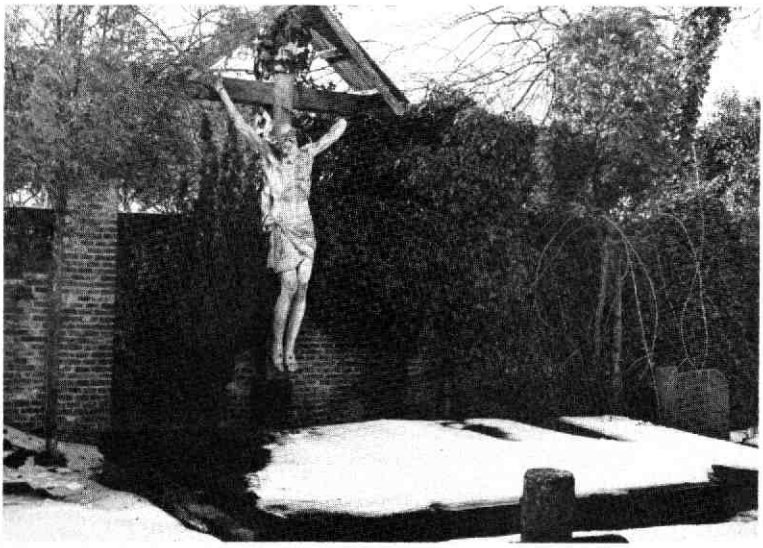
Inleiding

De stad Utrecht kreeg in 1819 een R.K. Kerkhof buiten Wittevrouwen, dat in 1861 reeds te klein was, maar het duurde tot 1875 voor R.K. Utrecht een nieuwe begraafplaats kon aanleggen bij het Hoogeland, thans geheten de Princesselaan[1]).

Op de in 1853 achter de R.K. Kerk aangelegde begraafplaats aan de Utrechtseweg te Zeist, die in 1976 gesloten is, bevinden zich een aantal grote zerken van Utrechtse katholieke notabelen uit het derde kwart van de 19e eeuw.[2])

Het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen dat de Utrechtse families omdat het Utrechtse R.K. Kerkhof geen of onvoldoende plaats bood, uitgeweken zijn naar Zeist, waar de pastoor met toestemming van de aartsbisschop van 1861 eigen graven aan katholieken uit Utrecht uitgaf. De bedragen die per m^2 worden betaald zijn in 1884 *f* 72,50 en in 1887 *f* 75,–. Door deze inkomsten is het kerkbestuur van de arme Zeister parochie in staat bijzondere uitgaven te doen, zoals het opschilderen van de kerk en de aanschaf van een tweede biechtstoel[3]).

De zerken van de Utrechtse notabelen hebben de tijd redelijk doorstaan. De opschriften zijn nog wel te ontcijferen. Omdat wellicht t.z.t. het R.K. Kerkhof te Zeist geruimd wordt, lijkt het mij goed een en ander vast te leggen.

Kruisbeeld met priestergraf tegen de kerkhofmuur, R.K. Kerkhof, Utrechtseweg 60, Zeist. (foto: Hanneke Kortland, Zeist)

De eigen graven van de Utrechtse R.K. notabelen.

R. Rij 3 gr. 2 Familiegraf Van Zuylen.
Mej. W. J. van Zuylen (Rotterdam 1795 - Utrecht 1875).

R. Rij 3 gr. 3 Familiegraf Grasveld.
M. H. Grasveld (Utrecht 1856 - Utrecht 1885)
A. M. J. Grasveld-Mittweg (Amsterdam 1825 - Utrecht 1883)
W. Th. Grasveld (Amsterdam 1809 - Utrecht 1893)

R. Rij 4 gr. 2 Familiegraf Hol.
Maria J. L. Beuns echtgenote S. C. P. Koene (Amsterdam 1825 - Utrecht 1870)
Vrouwe M. Th. Hol-Koene (1863-1940), echtgenote van Richard Hol[4]).
Jacoba B. L. Hol (1886-1954)

R. Rij 4 gr. 3 Familiegraf Koene.
Stephanus C. P. Koene ('s-Hertogenbosch 1814 - Utrecht 1884).
Ridder in de Orde van de H. Gregorius de Grote.
Lid van de Gemeenteraad van Utrecht.

L. Rij 4 gr. 4 Familiegraf Heijmans.
Nicolaas Heijmans (Utrecht 1824 - Zeist 1887).
Zijn tweede echtgenote Geertruida Adriana Suidgeest.
Zijn dochter J. M. J. C. Heijmans (Utrecht 1864 - Utrecht 1914).

Ruiming in 2006 of instandhouding?
De wet laat toe dat in 2006 het R.K. Kerkhof aan de Utrechtseweg te Zeist geruimd wordt maar er gaan stemmen op om het hele kerkhof dan wel het priestergraf en het monumentale graf van de Utrechtse notabelen Leonardus Franciscus de Bruijn, overleden Utrecht 23 april 1861 te bewaren[5]). Ik meen dat de R.K. begraafplaats aan de Utrechtseweg met de Oude Algemene Begraafplaats aan de Bergweg te Zeist op de gemeentelijke monumentenlijst, die thans ontworpen wordt, geplaatst moet worden, om deze twee typisch 19e eeuwse kerkhoven voor het nageslacht te bewaren als wandelplaats en ,,groene long'' in de thans sterk verstedelijkte gemeente Zeist.

Zeist, *Mr. Dr. V. A. M. van der Burg*
Griffensteijnselaan 77.

Aantekeningen:
1. A. J. van der Weyde, Over begraafplaatsen en begraven in het bijzonder te Utrecht, Jaarboekje Oud-Utrecht 1930, blz. 85 e.v. met name blz. 111.
2. V. A. M. van der Burg, het R.K. Kerkhof aan de Utrechtseweg, Nieuwe Zeister Courant van 1 juli 1977, blz. 5.
3. V.A. M. van der Burg, Uit de geschiedenis van de R.K. Parochie van de H. Joseph te Zeist (1842-1900), Bulletin van de Van de Poll-Stichting voor de Zeister Geschiedenis (9) 1979, blz. 3 e.v. met name blz. 7-9.
4. Richard Hol was een bekend Nederlands dirigent en componist (Amsterdam 1825 - Utrecht 1904).
5. Roland Blijdenstein, Zeist, Groei en Bouw. Utrechtseweg-Driebergseweg, Zeist 1984, blz. 179-180.

NIEUWE LEDEN

vanaf 15-2-1985

H. P. Bogaard, IJsselstein
J. E. Bos, Utrecht
mw M. E. Bos, Utrecht
mw L. B. A. Bosboom, Damen
mw H. Cathier-van 't End, De Bilt
R. Ester, Utrecht
M. Haasnoot, Odijk
mw. F. Hanselaar-Rohof, Utrecht
dr G. van Herpen, Bilthoven
mw W. J. Houdijk-van Olst, Utrecht
mw Y. Kobayashi, Yokohama (Japan)
mw C. J. Kooijman-Stringa, Utrecht
J. A. J. Kuijer, Utrecht
H. P. R. Kuijper, Nieuwegein
J. W. Th. de Lang, Nieuwegein
J. P. L. de Leeuw, Utrecht
G. Maas, Nieuwegein
P. Maaswinkel, De Bilt
H. N. van Middendorp, Doorn
mw drs. N. van Oudheusden, Utrecht
mw J. Pees-Moolenbeek, Utrecht
Planbureau Utrecht, Utrecht
drs J. H. von Santen, Zeist
P. A. M. H. Schleijpen, Utrecht
Chr. L. Schneider, De Bilt
J. M. Serree, Utrecht
J. J. G. Smulders, IJsselstein
C. J. Stam, Utrecht
Stichting Provinciale Bibliotheek Zuid-Holland, Schiedam
mw M. W. J. Swane-de Vlam, Utrecht
Vechthuis b.v., Utrecht
R. van Veenendaal, Leusden
C. Vernooy, Cothen
mw drs S. J. Weide, Utrecht
P. van Wijngaarden, Utrecht

GEZOCHT: DAGBOEK VAN BURGEMEESTER KLERCK VAN RHENEN

In het Maandblad ,,De Nederlandsche Leeuw'' vermeldt A. Hoynck van Papendrecht in 1917, in een artikel over de verkoping van wapenborden uit de Cunerakerk, terloops het bestaan van een ,,Journael zeder het inkomen der Engelschen in Rhenen om daer hospitael te houden''. Het betreft hier een manuscript van 110 foliobladen, in 1794-1799 en 1802-1805 geschreven door de toenmalige oud-burgemeester mr Dirk Klerck.
Voor het onderzoek naar de historie van Rhenen is het van belang, kennis te nemen van de inhoud van dit dagboek. Ondergetekende zou daarom graag geïnformeerd willen worden, waar het manuscript zich momenteel bevindt, zodat mogelijk inzage en eventueel fotocopiëren ervan mogelijk zou kunnen zijn. Iedere aanwijzing is van harte welkom, evenals iedere andere aanwijzing betreffende manuscripten betreffende Rhenens historie.

Dr H. P. Deys
Voorz. Hist. Vereniging
Oudheidkamer Rhenen en Omstr.
Nw. Veenend.weg 47 3911 ME Rhenen

Agenda

Zaterdag 24 augustus om 10.00 uur excursie naar de Botanische tuin Fort Hoofddijk. De Rijksuniversiteit Utrecht heeft verschillende botanische tuinen in bezit, één daarvan is die op het Fort Hoofddijk. De oorsprong van de universiteitstuinen gaat terug naar 1639 toen op het bolwerk Zonnenburg de eerste Hortus ingericht werd. In 1963 is men begonnen met de aanleg van de botanische tuin in De Uithof. Als eerste werd toen begonnen met een rots- of Alpentuin, die tot één der mooiste van Europa uitgegroeid is. Ook is er een zogenaamde Systeemtuin, hierin zijn de planten volgens het systeem van onderlinge verwantschappen gerangschikt. Vooral in de zomermaanden biedt deze tuin veel schoons. In de derde plaats is er het natuurpad om het Fort waarlangs eveneens in de zomermaanden een overvloed aan wilde planten en bloemen te zien is. Hiernaast heeft de tuin nog verschillende andere gebieden zoals een heidetuin en een Drents vennetje.
Niet alleen deze bloemen en planten zijn de moeite waard maar ook de situering, op één van de forten uit de voormalige Hollandse Waterlinie, geeft deze tuin een extra accent. De excursie zal onder deskundige leiding staan van één van de verzorgers van de botanische tuinen van de RUU.
Maximaal aantal deelnemers: 30, opgeven bij Hotel des Pays-Bas, tel. 030-33 33 21.
Kosten van de excursie zijn *f* 3,– p.p. (bij 30 deelnemers), te betalen bij aanvang.
Verzamelen om 10.00 uur bij Fort Hoofddijk, Boedapestlaan, De Uithof (stadsbus 11 en 12, halte Leuvenlaan/Padualaan).

maandblad oud-utrecht

58e jaargang nr. 7/8 - juli/augustus 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,-.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12.

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

De Niënhof

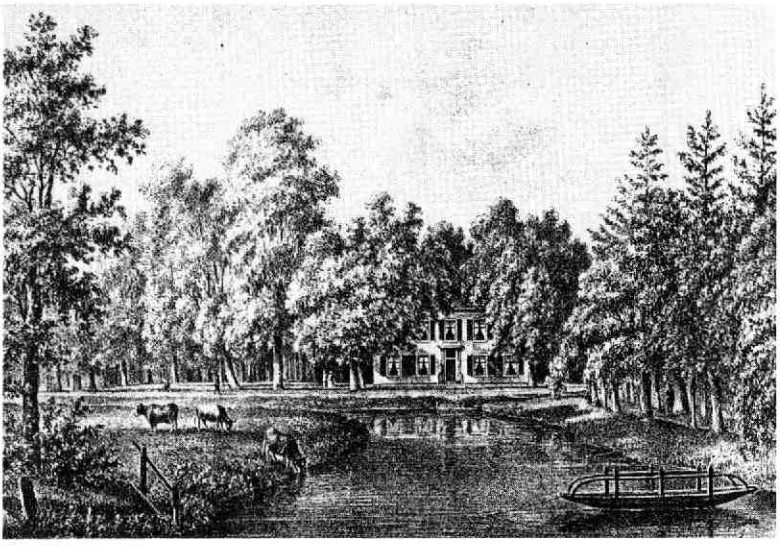
In het dorp Bunnik, dat vlakbij Utrecht aan de Kromme Rijn ligt, bevindt zich het landgoed de Niënhof, dat ruim 200 ha. beslaat. Het hierbij behorende huis is in 1929 afgebroken.
De oudste gegevens die iets vertellen over de geschiedenis van de Niënhof, betreffen de transporten als hofgoed: oorspronkelijk was de Niënhof namelijk een hofgoed van de bisschop van Utrecht. In 1409, 1432, 1466 en 1498 worden deze transporten vermeld, die meestal plaats vonden in tegenwoordigheid van de schout. Dit laatste druiste tegen de wensen van de bisschop in en hij heeft dan ook een eind gemaakt aan deze situatie. Het laatste bekende transport van 1501 werd uitgevoerd in aanwezigheid van een door de bisschop benoemde rentmeester. In de persoon van de rentmeester bezat de bisschop een algemene rechter, hof- en tijnmeester (de tijnrechten ontwikkelden zich uit de hofrechten), voor wie rechtshandelingen met betrekking tot het hof- en tijnsgoed moesten gebeuren.

De Niënhof wordt in 1582 opnieuw genoemd, en wel in de goederenlijst van de St. Servaasabdij, waarin de tiend bepaald wordt beginnend aan de hofstede (Niënhof) van de abdij van St. Laurens. Deze abdij lag met al haar goederen èn de Niënhof binnen de parochie Zeist: ,,Onsse uuythoff geheeten Nyenhoff liggende in de gerechte van Bunnick ende in die parochie van Seyst'' (1580). In het archief van de familie de Pesters, aanwezig in het Rijksarchief te Utrecht, zijn de volgende concrete gegevens over het landgoed gevonden: ,,1680, den 16 november, heeft de heer Johan Pesters en zijn Echtgenoot, Vrouwe Maria Ghijsen, zekere hofstede, genaamd Den Niewenhoff, met zijn huizinge, bergen, bakhuis en verder getimmerte, met omtrent 57 morgen, zoo boomgaard, weials bouwland, met zijne bepooting en beplanting daarop staande, en gelegen onder de Geregte van Bunnik en Cattenbroek, van Ed. Mog. Heeren Staten 's Lands van Utrecht gekocht voor de somma van *f* 11.000,–.''

De hofstede, zoals hierboven vermeld, was een grotere versie van het huidige, nog bestaande koetshuis en stond ook op dezelfde plaats waar dit koetshuis zich nu bevindt. (Grote Laan 12-16, Bunnik) (afb. 1). Het was een eenvoudig breed gebouw met twee verdiepingen, dat georiënteerd was op de Kromme Rijn. Dit huis is tot 1878 in gebruik geweest als woning van de eigenaren van het landgoed, er bestaat een afbeelding van de Niënhof uit die dagen in het boek van P. J. Lugters, *Gezigten in de Omstreken van Utrecht*, Loenen aan de Vecht 1869. (afb. 2). Het onderschrift hierbij luidt als volgt: ,,aangenaam gelegen en smaakvol, wordt in eigendom bezeten en bewoond door Jonkheer J. E. de Pesters van Cattenbroek.''
Dit geslacht de Pesters is uit Limburg afkomstig, de eerste naamdragers woonden in Maastricht. Door de aankoop van de Niënhof en door de betrekkingen die zij in Utrecht bekleedden, is het aannemelijk dat zij zich langzaam maar zeker uit Maastricht verwijderden. De familie is op 12 februari 1706 in de rijksadel verheven door keizer Joseph I en is in 1814 benoemd in de Utrechtse ridderschap.
Het wapen van de familie toont in goud een natuurlijke schildpad verstopt door een omgekeerde blauwe,

1. De Niënhof, Grote Laan 12-16 te Bunnik, juni 1982. (Foto: Rijksdienst v. d. Monumentenzorg).

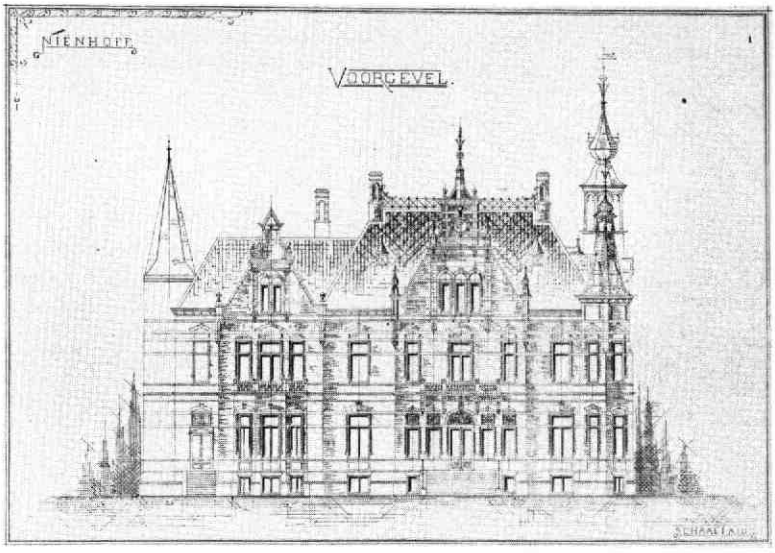

2. De Niënhof, 1869. Litho in P. J. Lutgers, Gezigten in de omstreken van Utrecht.

vijfpuntige ster, een negenpaarlige kroon vormt het bovenstuk. De schildhouders zijn twee gouden leeuwen, ter rechterzijde omziende.
Johan Pesters, de eerste eigenaar, die van 1680 tot 1703 het beheer voerde over het landgoed, was griffier van de Hoge Hof van Utrecht (sinds 1674) en in 1678 werd hij benoemd tot Geheimraad en Rekwestmeester te Den Haag bij Willem III. Daarnaast was hij de opperste bewindsman van de Geestelijke Goederen in het Sticht van Utrecht.
Johan Pesters heeft, evenals zijn opvolgers, de Niënhof in de loop der tijden aanzienlijk uitgebreid. Zo kocht hij in 1690 7 morgen grond, Hoog Steenbergen geheten.
Hij is op 14 februari 1703 overleden, zijn vrouw Maria Ghijsen overleefde hem tien jaar. Zij stierf op 9 mei 1713. Beiden werden zij begraven in de Kloosterkerk in Den Haag.

De erfgenaam van het landgoed was hun zoon Willem, die van 1714 tot 1731 de bezittingen beheerde. Hij was sedert 22 oktober 1679 griffier te Utrecht en trouwde op 1 april 1685 met Hester Heldevier. Hij overleed in 1735 en werd begraven in de Nicolaïkerk in Utrecht, bij zijn vrouw, die al in 1724 was gestorven. De volgende eigenaar was de neef van Willem en Hester Pesters, aangezien zij kinderloos waren gebleven. Deze Jan Pesters was kennelijk niet de enige die in aanmerking kwam als erfgenaam, daar het archief van de familie het volgende vermeldt:
,,de oudste zoon van zijn broeder Nicolaas Pesters, hebbende Pieter Pesters broeder van Willem Pesters, om zonderlinge redenen hem daartoe moverende, van de lijftogt van hetzelve goed afgezien bij acte in den 10 Julij 1738.'' Jan Pesters trouwde op 9 juli 1747 in Utrecht met Adriana Everardina Godin. Hij was geëligeerde raad in de Provincie Utrecht; gecommitteerde in de Raad van Staten in Den Haag, van 1752 tot 1794, toen de oude regering door de komst van de Fransen afgedankt werd. Bovendien was hij deken van het kapittel van St. Jan te Utrecht en heer van Cattenbroek. Hij heeft het landgoed de Niënhof met meer dan 100 morgen grond uitgebreid. Hiertoe behoorde o.a. een weiland genaamd de Hak; tevens kocht hij de boerderij Couwenhoven en het herenhuis Beesden van de familie Cammingha.
Hij overleed op de Niënhof op 12 augustus 1797: ,,en is den 16 Augustus zonder staatzie met eene lijkkoets met 4 paarden 's ochtends vroeg naar Utrecht gebragt en aldaar in de Buurkerk begraven bij zijne echtegenoot, welke den 18 Mei 1795 ook op den Niënhof gestorven was aan eene langdurige verzwakking in de ingewanden, en verval van krachten; daarna zijn hunne lijken in 1831 overgebragt in de familiekelder op de Nieuwe begraafplaats buiten de Tolsteegpoort te Utrecht.''
Na Jan Pesters was zijn zoon Willem Nicolaas, geboren in Den Haag op 6 januari 1754, eigenaar van de Niënhof. Hij was Heer van Cattenbroek, Dijkgraaf van de Lekdijk benedendams, kanunnik van het kapittel van St. Jan te Utrecht en tot 1794 Raad van de stad Utrecht. Hij trouwde op 21 oktober 1799 op zijn buitenplaats de Niënhof met Caroline Jacqueline de Jacoby. Met de komst der Fransen weigerde hij nog langer posten te bekleden, hij leefde ambteloos op de Niënhof tot 1813. Wél was hij toen kerkmeester te Bunnik en ,,heeft de gerevormeerde armenkast uit handen der roomsche gehouden.''

In 1813 werd hij aangesteld als President om de regering ,,provisioneel in functien te herstellen''. Hij bekleedde nog diverse regeringsfuncties tot zijn dood in 1831 te Utrecht: ,,'s nachts om 1 uur tussen Woensdag op Donderdag na eene ziekte van drie maanden aan het slijmgruwel, diep betreurd door allen die hem dierbaar waren en is den 25 April op de nieuwe begraafplaats buiten de Tolsteegpoort te Utrecht begraven, waar zijne drie kinderen die voor hem gestorven waren, alsmede zijne Ouders uit de Buurkerk overgebragt zijn. Terwijl zijne waardige Echtgenoot tot bitte-

3. De Niënhof. Ontwerp van de voorgevel door Albert Nijland, 1878. (Foto: Rijksarchief Utrecht, 1655-1).

re droefheid van hen voor wie zij zoo eene trouwhartige en brave Moeder was op den 25 December 1844 na eene hevige doch korte ongesteldheid van 8 dagen op Woensdag tegen 1 uur des middags is overleden, en den 31 December daarop op de Nieuwe begraafplaats te Utrecht beğraven is.''

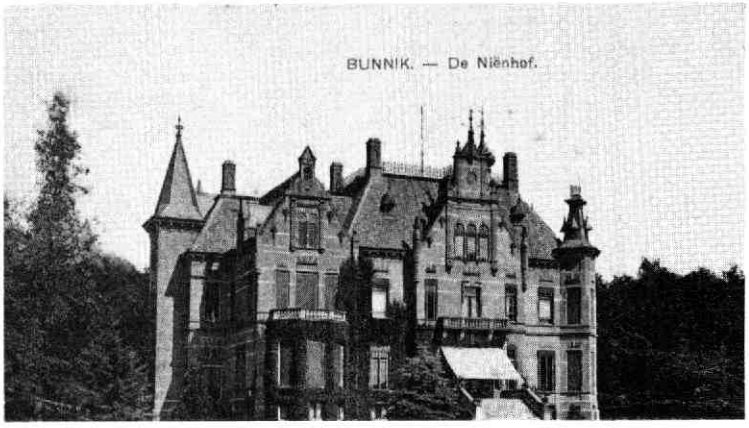
De vijfde eigenaar van de Niënhof was de zoon Jan Eduard Pesters, die op 12 november 1802 geboren werd op de Niënhof. Het archief van de familie vermeldt het volgende over hem: ,,Lid der Ridderschap der Provincie Utrecht, en lid der Provinciale Staten van Utrecht, Secretaris der Lekdijk benedendams, heer van Cattenbroek na het overlijden van zijne geliefde Moeder ingevolge testamentaire beschikking van zijnen waardigen Vader, Eigenaar geworden van het landgoed den Niënhof, à *f* 23.000, –. Getrouwd den 2 Julij 1828 te Bunnik door den predikant Bergsma met Jacoba Margaretha van Hengst, geboren te Utrecht den 7 Mei 1809, dochter van Cypriaan Gerard van Hengst en van Charlotte Strick van Linschoten.''

Deze Jan E. Pesters tekende in 1837 een kaart van het landgoed, die momenteel in het bezit is van de heer de Greeff, boswachter van de Niënhof. Op deze kaart is het oude, eerste landhuis aangegeven, vanuit dit huis had men aan de westzijde uitzicht over de zijarm van de Kromme Rijn. In noordelijke richting keek men uit op het gazon met de vijver (vgl. de afb. van Lugters).

Rondom het gazon bevond zich het parkbos, doorsneden door een aantal afwisselend rechte en kronkelende paden. Van deze grotendeels barokke aanleg zijn nog sporen terug te vinden in enkele lanen, waaronder de Kouwenhovenselaan. Na het overlijden van Jan E. Pesters kwam het bezit in handen van zijn oudste zoon, Willem Nicolaas (1830-1882). Hij was lid van de Provinciale Staten van Utrecht. Willem Nicolaas is tweemaal getrouwd, in 1863 met Coenradina Carolina Theodora barones van Boetzelaer, die 2 jaar later in het kraambed overleed, en in 1868 met Theodora Coenradina Elsabé van Lynden. Uit het eerste huwelijk had Willem Nicolaas één dochter, Jonkvrouwe Coenradina Carolina Theodora de Pesters van Cattenbroek, geboren op 26 januari 1865 te Utrecht. Uit het tweede huwelijk had hij geen kinderen. Zijn enige dochter was de volgende erfgename; zij trouwde op 27 september 1885 met Mr. Gijsbert Carel Duco Reinout baron van Hardenbroek, heer van 's Heeraartsberg, Bergambacht en Cattenbroek, geboren in Den Haag op 30 augustus 1859. Hij was burgemeester van Bunnik, Odijk en Werkhoven en kamerheer i.b.d.

Baron van Hardenbroek bracht grote veranderingen aan op het landgoed en liet bovendien een nieuw huis bouwen in 1878. Dit huis met kasteelachtige allures had 72 kamers, mogelijk zelfs 85, de gegevens hierover variëren.

Het was opgetrokken in een neo-bouwstijl met renaissance- en barok-invloeden (afb. 3). De architect die de opdracht hiervoor kreeg was Albert Nijland, over wie helaas weinig bekend is, behalve zijn plaats van vestiging, Kromme Nieuwe Gracht 72 te Utrecht, en enkele andere bouwopdrachten. Hij heeft voornamelijk in Utrecht gewerkt, waar hij bijvoorbeeld een ontwerp gemaakt heeft voor de bouw van een nieuw Venduhuis Achter St. Pieter. Ook in de omgeving van Utrecht zijn er nog bouwwerken van zijn hand terug te vinden, bijvoorbeeld in De Bilt (villa van A. P. Schröder) en in Zeist. Daar heeft hij het ontwerp geleverd voor een nieuw raadhuis. Dit bevindt zich daar nog steeds en wel in de 1e Dorpsstraat, nummer 15. Over dit werk bestond een duidelijke mening, die echter niet zo positief was. De Weekbode van Zeist, 5 oktober 1878: ,,De omtimmering verdween, een paar schrikwekkende hellebaarden gesteund op puntige morgensterren kroonden 't middenstuk, een paar treurvazen met ramskoppen versierden de zijvleugels, een paar zinken balustrades maakten wat verto-

4. De Niënhof. Oude kleurenprentbriefkaart, uitgeverij M. Maasdijk, zonder datum.

ning, mooi, sprekend vinden we 't niet, maar ieder heeft zijn eigen smaak en we willen geloven, dat de bouwmeester met moeilijkheden te strijden had, die hem geen vrije hand lieten. Indien 't gebouw hecht en sterk in elkander zit, de verschillende afdelingen aan de bedoelingen beantwoorden kan men tevreden zijn. Men kan van Zeist niet eischen, dat het een voorbeeld van bouwstijl geeft."
Of de Niënhof ook een dergelijke reactie uitgelokt heeft, is onbekend. In ieder geval werd de architect, die baron van Hardenbroek in de arm genomen heeft, niet allerwegen hoog aangeslagen. Een duidelijke overeenkomst tussen het landgoed en het raadhuis is de mengeling van diverse architectonische stijlelementen. Van de ontwerpen voor de Niënhof bevinden zich nog enkele exemplaren in het Rijksarchief te Utrecht (afb. 4).

Tezamen met de bouw van het kasteel werd het aanzicht van het gehele landgoed ingrijpend gewijzigd. Paden, vijvers, bosjes en andere landschapselementen werden aangelegd volgens de Engelse landschapsstijl en er werden diverse rondwandelingen gemaakt. Dit gebeurde onder leiding van de tuinarchitect L. A. Springer uit Haarlem. Zo bestaat er nog een plan van uitbreiding van de Niënhof van zijn hand uit 1894. Uit het bijbehorende bestek en voorwaarden blijkt bovendien dat Springer de aanleg van rijwegen e.d. uitbesteedde: ,,De uit te voeren werken bestaan in: a. het onder profiel brengen van de aarde banen, b. het verharden van de wegen, c. het onderhouden gedurende vier maanden na de oplevering."
Momenteel zijn van deze tuin in landschapsstijl nog slechts enkele fragmenten overgebleven: de vijver, het ,,slingerlaantje" en verspreid staande boomgroepen.
Baron van Hardenbroek schijnt bovendien een liefhebber geweest te zijn van bijzondere boomsoorten. Zo zijn er op de Niënhof diverse soorten linden, een treurbeuk, een rode beuk en verschillende populierensoorten te vinden. Ook komen er op het landgoed exotische, ingevoerde plantensoorten voor, zoals de Japanse duizendknoop, de kuifhyacint, de bastaarddoronicum en de Douglasspar. Naast graslanden en bossen zijn er op de Niënhof nog andere landschapsvormen, zoals hakhout, griend, bouwland en boomgaarden. Dit gevarieerde landschap heeft zich kunnen ontwikkelen door de rijkdom aan bodemtypen, die een gevolg zijn van oude rivierbeddingen met hun oeverwallen en komgronden. Deze variatie is door de invloed van de mens nog vergroot.

In 1924 moest van Hardenbroek het buiten verkopen wegens financiële moeilijkheden. De heer De Wetstein Pfister, reeds eigenaar van het buiten Heidestein, werd de nieuwe eigenaar. Deze heeft het huis tot zijn dood in mei 1926 bewoond. Naar verluidt is de echtgenote van De Wetstein Pfister slechts eenmaal op de Niënhof geweest, zij gaf de voorkeur aan Heidestein. Dit heeft er toe geleid, mede door de hoog oplopende onderhoudskosten, dat het kasteel werd afgebroken. In een artikeltje in het tijdschrift ,,Buiten" uit 1927 wordt het einde van de Niënhof beschreven: ,,Eén der grootste en schoonste landgoederen van de provincie Utrecht, de Niënhof bij Bunnik, gaat verdwijnen. Het trotse, 64 (?) vertrekken tellende kasteel is reeds gesloopt, met de velling der schitterende loofbossen is een aanvang gemaakt en de terreinen worden, hoogst waarschijnlijk, verkaveld. Hoewel het landgoed niet voor het publiek was opengesteld, heeft deze natuurschennis, terecht, in ruimen kring droefheid en ergenis gewekt. Zijn (d.w.z. van de heer De Wetstein Pfister) erfgenamen hebben het bijna nieuwe kasteel, dat meer dan 1½ ton gekost heeft, om niet begrijpelijke redenen voor den prijs van ruim *f* 9000,– doen slopen en zijn thans doende aan de schoonheid van het landgoed een einde te maken."
De huidige situatie van het landgoed is als volgt: 90 ha van het grondgebied zijn in handen van de Stichting het Utrechtse Landschap, een instelling die zich inzet voor natuurbehoud in de provincie Utrecht. De overige 110 ha van het terrein zijn eigendom van de Erven De Wetstein Pfister.

Utrecht *D. Hamer*
Adriaanstraat 65 bis

Literatuur

C. Dekker. Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Zutphen, 1984, p. 81, 340, 566.
A. J. van der Aa. *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem 1846.
Roland Blijdenstein. ,,Zeist, groei en bouw''. *Heemschut*, febr. 1984, nr. 2, p. 29 t/m 33.
,,Het einde van de Niënhof'', *Buiten*, jrg. 21, 1927, p. 177.
Gegevens van de gemeente Bunnik over de Niënhof.
Genealogie van het geslacht van Pesters, opgemaakt en bijeenverzameld door David George Pesters te Utrecht (c. 1880), Rijksarchief Utrecht.
Gids en Reisboek voor de stad en Provincie Utrecht, 1884.
P. J. Lugters. *Gezigten in de omstreken van Utrecht*, Loenen aan de Vecht 1869.
Nederlands Adelsboek, 28e jaargang, Den Haag 1930 en 67e jaargang, Den Haag 1975.
R. van Oostenbrugge. ,,Niënhof, rijkdom aan bodemtypen'', *Van Buiten*, juli 1979, p. 9-10.
J. Th. M. Oostendorp. *Bunnik in oude ansichten*, Zaltbommel 1971, p. 18.
De Opmerker, Orgaan van het Genootschap ,,Architectura et Amicitia'', Weekblad voor Beeldende Kunst en Technische Wetenschap, 1872, 1874, 1877, 1880, 1881, 1882, 1891, 1892, 1897, 1899.
C. A. Schilp. ,,De Niënhof, de paden op, de lanen in'', *Van Buiten*, juli 1979, p. 6-8.
J. B. Rietstap. *Armorial Général*, deel II, Londen 1965.
C. A. Schilp en J. van der Zee. ,,Wat zou Bunnik zijn zonder Kromme Rijn?'', *Van Buiten*, juli 1981.
C. A. Schilp en J. van der Zee. ,,Driebergen, geliefd oord in het Sticht'', *Van Buiten*, oktober 1982.
Wandeling in het landschap, *Van Buiten*, juli/aug./sept. 1981.
Van de Poll-Stichting Zeist, 8e jaargang, maart 1978, nr. 1.
Weekbode voor Zeist, Driebergen, e.o., 5-10-1878.
E. B. F. F. Wittert van Hoogland. *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtse Ridderhofsteden en Heerlijkheden*, Den Haag 1909/1912.

BOMMEN OP HET SAZU

AANTEKENINGEN UIT DE HERFST VAN 1944

In het laatste jaar van de tweede wereldoorlog werd Utrecht getroffen door enkele bombardementen van geallieerde vliegtuigen. Op 13 oktober en 6 november was het Centraal Station het doelwit. Het naast het station gelegen Stads- en Academisch Ziekenhuis (thans Academisch Ziekenhuis Utrecht) kreeg enkele voltreffers. De toenmalige directrice, M. Stenvers hield tijdens het laatste oorlogsjaar een dagboek bij over het ,,wel en wee'' van het ziekenhuis. Hierin is haar ooggetuigeverslag te vinden. (1).
Er bestaat eveneens een officieel rapport over deze gebeurtenissen van de hand van de directeur-geneesheer, de NSB'er K. Keyer. (2). Een reconstructie.

Stenvers. ,,13-10-1944 Om 1 uur een geweldige slag, een bominslag dicht bij. Dadelijk het gezegende bericht, dat alle patiënten en zusters er zonder eenig letsel waren afgekomen, alleen alle ruiten van paviljoen II, waar de bom vlak bij was gevallen, waren vernietigd. Er was voldoende hulp, daar de doktoren, zusters, broeders, allen medehielpen. Ook van paviljoen I, waar juist 15 zieke zuigelingen uit Otterlo zouden worden opgenomen, waren aan de zuidzijde alle ruiten kapot, zoodat opname uitgesloten was aldaar. In gebouw III, waar eveneens een bom was gevallen en alle ramen defect waren, terwijl meerdere gewonde personen zich meldden om geholpen te worden, waren de groote laboratoriumramen gesprongen. Snel ter plaatse alles opgenomen, alleen vervuld van groote dankbaarheid, dat alle personen gespaard bleven, hetgeen gezien de enorme hoeveelheid glas, die naar binnen is gevallen, als een groot wonder mag worden beschouwd. Al spoedig kwamen de eerste gewonden uit de stad binnen.'' Zes werden poliklinisch behandeld, twaalf moesten worden opgenomen en zes waren dodelijk getroffen. (3).
,,Om ± 5 uur de 2de bominslag, die dadelijk een grootere stroom verwonden van veel ernstiger aard ten gevolge had.'' In totaal 31 gewonden. Drie werden er doorgezonden naar het Kriegslazaret, vijf werden poliklinisch behandeld en 23 patiënten werden opgenomen. (4). ,,Er werd aan alle tafels geopereerd, terwijl de volledige bloedtransfusiedienst moest worden ingeschakeld. Veel familie van getroffenen kwam informeren, zoodat er tot laat 's avonds overal veel drukte was. De huishouddames bleven ook alle in actie, daar er voor 36 doktoren en 20 zusters, die niet aan tafel konden gaan, moest worden gezorgd.''

Keyer. ,,In den morgen van den 6den november was de actie van vliegtuigen groot. Van 8 uur tot 8.10 en van ongeveer 10 uur tot kwart over tien was reeds luchtalarm gegeven.
Te 10.27 volgde wederom een aanval van jachtvliegtuigen op het station waarbij ook bommen werden afgeworpen, zonder voorafgaand luchtalarm. Het gebouw der Psychiatrisch-Neurologische Klinieken bekwam hierbij een voltreffer midden op het dak van den voorgevel aan de Nicolaas Beetsstraat, weliswaar van een middelzware bom - de mogelijkheid, dat twee lichtere bommen vrijwel tezelfdertijd het dak troffen, is niet geheel uitgesloten - doch de gevolgen waren zeer ernstig.

Gezien de gevolgen, schijnt het, dat de bom eerst op een lagere verdieping explodeerde. Door scherfwerking werden vele van het personeel en ook van de patiënten min of meer ernstig getroffen. De voorgevel

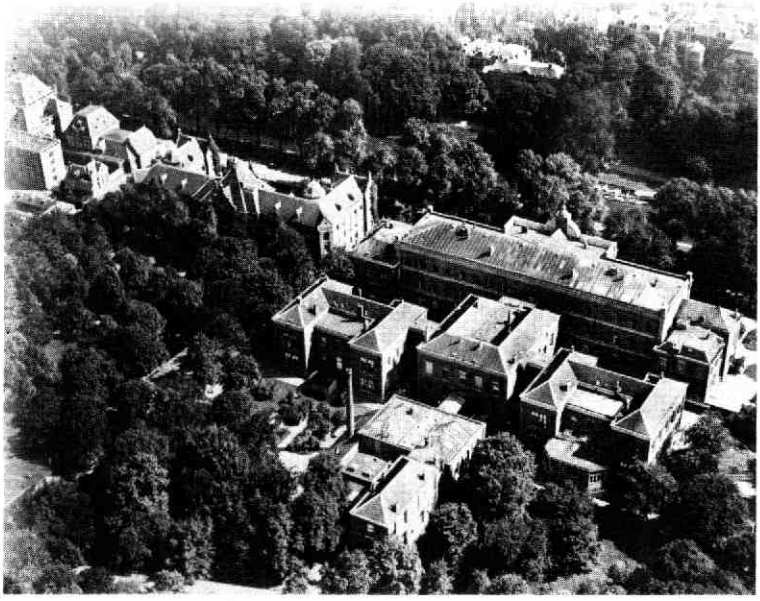

Gezicht op het hoofdgebouw aan de Catharijnesingel, door A. G. van Agtmaal te Baarn, omstreeks 1936.
Foto: Historisch Topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

stortte van boven tot onder ineen, onder zijn verpletterend gewicht velen bedelvend."

Stenvers. „6-11. Een ontzettende slag en de grond dreunde. Na de luchtbescherming en den directeur te hebben gewaarschuwd, ging ik naar gebouw III. Reeds bij de wasscherij kwamen de eerste gewonden me tegemoet lopen, bloedend en onherkenbaar door de dikke laag grijs stof, die hen bedekte. Enkele patiënten werden door twee personen gedragen, meerderen kwamen al op brancards. Bij de achterdeur gekomen keek men dwars door het gebouw, daar het middenstuk van de voorgevel tot aan 't trappenhuis was weggeslagen. Een voltreffer had het huis daar getroffen. De ravage overal was onbeschrijfelijk. Over glasscherven, uitgeslagen deuren en neergestorte plafonds hielpen allen mede de getroffenen er uit te dragen, zelfs meerderen, die zelf waren gewond."

Keyer. „Vele getroffenen werden verwond, doordat zij tegen muren geslingerd werden. Door den grooten luchtdruk vlogen deuren en ramen uit hun sponningen en kwamen in andere ruimten terecht.
De patiënten werden door middel van brancards zoo snel mogelijk uit de zalen verwijderd, nadat eerst

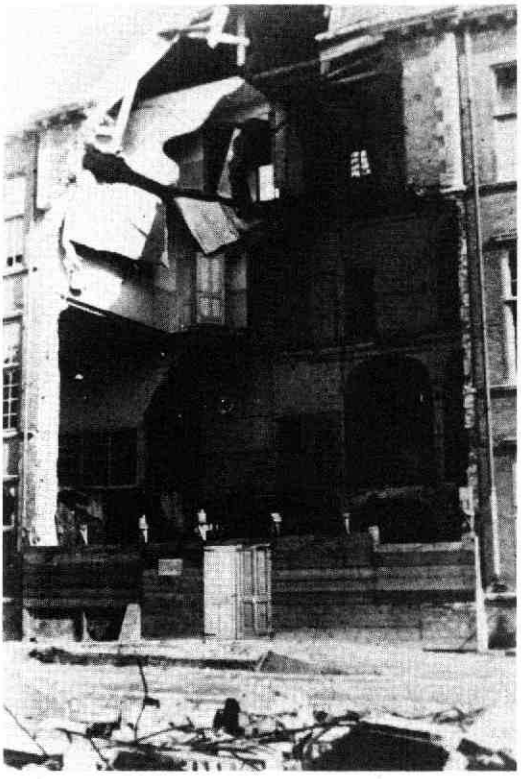
Vogelvluchtgezicht op de achterzijde van het ziekenhuis vanuit het westen.
Foto: K.L.M. Aerocarto N.V. 1925.

reeds zij, die in de onmiddellijk getroffen zalen lagen, door zusters op planken en deuren in den tuin waren neergelegd.
Duitsche militairen bevrijdden eveneens patiënten uit het aan de straat grenzende deel der Vrouwen afdeling, welke patiënten later per brancard naar elders werden overgebracht.
Inmiddels was een begin van een brand met snelblusschers en andere middelen gebluscht. De brandschade was onbeteekenend."

Stenvers. „De polikliniek van chirurgie stroomde vol met slachtoffers. De meesten waren leden van het personeel. De aanblik op de polikliniek was ontzettend, zóó ernstig waren velen getroffen." Vijfendertig lichtgewonden en 26 zwaargewonden, waarvan er 25 werden opgenomen. (5).

Keyer. „De chirurgische staf had met veel grooter moeilijkheden te kampen dan bij het bombardement dat de omgeving van het station trof op 13 october, doordat vrijwel alle gewonden tegelijkertijd in de polikliniek werden binnengebracht. Niet alleen de overvulling van de kliniek met zwaargewonden, maar ook om in korten tijd de noodzakelijke schifting tot stand te brengen, bracht de nodige complicaties met zich mee.
In de operatieafdeling werd aan drie tafels hulp verleend."

Stenvers. „Meteen kwamen, de één na de ander, de trieste berichten door, dat meerderen dadelijk doodelijk getroffen waren. Het was niet te omvatten en een overzicht van hetgeen was geschied, was moeilijk te verkrijgen. De psychiatrische patiënten werden elders ondergebracht. Een tiental waren gewond, eenige uit schrik de straat op gevlucht, enz.
Reeds spoedig kwamen er ongeruste familieleden uit de stad naar patiënten en personeel informeeren. Het duurde echter eenige uren, vóór er een voorlopig overzicht werd verkregen.
Om 2 uur ruim ging ik met de zuster van één van de slachtoffers naar Pathologie. Toen we onderweg waren, begon men weer te schieten, hetgeen spoedig weer zoo erg werd, dat we tegen het woonhuis v. Troost moesten gaan liggen om dekking te zoeken. Dadelijk viel er weer een bom op de spoorlijn vlak achter het ziekenhuis. Het was inderdaad een wilde ontzetting."

Afbeelding van de totaal vernielde voorkant van de getroffen kliniek. Het geheel werd dichtgetimmerd en men plaatste een schutting voor de in de voorgevel ontstane gaping van ongeveer vijftien meter. De patiënten uit het ontruimde gebouw werden geëvacueerd naar andere ziekenhuizen.
De foto is in het bezit van het Academisch Ziekenhuis te Utrecht.
Foto: Historische Topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

Op Maandagochtend 6 November 1944 werd door bruut geweld het allerliefste van ons weggenomen: onze innig geliefde Zuster, Behuwdzuster, onze lieve Tante, onze lieve Nicht

JOHANNA HELENA SANDERS,

in leven Sociaal Werkster aan de Psychiatrische en Neurologische Klinieken te Utrecht.

Haar Ziel was Vrede, haar Leven Liefde.

Zij bereikte den leeftijd van 39 jaar.

Haarlem.
JAN SANDERS.
Vlaardingen.
HENK SANDERS,
ANNIE SANDERS-Nortier,
Arijantji,
Bart,
Okke,
Harmen.
Amstelveen.
FERRY ZIPPER,
BETSIE ZIPPER-Hische.

De voorlopige teraardebestelling heeft plaats gehad op Vrijdag 10 November 1944 op de 1e Algemeene Begraafplaats te Utrecht.
De crematie zal D.V. te zijner tijd plaats vinden.

Correspondentieadres: Oranjelaan 57, Vlaardingen.

Rouwadvertentie van één van de overleden personeelsleden.

Vogelvluchtgezicht op het gehele gebouwencomplex vanaf de Nicolaas Beetsstraat tot Vaartsestraat vanuit het noorden, door Slagboom en Peeters 1967.
Foto: Historische Topografische Atlas Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

Keyer. ,,Toen in den middag wederom een luchtaanval plaats vond, ontstond belangrijke glasschade: de grote schuingeplaatste ramen in het dak van de operatieafdeling werden gedeeltelijk vernield. De operaties werden in de gang voortgezet.

Ofschoon het reddingswerk enkele malen gestoord werd door opnieuw naderende vliegtuigen, vorderde men goed en was het mogelijk met behulp van ter plaatse georiënteerde personen op die plaatsen het puin weg te ruimen, waar men slachtoffers vermoedde.''

Stenvers. ,,Bovendien bleven er eenige personen onvindbaar, zoodat men vreesde te moeten aannemen, dat deze nog onder het puin lagen. Helaas moest met zekerheid worden aangenomen, dat de portier, die tijdens de bominslag in de portiersloge stond, een van deze slachtoffers was. Groote ongerustheid heerschte tevens omtrent twee dominees, die beiden kort voor het ongeluk in het gebouw waren gesignaleerd.'' Eén voor een medisch onderzoek (6), de ander op werkbezoek.
,,De toeloop van familieleden van patiënten en personeel nam in de loop van den dag steeds toe en het is aan de groote tact en rust van ons kantoorpersoneel, alsmede aan de huishouddames te danken, dat alles zoo rustig mogelijk verliep en er geen paniek ontstond.''

Keyer. ,,Doordat vele hekken en poorten noodzakelijkerwijs geopend waren, bevonden zich reeds des morgens vele onbevoegden op het ziekenhuisterrein en in het getroffen gebouw. Onder het mom van hulpverlening hebben duistere elementen kans gezien eenige objecten uit het getroffen gebouw te stelen. Ook een geval van lijkroof is bekend geworden.''

Stenvers. ,,7-11. Nog steeds was den gehelen dag de toeloop van familie en bezoek zeer groot.

Het opruimingswerk in gebouw III werd temidden van hevige wind en regen voortgezet. Nog steeds waren de drie vermisten niet gevonden.
8-11. 's morgens werd bericht, dat de portier was vrijgekomen, hetgeen voor z'n jonge vrouw die binnenkort haar 2e kindje verwacht een vermindering van de enorme spanning van de laatste dagen beteekende.''
Dezelfde avond werd de andere vermiste gevonden en pas een etmaal later de laatste.

Het aantal doden was hiermee gekomen op twintig. Op 11 november overleed een analyste aan haar verwondingen, het aantal brengend op 21; dertien personeelsleden, zes patiënten en twee bezoekers.
Voor zes omgekomen verpleegsters werd een aparte dienst gehouden in de kapel van het ziekenhuis.

Stenvers. ,,9-11. 's Avonds werden de 6 zusters overgebracht naar de kerkzaal op brancards, waarop zij den volgenden dag door haar vriendinnen zullen worden begeleid over het terrein. Het was een zeer droevig, indrukwekkend gezicht deze zes baren op een rij te zien staan in ons mooie, intieme kerkzaaltje, bedekt met bloemen.
10-11. Er was een enorme belangstelling tijdens de dienst, zodat de droeve stoet door een aaneengeschakelde haag van vrienden en belangstellenden over ons terrein naar de uitgang ging.

Nog moet vermeld, dat een broer van een van de overleden zusters, een jongen van 14 jaar, uit Borgercompagnie (in Groningen!) was komen loopen om de begrafenis te kunnen bijwonen. Nadat hij maandag het droeve bericht had ontvangen, was hij 's avonds op stap gegaan en juist 10 minuten vóór den dienst de kerkzaal op vrijdagmiddag 12.50 uur binnengekomen!''
De zusters werden gezamenlijk begraven op de Eerste Algemene Begraafplaats te Utrecht.

Op 29 december 1947 werd een gedenkplaat met de namen van de slachtoffers, omgekomen bij het bombardement, onthuld. De plaquette hangt in de hal van gebouw 3 van het ziekenhuis.

Noten:

1. Mariana Stenvers (geboren in 1894) was tijdens de bezetting directrice van het Stads- en Academisch Ziekenhuis te Utrecht. Van 7 september 1944 tot 11 mei 1945 noteerde zij dagelijks haar herinneringen. Ten aanzien van schrift en stijl merkte zij het volgende op: ,,Het feit, dat alles steeds in de late avonduren na een drukken werkdag werd geschreven, moge als verontschuldiging gelden.'' Het gehele dagboek telt tweehonderd bladzijden; het aantal bijlagen (kranteknipsels, rapporten, brieven en notities) ongeveer honderd. Haar impressies over de bominslagen beslaan twaalf bladzijden. Het boek is in het bezit van mevrouw B. Stenvers-de Boer; een tweede exemplaar ligt in de kluis van het Academisch Ziekenhuis te Utrecht.
2. In het kader van de nazificatie van de gezondheidszorg werd op 10 februari 1942 de directeur van het Stads- en Academisch Ziekenhuis te Utrecht, A. Schuckink Kool, gedwongen af te treden. Hij werd opgevolgd door Koenraad Keyer (geboren in 1903), leider van de NSB-organisatie: het Medisch Front. Bij de aanvaarding van zijn nieuwe ambt liet hij over zijn gezindtheid geen twijfel bestaan: ,,Ik sta hier in de eerste plaats als directeur; in de tweede plaats - doch dit is niet van het eerste te onderscheiden - als Nationaal Socialist.'' Na de bevrijding keerde de ,,oude'' directeur terug. Over de voorvallen na de bominslag op 6 november 1944 schreef Keyer een rapport dat is opgenomen in de bijlagen van het Dagboek Stenvers.
3. Lijst slachtoffers eerste bombardement: 13-10-1944. Bijlage Dagboek Stenvers.
4. Lijst slachtoffers tweede bombardement: 13-10-1944. Bijlage Dagboek Stenvers.
5. Lijst slachtoffers bombardement: 6-11-1944. Bijlage Dagboek Stenvers.
6. Dit betreft ds. Maarten Heikoop, predikant van de Gereformeerde Gemeente die toen kerkte in de Boothstraat.

Herengracht 425
1017 BR Amsterdam *Drs. H. W. J. de Boer*

,,. . . IK BEN NU WEL KOMPABEL OM MIJ BROOD TE VERDIENEN''. . .

EEN UTRECHTS(?) VERZOEK OM ONTSLAG UIT VEENHUIZEN IN 1833

In 1823 en 1824 opende de Maatschappij voor Weldadigheid drie gestichten in Veenhuizen. In het ene zouden onverbeterlijke landlopers en bedelaars worden opgenomen om hun mores te leren. In de andere was plaats voor arme mensen die het niet konden bolwerken in de burgermaatschappij en voor wezen, vondelingen en verlaten kinderen. De bedoelingen waren goed: breng nette en goedwillende armen onder strenge discipline bij hoe zij een eerlijke boterham kunnen verdienen en als ordelijke burgers verder kunnen leven; geef kinderen de gelegenheid om tot waardevolle medemensen op te groeien door hen te scholen en te gewennen aan lichamelijke arbeid, zodat zij geen luie nietsnutten zullen worden; breek met harde hand de luiheid en lamlendigheid van hardnekkig gespuis. Men verwachtte, dat dergelijke kolonies goedkoper zouden zijn dan de gangbare methoden waarmee men het armoedeprobleem in die tijd probeerde op te lossen. Bovendien zou het allemaal ver van de bewoonde wereld gebeuren en opgeruimd stond ook toen al netjes. De fout die werd gemaakt was, dat men ervan uitging, dat er wel werk genoeg was en dat werkloosheid eigenlijk in veel gevallen de schuld was van de armen zelf: als die maar goed hun best deden zouden zij beslist wel werk kunnen vinden.
Niet alle weeshuizen stuurden hun pupillen even graag naar Veenhuizen: dat kostte geld en men wist maar nooit wat er met de kinderen zou gebeuren wanneer zij niet meer onder de eigen verantwoordelijkheid zouden vallen. Toch kwamen er in de loop van de tijd heel wat van deze ongelukkige kinderen op deze Drentse hei terecht. Een van hen was Hendrika van Kempen. Zij was in 1810 geboren en had de eerste jaren van haar leven in Naarden gewoond bij haar moeder. Van haar vader ontbreekt elk spoor. Nadat haar moeder was overleden had Hendrika een poos in Utrecht gewoond bij een oom. Deze had in 1826 om hulp aangeklopt bij de regenten van de Utrechtse Aalmoezenierskamer, de instelling die armlastige stadgenoten verzorgde wanneer zij tenminste niet tot een kerk behoorden. De oom had zich vrijwillig aangemeld voor uitzending naar Veenhuizen. Hendrika werd niet direct meegezonden, maar volgde een poosje later: toen werd zij opgenomen in het weeshuis. In 1833 wilde zij naar ,,huis'' terug en schreef

zij een brief aan de regenten van de Utrechtse Aalmoezenierskamer.

Veenhuizen den 13 April 1833

Zeer waarde heeren.

Thans heb ik nu de gelegenheid om u een lettertje toe te zenden dat ik nu nog vris en gezond ben en ik ben nu heir nog maar partiekelier van de weesen zij gaan nu alemaal met onslag en ik moet nu nog maar aleen hier blijfen dat valt mij nu ook wel zeer verdrietig daar ik nu al zoo houd ben nu ook al twee en twintig jaar geweest ik ben nu ook litmaat van de kerk en daar om zou ik u vriendelijk willen verzoeken om mijn onslag ik ben nu wel kompabel om mij brood te verdienen want ik wort hier geheel verstoten zeer waarde heeren stuur gij mij nu spoedig al het u belieft tijdin wederom al God zal u er ook wel voor beloonen voor deze goedheid die gij nu doen zal als het u belieft ik heb nu ook de geheele zomer en winter op het land moeten werken en nu nog niet kan zegen dat ik nog een stukje goed heb kunen koopen ik gaan hier nakend en blood van maar dat is ook niets als ik nu heir vandaan gaan dan hoop ik dat God er mijn wel door zal helpen hog heeren stuur nu tog gouw mijn onslag als het u belieft want daar verlang ik nu zeer spoedig naar ik zie nu alle weeken meisjes met onslag gaan en dat valt nu ook zeer verdrietig daar ik nu al zoo houd ben nu verders weet ik meer te schrijven ik wens u alen de groetenis na deze brief te bezorgen op het derde gestigt bij vader van gefen in zaal vijf en zes deze brief is van Hendrika van Kempen

Een ontroerende brief van een eenzame jonge vrouw. Onhandig geformuleerd, vol fouten en tegelijkertijd eerbiedig en toch ook breedsprakig gezellig. Zo wendde het gewone volk zich tot de hoger geplaatsten als het iets van hen gedaan wilde krijgen. Tenminste, zo hoorde het volgens de deftige burgers: eerbiedig en onderworpen. In de meeste gevallen zal het ook wel zo zijn gegaan, vooral als er van de beslissingen zoveel afhing als in het geval Hendrika.
De brief toont aan, dat het in Veenhuizen niet alles botertje tot de boom was: de weeskinderen leerden er wel lezen en schrijven, ze konden er lidmaat van de kerk worden, maar of zij er nu ook echt leerden hoe zij in een beroep op eigen benen konden staan mag worden betwijfeld: Hendrika werkte tenminste voortdurend op het land en voor een stedeling was daar toen geen droog brood mee te verdienen. Zij zal wel overdrijven met de verzekering dat zij naakt rondliep, maar haar werk in Veenhuizen zal zeker geen vetpot hebben opgeleverd. Toch beklaagt zij zich daar niet ernstig over: veel duidelijker klinkt in haar brief door dat zij zo langzaamaan al haar vriendinnen verloor en graag weer naar huis wilde. Wat haar daar te wachten stond was een groot vraagteken, de regenten moesten net als zij er maar op vertrouwen dat de goede God voor haar zou zorgen.
De regenten waren minder goed van vertrouwen. Zij waren realist en wisten dat er voor armen nauwelijks gelegenheid was om een redelijke boterham te verdienen. Het was helemaal niet uitgesloten dat Hendrika al heel gauw om hulp zou moeten aankloppen of wie weet tot misdaad of prostitutie zou vervallen. Daarom probeerden zij eerst of Veenhuizen niet bereid was om Hendrika te houden. Maar daar konstateerde men, dat zij nu volwassen geworden was en dus niet meer gedwongen kon worden om in het gesticht te blijven. Zo kon in juni 1833 Hendrika eindelijk de lange tocht naar Utrecht beginnen.
De regenten van de Aalmoezenierskamer hadden geen middelen ter beschikking om haar ervan te weerhouden om in Utrecht te komen, maar zij behoefden ook weer niet al te ongerust te zijn voor haar toekomst. Zij hadden er goede nota van genomen, dat Hendrika lidmaat was geworden van de Hervormde kerk. In geval van nood zou zij bij de diakenen van die kerk moeten aankloppen om hulp. Precies zo is het gebeurd, want Hendrika werd al gauw ziek. De diakenen reageerden zoals het toen de gewoonte was. Hendrika kreeg hulp, omdat zij tot de kerk behoorde, duidelijk armlastig was en niet kon werken. Maar tegelijk werd nagegaan of de onkosten niet op een andere instelling konden worden afgewenteld. Eerst probeerden zij het bij de Aalmoezenierskamer, die immers voor haar had betaald zolang zij in Veenhuizen had gezeten. Maar omdat bij kontrole bleek dat zij lidmaat van de kerk was weigerden de regenten natuurlijk om nog langer voor haar op te draaien.
Meer succes hadden de diakenen in Naarden. Het was in die tijd de gewoonte, dat een gemeente gedurende enige tijd financieel aansprakelijk bleef voor mensen die naar elders waren verhuisd. De armverzorgers hadden over het algemeen hun handen vol aan de eigen armen en zochten dus graag naar een ander ,,domicilie van onderstand'', een eerdere woonplaats die voor de kosten kon opdraaien. De Naardense diakenen vonden dat zij terecht werden benaderd met het verzoek om de zorg voor de zieke explaatsgenote op zich te nemen, maar dan moest Hendrika wel zo spoedig mogelijk daarheen worden gestuurd. Dankbaar voldeden de diakenen van de Utrechtse Hervormde kerk in december 1833 aan deze wens. Zij stuurden ook een rekening want zij hadden sedert september Hendrika onderhouden. Nu moeten wij ons geen al te rooskleurige voorstelling maken van dat ,,onderhouden'' want voor die drie maanden was er aan kostgeld en kleding aan Hendrika *f* 16,40 besteed, aan geneeskundige verzorging *f* 3,40. Het leven was toen heel wat goedkoper dan tegenwoordig, maar van zulke geringe bedragen kon ook toen niemand vet soppen.
Zo verdween Hendrika van Kempen uit Utrecht. Het leven zal ook in Naarden wel hard voor haar geweest zijn, want dat was nu eenmaal het lot van de armen.

P. D. 't Hart

Bronnen: de gegevens voor deze korte schets zijn ontleend aan de notulen van de regenten van de Stadsaalmoezenierskamer, GAU IV, 1020, april tot december; Lijsten en andere stukken van personen . . . GAU IV, 1079; Notulen van de Nederlandse Hervormde Diaconie, GAU, september tot december 1833.

UTRECHTERS EN HUN STADSBEELD

ACH LIEVE TIJD (8)

Nummer acht uit de reeks ,,Ach lieve tijd'' heeft tot onderwerp de Utrechters en hun stadsbeeld. Dit is geen eenvoudig onderwerp voor een reeks die vooral de mens, de Utrechter, en zijn doen en laten centraal wil stellen. Het stadsbeeld is voor een belangrijk deel weliswaar het produkt van menselijke aktiviteit maar vormt op zichzelf een min of meer abstracte verzameling van gevelwanden, silhouetten en plattegronden. ,,De Utrechters'' komen wij in dit deel dan ook sporadisch tegen. Een enkele historische anecdote zoals die over bisschop Hartbert (p. 178) lijkt zelfs wat geforceerd te zijn ingevoegd. Aan de andere kant valt het te prijzen dat het kopje ,,leven op straat'' (p. 184) niet uitgebuit is om de stereotype ,,vieze verhalen'' over het middeleeuwse straatleven nog eens op te halen. Integendeel zelfs wordt het varken als een nuttig dier aangemerkt.

Tegelijkertijd is ook het niet eenvoudig om het complexe geheel van het Utrechtse stadsbeeld in een beperkt aantal woorden te beschrijven en toe te lichten. Toch worden op verdienstelijke wijze in een bondige en heldere tekst die elementen genoemd die van betekenis zijn voor de vorming of het uiterlijk van het stadsbeeld door de eeuwen heen: het kerkenkruis, kapittels, de omwalling, de Dom, aanleg van nieuwe straten en stadsuitbreidingen zijn er enkele van.

Het is op zich merkwaardig dat wij pas in dit achtste nummer iets vernemen over de Romeinse geschiedenis van Utrecht. Hoewel het begrijpelijk is dat er gekozen is voor een onderste tijdsgrens vanaf ca. 600, zou een korte vermelding van deze vroegste geschiedenis vooral in het eerste nummer wellicht beter op zijn plaats geweest zijn. De ruimte die er in dit nummer mee gemoeid is, had beter besteed kunnen worden aan een aantal onderwerpen die nu niet of nauwelijks aan de orde komen.

Zo wordt de Maliebaan alleen heel kort in een bijschrift genoemd. (p. 182). Ook de late 19de eeuw en de 20ste eeuw komen er, zoals in de meeste nummers van Ach lieve tijd, wat bekaaid af; gebouwen als HGB III of de Neudeflat drukken, wat men er ook van denken mag, toch een duidelijk stempel op het Utrechtse stadsbeeld.

Tot slot enige opmerkingen over het illustratiemateriaal. Dit is zoals in alle nummers zeer rijk en goed verzorgd. Een serie van drie afbeeldingen van de Wittevrouwenpoort (p. 179) is een goede illustratie van de veranderingen van het beeld van één bepaalde plaats door de eeuwen heen. De keuze van de afbeeldingen van schilderijen van Willaerts (p. 179) en Verheyen (achterblad) is m.i. minder geslaagd. Zij bieden, met de erop afgebeelde mensen weliswaar een levendige aanblik maar dragen weinig bij tot een juist begrip van het Utrechtse stadsbeeld. Waarom in plaats hiervan niet een afbeelding van een stukje 20ste eeuws Utrecht van een eigentijds kunstenaar geplaatst?

De bijschriften vormen soms een welkome aanvulling op de tekst maar zijn hier en daar te algemeen gesteld. Bijvoorbeeld de opmerking dat men de rococostijl verder in Utrecht niet veel aantreft. (p. 190). Dit valt m.i. nog te bezien en bovendien geldt dit zelfde voor bijvoorbeeld de romaanse- of de renaissancestijl.

Ondanks enige onvolkomenheden biedt dit nummer een constructieve bijdrage tot een beter begrip van het Utrechtse stadsbeeld zoals het zich tot op heden ontwikkeld heeft.

Zo moge bijvoorbeeld duidelijk zijn geworden waarom de Choorstraat wordt uitgesproken als ,,Koorstraat'' en niet als ,,Goorstraat''.

Marceline Dolfin

TENTOONSTELLING MARIAKERK

De Gemeentelijke Archiefdienst organiseert dit jaar onder de titel *Een kerk van papier* een tentoonstelling over de voormalige Mariakerk te Utrecht, waarvan de bouw vermoedelijk 900 jaar geleden - in 1085 - begon. Deze belangwekkende middeleeuwse kapittelkerk is onlangs grondig bestudeerd door Herman Haverkate en Corjan van der Peet, die er een doctoraalscriptie over schreven. Tijdens dit onderzoek kwamen vele nieuwe gegevens aan het licht. Daarbij komt dat van deze verdwenen kerk - als van weinig andere gebouwen - een grote hoeveelheid visuele en schriftelijke bronnen bewaard is gebleven, zodat de vroegere toestand voor een belangrijk deel kan worden gereconstrueerd. Op de tentoonstelling zullen

verschillende aspecten van de kerk worden belicht. Het gebouw zelf wordt veelvuldig afgebeeld op de in het Archief berustende tekeningen van Pieter Jz. Saenredam. Van de bewaard gebleven inventaris zijn ondermeer enkele kostbare handschriften te zien, terwijl via de nog bestaande pandhof (kloostergang) en het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen de lijn naar het heden wordt doorgetrokken. Bij de tentoonstelling is een catalogus verkrijgbaar. Daarnaast zal bij de opening op 11 oktober a.s. het gelijknamige boek, *Een kerk van papier,* verschijnen. Deze fraai geïllustreerde uitgave van de Stichting Clavis werd geschreven door Haverkate en Van der Peet, die hier dieper op het onderwerp ingaan dan op de tentoonstelling mogelijk is.

In de tentoonstellingsperiode zullen in het gebouw van de Archiefdienst verschillende lezingen worden gehouden. De eerste lezing zal plaatsvinden op woensdag 30 oktober. De heren G. M. J. Engelbregt en J. B. A. Terlingen zullen dan vertellen over het totstandkomen van hun maquette van de Mariakerk, die op de tentoonstelling te zien zal zijn.

Agenda

Zaterdag 19 oktober om 11.00 uur excursie naar het Stedelijk Museum en het Stadhuis van Vianen.
Weliswaar net buiten de provincie Utrecht maar toch zeer dicht bij de stad ligt het oude vestingplaatsje Vianen. Sinds 6 juni van dit jaar is de historische verzameling van het Stedelijk Museum van deze stad ondergebracht in een nieuwe behuizing en op een nieuwe wijze tentoongesteld. Aan de hand van een aantal thema's, waaronder de monumenten van Vianen en Vianen als geboorteplaats en inspiratiebron voor de schrijfster Ina Boudier-Bakker, is een keuze gemaakt uit de rijke kollektie.
Na een bezoek aan het museum zal het stadhuis van Vianen bezichtigd worden. Het stadhuis van Vianen dateert uit het midden van de 15de eeuw en heeft een fraaie natuurstenen gevel uit het begin van de 16de eeuw.

Hier zal tevens de mogelijkheid zijn tot het nuttigen van een, zelf meegebrachte, lunch en het drinken van een kopje koffie. De beide rondleidingen zullen onder deskundige leiding staan.
Maximaal aantal deelnemers: 25, opgeven bij Hotel des Pays-Bas, tel. 030-33 33 21.
Kosten van de excursie *f* 1,– p.p., te voldoen bij de entree van het museum.
Verzamelen om 11.00 uur bij het museum, Voorstraat 103. (Sneldienst West-Nederland lijn 111, halte busstation Vianen, ca. 100 m lopen richting N.H. Kerk).

De tentoonstelling is van 12 oktober tot en met 14 december te zien bij de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Alex. Numankade 199. Openingstijden: maandag-vrijdag 9.00-16.30 uur, zaterdag 9.15-12.15 uur. Het boek kost *f* 19,50 en zal na verschijnen in de Utrechtse boekhandels en bij de Archiefdienst te koop zijn. *C. C. S. Wilmer*

RECTIFICATIE

In het artikel ,,Gerard Grassère'' (juli/augustus 1985) staat vermeld dat de schilder Gerard Grassère zal exposeren in het Centraal Museum te Utrecht in september. Deze expositie is voorlopig uitgesteld. Voor belangstellenden: op 20 september is er werk te zien van de kunstenaar in de ,,Zonnehof'' te Amersfoort.

maandblad oud-utrecht

58e jaargang nr. 9 - september 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,-.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12.

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

DE GEMEENTELIJKE H.B.S. VOOR MEISJES TE UTRECHT

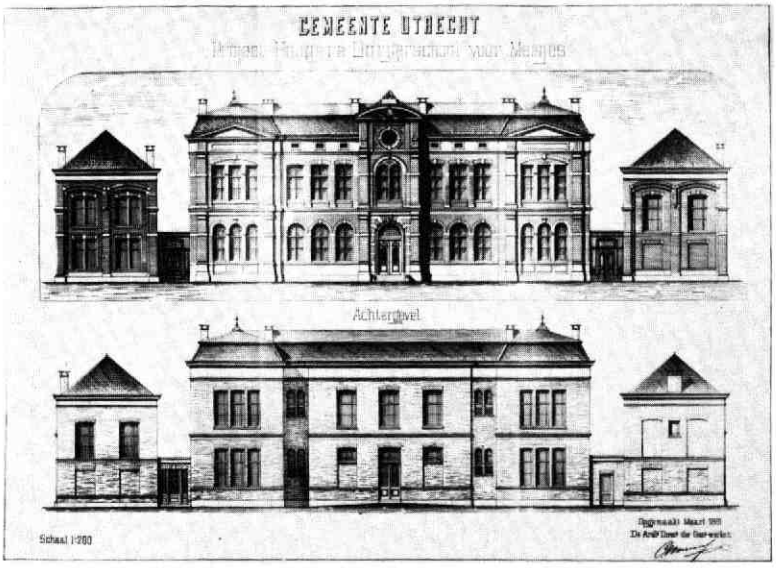
De jaren 1875-1882

Het is louter toeval dat op de plaats waar in 1881-1882 het gebouw van de voormalige H.B.S. voor meisjes aan de Wittevrouwenkade 4 werd gebouwd, een vrouwenklooster[1]) heeft gestaan. Het klooster was in 1227 gesticht door de Premonstratenser orde voor adellijke dames, die om haar witte habijt ,,witte vrouwen'' werden genoemd. Eén van de taken van deze ,,witte vrouwen'' was het opvoeden van jonge adellijke dames. Een taak die zij bleven vervullen, totdat de kerkhervorming tegen het einde van de 16e eeuw de ,,witte vrouwen'' uit het klooster verdreef. Het klooster zelf werd pas aan het eind van de 17e eeuw afgebroken. Of het gebouw van de voormalige H.B.S. voor meisjes ook zo'n lang leven beschoren is, waag ik te betwijfelen. In ieder geval staat het er nu langer dan zijn directe voorganger: de Willemskazerne, die van 1824-1829 gebouwd werd en een halve eeuw later, in 1877, door brand grotendeels verwoest werd. Slechts de vooruitspringende zijdelen bleven gespaard. In de ene zijvleugel werd het kadasterbureau gehuisvest, in de andere zijvleugel - bij het Wolvenplein - kwam eerst het museum voor Kunstnijverheid en vervolgens werd het vanaf 1929 een onderdeel van de gemeentelijke H.B.S. voor meisjes.

De H.B.S. voor meisjes kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Sinds 1866 bestond er al een Rijks H.B.S. voor jongens aan de Kruisstraat. Al spoedig werd de behoefte gevoeld aan een gelijkwaardige opleiding voor meisjes.

,,Er zal eene school voor middelbaar onderwijs met driejarigen kursus voor meisjes worden opgericht''[2]). Hierover werd in de gemeenteraad beraadslaagd op 28 mei 1874. Het voorstel werd met 13 stemmen tegen 9 aanvaard. Tegenstanders in de raad vestigden er de aandacht op, dat de oprichting van zo'n school door de onderwijs-wet niet verplicht was. Bovendien: ,,Is nu het oogenblik, om met de kosten voor die onverplichte school voor den dag te komen, wel geschikt, nu geheel de burgerij, met vreeze, het nieuwe belasting biljet, voor onze plaatselijke belastingen, genoegzaam dit jaar verdubbeld, te gemoet ziet als het zwarte beest, de boeman voor allen!'' Een ander gemeenteraadslid merkte schamper op: ,,Het is dus eene zoogenaamde school de luxe, waar aan eene reeds meer gefavoriseerde klasse der maatschappij de gelegenheid zal worden aangeboden, om voor weinig geld goed middelbaar onderwijs te kunnen verkrijgen.'' De meerderheid van stemmen gaf de doorslag en Utrecht was een H.B.S. voor meisjes met 3-jarige cursus rijker.

Een jaar later, op 29 juli 1875, werd mej. S. J. C. Buddingh tot directrice van de school benoemd[3]). Op 7 september 1875 volgde de benoeming van mej. D. M. Verkerk uit Haarlem tot lerares Hoogduitsch en handwerken. Voor de beide andere moderne talen verschenen weinig sollicitanten. Uiteindelijk werden

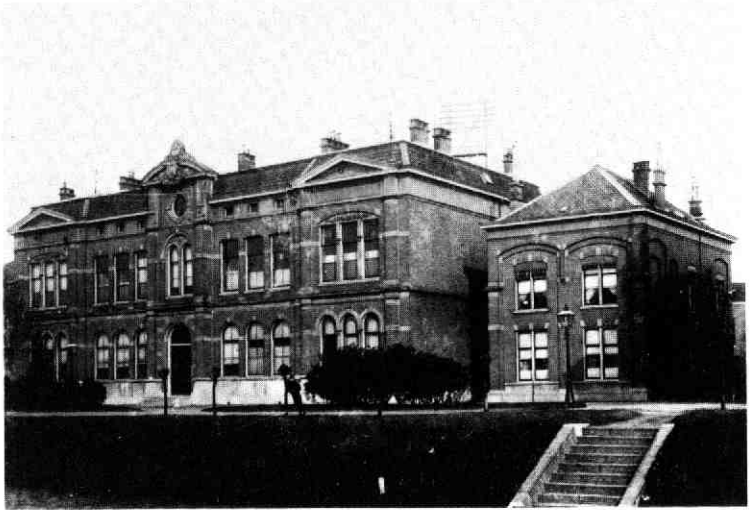
Voor- en achtergevel van de H.B.S. voor meisjes, Wittevrouwenkade 4 te Utrecht. Tekening door C. Vermeys, architect-directeur der gemeentewerken, maart 1881 (G.A.U. neg.nr. C 24.798)

voor één jaar benoemd: mej. P. J. van Eelde (Engels) en mej. W. Wijthoff (Frans).
Eerstgenoemde werd een jaar later vervangen door mej. J. C. H. Schmidt, die tot haar vertrek in 1882 de eerste onderdirectrice zou zijn. Mej. Wijthoff werd per 19 mei 1876 tot vaste lerares Frans benoemd. In de overige vakken werd - tijdelijk voor één jaar - lesgegeven door de heren dr. H. Wefers Bettink (natuurlijke historie), dr. C. M. Kan (geschiedenis en aardrijkskunde), J. E. Fischer (rekenkunde), dr. E. H. Wijnkes (natuurkunde) en H. J. P. Hanau (tekenen). De heer Kan zou in 1877 zijn docentschap aan de H.B.S. voor meisjes opgeven, door zijn benoeming tot hoogleraar aan de Universiteit te Amsterdam.
Mej. Schmidt nam zijn taak over. Mej. W. Hoogslag werd per 5 juli 1877 benoemd tot onderwijzeres in de gymnastiek. Misschien is het aardig om te weten hoeveel de docenten verdienden. In het curusjaar 1880/1881 werd hiervoor *f* 15.000,– uitgetrokken. De directrice ontving hiervan *f* 2.800,– met een vergoeding van *f* 400,– voor het gemis van een vrije woning. Behalve dat zij de leiding had, moest zij wekelijks 9 uur lesgeven in het Nederlands. 16 uur les in moderne talen was goed voor een jaarwedde van *f* 1.500,–, 8 uur les voor *f* 800,–.
Als schoolgebouw diende de eerste jaren een van de weduwe B. J. A. Pabst - Vrij gehuurd pand op het adres Plompetorengracht H 657 (tegenwoordig: nr. 8), dat op 4 oktober 1875 in gebruik werd genomen. In de lokalen, die natuurlijk nogal provisioneel ingericht waren, zaten 26 leerlingen[4]).
Al heel gauw raakte de H.B.S. voor meisjes in Utrecht ingeburgerd.
In 1880 nam de gemeenteraad twee voor de school belangrijke beslissingen[5]). Dat de 3-jarige cursus werd omgezet in een 5-jarige was er één van. Het gevolg hiervan was, dat nieuwe leraressen voor wiskunde, Nederlands, geschiedenis, aardrijkskunde en schoonschrijven in de laagste klassen moesten worden aangetrokken. Het aantal leerlingen was ook in stijgende lijn. In het cursusjaar 1880/1881 telde de school 81 leerlingen.
De tweede beslissing betrof de goedkeuring voor een nieuw schoolgebouw op het terrein van de voormalige Willemskazerne, die begin 1880 met de grond gelijk gemaakt was, met uitzondering van de twee zijvleugels[6]).
Het huis aan de Plompetorengracht was bepaald ongeschikt voor het geven van onderwijs. ,,Daar in den lokalen *licht* en *lucht* beiden onvoldoende zijn, is het in het belang van de gezondheid van de leerlingen, dat weldra een betere lokaliteit voor deze school wordt aangewezen'' schreef de directrice aan B en W[7]).
Na het raadsbesluit van 2 december 1880 werd snel daadwerkelijk gehandeld. Op 6 april 1881 stuurde de architect-directeur der gemeentewerken, C. Vermeys, bestek en bouwtekeningen aan B en W[8]). De plannen werden op 19 april 1881 goedgekeurd. De aanbesteding vond plaats op 7 mei 1881. Als laagste inschrijver kwam de aannemer W. A. G. Jansen uit de bus. Voor *f* 67.330,– zag hij wel kans om het ontwerp van C. Vermeys uit te voeren. Op 10 mei 1881 gingen B en W akkoord met de aanbesteding aan W. A. G. Jansen te Utrecht.
Het nieuwe schoolgebouw werd op maandag 4 september 1882 in gebruik genomen.
In het Utrechtsch stedelijk en provinciaal dagblad staat de volgende beschrijving van de nieuwe aanwinst[9]): ,,Maakte het gebouw van buiten gezien reeds den besten indruk, (-), inwendig voldoet het geheel aan de eischen van den nieuweren tijd.'' Behalve 8 gewone leslokalen waren er in het hoofdgebouw een lokaal voor natuur- en scheikunde en een tekenlokaal met licht uit het noorden. In de leslokalen stonden 88 banken met verstelbare werkbladen, voor elke leerling één. De schoolborden waren van mat zwart spiegelglas. De borden konden op en neer bewogen worden en verder was het mogelijk ze naar voor of achter over te laten hellen. Gescheiden door een overdekte doorgang waren aan weerszijden van het hoofdgebouw aan de ene kant een woning voor de directrice (aan de voorkant) en de conciërge (aan de achterkant) en aan de andere kant een hoog en ruim gymnastieklokaal.
Curieus was de volgende beschrijving: er zijn ,,tal van bergplaatsen voor de kleeding van de leerlingen, benevens privaten met zelfsluitende zittingen die ingericht zijn voor het tonnestelsel. De tonnen zijn in het souterrain geplaatst en kunnen van buiten weggehaald worden, zoodat men daarmede in het gebouw niets te doen heeft.'' In het gebouw was natuurlijk een aansluiting op de waterleiding, maar de watercloosets moesten nog uitgevonden worden.
Over de lokalen werd in de krant geschreven: ,,Ze hebben allen goed licht en flinke ventilatiemiddelen, voor zomer- en wintergebruik.'' Maar dat ging in de begintijd niet helemaal op. Al heel gauw klaagde een vader bij de wethouder dat zijn dochters ziek werden ,,door den tocht ontstaan ten gevolge van de gebrekkige inrigting der toestellen tot luchtverversching in de schoollokalen''[10]). In haar reaktie gaf de directrice toe dat ,,den klacht over den tocht gegrond is''[11]). Volgens haar hadden de docenten er ook last van.
De wethouder Royaerds kwam in eigen persoon onderzoeken of het allemaal waar was. Ook de inspecteur van het middelbaar onderwijs, dr. M. Salverda, kwam poolshoogte nemen. Van zijn hand verscheen een gedrukte nota over de kwestie[12]). Hij had eerst alle lokalen van de school onderzocht op 11 oktober 1882. Volgens de heer Salverda was het allemaal te wijten aan een slechte bediening van de centrale verwarming en ventilatie. In zijn nota gaf hij het advies dit voortaan door een deskundige te laten gebeuren. Het was niets anders dan een kinderziekte van het nieuwe gebouw.
Over het reilen en zeilen binnen de school wordt men aardig geïnformeerd door de bewaard gebleven correspondentie van de directrice. Het eerste schooljaar klaagde de directrice over het veelvuldig verzuimen van de lesuren door de 26 leerlingen, die bij maar liefst 6 verschillende dominees verspreid over de stad Utrecht catechisatie volgden. Zij gaf de voorkeur aan catechisatie op school. Pas na maanden slaagde zij erin een schikking met de 6 predikanten te treffen.

Leerlingen in 1892. Foto: Corine Ingelse (G.A.U., neg.nr. 24.814)

Voortaan zouden zij op dinsdagmorgen catechetisch onderwijs in het schoolgebouw geven[13]).
Een paar ouders hadden bezwaren tegen het vroege aanvangsuur - 8.00 uur - van de lessen. Vandaar een rekest[14]) aan B en W om het naar 9.00 uur te laten verschuiven, omdat ,,het een onredelijke eisch aan jonge meisjes is, om des winters dikwijls bij ruw weder of felle koude, steeds uiterlijk ten 7 uur op te staan, lang vóór dat de dag aangebroken en het huis behoorlijk verwarmd is.'' Op dit rekest werd door B en W afwijzend beschikt, omdat slechts 5 van de 22 ouders hierom verzocht hadden[15]). Bovendien zou het problemen met de predikanten leveren, omdat sinds kort de catechisatie iedere dinsdagmorgen reeds om 8.00 uur begon. Op 24 oktober 1876 kwam er een klacht van een ouder binnen over het feit dat de kachel in school nog niet brandde. Die mocht pas per 1 november worden aangestoken. Zo was reglementair voorgeschreven.
,,Sinds acht dagen is een vrij strenge koude ingevallen. In de meeste gezinnen, althans overal waar men meer op de temperatuur dan op den datum let, zorgt men voor verwarming der vertrekken'', aldus de klagende ouder. De directrice, die in de begintijd heel wat te verduren had van de ouders die zich zorgen maakten over de toen blijkbaar nog teer gebouwde meisjes, was één en al begrip voor deze gegronde klacht en beloofde haar best te doen om dit voor schrift in het stedelijk reglement ongedaan te laten maken.
Niet alleen de ouders, maar ook de directrice maakte zich wel eens zorgen over de leerlingen. Wat te zeggen van een brief van haar aan een vader: ,,Ik kom tot U met eene klacht over den ijver Uwer dochter, over haar te grooten ijver namelijk''[16]). Zes uur les en vervolgens twee uur besteden aan huiswerk was wel het maximum dat je van een meisje eisen kon, aldus de directrice. Maar vijf uur aan huiswerk besteden ging te ver!
Op 15 februari 1877 had een gedenkwaardige gebeurtenis plaats: voor het eerst werd een leerlinge twee dagen van school gestuurd. In een brief maakte de directrice duidelijk waarom: ,,daar zij zich aan bepaald verzet tegen den heer Hanau heeft schuldig gemaakt''[17]). De heer Hanau was de tekenleraar, op school toch al vaak niet zo'n benijdenswaardige positie. Natuurlijk volgde een schriftelijke reaktie van de vader: ,,Zij heeft gelagchen om eene opmerking van den heer Hanau, dat is waar; maar welk - door gemis van behoorlijke ligchaemsoefening zenuwachtig prik-

De H.B.S. voor meisjes, Wittevrouwenkade 4, Utrecht. Foto G. Jochman, c. 1900 (G.A.U., neg.nr. C 24.806)

kelbaar gemaakt - meisje van haren leeftijd zal dit *niet* doen, wanneer het met de deftigheid van een onderwijzer in de taal van een oppasser aldus wordt aangesproken: ,,juffrouw ik *heef* U gezech''[18]). In zijn brief laat de vader duidelijk merken dat hij niet zo'n hoge dunk van het gezag van de heer Hanau heeft en ,,en passant'' somt hij namen van leraren op die wel beschikken over ,,eene welwillende vriendelijkheid en gestrenge handhaving van het gezag.'' Hij hoopt dat de straf van zijn dochter een voorbeeld voor de andere meisjes zal zijn om voortaan wat voorzichtiger te zijn tegenover leraren en ze niet uit te lachen.
Wat meer moeilijkheden had de directrice met een andere vader van een leerlinge.
In zijn lange brief, waarin hij zich aan het eind verontschuldigt voor zijn bijna onleesbare handschrift vanwege een verkrampte hand, schrijft hij o.a.: ,,Het betreft de straf door de onderwijzeres(?)(!!) in de gymnastiek, wegens indiscipline van eenige of vele leerlingen bij eene vorige les, heden op allen zonder onderscheid toegepast. Die straf en de wijze ervan, was te voren aangekondigd en mij bekend, waardoor ik gelegenheid had mijn dochter op te dragen den duur er van op het horloge te constateren. *Achttien* minuten lang moesten de leerlingen onbeweeglijk blijven staan en even zoo lang heeft L. de vernedering moeten ondergaan van eene straf, door *zulk* een onderwijzeres! opgelegd, voor eene overtreding door anderen gepleegd. Zij heeft op mijn aanbeveling zich geduldig aan haar lot onderworpen''[19]). Maar dit muisje had een staartje, want, vervolgt de vader doodleuk: ,,Ik dien derhalve bij U eene formele klacht in over de geestelijke mishandeling die mijn dochter heden morgen is aangedaan.''
De boze brief eindigt met de klacht dat het niet ,,comme il faut'' was dat het toezicht op de meisjes bij straffen werd uitgeoefend door de conciërge.
Een dag later, op 27 oktober 1877, antwoordt de directrice dat zij de gymnastieklerares zal verzoeken voortaan geen collectieve straffen te geven. En wat betreft het toezicht op de leerlingen, dat was hard nodig ,,daar de leerlingen bewezen hebben surveillance niet te kunnen ontberen.'' De vader moppert nog wat na in zijn antwoord voor wat betreft de gymnastieklerares, maar gaat vooral fel te keer tegen het surveilleren door de conciërge[20]).
De zaak sleepte zich voort. B en W ontvingen inderdaad een bezwaarschrift van de vader, en de directrice kreeg gelegenheid zich te verweren. Na het lezen van het bezwaarschrift van de vader, het weerwoord van de directrice en na de commissie van toezicht op het middelbaar onderwijs te hebben gehoord, besloten B en W op 10 januari 1878 dat voortaan niet de conciërge, maar een van de docenten toezicht zou houden op de leerlingen die met ,,schoolblijven'' gestraft werden[21]).

De M.M.S.- en H.B.S.-opleiding vanaf 1917

Een brief dd 6 juni 1916[22]) van de directrice mej. C.J. van de Ven Sauveur was voor B en W aanleiding om het besluit te nemen, dat er per 1 september 1917 naast een 5-jarige M.M.S.-opleiding een 6-jarige H.B.S.-opleiding zou komen, gelijkwaardig aan de 5-jarige H.B.S. voor jongens[23]).
Wat was er namelijk aan de hand? Met lede ogen zag mej. Van de Ven Sauveur heel wat meisjes de overstap maken naar de Rijks H.B.S. voor jongens of het stedelijk gymnasium. De diploma's van die scholen gaven de meisjes gelegenheid een hogere opleiding te volgen. In Den Haag en Arnhem had men dit ook geconstateerd en daarom respectievelijk in 1904 en 1914 een 6-jarige H.B.S.-opleiding voor meisjes ingevoerd. Dat was een jaar langer dan bij de jongens, omdat het tempo anders te hoog zou zijn voor de meisjes. Verder wilde mej. Van de Ven Sauveur de weg openen naar een gymnasiale opleiding voor uitsluitend meisjes. Haar voorzichtige verzoek om in de hoogste klassen van de meisjesschool een paar uur Latijn te geven, vond geen genade in de ogen van het gemeentebestuur. Tien jaar later zou deze zaak op-

nieuw aan de orde gesteld worden.
Intussen zat men midden in de Eerste Wereldoorlog[24]). Er was een chronisch gebrek aan kolen. Vanaf 14 februari 1917 werd daarom wekelijks drie volle werkdagen les gegeven. De wethouder van onderwijs voelde er zelfs voor om het huiswerk af te schaffen, omdat de ouders van de leerlingen thuis ook problemen hadden met de hoge verwarmings- en verlichtingskosten. Uiteindelijk gingen B en W akkoord met een ,,sterke beperking van het huiswerk''.

Het schooljubileum in 1925
In 1925 bestond de school 50 jaar en dit werd op 17 en 18 december van dat jaar zo groots mogelijk gevierd[25]). De feestelijkheden werden geopend met een receptie, waar de directrice en docenten werden gelukgewenst door oud-leerlingen en een imposante vertegenwoordiging van het gemeentebestuur, bestaande uit burgemeester Fockema Andreae, de wethouders Meyer en De Waal Malefijt en de gemeentesecretaris De Lange. De school werd met heel wat cadeaus rijkelijk bedacht. De oud-leerlingen schonken een ornamentale lamp naar ontwerp van Kees Kuiler. En alsof de school nog steeds met verlichtingsproblemen te kampen had, kwam de burgemeester met een elektrische lamp.
's Avonds gaf de schoolvereniging Hobe (opgericht op 14 maart 1914) een voorstelling in de schouwburg, die klonk als een klok. Op het programma stonden twee toneeluitvoeringen: het middeleeuwse stuk ,,Esmoreit'' en ,,Les précieuses ridicules'' van Molière[26]). De opbrengst van deze geslaagde avond had een batig saldo, dat onmiddellijk besteed werd voor de aanschaf van een projectietoestel voor het geven van onderwijs. De volgende dag was er een kermis in het hele schoolgebouw, die niet toegankelijk was voor heren in de leeftijd van 12 tot 30 jaar. Jongere broertjes, bejaarde autoriteiten en schoolgeld betalende vaders werden blijkbaar als ongevaarlijk geacht. De avond van de tweede dag was bestemd voor een reünie-diner voor oud-leerlingen en een ,,avondfeest'' voor de leerlingen.
Ter bestrijding van de onkosten gedurende de twee feestdagen had de gemeente een bijdrage van *f* 300,– gegeven. De oud-leerlingen zamelden *f* 400,– in ten bate van een fonds voor leerlingen in nood.
Van deze 50-jarige herdenking zijn foto's bewaard gebleven, zoals een groepsfoto van docenten en leerlingen voor de school op een koude en sombere decemberdag, van de receptie met de dames docenten en de heren stadsbestuurders, van mensen in balkleding op de dansvloer tijdens het ,,avondfeest'' en van meisjes in ,,fantasie kostuum'' voor de kermis.

De schoolverenigingen
De gezelligheidsvereniging van een school speelde in die tijd nog een belangrijke rol. Voor de meisjes was het toen nog onbestaanbaar om wekelijks naar de bioscoop te gaan of haar vertier in dancings te zoeken. Aan sport zal ook niet al teveel aandacht zijn besteed. T.V. en radio waren nog geen gemeengoed. Men had dus weinig keus om zich in vrije tijd te vermaken. De meisjesschool kende twee gezelligheidsverenigingen: Iris (opgericht op 9 april 1913) en het reeds genoemde Hobe. Jaarlijks werden één of meer feestavonden georganiseerd. Dan werd er door leerlingen gedeclameerd, werden sketches - die natuurlijk niet gewaagd mochten zijn - opgevoerd en bracht het schoolorkest muziekstukjes op piano, viool en andere muziekinstrumenten ten gehore.
Op 8 oktober 1926 kwamen de besturen van Iris en Hobe bijeen om een fusie aan te gaan[27]). Over het nut ervan was men het gauw eens. Een strijdpunt bleef of leerlingen van de laagste klassen de ,,grote'' feestavonden mochten bijwonen. Een week later - op 15 oktober - werd onder toezicht van de directrice een bestuur voor de nieuwe vereniging gekozen, die pas weken later een naam kreeg: Helios (Humor En Leut Is Ons Streven).

Het gemeentelijk Lyceum voor meisjes sinds 1926
De pas benoemde directrice mej. dr. J. J. van Dummelen hield in 1926 een enquête onder de ouders van de leerlingen met de vraag of zij voelden voor een gymnasiale opleiding voor uitsluitend meisjes[28]). Hier werd positief op gereageerd. Nu moest dit plan nog in een besluit door het gemeentebestuur worden omgezet. Het was niet gunstig voor de meisjesschool dat dit plan besproken werd tegelijkertijd met de bouw van een nieuw stedelijk gymnasium. De pers en trouwens heel wat gemeenteraadsleden vonden een nieuw gebouw voor het stedelijk gymnasium veel belangrijker. Toch bleek de gemeenteraad de school aan de Wittevrouwenkade goed gezind en zo kwam het besluit tot stand dat de school vanaf 1 september 1926 het gemeentelijk lyceum voor meisjes heette. Men had gekozen voor een gymnasiale opleiding van 5 jaar na een 1-jarige onderbouw. Per 9 september 1926 werd mej. C. H. E. Haspels tot lerares in de klassieke talen benoemd.

De gemeentelijke H.B.S voor meisjes sinds 1941
In 1935 was de wereld in een ernstige economische crisis gedompeld.
Overal moest er bezuinigd worden. ,,De toestand der gemeente-financiën eischt meer en meer, dat de gemeentelijke uitgaven worden beperkt en verlaagd. Wij hebben daarom overwogen, of er niet maatregelen ter bezuiniging op het gymnasiaal en middelbaar onderwijs moeten worden genomen''[29]). Van de totaal 286 leerlingen van het lyceum voor meisjes volgden 60 meisjes het gymnasiaal onderwijs. Dat kostte de gemeenschap *f* 310,09 per leerling.
Voor het stedelijk gymnasium lagen de cijfers gunstiger: 247 leerlingen die de gemeenschap ieder *f* 290,58 kostte. Het gemeentebestuur dreigde rigoureus op te treden door behalve de gymnasiumafdeling ook de H.B.S.-afdeling van het lyceum voor meisjes op te heffen. Opheffing van de H.B.S.-afdeling zou echter ook het verlies van Rijkssubsidie betekenen. Daar zag men dus vanaf. Over het voortbestaan van de M.M.S.-afdeling was men het zonder meer eens.

Bij K.B. van 10 mei 1935 waren bezitsters van het einddiploma M.M.S. vrijgesteld van het staatsexamen voor toelating tot de universiteit voor de vakken Nederlands, Frans, Duits, Engels en geschiedenis. Het was dus eindelijk een diploma ,,met rechten'' geworden.
Op 20 december 1935 werd het volgende voorstel in de gemeenteraad besproken: ,,Wij hebben de eer U thans in overweging te nemen en te besluiten:

a. het lyceum voor meisjes met ingang van 1 september 1936 om te zetten in een H.B.S. voor meisjes;
b. de afdeeling C (= het gymnasium) van het lyceum voor meisjes geleidelijk te laten uitsterven;
c. het schoolgeld voor de leerlingen der onder a. bedoelde H.B.S. voor meisjes met vijftig procent te verhogen.''

De gemeenteraad ging met b en c akkoord, behalve dan dat het schoolgeld niet met 50, maar met 25% werd verhoogd. Een H.B.S. voor meisjes werd het weer vanaf 1941.
Deze geleidelijke afbraak van de school heeft de voortvarende directrice mej. Van Dummelen niet afgewacht[30]). Tot grote schrik van de ouders en het gemeentebestuur had zij per 1 september 1935 ontslag genomen en de positie van directrice van de H.B.S. voor meisjes te Rotterdam aanvaard. Met haar ging een prima schooldirectrice en uitmuntend pedagoge heen, die zowel bij de leerlingen als bij het gemeentebestuur een zeer gezien persoon was.

De werkweek in 1937

Veel zorg en aandacht werd er aan de werkweken buiten het schoolgebouw besteed. Er is een aardig verslag van de werkweek van 19 tot 24 oktober 1937 bewaard gebleven, geschreven door een enthousiaste leerlinge van de gymnasium-afdeling[31]). Hierin beschrijft zij het vertrek per fiets vanaf de Wittevrouwenkade naar het Maarten Maartenshuis te Doorn. Vóór het vertrek sprak de directrice mej. J. L. Maathuis enige vermanende woorden, waar de meisjes vermoedelijk amper naar luisterden. Na een paar honderd meter fietsen veroorzaakte een meisje een botsing met een passerende auto. Het liep gelukkig goed af. Tegen 17.00 uur werd het Maarten Maartenshuis bereikt.

Het was de bedoeling dat tijdens de werkweek twee toneelstukken gelezen en geleerd werden. Het betrof ,,Kabale und Liebe'' van Schiller en ,,Mostellaria'' van Plautus. Voor de meisjes was het een hele kluif. Op 23 oktober 's middags werd in aanwezigheid van de directrice en andere belangstellende docenten het toneelstuk in het Latijn en 's avonds het Duitse stuk opgevoerd. De uitvoering van ,,Mostellaria'' verliep naar wens; ieder beheerste zijn rol goed. Het stuk van Schiller was duidelijk te hoog gegrepen. De voorstelling werd halverwege afgebroken. De enthousiaste verslaggeefster meldt toch: ,,Groot succes! Een geluk was nog, dat we geen entreegeld hoefden terug te betalen.''

De oorlogsjaren 1940-1945

Van de 10 schoolgebouwen van middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs, die Utrecht gedurende de oorlogsjaren 1940-1945 rijk was, werd het merendeel door de Duitse bezetter gevorderd. De gemeentelijke H.B.S. voor meisjes aan de Wittevrouwenkade bleef dit lot bespaard[32]). Met huisvestingsmoeilijkheden had de H.B.S. voor meisjes tijdens de oorlogsjaren dus niet te kampen, maar wel - zoals trouwens iedere school - met brandstoffenschaarste, verduisteringsvoorschriften, beperking van het stroomgebruik, tekort aan leerboeken en anti-joodse maatregelen, die zowel voor leraren als leerlingen golden. De lessen werden zo goed en zo kwaad als het ging voortgezet.

Uit de bewaard gebleven correspondentie wil ik slechts twee gebeurtenissen lichten. De eerste betreft de gevolgen van de diefstal van de enige schrijfmachine in school in de nacht van 20 op 21 september 1942. Uitgaande brieven moesten nu geschreven worden. Dit was voor de wethouder van onderwijs reden om een met potlood geschreven briefje op 23 september retour te sturen met het volgende commentaar: ,,Aangezien ik niet gewend ben met potlood geschreven briefjes te ontvangen, doe ik het U wederom toekomen''[33]).
Minder leuk was de volgende gebeurtenis, waarover de directrice schriftelijk aan de wethouder van onderwijs rapporteerde[34]). Op 30 november 1942 stormde een leerlinge hevig ontdaan op de directrice af met de volgende woorden: ,,Een Duitser achtervolgt mij!'' Inderdaad liep pal achter haar een bepaald niet vriendelijk uit zijn ogen kijkende Duits militair, die aanstalten maakte zijn pistool in de holster te doen. De Duitser schold het meisje uit voor alles wat mooi en lelijk was en . . . gaf haar vervolgens een draai om de oren! De directrice mej. Maathuis slaagde erin de Duitser te kalmeren. Na veel heen en weer gepraat wilde hij vervolgens genoegen nemen met een door de ouders te betalen boete van *f* 50,– aan de Winterhulp. Dat bedrag werd tenslotte teruggebracht tot *f* 3,–, twee maanden zakgeld van het meisje. Wat was er gebeurd?
Vanaf het achterbalkon van de tram had de Duitser het meisje aangekeken ,,op een manier, die haar onaangenaam deed''. Zij had hierop ,,helaas op onwaardige manier gereageerd'' door het puntje van haar tong uit te steken. Dat wekte de woede van de Duitser op, die haar achterna gelopen was toen zij de tram verliet. De directrice vond het wel bedenkelijk dat hij op een gegeven moment zijn pistool trok. ,,Dit was zeer gevaarlijk, aangezien hij in zijn opgewondenheid door allerlei groepen leerlingen heengedrongen is.'' De Duitser deed toch nog zijn beklag bij een hogere instantie. Het beledigen van Duitsers in uniform was strafbaar. In een brief van de wethouder van onderwijs dd 3 december 1942 kreeg de directrice het verwijt, dat zij niet meteen na het voorval de burgemeester of wethouder op de hoogte gesteld had. Hoe deze affaire tenslotte is afgelopen, heb ik niet kunnen achterhalen.

Het 75-jarig bestaan van de H.B.S. voor meisjes te Utrecht. Docenten en leerlingen op weg naar de plechtige herdenking in de Pieterskerk, 19 december 1950. Foto Anpfoto, Amsterdam (G.A.U., neg.nr. C 24.805)

Het schoolgebouw

Het schoolgebouw kwam ongeschonden door de oorlogsjaren. Alleen zag het er van binnen en buiten nogal verveloos uit[35]). Daar was ook in tien jaar niets aan gedaan. De laatste opknapbeurt had plaatsgevonden in 1934[36]); daarvoor waren er verbouwingen geweest in 1913, 1917[36]) en 1928/29. Bij de verbouwing van 1913[37]) werden het trappenhuis en de kleedkamers achterin het hoofdgebouw omgetoverd in vier ruime lokalen en een smallere trap. In 1928/29[38]) volgde de uitbreiding met een aantal lokalen in het voormalige museum van kunstnijverheid. In 1953[36]) zou nog een ingrijpende verbouwing plaats vinden. Boven de bestaande lokalen aan de achterkant werden een paar leslokalen en tekenzaal gebouwd. Het zadeldak van het gymnastieklokaal werd afgebroken en vervangen door een plat dak.

Het schooljubileum in 1950

In 1950 werd het 75-jarig bestaan van de school gevierd. Het zou het laatste jubileumfeest zijn, maar dat kon men toen nog niet weten. Op 4 oktober werden de feestelijkheden geopend met een bioscoopvoorstelling in het Rembrandttheater. Er werd een toepasselijke film gedraaid: ,,The happiest days of your life'', een komedie met Margaret Rutherford, waarbij een jongenskostschool overvallen wordt door 200 leerlingen van een meisjesschool[39]).

Er waren in 1950 327 leerlingen op school. Dat was heel wat meer dan de 203 in 1940, een van de magere jaren na de opheffing van het lyceum.

De belangrijkste festiviteiten rond het jubileum van 1950 speelden zich op 19 en 20 december af. Het begon met een plechtige bijeenkomst in de Pieterskerk, waarheen de docenten en leerlingen in optocht vanaf de Wittevrouwenkade gewandeld waren. In de Pieterskerk werden toespraken gehouden door de directrice mej. J. L. Maathuis, burgemeester jhr. mr. C. J. A. de Ranitz, de inspecteur van het gymnasiaal en middelbaar onderwijs A. J. S. van Dam, de oud-leerlinge mevr. N. van Leeuwen-Vos en de leerlinge Henny van der Lee[40]).

's Middags 19 december recipieerden directrice en docenten in de school aan de Wittevrouwenkade. De commissaris van de koningin in de provincie Utrecht M. A. Reinalda, mevr. De Ranitz-de Brauw en wethouder V. d. Vlist gaven acte de présence. 's Avonds vond in de stadsschouwburg een uitvoering plaats van het speciaal door dr. P. H. Schröder geschreven toneelstuk ,,Mijn kinderen'', waar 12 dames een rol in speelden[41]). Op 20 december werd een kermis in het schoolgebouw gehouden, met een zigeunertent, een crèche voor kleuters, een modeshow etc. 's Avonds werd een revue in Tivoli opgevoerd[42]).

Diverse taferelen werden ten tonele gebracht, o.a. een toekomstscène in 2025, met leerlingen die plannen maakten voor het 150-jarig bestaan van de school.

Epiloog

Het 100-jarig - laat staan het 150-jarig - jubileum was de school aan de Wittevrouwenkade niet beschoren. De ,,Mammoetwet'' van de jaren zestig was er schuld aan dat de meisjesschool gedoemd was te verdwijnen, na eerst een onderdeel van een scholengemeenschap te zijn geweest.

I.v.m. het toelaten van jongens als leerlingen werd per 15 augustus 1966 de naam van de school aan de Wittevrouwenkade gewijzigd in: Gemeentelijke H.B.S. met 6-jarige cursus en M.M.S.

De Rijks H.B.S. aan de Kruisstraat werd door de gemeente overgenomen en samengevoegd met de Gemeentelijke H.B.S. en M.M.S. aan de Wittevrouwenkade m.i.v. 16 augustus 1968. Hierop vooruitlopend was de naam van de scholengemeenschap per 1 augustus 1967 gewijzigd in: gemeentelijk atheneum met afdelingen H.A.V.O., H.B.S. en M.M.S.

De M.M.S.-opleiding werd per 1 september 1970 opgeheven. In 1973 veranderde de naam van de scholengemeenschap in Traiectum College. Een lang le-

ven was dit College niet beschoren: per 1 augustus 1981 werd de scholengemeenschap opgeheven[43]), waarna het archief van o.a. de voormalige gemeentelijke H.B.S. voor meisjes in de gemeentelijke archiefplaats werd gedeponeerd. Het archief is inmiddels geïnventariseerd.

A. B. R. du Croo de Vries

Gemeentelijke Archiefdienst
Alexander Numankade 199
Utrecht

Bijlage

Directrices en directeur waren achtereenvolgens:

1.	mej. S. J. C. Buddingh	(1875-1900)
2.	mej. A. Nicolai	(1900-1907)
3.	mej. C. J. van de Ven Sauveur	(1907-1922)
4.	mej. dr. M. J. Freie	(1922-1925)
5.	mej. dr. J. J. van Dummelen	(1926-1935)
6.	de heer dr. A. Vega	(1935-1936)
7.	mej. J. L. Maathuis	(1936-1955)
8.	mej. dr. ir. N. H. J. M. Voogd	(1955-1965)
9.	de heer T. P. Hut	(1965-1972)

Om een idee te krijgen van het aantal leerlingen, dat de school bezocht heeft, volgt hier een opgave van de jaren met daarachter het aantal:

1875 - 26 leerlingen
1879 - 53 leerlingen
1880 - 81 leerlingen
1917 - 144 leerlingen
1926 - 220 leerlingen
1935 - 286 leerlingen
1940 - 203 leerlingen
1950 - 327 leerlingen
1965 - 296 leerlingen

Noten:

1. G.A.U., archief gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 425.
2. Gemeenteraadsverslag dd 28 mei 1874. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3400.
3. Jaarverslag gemeente Utrecht, 1875, bijlage D. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3404.
4. Jaarverslagen gemeente Utrecht, bijlage over het Middelbaar Onderwijs. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3404.
5. Gemeenteraadsverslag dd 23 april 1880 betreffende de 5-jarige M.M.S.-opleiding; gemeenteraadsverslag dd 2 december 1880 betreffende de nieuwbouw van de school aan de Wittevrouwenkade. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3400.
6. De aanbesteding van de definitieve afbraak van de voormalige Willemskazerne vond plaats op 24 december 1879. G.A.U., bib. Utrecht nr. 4333, bestekken 1880.
7. Het door de directrice geschreven jaarverslag 1879-1880. G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 22.
8. Bestekken 1881. G.A.U., bib. Utrecht nr. 4333. Notulen betreffende fabricage, dd 6 april, 19 april, 9 en 10 mei 1881. G.A.U., arch. V, inv.nr. 389x.
9. Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad dd 1 september 1882. G.A.U., bib. Utrecht nr. 7007.
10. Brief dd 3 oktober 1882. G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 24.
11. Brief dd 4 oktober 1882. Ibidem.
12. Gedrukte nota van J. M. van Bemmelen en M. Salverda dd 21 oktober 1882. Ibidem.
13. Brieven dd 12 januari en 18 augustus 1876. G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 18.
14. Rekest dd 24 september 1876. G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 19.
15. Brief dd 17 oktober 1876. Ibidem.
16. Brief dd 14 januari 1877. Ibidem.
17. Brief dd 15 februari 1877. Ibidem.
18. Brief dd 17 februari 1877. Ibidem.
19. Brief dd 26 oktober 1877. G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 20.
20. Brief dd 29 oktober 1877. Ibidem.
21. Brief dd 10 januari 1878. Ibidem.
22. G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 145.
23. Gedrukte verzameling 1917, nr. 18, dd 27 februari 1917. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3409. Gemeenteraadsverslag dd 12 april 1917. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3400.
24. Jaarverslag gemeente Utrecht 1917, bijlage D, blz. 47-49. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3404.
25. Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad dd 17 en 18 december 1925. G.A.U., bib. Utrecht nr. 7007.
26. ,,Programma van den schouwburgavond t.g.v. het gouden jubileum van de H.B.S. voor meisjes te Utrecht, 17 december 1925.'' G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 403.
27. G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 407.
28. Gemeenteraadsverslag dd 9 juli 1926. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3400. Gedrukte verzameling 1926, nr. 95, dd 29 juni 1926. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3409.
29. Gemeenteraadsverslag dd 20 december 1935. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3400. Gedrukte verzameling 1935, nr. 228, dd 6 december 1935. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3409. Gedrukte verzameling 1935, nr. 244, dd 13 december 1935. Ibidem.
30. Jaarverslag gemeente Utrecht 1935, bijlage nr. 12, blz. 4. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3404.
31. G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 104.
32. Jaarverslag gemeente Utrecht 1941-1945, blz. 189. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3404.
33. G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 114.
34. Rapport van de directrice dd 1 december 1942. Ibidem.
35. Jaarverslag gemeente Utrecht 1946-1948, bijlage 11, blz. 14. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3404.
36. Bouwdossier Wittevrouwenkade 4-5. G.A.U.
37. ,,Een terugblik'' door C. J. v.d . Ven Sauveur. G.A.U., arch. gem. H.B.S. voor meisjes te Utrecht, inv.nr. 425.
38. Gemeenteraadsverslag dd 8 juni 1928. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3400. Gedrukte verzameling 1928, nr. 81. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3409. Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad dd 2 november 1929. G.A.U., bib. Utrecht nr. 7007.
39. Nieuw Utrechts Dagblad dd 4 oktober 1950. G.A.U., bib. Utrecht nr. 7061 (14x).
40. Utrechts Nieuwsblad dd 19 december 1950. G.A.U., bib. Utrecht nr. 7049.
41. Nieuw Utrechts Dagblad dd 20 december 1950. G.A.U., bib. Utrecht nr. 7061 (14×)
42. Utrechts Nieuwsblad dd 22 december 1950. G.A.U., bib. Utrecht nr. 7049.
43. Gedrukte verzameling 1966, nr. 106, dd 15 april 1966. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3409.Jaarverslag gemeente Utrecht 1966, bijlage 14, blz. 2. G.A.U., bib. Utrecht nr. 3404. Mededelingen van het archief van de afdeling onderwijs van het stadhuis te Utrecht.

G.A.U. = gemeentelijke archiefdienst Utrecht.

DE UTRECHTERS EN HUN HUIZEN

ACH LIEVE TIJD (10)

Het is steeds weer interessant om te zien aan de hand van welke thema's zendgemachtigden en uitgevers denken het grote publiek het verleden te kunnen verkopen. Bij een titel als ,,Dertien eeuwen Utrecht. De Utrechters en hun . . .'', is een associatie met ,,58 miljoen Nederlanders en hun . . .'' onvermijdelijk. Beide reeksen hebben bovendien menig onderwerp gemeen, hoewel het niet waarschijnlijk is, dat van een titel als ,,58 miljoen Nederlanders en hun erotiek'' binnenkort hetzelfde gezegd zal kunnen worden. De keuze en de uitwerking van de behandelde thema's lijken steeds weer bepaald te worden door de mate

van ,,human interest'' die men bij de kijker en de lezer veronderstelt. Deze gerichtheid op het ,,levensechte'' en het anecdotische schijnt telkens weer samen te moeten gaan met een zekere mate van effectbejag. Ook in ,,De Utrechters en hun huizen'' zijn, in een overigens heel acceptabele vorm, de ingrediënten verwerkt, die bij de lezer de reacties ,,hoe schrijnend!'' en ,,hoe achterlijk!'' moeten losmaken. Het verhaal gaat dan soms ook meer over het wonen dan over de huizen.

Van alle denkbare op de architectuur gerichte thema's, verwachten de uitgevers blijkbaar, dat alleen afleveringen over het huis en over het stadsbeeld op de belangstelling van het publiek kunnen rekenen.

Een, uit architectuurhistorisch oogpunt uiterst belangrijk, onderwerp als kerkgebouw, wordt slechts aan de orde gesteld als het décor waartegen het kerkelijke leven in het zesde deeltje ,,De Utrechters en hun ziel en zaligheid'', zich afspeelt. Volledigheidshalve moet hieraan nog worden toegevoegd, dat in aflevering 8 (p. 182), ,,De Utrechters en hun stadsbeeld'', een passage aan de Domkerk wordt gewijd. Ofschoon de keuze van degenen die de reeks hebben opgezet, op dit punt zeker begrijpelijk is, was een van de gevolgen ervan, dat de auteurs van de aflevering ,,Huizen'' niet aan de kerkelijke architectuur konden refereren. Dit heeft, tot op zekere hoogte, afbreuk gedaan aan de kwaliteit van de tekst. Met name aan het gedeelte waarin de Middeleeuwse stenen huizen aan de orde worden gesteld. Aan kerkelijke gebouwen werd immers, voorzover het Noord-Nederland betreft vooral in de Middeleeuwen, verreweg het meeste geld, aandacht en vakmanschap besteed. Daarom zijn in de kerkbouw bepaalde ontwerpprincipes, bouwschema's en -vormen en ook stijlkenmerken consequenter toegepast, en meestal ook kwalitatief beter uitgevoerd, dan in de burgerlijke bouwkunst. Iemand die vertrouwd is met de architectuur van de elfde-eeuwse Jans- en Pieterskerk of met die van de Gothische Dom, zal zich ongetwijfeld verbazen over de navolgende opmerking, die op p. 232, onder het kopje ,,Hollandse Renaissance'' wordt gemaakt: ,,Veel meer dan vroeger, ging men op de verhoudingen van hoogte, breedte en diepte letten''. Deze ,,constatering'', die volstrekt onbewijsbaar is, moet beschouwd worden als een late echo van de mythe van ,,de duistere Middeleeuwen'' en ,,de tijd van de wedergeboorte (Renaissance) van de denkende mens''. De schrijvers hebben het zonder twijfel niet zo bedoeld, en zijn ongewild en onbewust het slachtoffer geworden van dit diepgewortelde misverstand.

Fraai gestructureerde gevels als die van de Middeleeuwse huizen Fresenburg (p. 231) en Groenewoude (p. 230) logenstraffen niet alleen de hiervoor geciteerde stelling van de auteurs, maar vormen tevens het bewijs voor de afhankelijkheid van de burgerlijke architectuur van de kerkelijke bouwkunst. Zo waren de venstervormen, de traceringen, de zuiltjes en de kapitelen van Fresenburg uiteindelijk ontleend aan kerkelijke voorbeelden, evenals de grote, gevel-omvattende spaarnis en de blindtraceringen die zo karakteristiek waren voor de gevel van Groenewoude.

Maar nu terug naar de thematische opzet van een reeks als ,,Ach lieve Tijd''. Een probleem dat de redactie zeker veel hoofdbrekens zal hebben gekost, is de onderlinge afbakening van de onderwerpen. In het onderhavige geval betreft dat vooral de grens tussen ,,Stadsbeeld'' (8) en ,,Huizen'' (10). Zoals te verwachten viel, hebben de auteurs van de beide afleveringen herhaaldelijk elkaars terrein betreden. Dit kan hun echter allerminst verweten worden. Het is immers zo, dat enerzijds de ruimtelijke structuur en het uitwendige aspect van een stad nu eenmaal alles te maken hebben met de gebouwen, die er gestalte aan geven en die de componenten vormen waaruit het gezicht van de stad is opgebouwd. Terwijl anderzijds, de ruimtelijke structuur rond een bouwplaats vaak van grote invloed blijkt te zijn geweest op de opzet en het uiterlijk van een gebouw.

De compositie van ,,de Utrechters en hun huizen'' berust op een - al of niet bewust gemaakte - keuze voor een synchronische benadering. Dat wil in dit geval zeggen, dat verschillende aspecten van het bouwen en wonen, steeds weer opnieuw voor elke afzonderlijke periode, aan de orde zouden moeten worden gesteld. De auteurs zijn daarin echter niet erg consequent geweest. Sommige aspecten, die in geen enkel, meer algemeen verhaal over de woonhuisarchitectuur van een bepaalde tijd, zouden mogen ontbreken, worden lang niet altijd behandeld. Zo wordt nauwelijks aandacht geschonken aan het uiterlijk van de Middeleeuwse huizen, en al helemaal niet aan dat van de huizen uit de negentiende en de twintigste eeuw.

Het is voorts opvallend, hoe weinig belangstelling de schrijvers aan de dag leggen voor de huisvesting en de bouwopdrachten van een sociale groepering die wij nu de ,,middenstand'' zouden noemen. Het sterke accent, dat als gevolg daarvan op de behuizingen van de rijksten en de armsten komt te liggen, doet Utrecht - méér dan ooit geval kan zijn geweest - een stad van prinsen en paupers lijken.

Het is beslist een grotere omissie, dat in deze aflevering over huizen, geen enkele architect met name wordt genoemd. Het zou, bij de huidige stand van het onderzoek, niet erg veel moeite hebben gekost om de lezer tenminste enig inzicht te verschaffen in het oeuvre van een aantal bouwmeesters waarvan bekend is dat zij een belangrijk stempel hebben gedrukt op de woonbebouwing in bepaalde delen van de stad. Dit zou met name de bedroevend magere passage over de woningbouw in onze eeuw nog enige substantie hebben gegeven. De persoonlijke voorkeur van de auteurs voor het woonhuis van vóór 1700, en met name voor de opzet en de constructie ervan, is misschien wel begrijpelijk, maar had, met het oog op de veel ruimere doelstelling die in het thema van de aflevering besloten ligt, door de redactie gecorrigeerd moeten

worden. Ik wil verder niet stilstaan bij het, mijns inziens relatief kleine aantal hele en halve onwaarheden dat de tekst bevat, maar als eindoordeel uitspreken dat het al met al een heel behoorlijk verhaal is geworden.

Dit oordeel zou ik slechts met de grootste aarzeling durven uitstrekken tot de teksten die de afbeeldingen begeleiden. Deze zijn vaak slecht geformuleerd en voegen over het algemeen heel weinig toe aan de informatie die de lezer reeds uit de lopende tekst heeft kunnen opdoen. Dat het wél in de bedoeling ligt aanvullende gegevens te verstrekken via de bijschriften, moet men dan ook vooral opmaken uit andere afleveringen van ,,Ach Lieve Tijd''. Men moet zich zelfs afvragen, of degene die de bijschriften heeft verzorgd, de lopende tekst wel goed heeft gelezen. Het feit dat het huis Fresenburg in de tekst op p. 228, niet tot de zogenaamde stadskastelen wordt gerekend, en in een bijschrift op de tegenoverliggende pagina ,,een van de oudste Utrechtse stadskastelen'' wordt genoemd, heeft mij daaraan doen twijfelen. Minstens even storend is het tweetal aperte fouten dat ik aantrof in bijschriften, en dat zo gemakkelijk vermeden had kunnen worden. Zo wordt op p. 237 het uitgebouwde koortje van de huiskapel met bovengelegen vertrekken, dat ooit tot het pand Drift 23 behoorde, een ,,traptoren'' genoemd. In het bijschrift op dezelfde pagina, dat betrekking heeft op een afbeelding van het huis ,,De Oorsprong'', wordt dit met het nabijgelegen huis ,,Het Hoogeland'' verward. Terwijl dit laatste slechts met een verdieping werd verhoogd, onderging ,,De Oorsprong'' een ingrijpende gedaanteverwisseling. Omdat menig bijschrift in andere afleveringen eveneens slecht is geformuleerd, en/of foutieve informatie bevat, zou men de redactie dringend willen aanraden extra aandacht te besteden aan dit gedeelte van de tekst.

Aart J. J. Mekking

NAJAARSLEDENVERGADERING

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Algemene Najaarsledenvergadering op donderdag 28 november a.s. om 19.30 uur in het gebouw van de Fundatie van Renswoude, Agnietenstraat 5 te Utrecht.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de Voorjaarsledenvergadering van 23 mei jl
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Begroting 1986
5. Aanwijzing van een registeraccountant voor de controle van de jaarstukken over 1985. Het bestuur stelt voor het accountantskantoor mr. P. J. Schadée te Utrecht.
6. Bestuursmutatie
   Met het vertrek van mw. drs. C. von Ronnen uit het bestuur vaceert een vertegenwoordiger van de Redactie van het Jaarboek in het bestuur. Het bestuur stelt u voor tot lid van het bestuur te benoemen mw. drs. E. I. Jimkes-Verkade, lid van de redactie van het Jaarboek.
7. Samenstelling van de verschillende verenigingscommissies
   Het bestuur stel voor mw. E. J. A. M. Grijpink te benoemen tot lid van de propagandacommissie.
8. Mededelingen over Jaarboek, Maandblad, propaganda, excursies en lezingen
9. Wat verder ter tafel komt
10. Rondvraag
11. Sluiting

Na afloop van de vergadering om ca. 20.45 uur zal mw. drs. M. Langenbach, beheerder van het gebouw van de Fundatie van Renswoude, spreken over de geschiedenis en de betekenis van voornoemd gebouw.

BIJ DE BEGROTING VOOR 1986

Het is ons een genoegen u voor 1986 de onderstaande ontwerpbegroting ter goedkeuring voor te leggen. Gezien de nu voorziene uitkomst van het jaar 1985 stelt het bestuur voor de kontributie voor 1986 te handhaven.

De begroting is gebaseerd op 1.810 leden.

	1986
minimum kontributie	*f* 39,50
leden van 65 jaar en ouder	*f* 34,–
jeugdigen	*f* 23,50

Namens het Bestuur
H. J. Jurriëns
Penningmeester

	jaarrekening **1984**	begroting **1985**	ontwerp begroting **1986**
Baten			
Kontributies	*f* 69.311,–	*f* 67.525,–	*f* 68.000,–
Advertenties	*f* 5.040,–	*f* 4.950,–	*f* 4.950,–
Winst verkoop voorraden	*f* 2.502,–	*f* 3.000,–	*f* 2.500,–
Donaties	*f* 12.040,–	*f* 11.000,–	*f* 12.000,–
Rente	*f* 8.135,–	*f* 8.525,–	*f* 8.000,–
	f 97.028,–	*f* 95.000,–	*f* 95.450,–
Lasten			
Jaarboek	*f* 33.678,–	*f* 37.000,–	*f* 34.500,–
Maandblad	*f* 43.808,–	*f* 42.000,–	*f* 44.250,–
Overige aktiviteiten	*f* 454,–	*f* 1.000,–	*f* 700,–
Kosten van beheer	*f* 6.436,–	*f* 7.000,–	*f* 7.000,–
Algemene kosten	*f* 8.980,–	*f* 5.000,–	*f* 9.000,–
Storting propagandafonds	*f* –,–	*f* 3.000,–	–,–
	f 92.448,–	*f* 95.000,–	*f* 95.450,–
Resultaat	*f* 4.580,–	*f* –,–	*f* –,–

EEN WERELDVERMAARD VIOLIST TREEDT IN UTRECHT OP *(vervolg)*

Allereerst wees mr. P. H. Damsté mij erop dat in het artikel over de bekende violist (Zie: Maandblad Oud-Utrecht, 58e jaargang, nr. 3, maart 1985) consequent één letter in de achternaam ontbrak.
De juiste achternaam is: Wieniawsky.

Dat het Maandblad ook buiten Utrecht gelezen wordt, blijkt uit het volgende. De redactie ontving begin september een brief van dr. Edmund Grabowsky in Polen!! De heer Grabowsky is betrokken bij het uitvoerend comité ter viering van de 150e geboortedag van Henryk Wieniawsky en woont in Poznan. Hij heeft een studie van het leven van Wieniawsky gemaakt en kunnen nagaan dat er sprake is van zelfs twaalf optredens van de violist in Utrecht. De data zijn: in 1856 op 15 maart, 3 december en 24 december; in 1857 op 10 januari, 24 januari, 25 februari, 18 maart en 10 december; in 1860 op 21 januari; in 1863 op 22 april; in 1867 op 20 mei en in 1876 op 22 februari. Volgens de heer Grabowsky is het niet uitgesloten dat Wieniawsky bovendien nog in de jaren 1855, 1874 en 1878 is opgetreden.
Zijn overigens sympathieke brief eindigde Grabowsky met: „Beiliegend übersende ich Ihnen Bedingungen unseren nächsten Internationalen Henryk Wieniawsky Wettbewerbe."
Dus als u van uzelf het vermoeden heeft het vioolspel goed te beheersen . . .

A. B. R. du Croo de Vries

Een tweede pelgrimsteken van Sint Cunera

Tot nu toe was er één pelgrimsteken van de te Rhenen bijzonder vereerde heilige Cunera bekend. Daarover werd in 1983 mededeling gedaan in het september-nummer van het Maandblad (pag. 211). Begin juni van dit jaar is bij het uitbaggeren van het riviertje de Grift aan de voet van de Grebbeberg een tweede pelgrimsteken van Cunera gevonden.

De vinder bracht het tinnen voorwerp naar het museum van Rhenen, vanwaar het naar het restauratieatelier van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort ging om geconserveerd te worden.

Inmiddels is het pelgrimsteken terug in het Rhenense museum en is het daar te bezichtigen. De Stichting ,,Gebroken Lente'' kocht het pelgrimsteken aan ten behoeve de verzameling van het museum.

C.S.

Agenda

Maandag 2 december 1985. Jaarlijkse Sinterklaasverkoop bij de Gemeentelijke Archiefdienst.

Aanvang: 19.00 uur. Nadere mededelingen in het volgende Maandblad.

Donderdag 12 december 1985. Rondleiding over de tentoonstelling ,,Een kerk van papier'' (zie Maandblad Oud-Utrecht september 1985, pag. 271 e.v.) door H. M. Haverkate en C. J. van der Peet.

Aanvang: 20.00 uur. Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht.

Maximum aantal deelnemers: 30. Opgeven bij Hotel des Pays-Bas, tel. 030-33 33 21.

CONTRIBUTIE 1985

Reeds vele leden hebben met gebruikmaking van de met het januarinummer toegezonden acceptgirokaart hun contributie over 1985 overgemaakt op postrekening 57.55.20.
Toch zijn er nog velen, die dat niet deden.
Op deze leden doet de penningmeester een beroep om de Vereniging door snelle betaling van hun bijdrage te willen helpen.
Voor alle duidelijkheid:
de minimumcontributie bedraagt normaliter *f* 39,50 's jaars, maar voor jeugdleden is zij vastgesteld op *f* 23,50 en voor 65-plussers op *f* 34,–.

De penningmeester
H. J. Jurriëns

maandblad oud-utrecht

58e jaargang nr. 10 - oktober 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,-.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12.

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

JANUS DE WINTER, DE SCHILDER - MYSTICUS

Het was de bekende schrijver en psychiater Frederik van Eeden, die de Utrechtse schilder Janus de Winter in juni 1916 introduceerde als ,,De Schilder-Mysticus'', die ,,voort zal gaan waar Vincent (van Gogh) is blijven steken, die tot daad zal maken, wat bij Kandinsky en de zijnen nog maar woord en theorie gebleeven is'' [1].

Deze uitspraak zal zowel voor mensen, die De Winter in zijn laatste levensjaren hebben meegemaakt (hij stierf in 1951), als voor hen die nog nooit over hem hebben gehoord, vraagtekens oproepen. Is hier sprake van een lacune in de kunstgeschiedenis, of uitte Van Eeden een wat al te hoog gespannen verwachting? Voor beide mogelijkheden valt wat te zeggen en beide aspecten zullen in de overzichtstentoonstelling van het werk van De Winter in het Centraal Museum in Utrecht (vanaf 23 november 1985 t/m 9 februari 1986) aan bod komen. Als schrijfster van het begeleidende boek over De Winter ben ik tot de conclusie gekomen, dat hij in ieder geval meer was dan een mislukt en rancuneus schilder van landschapjes en bloemstillevens, zoals hij aan het einde van zijn leven wel gekarakteriseerd werd. Er is een periode geweest, waarin hij niet alleen een belangrijke pionier van de beginnende abstracte kunst in Nederland was, maar bovenal een imponerende en invloedrijke persoonlijkheid. Met name in de jaren 1915-1918 heeft hij als kunstenaar een wezenlijk stempel gedrukt op het culturele klimaat in Nederland. Hiermee is echter niet gezegd dat het De Winter gelukt is waar te maken wat Kandinsky in zijn boekje *Uber das Geistige in der Kunst* (1912) als ideaal voor ogen stond: het creeëren van een eeuwige en universele, geestelijke kunst.

Wie was Janus de Winter? Hij werd op 28 mei 1882 in Utrecht geboren en volgde een opleiding voor ambtenaar bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, waar hij tot in 1919 werkzaam was. In die tussentijd is echter veel geschied.

De Winter begon in 1905 plotseling landschapjes en bloemen te schilderen, in de trant van de Haagse School. Pas in de loop van 1913 en 1914 ontwikkelde hij een eigen stijl en werd duidelijk wat hij tot uitdrukking probeerde te brengen. Hij had zich verdiept in de oosterse en boeddhistische filosofie en de in die tijd veel gelezen theosofische literatuur en bleek zelfs ,,visionaire gaven'' te bezitten. Vanaf 1913 schilderde hij zogenaamde portretten, gedachtevormen en muzikale impressies, die in 1914 volledig abstracte vormen aannamen.

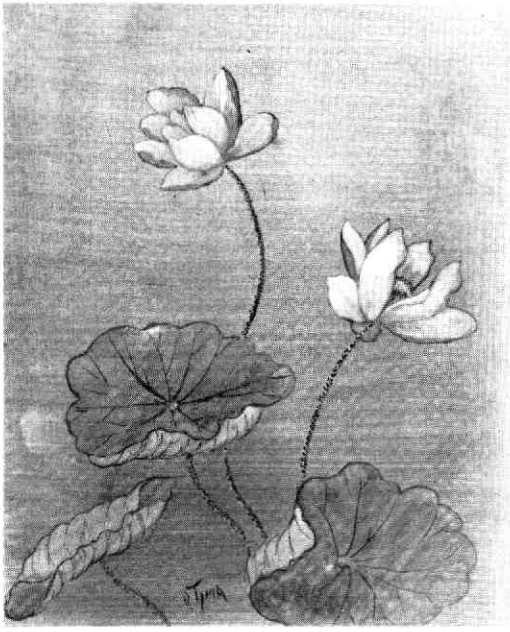
De Winter was in de jaren voor en tijdens de eerste wereldoorlog niet de enige ,,visionaire schilder'' in Nederland en zeker niet de enige geïnteresseerde in theosofie, spiritisme, of andere mystieke levensbeschouwingen.

Zijn werk maakte dan ook met name indruk op geestverwanten als de schilder-schrijver Theo van Doesburg, de schrijvers Frederik van Eeden en Henri Borel, en in Utrecht onder andere de dichter Henny Marsman en de componisten Willem Pijper en Henri van Goudoever.

Men zou Theo van Doesburg de eerste pleitbezorger van De Winters schilderkunst kunnen noemen. Hij leerde De Winter in het najaar van 1915 kennen via hun beider stadsgenoot en collega Erich Wichman. Van Doesburg was in die jaren nog zoekende (pas in 1917 richtte hij het tijdschrift *De Stijl* op) en zag in De Winter een serieus voorbeeld van de kunstenaar, die het ,,geestelijke'' tot uitdrukking probeerde te brengen. Bovendien toonden de schilderijen van De Winter een grote verwantschap met het vroege abstracte werk van de Duits-Russische expressionist Wassily Kandinsky, voor wie Van Doesburg grote bewondering had. Van Doesburg deed verscheidene pogingen De Winters werk onder de aandacht te brengen, totdat deze hem in mei 1916 min of meer in de steek liet door te weigeren mee te exposeren met de door Van Doesburg opgerichte kunstenaarsvereniging *De Anderen*. Pas vanaf dat moment kan Van Doesburg, in wiens schilderijen uit 1915 en 1916 duidelijk invloed van De Winter te herkennen valt, afstand van hem nemen. In juli 1916 schreef hij het boekje *De Schilder De Winter en zijn werk. Pscycho - analytische studie*, waarin hij noteerde hoe hij De Winter had leren kennen, hoe hij zijn vreemde, visionaire schilderijen ervaarde, en wat hij er op dat moment van vond. Uiteindelijk bleek De Winters werk in zijn ogen toch te hartstochtelijk en te weinig doordacht. Hij had het noodzakelijke evenwicht nog niet bereikt.

Intussen kon De Winter zich echter verheugen over de belangstelling van twee nieuwe bewonderaars: de schrijvers Frederik van Eeden en Henri Borel. Zij beloofden hem een eenmanstentoonstelling, die in juli 1916 plaatsvond in het Stedelijk Museum in Amsterdam. Deze expositie betekende dé doorbraak voor De Winter, wat zelfs enige internationale bekendheid tot gevolg had. Van Eeden, Borel en andere geestverwanten raakten diep onder de indruk van de ,,visionaire schilderijen'' van De Winter, al hadden ze problemen met het demonische karakter van het werk. Niemand kon echter op tegen de verklaringen van De Winter. Zijn aura-portretten van apocalyptische visioenen zouden de mens zijn eigen lelijkheid doen beseffen. Dit besef was nodig om geestelijk te kunnen groeien en aldus waren De Winters schilderijen van cruciaal belang voor de geestelijke evolutie van de totale mensheid.

Met zijn tentoonstelling in het Stedelijk Museum in Amsterdam wist De Winter de interesse van nog

Lotusbloemen, ca. 1930-1935. Gouache-tempera op papier, 50 x 40 cm. Signatuur midden-onder. O'Tjina. Collectie W. J. de Winter. Foto: C.M.U.

twee andere prominenten in de kunstwereld te wekken: de kunstcriticus Albert Plasschaert en de kunstverzamelaar Pierre Alexander Regnault. Pas op het moment dat Plasschaert hem opnieuw wees op zijn wat al te expressieve manier van schilderen, kwam De Winter tot inzicht. In oktober 1916 schreef hij aan Van Eeden: ,,Zeer fel bewogen was m'n visionaire leven zonder dat 't tot een eigenlijk vaste vorm kon komen, daarover later''[2]). Hij kwam tot de conclusie dat zijn werk alleen dan populair zou worden bij het kopende publiek, wanneer hij meer herkenbare vormen ging schilderen en deze tot grotere perfectie bracht. In de loop van 1917 en 1918 kwam hij met nieuwe onderwerpen, die behalve duidelijker van vorm bovendien nog verwezen naar een ,,hogere mystiek'': vogels en vlinders tussen bloemen en vissen. Toelichtend bracht hij te berde dat hij zich met deze ontwikkeling in de voetsporen van de Chinese Zenboeddhistische schilder- filosofen bevond. Gaandeweg werd het voor De Winter echter steeds moeilijker zijn kunsttheorieën aan dit soort radicale veranderingen in zijn oeuvre aan te passen en tegelijkertijd geloofwaardig te blijven.

Na een tweede tentoonstelling in het Stedelijk Museum in 1918 brak de kritiek van alle kanten los. Met de introductie van deze ,,kitscherige'' vogels en vissen had hij op het verkeerde paard gewed; het einde van zijn succes was nabij.

Feitelijk omvat de periode vanaf 1920 tot aan zijn dood het verhaal van een kunstenaar, die maar met moeite kon accepteren dat zijn roem definitief tot het verleden behoorde. Zijn teleurstelling en rancune richtte zich met name tot die kunstenaars, met wie hij eens tot de avant-garde behoorde: ,,de modernen''. Na zijn poging in Parijs een lucratiever bestaan te vinden dan hem in Utrecht geboden werd (van 1927 tot 1930) keerde hij in 1930 naar Nederland terug, bevestigd in zijn oordeel. Geen enkele moderne kunstenaar maakte werk dat aan zijn kwaliteitscriteria voldeed en met name de vaders van de moderne kunst: Paul Cézanne en Vincent van Gogh moesten het ontgelden. De Winter hield het voor gezien en koos voor het realisme.

Zo is het mogelijk dat de oudere Utrechters De Winter nog kennen als schilder van winterlandschappen en bloemstillevens. Toch is ,,realisme'' met betrekking tot de schilderijen van De Winter uit de periode 1930 tot 1951 onjuist. Zijn werken waren niet zozeer natuurgetrouw, dan wel, in navolging van Rembrandt, ,,levenswaar''. Zij verwezen naar een diepere inhoud, een betekenis die hij eens aan zijn expressionistische visioenen had toegeschreven.

Zijn bootjes op het vlakke water stonden voor het ,,ik op de levenszee'', een bloem zag hij als symbool van de kosmos, en een vervallen boerderij tegen een zware, donkere lucht, weerspiegeld in rimpelend grauw water verwees naar de mens, ,,die zal leven onder een tragisch noodlot, dat van zijn leven een ruïne heeft gemaakt en van zijn zieleleven een carricatuur''[3]).

Behalve dit soort ,,levensware'' schilderijen maakte De Winter in deze periode ook nog vreemde portretten van zogenaamde ,,huisduiveltjes'' en rotslandschappen en bloemen in Chinese stijl. Bij tijden was hij er heilig van overtuigd een reïncarnatie te zijn van een Chinese schilder-filosoof, die zijn persoon volledig kon overheersen. Op zulke verheven momenten noemde hij zichzelf O'Tjina. Zijn rotslandschappen of lotusbloemen (afb.) werden met die naam gesigneerd.

De Winter mocht dan als schilder zijn glorie-tijd achter zich hebben, als persoon bleef hij volgens de kunstcriticus Jan Engelman nog altijd de man ,,die het welbekende potje breken mocht''[4]). Op ledenvergaderingen en feestavonden van het Utrechtse teken- en schildergenootschap *Kunstliefde* en aan de ,,Utrechtse kletstafels'' maakte hij hier ongelimiteerd gebruik van. Zich wentelend in het aureool van een succesvol verleden, gecombineerd met een enorme belezenheid, kennis en welbespraaktheid, wist hij een mythe rondom zichzelf te creeëren, die nooit volledig ontrafeld zal kunnen worden.

Utrecht *Ine Gevers*
Biltstraat 99

Noten:

1) Frederik van Eeden, De Schilder-Mysticus De Winter, *De Amsterdammer*, 10 juni 1916, zie ook cat. tent. A. de Winter, Stedelijk Museum Amsterdam, juli 1916, p.6.
2) Brief van De Winter aan Frederik van Eeden, ongedateerd (ca. oktober 1916), Van Eeden Museum, Amsterdam XXIV C 90 (1913-1919).
3) Janus de Winter, Over primitieven, ongepubliceerde tekst in het De Winterarchief, Centraal Museum, Utrecht.
4) Jan Engelman, Te Utrecht overwinterend, *Het Atelier*, no. 9 en 10, december 1937, pp. 5-8.

VROME VONDSTEN... OF HET SPOOR TERUG

Ieder jaar geeft de Utrechtse bodem weer een aantal van haar verborgen schatten prijs: bouwstenen ter completering van de geschiedenis van de stad.
Het afgelopen voorjaar was in het Centraal Museum de expositie *Vrome Vondsten* te zien, een archeologische tentoonstelling die op haar manier bijdroeg aan de ontsluiting van de Utrechtse historie, tevens een expositie die meer aandacht van de media kreeg dan de samenstellers ervan gehoopt hadden. De 42 catalogusnummers, soms samengesteld uit meerdere voorwerpen, toonden in hoofdzaak het gewone gebruiksgoed door de eeuwen heen, in dit geval huis-, tuin- en keukenvoorwerpen die met religieuze voorstellingen versierd waren bijv. een bierpul; of voorwerpen die een religieuze functie hadden bijv. een wijwaterbakje. Enkele voorwerpen behoorden niet tot deze laatste categorie omdat ze eertijds een meer kerkelijke funktie hadden, zoals het gebeeldhouwde fragment van een tweezijdig beschilderd triomfkruis en de bisschopskop uit de omgeving van de Jacobikerk.
Een expositie als deze, die haar limieten vindt in het blote feit dat het geëxposeerde moet zijn opgedolven uit de Utrechtse bodem, onderlijnt de gedachte hoezeer men zich in Utrecht eeuwen geleden de ,,godsganse dag'' omgeven wist met verwijzingen naar het heilige.
Maar tevens denk ik op zo'n moment, als ik voor die vitrines sta, hoe van die enorme hoeveelheid realia ons nog maar een fractie is overgebleven. Of bekend geworden. Want laat deze vrome vondsten aangevuld worden met alles wat op de een of andere wijze niet teloor is gegaan en thans te bezichtigen is in bijv. de musea, dan nog is dit alles een schamele rest van wat er ooit aan kerkelijke voorwerpen en ,,religieuze artikelen'' geweest moet zijn, m.n. in de middeleeuwen. Zo'n expositie en een rondwandeling door de andere afdelingen van het Centraal Museum . . . ik kan de gedachte niet van me afzetten, dat dít het niet wezen kan. Het totaal is zelfs hoogst onbevredigend: de collecties van het Centraal Museum en het Catharijneconvent; wat zich bevindt in het Rijksmuseum te Amsterdam, in de beide archieven aan de Alexander Numankade, en nog wat ,,verdwaalde'' zaken in binnen- en buitenland: is dat het materiële erfgoed dat ons rest van het middeleeuwse Utrecht, de grootste stad van de Noordelijke Nederlanden, de enige bisschopsstad, de stad met de meeste kerken en talrijke kloosters?
Het bezoek aan *Vrome Vondsten* en daarna aan de *Ornamenta ecclesiae* te Keulen hebben steeds meer de gedachte in me doen post vatten, dat het niet reëel is te blijven geloven, dat bijna alle voorwerpen uit het rijke, middeleeuwse Utrecht in beeldenstorm en latere verguizing verloren gingen, dat bijna alles zou zijn omgesmolten, verkocht, verbrand, door de motten opgegeten en verroest. Mag ik als mijn opvatting lanceren, (nog) niet geschraagd met veel bewijzen maar wel met enkele, dat het protestantiseringsproces in Utrecht zo geleidelijk is verlopen, dat veel van de roerende inventaris van kerken en kloosters in veiligheid is gebracht? Veel meer dan de schriftelijke bronnen ons doen geloven?
Dat is ook logisch, want moesten de archivalia juist niet doen geloven, dat er niets in veiligheid was gebracht? Dat bijv. al het edelmetaal volgens opdracht bij de wereldlijke overheid was ingeleverd? De archieven, ze vertellen ons twee ogenschijnlijk tegenstrijdige verhalen: ze geven ons even vaak weer wat niet gebeurd is als dat ze van de feiten getuigenis afleggen.
Als deze hypothese, nog met schroom neergeschreven, geldigheid bezit, is het mijns inziens interessant te speuren en de gevonden sporen na te trekken die duiden op relaties tussen de Utrechtse kapittels, parochiekerken en mannen- en vrouwenkloosters met instellingen in veiliger streken. En dan denk ik o.a. aan steden in het Rijnland als Emmerik en Keulen, aan steden als Gent, Antwerpen en Brugge, maar ook aan hun omstreken, en de instellingen waarmee die kerken en kloosters op hun beurt weer relaties onderhielden.
Het is nog niet zover dat de hier geponeerde stelling kan steunen op een groot aantal geslaagde identificaties van Utrechts kerk- en kloosterbezit in den vreemde, maar ik geloof er heilig in, dat deze optiek vrucht kan dragen wanneer Utrechtse onderzoekers er zich in het buitenland, in musea, kerken, kloosters, archieven en bibliotheken rekenschap van geven, dat de rijke noordnederlandse bisschopsstad niet bijna al haar roerende bezittingen ten prooi zal hebben laten vallen aan dan nog onduidelijke maar niet uitgesloten troebelen. In deze gedachte staafde de expositie *Vrome Vondsten* mij in hoge mate.

C. S.

RECTIFICATIE

Bij het ter perse gaan van het oktober-nummer van het Maandblad is een vervelende vergissing gemaakt. Op de omslag staat abusievelijk vermeld ,,58e jaargang nr. 9-september 1985''. Dit moet echter zijn: ,,58e jaargang nr. 10-oktober 1985''.
Mocht u er prijs op stellen deze fout te verbeteren, dan kunt u van het bijgaande inlegvel de goede datering uitknippen en die over de foute heenplakken.

DE GAANDE EN DE KOMENDE MAN

Op 6 en 7 juni 1985 werd bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht een tijdperk afgesloten: de heer A. Graafhuis, adjunct-archivaris, nam na een ambtelijke carrière van 40 jaar afscheid van deze dienst.
Door zijn grote belangstelling op maatschappelijk en historisch gebied bekleedde de heer Graafhuis vele functies. Zo was hij o.a. bestuurslid van de Vereniging van Archivarissen in Nederland, voorzitter van de gemeentelijke commissie voor de straatnaamgeving, voorzitter van de gemeentelijke commissie Post- en Archiefzaken, eindredakteur van het bulletin ,,Het vijf kerken restauratieplan'' en eindredakteur van Tussen Rijn en Lek.
Ook de vereniging Oud-Utrecht had zijn warme belangstelling en de redakties van Jaarboek en Maandblad konden zich dan ook regelmatig verheugen in produkten van zijn vruchtbare pen.
Naast vele losse bijdragen verschenen er ook enkele boeken, waarvan vooral ,,Utrecht in de achttiende eeuw'' (1965) bekendheid verwierf. Veel boeken waren het resultaat van een vruchtbare samenwerking. Dit geldt ook voor een aantal tentoonstellingscatalogi, zoals ,,Van gasthuisbed tot verzorgingsflat'' (1975) en ,,Recht en slecht'' (1976). Veel publikaties kwamen ook tot stand dank zij het werk van de werkgroepen paleografie, die onder de bezielende leiding van de heer Graafhuis stonden. Voorbeelden daarvan zijn: ,,Schets van een jaar Utrechtse stadsgeschiedenis (1668)'' (Jaarboek Oud-Utrecht 1968); ,,1672, Utrecht in de branding'' (Spiegel Historiael 1972); ,,Zo maar een ,,Contractboek'' (Jaarboek Oud-Utrecht 1971); ,,Recht en Slecht, een registratie van misdaad en straf in de stad Utrecht, 1550-1575'' (catalogus tentoonstelling 1976); ,,Recht en slecht; bestraffing in de 16de eeuw'' (Jaarboek Oud-Utrecht 1976); ,,Schrickelijk tempeest'' (Jaarboek Oud-Utrecht 1974 en Spiegel Historiael 1974); ,,Van boeten en bouwen; de Utrechtse schutmeestersrekeningen van 1428-1528; hun informatie en informatica'' (1984).
De drang tot publiceren was bij de heer Graafhuis ongetwijfeld aanwezig, maar werd versterkt door het nooit aflatende verlangen om het Utrechtse stadsarchief, dat hem zo dierbaar was, naar buiten toe meer bekendheid te geven. Hier ligt zijn grootste verdienste. Mede dank zij hem heeft zich in de laatste decennia de interesse voor het verleden van de stad Utrecht uitgebreid en is voor een grote kring Utrechters de archiefdienst een begrip geworden.

A. Graafhuis

De ,,komende man'': op dinsdag 1 oktober 1985 is als adjunct-archivaris bij de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst in dienst gekomen drs. I. W. L. A. Caminada.
Vanaf 1972 was hij Provinciaal Inspecteur van de archieven in Noord-Brabant. Als zodanig had hij het toezicht op de gemeente- en streekarchieven in 131 Brabantse gemeenten. Binnen deze provincie was de heer Caminada actief op cultureel, historisch en politiek gebied. Hij is o.a. bestuurslid van de Vereniging van archivarissen in Nederland en van verschillende overleg-organen en commissies binnen de Nederlandse archiefwereld.

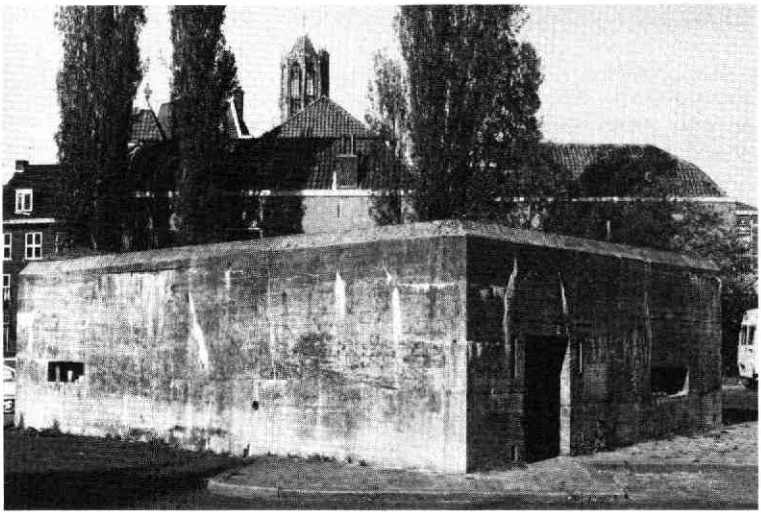
drs I. W. L. A. Caminada

De heer Caminada werd in 1945 te Rotterdam geboren. Aan de Rijksuniversiteit in Leiden studeerde hij geschiedenis met als hoofdvak Nieuwe geschiedenis.

Redaktie

DE BUNKER OP DE MARIAPLAATS IN GEVAAR

Sinds kort bestaan er hoogst serieuze plannen van de kant van de gemeente Utrecht, om de Duitse bunker aan de Mariaplaats te slopen. Enige tijd na de afbraak zullen dan op het parkeerterrein waarop het bouwerk nu staat, woningen worden gebouwd. Met de voorgenomen sloop zou de laatste direct zichtbare bunker uit het centrum van de stad verdwijnen. Het lijkt ons echter van (krijgs- en bouw-)historisch belang, dat deze sloop niet doorgaat en dat het gebouw op den duur de status krijgt van monument.

Bunker op de Mariaplaats, juni 1985.
Foto: Gem. Fotodienst (neg. nr. B 7. 490 J.)

Wij kunnen ons voorstellen, dat een restauratie bij Utrechters die de Tweede Wereldoorlog bewust hebben meegemaakt, emotioneel gevoelig zou kunnen liggen: het gebouw is een herinnering aan onderdrukking en terreur. Het slopen van de bunker - 40 jaar na de oorlog - zou men echter kunnen vergelijken met de ,,behandeling'' van de dwangburcht ,,Vredenburg'' na het verdwijnen van de Spaanse onderdrukkers: die geleidelijke sloop was begrijpelijk, maar wordt nu toch ook ten zeerste betreurd.

Nu de laatste jaren de bunkers uit het Utrechtse (binnen)stadsbeeld verdwijnen - o.m. bij de pandhof van St. Marie, op het Domplein en (onlangs nog) aan de Kromme Nieuwe Gracht - lijkt het ons zaak, het historische monument aan de Mariaplaats voor het nageslacht te bewaren. Vanuit bouw- en krijgshistorisch oogpunt is de bunker ook de moeite waard; een handhaving met ,,opknapbeurt'' zou trouwens aansluiten bij het streven van de gemeente Utrecht, om ook jonge monumenten een plaats op de gemeentelijke monumentenlijst te geven. Het is zelfs de vraag, of de bunker niet een onderdeel vormt van het beschermde stadsgezicht.

Een monumenten-status voor de ruim 40 jaar oude bunker zou voor Utrecht betekenen, dat daar een goed geconserveerd historisch overzicht van krijgshistorische monumenten te vinden zou zijn van middeleeuwen tot en met Tweede Wereldoorlog. Hiermee zou men opvallend inspelen op de in de laatste jaren in heel Nederland toegenomen belangstelling voor negentiende- en twintigste-eeuwse militaire architectuur. In dat licht zijn bijvoorbeeld enige recente publicaties te noemen: ,,Forten rond Utrecht'', ,,Bunkers in Nederland'' (door Rudi Rolf) en de tentoonstellingscatalogus ,,Vesting; vier eeuwen vestingbouw in Nederland'' (Rijksmuseum Amsterdam 1982).

Tenslotte willen wij wijzen op het feit, dat de opgeknapte bunker zonder al te veel moeite zal kunnen worden opgenomen in plannen voor woningbouw op dit onbekende stukje Mariaplaats.

A. J. van der Peet,
Eindhoven

C. J. van der Peet,
Utrecht.

Sinterklaasverkoop

Ook dit jaar wordt er bij de Gemeentelijke Archiefdienst weer een Sinterklaasverkoop georganiseerd en wel op **maandag 2 december a.s. van 19.00-20.30 uur.**

Foto's van de Gemeentelijke Fotodienst en fotografische reprodukties van materiaal uit de Prentenverzamelingen zullen te koop worden aangeboden, alsmede de uitgaven van de Vereniging Oud-Utrecht en van de Gemeentelijke Archiefdienst.

Tevens is op deze avond de tentoonstelling van de Gemeentelijke Archiefdienst ,,EEN KERK VAN PAPIER; de geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht'' te bezichtigen.

HET CRUCIFIX IN DE GRAFKELDER IN DE PIETERSKERK

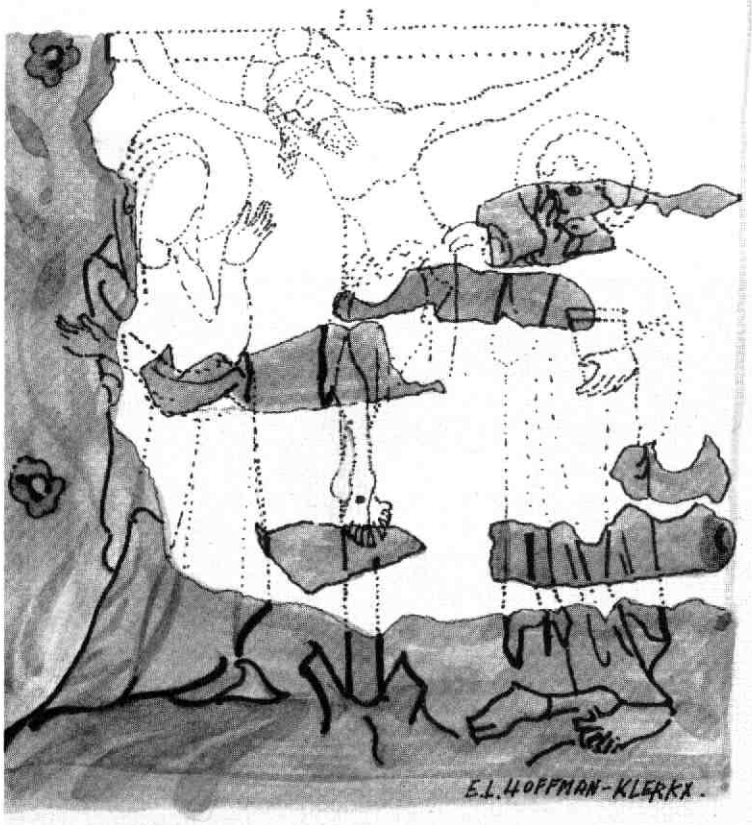
Een reconstructie

Op de vijftiende november 1969 werd door leden van de „Archeologische Werkgemeenschap Nederland" (A.W.N.) onder leiding van de heer Th. van Dijk in de zuidelijke transeptarm van de Pieterskerk te Utrecht een grafkelder vrijgelegd, die aan de binnenkant met schilderingen versierd is[1]).

Op de zwaar beschadigde kopwand aan de westzijde van de kelder waren nog resten van een Calvarie zichtbaar. Enkele brokstukken ervan lagen her en der tussen het puin verspreid. Na het lichten van de kelder werd hij in dezelfde positie in de westzijde van het schip, onder het orgel, opgesteld, zodat de schilderingen nu voor het publiek zichtbaar zijn[2]). Tijdens de restauratie stuurde het Centraal Museum een beschilderd fragment terug, dat samen met de andere brokstukken weer werd ingemetseld[3]). De plaats van zes van de zeven losse stukken kon met zekerheid worden vastgesteld, mede door ze in verband terug te zetten. Van het zevende stuk, midden boven in het tafereel, was het echter niet meer te achterhalen. Om zoekraken te voorkomen is het toch aan het geheel toegevoegd.

Liturgisch rechts in het tafereel staat Maria, gekleed in een grijsgroen gekleurd, slepend gewaad: roodgekleurde slippen vallen ter weerszijden ervan neer, terwijl dezelfde rode stof vóór het middel van de armen neerhangt. De rechterhand is geopend en wijst naar de buitenkant van het tafereel. Hierboven is een stuk van de arm en de schouder zichtbaar, evenals een deel van de sluier of hoofddoek. Nog verder naar boven is naast de rode bloem een verticale streep te zien: het uiteinde van de dwarsbalk van het kruis of het patibulum.

Liturgisch links staat de apostel, tevens evangelist

Reconstructie-tekening van de Calvarie op de westwand van de kelder. Tek.: E. L. Hoffman-Klerkx

Johannes; het boek, dat hij in zijn linkerhand vasthoudt, is nog gedeeltelijk zichtbaar. Apostelen worden doorgaans barrevoets weergegeven, zoals ook hier het geval is. Grijsgroen gekleurde plooien bedekken zijn rode onderkleed. De rechterhand met de grove vingers ondersteunt het gezicht, waarvan de ogen op het Crucifix in het midden van het tafereel gericht zijn. Het hoofd met het blonde haar wordt door een nimbus omgeven.
Hoewel van het Crucifix of de Gekruisigde haast niets over is, is de stand van het Lichaam toch wel te reconstrueren. Boven de met wiggen in de grond vastgezette voet van het opgaande kruishout, de stipes, volgt een fragment met uitwaaierende streepjes, die de tenen moeten verbeelden. De voet, waar deze tenen bij horen, moet rechtstandig omhoog gaan. Vergelijk hiertoe de voeten van het Crucifix van de schildering op de zuid-westelijke pijler van het transept.

Op het volgende, ontbrekende fragment zou dan de naar links of naar rechts gedraaide, andere voet moeten komen. Het bovenste deel van het onderbeen, waar de zichtbare tenen bij horen, komt op het volgende fragment voor. Ter weerszijden ervan hangen rode plooien neer van de lendendoek of perizonium, waarvan het verdere verloop op het fragment erboven te volgen is. Dit betekent, dat de heupen en het

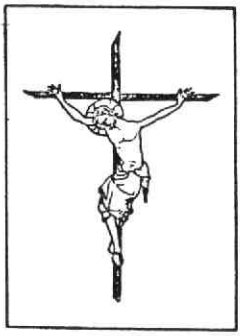

Fig. 11. 2e MOITIÉ DU SIÈCLE.

Fig. 18. 2e TIERS.

bovenlichaam van het Crucifix zich aan de linkerkant van het kruis bevinden. Boven- en onderbenen vormen een hoek, die iets groter is dan 90°. De afstand vanaf het denkbeeldige kruispunt van de kruisarmen tot de lendendoek in aanmerking nemende, laat geen verticaal geplaatste romp van de Gekruisigde toe. Het bovenlichaam moet dus schuin naar boven geschilderd zijn, waarbij de plaats van het hoofd rechts onder het kruispunt van de balken gezocht moet worden. Het Crucifix zou er dan uitgezien moeten hebben als aangegeven is op fig. 11, behorende bij het overzicht van Crucifix uit de tweede helft van de XIIIe eeuw, met dien verstande, dat het perizonium waarschijnlijk eenzelfde pof of stofopbolling vertoont als op fig. 18 voorkomt[4]).De pof is naast de mouw van Johannes zichtbaar. (Zie de reconstructietekening).
Van de XIIIe eeuwse kruisen is bekend, dat de kleur ervan in de miniaturen, op émailles en glas-in-loodramen dikwijls groen is[5]), wat ook het geval is in de kelder van de Pieterskerk.
Mede gelet op de baksteenmaten (28,5 bij 14 bij 7,5 cm, ±0,5 cm), de stijl van de schilderingen en het kostuum van de geestelijke, die op de noordwand van de kelder voorkomt, is een datering in de jaren rond 1300 wel op zijn plaats.

Utrecht *E. L. Hoffman-Klerkx*
Rubicondreef 116

Noten:

1) Th. G. van Dijk, Een beschilderd graf in de Pieterskerk te Utrecht, in *„Westerheem", tweemaandelijks orgaan van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.)*, jg. XVIII, no. 6, december 1969, 308-9 en idem, jg. XIX, no.2, april 1970, 107-8.
2) Het was noodzakelijk de kelder te lichten in verband met de aanleg van de kelder voor de verwarming.
3) In de Catalogus van het Centaal Museum te Utrecht uit 1928 komt het fragment voor onder nummer 1314: „Baksteen met restanten van kalk aan de voorzijde, waarop overblijfselen van een schildering in zwart. Hoogte 0,075 m, breedte 0,155 m, lengte 0,29 m. XIVe eeuw, afkomstig uit een graf in het transept van de Pieterskerk."
Tijdens de laatste uitruiming van het graf in 1969 werden nog zes beschilderde baksteenfragmenten aangetroffen. Het is vreemd dat slechts één fragment naar het museum is overgebracht en dat men de rest heeft laten liggen.
4) Dr. Paul Thoby, *Le Crucifix dès Origines au Concile de Trente, Etude iconographique*, 1959, fig. 11 et 18, XIIIe siècle.
5) Idem o.c., 155 noot 32.

Door onvoorziene omstandigheden is het niet mogelijk het Jaarboek 1985, zoals gebruikelijk, in de maand december aan de leden toe te zenden. Tot onze spijt zal het pas over enkele maanden kunnen verschijnen.

De Jaarboekredaktie

DE UTRECHTERS EN HUN ONDERWIJS

ACH LIEVE TIJD (12)

Sommige onderwerpen in deze serie lenen zich goed voor een wat speelse behandeling. Ik denk dan aan ,,reislust'' en ,,vertier'', en zelfs ,,rampen''.
Ze hebben niet zo veel bladzijden nodig omdat het niet erg hinderlijk is als sommige voorbeelden van vertier en reislust onbeschreven blijven.
Passende illustraties zorgen voor een aangename verpozing van degene die het nummer ter hand neemt.
Veel moeilijker is zoiets te bereiken bij onderwerpen als ,,nijverheid'', ,,armoede'', en nu ,,onderwijs''. Ze leggen een druk op de schrijver die in kort bestek volledig wil zijn en tegelijk onderhoudend, een vrijwel onmogelijke opgaaf. Toch is deze aflevering over het onderwijs een vrolijk ogend nummer geworden, met veel afbeeldingen van kinderen met grote hoeden en witte schorten die ordelijk spelen of braaf zitten in schoolbanken. Ze geven aanleiding om het hoofd te schudden en te zeggen ,,ach, lieve tijd''.
Utrecht kwam zeker in aanmerking voor een nummer over het onderwijs, want de Domschool was de oudste school in de noordelijke Nederlanden. Het duurde nogal lang voor er ook elders scholen kwamen. Die belangrijke positie van het middeleeuwse Utrecht komt in de tekst niet duidelijk uit de verf, al zijn er naar verhouding wel veel bladzijden aan de middeleeuwen gewijd. In zekere zin zijn die het gemakkelijkst te behandelen omdat er het minst van bekend is. Daarna wordt het materiaal overvloediger en het is dan moeilijk een keus te maken. De samenstellers hebben kennelijk serieus geprobeerd een verantwoorde beschrijving te geven van het onderwijs in Utrecht: ze noemen de parochiescholen, de Hiëronymusschool, de fundatie van Renswoude, ambachtskinderen, diaconiescholen en de universiteit. Dat waren instellingen in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, welke eeuwen toch een wat brokkelige indruk maken, omdat de onderwerpen soms wat onlogisch op elkaar lijken te volgen. Maar die indruk kreeg ik misschien ook wel door de tussenkopjes die beter in een krant zouden passen, zoals ,,koude leslokalen'' boven de alinea over de Hiëronymusschool en ,,over de ezel' boven een fragment over het stadsambachtskinderhuis en de fundatie van Renswoude. Ik mis een opmerking over het aanvankelijk zeer geringe percentage kinderen dat naar school ging en dat pas zeer geleidelijk hoger werd om in de twintigste eeuw na de invoering van de leerplicht honderd procent te worden.
Bij een serie als deze zal het waarschijnlijk altijd moeilijk zijn een evenwicht te vinden tussen de algemene opmerkingen die niet gemist kunnen worden en karakteristiek Utrechtse gegevens. Dat wordt vooral moeilijk bij de negentiende en twintigste eeuw, toen er een landelijke schoolwetgeving was gekomen, zodat er toen in wezen niet meer zoveel verschillen waren tussen het onderwijs in deze of een andere stad. Voor die tijd was dat anders en daarom had er misschien wel wat meer aandacht besteed mogen worden aan de stedelijke schoolverordening uit de zeventiende eeuw die dus alleen voor de stad Utrecht gold.
De schrijvers hebben hun best gedaan de Utrechtse schooltypen alle te noemen, daarin gesteund door een groot aantal foto's, die helaas voor een deel een plaats moesten vinden in een tekstgedeelte dat de eerste helft van de zeventiende eeuw behandeld (blz. 280 en 281). Misschien een vergissing? Overigens zijn de plaatjes en de bijbehorende onderschriften zeker de moeite waard. Te prijzen is ook dat de herkomst vermeld wordt.
Ik weet niet of het alleen de bedoeling is van deze serie om enige verpozing te bieden, of dat men beoogt belangstelling te wekken voor het onderwerp. In dat laatste geval zou het toch aan te bevelen zijn een korte literatuurlijst te geven aan het eind van iedere aflevering.

E. P. de Booy

ACH LIEVE TIJD EN DE KRITIEK

Het is plezierig dat Oud-Utrecht de serie *Ach Lieve Tijd* op de voet volgt met recensies. Jammer is echter dat de recensenten niet altijd even zorgvuldig zijn. De kunsthistoricus Aart J. J. Mekking begaat in zijn bespreking van ,,De Utrechters en hun Huizen'' (*Maandblad Oud-Utrecht* 1985, p. 280-282) vergissingen, die toch zo gemakkelijk vermeden hadden kunnen worden. Zo valt hij er over dat op p. 237 het ,,uitgebouwde koortje'' van het pand Drift 23 een traptoren wordt genoemd. Het blijkt dat de heer Mekking een publicatie uit en over zijn eigen kunsthistorisch instituut niet of nauwelijks heeft gelezen. Ik doel op de publicatie ,,Drift 25'' uit 1970. Hierin lezen we op p. 12 dat het huis werd geflankeerd door . . . een *traptoren*!
Voorts lezen we op p. 31 dat de hoofdverdieping van deze toren ,,gezien de vensters, een huiskapel bevatte''. Dat is heel goed mogelijk, maar dan nog gaat het niet om een ,,uitgebouwd koortje''.
De criticus mag dan altijd gelijk hebben, het is niet de bedoeling dat hij fouten maakt en verwarring sticht. Er is geen sprake van, dat in het tweede bijschrift op p. 237 het huis ,,De Oorsprong'' verward zou zijn met ,,Het Hogeland'', zoals deze criticus veronderstelt.

Waarin bestond de ,,ingrijpende gedaanteverwisseling'' die ,,De Oorsprong'' onderging? De beide vleugels werden opgetrokken en samen met het middendeel onder een dak gebracht, zodat over het hele huis een verdieping tot stand kwam. Deze, voor een bijschrift te technische en te uitvoerige informatie is hier samengevat in enkele duidelijke woorden. Dat ook ,,Het Hogeland'' met een verdieping werd verhoogd is waar; het gebeurde in Utrecht nogal eens dat huizen werden verhoogd, zoals men op p. 233 in deze aflevering kan lezen.

Ook met de opmerking over het huis Fresenburg wordt de lezer van deze kritiek in verwarring gebracht. ,,Is Fresenburg nu wel of niet een stadskasteel?'', zal hij zich afvragen. Nauwkeurig lezen van de tekst op p. 226 levert een bevestigend antwoord op. We zien namelijk dat met de term ,,stadskasteel'' de ,,grote huizen'' van adel en rijke burgerij worden aangeduid. Fresenburg is er zo een en wordt ook genoemd als een van die ,,grote huizen'.

Het zijn echter niet de vergissingen en slordigheden die deze kritiek voor mij onverteerbaar maken. Veel meer dan de muggezifterij stoort mij de mentaliteit van waar uit deze criticus schrijft. Daaruit spreekt een minachting voor het ,,grote publiek'' die werkelijk stuitend is. De ,,human interest'' is kennelijk minderwaardig als ,,De Utrechters en hun huizen'' niet mag gaan over het wonen. Natuurlijk wordt in deze aflevering aandacht besteed aan het wonen. *Ach Lieve Tijd* is er niet voor mensen wier interesse zich beperkt tot een ,,gevel-omvattende spaarnis en de blindtraceringen die zo karakteristiek waren voor de gevel van Groenewoude'', maar voor mensen die, minder ,,oppervlakkig'', ook willen weten wat zich achter zo'n gevel afspeelde. De schrijver van deze kritiek - en dat geldt min of meer voor alle tot nu toe verschenen kritieken - geeft er blijk van dat hij volstrekt niets begrijpt van de opzet van deze serie. Hij kan of wil zich niet inleven in het publiek waarvoor *Ach Lieve Tijd* is gemaakt. Dat publiek is geïnteresseerd in de ,,levensechte'' aspecten van de geschiedenis en niet in spaarnis en andere treurnis. Als de heer Mekking zijn vakjargon, zijn stokpaardjes en zijn schrijftrant mist, dan betekent dit dat de samenstellers van *Ach Lieve Tijd* in hun opzet zijn geslaagd. Dat immers is nu juist de bedoeling, een stadsgeschiedenis te maken voor een breed publiek en niet voor de kleine parochie van specialisten.

Korine Hazelzet
beeldredactie Ach Lieve Tijd

Bilthoven,

BOEKENSCHOUW UTRECHT 1940-1945

Het jaar waarin voor de veertigste maal de bevrijding van de Duitse bezetting werd herdacht heeft voor wat Utrecht betreft een aantal publikaties opgeleverd, die onderling nogal verschillen van opzet, omvang en gewicht.

Daar is om te beginnen het door het Gemeentearchief, en met name door L. van Rhenen, verzorgde boekje dat als catalogus diende voor de tentoonstelling *,,Bezet en bevrijd''* in het voorjaar. Het gaat die tijdelijke functie te boven inzover het ook los van de expositie in kort bestek een overzicht geeft van bezetting en bevrijding in Utrecht. De inleiding biedt een beknopt lopend relaas, maar wél zo informatief zijn de soms uitvoerige bijschriften bij de destijds geëxposeerde objecten. Utrechters kunnen er niet alleen de rampzalige politieke en strategische ontwikkelingen nalezen, ze zullen er ook veel herkennen van de steeds nijpender wordende omstandigheden van het dagelijks leven, vanaf de eerste rantsoeneringen in de zomer van 1940 tot en met de voor onze stad noodlottige hongerwinter 1944-'45. Vooral de N.S.B. die in Utrecht haar hoofdkwartier had, krijgt veel aandacht.

Een voorlopige inventarisatie van Utrechtse gedenktekens die betrekking hebben op de Tweede Wereldoorlog sluit het aantrekkelijk uitgegeven boekje af. Voor laatstgenoemde reportage is door de N.V. AMEV steun gegeven. De catalogus geeft een eerste aanzet tot een geschiedenis van Utrecht tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het verhoudt zich daartoe als de pocketjes van de t.v.-serie. ,,De Bezetting'' uit 1961 tot de grote delen van L. de Jong's Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, die in 1969 begonnen te verschijnen. Bij gelegenheden als dit herdenkingsjaar doet zich overigens steeds opnieuw het abrupte einde voelen dat Struick in 1968 aan zijn ,,Utrecht door de eeuwen heen'' gaf: hij stopt juist in 1940. Zijn stelling dat de bronnen voor wat deze periode aangaat ontoereikend zijn om er een afgerond verhaal van te maken (p. 383) lijkt mij met deze tentoonstelling al voor een deel weerlegd.

Het boek van *Arnold Vernooij* over *de Utrechtse politie in oorlogstijd* heeft dankzij uitvoerige voorpublikaties in de landelijke pers en aandacht in de stedelijke krant niet te klagen gehad over gebrek aan publiciteit. De weinige politiemensen die een principiële opstelling kozen - onder meer in gehoorzaamheid aan de brief van de Nederlandse bisschoppen van 17 februari 1943 - zijn daarvoor na de oorlog niet geëerd of beloond. Vergeten en vergeven, en werken aan de opbouw van ,,een nieuw korps'', dat waren in 1945 de parolen.

Vernooij, destijds student aan de SOL, waar hij dit verhaal kennelijk als afstudeerscriptie heeft aangeboden, heeft er veel gesprekken met ex-politiemannen, onder wie familieleden, voor gevoerd. Dat was een noodzaak, want veel archiefmateriaal bleek onvindbaar.

De illustratie van het boek is magertjes en ook stilistisch zijn er wel schoonheidsfoutjes aan te wijzen. Maar de auteur heeft de verdienste dat hij een teer onderwerp dat niettemin van grote betekenis is professioneel heeft aangepakt. Voor zover ik weet is dit heikele thema nog voor geen enkele andere Nederlandse stad aan de orde gesteld. Als ooit de geschiedenis van Utrecht in deze jaren geschreven gaat worden, is dit relaas onmisbaar. Over opbouw en functioneren van het Utrechtse korps tijdens de bezetting is alles wat erover te achterhalen was op overzichtelijke wijze bij elkaar gebracht. Het morele dilemma dat de lezer na kennisneming ervan bijblijft is met de titel ,,Grenzen aan gehoorzaamheid'' goed uitgedrukt.
De Stichtse Historische Reeks leverde een substantiële bijdrage door de publikatie van *Jodenvervolging in de stad Utrecht* van drs. C. van Dam als deel 10 van de door haar verzorgde serie. Wat betekende de holocaust voor één enkele, middelgrote Nederlandse stad met een niet al te omvangrijke joodse gemeente? Die vraag krijgt in het boek van Van Dam een gedetailleerd antwoord. Een antwoord dat benauwend en beschamend is, maar dat de rauwe historische werkelijkheid niet uit de weg gaat of mooier maakt dan zij was. Met name de zwakheden in het reilen en zeilen van de Nederlansch-Israëlitische Gemeente Utrecht (NIGU) vóór, tijdens en na de bezetting komen aan de orde. De vrijmoedigheid waarmee dit geschiedt doet een ander punt des te meer in het oog springen. Een zwakke plek, en mijns inziens onaanvaardbaar in een serieus historisch werk, is het ongenoemd blijven van een aantal namen die in het verhaal niet kunnen worden gemist. Dat houdt natuurlijk niet in dat ,,willekeurige'' joodse bewoners van Utrecht met naam en toenaam zouden moeten worden opgesomd. De namen van de voorzitter van de Joodse Raad hier ter stede en die van de Utrechtse opperrabijn zoekt men echter ook tevergeefs. De voorwaarde voor het raadplegen van de archieven van de NIGU, die het ongenoemd laten van deze functionarissen inhield, had de auteur eenvoudig niet moeten accepteren. Het gaat hier om de integriteit van de historicus. Er zijn wel meer voorbeelden van geschiedschrijvers die zich niet aan dit soort wensen hebben geconformeerd.
Vaak leverde dat aanzienlijke vertraging op. Dat werd dan voor lief genomen. Men stelle zich de konsekwenties voor indien bijvoorbeeld L. de Jong of Presser met dergelijke beperkingen van hun werkwijze genoegen zouden hebben genomen. De vraag is: kan een historicus in volle vrijheid zijn werk doen of niet? Die vraag moet hier op een wezenlijk punt ontkennend worden beantwoord.
Een enkele zakelijke correctie van ondergeschikt belang mag hieraan wellicht nog worden toegevoegd. Op p. 22 gaat het over een uitwijzing van de joden door ,,de aartsbisschop'' in 1444. Die aartsbisschop heet er zelfs al te zijn vanaf de achtste eeuw! De werkelijkheid is dat Utrecht in de Middeleeuwen een suffragaanbisdom van Keulen was en pas in 1559 tot aartsbisdom werd verheven.
Tot slot noem ik het curieze boekje dat de Utrechtse boekhandelaar, ex-communist en anarchist *George Oversteegen* al in 1982 publiceerde: *Het jochie van de illegale X-Brigade. Fragment uit het anti-fascistische verzet in Utrecht.* Aanleiding tot het schrijven ervan was een reeks beschuldigingen aan het adres van de auteur, na een radio-uitzending, die inhield dat het oorlogsverleden van de inmiddels hoogbejaarde Oversteegen niet vlekkeloos zou zijn geweest. Ik moet zeggen dat ik althans dit relaas niet overtuigend vind. Het verhaal is niet helder, allerlei personen, zaken en verwikkelingen lopen door elkaar heen. Waar de duidelijkheid ontbreekt, kan de apologie nooit afdoend zijn. Bijdragen van tijd- en lotgenoten en verder onderzoek zal het afdoende antwoord moeten geven op vragen die na lezing van dit boekje overblijven. *Ton H. M. van Schaik*

Achtereenvolgens werden besproken:

Bezet en bevrijd. De stad Utrecht in de jaren 1940-1945. Catalogus bij de tentoonstelling t.g.v. de 40-jarige herdenking van de bevrijding in mei 1945. Utrecht, Gem. Archiefdienst, 1985. 118 p. met illustr.
Prijs: f 7,50

Arnold Vernooij, Grenzen aan gehoorzaamheid. Houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting. Utrecht, Uitg. Trezoor, 1985. 152 p. met illustr. Prijs: f 22,50. ISBN 90 6744 00 6 X.

C. van Dam, Jodenvervolging in de stad Utrecht. De Joodse Gemeenschap in de stad Utrecht, 1930-1950. Zutphen, De Walburg Pers, 1985. Stichtse Historische Reeks nr. 10. 152 p. met illustr. Prijs: f 32,–. ISBN 90611 370 5.

George Oversteegen, Het jochie van de illegale X-Brigade. Fragment uit het anti-fascistische verzet in Utrecht. Utrecht, Uit. Trezoor, 1982. 70 p. met illustr.

ANWB Atlas van Nederland. Ede/Antwerpen, ANWB/Zomer en Keuning, 1985. 208 p. met illustr. Prijs: f 59,95. ISBN 90 210 50285.

Op de omslag van de nieuwe ANWB atlas van Nederland staat de kaart van de provincie Utrecht afgedrukt. De schaal van de kaarten is 1 : 100.000, waardoor veel details in beeld komen. De Utrechtse kaart laat zien hoe sterk onze provincie is geürbaniseerd. Een reeks stadsplattegronden toont voor wat Utrecht betreft behalve de stad van die naam ook Amersfoort. Themakaarten richten zich op specifieke belangstellingsgebieden, en toeristische informatie vindt men bijeen op 54 dichtbedrukte pagina's, alfabetisch geordend naar stad of dorp. De nadruk daarin ligt op massa-recreatie en evenementen in de zomer. Er zijn echter ook historische gegevens in te vinden. Die bevatten niet veel nieuws, maar zijn handig om op de autobank te hebben. *v.S.*

C. C. S. Crone en P. H. Ritter jr., Onze fatale geboortestad. Utrecht, uitgeverij De Utrechtsche, 1985. 13 p. Prijs: f 12,50.

Een klein literair curiosum is het boekje ,,Onze fatale geboortestad'' een co-produktie van de heren Crone en Ritter junior. De lichtvoetige schrijver van ,,De schuiftrompet'' en de geaffecteerde gewichtigdoener voor de AVRO-microfoon blijken, wonderlijk genoeg, zeer op elkaar gesteld. Bovendien delen zij het inzicht - dat anno 1985 een onverminderde geldigheid heeft - dat Utrecht ,,niet binnen zijn van God gegeven proporties'' blijft. Jan J. van Herpen vond de brieven in het Archief-Ritter en ,,De Utrechtsche'' gaf ze in een reeks van 150 genummerde exemplaren uit. De Utrecht-freak met bibliofiele neigingen mag het niet missen. *v.S.*

Kees Smit, Kroniek van een Koorschool. De Kathedrale Koorschool Utrecht 1959-1984. Utrecht, Kathedrale Koorschool, 1985. 85 p. met illustr. Prijs: f 12,50, van de school afgehaald: f 10,–. ISBN 90 9001000 9.

De Kathedrale Koorschool aan de Plompetorengracht bestond in 1984 vijfentwintig jaar. Dit was de aanleiding tot het schrijven van deze kroniek die een jaar na het jubileum verscheen. Het boekje heeft alle karakteristieken van de kroniek: het is een wat opsommerig chronologisch verhaal over klassen, onderwijzers en conflictjes zoals ze op elke school voorkomen. Wel laat de auteur de bijzondere positie van de school, ingekaderd tussen het kathedrale koor en het Nederlands Instituut voor Kerkmuziek, goed uit de verf komen. Dat die positie aanleiding geeft tot allerlei spanningen zal geen mens die met onderwijs te maken heeft verbazen.

Bij een paar passages in dit boekje heb ik vraagtekens staan. Zo b.v. bij de vermelding op p. 17 dat de Plomptorengracht lange tijd ,,Kromme Nieuwe Gracht'' heeft geheten. Dat moet zijn: Nieuwegracht. Wie van Rovenius, die hier verscheidene jaren onderdak heeft gevonden, alleen vermeldt dat er ,,verschillende boeken'' over hem geschreven zijn, mist de kans om de boeiende persoonlijkheid van de apostolisch vicaris al is het maar met een paar zinnen te schetsen. Dat Lodewijk Napoleon nooit in zijn paleis aan de Wittevrouwenstraat heeft gewoond (p. 19), is een nieuwtje voor wie in Evers *Utrecht als koninklijke residentie* heeft gelezen dat de koning daar op 5 januari 1808 zijn intrek nam om op 20 april van hetzelfde jaar naar Amsterdam te verhuizen. Een bladzijde ervoor heet de Hervormde kerk weer eens ,,staatskerk'', een instelling die wij gedurende de Republiek - gelukkig - nooit gekend hebben. En, om de kritiek met een fout citaat af te ronden: Rijk de Gooyer's on-

VERKOOP OUDE MAANDBLADEN

Dit jaar is er tijdens de Sinterklaasverkoop de mogelijkheid oude jaargangen en losse nummers van het Maandblad uit de periode 1927-1979 te kopen. Van de volgende jaren zijn er nog complete series te koop:
1930 1935 1950-1979
1933 1948
Van de genoemde jaren en ook de andere jaren - uitgezonderd 1944 - zijn er tevens losse exemplaren te koop.
De prijs voor een complete jaargang is vastgesteld op *f* 15,– en losse nummers kosten *f* 1,–.
Om de verkoop zo praktisch mogelijk te laten verlopen, worden belangstellenden verzocht onderstaande bon in te vullen en op te sturen naar de Gemeentelijke Archiefdienst, Alexander Numankade 199, 3672 KW Utrecht, onder vermelding van ,,Verkoop Maandbladen''.

Op de najaarsvergadering van 28 november a.s. kunnen ook nog bonnen worden ingeleverd.
Aangeraden wordt, vanwege de beperkte voorraad, snel te reageren; de bestellingen worden naar volgorde van binnenkomst behandeld.

Uw bestelling ligt tijdens **Sinterklaasverkoop** op de Gemeentelijke Archiefdienst klaar en kan dan worden afgehaald bij de stand van Oud-Utrecht. (2 december a.s. van 19.00-20.30 uur).

Mocht u op die avond verhinderd zijn, dan kunt u in de week van 2-6 december na telefonisch overleg met Eleane Grijpink uw bestelling afhalen op de Gemeentelijke Archiefdienst (030-71 18 14 tst. 20).
Wanneer uw bestelling onverhoopt in zijn geheel niet leverbaar is, ontvangt u telefonisch bericht. *De propagandacommissie*

NAAM.....

STRAAT.....

PLAATS.....POSTCODE.....TELEFOON.....

bestelt van het Maandblad Oud-Utrecht

complete jaargangen à *f* 15,– van de jaren:.....

losse exemplaren à *f* 1,–:.....

TOTAAL BEDRAG:.....

HANDTEKENING.

sterfelijke topper heet: ,,Als ik boven op de Dom sta'' en niet ,,kom'', hoe fraai het binnenrijm daarmee ook wordt (p. 52). De bladspiegel van het boekje is saai, maar de aardige foto's maken veel goed. Een bezwaar is nog dat van de kerkelijke en liturgische context - en dat maakt deze instelling nu juist bijzonder - te weinig duidelijk wordt gemaakt. De schrijver laat het hier bij enkele algemeenheden. Niettemin is in deze kroniek veel wetenswaardigs te vinden over een voor Utrecht - en bijna voor het land - unieke onderwijsinstelling. Waarom voor de omslag een uitgever moet worden bedankt, terwijl op een binnenpagina (17) blijkt dat de betreffende tekening in het Gemeente-archief berust, blijft een mysterie. *v.S.*

Feestboek 115 jaar koormuziek in de kathedraal. 10 jaar kathedrale koor Utrecht. Utrecht, Ver. Kathedrale Koor, 1984. 78 p. met illustr. Prijs: f 3,–. (Verkrijgbaar na afloop van de hoogmis in de kathedraal of via telefoonnummer: 030-51 47 57).

Een typische gelegenheidsuitgave met alle kenmerken van dien is het *Feestboek 115 jaar koormuziek in de kathedraal. 10 jaar kathedrale koor te Utrecht* uit 1984. Zo'n publikatie lijkt haar rechtvaardiging geheel te hebben in het jubileumjaar dat toevallig aan de orde is. Dit boek heeft niet eens een titelpagina die die naam verdient, maar valt met de deur in huis met een reeks gelukwensen en een uitvoerig toegelicht feestprogramma. Dan zijn we al op pagina 40. Hendrik Andriessen, die vijftien jaar als dirigent en organist aan het koor verbonden was, is in 1984 geëerd met een bronzen kop. Dat wordt twee keer vermeld, maar nergens staat waar dat monument te vinden is. Hierop volgt - zonder enige verantwoording - het uitvoerige en voortreffelijke relaas van Wouter Paap over de geschiedenis van het kathedrale koor tot 1969. In het laatst genoemde jaar werd dat als afzonderlijke publikatie uitgegeven onder de titel *Honderd jaar kathedrale koor Utrecht*. Wie het verschil tussen de *tien* en de *honderd* jaar in beide titels wil begrijpen leze het korte verhaal dat Bart Makken heeft geschreven onder de titel *Het koor als phoenix* (p. 60-64).
Afzonderlijke hoofdstukjes zijn nog gewijd aan de Catharijnekerk, het Maarschalkerweerdorgel en de koorschool - zie de recensie hierboven. Al met al tel ik in dit boekje van 78 paginas 13 auteurs. Wie daarvan een eenheid wil maken moet als eindredacteur stevig in zijn schoenen staan. Maar ook de redactie is hier weer een - excuseer - veelkoppig monster zodat het geheel een verbrokkelde en rommelige indruk maakt. Voeg daar nog eens de irritatie bij over de vele drukfouten en het zal duidelijk zijn dat de recensent geen overmatige geestdrift kan opbrengen.
Met zo'n veelvoud van auteurs kan het bijvoorbeeld gebeuren dat de één schrijft dat de Catharinamis van H. Strategier (1984) de eerste mis is waaraan de naam van de patrones van de kerk is verbonden (p. 34), terwijl elders (p. 47) een ander vertelt dat P. J. Jos Vranken al in 1896 ten behoeve van het kathedrale koor een mis componeerde ,,in honorem S. Catharinae''. Zulke dissonanten, al zijn het kleinigheden, komen de harmonie niet ten goede. *v.S.*

Agenda

Maandag 2 december 1985. Jaarlijkse Sinterklaasverkoop bij de Gemeentelijke Archiefdienst.
Aanvang: 19.00 uur.

Donderdag 12 december 1985. Rondleiding over de tentoonstelling ,,Een kerk van papier'' (zie Maandblad Oud-Utrecht september 1985, pag. 271 e.v.) door H. M. Haverkate en C. J. van der Peet.

Aanvang: 20.00 uur. Plaats: Gemeentelijke Archiefdienst, Alex. Numankade 199, Utrecht.

Maximum aantal deelnemers: 30. Opgeven bij Hotel des Pays-Bas, tel. 030-33 33 21.

maandblad oud-utrecht

58e jaargang nr. 11 november 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,-.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12.

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738

JERUZALEMVAARDERS ALS KERSTPRIJSVRAAG

EEN PROCESSIE VAN UTRECHTSE SCHRIJVERS

In augustus 1983 vierde Tommie Hendriks, bestuurslid van het Utrechts Monumentenfonds, zijn veertigste verjaardag. Dat was voor hem aanleiding een aantal bevriende auteurs om een tekst te vragen. Onder de titel ,,Zeven teksten'' werden ze daarna in eigen beheer uitgegeven. De Utrechtse dichter Arie Niemeijer, bekend van zijn *Utrechts Liedboekje* (1974), *Leed in de Provincie* (1977) en *Beest onder de Dom* (1978), leverde het onderstaande gedicht *Jeruzalemvaarders* als bijdrage aan de feestbundel. De opdracht ,,Voor Jan van Scorel'' is te danken aan de associatie, al in de titel van het gedicht gewekt, met de bekende reeksen portretten van Utrechtse Jeruzalem-vaarders, leden van de Broederschap die hun eigen Palmitentempel hadden op het Janskerkhof.

Behalve aan deze vrome pelgrims is er ook een verwijzing naar de Jeruzalemstraat, waar de feesteling van 1983 woont, een straat van ,,kloosters, kalme krakers en drukkers''. Voor wie nog een laag dieper wil zoeken is ook het ,,Jeruzalem van hierboven'' terug te vinden, waarvan een gedeelte nog steeds door het Utrechtse Jeruzalem blijft dwalen.

Het voornaamste thema is echter de portrettengalerij van overleden, maar klaarblijkelijk onsterfelijke Utrechtse schrijvers (schrijfsters) - dichters en prozaïsten - die met hun Johannieterpalmen in processie van Herenstraat naar Regenboog (Kromme Nieuwe Gracht) trekken. Voor wie goed telt zijn het er . . . ja, hoeveel zijn het er eigenlijk? De redactie heeft bedacht dat zij er een Kerstprijsvraag voor de Maandbladlezers aan zou kunnen verbinden. Wie zich in de donkere decembermaand geïnspireerd weet tot enig literair speurwerk, kan er zijn of haar krachten aan wagen. Onder degenen die alle schrijvers met achternaam, initialen en jaartallen thuisbrengen, worden tien fraai uitgevoerde exemplaren van het gedicht *Jeruzalemvaarders* verloot. Inzendingen vóór 1 februari 1986 aan het redactie-adres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht. *v. S.*

In domverloren nevelnachten,
tussen vallende sterren door,
schuiven ze witgekield de grachten
langs, zonder onze doodsgedachten;
daar zijn ze te gestorven voor.

Wuivend met Johannieterpalmen
van Herenstraat naar Regenboog,
langs halfbedachte kloosters, kalme
krakers en drukkers. Verse walmen
betongotiek slierten omhoog.

Dood zijn ze wel. Maar duidelijk
broeit er nog leven, even mals
onder hun Stichtse, stuitende,
hand-aan-de-knipse uiterlijk,
namen uit boeken dragend, als:

Nicolaas en Jodocus, God
niet meer vrezend, maar evengoed:
vinger geheven, hart op slot.
Fakkels walmen patriots
boven Bellamy's tranenvloed.

Rancuneus lopen, tete-à-tete,
Meyster en Teister Stichts te kniezen.
Kees neuzelt op zijn schuiftrompet,
Gabriël mompelt een gebed,
Engelmans geest zoemt vocalisen.

Bertken, onwennig zweverig
buiten haar hoofkijn, schudt de kap.
Anna Maria, zeverig,
Ina, nog even beverig,
richt zich naar Clares ferme stap.

Kuyle en Cola, bien étonnés
(zool aan zool, onder de keien
sluipen twee basilisken mee);
Marsman, het zwarte hart vol zee;
Emmens vliegt kunstig tussenbeien.

De Spaanse Brouwer, labyrinten
van Duitse gaten in zijn borst,
met Zwarte Erich, kotsend, schimpend,
onder dezelfde onmacht krimpend,
of men naar recht of jajem dorst.

Kwamen ze aan of gingen ze?
Stuurloos hangen ze in de nacht.
Pelgrimsliederen zingen ze.
Nevelslierten omringen ze
met de walmen uit de gracht.

Wie op de wieken van het woord
of de jenever of de minne
boven de dom wil stijgen, stoort
Utrechts slaap en wordt vermoord
en mag een Heilig Graf ontginnen.

En wie de dood of burgerdom
tegen het lot in wil vermijden,
die draait zijn hart een kwartslag om,
en wordt, bevrijd van doem en dom,
surrealist, fascist, of beide.

Voortgezweefd, broeders, daar het moet.
De nevel sluit - mijn vers blijft hijgen
hobbelend op vermoeide voet
over de klinkers, achter de stoet,
en voegt zich naar uw gruwzaam zwijgen.

SCHILDERES AAN HAAR EZEL

NIEUWE GEGEVENS OVER HET SCHILDERIJ VAN GERARD VAN HONTHORST

In het Centraal Museum te Utrecht bevindt zich als bruikleen van de Rijksdienst Beeldende Kunst te 's-Gravenhage een schilderij van Gerard van Honthorst, dat de eenvoudige titel ,,schilderes aan haar ezel'' kreeg (afb. 1) [1]. Die titel omschrijft slechts ten dele de voorstelling: de jonge schilderes, die met palet, penselen en schildersstok in de linkerhand centraal op het doek voor haar schildersezel zit, wijst immers met haar rechterhand op een mansportret dat op de ezel staat, terwijl achter haar een oudere dame over de schouder van de schilderes het portret bekijkt.

Volgens overlevering stelt de schilderes Margareta Maria de Roodere voor. Dat is ook te vinden in *Iconographia Batava* van Moes [2] - overigens het enige boek dat, voor zover ons bekend, het schilderij vermeldt - waar het werk als volgt wordt omschreven: ,,Margaretha de Roodere (-1666). Echtg. van R. van Heemskerck. Door G. van Honthorst 1652, op een familietafreel bij den heer J. C. Hoynck van Papendrecht te Rotterdam''. De familie Hoynck van Papendrecht heeft het schilderij in 1940 gelegateerd aan het Rijk.

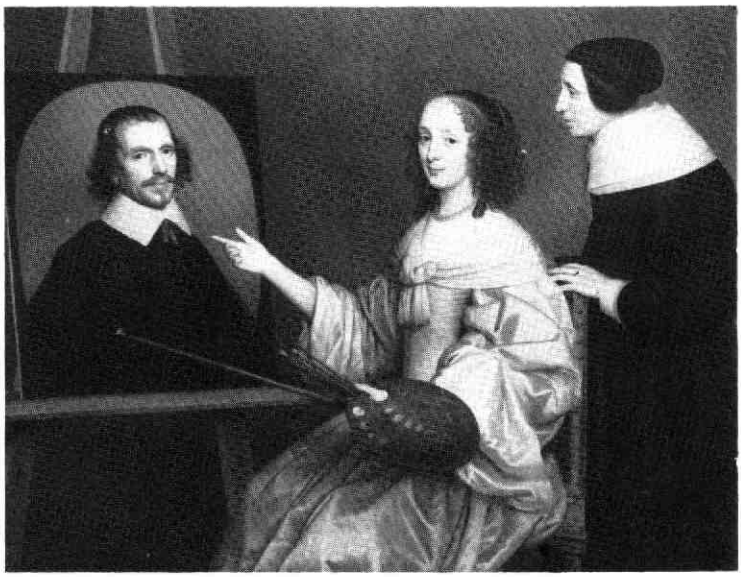
Wat de voorstelling betreft is het verleidelijk om in de vrouw die rechts staat de moeder van de schilderes te zien. Verder fantaserend zou men de donkere kleding van deze vrouw kunnen interpreteren als weduwendracht. In het mansportret op de schildersezel tenslotte zou men dan de overleden echtgenoot en vader kunnen zien.

Overlevering en fantasie dienen bij kunsthistorisch onderzoek omzichtig en kritisch te worden gehanteerd. In sommige gevallen blijkt het waarheidsgehalte van overleveringen weliswaar verbluffend groot te zijn, maar meestal moet bij nader onderzoek de informatie als apocrief van de hand worden gewezen. Uitgaande van deze gedachte werd het ,,familietafreel'', zoals Moes het noemt, nader bestudeerd.

De familie De Roodere

Met het onderzoek naar de familie De Roodere komen we terecht in Haagsche kringen [3]. Margareta Maria was dochter van Gerard de Roodere en Maria van Putten. Gerard de Roodere was jurist. Hij trouwde in 1625 met een dochter van de procureur Sebastiaan van der Putten en Magdalena van der Burch [4]. Ten tijde van zijn huwelijk wordt De Roodere genoemd als eerste deurwaarder van de Hoge Raad [5]. Later was hij achtereenvolgens procureur bij de Hoge Raad en bij het Hof van Holland [6].

De familie De Roodere raakte in de loop van de tijd in goeden doen. Het kapitaal van Gerard de Roodere werd in 1627 nog geschat op *f* 4.000,– [7], maar al in 1636 kocht hij het huis van zijn overleden schoonvader voor de som van *f* 7.000,– [8]. En in 1652, het jaar waarin ons schilderij is gedateerd, kocht hij een landgoed in Wassenaar [9], dat na zijn dood werd getaxeerd op *f* 22.000,–. De totale nalatenschap bedroeg circa *f* 60.000,– [10].

Afb. 1. Gerard van Honthorst, Schilderes aan haar ezel, 1652.
Utrecht, Centraal Museum (Bruikleen van de Rijksdienst Beeldende Kunst, 's Gravenhage).
(Foto: Utrecht, Centraal Museum).

Terug naar Margareta de Roodere. Zij wordt in het testament dat haar ouders in 1638 opstelden genoemd als oudste van de toen in leven zijnde kinderen [11]). Ze zal aan het eind van de jaren twintig zijn geboren.
Ze trouwde in 1654 met Reynier van Heemskerck [12]). Deze was afkomstig uit Vianen, waar zijn vader, mr Reynier van Heemskerck, griffier van de Kamer van Justitie was [13]). Reynier sr. was getrouwd met Anna van Vianen, die een dochter was van mr Cornelis, advocaat aan het Hof van Utrecht en Raadsheer van de heer Van Vianen [14]).
Behalve de vooraanstaande maatschappelijk posities, hebben deze nog een punt van overeenkomst: ze waren uitgesproken katholiek.
Voor katholieken was in theorie de weg naar politieke functies van betekenis onmogelijk, maar hun geloofsovertuiging vormde blijkbaar geen belemmering voor een belangrijke ambtelijke carrière.
Dit huwelijk van Margareta Maria en Reynier van Heemskerck verdient onze nadere aandacht.
De ondertrouw van Margareta Maria de Roodere en Reynier van Heemskerck vond plaats op 17 mei 1654 in Den Haag. Het huwelijk werd daar voor schepenen voltrokken op 2 juni [15]). De beide families zullen ongetwijfeld het kerkelijk huwelijk als het echte huwelijk hebben beschouwd. Dat werd op 31 mei voltrokken in het stadshuis in de Spuistraat in Den Haag en ingezegend door Cornelis van der Putten, een broer van Margareta Maria's moeder [16]). Deze was van 1647 tot zijn dood in 1679 pastoor in Wassenaar [17]).
Als getuige bij het huwelijk trad voor Reynier van Heemskerck een oom op die getuige was aan het Hof van Holland, en voor Margareta Maria de Roodere niemand minder dan ,,Gerardt van Honthorst pictor'', de schilder Gerard van Honthorst. Ook deze laatste kwam uit een uitgesproken katholiek milieu: een broer van Gerard van Honthorst was - evenals de oom van Margareta Maria de Roodere - priester.

Margareta Maria de Roodere als kunstenares

Dat er een relatie was tussen Honthorst en de De Roodere's is inmiddels duidelijk. Wat brengt echter een gevierd kunstenaar als Honthorst er toe om op zijn vierenzestigste (hij zou twee jaar later sterven) als getuige op te treden voor een jonge bruid uit een goed Haags milieu? Het antwoord op deze vraag wordt gegeven in een lang gedicht dat werd gemaakt ter gelegenheid van de bruiloft. Het draagt de titel:

Vreughde-Galm gehecht aende Christelijken Trou-bandt vanden Wel-Edelen en Standvastigen Bruydegom Jr. Reinier van Heemskerck ende De Deught en Konstrijke Lief-dragende Bruydt Juff. Margareta Maria de Roodere opden 2. van Hoymaendt Anno 1654 in 's Gravenhaghe [18]).

Waarin de ,,konst'' van de bruid bestond is in het gedicht nader toegelicht in een passage die bezingt hoeveel moeite het Reynier kostte haar voor zich te winnen:

(. . .) Hoe 't diamanten stift, daer mee het glas gesneeden
Wierd', van haer poes'le handt, (. . .)

Afb. 2. Wallerand Vaillant, Portret van Maria van Oosterwyck, 1671.
Amsterdam, Rijksmuseum.
(Foto: Amsterdam, Rijksmuseum).

Hoe dat gy haer 't penceel gewilligh neer deed' leggen,
En staken dee, de naald',
Haar rusteloose geest, in rust bracht met u seggen:
Ik wensch dat my vertaeld
Wierd', met gegronde re'en, van waer gy kreegt 't vermogen
Daer door de Konst gestaekt, het werk-tuygh uyt haer oogen
Jae dood scheen wat dat leeft: (. . .)

Van wie zij ,,'t vermogen van 't geen zij bedreef'' kreeg is niet moeilijk meer te raden. Hoewel het in de vreugdegalm niet expliciet wordt gezegd mogen we aannemen dat, althans in de schilderkunst, Gerard van Honthorst haar leermeester is geweest [19]).

Gerard van Honthorst als leermeerster van kunstminnende jonge dames

In de 17de eeuw was het voor meisjes en vrouwen uit adellijke en gegoede kringen bon ton om zich in hun vrije tijd onledig te houden met onder meer schrijven of dichten, musiceren, schilderen etc. Bijzonder aktief was Anna Maria van Schuurman (1607-1678), die onder andere in Utrecht werkzaam was. Als schilderes geniet Judith Leyster (1609-1660) onmiskenbaar de meeste vermaardheid. Minder bekend als schilderessen zijn Maria van Oosterwyck (1630-1693) (afb. 2), Margaretha van Goedewijk (1627-1677) en Catharina van Knibbergen (werkzaam 1634-1672). Van deze laatste bezat Margareta Maria's vader een schilderij, dat na zijn dood aan haar toeviel. Van Catharina van Knibbergen weten we dat

ze in 1648 lid werd van het Haagse Sint Lucasgilde [20]).

De Duitser Joachim Sandrart, die van omstreeks 1625 tot 1627 leerling van Gerard van Honthorst was, noteerde dat het atelier van Van Honthorst druk bezocht werd door kinderen van voornamen huize. Hij rept echter met geen woord over het feit of zich in dit gezelschap meisjes of vrouwen bevonden [21]). Houbraken zou dat later wel doen, doelend op Van Honthorsts verblijf in Den Haag, waar hij als hofschilder zeer succesvol was.

Gerard van Honthorst vestigde zich in 1637 in Den Haag, waar hij aan het Westeinde een fraai huis bewoonde. Tijdens zijn verblijf in de hofstad werkte hij aan kapitale opdrachten: beschilderingen voor het Huis Ter Nieuburch te Rijswijk (1638-1639), beschilderingen voor het slot Kronborg van de Deense koning Christiaan IV (1639-1641) en beschilderingen voor de Oranjezaal in Huis Ten Bosch (1649--omstreeks 1651).

Een belangrijke opdrachtgeefster in deze periode was de kunstminnende Amalia van Solms, echtgenote van stadhouder Frederik Hendrik. Amalia's zuster, Louise Christina van Solms, was getrouwd met Johan Wolfert van Brederode [22]). Bij deze laatst was mr Reynier van Heemskerck, schoonvader van Margareta Maria de Roodere, in dienst.

Arnold Houbraken licht ons, zoals gezegd, in over Van Honthorsts aktiviteiten als leermeester. In de biografie over Gerard van Honthorst schrijft hij onder meer: ,,Hy was byzonder minzaam, beleeft en van een geregelt leven; waarom hy ook vele Kinderen van de voornaamste luiden in de Konst heeft onderwezen, inzonderheit die van de Koningin van Bohemen, zuster van Koning Karel van Engelant, den Prins Palatin, Prins Robbert, en vier Dochters, waar van d'eene was Sophia, ook de Abdisse van Maubisson, die veer in de Konst gekomen waren'' [23]).

Deze relatie met de koning van Bohemen, de Winterkoning, die als balling in Nederland leefde, is ook van belang in verband met Margareta Maria de Roodere. In de inventaris van Margareta Maria's nalatenschap komen namelijk ,,twee contrefeijtsels vanden Coninck ende Coninginne van Bohemen'' voor onder het het hoofd ,,schilderien bij Juffrouw Margareta Maria de Roodere geschildert'' (zie bijlage 2).

De koning zelf kan zij nooit gekend hebben aangezien deze overleed toen onze schilderes nog een kleuter was. Het portert van Elisabeth Stuart, diens weduwe, kan echter wel door haar naar het leven zijn geschilderd. Het maakt het weer aannemelijker dat Margareta Maria de Roodere behoorde tot de kring van ,,kinderen van de voornaamste luiden'' die van Gerard van Honthorst les kregen.

In 1652 verliet Gerard van Honthorst Den Haag en keerde terug naar zijn geboortestad Utrecht. Uit datzelfde jaar dateert het schilderij met het portret van Margareta Maria de Roodere, dat ongetwijfeld nog in Den Haag is geschilderd.

Overigens was Margareta Maria de Roodere niet de enige schilderes die door Gerard van Honthorst in zijn Haagse periode werd geportretteerd. Een tweede stuk waarop een schilderes is weergegeven is gesigneerd en 1648 gedateerd (afb. 3). Wie deze schilderes is, is onbekend en evenmin is ons de huidige verblijfplaats van dit schilderij bekend [24]).

Gerard van Honthorst was een gezocht portretschilder. Dat blijkt niet alleen uit de vele, goedbetaalde opdrachten die hij ontving, maar ook uit wat Cornelis de Bie over hem schreef:

> *Als hy den mensch alleen mocht schild'ren in 't Portret:*
> *Waerin hy jeder een soo aerdich wist te vatten*
> *Dat niemant wie het siet de weerde can gheschatten,*
> *Soo gheestich is sijn Const ghediept en uyt ghehooght*
> *Vleesachtich sterck en soet daer veele Const voor booght . . .*

De vleiende woorden van De Bie zijn moeilijk in te passen in de opvattingen, de 17de eeuwse kunsttheoretici er over portretschilderkunst op nahielden. De gangbare opvatting is bijvoorbeeld terug te vinden in de biografie, die Carel van Mander wijdde aan Michiel van Mierevelt. Van Mander, die niet twijfelt aan de artistieke kundigheid van Van Mierevelt, heeft weinig goede woorden over voor diens portretschilderkunst. Van Mander heeft er wel begrip voor, dat schilders portretten maken om geld te verdienen, maar hij betreurt het, dat de geest erdoor gedood wordt [26]). Kort, maar krachtig typeert Samuel van Hoogstraeten de portretschilderkunst van Gerard van Honthorst: ,,Hondhorst gelukkich Haegs hofschilder had in zijn bloeijende tijdt een wakker pinseel gevoert; 't zy om de juffers te behagen, of dat hem de winst in slaep wiegde, hy verviel tot een stijve gladdicheyt . . .'' [27]).

Het verdere leven van Margareta Maria de Roodere

In juli 1655 kregen Maria de Roodere en haar man hun eerste kind. Het werd geboren in het huis aan de Spuistraat in Den Haag en kreeg de naam Maria [28]). Een van de peters was Margareta Maria's vader. Deze stierf een half jaar later [29]). In zijn nalatenschap bevonden zich (behalve onder meer ,,outaer goet'' zoals een antependium en een kazuifel) 47 schilderijen. Het schilderij dat in de boedelinventaris het eerst wordt genoemd was ,,een groot stuk van Honthorst''. Het werd bij de boedelscheiding aan Margareta Maria toegewezen [30]). Het jonge paar erfde tevens de helft van het eigendom van het huis in Wassenaar, waarnaar zij in 1656 of begin 1657 verhuisden [31]). In ,,Wassenaar op onse woninge'' werd vervolgens op 7 september 1657 hun zoon Reinier geboren [32]). Het kind werd nog dezelfde dag gedoopt door Margareta Maria's oom, Cornelis van der Putten [33]). Een jaar later volgde een dochter Anna [34]). In november 1659 werd het huis in Wassenaar verkocht [35]). In het verkoopcontract werd bedongen dat ze nog tot 1 mei 1660 in het huis mochten blijven wonen. Daarna verhuisde het gezin naar Vianen, waar in november 1661 Johanna, hun vierde en laatste kind, werd geboren [36]). Nog geen drie maanden later stierf Reynier van Heemskerck aan de kinderpokken [37]) en liet Margareta Maria als weduwe achter.

Margareta Maria zelf was toen misschien ook al ziek. In elk geval maakte ze in juli 1666 in Den Haag twee codicillen op haar testament. In het eerste benoemde ze voogden over haar kinderen [38]); in het tweede prelegateerde ze een aantal van haar goederen aan haar kinderen [39]). Haar zoon Reinier kreeg ,,het groot stuck schilderij van Honthorst''. Op 9 december 1666 is Margareta Maria de Roodere ,,in Vianen vande teeringe overleeden (. . .) op een sondag savonts tussen 6 en 7 uren'' [40]).
Op 23 februari 1667 werd in Vianen een inventaris opgemaakt van haar nagelaten goederen, waaruit we in de bijlage de schilderijen en boeken publiceren. Van geen van de door haar geschilderde schilderijen is de huidige verblijfplaats bekend [41]).

Verdere geschiedenis van het schilderij van Gerard van Honthorst

Anna was het enige kind van Margareta Maria de Roodere dat zou trouwen. Het jongste kind, Johanna, overleed anderhalve maand na haar moeder in Den Haag, eveneens ,,aende teeringe'' [42]). Maria werd naar de katholieke ,,kloppenschool'' in Culemborch gestuurd, waarvan een van de tantes van Margareta Maria de Roodere, Helena van der Putten, hoofd was [43]). Daar stierf Maria in 1675 [44]). Reinier, aan wie het stuk van Van Honthorst was nagelaten, overleed in 1681 te Leiden als student [45]).
Anna, later Anna Catharina, verbleef tusen 1675 en 1680 eveneens op de school in Culemborg [46]) en trouwde in 1683 te Vianen met de Dortse advocaat mr Johan Hoynck van Papendrecht, telg uit een vooraanstaande katholieke familie [47]). Naar aanleiding van het huwelijk werd de erfenis van Anna Catharina's ouders door haar voogden aan haar overgedragen [48]). Het ,,groot stuck zijnde contrefeijtsels gemaeckt bij Honthorst'' berustte op dat moment bij de advocaat mr Gerard de Roodere in Den Haag. Deze broer van Margareta Maria heeft het schilderij aan zijn nichtje ,,gerestitueert'' en zo is het in de familie Hoynck van Papendrecht gekomen.
Anna Catharina kreeg twee dochters en vier zonen, van wie Cornelis aartspriester te Mechelen werd, Reinier raadsheer van de keurvorst van de Paltz, Herman prior van een klooster te Emmerich en Tieleman militair. Via een dezer kleinkinderen van Margareta Maria de Roodere zal het schilderij overgeërfd zijn, om uiteindelijk als schenking in bezit van het Rijk te komen.

Conclusie

De herkomstgeschiedenis van het schilderij ,,schilderes aan ezel'' is hiermee achterhaald. Zij is op geen enkele manier in tegenspraak met de overlevering die aan het begin van dit artikel ter discussie werd gesteld. Dat de schilderes moet worden geïdentificeerd als Margareta Maria de Roodere lijkt ons nu bewezen. Rest de vraag wie de andere twee afgebeelde personen zijn. De vrouw rechts kan zeer goed Margareta Maria's moeder zijn. In weduwendracht is zij echter niet, want ten tijde van de vervaardiging van het schilderij was haar man nog niet overleden. De vraag waarom hij in een nageschilderd portret is weergegeven moet voorlopig onbeantwoord blijven, hoewel

Afb. 3. Gerard van Honthorst, Schilderes, 1648. Verblijfplaats onbekend.
(Foto: Utrecht, Centraal Museum - Fotodocumentatie).

het verleidelijk is het portret te zien als een staaltje van het werk van de kunstenares. Deze mogelijkheid blijft echter hypothetisch. Weliswaar wijst Margareta Maria de Roodere naar dat portret waaruit men eventueel zou kunnen afleiden dat het door haar is geschilderd, maar het zou best om een portret kunnen gaan, dat door Van Honthorst is geschilderd. Daarin zou men dan de verklaring kunnen vinden voor het feit, dat uitgerekend op dat portret, in de linker benedenhoek, datering en signatuur van Gerard van Honthorst zijn te vinden. Margareta Maria de Roodere hoeft niet per se naar haar eigen werk te wijzen; ze kan ook de aandacht vestigen op het werk van een kunstenaar, die ze hoog aanslaat.

Centraal Museum *Marten Jan Bok*
Agnietenstraat 1 Utrecht *Jos de Meyere*

Bij de noten

Het familiearchief van de De Rooderes maakt, voor wat betreft Margareta Maria de Roodere, deel uit van het Familiearchief Hoynck van Papendrecht. Dit archief is in bewaring gegeven bij het Centraal Bureau voor de Genealogie in Den Haag. Aangezien het nog niet geïnventariseerd is, wordt hier verwezen naar de dozen waarin de stukken voorlopig zijn opgeborgen. In de noten wordt het archief verder aangeduid als HvP.
De overige gebruikte afkortingen zijn:
- GAHGemeentearchief Den Haag
- NA Notarieel Archief
- ARA Algemeen Rijksarchief
- RKD Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie Den Haag

Noten

1. Doek, 142 x 168,2 cm.
   Links onder op het portret van de man gesigneerd en gedateerd 1652.
2. E. W. Moes, *Iconographia Batava*, dl. 2, Amsterdam 1905, 285 nr. 6510.
3. Voor het verstrekken van informatie zijn we jhr. F. G. L. O. van Kretschmar zeer erkentelijk.
4. GAH, DTB, registers van ondertrouw, 12-10-1625.
   Zie voor de familie van der Putten GAH, NA 69, not. P. van Groenwegen, fol 119r-120r, 16-11-1631, testament van Sebastiaan van der Putten.
5. GAH, DTB, registers van ondertrouw, 12-10-1625.
6. Uit hoofde van zijn beroep komt De Roodere zeer vaak voor in Haagse notariële acten.
7. GAH, Archief Sociëteit, beheersnummer 403, inv. nr. 257.
   Kohier van de 500e penning van 1627. Gepubliceerd in *Jaarboek van die Haghe* (1913) p. 22. De waarde werd gegeven in Hollandse ponden, een rekenmunt met een waarde van één gulden. Het kapitaal van zijn schoonvader geschat op £ 10.000, – (*Jaarboek die Haghe* p. 59).
8. HvP, doos 7, 9-12-1636, Verkoopacte.
9. GAH, NA 112, not. P. van Groenevelt. fol 205r-206r, 9-11-1659.
   Verkoopacte, hierin wordt verwezen naar een transportacte voor schepenen in Wassenaar 1-2-1652 en een decreetbrief van het Hof van Holland 8-9-1652.
10. HvP, doos 7, 8-11-1656. Boedelscheiding Gerard de Roodere.
11. HvP, doos 7, 23-9-1638. Testament van Gerard de Roodere en Maria van der Putten, voor de Haagse notaris W. van Cuijlenburch. Margareta Maria wordt als eerste kind genoemd. In notariële acten wordt bij opsomming van kinderen meestal de volgorde van geboorte aangehouden.
12. GAH, DTB, registers van ondertrouw 17-5-1654, het huwelijk werd voltrokken ten stadhuize op 2-6-1654.
13. Zie voor een genealogie van de familie Van Heemskerck HvP doos 7, genealogische tabel van het geslacht van Heemskerck.
14. Zie voor een genealogie van de familie Van Vianen: J.R. ter Molen, *Van Vianen* (diss. Leiden 1984) p. 14. Ter Molen noemt als vrouw van Cornelis van Vianen een zekere Hadewich van Haeften. Het is ons niet duidelijk hoe dit te rijmen valt met het feit dat Cornelis van Vianen op 26-4-1612 in Den Haag trouwde met Machtildis van der Burch, een tante van Margareta Maria de Roodere's moeder. (GAH, DTB, huwelijken RK kerk Oude Molstraat, 26-4-1612).
15. Zie noot 12.
16. ARA, DTB Zuid-Holland, Wassenaar inv. nr. 5, RK huwelijken Wassenaar, 31-5-1654. In HvP doos 7 bevindt zich een stuk waarin Reynier van Heemskerck aantekeningen heeft bijgehouden over zijn huwelijk en de geboortedata van zijn kinderen. Ze zijn na zijn dood voortgezet door zijn broer Pieter van Heemskerck (in het hiernavolgende verder geciteerd als ,,aantekeningen Reynier van Heemskerck''). Hierin: 8-6-1654 (NB nieuwe stijl) ,,ten huijse van mijn vrouwe ouders den heijligen huwelijcxbant tusschen ons (. . .) vast geleijt''.
17. E. W. Moes, *Iconographia Batava*, dl. 2 (Amsterdam 1905), nr. 6089. Portret van Cornelis van Vianen, gesigneerd ,,aet. 67, 1658''. In de tijd van Moes in de collectie van de RK parochie te Wassenaar. Het zou de moeite waard zijn de herkomst van dit schilderij na te zoeken.
18. Een gedrukt exemplaar van de 8 bladzijden folio bevindt zich in HvP, doos 7, 2-7-1654. De Hooimaand is juli. Aangezien het huwelijk voltrokken werd op 2 juni is dit mogelijk een vergissing.
19. Uit het gedicht blijkt dat Margareta Maria de Roodere ook borduurde en glas graveerde.
20. Zie voor Catharina van Knibbergen U. Thieme en F. Becker, *Allgemeines Lexikon der Bildende Künstler* dl. 20 (Leipzig, 1927) 582.
21. A. R. Peltzer, *Joachim van Sandrarts Academie der Bau-, Bilt- und Mahlerey-Künste von 1675*, München 1925, 173:
    ,,. . . sien Haus sehr berühmt gemacht, dass es voll wurde von fürnehmer Leute Kindern, die bey ihm zu lernen aufgedingt worden, wie dann bey meiner Zeit unser vier auch fünf und zwanzig gewesen, dern jeder ihm wegen der Lehr hundert Gulden jährlich bezahlt . . .''.
22. J. A. L. de Meyere en J. M. M. Ruijter, *Kasteel Batestein te Vianen*, Vianen-Alphen aan den Rijn 1981, 30-31.
23. A. Houbraken, *De Groote Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen*, dl. 1, Amsterdam 1718, 150. Vrijwel identieke tekst bij J. Camp Weyerman, *De Levens-Beschryvingen der Nederlandsche Konst-Schilders en Konst-Schilderessen*, dl. 1, 's Gravenhage 1729, 379.
24. Doek (?), 139 x 113 cm.
    Gesigneerd en gedateerd 1648. (Plaats van signatuur en datering onbekend).
    Huidige verblijfplaats onbekend.
    (Bij Winkel en Magnussen te Kopenhagen op 30-1-1931 geveild voor Kr. 1.800, –, later bij Bukowski in Stockholm op 16/18-4-1958 geveild, nr. 192 met afb.) Het RKD ontving in 1958 een foto van het schilderij van het museum te Linköping.
25. C. de Bie, *Het Gulden Cabinet vande Edele Vry Schilder-Const*, Lier 1661, 164.
26. C. van Mander, *Het Schilder-Boeck*, Haarlem 1604, fol. 281.
27. S. van Hoogstraeten, *Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst*, Rotterdam 1678, 234.
28. Aantekeningen Reynier van Heemskerck 14-7-1655.
29. HvP, doos 7, Boedelinventaris mr Gerard de Rodere, overleden 25-1-1656.
    In GAH, DTB, overledenen begraven in de Grote Kerk, 5-5-1655, ,,Juff. de Roodere in de Spuistraat''. Dit is waarschijnlijk Margareta Maria's moeder.
30. HvP, doos 7, boedelscheiding mr Gerard de Roodere, 8-11-1656.
31. GAH, NA 337, not. Abr. van Tongeren, fol 317, 20-7-1657.
    Testament van Reynier van Heemskerck en Margareta Maria de Roodere ,,woonende op hare wooninge buijten den Hage''.
32. Aantekeningen Reynier van Heemskerck 7-9-1657.
33. ARA, DTB Zuid-Holland, Wassenaar inv. nr. 5, RK dopen, 7-9-1657.
34. Aantekeningen Reynier van Heemskerck 20-8-1656.
35. GAH, NA 112, not. P. van Groenevelt, fol 205r-206r, 9-11-1659.
36. Aantekeningen Reynier van Heemskerck 15-11-1661.
37. Idem, 23-2-1662.
38. HvP, doos 6, 22-7-1666, 19e eeuws afschrift (origineel niet meer aangetroffen).
39. HvP, doos 7, 22-7-1666.
40. Aantekeningen Reynier van Heemskerck 9-12-1666.
41. HvP, doos 7, boedelinventaris Margareta Maria de Roo-

dere, opgemaakt in Vianen op 23-2-1667. Kopie door not. H. van Coesfelt, 1685.

42. Aantekeningen Reynier van Heemskerck 9-4-1667.
43. *Archief van het Aartsbisdom Utrecht* 37 (1911) p. 328 e.v. nr. 7.
    Van 24-6-1674 tot 21-12-1675 wordt als leerlinge genoemd ,,Maria van Heemskerck uit Hage'', nicht van Mej. Helena van Putten, die behalve hoofd tevens kas- en boekhoudster was. Deze stierf in 1685.
44. Aantekeningen Reynier van Heemskerck 31-12-1675, ,,tot Cuijlenburch int school''.
45. Idem, 27-12-1681.
46. *Archief van het Aartsbidsom Utrecht* 37 (1911) p. 328 e.v. nr. 22.
    Van 15-10-1675 tot 29-7-1677 en van november 1678 tot 22-5-1680 wordt als leerlinge genoemd ,,Anna van Heemskerck''.
47. Zie voor een genealogie van de familie Hoynck van Papendrecht *Nederlandsch Patriciaat* 25 (1939), vooral p. 92-93.
48. Zie noot 41.

Bijlage

Boedel van Margareta Maria de Roodere (extract) [1]

(fol 4r)
,,drije teijckenboecken ende verscheijde printen, mitsgaders twee paneelen, ende diverse pinceelstocken met een schilderstocxken bij de vrienden goet gevonden te bewaren'' [2]

(fol 7 [2])
,,Schilderien bij Juffrouw Margareta Maria de Roodere geschildert.
Een schilderie uijtbeeldende een luijt etc.
Twee contrefeijtsels van Gerrit ende Sebastiaan de Roodere, [3]
Een Lieuwe Vrouw inde bloemen,
Een jagertje met twee nimphen, aen d'heer Pieter van Heemskerck gelegateert,
Twee contrefeijtsels van een herder en herderinne,
Een soldaet met een toebacxpijp,
Twee manshooffden,
Een bloempot aen Gerrit de Roodere gelegateert,
Het princesge van Hooghsorn, [4]
Twee boertges die peeckelharingh eeten,
Twee contrefeijtsels vanden Coninck ende Coninginne van Bohemen,
nogh het princesge van Hooghsorn

Andere schilderijen
Een Salvator,
Een groot stuck zijnde contrefeytsels gemaeckt bij Honthorst, berustende onder den advocaat de Roodere (in de marge: ,,berustende onder den advocaat de Roodere, ende nu mij gerestitueert'')
Een stuckgen vanden Rijckeman,
Een houte crucificx, daer op geschildert den Salvator door Poelenburgh, berustende onder Juffrouwe de Jonge [5] (inde marge: ,,berustende onder Juffrouwe de Jonge, by de selve nu gerestitueert'')

(fol 7v)
Goederen die vercocht sullen worden, (. . .) Schilderien
Een principael van vander Venne, sijnde een valarm [6]
Een ovael schilderie, uijtbeeldende een soetelaester int leeger,
een principaeltje van Dirck vander Lisse sijnde een lantschap, [7]
Een cleijn bloempotje van Jan Baptist,
Een lantschap met een swarte lijst,
(. . .)
Een lantschapge met een eijcke lijst,
Een boscagie met struijckroovers,
Een jager,
Het contrefeijsel vanden raetsheer Asperen
Een Kerstnaght,
(. . .)
Een tafel met seven gasten,
Twee stuckges van vander Heck, sijnde een somer ende een winter, [8]
Twee boeren keuckentges,
Twee schilderijtges met bloemen van Jan Baptist,
Een lantschapje met een swarte lijst,
Een rotsge.''

Boeken
(fol 11r)
,,De wercken van *Cats* in folio,
Predicatien van *Taulerus,*
Kerckelijcke historien voorde kinderen bewaert,
Het out vaders bouck van Hieronimus,
Summe Rurael van *Jan Bottelier,*
Oratio funebris *Heijsij* in mortem principis auriaci,
Tacitus int Duijtsch,
Ludolph van Ceulen vanden circkel,
Gereduceerde tafel van interest,
Twaelff boucken van Aftree,
Hollantsche rijmkronijck,
Deughtoneel in alle staten,
Den ridder Ormont int hooghduijts,
Erasmus vande tonge,
De jalouse Carisone,
Cort begrijpt vant corpus juris int duijts,
L'Ariane de Marets,
Secretaire a la mode,
Verscheijde cijfferboeckges,
Politijck hantbockxken van *Merula*
Roelandt l'Amoureux,
Specie boeck van *Johannes Maes,*
Arcadia vande *Gravinne van Pembroeck,*
Stile et protocolle de notaeres,
Nogh eenige hooghduijtse en andere boecken van kleijder waerde''

Noten bij de bijlage

1. HvP, doos 7, 23-2-1667, afschrift van 1685.
2. ,,vrienden'' betekent in deze context verwanten.
3. Broers van Margareta Maria de Roodere.
4. Henrietta Francoise prinses van Hohenzollern-Hechtingen, later markiezin van Bergen op Zoom (1642-1698). Een portret van haar van de hand van Gerard van Honthorst bevindt zich nu in het Museum de Markiezenhof in Bergen op Zoom. Het stuk werd in 1649 door Van Honthorst voor het Markiezenhof geschilderd. Een jaar later kwam het in de collectie van de Winterkoningin (*Tableau* (1982), sept./okt.).
5. Niet in N.C. Sluijter-Seijffert, *Cornelis van Poelenburch (ca. 1593-1667)* (Diss. Leiden 1984).
6. Ongetwijfeld één van de vele allegoriën op de armoede die Adriaan Pietersz. van der Venne (1598-1662) heeft geschilderd. Mogelijk heeft op het schilderij ,,All-arm'' of iets dergelijks gestaan.
7. Dirck van der Lisse (gestorven in Den Haag 1669).
8. Mogelijk Claes Dircksz van der Heck (ca. 1585-1649) van wie winterlandschappen bekend zijn.

DE NIËNHOFF

AANVULLINGEN EN VERBETERINGEN

In het septembernummer van Oud-Utrecht 1985, stond een artikel van D. Hamer over de Niënhoff dat vooral gebaseerd was op vroegere artikelen en het familiearchief Pesters, aanwezig op het RAU, welke bronnen werden geciteerd zonder daarbij de nodige reserve t.a.v. deze bronnen in acht te nemen. Met name het archief Pesters is onbetrouwbaar omdat de familie slechts een deel van het archief aan de openbaarheid heeft prijsgegeven, en wel dát deel waarin geen bezwarende feiten staan vermeld.

Omdat de familie in de 17e en 18e eeuw in de stad Utrecht een uiterst merkwaardige rol heeft gespeeld waarvan in dit archief niets is terug te vinden, staat het vast dat de familie vele stukken heeft achtergehouden. Gegevens uit een dergelijk archief mogen pas worden gebruikt als ze kloppen met ,,objectieve'' bronnen. Eén van die bronnen is het gemeentearchief van Bunnik, dat ik voor mijn doctoraalscriptie bijna volledig heb doorgewerkt [1]en dat gegevens oplevert die lang niet overal aansluiten op genoemd artikel.

Omvang van het landgoed

D. Hamer gaat ervan uit dat alle landerijen die toebehoorden aan de familie Pesters samen één landgoed vormen dat burgerlijk onder Bunnik valt en kerkelijk onder Zeist. Van een eenheid is echter volstrekt geen sprake. De kern van de 200 hectare wordt gevormd door 57 morgen, waarvan er 45 onder Bunnik en 12 onder Cattenbroek liggen[2]), bestaande uit het buitenhuis ,,De Niënhoff'' met park en de gelijknamige boerderij met landerijen. Tot de verdere eigendommen van de Pesters behoorden rond 1800 het kasteel Cammingha met bijbehorende boerderij de Beesde, de keuterboerderij de Kamp en de grote boerengoederen Cauwenhoven en de Brakel [3]), liggende deels onder Bunnik en deels onder Zeist en kerkelijk ook verdeeld over deze twee gemeenten. Al deze huizen werden los van elkaar verpacht, zodat van een samenhangend landgoed van 200 hectare absoluut geen sprake was.

Herkomst en belang van de familie Pesters

Wat vooral ontbrak in het septemberartikel was de relatie die er bestond tussen de Prinsen van Oranje, de stad Utrecht, de familie Pesters en het landgoed de Niënhoff. Ze worden als afzonderlijke grootheden gepresenteerd terwijl de relaties van het grootste belang zijn voor een goed begrip van de situatie. Het script begint in Maastricht in 1672 waar Prins Willem III behoefte had aan een vertrouweling die kundig genoeg was om als diplomaat met de Franse vijand te gaan praten [4]) en die door de Prins voor 100% kon worden vertrouwd. Hij vond die vertrouweling binnen zijn staf in de persoon van Johan Pesters, die van heel gewone komaf was, gevoel had voor diplomatie, volledig loyaal was aan de Prins en bovenal zeer ambitieus. Hij bewees zijn kunde door de Prins diens prinsdom Oranje terug te bezorgen dat in 1672 door de Fransen was geannexeerd en werd hiervoor door de Prins rijkelijk beloond in geld en functies. De belangrijkste functie was rekwesteermeester van de Prins zodat toegang tot de Prins voortaan via de steekpenningbeurs van Johan Pesters liep. Al na enkele jaren kon hij zich aldus diverse huizen permitteren en bouwde in zijn leven vanuit het niets een puissante rijkdom op. Bij zijn status als griffier van het Hof van Utrecht hoorde een ambachtsheerlijke titel, die gevonden werd in Bunnik en Zeist, waar de Staten nog ,,De Niënhoff'' en de titel ,,heer van Cattenbroek'' hadden te vergeven [5]). Sindsdien hield de heer Pesters van Cattenbroek voor de Prins de stad Utrecht in de gaten en bezat daarvoor een huis in het centrum van de stad en een buitengoed op veilige afstand als de spanning te hoog mocht oplopen. Deze veilige afstand was vaak geen overbodige luxe omdat de ,,Pesterse Cabbale'', de Prinsgezinde groep regenten rond de Pesters, zich uiterst gehaat wist te maken [6]). Wie hierin is geïnteresseerd doet er goed aan te letten op het proefschrift van collega Renger de Bruin dat over enige tijd zal verschijnen.

Aanvulling op de familiegeschiedenis

In het septembernummer heet het dat de Pesters het beheer voerden over het landgoed. Naar ik aanneem is dit een verschrijving en wordt bedoeld dat ze er eigenaar van waren. Het beheer liet men over aan een rentmeester [7]) zoals bij dergelijke families gewoonte was. Men was te vaak op pad om oog op de pachters te houden. Daarbij kloppen de data van het ,,beheer'' niet met het Bunnikse gemeentearchief [8]).

Johan Pesters (1620-1703) was weliswaar eigenaar van 1680 tot zijn dood maar hij heeft in Bunnik nooit belasting betaald en woonde dus niet in Bunnik.
Willem Pesters (na 1655-1735) bewoont sinds 1685 het landgoed van zijn vader en wordt hiermee door de Staten op 25-9-1704 beleend [10]) zodat er geen sprake van is dat zijn moeder het van zijn vader erfde zoals in het septembernummer stond; evenmin klopt het eindjaar 1731 dat daar vermeld stond. Uit dat jaar dateert weliswaar zijn testament [11]) maar dat zal hij pas vier jaar later met de dood bekrachtigen. De schrijfster heeft dit testament blijkbaar niet gezien want anders zou deze niet de conclusie hebben getrokken dat Jan Pesters blijkbaar niet de enige erfgenaam was. In het testament staat Jan juist wel als enige erf vermeld maar onder de verplichting van lijf-

tocht voor zijn oom Pieter Pesters (na 1655-1739), broer van Willem.
Jan Nicolaaszn Pesters (1716-1797) was pas 19 toen hij de Niënhoff erfde maar moest hierop de lijftocht dulden voor zijn oom Pieter die bejaard en ongehuwd was en als prebendent van St. Catharina niet om geld zat te springen. Al in 1738 doet Pieter ,,om zonderlinge, hem daartoe moverende redenen'' afstand van dit recht ten behoeve van zijn neefje Jan [12]). Die redenen zijn helemaal niet zo zonderling als we bedenken dat Jan aan het begin van een carrière als meest gehate man van Utrecht stond en dat hij best een zetje in de rug van zijn oom kon gebruiken.

In deze familie, waarin dynastieke belangen een zeer grote rol speelden, hielpen de ouderen altijd de jongeren om op het groene kussen te klauteren. In de zestig jaar dat Jan op de Niënhoff woonde, slaagde hij erin om zijn netwerk van ,,correspondentiën'' zodanig te verfijnen dat er in Utrecht op zeer vele belangrijke posten Pesters, aangehuwden of goede vrienden kwamen te zitten [13]). Tot 1795 woonde Jan net als zijn voorouders 's winters in de stad Utrecht en in de zomer als de stank in de stad te erg werd op het zomerverblijf in Bunnik. Als in 1795 na de omwenteling hun rol is uitgespeeld, trekken Jan en zijn zoon Willem Nicolaas zich terug op de Niënhoff waar ze dan het hele jaar vertoeven omdat het voor hen in de stad te gevaarlijk is geworden. We kunnen deze verandering van woongedrag zien in het consumptiegeld van Bunnik waarin Jan Pesters tot 1794 zo'n dertig gulden betaalde welk bedrag in 1795 toen men een half jaar in Bunnik woonde opliep tot zestig gulden en vanaf 1796 toen Bunnik vaste woonplaats was geworden kwam te liggen op honderdtwintig gulden. Hieruit wordt duidelijk dat Jan tot 1794 niet meer dan een maand of drie in Bunnik verbleef.
Willem Nicolaas Pesters van Cattenbroek (1754-1831) gebruikt steeds de toevoeging ,,van Cattenbroek''. Hij trouwt in 1799 te Bunnik en laat er tot 1815 elf kinderen dopen. Hij is de eerste Pesters die zo sterk in Bunnik wortelde dat men hem bij het dorpsbestuur ging betrekken. Hij bekleedde geen functies tijdens de ,,Franse tijd'', niet omdat hij niet wilde maar omdat men hèm niet wilde! Maar als de Prins van Oranje uit Engeland terug komt, worden de Pesters weer in genade aangenomen hetgeen resulteert in de toekenning van het predikaat ,,Jonkheer'' in 1814. Dit is eigenlijk merkwaardig als we bedenken dat de Pesters sedert 1716 aanspraak konden maken op het veel hogere ,,Baron''.
Jan Everard (de) Pesters van Cattenbroek (1802-1879) blijkt bij zijn huwelijk in 1828 een vermogen van meer dan een halve ton te bezitten waar zijn vader bij zijn beschrijving in de Utrechtse ridderschap nog eens 80.000 gulden bij doet plus bij testament alle vaste goederen waarover hij pas de beschikking krijgt na de dood van zijn moeder in 1844. De eerste jaren van zijn huwelijk woont Jan in Utrecht, Achter den Dom F 322, maar in 1844 komt hij op de Niënhoff wonen. Jan Everard (en niet Jan Eduard zoals in september te lezen viel, de auteur is blijkbaar in de war met zijn broer Jule Eduard (1811-1898) wiens initialen ook J. E. zijn), wijzigt zijn naam in 1856 in ,,*De* Pesters van Cattenbroek'' [17]). Nog bij het leven van Jan Everard laat Hamer plots Baron van Hardenbroek op het toneel verschijnen om in 1878 een nieuwe Niënhoff te bouwen maar de rechtenstudent is voor mijn gevoel daarbij twee scenes voor zijn beurt gegaan.
Willem Nicolaas de Pesters van Cattenbroek (1830-1882) is eerst aan de beurt. Zijn eerste vrouw overlijdt een half jaar na de geboorte van hun dochtertje Doortje (en niet in het kraambed) en als hij zelf ook vrij jong dood gaat komt het familiekapitaal in handen van ,,gouwe Doortje'', zoals ze door de bevolking werd genoemd omdat ze haar gewicht volledig in goud waard was.
Doortje was echter pas 17 toen haar vader overleed en ze was voorlopig onderworpen aan het juk van haar stiefmoeder, een ijskoud mens dat model zou kunnen staan voor vele sprookjes-stiefmoeders. Ze woonde in Utrecht aan de Lange Nieuwstraat in een huis met dertig katten die samen een onbeschrijfelijke stank produceerden, maar niemand durfde er wat van te zeggen want ze was tenslotte een echte Barones.
Coenradina Carolina Theodora de Pesters van Cattenbroek (1865-1923) zag maar één manier om stank en stiefmoeder te ontvluchten en wel in het huwelijk. Gouwe Doortje was een prima partij met een eigen landhuis en enkele tonnen op de bank. Op dat moment is Gijsbert Carel Duco Reinoud Baron van Hardenbroek klaar met zijn rechtenstudie en mag hij het toneel op om met Gouwe Doortje te trouwen, die op dat moment pas 20 was. De jongste van hun kinderen, Wendela Elvira, is op dit moment 90 jaar (en rijdt nog dagelijks zelf auto). Met haar mocht ik een uiterst interessant gesprek over haar voorouders hebben waarvan hierboven het een en ander te lezen was.

Het landhuis ,,Niënhoff''

De bouwgeschiedenis van de Niënhoff is nauw verweven met het wel en wee van de Pesters. Waarschijnlijk kocht Johan Pesters in 1680 vooral een titel en nam hij het bijbehorende land op de koop toe [18]). Mogelijk stond er nog een restant van een vroeger klooster of herenhuis maar dit is zonder enige twijfel door de Fransen in 1672 vertimmerd tot ruïne. In 1680 is er dan ook alleen sprake van de verkoop van een boerderij, niet van een herenhuis. In 1738 wordt dit echter uitdrukkelijk wel genoemd [19]) zodat het tussen 1680 en 1738 moet zijn gebouwd. Als we het logiesgeld van Bunnik [20]) bekijken, dat blijkt bij de nieuw gebouwde huizen in 1685 ,,de heer Pester'' te verschijnen, in 1686 en 1687 aangeduid als ,,Pesser''. Qua bouwstijl (strak barok) en binnen de familie (het huwelijk van Willem Pesters) past 1685 als bouwjaar ook zeer goed. Gezien de belachelijk lage aanslag (2 à 3 gulden, evenveel als de veerschipper op Utrecht die in een krot woonde) was het huis slechts een deel van het jaar bewoond en wel in de maanden juli en augustus.
In 1878 werd een ontwerp gemaakt voor een nieuw landhuis maar Hamer maakt de fout ervan uit te gaan dat het gebouw er stond op het moment dat de teke-

ning af was. In werkelijkheid zou dat nog 16 jaar duren. Diverse malen werd de bouw afgelast of uitgesteld. Eerst in 1879 toen Jan Everard ziek werd en overleed, drie jaar later opnieuw toen hetzelfde met diens zoon Willem Nicolaas gebeurde en daarna vanwege de koude oorlog tussen Willem's dochter en haar stiefmoeder.
Pas na het huwelijk van Doortje met Baron van Hardenbroek kwam er ruimte voor nieuwbouw. Toch zouden hun oudste drie kinderen nog in de oude Niënhoff geboren worden alvorens zij het nieuwe landhuis konden betrekken. Het kadaster dateert het klaarkomen van de nieuwe Niënhoff op 1894. Volgens mijn informante was de architect overigens niet Nijland maar de grote Pierre Cuypers, doch dit heb ik niet bevestigd kunnen krijgen.

De Van Hardenbroeks waren de eerste en ook laatste bewoners van het huis. Nadat mevr. Van Hardenbroek in 1923 was verongelukt, trok de Baron zich terug in Driebergen en verkocht al zijn land te Bunnik aan De Wetstein Pfister die echter nooit op de Niënhoff heeft gewoond. Deze had genoeg huizen en was alleen geïnteresseerd in de boerderijen als belegging. Toen hij voor het landhuis geen koper kon vinden maar wel elk jaar de zeer hoge grondbelasting ervoor moest opbrengen, liet hij de Niënhoff afbreken.
Datzelfde was al eerder gebeurd met de oude Niënhoff. Het huis was in slechte staat en men sloopte alle slechte stukken. Het middenstuk bleef daarna over en men bouwde dit met de bouwresten weer op. Aan de gebinten op zolder - die ik dankzij de welwillende hulp van de huidige bewoners, de fam. Van Dijk, mocht onderzoeken - valt af te lezen dat de middelste twee gebinten van het huis nog origineel zijn en dat men twee gebinten die er naast stonden heeft afgezaagd en koud dwars tegen de middelste twee heeft aangezet. Hierdoor ontstond het merkwaardige vierkanten huis dat op de foto in september te zien was en dat nu koetshuis wordt genoemd maar beter *koetsiershuis* zou kunnen heten.

Duikerstraat 16 *Drs Henk Reinders*
Utrecht

Noten:

1. Bunnik rond 1829, doctoraalscriptie Utrecht, 1984.
2. RAU RA 1347-5 fol. 27, 16-8-1738.
3. RAU, familiearch. Pesters 215.
4. v. d. Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden*, Haarlem, 1852, p. 67.
5. RAU RA 1347-3 fol. 157.
6. mededelingen van drs R. E. de Bruin, historicus.
7. mededelingen van W. E. Baronesse Hooft-Graafland-van Hardenbroek (geb. 1895).
8. aanwezig op het gemeentehuis te Bunnik.
9. gem. arch. Bunnik 31.
10. RAU RU 1347-4 fol. 28.
11. GAU Nots. J. van Doorslag 3-2-1731.
12. RAU RU 1347-5 fol. 27.
13. als noot 6.
14. Gem. Arch. Bunnik 40-42.
15. als noot 6.
16. GAU U 272 C 068 fol. 40-45.
17. geb. reg. Bunnik 1856 supp. akte 1.
18. als noot 5.
19. als noot 2.
20. als noot 9.

* met dank aan: fam. Hooft-Graafland, Baarn en Wassenaar, Zr Blitterswijk en fam. Van Dijk, Bunnik.

BOEKENSCHOUW

A. van Hulzen. Utrechtse kerken en kerkgebouwen. Baarn, Bosch & Keuning, 1985. 160 pagina's, geïllustreerd, f 25,90. ISBN 90 246 4530 1

Ik sta in een vreemde weifeling. Enerzijds wil ik een loftrompet steken, anderzijds heb ik toch echt mijn bemerkingen. Laat ik beide doen, en ik hoop dat de balans een evenwicht registreert.
Met de publicatie van *Utrechtse kerken en kerkgebouwen* mogen we gelukkig zijn. Voor het eerst sinds ettelijke jaren zette een auteur een grote hoeveelheid gegevens die op allerlei verspreid liggende plaatsen wel te vinden waren, bij elkaar. Het is lang geleden dat iemand zoiets ondernam. Als ik het wel heb was het dezelfde auteur in *Utrecht*, dat in 1962 bij Van Noordduijn en Zoon te Gorinchem verscheen, die in een boek de korte geschiedenis van een aantal oude Utrechtse kerkgebouwen bijeen plaatste. Dat *Utrecht* was een bijgewerkte druk van het gelijknamige deeltje *Utrecht* dat in 1944 het licht zag als deel 39 in de bekende Heemschut-serie. Maar vergelijk je beide boeken met het nu verschenen werk, dan is duidelijk dat de toenmalige publicaties iets geheel anders beoogden dan het nu te bespreken boek. Toen poogden de twee publicaties belangstelling te wekken voor de Utrechtse stadsgeschiedenis als geheel aan de hand van oa. de historie der gebouwen.
Waarom ik content ben met het verschijnen van *Utrechtse kerken en kerkgebouwen?* De bijdragen die Van Hulzen eerder in het *Utrechts Nieuwsblad* publiceerde, zijn nu gebundeld en in een minder vergankelijke vorm verkrijgbaar. Van zijn krantenartikeltjes, uit de losse pols geschreven, is bekend dat ze in heel brede kring gelezen werden. En worden - want de auteur zit nog steeds niet stil, zie zijn wekelijkse bijdragen over Utrechtse kloosters in het *Stadsblad*. Ze brengen de stadsgeschiedenis voor een brede kring belangstellenden, via het huis-aan-huis-blad zelfs bij iedereen. En ze worden geconsumeerd. Van Hulzen zou ik daarom willen noemen de grote popularisator van de Utrechtse geschiedenis, trouw aan zijn stiel voordat hij gepensioneerd werd. Bracht hij als leraar geschiedenis aan de pedagogische academie niet zijn leerlingen bij, dat liefde en interesse voor de algemene en vaderlandse historie begonnen en gekweekt moeten worden door aandacht te besteden aan de ge-

De Martinuskerk aan de Oudegracht, 1972 - foto G.A.U.

schiedenis van dichtbij? Als een docent geschiedenis zijn pupillen wil enthousiasmeren, dan moet hij geen ,,ver-van-zijn-bed-show'' opvoeren, was immer Van Hulzens standpunt. Schrijvend voor de Utrechtse bevolking huldigt hij datzelfde adagium als voor de klas. Met succes. Schrijvend voor zo'n groot publiek mag ik hem niet lastig vallen met detaillistische kritiek. Dat ben ik me bewust, maar toch - en dan kom ik aan mijn aarzeling - kan ik het niet laten in de kolommen van dit tijdschrijft enkele opmerkingen te maken omdat ze over de publicatie in haar totaliteit gaan. Ze komen, dat wil ik onderlijnen, van iemand die de auteur blijft huldigen als de intermediair tussen de professionele geschiedvorsers en het brede in ,,oudheid'' geïnteresseerde publiek waarvoor door de wetenschappers niet zoveel gedaan wordt.

Allereerst ontgaat mij waarom twee kerkgebouwen niet in het boek zijn opgenomen. Onder de middeleeuwse bouwwerken ontbreekt het Leeuwenberchgasthuis dat sedert 1930 in gebruik is bij de Nederlandse Protestanten Bond. Onder de laat-19de, vroeg-20ste eeuwse kerkgebouwen mis ik de Martinuskerk aan de Oudegracht, terwijl een voetnoot op pag. 92 het pocketboekje over deze kerk wel noemt. Plussend en minnend vind ik geen verklaring voor beide omissies. Ook bevreemdt me de afwezigheid van de Westerkerk. Van de laatste kan ik me voorstellen dat er niet genoeg historisch materiaal voorhanden is, maar Irene aan de Keistraat krijgt met heel weinig historische gegevens ook twee bladzijden toebedeeld.

Een tweede punt van kritiek zijn de geregeld aanwezige onnauwkeurigheden en de citaten die niet worden verantwoord. De auteur gebruikt het hele boek door voetnoten en literatuurverwijzingen, zodat het simpel was geweest mede te delen waar hij zijn aanhalingen gevonden had.

Ten derde vind ik de literatuurverwijzingen slordig en onvolledig. Bij de Domkerk bijvoorbeeld ontbreekt het grote standaardwerk van Haslinghuis en Peeters, bij de Buurkerk wordt van de monografie van Haakma Wagenaar geen gewag gemaakt, een bron van informatie als *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland* van H. P. R. Rosenberg (1972) wordt niet genoemd. Zonder bibliografisch werk te verrichten kun je zo meer lacunes ontdekken. Mijn opvatting is, dat je, wanneer je literatuurverwijzingen opgeeft, de lezers (en dan denk ik speciaal aan scriptieschrijvers) op het verkeerde been zet, als de literatuurverwijzingen willekeurig zijn, als artikeltjes over een detail in een betreffend kerkgebouw wel worden opgegeven maar belangrijker boeken of artikelen ontbreken.

Aan enkele nieuwigheden heb ik me geërgerd, vooral omdat ze juist niet stroken met de kennis van het publiek waarvoor dit boekje geschreven is. Twee voorbeelden: de Oud-Katholieke Gertrudiskathedraal van vóór 1914 heet pas heel recent (ik meen sinds het Festival Oude Muziek 1983) Gertrudis*kapel*. Van Hulzen doet het ten onrechte voorkomen als zou de benaming Gertrudiskapel al eeuwen in zwang zijn. Vervolgens vind ik het curieus om van *Cornelis Jansen* te spreken als deze theoloog en bisschop wereldberoemd is geworden onder zijn latijnse naam *Jansenius*. Dat is voor mij hetzelfde als permanent spreken over *Van Rijn* als je *Rembrandt* bedoelt.

Tenslotte zijn sommige illustraties postzegels geworden; waar de krant ze indertijd op slecht papier niet optimaal vermocht af te drukken, maar wel lekker groot, heeft nu de uitgever soms niet gelet op de vaak grote gedetailleerdheid van de gekozen illustraties.

Ik noemde wat punten die mij opvielen en waarover ik in dit blad enkele opmerkingen wilde maken. Maar zit er in deze schijnbare diversiteit van bemerkingen een grote gemene deler? Ik meen van wel. Heel het werk mankeert een meelezer die achter gesloten deuren met de auteur een robbertje vechten mag. Anders gezegd: iemand met kennis van zaken die het manuscript heel kritisch mag lezen en van vragen en opmerkingen mag voorzien. Mij dunkt: zij zijn te vinden binnen deze vereniging zelf, die het gros van de mankementen en schoonheidsfoutjes hadden opgespoord.

Ik hoop van harte dat deze suggestie niet voor het papier alleen bestemd blijkt, want ik denk dat de nu lopende serie in het *Stadsblad* over de kloosters ook ooit ter perse zal gaan.

Summa summarum: *Utrechtse kerken en kerkgebouwen* was een goed initiatief, dat prettig leest en te gebruiken is, maar allerminst feilloos. Dat zal pas worden gewijzigd als een herdruk nodig blijkt. Maar dát boek moet dan een standaardwerk worden. *C. S.*

FIRAPEEL, VERENIGING VOOR MEDIËVISTIEK

Begin 1984 is in Utrecht een middeleeuwenvereniging opgericht, genaamd Firapeel, naar het luipaard uit het middelnederlandse dierenepos *Van den vos Reinaerde*. De vereniging is bedoeld voor een ieder die interesse heeft in de middeleeuwen, en biedt zeer gevarieerde activiteiten ,,ter lering ende vermaec'', die o.a. lezingen, excursies, muziekavonden en thema-avonden omvatten. Om een beter beeld van het programma te geven volgen hier enkele succesvolle voorbeelden van het afgelopen jaar.
Een dag-excursie naar Gent, waar een historische stadsgeograaf een stadswandeling begeleidde; een thema-avond rond middeleeuws Scandinavië, met Zweedse dans, IJslandse saga en een lezing over de Deense Jellinge-steen; een lezing van Meg Twycross (University of Lancaster) over reconstructie en opvoering van middeleeuws toneel, geïllustreerd met video-beelden; een boekenmarkt met koopjes voornamelijk op het gebied van de mediëvistiek; een discussie-avond met medewerking van prof. Snelders (wetenschapshistoricus) en prof. Gerritsen (mediëvist) over de oorsprong van de moderne natuurwetenschap. Op deze lijn zal Firapeel ook in de toekomst voortborduren om vanuit verschillende hoeken een stukje van die nog altijd zeer boeiende periode, de middeleeuwen, te belichten. Naast de georganiseerde activiteiten, waaraan ook verscheidene leden meehelpen, hoopt Firapeel het formeren van werkgroepen te kunnen stimuleren, en is zij druk doende om in de nabije toekomst een (vooralsnog bescheiden) bulletin uit te kunnen brengen. Heeft u door studie, werk, hobby of gewoon interesse, belangstelling voor deze vereniging, dan kunt u een folder aanvragen of mondelinge informatie inwinnen bij de secretaris, *Soetje Klerk, Postbus 13177, 3507 LD Utrecht, tel.: 030-71 38 26.*

Agenda

Dinsdag 28 januari 1986, 14.30 uur excursie naar pottebakkerij Mobach. De firma Mobach is sinds 1895 in Utrecht gevestigd en kon dit jaar zijn 90-jarig bestaan vieren. Nog steeds worden de producten van het bedrijf op ambachtelijke wijze vervaardigd, op de draaischijf en uit de vrije hand. De ovens zijn gemoderniseerd en werken op gas of elektriciteit maar in het oudste gedeelte van het bedrijf staat nog de oude, turf gestookte, oven uit 1920.
In de toonzaal van het bedrijf is een goed verzorgde verkoopexpositie van het werk te zien.
Max. aantal deelnemers 20, opgeven bij Hotel des Pays-Bas, tel. 33 33 21. Verzamelen bij Mobach, Kanaalweg 24, bereikbaar met bus 1 en 5, halte Socrateslaan.

Zaterdag 1 februari 1986.
Excursie naar het spoorwegmuseum.
Om 13.45 uur verzamelen bij Maliesingel 38. De rondgang door het museum o.l.v. de directeur, de heer dr. ir. C. Spaans, begint om 14.00 uur. In een restauratierijtuig zal koffie of thee geschonken worden.
Kosten: *f* 2,50, te betalen bij het Spoorwegmuseum. Aanmelden bij hotel Des Pays Bas, tel. 030-33 93 21.
Maximaal aantal deelnemers: 40

maandblad oud-utrecht

58e jaargang nr. 12 december 1985

Vereniging Oud-Utrecht

Voorzitter:
U. F. Hylkema, Maliebaan 58
3581 CT Utrecht, tel. (030) 32 88 66

Secretaris:
J. A. C. Mathijssen,
Alex. Numankade 199,
3572 KW Utrecht,
tel. (030) 71 18 14 tst. 14.

Penningmeester:
H. J. Jurriëns, Cicerolaan 10
3584 AK Utrecht, girorekening 575520

Contributie: *f* 39,50
C.J.P.-houders: *f* 23,50; 65+ *f* 34,-.

Ledenadministratie:
Mw. M. Uittenbogaard-van Terwisga
Titus Brandsmalaan 17, 3451 ZX Vleuten
tel. (03407) 19 86

Excursiecommissie:
Mw. M. Dolfin,
Obrechtstraat 37, 3572 EC Utrecht,
tel. (030) 73 07 12.

Redactie:
E. M. Kylstra, G. J. Röhner, A. H. M. van Schaik, C. H. Staal

Redactie-adres:
Alex. Numankade 199
3572 KW Utrecht, tel. (030) 71 18 14

I.S.S.N.: 0030-6738